გიულდენშტედტის

მოგზაურობა

საქართველოში

А К А Д Е М И Я Н А У К Г Р У З И Н С К О Й С С Р

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

ПУТЕШЕСТВИЕ ГЮЛЬДЕНШТЕДТА ПО ГРУЗИИ

ТОМ 1

Немецкий текст с грузинским переводом издал и исследовал
Г. Гелашвили

JOHANNES GUELDENSTAEDTIUS PEREGRINATIO GEORGICA

Tumus prior

Textum germanicum cum conversiune georgica edidit
commentariisque instruxit
G. Gelašvili

Издательство АН Грузинской ССР Sumptibus Academiae scientiarum Georgiae

ТБИЛИСИ – 1962 Thbilissiis MCMLXII

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

გიულდენშტედტის

მოგზაურობა საქართველოში

ტომი პირველი

გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა
და გამოკვლევა დაურთო

გ. გელაშვილმა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი – 1962

მთავარი რედაქცია: **ი. აბულაძე, ვლ. ფუთურიძე, ს. ყაუხჩიშვილი.**
გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), **ს. ჯიქია.**

დასავლეთ-ევროპული წყაროების
სერიის რედაქტორი

სიმ. ყაუხჩიშვილი

შინაარსი

წინასიტყვაობა 07

შესავალი (ნარკვევი) . . . . . 09 – 087

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში: ტექსტი და თარგმანი . . . . . 1 – 333

მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 3
მოგზაურობა თბილისიდან კახეთისაკენ და კახეთში 15
[მოგზაუროგა ქართლში] . . . . . 47 – 105
[თბილისის აღწერილობა] . . . . . 87 – 93
[მოგზაურობა რაჭაში] . . . . . 105 – 131
[მოგზაურობა იმერეთში] . . . . . 133 – 175
[ქუთაისის აღწერილობა] . . . . . 139 – 143
[ისევ ქართლში] . . . . . 177 – 181

საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის . . . 183 – 213

საქართველოს ისტორიისათვის 187
ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულო (როგორც კახეთის ისე ქართლის შტოს გენეალოგია) 195
იმერეთის ისტორიისათვის 203

1. ზემო ქართლი . . . . . 215 – 237
ჯავახეთი (215). სამცხე (217). სათარხნო (219). საციციანო (219). ქართლის სამეფო (225 – 237): ქართლის მეფის მოხელეები (229). კანონები და სამართლის წარმოება (231). ქართლის მეფის შემოსავალი (233). ქართლის სამეფოს ფულები (233).

2. პროვინცია ქვემო ქართლი . . . . . 239 – 247

3. პროვინცია სომხითი 239

4. ქართული პროვინცია კახეთი . . . . . 249 – 265
ქიზიყი (257). თუშეთი (263)

5. შუა ანუ შიდა ქართლი . . . . . 267 – 309
ხადა (267). ხევსურეთი, გუდამაყარი (269). ფშავი, საერისთაო (271).

6. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო . . . . . 281 – 309
იმერეთის მხარე რაჭა (291). ოკრიბა (297). თვალდა, ლომსიათხევი, ზემო-ქვეყანა (299). ხეფინიხევი (303). არგვეთი (303). სალორთქიფანიძო (305). ვაკე (307). მხარე ხრამი (309).

7. პროვინცია გურია . . . . . 311 – 317

8. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ . . . . . 319 – 327
მხარე ოდიში (325).

9. ქართული პროვინცია სვანეთი . . . . . 329 – 331

საძიებლები . . . . . 334 – 362
გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები (334). პირთა სახელები (357).

Addenda et corrigenda 363

წინასიტყვაობა

„გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ დამზადებულია ჩვენ მიერ ორ ტომად. ამჟამად ქვეყნდება პირველი ტომი; იგი შედგენილია ძირითადად გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურებისა და ზოგიერთი რაპორტის მიხედვით, რომელთაც ის უგზავნიდა პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას.

რაც შეეხება მეორე ტომს, რომელიც უკვე გადაცემულია გამოსაცემად, მასში შედის ყველა ის მასალა, რაც არაა გამოქვეყნებული (იმ რაპორტების ჩათვლითაც, რომლებიდანაც პალასს ცნობები ამოუკრეფია). ამ მასალის შესახებ იხ. ქვემოთ შესავალი, გვ. 015. მეორე ტომსვე ექნება დართული საგანთა და ტერმინთა საძიებელი ორივე ნაწილისა.

*

ამჟამად გამოქვეყნებული მასალის შესახებ შეიძლება ვთქვათ შემდეგი.

მოგზაური ყოველთვის ზუსტად არ ასახავს არსებულ სინამდვილეს. მოგზაური, რომელიც მოდის ეკონომიურად შედარებით განვითარებული ქვეყნიდან, ადგილობრივ მდგომარეობას ადარებს თავისი ქვეყნისას. ეს კი იწვევს უზუსტობას: ის რაც ადგილობრივი ცხოვრებისთვის იმ დროს არის პროგრესული, წინგადადგმული ნაბიჯი, მოგზაური მას ან საერთოდ არ თვლის მოხსენების ღირსად, ანდა, ხშირ შემთხვევაში, ზომავს თავისი ქვეყნის დონის მიხედვით.

ამიტომაც, ჩვენ, ცნობის მოტანასთან ერთად, მას მეტნაკლებად ვავსებთ საქართველოს ნამდვილი მდგომარეობის ამსახველი სურათითაც. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ცნობა მრეწველობის ძალზე ჩამორჩენილობის შესახებ: პატარა „ქარხნების“ გაჩენა და მათში დაცული წესი სამუშაოს შესრულებისა დიდი მოვლენა იყო საქართველოსთვის, გიულდენშტედტისთვის კი – ადარებდა რა ევროპულს – ბევრი არაფერი. ამისთანა მაგალითები ძალზე ბევრია და მათ აღარ მოვიხსენიებთ.

გიულდენშტედტის ცნობების ანალიზი ჩვენ ზოგადად მოვახდინეთ. მართალია, ეს მასალა მეტის თქმის საშუალებას იძლევა, მაგრამ, გამოცემის ისედაც გაზრდის გამო, ვამჯობინეთ მეორე ტომში გადაგვეტანა ზოგიერთი საკითხის განხილვა.

შევეხეთ რა დასავლეთ საქართველოს, ჩვენ მოვერიდეთ ეკონომიური მდგომარეობისა და სოციალური ვითარების იმ სურათის გამეორებას, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოზე იყო ნათქვამი; ჩვენ ვენდეთ გიულდენშტედტს, როგორც პირადად მომსწრეს და ზუსტი ცნობებით აღჭურვილს და, ამდენად, დავკმაყოფილდით მისი ცნობების ციტაციით.

განსაკუთრებულ სიძნელეებს წავაწყდით გეოგრაფიული სახელების დადგენისას.

ა) ზოგიერთი სახელი იმდენად დამახინჯებულად არის ტექსტში მოტანილი, რომ ყოველთვის არ ხერხდება ზუსტი შესატყვისის მოძებნა. მაგ., თუ

ორ სოფლად მოხსენებული Batoro Seoli (გვ. 261) ადვილი დასადგენია, რომ ეს არის „პატარძეული“, სამაგიეროდ Kuasch Zibis შეიძლება მიჩნეულ იქნეს როგორც „კვახჭირი“, ისე „კვაშხიეთი“, ან „გვიშტიბი“ (გვ. 309). ზოგიერთი სახელწოდების აღდგენა ტექსტში ვერ მოვახერხეთ; ამასთან საჭიროდ ვთვლით ვაუწყოთ მკითხველს, რომ ზოგი მათგანი შესწორებულია საძიებელში.

ბ) გეოგრაფიული სახელების დადგენისას ვიყენებდით რუსულსა და ქართულ რუკებს, ვახუშტის გეოგრაფიულ ცნობებს, აგრეთვე სტატისტიკური აღწერილობის ძველ და ახალ მასალებს. სახელდობრ:

ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, თბ., 1907 წ.

ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა: თსუ შრომები, ტ. 45, 1951 .

გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე, კახეთის აღწერა 1801 – 1802 წლისა: საქართველოს არქივი, წიგნი III, თბ., 1927 წ.

გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. ტ. V, VII, VIII.

ი ა ს. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ქვემო ქართლი, I – II, თბ., 1935; III – IV, თბ., 1938.

ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, II – III, თბ., 1941 – 1958.

დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.

საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწ. II, დემოგრაფია.

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1961 წ.

*

წინამდებარე შრომის დამზადების დროს დიდი დახმარება გაგვიწია ცნობილმა გერმანისტმა ა. ი. პ შ ე რ ა ც კ ა ი ა მ, რომლის კონსულტაციებითაც ვსარგებლობდით გიულდენშტედტის გერმანულ ტექსტზე მუშაობისას. აგრეთვე დიდად დაგვავალეს პროფ. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ მ ა და პროფ. შ. მ ე ს ხ ი ა მ, რომლებმაც მოგვცეს მნიშვნელოვანი მითითებანი.

ამდენად თავს მოვალედ ვთვლით ხსენებულ პირთ უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ.

მადლობას ვუძღვნით საქართველოს მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულ „უცხო წყაროების შემსწავლელ კომისიას“, რომელმაც ორჯერ მიგვავლინა ლენინგრადში გიულდენშტედტის საარქივო მასალებზე სამუშაოდ.

*

ასეთი სახის სამუშაოს ჩვენ პირველად ვასრულებთ და, რასაკვირველია, ნაშრომი არ იქნება დაზღვეული ნაკლისაგან. ჩვენ დიდი მადლობით მივიღებთ ყოველივე სასარგებლო შენიშვნასა და შესწორებას.

თბილისი

1962 წლის 19 მაისი

გ. გელაშვილი

შესავალი

ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის შესასწავლად უცხო მოგზაურთა მიერ დატოვებულ ცნობებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ამ ცნობებში მოიპოვება უხვი მასალა ქვეყნის სოციალური ვითარების, პოლიტიკური წყობის, ეკონომიური მდგომარეობის, გეოგრაფიული პირობების, ბუნებრივი სიმდიდრისა და სხვათა შესახებ.

მართალია, ცალკეული ეპოქებისათვის მოიპოვება ადგილობრივი საისტორიო თუ სხვა სახის თხზულებები და წყაროები, მაგრამ არ შეიძლება ხაზი არ გაესვას აგრეთვე მოგზაურთა ნაწერებსაც, რომელთა ცნობების შედარება-შეჯერებას საისტორიო თხზულებებთან მივყავართ ჭეშმარიტების დადგენამდე.

მოგზაური გადმოსცემს არა მარტო იმას, რაც თვით ნახა, არამედ ხშირად მოჰყავს სხვისი ნათქვამი, ნაამბობი, ან კიდევ ეყრდნობა სხვა უფრო ადრინდელ წყაროებს (მოგზაურთა ცნობებს). შეიძლება, რომ მოგზაურის ცნობები მის მიერ არ იყოს შედგენილი, არამედ მისი მონაყოლის მიხედვით, სხვა ადგენდეს მას – ან თვით მოგზაურობის დროს, ან კიდევ მოგზაურობის შემდეგ. მოსალოდნელია, რომ ცნობები დამახინჯდეს შემდეგდროინდელ გამომცემელთა თვითნებობის, დაუდევრობის გამო.

უცხო მოგზაურში, რომელიც მოხვდა მისთვის ახალ ბუნებრივსა და კულტურულ გარემოში, იზრდება სურვილი მეტ-ნაკლებად ასახოს თავისი დაკვირვებები და შთაბეჭდილებანი. სწორედ ამიტომაც არის საჭირო მისდამი ფრთხილად მიდგომა. უცხოელი ხშირად იჩენს ნაციონალურ და განსაკუთრებით კლასობრივ მიკერძოებულებას. ის ყოველთვის უყურებს მის წინ გაშლილ სინამდვილეს იმ კლასის, საზოგადოებრივი ფენის თვალით, რომელსაც იგი ეკუთვნის. თავის მიმართებაში ადგილობრივ ფენებთან მოგზაური ყოველთვის იმ ქვეყნის პოლიტიკის გამტარებელია, რომელმაც იგი სამოგზაუროდ (უფრო უკეთ დასაზვერად) გამოგზავნა. უცხო მოგზაური ადგილობრივი საზოგადოების მხოლოდ გარკვეულ ფენებთან იჭერს კავშირს და არა მთელ მოსახლეობასთან.

ამრიგად, უცხო მოგზაურის ცნობა წარმოადგენს მნიშვნელოვან და შინაარსიან წყაროს მხოლოდ მისი სრული გამოყენებისა და მისდამი მკაცრი – კრიტიკული მიდგომის შემდეგ[1].

XVIII საუკუნის უცხო მოგზაურთა ჯგუფს, რომლებიც საქართველოში

---

[1] М. А. П о л и е в к т о н, Европейские путешественники XIII – XVIII вв. по Кавказу, 1935 г., стр. 3.

იყვნენ და დაგვიტოვეს ცნობები მის შესახებ, ეკუთვნის ი ო ჰ ა ნ ა ნ ტ ო ნ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი (1745 – 1781 წწ.).

გიულდენშტედტი იყო ნატურალისტი, მედიცინის დოქტორი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.

იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი დაიბადა 1745 წლის 26 აპრილს რიგაში[1]. მამა ანტონ გიულდენშტედტი იყო მდივანი საიმპერატორო მთავარი კონსისტორიისა, შემდგომში კარის სასამართლოს ასესორი; დედა დოროთეა ფონ ვირგინი იყო ერთადერთი ქალიშვილი პერნაუს ბურგომისტრის იაკობ ვირგინისა და ქვრივი კარის სასამართლოს ადვოკატის და მოხელის ფრიდრიხ ქრისტლიბ მიულერისა. პაპა – მაგისტრი ანტონ გიულდენშტედტი, იყო მოძღვარი რიგაში; დიდედა – დოროთეა დეპკინი.

ბავშვობაში მამამისი იყო მისი მასწავლებელი; შემდეგ ის შეიყვანეს რიგის საიმპერატორო ლიცეუმის მაღალ კლასებში, სადაც მან მაშინდელი რექტორისა და პასტორის – ლოდერის ხელმძღვანელობით განაგრძო სწავლა ისეთივე შესანიშნავი წარმატებით.

1758 წლის 8 იანვარს, როცა ის ჯერ კიდევ 13 წლის არც კი იყო, მოუკვდა მამა, ხოლო 1761 წლის 4 დეკემბერს კი დედაც დაჰკარგა. ჯერ კიდევ ადრე, 16 წლისა, აღიარეს სრულწლოვნად და 1763 წლის ივლისში გაემგზავრა ბერლინში, სადაც ის 8 ნოემბერს ჩაირიცხა სამედიცინო-ქირურგიულ სასწავლებელში (Collegio). გიულდენშტედტმა იქ მიიღო ფართო და საფუძვლიანი ცოდნა სამედიცინო ხელოვნებაში, ბოტანიკასა და ბუნებათმცოდნეობაში, ისე რომ არ ყოფილა გერმანიის არც ერთ ცნობილ უნივერსიტეტში. მისი საუკეთესო მასწავლებლები იყვნენ მეკელი, გლედიჩი და სხვები. ის გაემართა მხოლოდ ოდერის ფრანკფურტში, რათა მიეღო დოქტორის ხარისხი, რაც მას 1767 წლის დეკემბერში 22 წლისას მიანიჭეს. იქაურმა ბუნების მკვლევართა საზოგადოებამ ის ჯერ კიდევ 5 დეკემბერს მიიღო თავის წევრად.

მალე მას. გაეხსნა სარბიელი, რომელზეც ის ასე სახელოვნად მოღვაწეობდა.

1768 წელს გიულდენშტედტი მიიწვიეს პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიაში, რათა მიეღო მონაწილეობა აკადემიის მიერ დაგეგმილ ექსპედიციაში (ეს ექსპედიცია ითვალისწინებდა ევროპული რუსეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქების, ციმბირისა და კავკასიის შესწავლას). გიულდენშტედტს თავდაპირველი გეგმით უნდა ემგზავრა ჩრდილოეთ კავკასიაში – ასტრახანის გუბერნიაში, მაგრამ გმელინის დაჟინებითი თხოვნით, პროგრამა გაუფართოეს. ამის შემდეგ გიულდენშტედტს წილად ხვდა ჩრდილოეთი კავკასია და საქართველო.

მისი ყოფნის დროს ექსპედიციაში, 1770 წლის 3 მარტს, ის აირჩიეს პეტერბურგის „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოების“ წევრად, ხოლო 1774 წლის 11 ოქტომბერს ბერლინის „ბუნებისმკვლევართა ამხანაგობის“ საზოგადოების წევრად.

---

[1] ბიოგრაფიული ცნობები მოგვყავს პ ა ლ ა ს ი ს გამოცემის შესავალის მიხედვით.

ექსპედიციიდან დაბრუნების შემდეგ, რაც გაგრძელდა 1768 – 1775 წწ., ის ცხოველ მონაწილეობას იღებდა მეცნიერებათა აკადემიის სხვა მეცნიერულ ღონისძიებებში.

1779 წელს მან კარგად მოაწყო სამკითხველო ბიბლიოთეკა; ეს მუშაობა მან განაგრძო აგრეთვე მისი მეგობრის, კარის მოსამართლის იოჰან ალბრეხტ ოიელერის დირექტორობის დროს. ასევე ცდილობდა გიულდენშტედტი ფეხზე დაეყენებინა „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოება“, რომლის პრეზიდენტადაც ის აირჩიეს 1780 წლის მაისში.

ხალხისადმი დახმარების აღმოჩენის სიყვარული გახდა მიზეზი მისი უდროო სიკვდილისა. 1781 წელს გიულდენშტედტი სხვადასხვა პირებს მკურნალობდა პეტერბურგში მოდებული „დამპალი ციებისგან“ მოსარჩენად. მისმა, ავადმყოფობისაგან ისედაც დასუსტებულმა, სხეულმა ვერ გაუძლო ამ ციების მძლავრ შემოტევას და გარდაიცვალა 23 მარტს, 36 წლის ასაკში; დაასაფლავეს 26 მარტს.

მას დარჩა სამი ნახევარ-დაძმა – იაკობ ბერნჰარდ მიულერი, დ-რი ფრიდრიხ გუსტავ მიულერი და დოროთეა ელისაბედ მიულერი. ისინი ჯერ არ იყვნენ დაოჯახებულნი; თავის სიცოცხლეში ის ამ და-ძმებს უვლიდა და ზრუნავდა მათზე ძმურზე უფრო მეტი სიყვარულით.

გიულდენშტედტი ყოფილა ლამაზი კაცი, შესამჩნევად მაღალი, მაგრამ არ იყო მაგარი აგებულების. ბავშვობიდან იყო სუსტი და სუნთქვის შეკვრა ჰქონდა. ხასიათის სირბილე მას სახეზე ეწერა. მას არასოდეს არავისთვის უწყენინებია და არც ვინმესადმი ყოფილა მტრულად განწყობილი. ურთიერთობაში სხვებთან იყო ალერსიანი, ზრდილობიანი. არ ლაპარაკობდა ბევრს, თავისუფლად და საბუთიანად გამოსთქვამდა ხოლმე აზრს. მისი სიბეჯითე არ ჩამოუვარდებოდა მის საფუძვლიან ცოდნას და ამით აიხსნება, რომ მან თავის ხანმოკლე სიცოცხლეში ეგზომ ბევრი გააკეთა.

*

* *

1768 – 1774 წლების მეცნიერებათა აკადემიის ექსპედიცია ემსახურებოდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის თავადაზნაურულ-ბატონყმური რუსეთის სამეურნეო ინტერესებსა და დაპყრობით მისწრაფებებს. გიულდენშტედტს წილად ხვდა კავკასიის იმ ოლქების შესწავლა, რომლებშიც ჯერ კიდევ XVI – XVII საუკუნეებში აწყობდა მოსკოვის სახელმწიფო არა ერთგზის საფუძვლიან დაზვერვებს (ზვენიგოროდსკი, ტატიშჩევი, ვოლკონსკი, მიშეცკი, იევლევი, ტოლოჩანოვი, ნაწილობრივ ელჩინი და სუხანოვი). XVIII საუკუნის რუსულ მეცნიერულ კავკასიისმცოდნეობაში გიულდენშტედტი ხსნის ახალ განყოფილებას, რომლის ობიექტი არის მთელი კავკასია, შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე[1].

გიულენშტედტის მოგზაურობა დაიწყო პეტერბურგიდან 1768 წლის 19 ივნისს. ექსპედიციის ეს ჯგუფი შედგებოდა, გიულდენშტედტს გარდა, კიდევ ექვსი კაცისაგან (ოთხი სტუდენტი – ბელიაევი, ცრიაკოვსკი, სოკოლოვი,

---

[1] მ. პ ო ლ ი ე ვ ქ ტ ო ვ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

კრაშენინიკოვი, ერთი მხატვარიო – გრ. ბელოი და ერთი ნეფიტულე – ტორბეევი). ექსპედიციამ გაიარა ნოვგოროდი, რჟევი, მოჟაისკი, მოსკოვი, ტულა, ვორონეჟი, ცარიცინი და 1769 წლის 4 დეკემბერს მივიდა ასტრახანში. 1770 წლის 13 იანვარს ის გაემართა ყიზლარისაკენ (მივიდა 23 იანვარს); შემოიარა ახლომდებარე რაიონები კავკასიისა, ნახა ნავთის საბადოები და მინერალური წყაროები. 1771 წლის მარტში გაემგზავრა ოსეთში. 1771 წლის 18 მაისს საბოლოოდ დასტოვა ყიზლარი, შემოიარა მცირე ყაბარდო, გავიდა კვლავ ოსეთში და აქედან საქართველოსაკენ წამოვიდა. 25 სექტემბერს უკვე დუშეთში იყო, სადაც 9 ოქტომბრამდე დარჩა. 15 ოქტომბერს ის ჩამოვიდა მცხეთაში, სადაც მიღებულ იქნა ერეკლე მეორის მიერ, რომელთან ერთადაც 14 ნოემბერს მოვიდა თბილისში. აქ გიულდენშტედტი დარჩა 1772 წლის 15 თებერვლამდე[1].

თბილისიდან მან მეფე ერეკლესთან ერთად იმოგზაურა კახეთში (თებერვალ-მარტში), ხოლო მაისში თავადმა დავით [ქსნის] ერისთავმა წაიყვანა თბილისის სამხრეთით[2]. ერეკლე მეორე ცდილობდა დაეტოვებინა იგი თავის სამსახურში, რადგან სჭირდებოდა სპეციალისტი საბადოთა დამუშავებისა, რასაც ერეკლე დიდ ყურადღებას აქცევდა, მაგრამ გიულდენშტედტმა ამას თავი აარიდა.

ივნისში გიულდენშტედტი წავიდა იმერეთში; 14 ივლისს იყო წესში, 18 ივლისს იგი სხარტალში მიიღო იმერეთის მეფემ სოლომონ I-მა; შემდეგ გაეცნო რაჭას და 10 აგვისტოს უკვე იყო ქუთაისში. აგვისტო-სექტემბერში მან მოიარა სამეგრელოს საზღვრები, იმერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი და დაბრუნდა ოსეთში. აქ, საქართველოს საზღვარზე, ის დარჩა ერთ თვემდე, რადგან ოსთაგან ტყვედ ჩავარდნის საშიშროება მოელოდა. 1772 წლის 12 ნოემბერს, რუსთა შეიარაღებული რაზმის საფარ ქვეშ, ის ყიზლარში დაბრუნდა. იქ ის დარჩა 1773 წლის აპრილამდე. მაის-ივლისში იმოგზაურა დიდ ყაბარდოში, შემდეგ გადავიდა დონზე და 1775 წლის 2 მარტს პოლტავა-კიევი-ნეჟინი-ორიოლი-ტულა-მოსკოვის გზით დაბრუნდა პეტერბურგში.

გიულდენშტედტის სამოგზაურო ჩანაწერებისაგან შედგა მისი „Reisen durch Russlandn und im Cancasischen Gebürge," რომელიც გამოიცა გაცილებით გვიან, 1787 – 1791 წლებში, მისი სიკვდილის შემდეგ, პ ა ლ ა ს ი ს მიერ ორ ტომად.

გიულდენშტედტის ეს ორტომიანი ნაშრომი შეიცავს მთელი მისი მოგზაურობის თანმიმდევრულ, კეთილსინდისიერ აღწერას. ჩრდილოეთ კავკასიისა და საქართველოს შესწავლისათვის გიულდენშტედტის „Reisen" არის კაპიტალური ნაშრომი, რომლის მსგავსიც მანამდე არც რუსულ და არც დასავლეთ-ევროპულ კავკასიისმცოდნეობის ლიტერატურაში არ იყო[3].

---

[1] I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge, I, hrsgb. von P.-S. Pallas (SPb, 1787), Vorrede, IX.

[2] იქვე.

[3] მ. ა. პ ო ლ ი ე ვ ქ ტ ო ვ ი, დასახ ნაშრომი, გვ. 125.

ეს შრომა მოიცავს ბუნებისმეტყველების ყველა მხარეს (განსაკუთრებით ბოტანიკასა და ზოოლოგიას), მოცემულია უხვი ცნობები სოფლის მეურნეობის, მეაბრეშუმეობის, სამთო საქმის, ხელოსნობის, დამმუშავებელი მრეწველობის, აგრეთვე ვაჭრობის შესახებ; მხარის ეთნოგრაფიისა და ისტორიის შესახებ. მოცემულია აგრეთვე ქართული, მეგრული, სვანური, ჩერქეზული, ჩეჩნური და კავკასიის სხვა ენებისა და დიალექტების ლექსიკონი.

ამ შრომის ნაწილი, რომელიც შეეხება კავკასიას, ხელახლად შემოწმებული გიულდენშტედტის ხელნაწერთან, გამოცემული აქვს კლაპროტს (I. KIaproth) თავისი შენიშვნებით:

1. Reisen nach Gedorgien und Imerethi (Berlin, 1815) და 2. Beschreibung der Kaukasischen Länder (იქვე, 1834)[1].

რუსულად არის: Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, из путешествия акад. И. А. Гильденштедта (СПБ 1809; სისტემატური ამონაწერები „Reisen“-იდან კი გერმანის მიერ).

გიულდენშტედტმა 1776 – 80 წლებში გამოაქვეყნა რამდენიმე ნაშრომი კავკასიის შესახებ, ან მასთან შინაარსით ახლოს მდგომი. ეს ნაშრომებია:

1. „Abhandlung von den Häfen am asowischen, schwarzen und weissen Meer“ (St.-Pet. Journal, I) „ნარკვევი აზოვისა, შავ და თეთრ ზღვებზე მდებარე ნავთსადგურების შესახებ“, Месяцеслов, 1776).

2. „Von den Häfen am Caspischen Meer“ (St.-Pet. Journal, III.) (კასპიის ზღვის ნავთსადგურთა შესახებ, Месяцеслов, 1777, IV).

3. Gejgraphische, chymische und medicinische Beschreibung der im astrachanischen Gouvernement am Terekflub gelegnen warmen Bäder (St.-Pet. Journ. VII, 1782), (ასტრახანის გუბერნიაში, მდინარე თერგთან მდებარე თბილი წყაროების გეოგრაფიული, ქიმიური და სამედიცინო აღწერა, Месяц., 1778).

4. Geographische, historische und statistische Nachrichten von der neuen Gränzlinie des rußischen Reichs, zwischen dem Terekfluß und dem asowischen Meer (St.-Pet. Jonrn. VII).

(„გეოგრაფიული, ისტორიული და სტატისტიკური ცნობები მდ. თერგსა და აზოვის ზღვას შორის მდებარე რუსეთის იმპერიის ახალი სასაზღვრო ხაზის შესახებ“ (Месяц., 1779).

5. Gedanken über eine zwischen Rußland und Deutschland auf der Donau und dem schwarzen Meer zu eröfnende Handlung (St.-Pet. Journ. X).

(„მსჯელობა რუსეთსა და გერმანიას შორის დუნაისა და შავ ზღვაზე მომავალი ვაჭრობის შესახებ“. Акад. Изв. V, 1780).

დასახელებულ ნაშრომთა გარდა, გიულდენშტედტს ეკუთვნის მთელი რიგი ზოოლოგიურ-ბოტანიკურ-სამედიცინო გამოკვლევები (პალასი ასახელებს თერთმეტს. იხ. „Reisen“ – I ტომი, გვ. XI – XII), მათ შორის მისი დისერტაცია – „Theoria virium Corporis humani primititavarum, Francof. ad Viadr. 1767“.

---

[1] მ. ა. პ ო ლ ი ე ვ ქ ტ ო ვ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

*

* *

გიულდენშტედტის მიერ დატოვებული მასალები (დღიურები, რაპორტები და ა. შ.) თავისი მოგზაურობისა (1768 – 1775 წწ. ექსპედიციის დროს) ამჟამად ინახება ქ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში.[1]

საქართველოს შესახებ ცნობები მოიპოვება არქივის შემდეგ ფონდებში:

Разряд I, опись 100, №№ 1 – 37 Материалы экспедиции 1768 – 1774 гг. აქედან საქართველოზე – №№ 2, 5, 7, 12, 19, 20, 21, 23, 29, 31/VIII, 31/XVII, 31/XVIII, 32.

Фонд 3, опись 33, №№ 1 – 9. Физическая экспедиция Гильденштедта 1768 – 1775 гг. აქედან საქართველოზე – №№ 1, 4, 5, 6.

Фонд 3, опись I, № 308, лл. 49 – 50.

ეს მასალა სხვადასხვა სახისაა. ესაა დღიურები, მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიისადმი, წერილები (პირადი, მეცნიერების, მეფეების, ადგილობრივი მთავრების), ლექსიკონები (მის მიერვე შედგენილი), მცენარეთა და ცხოველთა ჩამოთვლა, ხარჯთაღრიცხვის რვეულები, ჩანახატები (მოქალაქეთა, ქალაქების, ეკლესიების, წარწერების), რუკები, რეცეპტები და სხვა მრავალი.

ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს დღიურებს (მათში მოცემულია მოგზაურის ყოველი ნაბიჯი დღეების მიხედვით), რომლებიც ამ ფონდებში უსისტემოდაა გაბნეული. ამასთან ამ დღიურებში ვხვდებით გადახვევებსაც[2]. ეს კი აძნელებს მისი ცნობების დალაგებას.

ჩვენ მიერ ნახულ ფონდებში გიულდენშტედტის დღიურებიდან მოიპოვება ისინი[3], რომლებშიც გადმოცემულია მისი მოგზაურობა კახეთში (არა მთლიანად), იმერეთში და ნაწილობრივ ქართლში, და არის ზოგადი ცნობები სამეგრელოს, გურიის, სვანეთის, რაჭის, აფხაზეთის, ბასიანიის, აჭარის, იმერეთის შესახებ, მოცემულია მეფეთა გენეალოგია მე-17 – 18 სს-ში; არის ამონაწერი „ქართლის ცხოვრებიდან“.

გიულდენშტედტის მასალათა სისტემაში მოყვანა და გამოცემა პირველად აკად. პალასმა სცადა და მის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ეს მძიმე სამუშაო მან შესანიშნავად შეასრულა.

პალასი უმთავრესად მიჰყვება გიულდენშტედტის დღიურებს, როცა აღწერს მის მოგზაურობას ამა თუ იმ რაიონში. მხოლოდ ზოგიერთ ადგილას სტოვებს წინადადებებს, სცვლის სიტყვებს. ხშირად ამოკლებს თხრობას, თუმცა აზრს არ ამახინჯებს. არის ადგილები, სადაც პალასი ვერ გარკვეულა (იქნება ეს გეოგრაფიული სახელი, თუ სხვა მცირე რამ) რაც შეეხება ცნობებს, მაგ., სამეგრელოს, გურიის, რაჭის, აფხაზეთის, სვანეთის და ა. შ. შესახებ, იგი ცალკე გამოჰყოფს ამ ცნობებს დღიურიდან და წიგნშიც განსაკუთრებული სათაურით ბეჭდავს.

---

[1] ჩვენ მივლინებული ვიყავით ქ. ლენინგრადში საქ. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული ეცხო წყაროთა შემსწავლელი კომისიის მიერ ამ საარქივო მასალის შესასწავლად.

[2] მაგ.: იმერეთში ყოფნისას გიულდენშტედტს მოახსენეს ცნობები სამეგრელოს შესახებ და ისიც აქვე გადადის სამეგრელოს აღწერაზე. ასევე აკეთებს სხვა მხარეების შესახებაც.

[3] ვგულისხმობთ საქართველოს შესახებ ცნობებს.

პალასმა უაღრესად დიდი მუშაობა ჩაატარა ამ წიგნის გამოსაცემად. ჩვენი აზრით, ამაზე უკეთ დალაგება იმ ზღვა და უსისტემოდ გაბნეული მასალისა შეუძლებელიც კი იყო. ამიტომ ჩვენს გამოცემაში ჩვენ ვსარგებლობთ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტით – იმავე მიმდევრობით, როგორც ის დაბეჭდილ ტექსტშია, ოღონდ ვასწორებთ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნიდან, რაც მითითებულია თავთავის ადგილას სქოლიოებში.

გიულდენშტედტის საარქივო მასალებში არის ბევრი ისეთი რამ საქართველოს შესახები, რაც პალასს არ აქვს გამოქვეყნებული და მოხსენებულიც კი, ხოლო მათ არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ, ვიდრე დღიურებს. ამიტომ ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ მათი გამოცემა დამატების სახით დღიურებთან ერთად (იხ. წინასიტყვაობა). ეს მასალებია:

1. მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი (№№ XXII – XXIX, № XXX-ის ნაწილი და № XXXII-ის ნაწილი).

2. მე-4 და მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეულები.

3. წერილები (სოლომონის 2 წერილი გიულდენშტედტისადმი გაგზავნილი, ხელმოწერით; მონაწერი ყიზლარის კომენდანტისა ერეკლესადმი და სხვა მთავრებისადმი).

4. რუსეთის საიმპ. აკადემიასთან დადებული ხელშეკრულება.

5. წარწერები (ეკლესიებიდან, საფლავების).

6. სურათები და ჩანახატები (ქართველ მცხოვრებთა თელავის, ალავერდის).

7. ავადმყოფთა სიები, რომლებიც მასთან მკურნალობდნენ (ხნოვანების, თანამდებობის და დაავადების აღნიშვნით).

8. საქართველოში საშოვარ მედიკამენტთა სია.

9. ერეკლე-სოლომონის ბრძოლა თურქებთან და რუსთა დახმარება.

10. მოხსენება, სადაც აღნიშნულია გიულდენშტედტის მიერ მე-17 – მე-18 საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შემცველი ხელნაწერის შეძენა.

11. თან წამოღებულ ნივთთა და საქონლის სია.

12. ქართული ანბანი, მისი შესატყვისი რუსულ-ლათინური ასოებით, ზოგ არსებით სახელთა ბრუნება. ქართული ასოები და მათი რიცხვითი მნიშვნელობა.

13. ანბანზე (პირველ ასოზე) დალაგებული პატარა საძიებელი საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა.

14. ლექსიკონი (ლათინურ-რუსულ-გერმანულ-ქართულ-მეგრულ-სვანური).

ყველა ეს ჩამოთვლილი მასალა შეიცავს საყურადღებო და საინტერესო ცნობებს საქართველოს შესახებ; ამიტომ ჩვენ ყველა ისინი გადმოვიწერეთ (თუ ფოტოები გავაკეთეთ), სათარგმნი ვთარგმნეთ და გამოცემული იქნება მეორე ტომში.

ამრიგად, ჩვენს მიზანს შეადგენს გადმოვცეთ გიულდენშტედტის მოგზაურობის ჩანაწერები პალასის გამოცემაზე დაყრდნობით, ხოლო მოგზაურის ხელნაწერის მიხედვით გასწორებული და იმ დამატებითი მასალით, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, სათანადო საძიებლების დართვით.

*

* *

მოკლედ განვიხილოთ, თუ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტი როგორაა შესწორებული ჩვენ მიერ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნის მიხედვით; ვნახოთ, თუ როგორია ძირითადი სხვაობა პალასის გამოცემულ ტექსტსა და ხელნაწერს შორის.

ტექსტების ეს სხვაობა შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ:

1. პალასს გამოუტოვებია ისეთი სიტყვები და წინადადებებიც კი, რაც ჩვენთვის საჭიროა და ტექსტს სრულს გახდის. (ამასთან ნიშნით„<“ აღვნიშნავთ ნაკლებობას).

2. პალასი სტოვებს სიტყვებსა და წინადადებებს, ან სცვლის ერთს მეორით, რითაც აზრი არ მახინჯდება და შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ.

3. პალასი სცვლის ერთ სიტყვას მისი შესაბამი მეორე სიტყვით.

4. პალასი ერთი სიტყვის მაგიერ ხმარობს მეორეს, რაც შეიძლება ზოგჯერ შეცდომაც იყოს.

5. პალასი ვერ გებულობს დედნის ტექსტს და ამ ნიადაგზე შეცდომას უშვებს, ამახინჯებს ფაქტს.

6. პალასი ცვლის ასოებს საკუთარ სახელებში (რაც ხანდახან შეიძლება კორექტურული შწცდომაც იყოს).

აქვე შევნიშნავთ, რომ რამდენიმე სიტყვა ჩვენთვისაც გაურკვეველი იყო დედანში და ჩვენს გამოცემაში მათ ადგილას ვიხმარეთ მრავალწერტილი ან კითხვის ნიშანი.

ახლა მოვიყვანთ ზოგიერთ ნიმუშებს, ზემოთდასახელებული ჯგუფების მიხედვით (ესენიც და სხვა შემთხვევებიც ყველგან მითითებულია ტექსტის სქოლიოებში).

1. ა. An dessen Mündung in W. auf einen niedrigen Kalksteinfelsen, *G.*] daselbst, *P.* (w 33)[1].

ბ. Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, *G.*) wir ritten, *P.* (გვ. 34).

გ. Von Ruispiri ritten wir 3/4 St. bis zu eine[m] kieine[n] Bache und von da noch 1/4 St. bis zur cachetische[n] Hauptstadt Telawi, *G.*] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau. *P.* (გვ. 36).

დ. თურქმანი თათრების 250 ოჯახი ერეკლემ – von etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach Nadir ser bedrengt wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben<*P.* (გვ. 40).

ე. jetzt wuste<P. (ეხება ქალაქ ჭერემს – გვ. 40).

ვ. über Achmeta und Tianeti<*P.* (ამათზე გავლით გაემართა ანანურში – გვ. 42).

---

[1] გვერდებს ვუთითებთ ჩვენ მიერ გამოცემული ტექსტის მიხედვით.

ზ. სოფლები კახეთში, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind<*P.* (გვ. 46).

თ. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer ser gering ostl. Abweichung<*P.* (ქსოვრისიდან მუხ- (რანამდე – 52. გვ.).

ი. (მუხრანბატონის ვაჟი) Joane<*P.*

კ. (ყულფის მოსახლეობა) es sind an 100 Familien< *P.* (გვ. 72).

ლ. ბამბაკის მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მან ის მისცა ბატონიშვილ გიორგის <P. (გვ. 75).

მ. Achtala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig<P. (w 76).

ნ. (სარკინეთიდან) წისქვილის ქვები გააქვთ თბილისსა და მთელ ქართში <*P.* (79 – 81 გვ.).

ო. თბილისში შესვლა – durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor <*P.* (84 გვ.).

პ. weil die Badebrücke zerbrochen war, dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Flnß eigentl. nur zur leichte Communication ist <*P.* (84 გვ.).

ჟ. Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba <*P.* (96 გვ.).

რ. (სხლების ეკლესიაში) რომელშიც ჯერაც დგას ვრცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და მისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ (სხლებში – გ. გ.) ჰქონდა საზაფხულო სახლი <პ ა ლ. (101 გვ.).

ს. (ჯავის ხეობა) აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ – ძალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის <პ ა ლ. (გვ. 103).

ტ. გიულდენშტედტის მოლაპარაკება სოლომონთან იმერეთში მოგზაურობის შესახებ <პ ა ლ. (117 გვ.).

უ. (ლორთქიფანიძე) მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის და და-ძმები არიან <პ ა ლ. (129 გვ.).

ფ. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden <*P.* (164 გვ.)

ქ. Ausser der Stadt in NW. auf dem Felsen Ischiturdukhi steht die verfallene Kirche Mtha-tzminda, nach der gewallfahrtet wird <*P.* (გვ. 90).

ღ. შესასვლელის თავზე ქვაზე ჯვარია არის გამოკვეთილი რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები (წარწერის ჩათვლით) <პ ა ლ. (119 გვ.).

ყ. Beguna ist nur ein Titel ans der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedeutet, von Beg, ein Prinz oder Fürst <*P.* (196 გვ.).

*

* *

2. ა. საგაზაფხულო ქერი აქ უკვე დუიმზე იყო ამოსული მიწიდან <პ ა ლ. (33 გვ.).

ბ. მდ. ჩელთის კალაპოტის აღწერა <პ ა ლ. (33 გვ.).

გ. Daselbst Halte <*P.* (32 გვ.).

დ. Von Alawerdi sagte man, in SSW, sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredğo gelegen <*P.* (36 გვ.).

ე. steinigte, *P.*] und viele klcine lialksteine fiirende, *G.* (36 გვ.).

ვ. einige 100 Schritte davon, *G.*] demselben nahe, *P.* (38 გვ.).

ზ. wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber inuhaniedaner sind, *P.*] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber niahonietaner geworden sind, *G.* (მაზანდარანში) (40 გვ.).

თ. Mir ward der Auffenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag. nüzlich, P.] In Telawi sannnlete ich Nachrichten von Dido und Kabul,soll, auch von Chunsag, *G.* (43 გვ.).

ი. Hierselbst machten wir an den Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern <*P.* (60 გვ.).

კ. Wir hatten in Knlpi übernachtet <*P.* (70 გვ.).

ლ. D. 29 Jun. Gestern ist Mnchran von Lesgiern überfallen und geplündert, *G.*] Wll‘ hörten hier daß Muehran den 28-sten von den Les giern überfallen und geplündert worden, *P.* (94 გვ.).

მ. aus dein kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi. *P.*] aus der griechischen Zarischen Familie der Bagrationi, *G.* (204 გვ.) და კიდევ ბევრი სხვა.

*

* *

3. ა. hatte Gebüsch aus, *P.*] es war bedeckt mit Gesträuch von, *G.* (32 გვ.).

ბ. verwüstet, *P.*] verheert, *G.* (40 გვ.).

გ. Bei diesem Ort, *G.*] hier, *P.* (44 გვ.).

დ. vorigen, *P.*] ehemaligen, *G.* (54 გვ.).

ე. Ruinen, *P.*] Ueberbleibsel, *G.* (60 გვ.).

ვ. der Zaar, *P.*] Ihr[e] zaarische Hoheit, *G.* (64 გვ.).

ზ. ამჟაად, გ ი უ ლ.] 1772, პ ა ლ. და სხვა.

*

* *

4. ა. Am linken Ufer des Zubani, *P.*] an der Ostseite des Zubani, *G.* (32 გვ.).

ბ. rechten Ufer, *P.*] Westseite. *G.* (32 გვ.).

გ. linken Ufer. *P.*] Ostseite, *G.* (32 გვ.).

დ. (höher, *P.*] westl., *G.* (54 გვ.).

ე. geboren 1760, *P.*] 12 Jahre alt, *G.* (204 გვ.).

ვ. sind fast so viel als der Bauer, *G.*] ist sehr zahlreich. *P.* (282 გვ.).

ზ. gerade südlich, *G.*] fast recht in Südlich, *P.*

თ. südlich, *G.*] rechten, *P.* (78 გვ.).

ი. an der Nordseite, *G.*,] an der linken, *P.* (64 გვ.).

5. ა. UNO, *G.*] *N*, *P.* (28 გვ.).

ბ. შილდა მდებარეობს, *G.*] რომელიც [ჩელტი] მიედინება, *P.* (32 გვ.).

გ. Thainas Mes-chi, *G.*] Thomas, *P.* (112 გვ.).

დ. ამონაწერის დამახინჯება ქ˜ც˜დან. (188 – 194 გვ.).

ე. Die Prinzeßin 'l'amar Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle, *G.*] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, *P.* (თანაც შცდომაა დაშვებული). (200 გვ.)

ვ. Bakar, Wachtangs Son.... ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Son: Lewan und Alexander hinterlassen... der zweite ist izt in Persien bei dem K e r i m C h a n in Schiras. Er ist mit den verstekten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine. Partie zu machen und die ihm nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu seinen, *G.*] Bakar... ist... gestorben und hat 2 Söhne. Lewan und Alexander hinterlassen... der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, *P.* (200 გვ.).

*

* *

6. ა. Daedaziche, *G.*] Daldoziche, *P.*
Adsgwita, *G.*] Adgewita, *P.*
Gabuaschwilli, *G.*] Gubilta oder Gubnaschwilli, *P.*
Mamaziminda, *G.*] Maneziminda, *P.*
Choronischi, *G.*] Thoromischi, *P.*
Tgnorisa, *G.*] Tignotisa, *P.*
Dschrutschi, *G.*] Dschuntschi, *P.*
Mordsgweti, *G.*] Monschweti, *P.*
Weliziche, *G.*] Gireliziche, *P.*
Baioko, *G.*] Bajakoro, *P.*
Kondolh *G.*] Kurdeli, *P.*
Mgime, *G.*] Migine, *P.*
Tschiora, *G.*] Tsora, *P.*
Barula, *G.*] Balma, *P.*

ბ. Dğukrath *G.*] Dschukrati, *P.*
Adğara. *G.*] Adschara, *P.*
Bğinewi. *G.*] Bschinewi, *P.* და ბევრი სხვა.

*

* *

ამასთან ერთად, თითქმის ყველა სახის სხვაობა-შესწორებას ვხედავთ ქ. თელავის, ქუთაისის, გატეხილი ხიდის და სხვათა აღწერაში.(იხ. გვ. გვ. 38, 70, 138 – 143 და ა. შ.)/

არის ადგილი, სადაც პალასი ცდილობს დააზუსტოს ფაქტი, მაგ.: გიულ-

დენშტედტი წერს – „D. 8. Mai“, პალასი კი ასწორებს – „Von Zeit zu Zeit“ (ეს ეხება თბილისში ტივების მოსვლას მტკვრით). პალასი შეცდომას არ უშვებს ამ შესწორებისას, რადგან მან იცის, რომ ხორბლის მოტანა ტივებით მართლაც ხშირად („დრო და დრო“) ხდება და არა მარტო ამ დღეს (გვ. 60).

ასეთივე ხასიათისაა დაახლოებით ზემოთ მოყვანილი მაგალითიც: geboren 1760, *P.*] 12 Jahre alt, *G.* (204 გვ.).

*

* *

რაც შეხება სიტყვების მართლწერას, ჩვენ თითქმის ყველგან ვტოვებთ გიულდენშტედტისას (მეტწილად) და პალასისეულს. ჩვენ შეგვიძლია ეს სიტყვები შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ[1]:

1. გამოტოვებულია ასო h. მაგალითად: wonen (= wohnen), one (= ohne), ser (= sehr, გვ. 40)[2], fürende (= führende, გვ. 36), bewonte (= bewohnte), Hüner (= Hühner, გვ. 28), Mülen (= Mühlen, გვ. 31), fürt (= führt.), wärend (= Während გვ. 40, 196), nemen (= nehmen, 42 გვ.), erwente (= erwähnte, გვ. 56), nämlich (= nähmlich), ausgehölte (= ausgehöhlte, გვ. 136), Viezucht (Viehzucht) და ა. შ.

2. **ck**-ს მაგივრად ნახმარია **k** ან **kk**. მაგ.: ekkig, Brükke, Brüke (332 გვ.), geschikt, dikkes (30 გვ.), dik (332 გვ.), diken (148 გვ.), zurük (42 გვ.), Bedekung (330 გვ.). verdekt (38 გვ.), troken (42 გვ.), Akerland (52 გვ.), erstrikt (54 გვ.), Röke (330 გვ.), Poken (66 გვ.), Streke (122 გვ.), wakern (128 გვ.), Glokenthurm (140 გვ.), Zwek (332 გვ.), Sewrngenrüken (154 გვ.), Strike (154 გვ.), Akker (298 გვ.), erstrekkt (316 გვ.), schikkete (52 გვ.) და სხვა.

3. „ß“-ის მაგიერ არის მარტო ერთი s ნახმარი. მაგ.: Rusland, Schlos, Flus (გვ. 16, 44), muste (ძალიან ხშირად). gröstenteils (34 გვ.), mus (298 გვ.), stöst (38 გვ.), wuste (58 გვ.), lies (114 გვ.), Schiesturm (104 გვ.), Weisbuche (108 გვ.) gros (292 გვ.), Schiespulver (330 გვ.), Weiskohl (294 გვ.) და სხვა.

4. tz-ს მაგივრად სიტყვებში ხმარებულია **z** ან **zz**. Plaze (30 გვ.), Siz (30 გვ.), sezen (106 გვ.), Grüze (120 გვ.), Vorsazze, Vorsaz (122 გვ.), Kräze (158 გვ.), Schuzze (194 გვ.), Schuz (318 გვ.), lezte (34 და ხშირად), jezt (ძალიან ხშირად), jezige (308 გვ.), nüzlich, entsezte (292 გვ.) და ბევრი სხვა.

5. **ei** დიფთონგის **ey**-ო გადმოცემა: მაგალითად: bey, zwey, freylich, Streifereyen, seyn, beyde და სხვა. (მაგრამ Waizen ნაცვლად Weizen-ისა).

6. **ff**-ს ერთი **f**-თი გადმოცემა: hofte (14 გვ.), bewafnete, uneröfnete (46 გვ.), vortreflich (56 გვ.), rafte (88 გვ.).

7. **mm**-ის ნაცვლად ხმარებულია **m**: samlet (298 გვ.), nimt (302 გვ.), Wörtersamlung (328 გვ.) და სხვა.

8. **nn**-ის მაგიერ ერთი **n**-ია ნახმარი: genant (38 გვ.) და ს. შ.

9. ორი **tt**-ს ნაცვლად ერთი **t**-ა. მაგ.: Schrite (8 გვ.) და სხვ.

---

[1] გამოტოვებულ ასოებს ჩვენ ხან კვადრატული ფრჩხილებით აღვადგენთ ხოლმე, ხან უფრჩხილებოდაა ჩასწორებული, უმეტესად კი გაუსწორებლად ვტოვებთ.

[2] გვერდების აღნიშვნისას ვკმაყოფილდებით ერთი გვერდის ნომრით, რადგან მსგავსი სიტყვები ძალიან ხშირად გვხვდება. ხან კი გვერდებს არც მივუთითებთ.

10. **l**-ს ცვლის **ll**-თი: Wallnussholz (14 გვ.) და სხვ.

11. **ä** შეცვლილია **e**-თი. მაგ.: vorerwehnte (= vorerwähnte, 16 გვ.), nemlich (34 გვ.), bedrengt(= bedrängt, 40 გვ.), bestendig (= beständig), abwerts (54 გვ.), Schrege (= schräge, 86 გვ.) და სხვა.

12. ხან კი **e** შეცვლილია **ä**-თი, მაგ.: häftig (= heftig).

13. **s** შეცვლილია „ß“-თი, მაგ.: Reiß (92, 240 გვ.), bereißte (82, 172 გვ.) და ა. შ.

14. ან კიდევ **f**-ს მაგივრად ხმარებულია **ff** – Offt (46 გვ.).

15. **ö**-ს ნაცვლად სწერია o – ostlich (30, 38 გვ.) და ა. შ.

16. **eu** შეცვლილია **ev**-თი: Rhevmatismen (10 გვ.).

17. სიტყვაში Festung **F**-ს ნაცვლად **V** იყო, რაც ყველგან შევასწორეთ.

18. ხშირად ხმარობენ სიტყვების ძველ ფორმებს: kömmt ან kömt (= kommt, 30 გვ.), Stünde (= Stunde 50 გვ.), etwa – etwan (= etwas), Brod ან Brodt (= Brot), eilften (= elften, 144 გვ.), sungen (= sangen, 150 გვ.), mögte (= möchte, 178 გვ.), Persohn (= Person, 180 გვ.) würkliche (= wirkliche), Küssen (= Kissen, 250 გვ.), ohngefähr (= ungefähr, 320 გვ.), Gebürge (= Gebirge), zwo (= zwei), jezo, izt (= jetzt) gieng (= ging).

ან კიდევ: denn (= dann, თითქმის ყველგან), wächset, gebauet, türksche, nuzat, genennet, verbrennet, verheeret, sein, gesinnet, sammlete, befreiet, erhellet, schikkete და სხვა.

ასევე „vor“-ის მაგიერ ნახმარია „fort“ (რაც ჩვენ მიერ ჩასწორებულია), მაგ.: fortrückte (= vorrückte, გვ. 220), kommen fort (= kommen vor, გვ. 120.).

19. არის ადგილები, სადაც გამოყენებულია ზეპირმეტყველების ფორმები, მაგ.: ein kläglich Geheul (= ein klägliches Gehenl. 150 გვ.), ein schön Pferd (= ein schönes Pferd, 152 გვ.), ein ganz Jahre (= ein ganzes Jahr, 152 გვ.), klar Wasser (= klares Wasser, 164 გვ.), türkisch Gebiet (= türkisches Gebiet, 238 გვ.), ein gut Theil (= ein guter Theil, 292 გვ.), in einzeln Familien (= in einzelnen Familien, 298 გვ.); Ihre georgischen Einwohnern (= ihre georgische Einwohner, გვ. 40), და სხვა.

20. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი ფორმების პარალელურად ახალსაც ხშირად იყენებენ. მაგ.: jezıo, jetzo, izt და jetzt; gieng და ging; dies და dieses; zwo და zwei; etvw, etwan და etwas; o[h]nweit და unweit; ამასთანავე ხმარობენ ხან Zar-ს და ხან Zaar-ს. ხან Vetter-ს და ხან Veter-ს, რომ აღარაფერი ვთქვათ ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ჯგუფებზე (მათთვის ჩვენ ხელი არ გვიხლია).

21. ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, დაშვებულია აგრეთვე გრამატიკული შეცდომები, არ იყო დაცული შესაფერი ბრუნვები, რომლებიც ხან კვადრატულ ფრჩხილებითაა ჩვენ მიერ აღდგენილი, ხან პირდაპირაა ჩასწორებული[1]. მაგ.:hohen = hohem; dicken = dickem; festen = festem; auf unsern

---

[1] ეს უმთავრესად ეხება ზედსართავებსა და არტიკლებს, იშვიათად აგრეთვე თანდებულებსაც

Wege = auf unserem Wege (გვ. 132); feinen = feinem; persischen = persischem; in = im; in einen = in einem; den = dem; die = den; der = dem; des = = de;r die Fenstern (= Fenster); aus gelblichen (= gelblichem): durch derselben (= dnrch denselben); და ა. შ.

22. არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე სიტყვასთან, ერთსა და იმავე ბრუნვაში, ნახმარია ხან ერთი, ხან მეორე სქესის არტიკლი. მაგ.: der Kwirila – die Kwirila; des Rion – der Rion; die Werst – der Werst და სხვა.

23. იშვიათად გვხვდება სიტყვები არიული მართლწერით: Dißenterie (= Dysenterie, 210 გვ.), Dyonisius (= Dionysius, გვ. 122) და სხვა.

*

* *

რადგან ჩვენი გამოცემის გეგმა ემთხვევა პალასისეულს, ამდენად „Reisen“-ის მიხედვით განვიხილოთ, თუ რა ნაწილებს შეიცავს ის და რა ნიშნების მიხედვითაა დაყოფილი.

ძირითადი ცნობები საქართველოს შესახებ მოცემულია ნაშრომის პირველ ტომში, გვ. გვ. 217 – 418 (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 1 – 333), საერთო სათაურით „Reise und Bemerkungen in Georgien 1771“ (მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.). იგი შედგება რამდენიმე ნაწილისაგან.

პირველი მათგანი, გვ. 217 – 325 (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 1 – 181), მოიცავს გიულდენშტედტის მოგზაურობას საქართველოში (კახეთი, თბილისის სამხრეთით მდებარე მხარეები, საერისთაოები, იმერეთი, რაჭა და ა. შ.). ეს არის მოგზაურობის დღიური, წარმოებული დღეების მიხედვით. აქ მოცემულია უმთავრესად გეოგრაფიული და საბუნებისმეტყველო აღწერილობანი; თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში გიულდენშტედტი მოგვითხრობს ზოგი ქალაქის ან ციხე-სიმაგრის ძალიან მოკლე ისტორიას, აგვიწერს ზოგიერთ საწარმოს, აბანოებს, მეურნეობის დარგებს და ა. შ.

მეორე ნაწილი არის „Zur poIitischen und geographischen Kenntaiss Georgiens“) [მასალები] საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის) 325 – 418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 182 – 333). ეს კი, თავის მხრივ, დაყოფილია ქვეთავებად. ეს ქვედანაყოფებია:

1. საქართველოს პროვინციები: 326 – 328 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 182 – 186 გვ. გვ.).

2. საქართველოს ისტორიისათვის: 328 – 342 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 186 – 209. გვ. გვ.).

3. პატარა გერმანულ-ქართული ლექსიკონი: 343 – 344 გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 210 – 213).

4. ზემო ქართლი (ჯავახეთი, სამცხე, სათარხნო, საციციანო): 345 – 350 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 214 – 224).

5. ქართლის სამეფო: 350 – 360 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში 224 – 237 გვ-ზე).

6. ქვემო ქართლი (თრიალეთი, საჯავახო, საბარათო): 360 გვ. (ჩვენთან 238 გვ-ზე).

7. სომხითი: 361 – 366 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 238 – 247).

8. კახეთი (აქვეა ცალკე ქვესათაურით გამოყოფილი ქიზიყი) 366 – 376 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 248 – 261).

9. თუშის ანუ თუშეთის მხარე და ხალხი: 376 – 378 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 262 – 265 გვ. გვ-ზე).

10. შუა ანუ შიდა ქართლი: 378 – 388 გვ. გვ. (ჩვენთან 266 – 279 გვ. გვ.).

11. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო (აქვე შედის რაჭა): 389 – 408 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 280 – 309).

12. პროვინცია გურია: 408 – 411 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 310 – 317).

13. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ (აქვეა ოდიში): 411 – 416 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 388 – 327).

14. ქართული პროვინცია სვანეთი: 416 – 418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 328 – 331).

მეორე ნაწილში გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვცეს საქართველოს პოლიტიკური ისტორია. ის შეიცავს ბევრ მასალას ქვეყნის ეკონომიური და სოციალური მდგომარეობის შესახებაც და დამყარებულია როგორც ავტორის საკუთარ დაკვირვებებზე, ისე სხვათა ნათქვამზე და გაგონილზე.

ამას გარდა, ცნობებს საქართველოს შესახებ შეიცავს შემდეგი თავები[1]: მაგ.:

„კავკასიის ფლორისა და ფაუნის შესახებ“ 418 – 430 გვ. გვ.

„კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის“: 433 – 456 გვ. გვ.

„კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის“: 458 – 502 გვ. გვ.

ყველგან აქ არ არის თანმიმდევრული ცნობები საქართველოზე, ისინი გვხვდება გაბნეულად, ამა თუ იმ კავკასიის ხალხთან კავშირში.

რაც შეეხება „Reisen“-ის მეორე ტომს, აქ მას დართული აქვს ქართულ-მეგრულ-სვანური სიტყვების ლექსიკონი (496 – 504 გვ.).

ცნობები საქართველოს შესახებ შეიძლება ორ ძირითად ნაწილად გაიყოს. პირველი არის წმინდა მოგზაურობის აღწერა: თუ როდის რა სოფელი, მდინარე, დაბლობი, ხევი, მთა გაიარა; რა მანძილია მათ შორის, რა ხანს მოუნდა მათ გავლას და ა. შ. მეორე ნაწილს მიეკუთვნება მოგზაურის დაკვირვებების, გაგონილის და ნახულის შეჯამება მის მიერვე და მათ საფუძველზე ცდა ქვეყნის მდგომარეობის სურათის მოცემისა. მართალია, პირველი ნაწილი შედარებით მოსაწყენად აქვს დაწერილი, მაგრამ მასშიც ბევრი საგულისხმო ცნობაა მოტანილი.

*

* *

სანამ გიულდენშტედტის ტექსტს და მის თარგმანს მოვიყვანდეთ, მანამ საჭიროდ მიგვაჩნია, ამ ტექსტზევე დაყრდნობით, გადმოვცეთ საქართველოს, კერძოდ – ქართლ-კახეთის სამეფოს, იმერეთის, გურია-სამეგრელოს სვანეთის

---

[1] ყველა ეს მასალა და კიდევ დამატებით სხვაც, რაც აქამდე გამოქვეყნებული არ იყო, მოთავსებული იქნება „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ ჩვენი გამოცემის II ტომში (იხ. წინასიტყვაობა).

ზოგადი სურათი, განვიხილოთ, რა სახის ცნობებს გვაწვდის გიულდენშტედტი და მოვახდინოთ მათი მოკლე ანალიზი[1].

პირველ რიგში ვნახოთ, თუ რა წყაროებს ემყარება გიულდენშტედტი, ვინ იყვნენ მისთვის ცნობების მიმწოდებელნი და რამდენად სანდოა მისი მონაცემები.

გიულდენშტედტის მიერ შეკრებილი ცნობები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაიყოს:

ყველაზე დიდ ჯგუფს შეადგენენ საკუთარი თვალით ნახული და შესწავლილ-გამოკვლეული ფაქტები. ამათ მიეკუთვნება მთელი მისი გეოგრაფიული აღწერილობა, ქვეყნის მინერალოგიური გამოკვლევა, ზოოლოგიურ-ბოტანიკური შესწავლა. აქ შედის ქალაქებისა და სოფლების გარეგანი სახის აღწერა, სოფლის მეურნეობის დარგების, ხელოსნობის, სარეწების, მოსახლეობის ყოფის დამახასიათებელი ნიშნების გადმოცემა და სხვათა აღწერა.

გარდა თვალით ნახულისა, მას უამრავ ცნობებს აწვდიდნენ სხვადასხვა პირები.

ქვეყნის მდგომარეობის, მისი მოხელეთა ინსტიტუტის, მმართველთა ურთიერთ ნათესაობა-კავშირის, ქიშპისა და საერთოდ, პოლიტიკური ვითარების შესახებ გიულდენშტედტი ცნობებს კრებს მეფეთა კარზე. „15 ნოემბერს მეფე (ერეკლე – გ. გ.)... მელაპარაკა თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ...“ (გვ. 7). „2 – 3 აგვისტოს სამეფო ბანაკში (სოლომონის – გ. გ.) შევაგროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად“ (გვ. 127). „ცხრაწყაროში მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ...“ (გვ. 171).

მეფეებს გარდა გიულდენშტედტი ეცნობა ბატონიშვილებს, თავადებს, სამეფო კარის მოხელეებს, რომლებიც ასევე დახმარებას უწევენ მას. ესენი არიან – ქსნის ერისთავი დავითი, პატრიარქი ანტონი, მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა, სახლთუხუცესი დავით აბაშიძე, თამაზ და დავით მესხები, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ წერეთელი, დავით კვინიხიძე, გურიის ეპისკოპოსი და სხვები, რომლებიც ხშირად დაჰყვებიან მას და ათვალიერებინებენ ამა თუ იმ მხარეს.

გიულდენშტედტს, რომელმაც ქართული არ იცოდა, ჰყავდა თარჯიმნები. ზოგი მათგანი ჩვენთვის ცნობილია. სხვადასხვა დროს ესენი იყვნენ: სოლომონ მეფის თარჯიმანი ნიკოლოზ წერეთელი, ერეკლეს სახლთუხუცესი – მდივანბეგი დავით ყაფლანიშვილი, თავადი ოტია (იხ. ქვემოთ, გვ. 85), ყიზლარელი კაზაკი – აზნაური ივანე ანტონოვი (მცოდნე თათრულ-ჩერქეზული ენებისა) (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 1772 წ. 1 ივლისი), ორი გრებენსკელი კაზაკი, რომლებიც უკვე რამდენიმე წელია საქართველოში ცხოვრობდნენ და იცოდნენ ქართული და ოსური ენები (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 30 ივლისი, 1772 წ.), კაზბეკის (თუ ყაზბეგის? – გ. გ.) წობიკაიას (იქნებ – ჩოფიკაშვილია? – გ. გ.) ვაჟი გაბრიელი, რომელიც 3 თვე იყო ექსპედიციასთან, როგორც ნასწავლი ქართველი თარჯიმანი (მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის

---

[1] ამასთან მოვიშველიებთ გიულდენშტედტის იმ ცნობებსაც, რაც ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში არ არის (იხ. წინასიტყვაობა).

რვეული 1772 წ. 24 ივნისი). ალბათ სხვებიც ჰყავდა გიულდენშტედტს თარჯიმნებად, მაგრამ მათი გვარები არ ჩანან.

რა თქმა უნდა, თარჯიმნების ცოდნა-განათლებაზე ბევრი რამ იყო დამოკიდებული და გამორიცხული არ არის, რომ, თუკი გიულდენშტედტს რაიმე შეცდომა აქვს დაშვებული, ამაში ბრალი მათაც მიუძღოდეთ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ გიულდენშტედტს ბევრ ცნობებს მიაწვდიდა ერეკლე-სოლომონის კარზე მყოფი რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც. „რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი... მისდევდა მეფეს,... მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს“. (გვ. 15).

ამასთან, გიულდენშტედტი ყოველ შემხვედრ პირსაც იყენებდა ცნობების შესავსებად. ასე მაგ.: ბაზრობაზე ხონში მყოფ მეგრელებისგან მიიღო ცნობები დადიანის მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებ (გვ. 155).

უბრალო ლეკებისაგან შეაგროვა ცნობები ჭარის, დიდოს, ყაბუჩის, ხუნძახის, ავარიის შესახებ. ასევე თათრისგან – ბორჩალოსა და ყაზახის მხარის ენასა და სოფლებზე (იხ. IV წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 1772 წ. 5 აპრილი). თუშისგან და ოსისგან მიიღო ცნობები მათი ენისა და სოფლების შესახებ (იხ. იქვე, 1772 წ. 28 მარტი და 15 აპრილი), ხოლო სვანეთის ერთერთმა „სტარშინამ“ – ქვეყნის ენასა და გეოგრაფიაზე. (იქვე, 1772 წ. 31 აგვისტო).

გიულდენშტედტი იყენებს ქართული მატიანეებისა და ძეგლების წარწერებში დაცულ ცნობებსაც. ამის ნიმუშს წარმოადგენენ მთელი ამონაწერის მოყვანა „ქართლის ცხოვრებიდან“, რომლის ერთ-ერთი ნუსხაც მას უჩვენეს (გვ. 187), ანანურის ეკლესიის (და სხვებისაც) წარწერები, რაც მან გადმოაწერინა (გვ. 270 – 271) და გელათის ეკლესიის შიგნითა კედლის წარწერა (145 გვ.).

გიულდენშტედტი შეკრებილ ცნობებს ავსებს აგრეთვე გადმოცემებით, ლეგენდებით და ისტორიული ფაქტებით (მაგ.: მეფე მირიანის, წმ. ნინოს და ჯაჭვის საყდრის შესახებ, შაჰ-აბასის შემოსევათა, მუხრანბატონების რეზიდენციის და სხვა მრავალთა შესახებ).

უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტს, როგორც მეცნიერს, შესწევს მშვენიერი უნარი შეაჯეროს თავისი თვალით ნახული და სხვისგან ნაამბობ-გაგონილი. ამასთან ის არ ივიწყებს საისტორიო თხზულებათა მონაცემებსაც: „რათა ცნობები საქართველოს შესახებ, რაც მოცემულია ჩემს საგზაო ჩანაწერებში, უფრო გასაგები (სრულყოფილი) გავხადო, საჭიროა ამ ხელნაწერის[1] თარგმნა... როცა მე საჭირო ადგილებს გამოვიყენებ,.. ამ ხელნაწერსაც და მის რუსულ თარგმანსაც გადავცემ საიმპ. მეცნ. აკადემიის ბიბლიოთეკას“.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტს სანდო წყაროები ჰქონდა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ის დაზღვეული არ არის ცნობათა მცდარი გაგებისგანაც ზოგიერთ შემთხვევაში, რადგან საქართველო მისთვის შეიძლება ძალზე უცხო ქვეყნად ჩაითვალოს და ქართული სინამდვილე ყოველთვის ზუსტად ვერ გაიგოს.

---

[1] მან საქართველოში 30 მანეთად შეიძინა ქართულ ენაზე დაწერილი ქრონიკა, რომელიც შეიცავს ისტორიას მე-17 ს-ის'შუა წლებიდან მოყოლებული მე-18 ს-ის შუა წლებამდე (მოხსენება საიმპ. აკადემიისადმი, 1772 წ. 29 მარტი. Р. I, оп. 100, № 19, л. 26).

* *
*

გიულდენშტედტს საქართველოში მოგზაურობისთვის სპეციალური ინსტრუქცია ჰქონდა მიცემული საიმპერატორო აკადემიისაგან, რომ მოგზაურობის ნამდვილი მიზანი ყოველთვის დაემალა (ამას ის ხშირად ამბობს რაპორტებში). რაში მდგომარეობდა ეს მიზანი? მივმართოთ თვით გიულდენშტედტისვე სიტყვებს (იხ. XXVI მოხსენება): „უზენაესი საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში სამოგზაუროდ ჩემთვის მოცემული ინსტრუქციის მიხედვით, მინერალებს თავდაპირველად მხოლოდ მალვით ვაქცევდი ყურადღებას და მცენარეებისა და ცხოველთა შესწავლას ყოველთვის ვაცხადებდი ჩემი მოგზაურობის მთავარ მიზნად“. მაგრამ ერეკლე II-ს, როგორც ჭკვიან პიროვნებას, არ გამოეპარებოდა მოგზაურის განზრახვა, გრაფ პანინისაგანაც (შდრ. А. Ц а г а р е л и, Грамоты, I, СПБ.1891, გვ. 89 – 90) რომ არ მიეღო 1770 წლის იანვრის თარიღით გამოგზავნილი წერილი – „ხოლო როცა მე ერეკლე მეფესთან მოვილაპარაკე, მან ნათლად გამაგებინა, რომ მას საქართველოში ჩემი ყოფნის მთავარ მიზნად საბადოების გამოკვლევა მიაჩნია „...მე აღარ გამკვირვებია ეს მას შემდეგ, რაც მათი იმპერატორობის უმაღლესობის საქმეთა რწმუნებულმა ბ-მა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა გამაცნო წერილი... გრაფ პანინისგან ერეკლე მეფისადმი 1770 წლის იანვრის თარიღით, რომელშიც... გრაფი ერეკლე მეფეს წარუდგენს ჩემს თავს და აცნობს მას, რომ მე მათი იმპერატორობის უმაღლესობის ბრძანებით ვარ გამოგზავნილი საქართველოში, რათა... მეძებნა და დამემუშავებინა მინერალები. პირველისადმი მე აქამდე ყოველთვის მზადყოფნას ვამჟღავნებდი, მეორეს კი, აკადემიის ინსტრუქციის საფუძველზე, მუდამ თავს ვარიდებდი. (პირიქით) მე ყოველთვის ვარწმუნებდი მის მეფურ უმაღლესობას, რომ მე პირველ რიგში იმისთვის ვარ გამოგზავნილი, რათა ვნახო, თუ რომელი მინერალები და მეტალები მოიპოვება... და ღირს თუ არა მათი დამუშავება... არის თუ არა სამთო საქმისთვის საჭირო მასალა ახლოს და როგორია ადგილის მდებარეობა... მეზობელ უცხო ხალხთან ურთიერთობის გათვალისწინებით; და თუ მე ყოველივე ამის შემდეგ ამაზე მოხსენებას ვაგზავნიდი, შესაძლებელი იქნებოდა რუსი მაღაროელები მოსულიყვნენ საქართველოში, თუ ამას მისი მეფური უმაღლესობა მოისურვებდა და თუ მათი იმპერატორობის უმაღლესობა ამას სასურველად და მისაღებად მიიჩნევდა“ (იქვე, მოხს. XXVI).

როგორც ზემომოყვანილი სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რუსეთის იმპერიის მიზანს ამ შემთხვევაში საქართველოს მინერალოგიური დაზვერვა შეადგენდა, რათა შემდგომ გაეთვალისწინებინა მისი ეკონომიური სარგებლიანობა თავისთვის და არა საქართველოს ინტერესებისთვის, რის გამოც ამ საბადოთა დამუშავებას სასტიკად უკრძალავდა და ყიზლარში უსაქმოდ მყოფ რუსულ მემაღაროელთა რაზმს არ გზავნიდა ერეკლეს სამეფოში (იხ. მოხს. XXVI).

როგორც ტექსტიდან ჩანს გიულდენშტედტი საქართველომ კარგად მიიღო. იქნებოდა ეს მეფე, თუ თავადი – ყველა მზრუნველობით ეკიდებოდა მას. ჯერ კიდევ საქართველოში პირველად შემოსვლისთანავე აღნიშნავს, რომ

დუშეთის მმართველმა იგი კარგად მიიღო[1]. განსაკუთრებით ეხმარებოდა მას ქსნის ერისთავი დავითი, რომელიც მან მეფის თხოვნით განკურნა, თუმც თვითონაც კარგად ესმოდა, რომ ერისთავი მას შეიძლებოდა მოჰქცეოდა როგორც კარგად, ისევე ავად. ერისთავი აძლევს მას მცველ რაზმებს სხვადასხვა ექსკურსიების მოწყობის დროს; ხშირად თვითაც დაჰყვება; ერისთავმა იგი ქორწილზეც კი მიიპატიჟა[2]. ასევე ყურადღებას იჩენენ მისდამი ბატონიშვილები; ეწვია მას პატრიარქი ანტონიც[3]. ორჯერ ინახულა აგრეთვე განჯის ხანმა, რომელმაც ის სუფრაზეც კი მიიწვია[4].

ჩამოსვლის პირველი დღიდანვე, მასზე დიდად ზრუნავდა და მას მფარველობდა თვით მეფე ერეკლე. გიულდენშტედტს ქალაქში მისცეს მშვენიერი ბინა, მისი ხალხი და ცხენები გააჩერეს ქალაქის ახლოს სოფლებში, სადაც უფასოდ ინახავდნენ[5]. მეფე ხშირად იწვევდა მას თავისთან სასაუბროდ. გიულდენშტედტი ბევრგან აღნიშნავს, რომ მეფე მას ელაპარაკებოდა თავაზიანად, ყოველთვის გამოთქვამდა მზადყოფნას – ყველაფერში დახმარებოდა. როგორც ცნობილია, ერეკლე დაინტერესებული იყო, ჰყოლოდა კარზე სპეციალისტი სამთო საქმისა და სხვათა, ამიტომაც ხშირად მოჰქონდა მასთან მინერალები, ეკითხებოდა მათი დამუშავების შესახებ და სხვა. თუკი მეფე წავიდოდა სადმე დიდი ხნით, მასაც თან წაიყვანდა, რათა გიულდენშტედტს უფრო თამამად ეთვალიერებინა და შეესწავლა გარემო.

ასევე გულისხმიერად მოეკიდა მის ჩამოსვლას სოლომონ მეფეც. „ის (სოლომონი – გ. გ.) მე... გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამეხვია. საუბარში... უდიდეს მზადყოფნას ამჟღავნებდა ხელი შეეწყო ჩემი... გეგმების განხორციელებისთვის“ (იხ. დღიური, 19 ივლისი). სოლომონი თავადებსაც აახლებდა და იასაულებს ბრძანება ჰქონდათ მიცემული ეზრუნათ მასზე.

ერთი სიტყვით, გიულდენშტედტს ყოველი პირობა ჰქონდა შექმნილი, რათა განეხორციელებინა თავისი გეგმები – შეესწავლა დაკვირვებებით, კვლევა-ძიებით ეს მხარე.

*

* *

ქვეყნის დათვალიერება-შესწავლის შედეგად მან, როგორც დაკვირვებულმა მოგზაურმა, შეამჩნია საქართველოს მაშინდელი სისუსტე. ის სწორად აღნიშნავს, რომ ქვეყანა ისეა გაუდაბურებული და დაჩაგრული უცხო შემომსევთაგან, რომ იგი თავისი დანაწილებული მმართველობით[6] ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, სუსტ სახელმწიფოთა რიცხვს. იგი ამბობს, რომ საქართველოს არ ძალუძს დაიცვას თავი უცხო თავდასხმათაგან, ვერ ხედავს განავითაროს, როგორც საჭიროა, სამთო საქმე, ვერ უწყობს ხელს მრეწველობის, სკოლების,

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218; იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 3.

[2] იქვე, გვ. 267; იხ. ქვემით, გვ. 85.

[3] იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ. გვ. 7 და 15.

[4] იქვე, გვ. 226; იხ. ქვემოთ, გვ. 15.

[5] იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7.

[6] დანაწილებულ მმართველობაში ის გულისხმობს საქართველოს სხვადასხვა სამეფოებს, ახალციხის საფაშოს და აგრეთვე სათავადოებს, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ.

ხელოვნების საერთო განვითარებას. გიულდენშტედტი აქ უკვე სვამს საკითხს, რომ საქართველოსთვის საჭიროა ძლიერი მფარველი. და როგორც რუსეთის იმპერიის აკადემიის წევრი და რუსეთის ინტერესთა დამცველ-გამტარებელი, ამ უცხო მფარველად თვლის რუსეთს[1]. ამაში ხელს უწყობს აგრეთვე ერეკლე-სოლომონის ორიენტაციაც; ერეკლე ხომ მოკავშირედ რუსეთს მიიჩნევს და ჰყავს თავის კარზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულები[2]; ამავე დროს საქართველოში მოდის გენერალი სუხოტინიც[3]. არ არის გამორიცხული, რომ ერეკლე თავის აზრს რუსეთთან კავშირის შესახებ გაუზიარებდა გიულდენშტედტს ხანგრძლივი საუბრების დროს, მით უმეტეს მაშინ, როცა ეკითხება მას რუსეთ-პრუსიის ომის შესახებ[4] და სხვა. ამაზედ ცალკე შევჩერდებით.

გიულდენშტედტი სწორად გადმოგვცემს მოსახლეობის ნაციონალურ შედგენილობას და მათ განლაგებას პროვინციათა მიხედვით. მან იცის, რომ ქართველები საქართველოს გარდა ცხოვრობენ აგრეთვე სპარსეთში, რომ ისინი გაასახლა შაჰ-აბასმა, აგრეთვე ცხოვრობენ ოსეთში, ლეკეთში, ასევე რუსეთშიც. ქართველებთან ერთად საქართველოში ცხოვრობენ თათრები (უმთავრესად სომხითში და ზემო ქართლში), სომხები (სომხითში და სხვაგანაც საქართველოში), ებრაელები (ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში, ოსებთან კი არა), ოსები (მთიანეთში, ქსანზე, ლიახვზე), ქურთები. ეს ხალხები ერთად აღებული ცოტათი აღემატებიან ქართულ მოსახლეობას. გიულდენშტედტს არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ ეს ხალხები უფლებებით ქართველებს უსწორდებიან, რომ ისინი არ განიცდიან ეროვნულ ჩაგვრას, არ არიან უფრო მეტად დაბეგრილი[5], რომ ისინიც ეკუთვნიან მეფეს, თავადებს, დედოფალს და სხვა.

გიულენშტედტი აღნიშნავს, რომ ქართველები ლაპარაკობენ სრულიად განსხვავებულ ე ნ ა ზ ე, რომ სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ასევე განსხვავებული კილოები, მაგრამ მათში არ შეიძლება არ გამოიცნოს კაცმა, რომ ძირი არის ერთი – ქართული[6]. ამასთან, იქ მცხოვრები სხვადასხვა ხალხები ლაპარაკობენ თავიანთ ენაზე: სომხები – სომხურად (ხოლო ქართველებთან ქართულად), თათრები – სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები – მთიელთა ენაზე, ხოლო ებრაელები კი – ყველანი ქართულად.

ეხება რა რ ე ლ ი გ ი ა ს, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ გაბატონებული რელიგია საქართველოში არის ქრისტიანული-ბერძნული, ე. ი. მართლმადიდებლური, და რომ მმართველობა და სამღვდელოება ამჟღავნებენ სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ და არ სდევნიან მათ[7]. ყველას აქვს თავისი

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 350; იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 225.

[2] იქვე, გვ. 226 და გვ. 227; იხ. ქვემოთ, გვ. 15 და სხვა.

[3] იქვე. გვ. 272: იხ. ქვემოთ, გვ. 93.

[4] იქვე, გვ. 221; იხ. გვ. 7.

[5] იქვე გვ. 328; იხ. გვ. 187.

[6] იქვე, გვ. 342; ჩვენი გამოცემის გვ. 209.

[7] იქვე გვ. 345; ჩვენი გამოცემის გვ. 209.

ეკლესიები, მონასტრები, მეჩეთები. გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სასულიერო წოდებებს და მოხელეებს, ასახელებს ეპისკოპოსთა საჯდომ ადგილებს[1]. სწორად აღნიშნავს ქართველთა მიერ ღვთისმსახურების წესების შესრულებას და დაყუდებულთა (მეუდაბნოეთა) ცხოვრებას.

*
* *

გიულდენშტედტი იძლევა მოსახლეობის ძირითად და სოციალურ ფენებად დაყოფას. იგი ამბობს, რომ ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან თავადები და აზნაურები (რომელთაგანაც უმთავრესად შედგება სამოხელეო აპარატი), ამასთან ჩამოთვლის თავადთა გვარებს; მთელი ხალხი კი, სარწმუნოების, ეროვნების მიუხედავად, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას. ის სწორად მიუთითებს, რომ ქალაქის წოდება, ან ახლანდელი გაგებით ბურჟუაზია, არ არის. ამასთან გიულდენშტედტი ასახელებს ტყავის მწარმოებლებს, მღებავებს, მქსოველებს, მჭედლებს და ქალაქის სხვა ხელოსნებსა და ვაჭრებს – უმთავრესად სომხებს. ყველა ესენი იმყოფებიან მეფის (ერეკლეს) მორჩილებაში. გიულდენშტედტი მეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის მოსახლეობის ამ სოციალური ფენების უფლებამოვალეობის შესახებ, სამოხელეო აპარატის შესახებ, ამიტომ ამ საკითხზე ცოტა მეტხანს უნდა შევჩერდეთ.

*
* *

XVIII საუკუნის საქართველოს დამახასიათებელი ნიშანი არის ის, რომ იგი დაყოფილია სათავადოებად, რომელთა სისტემასაც ემყარება მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება. ამ მხრივ გიულდენშტედტი აწარმოებს მშვენიერ დაკვირვებას და იძლევა სწორ ცნობებს XVIII ს-ის სათავადოების ცხოვრების, მათი დამოკიდებულების შესახებ მეფესთან. ვნახოთ, როგორ წარმოგვიდგება ქართლ-კახეთის სამეფოს სურათი ამ ცნობათა მიხედვით.

„... ქართლს, კახეთს და სომხითს ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო, დამოუკიდებელი მბრძანებელი ან სუვერენი;.. ქართლის მეფე... არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები – გ. გ.) დაიჭერენ პორტის (თურქეთის – გ. გ.) მხარს. მაგრამ არა მარტო თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს უკანასკნელი აჩვევს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას“[2].

„თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩი-

---

1 გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (ჩვენი გამოცემის გვ. 207).

2 იქვე, გვ. 351; იხ. ქვემოთ, გვ 225.

ლებიან მეფეს, მის წინაშე (?) აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ გადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულსო,... და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“)[1].

„თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები“[2].

„... ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს“...[3]

ამ მოკლე, მაგრამ მნიშვნელოვან ცნობებში მშვენივრადაა დახატული თავადისა და მეფის დამოკიდებულება, თავადთა წონა ქვეყანაში.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალური საქართველოს დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს სათავადოების, როგორც გარკვეული პოლიტიკურ ტერიტორიული ერთეულების, შექმნა და ამასთან დაკავშირებით თავადის პოლიტიკური წონის ზრდა სახელმწიფოში. თავადის დამოკიდებულება მეფესთან თუ მეზობელ თავადთან ისაზღვრება „იმის მიხედვით, თუ რას უკარნახებს მას საკუთარი ფეოდალური ინტერესები... მეფეთა პოლიტიკა კი არ განსაზღვრავდა ფეოდალების პოლიტიკას, პირუკუ, უკანასკნელთა ინტერესები განსაზღვრავდნენ, საბოლოო ანგარიშში, პირველს“.[4]

იურიდიულად თავადი მეფის ყმა იყო და მეფისადმი ერთგული სამსახური მართებდა, მაგრამ თავადები თავის ბატონს როდი უყურებდნენ როგორც „ღმრთის სწორს“, მათ თვალში მეფე მხოლოდ პირველი იყო თანასწორთა შორის. თავადები მეფის ერთგულნი მხოლოდ იმდენად არიან, რამდენადაც ეს მეფე მათი ერთგულია. თავადები საკუთარი პოლიტიკით ზომავენ მეფის პოლიტიკას და, როცა მეფის პოლიტიკა აღარ შეესაბამება მათსას, მაშინ ისინი არღვევენ მეფისადმი მიცემულ „ერთგულების“ ფიცს და ემხრობიან მეფის საწინააღმდეგო ძალას[5]. აკი გიულდენშტედტიც აღნიშნავს, რომ თავადთა მეგობრობის გარეშე ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ თავადები დაიჭერენ თურქეთის მხარეს.

როგორც ვახტანგის სამართალში სწერია, თავადთა „ჟინიანობის“ შედეგად, საქართველოს მეფეები „ბევრჯერ ჟამთა და დროთა ცუალებით ასრე დამდაბლებულან, რომე ოდენ სახელი მეფე რქმევიათ, თორემ მართებული არა უქნევინებიათ რა, როგორც ყმათა სდომებიათ, ისრე უსამართლებიათ და ურიგებიათ“[6]. როგორც ვიცით, მსხვილი ფეოდალები მუდმივ მეტოქეობას უწევდნენ მეფის ხელისუფლებას; მათზე ცენტრალური ხელისუფლება შეზღუ-

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენი გამოცემის გვ. 225).

[2] იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

[3] იქვე, გვ. 355 (იხ. ქვემოთ, გვ. 231).

[4] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან. 1955, გვ. 283; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში; მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის I, 1937, გვ. 28 – 29.

[5] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 461.

[6] იქვე, გვ. 283.

დელად ახორციელებდა თავის უფლებებს[1]. მეფე ფორმალურად შეუზღუდველი იყო მაგრამ ფაქტიურად სუსტი. ყურადსაღებია მეფის მიმართვის ფორმა: მსხვილ ფეოდალებს ის მოახსენებს, ხოლო დანარჩენებს უბრძანებს[2].

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, ერეკლე II-ის დროსაც მეფის ხელისუფლება არ იყო მტკიცე. ფორიალურად შეუზღუდველი მეფის განკარგულებებს თავადები ფაქტიურად არ ასრულებდნენ. ეურჩებოდნენ მეფეს როგორც თავადები, ისე ბატონიშვილებიც; რომ ურთიერთობა არ გაეფუჭებინა მეფეს თავადებთან, ან რომ ისინი მისი ერთგული ყოფილიყვნენ, მეფე ცდილობდა ყოველნაირად ეამებინა მათთვის, აძლევდა მათ სახელოებს და სხვა. ამის საბუთს წარმოადგენს თვით გიულდენშტედტის ცნობაც იმის შესახებ, რომ მას მეფე ერეკლემ წერილობით სთხოვა, რათა დახმარება აღმოეჩინა ძლიერი ქსნის ერისთავისთვის[3], ხოლო შემდეგ ქსნის ერისთავის გულისთვისვე იგი რვა დღე დასტოვა თბილისში[4].

თავადური საქართველოს ერთ ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მეფის ჰოლიტიკური ხელისუფლება სათავადო სისტემას ემყარება და ამავე დროს მეფე ამ სათავადოს ებრძვის. მეფის ბრძოლის შინაარსი აქ იმაში მდგომარეობს, რომ მას სურს სათავადო სამოხელეოდ აქციოს, ხოლო თავადი მოხელედ[5].

ამასთან, როგორც გიულდენშტედტის ცნობაც ასაბუთებს, თავადი მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის დაცვაში. „Сатавадо вместе с этим и военная единица; оно выводит на войну совершенно определённое количество воинов, непосредственным начальником над которым на поле брани является тот же тавадн“[6].

წინადადებაში, რომ „თავადები თუმცა მეფის მორჩილნი არიან კანონით და სამხედრო ლაშქრობის წესით, მაგრამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს მის წინაშე, არ უხდიან მას გადასახადს“. ჩანს ის, რომ თავადი სათავადოში სრული ბატონ-პატრონია, მასში განუკითხავად მბრძანებლობს, რომ მას აქვს ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი. გიულდენშტედტი აქ ალბათ იმას გულისხმობს, რომ მთელი გადასახადები, რაც სათავადოში აიკრიფებოდა გლეხთა მეურნეობიდან, მთლიანად თავადის კუთვნილება იყო, მაგრამ ერთი კია, რომ თავადი იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს. „ხშირად ფეოდალი საგადასახადო იმუნიტეტითაც სარგებლობდა, ოღონდ სახელმწიფო გადასახადებს გლეხებისაგან მაინც მოითხოვდა“.[7]

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 156.

[2] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI – XVII საუკუნეებში თბ. 1958, გვ. 367.

[3] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246 (იხ. ქვემოთ, გვ. 47).

[4] იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85).

[5] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 459.

[6] Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII – XVI вв), თბ. 1938.

[7] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI – XVII საუკუნეებ'ში, თბ. 1958 წ., გვ. 368.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ გარკვეული დანაშაულის შემთხვევაში (შეიძლება უამისოდაც), ან თუ მეფეს მოუვიდოდა საჩივარი, მეფე ჩამოართმევს ამა თუ იმ მამულს თავადს და უბოძებს სხვას (მაგ.: თავად მაჩაბლისათვის ჩამორთმეული სოფელი გადასცა გიორგი ბატონიშვილს (იხ. ქვემოთ, გვ. 103). თავადისთვის კი მამულის დაკარგვა მეტად საძნელოა, რადგან ის არის მისი ძლიერების მთავარი წყარო.

თავადთა მდგომარეობისა და უფლება-მოვალეობის აღნიშვნის გარდა, გიულდენშტედტი შეძლებისდა გვარად გვაძლევს ქართლ-კახეთის თავადთა სიას და მათ სამფლობელოთა მდებარეობასა და რეზიდენციებს[1]. იგი აგრეთვე მოკლედ ეხება მუხრან-ბატონთა ოჯახის უკანასკნელ თაობას და მათ ნათესაობას მეფესთან და ქსნის ერისთავთან[2].

*

* *

გიულდენშტედტი, ქვეყნის გაბატონებული ფენების დასახელებისას, მეორე ადგილზე აყენებს აზნაურებს. მათ შესახებ ის ამბობს: „აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთ მათგანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს“[3].

აქაც პატარა, მაგრამ სწორი ცნობაა დაცული.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალურ საქართველოში აზნაურები, კუთვნილების მიხედვით, იყოფოდნენ სამ მთავარ ჯგუფად: სამეფო აზნაურებად, საეკლესიო და თავადთა აზნაურებად. აზნაური წვრილი მფლობელი იყო; მას „საკუთარი“ ყმა-მამული აქვს რომელიც შემდეგნაირად ნაწილდება საკუთრების ხასიათის მიხედვით: 1) სამკვიდრო 2) ბატონისაგან ნაწყალობევი და 3) ბატონისაგან დამოუკიდებლად ნაშოვნი ყმა-მამული (ნასყიდი, ნასისხლი, ნამზითვი...)[4]; მაგრამ ეს მფლობელობა შეზღუდულია; „იგი პატრონის დაუკითხავად ყმა-მამულს ვერ გაყიდდა. მისი ყმები თავადს ბეგარას უხდიდნენ;... აზნაური საპატიო სამსახურს ეწეოდა თავადის კარზე: ის სათავადოში მოხელე იყო, ლაშქრობის დროს თან ახლდა პატრონს.. აზნაური თავადს არ უხდიდა ნატურით გადასახადს“[5]. აზნაურები ერისთავების სახლში იყვნენ ერისთავთა მოურავები, სახლთუხუცესები და სხვა[6]. ესაა დაახლოებით ის პრივილიგიები, რასაც გიულდენშტედტი უნდა გულისხმობდეს.

ამასთან, თავადს შეეძლო გაეყიდა როგორც აზნაური, ისე მისი ყმა-მამულიც, შეეძლო აზნაურის გამზითვება და, საერთოდ, ექცეოდა როგორც ყმებს, თუმცა აზნაურს პირადი თავისუფლება შენარჩუნებული ჰქონდა და

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227) (აგრეთვე გვ. გვ. 263, 265, 273, 278, 379.

[2] იქვე, გვ. 251 (იხ. ქვემოთ, გვ. 57).

[3] იქვე, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227).

[3] იქვე გ. ა კ ო ფ ა შ ვ ი ლ ი, აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV – XVIII ს. ს. საქართველოში. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 89 – 92.

[4] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 250.

[5] იქვე, გვ. 240.

შეეძლო სურვილისამებრ წასვლა. აგრეთვე, თუ გაყიდული აზნაური თავს დაიხსნიდა, მაშინ ის თავისუფლდებოდა პირვანდელი ბატონისაგან. სწორედ ეს თავდახსნილი აზნაურები, მეფის სამსახურში მყოფი და მეფის კარის მოხელე აზნაურები, ანდა ვახტანგის კანონების „გადიდებული აზნაური“ ჰყავს მხედველობაში გიულდენშტედტს, როცა ამბობს, რომ სიმდიდრის გამო ზოგს დიდი წონა აქვსო. ამ სიმდიდრეს კი ისინი აგროვებდნენ მეფის სამოხელეოში, ან კარზე ერთგული სამსახურით. ეს უმთავრესად არიან ეკონომიურად გაძლიერებული მეფის აზნაურები, რომლებიც ზოგჯერ თავადთა მიწების და გლეხების ყიდვასაც ახერხებენ და სოციალურადაც წინაურდებიან.

*

* *

ცალკე ჩერდება გიულდენშტედტი აგრეთვე გლეხობაზე – ყმა მოსახლეობაზე. მოვიყვანოთ ტექსტიდან ის ადგილები, სადაც გიულდენშტედტი გვიხატავს ყმა გლეხთა მდგომარეობასა და უფლებებს:

„მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს აჩვევს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ დამოკიდებულებას...“ „...რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით“[1].

„... მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას... ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დაგირავება (versetzen), გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი“. „... მეურნეობის... დარგებს ეწევიან... მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“[2].

„... უმთავრეს შემოსავალს (გამოსაღებს – Hebung) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან... მთელი თავისი მეურნეობის... წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად), იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში კიდეც აღემატებიან მას. გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრეფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები... და გზირები“[3].

„... ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი... არის ჯარისკაცი... და პირველ დაძახებისთანავე... უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე“... „მაგრამ... მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან... და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა“[4].

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენი გამოცემის, გვ. 225).

[2] იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

[3] იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

[4] იქვე, გვ. 354. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

გლეხები კუთვნილების მიხედვით იყოფოდნენ – სამეფო. საეკლესიო და საბატონო გლეხებად.

გვიანფეოდალურ ხანაში გლეხი, როგორც ასეთი, ზოგადი ცნებაა. ამ ხანის საბუთები ყმა-გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიებს ასახელებენ: „მსახურს“, „ნაწყალობევს“, „ნებიერს“ ანუ „ნებითმოსულს“, „ნასყიდს“, „თარხანს“, ანუ „აზატს“, „ბოგანოს“, „ხიზანს“, „მკვიდრს“ და სხვა. „ეს კატეგორიები მეტ-ნაკლებად ყველა სათავადოებშია. ისინი სხვადასხვა წარმოშობისანი არიან და ამიტომ ბატონყმურ ურთიერთობაშიც განსხვავებული ადგილი უკავიათ“[1]. ეს კატეგორიები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ კუთვნილების, ბატონთან დამოკიდებულების, უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით, მაგრამ გიულდენშტედტი არ განიხილავს ცალ-ცალკე გლეხთა ამ კატეგორიებს, იგი ეხება საზოგადოების ამ ფენას საერთოდ და ყველას აქცევს ყმა-გლეხთა რიცხვში, რადგან სხვადასხვა კატეგორიის გლეხებს „საბოლოო ანგარიშში, აერთიანებდა საბატონო სამსახური, ბეგარა-გადასახადები“.

ფეოდალური წყობილების დროს წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს შეადგენს ფეოდალის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე და არასრული საკუთრება წარმოების მუშაკზე, ყმაზე, რომლის მოკვლა ფეოდალს უკვე არ შეუძლია, მაგრამ რომლის გაყიდვა და ყიდვა მას შეუძლია. ფეოდალური საკუთრების გვერდზე არსებობს გლეხის ერთპიროვნული საკუთრება წარმოების იარაღებზე და თავის კერძო მეურნეობაზე, რაც მის პირად შრომაზეა დამყარებული.

„მიწა გაყოფილი იყო მსხვილ მიწათმფლობელებს, მემამულეებს შორის, – მემამულეები ამ მიწას აძლევდნენ გლეხებს მათი ექსპლოატაციისათვის, ასე რომ მიწა თითქოს ნატურალური ხელფასი იყო: იგი გლეხს აძლევდა აუცილებელ პროდუქტებს, რათა მას შესძლებოდა ზედმეტი პროდუქტების შექმნა მემამულისათვის; იგი წარმოადგენდა ფონდს, რათა გლეხებს ბეგარა ეკისრათ მემამულის სასარგებლოდ“[4]. იმ მიწას, რომელზეც გლეხი სახლობდა და ამუშავებდა, „საგლეხო მამული“ ან „საკომლო“ ეწოდებოდა; მასზე ერთი ან რამდენიმე საგლეხო მეურნეობა იყო მოწყობილი. გლეხის საბატონო სამსახურს განსაზღვრავდა ბატონთან მისი დამოკიდებულების შინაარსი: მიწა ბატონისა იყო და გლეხი პირად დამოკიდებულებაში იყო ბატონთან[5]. ლენინი წერდა: – „მემამულეს რომ არ ჰქონოდა პირდაპირი ძალაუფლება გლეხის პიროვნების მიმართ, ის ვერ შესძლებდა თავის სასარგებლოდ ემუშავებინა ადამიანი, რომელსაც მიწა მიუღია და რომელიც საკუთარ მეურნეობას ეწევა“[6]. გლეხი ამუშავებდა ბატონის მიწას საკუთარი გამწევი ძალითა და იარაღით, თავისი შემოსავლის გარკვეული ნაწილი კი უნდა მიეცა მისთვის, ეძლია ძღვენი და სხვა.

---

[1] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

[2] იქვე, გვ. 216.

[3] იქვე გვ. 209.

[4] ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი თხზულებანი, ტ. I გვ. 214.

[5] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

[6] ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი. თხზ., ტ. 3, გვ. 208.

გლეხის სამუშაო დრო ორად იყოფოდა – აუცილებელ და ზედმეტ სამუშაო დროდ. პირველის დახარჯვით გლეხს შეეძლო თავისი და თავისი ოჯახის საარსებო საშუალებათა მოპოვება, ზედმეტ დროს ის ფეოდალის სასარგებლოდ ხარჯავდა[1], ე. ი. გიულდენშტედტის თქმით ეს იყო: „საკუთარი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება“ და „გადასახადების დაფარვა“.

ამ დროს გადასახადთაგან ჩანს როგორც ნატურალური და ფულადი რენტა, ისე შრომითი რენტაც. სწორედ ამათ გულისხმობს გლეხის „შრომის რიგზე სამსახური“.

გიულენშტედტს თავის ცნობაში სწორად აქვს შენიშნული, რომ ხალხს ქონება არ აქვს, რომ შეიძლება მისი გაყიდვა, გაჩუქება, დაგირავება და შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით. მებატონეები ახორციელებდნენ თავიანთ უფლებას არა მარტო გლეხის პიროვნებაზე, არამედ მის საკუთრებაზეც. მემამულეები თავიანთ სრულ საკუთრებად მიიჩნევდნენ როგორც გლეხებს, ისე მათ უძრავ მოძრავ ქონებას. ბატონის ხელში იყო ყმათა ქონება, სიცოცხლე და ნამუსი. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით ხომ „ყმისა ყველაფერი“ ბატონს ეკუთვნის. „რაც შეეხება ყმათა ყიდვას, გახეიბრებას, აკლებას... და სხვა, ეს მოვლენები დამახასიათებელი იყო ყველა ქვეყნის ფეოდალური წყობილებისათვის, მათ შორის საქართველოსთვისაც“[2].

XVIII სში გახშირდა გლეხთა ოჯახების დაშლა და მათი ოჯახის წევრების ცალ-ცალკე და უმიწოდ გაყიდვაც. ამდენად გლეხები, გარდა გარეშე შემოსევებისა, ჩანაგდებოდნენ თვით მებატონეთაგანაც. რათა დაეცვა ფეოდალური წყობა და გადაერჩინა ის დაღუპვისაგან, ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლება იძულებული გახდა მიექცია ყურადღება გლეხთა საკითხისთვისაც. სამეფო ხელისუფლება აქტიურად ჩაერია ბატონისა და ყმის ურთიერთობაში და მოითხოვდა გლეხისა და ბატონისაგან „ბატონყმური რიგის“ ან „ბატონის სამსახურის“ დაცვას. ერეკლემ გლეხთა აყრაზე პასუხისმგებლობა თვით თავადებს დააკისრა. ერეკლემ აკრძალა აგრეთვე გლეხის ოჯახის დაშლა და მისი წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვა; ასევე ტყვეობიდან თავისი უნარით დაბრუნებული გლეხი თავისუფლდებოდა ძველი მებატონის ყმობისაგან. ეს და კიდევ სხვა ღონისძიებები, რომლებიც მიმართული იყო ფეოდალთა ინტერესების დასაცავად, ჩანს გიულდენშტედტის სიტყვებიდან, როცა ამბობს, რომ მეფე ბოროტად არ იყენებდა თავის უფლებებს და რიგითი ქვეშევრდომები თავიანთ მოქმედებაში არ ამჟღავნებდნენ შიშს მისდამი და ხალხი შედარებით თავისუფლად გრძნობს თავს მეფესთან დამოკიდებულებაშიო. ე. ი. გლეხობა ხედავდა თავისი უფლებების დამცველს და ქომაგს ერეკლეს სახით, მაგრამ აქედან სულაც არ გამომდინარეობს ის, რომ .ერეკლე „გლეხთა მეფე“ იყო.

მოკლედ შევეხოთ ს ა გ ლ ე ხ ო გ ა დ ა ს ა ხ ა დ ე ბ ს (გიულდენშტედტის ცნობის მიხედვით), რომლებიც შეადგენდნენ როგორც მეფის, ისე თავადების ძირითად შემოსავალს.

---

[1] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

[2] იქვე, გვ. 234.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ძირითად შემოსავალს შეადგენდა გადასახადები, რომელთაც იხდიან მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი. ეს გადასახადი იყო მთელი მეურნეობის წლიური შემოსავლის ერთი მეხუთედი (ეს გადასახადები უმთავრესად იყო რენტა ნატურით და შრომითი რენტა) ამათ გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე იხდიდნენ ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, დ ი დ გადასახადს ბევრად არ ჩამოუვარდებიან. ამ გადასახადებს საზღვრავდნენ და ჰკრეფდნენ მოურავები და მათი ხელქვეითი მოხელეები (აქ ჩანს აგრეთვე გადასახადის ამკრეფ მოხელეთა თვითნებობაც).

როგორც ცნობილია, გადასახადები კუთვნილების მიხედვით შემდეგ, ჯგუფებად იყოფოდა: სახელმწიფო, საბატონო, საეკლესიო, სამოხელეო და უცხოელ დამპყრობთათვის განკუთვნილი გადასახადები.

როგორც აღვნიშნეთ, საბატონო გადასახადს იხდიდნენ ნატურით თუ ფულით და მეორე მხრივ შრომით. ნატურით უხდიდნენ პურს, ქერს, ღვინოს (კულუხი), საკლავს, ერბოს, ქათამს, კვერცხს, სანთელს, თაფლს, მატყლს და სხვა. ფულადი გადასახადით: საკომლოს, მახტას, ყალანს, ძროხისას, ტომრისას, ტიკისას და სხვა. საერთოდ საბატონო გადასახადი და ვალდებულება შემდეგი იყო: ღალა, კულუხი, ულაყი, შესაწევარი, სამასპინძლო, ძღვენი და სხვ. ნატურალურ ვალდებულებებში შედიოდა აგრეთვე „ქალაქისა და ციხის მუშაობა“, გზების გაყვანა, ყარაულობა („ქეშიკი“), ულაყი, ჯერგა, კონის ჩადგმა, ლაშქარ-ნადირობაში მონაწილეობა და სხვა[1]. შრომითი გადასასახადი ანუ ბეგარა იყო: ზვარში ბარვა („ვენახის მუშაობა“), „ყანის მუშაობა“, სარის მოჭრა, შეშის ზიდვა, ქვევრების რეცხვა, და ა. შ.

გლეხის საბატონო მოვალეობას ზოგადად „გლეხის სამსახური“, „ყმობის რიგზე სამსახური“, „ბატონყმური სამსახური“ ეწოდებოდა[2].

გლეხის სახელმწიფო გადასახადს შეადგენდა: კოდის პური, მალი, საურე, ულუფა, ულაყი, სეფობა, საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი, საბაზიერო, საშევარდნო, სეფობა, ლაშქარ-ნადირობა, ქეშიკი, საჯინიბო, სასტუმრო და სხვა. აგრეთვე გზების, ხიდების, ციხე-სიმაგრეების შეკეთება და სხვა. ამ რიცხვს ეკუთვნოდა მოსახლეობის აღწერით გამოწვეული ხარჯებიც.

მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესია-მონასტრებს თავისი ყმები ჰყავდათ, საბატონო გლეხებიც იხდიდნენ საეკლესიო გადასახადებს (დრამას საკანონოს, სახუცოს და სხვ.).

გლეხი ვალდებული იყო ეხადა აგრეთვე სამოხელეო გადასახადი (სამოურავო, სანაცვლო, სამამასახლისო): სამასპინძლო, საქვრივო, შესამყრელო, გასამყრელო, თავის გასამტეხლო, საჩექმო და სხვ. მოურავის სასარგებლოდ გლეხი ხნავდა, ფარცხავდა, რწყავდა, მკიდა, ლეწდა, ბარავდა და ა. შ.

რაც შეეხება უცხო დამპყრობთა გადასახადს, ის ერეკლეს დროს მოისპო (აქ ჩვენ ვგულისხმობთ გიულდენშტედტის საქართველოში ყოფნის პერიოდს).

---

[1] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში. თა. 1958, გვ. 198.

[2] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

გადასახადები საერთოდ კომლზე იყო გაწერილი, „თუმცა ზოგიერთი გადასახადი – ზოგჯერ სოფელზეც“[1].

ჩვენის აზრით გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული „დიდი გადასახადი“ არის ე. წ. „თავი ბეგარა“, ანდა მუდმივი გადასახადები, ხოლო „ჩვეულებრივი“ გადასახადები, რომლებიც, ერთად აღებული, არ ჩამოუვარდებიან, თუ ხანდახან არ აღემატებიან კიდეც დიდ გადასახადს, არის „სხუაი ბეგარა“, ან კიდევ ერთდროული გადასახადები. გიულდენშტედტი სწორად აღნიშნავს, რომ გლეხთათვის საერთოდ ეს იყო „მძიმე გადასახადები“. ამ გადასახადთა გათვალისწინების შემდეგ ადვილი წარმოსადგენია გლეხთა მდგომარეობა.

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, გლეხს, საბატონო სამუშაოსთან ერთად, ევალებოდა ლაშქრად გასვლა... მაგრამ ეს ისე უნდა მომხდარიყო, რომ არ შეფერხებულიყო გადასახადთა გადახდა (სხვადასხვა გლეხური ოჯახები ჩამოთვლილთაგან გარკვეულ გადასახადებს იხდიდნენ, თორემ წარმოუდგენელია, რომ ყველა ეს გადასახადი თითოეულ კომლს ჰქონოდა შეწერილი).

*

* *

ახლა განვიხილოთ, თუ როგორი იყო ქართლ-კახეთის ეკონომიური ვითარება XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, თუ რა ცნობები აქვს მოცემული გიულდენშტედტს ქართლ-კახეთის სამეფოს სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის, ვაჭრობა-ხელოსნობის შესახებ.

ეხება რა ს ო ფ ლ ი ს მე უ რ ნე ო ბ ა ს, გიულდენშტედტი წერს: „ყველაზე გავრცელებული მეურნეობის დარგები ქართლში და მთელს საქართველოში არის – მევენახეობა, მებაღეობა, მემინდვრეობა, მებამბეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მეაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“[2].

სოფლის მეურნეობის ამ ზოგადი დახასიათების მოცემასთან ერთად გიულდენშტედტი ბევრ ადგილას გვაწვდის სოფლის მეურნეობის დარგთა წარმოების სურათს.

გიულდენშტედტის ცნობებიდან ვგებულობთ თუ რომელ მხარეებში მეურნეობის რა დარგები იყო გავრცელებული უმთავრესად. მოვიყვანოთ ნიმუშები[3]:

„საგარეჯოსთანთ გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, .ქლიავი, გარგარი“[4].

„გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების – მაშნაარის, საქობოს, ანანურისა და ჯუგაანის პურის ყანებზე. ეს სოფლები... თავისი სახლებით, ვენახებითა და

---

[1] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი ს დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

[2] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი. გვ. 353. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

[3] ჩვენ მოვიყვანთ მაგალითებს მხოლოდ ქართლ-კახეთიდან. იმერეთზე ცალკე იქნება ქვემოთ.

[4] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 19.

ხეხილის ბაღებითთ...“[1] „... [შილდაში] ხშირად გვხვდება ვენახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვება ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით...“[2]

„[გრემიდან – ლალისყურამდე] ყველგან ბაღებში იყო ყურძენი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი...“[3]

„[ყულფთან] ადგილი... მაღალია..., მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები,.. ხშირად ყურძენიც, კაკლის ხეები..., კომში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალით“[4]

„[ახტალასთან] გვხვდება... კაკალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი“[5].

„მეურნეობის ყველაზე საპატიო დარგი კახეთში და ქართლში არის მევენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩავთვლით მეხილეობასაც...“ „ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით...“[6]

„ლეღვი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კომში, ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში. უამრავია...“[7]

ხეხილისა და ვენახების გავრცელების არეთა გარდა გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს ვაზის მოვლას – მის დარგვას, ვაზის სხვლას[8], ყურძნის დაწურვას, შენახვას, არყის გამოხდას, მარანს, საწნახელს და ა. შ. (იხ. გვ. 253 – 255). ამასთან ის აქებს ატენურ, ახმეტურ ღვინოებს.

არანაკლებადაა ქართლ-კახეთში განვითარებული მარცვლეულის მოყვანა (ამასთან არ ავიწყდება აღნიშნოს საირიგაციო სისტემაც):

„გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების... პურის ყანებზე...“[9]

„[ქსოვრისიდან – მუხრანამდე] გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლოგ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავად, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით“[10].

„მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჭვავს. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში“[11].

„გორიდან და მეტეხიდან თბილისში ტივებმა მოიტანეს ხორბალი და ქერი[12].

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

[2] იქვე გვ. 33.

[3] იქვე, გვ. 35.

[4] იქვე, გვ. 75.

[5] იქვე, გვ. 77.

[6] იქვე, გვ. 253.

[7] იქვე, გვ. 255.

[8] გიულდენშტედტის მიერ აღწერილ ვაზის მოვლისა და სხვლის წესს ეხება ივ. ჯავახიშვილი თავის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“ (ტ. II, გვ. 336, 344, 346, 347, 365).

[9] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

[10] იქვე, გვ. 53.

[11] იქვე, გვ. 57.

[12] იქვე, გვ. 63.

„[ალგეთიდან] 6 ვერსის მანძილზე რუებით ირწყვება მის ორივე ნაპირზე გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები“[1]...

„ქციის დაბლობი იყო... დაფარული... ქერით,.. ხორბლით,.. ბრინჯით“[2].

„[ყულფის მიდამოების) მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი... პურში აქ ბევრია აღმოსავლური ჭვავი“[3]...

„[სადახლესთან]... დებედიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო მშვენიერი ყანები ხორბლისა ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა“...[4]

„კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და შვრია“[5].

ამასთან, „ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ჭარელ ლეკებს შემოაქვთ...“[6]

გიულდენშტეღტს არ ავიწყდება აგრეთვე პურის ცხობის აღწერაც[7].

მოსახლეობას მარცვლეულის საფქვავად უამრავი პატარა თუ დიდი წისქვილები ჰქონდა მდინარეებზე აგებულთ „[ანაგისხევში] 43 პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში ფქვავს 200 – 250 გირვანქა ფქვილს“[8]. „მდ. ლაკაბელზე იდგნენ პატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“)“[9]. „მდ. დურუჯზე არის პატარა წისქვილები“[10].

„[ახალგორში] დავათვალიერე პატარა წისქვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვავს 20-დან 24 კოდამდე ხორბალს. აქედან მეწისქვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს... ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან... რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე,.. მათი გამოყენება შეიძლება 20 წლამდე“.[11]

რაც შეეხება მეცხოველეობას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ის „მხოლოდ უმნიშვნელოა (ეს ნამდვილად ბარს ეხება და არა მთას); ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი,.. რამდენიმე ძროხა, ხარები გუთნისთვის და დუმიანი ცხვრები“...[12] ფრინველიდან კი „ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები“...[13] მესაქონლეობის განვითარებას მოწმობს ისიც, რომ „[მისხანაში] გაგვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით...“[14],

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 67.
[2] იქვე, გვ. 69.
[3] იქვე, გვ. 75.
[4] იქვე, გვ. 79.
[5] იქვე, გვ. 255.
[6] იქვე, გვ. 255.
[7] იქვე, გვ. 253.
[8] იქვე, გვ. 27.
[9] იქვე, გვ. 21.
[10] იქვე, გვ. 31.
[11] იქვე, გვ. 51.
[12] იქვე გვ. 255.
[13] იქვე, გვ. 35.
[14] იქვე, გვ. 73.

და კარაქის დღეების აღწერა კახეთში[1], ანდა „[შილდაში] ჰყავთ ბევრი თხები და ცხვრები“[1].

ყოველივე ამასთან ერთად გიულდენშტედტი უყურადღებოდ არ ტოვებს ტექნიკურ კულტურებს – მეაბრეშუმეობას, ბამბის მოყვანას და მეფუტკრეობას. მაგ.:

„მეაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2 – 4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60 – 90 კაპიკად“[2].

„მეფუტკრეობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია“. აქვეა აღწერილი სკებიც[4].

„ქციის დაბლობი... უმეტეს წილად ბამბით [იყო დაფარული]“[5]. „[კახეთში] მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა“[6].

ასეთია ზოგად ხაზებში გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი სოფლის მეურნეობის დარგები.

როგორც სამეფო ხელისუფლება, ისე მსხვილი თავადები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სოფლის მეურნეობის განვითარებას. ამ მიზანს ემსახურებოდა ერეკლეს ღონისძიებები ახალი სოფლების შექმნისა გაუდაბურებულ ადგილებზე (რაზეც ასე ხშირად მიუთითებს გიულდენშტედტი). ყოველივე ამის შედეგად მატულობდა ხელოვნურად განოყიერებული მიწების ფართობი: „... უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატამი... და ხეხილის... სხვა სახეები“ (ვეფხისციხესთან)[7]. მეურნეობისათვის გამოსადეგი მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეთმობოდა ვენახებსა და ბაღებს. მემამულეები ცდილობდნენ მეტი ტექნიკური მცენარეები მოეყვანათ, განსაკუთრებით ბამბის და თუთის ხის გაშენებას მისდევდნენ. სოფლის მეურნეობის ნაწარმი გაჰქონდათ ბაზარზე. გიულდენშტედტი ასახელებს ბაზარზე გატანილ ზოგი ნაწარმის ფასს; მაგ.: „1 ბათმანი, პური რუსულ ფასზე – 8 კაპიკად; საქონლის ხორცი 25 კ.; ცხვრის ხორცი 30 კ.; ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ., კარაქი 80 კაპიკად, 1 ციტრა... ღვინო – 20 კ.[8].

ყველა სათავადოში წამყვანი დარგი სოფლის მეურნეობაა. ამავე დროს ეს მეურნეობა მრავალფეროვანია: მისი ცალკეული დარგები განვითარებულია კონკრეტული ბუნებრივი პირობების შესაბამისად. მაგ., როგორც გიულდენშტედტიც მიუთითებს, ჰავის სიმშრალის გამო აღმოსავლეთ საქართველოში აუცილებელი იყო მიწის მორწყვა და ამიტომ რუებსა და არხებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა (იხ. ზემოთმოყვანილი მაგალითები).

საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტი ზუსტად შენიშნავს ბატონყმური

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 253.

[2] იქვე, გვ. 33.

[3] იქვე, გვ. 35.

[4] იქვე, გვ. 255.

[5] იქვე გვ. 69.

[6] იქვე გვ. 255.

[7] იქვე გვ. 31.

[8] იქვე, გვ. 93.

მეურნეობისათვის დამახასიათებელ მომენტს – რომ მეურნეობის დარგებს ეწევიან იმდენად, რაც საჭიროა გადასახადთა გადახდისა და თავის საკუთარ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. ის გარემოება, რომ მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან „უმნიშვნელო რაოდენობით“ (ე. ი. არაა ძლიერ განვითარებული), არის იმის შედეგი, რომ, ჯერ ერთი, ქვეყანა მოშლილია საგარეო შემოსევებით და რიგ საუკუნეების მანძილზე დამპყრობთა მიერ წარმოებული ეკონომიური ომით და, მეორეც, ბატონყმური მეურნეობის სისტემით, რომლის შედეგიცაა „ნატურალური მეურნეობის ბატონობა, ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული მდგომარეობა, რადგან მეურნეობის გაძღოლა წვრილ გლეხთა ხელში იყო, რომელნიც გაჭირვებისაგან წელში წყდებოდნენ და პირადი დამოკიდებულებით და გონებრივი სიბეცით დაბეჩავებული იყვნენ“[1].

*

* *

თუ ქართულ თავადურ მეურნეობაში წამყვანი მდგომარეობა სოფლის მეურნეობას უჭირავს, ხელოსნობას დამხმარე ხასიათი აქვს. ეს ხელოსნობა, ლენინის თქმით, „ხასიათდება ისეთივე რუტინით, დაქუცმაცებულობითა და შეზღუდულობით, როგორც წვრილი პატრიარქალური მიწათმოქმედება“[2]. სოფლების სახელოსნოებიც ძირითადად წარმოადგენენ შინამრეწველობის თავისებურ სახეობას. „შინამრეწველობას, – წერს ლენინი, – ჩვენ ვუწოდებთ ნედლი მასალის გადამუშავებას იმავე მეურნეობაში (გლეხის ოჯახში), სადაც ეს მასალა მოპოვებულია. შინასარეწები შეადგენენ ნატურალური მეურნეობის აუცილებელ კუთვნილებას“[3].

რაც შეეხება ამ მხრივ ქალაქებს, ისინი XVIII-სის მეორე ნახევარში წვრილი სასაქონლო წარმოების, ხელოსნობის ცენტრები იყვნენ. აი რას წერს გიულდენშტედტი ხელოსნების შესახებ: „არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები“[4]. „... ასევე წვრილი ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი“...[5] გიულდენშტედტი აღწერს ტყავის გამოყვანის (თრიმლვის) წესსაც.[6]

გიულდენშტედტი იძლევა ხელოსნური წარმოების ზოგად სურათს. რა თქმა უნდა, ზემოთჩამოთვლილით არ ამოიწურებოდა ხელოსნობის დარგები, რადგან, როგორც ცნობილია, თბილისში, როგორც ხელოსნური წარმოების მსხვილ ცენტრში, განვითარებული იყო ხელოსნობის თითქმის ყველა სახე (რაც იმ ხანებში იყო ცნობილი). საერთოდ, საქართველოს ქალაქებში გავრცელებული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი 60-მდე ითვლებოდა. ქალაქებში ხელოსნები რიგებად, უბნებად იყვნენ დაყოფილნი; თითოეული უბანი ერთ

---

[1] ლ ე ნ ი ნ ი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 209.

[2] იქვე, გვ. 385.

[3] იქვე, გვ. 382.

[4] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93).

[5] იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

[6] იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ გვ. 13).

რაიმე საქმიანობას ეწეოდა. ხელოსნებს ეკავათ უმთავრესად თბილისის ბაზრები და ასევე ქალაქის დუქნების უმეტესობა. ცალკეული ხელოსნური წარმოება თავის მხრივ წვრილ-წვრილ სპეციალობებად ნაწილდებოდა.

ხელოსანთა უდიდესი უმრავლესობა ყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. მათი მფლობელები იყვნენ: მეფე, მეფის ოჯახის წევრები, ეკლესია, თავადაზნაურები. თავისუფალი მწარმოებლები ძალზე ცოტანი იყვნენ. ხელოსანთა ნაწილი მომხმარებელთა დაკვეთით მუშაობდა, ზოგიც დღიურ სამუშაოზე დადიოდა[1].

როგორც ყმა, ისე თავისუფალი ხელოსნებიც ბაზრისთვის მუშაობდნენ. სხვადასხვა ქალაქების ხელოსნები უმთავრესად ადგილობრივი ბაზრისათვის მუშაობდნენ, თუმცა თავისი ნაწარმის ნაწილი სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც გაჰქონდათ[2], გიულდენშტედტიც ხომ აღნიშნავს, მაგალითად, რომ ხონის ბაზრობაზე იყიდებოდა თბილისური საქონელი[3].

ამრიგად, ხელოსნები აწარმოებდნენ არა მხოლოდ თავისი და საკუთარი ბატონის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, არამედ საშინაო და საგარეო ბაზრისთვისაც.

ქალაქებში ხელოსნობა წარმოების ერთადერთი დარგი არ ყოფილა. XVIII ს-ის შუა წლებიდან ჩნდება შედარებით დიდი სარეწაოებიც. ამ მხრივ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგი სამთამადნო წარმოება იყო. ერეკლე მეორე დიდ ყურადღებას აქცევდა სამთამადნო წარმოების განვითარებას. ამიტომაც იყო, რომ იგი გიულდენშტედტს ავალებდა შეესწავლა მადნები, გამოეკვლია ისინი, აღმოეჩინა ახალი საბადოები. „[ერეკლე] ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მინერალებს, ეცნობოდა მათი დამუშავების ხერხებს“ (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 7). გიულდენშტედტი კიდეც ასახელებს ვერცხლის საბადოთა დამუშავებას ახტალაში, ალავერდის სპილენძის საბადოებს, რკინის და სპილენძის საბადოებს ბოლნისთან, ყულფთან, სომხითის სხვადასხვა ადგილებში და სხვა. ერეკლე მზად იყო მთელი სოფლები დაესახლებინა იმ ადგილებში, სადაც რუსი მაღაროელები დაიწყებდნენ მუშაობას (თუ ეს უკანასკნელნი ჩამოვიდოდნენ) დაცინვების აშენებითაც კი აპირებდა მათს უზრუნველყოფას (იხ. მოხსენება XXVI).

XVIII სის 70-იანი წლებიდან საქართველოს ქალაქებში (განსაკუთრებით თბილისში) არსდება მსხვილი სარეწაოები, რომელნიც იმდროინდელ წერილობით წყაროებში „ფაბრიკებად“ და „ქარხნებად“ იწოდებიან[4]. მივმართოთ აქაც გიულდენშტედტის ცნობებს:

„აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა“[5].

„I დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა. 3 დეკემ-

---

[1] მ ე ს ხ ი ა, გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დ უ მ ბ ა ძ ე, ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, თბილისის ისტორია, თბ. 1958, გვ. 232.

[2] Ш. А. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии XVII – XVIII вв. Тб. 1959, გვ. 131.

[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 153.

[4] თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 233.

[5] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

ბერს მაჩვენეს ზარაფხანის მოწყობილობა. ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“[1].

„18 თებერვალს დავათვალიერე თოფისწამლის ფაბრიკა“[2]. (აქვეა აღწერილი თოფისწამლის დამზადებაც).

„დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან“[3].

„თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა... მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დამუშავების წესი ისე არადამაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება“[4].

„საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“[5].

„მეფე აჭრევინებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს“...[6]

ერეკლე მეორე, როგორც თავისი დროის პროგრესული მოღვაწე, კარგად ხედავდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო ძლიერების წყარო ტექნიკისა და მეცნიერების განვითარება იყო. ამიტომ იგი ყოველნაირად მეცადინეობდა, რათა მოემრავლებინა ქვეყანაში „კაცნი მეცნიერნი და ხელოვანნი“. ამ მიზნით ის ცდილობდა მოეზიდა სხვადასხვა დარგის სპეციალისტი-ოსტატები და ხელი შეეწყო საქართველოს მრეწველობის გაფართოებისათვის. ამასთან ის აგზავნიდა ახალგაზრდებს რუსეთსა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში განათლების მისაღებად.

გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული სარეწაოები და, გარდა ამისა, სტამბა, მინის სარეწაო, სამღებროები, საპნის ქარხანა და სხვა, ძირითადად, ეკუთვნოდა მეფესა და მისი სახლის წევრებს, რომლებიც ამა თუ იმ კერძო პირებს (მსხვილ ვაჭარ-მოქალაქეებს, ოსტატებს) იჯარით აძლევდნენ სარეწაოებს.

ცალკეული სარეწაოები ეკუთვნოდა თავადაზნაურებს და მსხვილ ვაჭრებს. მაგალითად, თოფისწამლის ქარხანა ეკუთვნოდა ისაია თაყუაშვილს[7]. რადგან მოიჯარადრეებად იყვნენ არა ფეოდალები, არამედ უმეტესად მოქალაქეები და მსხვილი ვაჭრები, რომელთაც თავიანთი ყმები არ გააჩნდათ, ამიტომ მათ უხდებოდათ სათანადო სამუშაო ძალის დაქირავება (ოსტატებისა, ხელოსნებისა და შავი მუშებისა). ისინი ქირაობდნენ შესაფერის ოსტატებს.

---

[1] გ ი ო ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222 (ქვემოთ, გვ. 9).

[2] იქვე, გვ. 226 (ქვემოთ, გვ. 15).

[3] იქვე, გვ. 248 (ქვემოთ, გვ. 51).

[4] იქვე, გვ. 353 (ქვემოთ, გვ. 229).

[5] იქვე, გვ. 356; (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 233).

[6] იქვე; (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

[7] Ш. А. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии XVII – XVIII вв. Тб. 1959, გვ. 128.

როდესაც მოიჯარადრე ვაჭარია, ან ოსტატი, ის დაქირავებულ მუშას ფულს უხდის სარეწაოს შემოსავლიდან. მაგრამ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თავისუფალი შრომა ჯერ კიდევ უმნიშვნელო იყო და სამუშაოს მეტ ნაწილს ყმები ასრულებდნენ გიულდენშტედტის გამოთქმა: „სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“ და „მათზე არაფერი იხარჯება“, ნიშნავს იმას, რომ ქარხნებში უმთავრესად მუშაობენ ყმები და არა დაქირავებული მუშები.

ამრიგად, XVIII ს-ის 70-იანი წლების მსხვილ სარეწაოთა უმეტესობა უბრალო სახელოსნოები კი არ იყო, არამედ მანუფაქტურული ტიპის საწარმოები[1]. შრომის მანუფაქტურული დანაწილება კი უკვე მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარების გზაზე[2]. მაგრამ, როგორც გიულდენშტედტის ცნობებიდანაც შეიძლება დავინახოთ, მანუფაქტურული წარმოება ჯერ კიდევ სუსტად იყო განვითარებული და ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში ნაკლებ როლს თამაშობდა, ვიდრე წვრილი ხელოსნური წარმოება[3], თუმცა გიულდენშტედტის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, გარკვეულ ღონისძიებათა ჩატარებისას ბევრი რამის გაკეთება და მიღება შეიძლებოდა აქედან.

*

* *

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ხელოსნობის განვითარებამ და მსხვილი სარეწაოების გაჩენამ ხელი შეუწყო ვაჭრობის შემდგომ განვითარებას. მართალია არასრული, მაგრამ მაინც საყურადღებო ცნობა მოეპოვება გიულდენშტედტს ვაჭრობის შესახებაც: „თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქნებში შეიძლებოდა მეყიდა... მედიკამენტები“[4] „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებით და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრნი არიან ვაჭრები ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა“... „... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან... ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“[5] „... ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ“[6]. „ბაჟები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს. მარილი შემოაქვთ ერევნიდან“[7]... (ამას უნდა დავურთოთ ბაზრობა ხონში, რომელსაც გიულდენშტედტი დაესწრო და აღწერს იმ საქონელს, რაც აქ ნახა, და მიმოქცევაში მყოფი სხვადასხვა ფულები).

ამ და კიდევ ბევრი სხვა ცნობების მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა, როგორც ქვეყნის შიგნით – ცალკეულ

---

[1] Ш. А. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии XVII – XVIII вв. Тб. 1959, გვ. 129.

[2] თ ბ ი ლ ი ს ი ს ი ს ტ ო რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 234.

[3] Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი. გვ. 129.

[4] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218 (იხ. ქვემოთ გვ. 3).

[5] იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ გვ. 93).

[6] იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ. გვ. 229).

[7] იქვე, გვ.356 (იხ. ქვემოთ. გვ. 233).

კუთხეებსა და ქალაქებს შორის, – ისე მეზობელ ქვეყნებთანაც. ხელოსნები მუშაობდნენ ადგილობრივი ბაზრისთვის, აგრეთვე გაჰქონდათ სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც; ასევე საქართველოს გარეთაც[1]. ვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ ქალაქები (განსაკუთრებით თბილისი). თბილისის მაშინდელ ბაზარზე ტრიალებდა ფარჩა, მაუდი, შალეული, აბრეშუმის და ბამბის ქსოვილები, ბეწვეული, ტყავეული, აგრეთვე წვრილმანები და სურსათ-სანოვაგე – შაბი, რკინა, ნალი, სპილენძი, თამბაქო, თევზი, ბრინჯი, თაფლი, ქონი, მარილი, ხორბალი, ფქვილი და სხვა. დიდი გასავალი ჰქონდა უცხოურს, როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ საქონელს. ასევე ბევრი გაჰქონდათ საქართველოდანაც (აბრეშუმი, მატყლი, ტყავეულობა, ღვინო, ენდრო, ერბო, თაფლი და სხვა). ვაჭრობის მაჩვენებელია ცნობა შემოტანილ საქონელზე დადებული ბაჟების შესახებ, აგრეთვე საქართველოში მიმოქცევაში მყოფ ოსმალური და რუსული ფულის შესახებაც.

მიუხედავად გიულდენშტედტის არასრული ცნობისა, რომ ვაჭრობა უმთავრესად მეწვრილმანეთა ხელში იყო, არ შეიძლება გამოვრიცხოთ დიდვაჭრების არსებობა.

ქალაქის მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას (ყმა ხელოსნებთან ერთად) შეადგენდნენ ყმა ვაჭრები[2]. ისინიც, როგორც ხელოსნები, ეკუთვნოდნენ ნეფეს, მისი ოჯახის წევრებს, ეკლესიას, თავადებს; თბილისში აგრეთვე „მოქალაქეებს“, სხვა ქალაქებში კი შეძლებულ ვაჭრებსაც.

ვაჭრებს ეკავათ დუქნები, სადაც ისინი ყიდდნენ სხვადასხვა. საქონელს. 80-იანი წლებისთვის სავაჭრო დუქნების რიცხვმა თბილისში 500-ს მიაღწია[3]. ვაჭართა ეკონომიური მდგომარეობა ხელოსნებისაზე უკეთესი იყო გარდასახადი. მათზე გაწერილი იყო მათი შემოსავლის მიხედვით.

ვაჭარი, რომელსაც არ შეეძლო ჰქონოდა საკუთარი დუქანი, ქირაობდა დუქანს მსხვილი ვაჭრისაგან[4]. შედარებით დიდი კაპიტალის მქონე ვაჭართა რიცხვი თბილისში 189-ს შეადგენდა[5]. მსხვილი ვაჭრები იყვნენ მოიჯარადრენიც (მაგ.: ზარაფხანა იჯარით ჰქონდა აღებული მსხვილ ვაჭარს ხოჯა ბეხბუდას[6]). მსხვილ ვაჭრებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე ცალკეული სარეწები (ისაია. თაყუაშვილს – თოფისწამლის ქარხანა[7]).

ამ მსხვილი ვაჭრების ხელში გროვდებოდა დიდძალი კაპიტალი. ასეთი ეკონომიური სიძლიერე კი საფუძველი იყო მათი დიდი უფლებრივი მდგომარეობისა. სავაჭრო კაპიტალი ხელს უწყობდა ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის შლას, საქონლის მიმოქცევის გაფართოებას, სხვადასხვა კუთხეების ერთმანეთთან დაკავშირებას და ამით ერთიანი ბაზრის შექმნას. ამასთან ის საქართველოს ეკონომიურად აახლოვებდა სხვა ქვეყნებთანაც. სავაჭრო კაპი-

---

[1] Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი. გვ. 131.

[2] იქვე, გვ. 147.

[3] იქვე, გვ. 136.

[4] იქვე, გვ. 190.

[5] იქვე, გვ. 138.

[6] იქვე, გვ. 128.

[7] იქვე გვ. 128.

ტალი იწვევდა გლეხების და ქალაქის მოსახლეობის დიფერენციაციას, მოსახლეობის ერთი ნაწილის გაჩანაგებას და მდიდარი მოვაჭრე ზედაფენის გამოყოფას[1], რაც საბოლოოდ ძირს უთხრიდა ფეოდალურ წყობას და ამზადებდა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის წარმოშობას.

აღსანიშნავია გიულდენშტედტის სიტყვები, რომ „ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის“[2]. თუ ამ სიტყვებში ის გულისხმობს ბურჟუაზიას (თანამედროვე გაგებით), „რომელ ბურჟუაზიაზე შეგვიძლია ჩვენ აქ ვისაუბროთ? ცხადია, არავითარი ბურჟუაზია, რომელსაც შეეძლო ტონი მიეცა პოლიტიკური ცხოვრებისათვის იმ დროს საქართველოში არ იყო[3], თუმცა არსებობდა „მოქალაქეთა“ წოდება, რომლის შიგნითაც უკვე დაწყებული იყო ფენებად დაყოფა[4].

აქვე მოვიყვანოთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოში გავრცელებული ფულებისა და ზომა-წონის ერთეულების შესახებ. იგი ამბობს, რომ მეფეს საკუთარი საბადოები აძლევენ მეტალს ფულის მოსაჭრელად და რომ ქართულ ფულთან ერთად მიმოქცევაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც[5]. ამასთან ის დასძენს, რომ ქართველებმა სპარსელებივით არ იციან, „თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად ჭრიან... ისინი სწონიან ყოველ ნაჭერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე“[6]. გიულდენშტედტი იძლევა ფულების წონას და მათზე არსებულ წარწერებსაც.

ქართლში შემდეგი ფულები ყოფილა ხმარებაში (გიულდენშტედტის მიხედვით): ფული (სპილენძის ხურდა-ფული), შაური, უზალთუნი, აბაზი, სამი აბაზი (ყველა ვერცხლისა). სპარსული ფულებიდან ჩამოთვლის – 2½ აბაზიანს, ½ აბაზიანს, აბაზიანს (ოთხკუთხას და მრგვალს, ყველა ვერცხლისაა). დასძენს, რომ თურქული „ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის“, ხოლო „რუსულ იმპერიალს, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ“. [არის აგრეთვე] დუკატები, ქართულად ოქრო“[7].

წონის ერთეულთაგან ჩამოთვლილია კოდი (= 10 ლიტრას), ლიტრა (= 4 ჩარექს = 8¾ ფუნტს), ბათმანი (= 1 ლიტრას, ჩარექი (= 5 სტილს). სტილი (= 36 მისხალს = 5¼ უნციას), მისხალი (= 70 გრანს), პინა (= 2 ლიტრას)[8].

---

[1] Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

[2] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დახას. ნაშრომი, გვ. 353 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

[3] დ. გ ვ რ იტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოც. ურთ. ისტ., გვ. 36.

[4] იხ. Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169 – 192.

[5] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 356 (ქვემოთ, გვ. 233.).

[6] იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ. გვ. 237).

[7] იქვე, გვ. 357 – 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233 – 237). შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, თბ. 1925, (გვ. 16 „დუკატი“; გვ. 25, 39 „აბაზი“; გვ. 26, 39 „შაური“; გვ. 27 – 28, 34 „ფული“, გვ. 57 „იმპერიალები“ და სხვა).

[8] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ. (გვ. 71 „ლიტრა“; გვ. 79, 108 „კოდი“; გვ. 80, 101 „პინა“; გვ. 81, 110 „ბათმანი“; გვ. 82, 83, 110 „ჩარექი“; გვ. 84, 113 „სტილი“).

ზომის ერთეულთაგან – ადლი (= ფუტს და 4 დუიმს ინგლისურით)[1].

სითხის საზომებიდან – თუნგი (= 1 ლიტრას)[2] (რა თქმა უნდა, ამით არ ამოიწურებოდა იმ დროს გავრცელებული ზომა-წონის და სხვა საზომები).

*

* *

გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არ დარჩენია ქვეყნის კანონმდებლობა, აქ წარმოებული სამართალი. აქაც იძლევა ის მცირე ცნობებს:

„თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelehrsamkeit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟიშვილებს, ხოლო როცა ისინი არ არსებობენ, – მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან, – მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს მეფე, ან მემამულე, ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვარი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ“[3].

„ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით...“[4]

„[მაჩხაანიდან] უკან გამოგვყვა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დაჩოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს“...[5] აღარაა საჭირო მოვიყვანოთ მაგალითები მეფის, თავადებისა და გლეხთა უფლება-მოვალეობის შესახებ, რაც ზემოთ განვიხილეთ.

რას ნიშნავს „კანონები ბევრი დაგროვდნენ წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან“?. აქ ან ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ყველა მმართველი ადგენდა თავის მბრძანებლობისას დროის და პირობების შესაფერ კანონებს, იქნებოდა ეს სრულიად საქართველოს მეფე, თუ სხვადასხვა სამთავრო-სამეფოთა მბრძანებელი, და ეს ძველი კანონები ახლაც არსებობენ და შესაბამისად გარემოებისა მოქმედებენ; ანდა გულისხმობს იმას, რომ ერთიანი კანონთა კრებული არ იყო. მაგრამ, ნუთუ გიულდენშტედტს არ

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ, ნაშრ., გვ. 134 – 135 („ადლი“).

[2] იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ გვ. 237). შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ გვ. 89, 121 („თუნგი“).

[3] იქვე, გვ. 355 – 356 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 231 – 233).

[4] იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ გვ. 233).

[5] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

უნახავს, ან არ უთხრეს „დასტურლამალი“-ს, ან ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებ. განა ის ამ დროს ერთ მთლიან კრებულად არ იყო შედგენილი და მოქმედებაში არ იმყოფებოდა? თუ დროთა სიავის გამო დაკარგული იყო და ჯერ არ შეეკრიბათ მისი ცალკე ნაწილები და ამდენად ემყარებოდნენ ძველ სხვადასხვა კანონებს?! ჩვენის აზრით, ამას ადგილი არ უნდა ჰქონოდა. აქ ცოტად თუ ბევრად ნაგულისხმევი უნდა იყოს ვახტანგის სამართლის წიგნი.

გამოთქმა, რომ კანონები არიან ერთმანეთის საწინააღმდეგო, აქვეა განმარტებული, რომ ხან მმართველია დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხოლო თავადთა თავაშვებულობისა და ქვეყნის სისუსტის პერიოდში კი მეფე იძულებულია გაუწიოს ანგარიში თავადებს, რომლებიც მათ შემზღუდველ ძველ კანონებს აღარ ემორჩილებიან და აგრეთვე მათთვის მიუღებელ ზოგ ახალ დადგენილებებსაც ეურჩებიან.

მიკერძოებითი, უსამართლო, გულგრილი და მკაცრი იმდენად არიან კანონები, რამდენადაც ისინი იცავენ გაბატონებული კლასის ინტერესებს (რა თქმა უნდა, გიულდენშტედტი სულაც არ ილაშქრებს ამის წინააღმდეგ), რამდენადაც თავადი სარგებლობდა სასამართლო იმუნიტეტითაც და მომჩივანთა (ქვეშევრდომთა, ხელქვეითთა) გასამართლება წარმოებდა თავადთა ნების მიხედვით; ხოლო თუ მომჩივანი გაიტანდა საჩივარს მეფის სასამართლოში, აქაც, ცხადია, შედეგი უმეტესად თავადის დასჯა არ იქნებოდა.

ყოველივე აქედან კიდევ ერთხელ ნათლად ჩანს თავადთა თვითნებობა, მეფის დამოკიდებულება თავადთა „ჟინიანობაზე“.

ამასთან, გიულდენშტედტი ეხება მხოლოდ მემკვიდრეობით კანონს[1], ბოროტმოქმედთა დასჯის ერთ საშუალებას (ქონების კონფისკაციას) და განაჩენის გამოტანას.

აქ უნდა აღინიშნოს გიულდენშტედტის სწორი შემჩნევა, რომ განაჩენი ხშირად უმალ გამოჰქონდათ. ცნობილია, რომ ერეკლე მეორე ხშირად განცხადების შეტანის დღეს იხილავდა საქმეს და ადებდა რეზოლუციას[2]. რას ნიშნავს გიულდენშტედტის სიტყვები – „ხანდახან უჩვენებდნენ სადაო ადგილებს“? ე. ი. მეფე იქვე არჩევდა სადაო საქმეს, თორემ რად გაჰყვებოდა სადაო ადგილის სანახავად. ყოველ შემთხვევაში, ერეკლე მაშინვე იღებდა ცხოველ მონაწილეობას დავაში, რათა თვით დარწმუნებულიყო მომჩივანთა ჩვენებაში და ამის მიხედვით, თუ მაშინვე არა, მალე გამოეტანა განაჩენი.

*

* *

ცნობილია, რომ მეფე თავის ხელისუფლებას ახორციელებდა უშუალოდ თვითონ, ან თავისი სამოხელეო აპარატის საშუალებით. ეს პირები, რომლებიც

---

[1] შდრ. ი. დ ო ლ ი ძ ე, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბ., 1960, გვ, 57 – 60 („გარდაცვლილთა კაცთათვის“).

[2] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. I, თბ. 1952, გვ. 137.

მეფის სახელით ასრულებდნენ მმართველობის სხვადასხვა ფუნქციას, იყვნენ მოხელეები. გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არც მოხელეები დარჩენია, იგი ჩამოგვითვლის მეფის მოხელეებს და მოკლედ აღნიშნავს მათ მოვალეობასაც.

მოხელეთა ინსტიტუტის საკითხი დიდი თემაა და რადგან ამჟამად ის ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, ამიტომ დავკმაყოფილდებით გიულდენშტედტის მიერ მოყვანილი მოხელეთა სიით და მისი ზოგადი შესწორება-განმარტებით[1]. აი გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილ მოხელეთა სია:

ქ ა რ თ ლ ი ს ს ა ხ ლ თ უ ხუ ც ე ს ი – ქართლის პროვინციის გენერალი.

კ ა ხ ე თ ი ს ს ა ხ ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი – კახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამათგანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს მეათედ ნაწილს.

ნ ა ზ ი რ ი – ბეჭდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ე შ ი კ ა ღ ა ბ ა შ ი (Eskagobasch) – კამერჰერი, მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს. (ე. ი. მეფესაც და დედოფალსაც ჰყავთ თითო ეშიკაღაბაში – გ. გ.).

მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი – უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

ექვსი მ დ ი ვ ა ნ ი.

ე რ ი ს თ ა ვ ი – ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი, ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მ ოუ რ ა ვ ი – გუბერნატორი, ანდა მოხელე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეათედს.

გ ზ ი რ ი – ეკზეკუტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კ ა ზ ბ ე კ ი (ყაზბეგი – გ. გ.) – სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მ ე ი თ ა რ ი – მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური – გ. გ.).

ყ ა ფ ი ჩ ბ ა შ ი – დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყ ო რ ი ა ს ა უ ლ ბ ა შ ი – კამერჰერთა (ეშიკაბაღაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფ ა რ ე შ ე ბ ი – ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მ ზ ა რ ე უ ლ ი – სამზარეულოს უფროსი.

ყ უ ლ უ ხ ჩ ი – მეღვინეთუხუცესი ((der Mundschenk).

მ ე შ ა რ ბ ა თ ე – ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყ ა ლ ი ო ნ ყ ო რ ჩ ი – თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბ ა შ მ ა ყ ო რ ჩ ი – ფეხსაცმლის შემნახველი (დამცველი).

---

[1] ცხადია, მოხელეთა სია ქვემოთ ჩამოთვლილით არ ამოიწურება.

[ა]მ ი ლ ა ხ ვ ა რ ი – საჯინიბოს უფროსი.

მ ე ჯ ი ნ ი ბ ე – (Stall und Reitknechte).

მ ო ლ ა რ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი – განძის, სალაროს უფროსი.

ბ ა ზ ი ე რ ი – მონადირეთა უფროსი.

მ ე რ ი ქ ი ფ ე – მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall – მეტაბლე, – გ. გ.)[1].

ამათ გარდა მოხსენებული არიან მეფეებისა და თავადთა ი ა ს ა უ ლ ე ბ ი, რომლებსაც დავალებული ჰქონდათ ეზრუნათ გიულდენშტედტის ექსპედიციაზე, რომ მას თავის დროზე ყველაფერი რიგზე და დროულად ჰქონოდა.

ამრიგად, მმართველობის სათავეში იდგა მეფე, რომელსაც ჰყავდა მრავალი მოხელე სხვადასხვა ფუნქციით. თითოეული მათგანისათვის არსებობდა განაწესი, რომელიც განსაზღვრავდა მოხელის უფლება-მოვალეობას. ვახტანგის კანონების მიხედვით, მოხელე შეიძლებოდა ყოფილიყო კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე (ვახტანგის სამართლის წიგნი, გვ. 39). საქვეყნოდ გამრიგე – მმართველობის ადგილობრივ ორგანოებში მუშაობს; კარის მოხელე – თავის მოვალეობას ასრულებდა ცენტრში, მეფის კარზე, ე. ი. მმართველობის ცენტრალურ აპარატში[2].

სახელო მემკვიდრეობით გადადიოდა და საკუთრების ერთგვარ ობიექტს წარმოადგენდა. აკი გიულდენშტედტიც ამბობს – „არის თავადთა [შემდეგი] მ უ დ მ ი ვ ი თანამდებობანი“-ო[3]. მოხელე თავის სახელოს უყურებდა როგორც შემოსავლის წყაროს. ამიტომ ფეოდალი ცდილობდა ხელში ეგდო რამდენიმე სახელო.

მოხელე ღებულობდა სარგოს, ჯამაგირსა და ულუფას[4]. მთავარი შემოსავალი მოხელისათვის მისი სარგო იყო: ეს შემოსავალი პირდაპირ კავშირში იყო იმ საქმიანობასთან, რომელსაც ის ეწეოდა. „ქართლ-კახეთის სამეფოში მოხელეთა გასტუმრების შემდეგი წესი იყო: დარბაზის რიგის მაღალი რანგის ზოგ მოხელესა და საქვეყნოდ გამრიგე ყველა მოხელეს თანამდებობის მიხედვით სარგო ჰქონდა გარიგებული; დარბაზის რიგის სხვა მოხელეთ კი, სარგოს გარდა, ულუფა და ჯამაგირი ენიშნებოდა; ზოგი ხელისუფალი კიდევ მხოლოდ ჯამაგირითა და ულუფით იყო დაკმაყოფილებული“[5]. ჯამაგირს მოხელეები მეფის სალაროდან იღებდნენ, ხოლო ულუფას – სურსათ-სანოვაგის სახით – მეფის ქარხნიდან. მოხელის სარგო სამეფო შემოსავლის გარკვეული ნაწილის აღებაში გამოიხატებოდა; ეს კი უმთავრესად სხვადასხვა სახის გადასახადებისაგან შესდგებოდა, რაც მოსახლეობისაგან აიკრიფებოდა[6].

სამეფო მოხელე განსაკუთრებით იყო დაცული კანონით.

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 354 – 355 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229 – 231).

[2] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. I, გვ. 112.

[3] იხ. ქემოთ, გვ. 229.

[4] შ. მ ეს ხ ი ა, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 26, თბ. 1948, გვ. 022.

[5] იქვე, გვ. 019 – 024.

[6] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ 1952, გვ. 165.

მოხელე ფართო ცნება იყო, ის ყველას ეწოდებოდა, ვინც კი რაიმეს აკეთებდა[1]. ფეოდალებს ისეთივე სამოხელეო შტატი ჰყავდათ, როგორც მეფეს, ასევე დედოფალსაც ჰყავდა თავისი მოხელეები.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მმართველობის ცენტრალური აპარატი დარგებად იყო დაყოფილი: მმართველობის ერთი რომელიმე დარგის სათავეში ვეზირი იდგა. გვიანფეოდალურ საქართველოში კი ეს ასე არ იყო. მხოლოდ ერეკლე მეორემ დაიწყო მმართველობის დარგებად დაყოფა, მაგრამ ერეკლეს ეს რეფორმა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა განხორციელებული. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მმართველობაში არეულობა სუფევდა, თითქოს სხვადასხვა მოხელის ფუნქციები ერთმანეთში იყო არეული. მეფის სამოხელეო აპარატი, პირველ ყოვლისა, სამეფო მეურნეობის მომსახურების შესაბამისად იყო აგებული[2].

გიულდენშტედტის ზემოთ მოყვანილ ცნობაში არიან დასახელებული როგორც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (მოურავი, გზირი, კაზბეკი), ისე დარბაზის რიგისანი. ჩვენ მივყვეთ იმ რიგს, როგორც თვით ცნობაშია დაცული...

ს ა ხ ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი ყველაზე რთული სახელო იყო. მას აქვს სამეურნეო, საფინანსო, საკონტროლო, ადმინისტრაციული და სამდივნო ფუნქციები; ამის შესაბამისად მას სხვადასხვა ხასიათის მოხელეები ექვემდებარებიან[3]. როგორც ვახუშტი ამბობს, „ამისი ხელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი. ამან უწყოდა წესი და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი და სახასონი მეფისანი“-ო[4]. მეფის უშუალო მმართველობის აპარატში ის პირველი მოხელეა. ის ფრიად შემოსავლიანი სახელო იყო. ამ მხრივ მას არც ერთი სახელო არ შეედრება. ის ყოველთვის მსხვილ ფეოდალთა ხელში იყო. შემცდარია გიულდენშტედტი, როცა ის სახლთუხუცესს მხოლოდ გენერლად თვლის, ე. ი. წმინდა სამხედრო პირად. ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მისი საქართველოში ყოფნის დროს მეფის კარის სახლთუხუცესობა ხელთ ჰქონდა დავით რევაზის-ძეს, ერეკლეს სიძეს, რომელიც იყო სომხით-საბარათიანოს სარდალი, ე. ი. იყო ქართლის სამეფოს სარდალ-სახლთუხუცესი. ის კი სწორია, რომ სახლთუხუცესი იღებს სარგოდ $^1/_{10}$-ს. ასევე შემცდარნი არიან აკად. მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი და მ. ჯანაშვილი, როცა სახლთუხუცესს თარგმნიან ჰოფმარშალად. მისი გაიგივება რუსეთის ან საფრანგეთის სასახლის მოხელესთან შეუძლებელია.

სახლთუხუცესი ჰყავდა ასევე დედოფალს, კათალიკოსს და თავადებსაც.

ნ ა ზ ი რ ი, ვახუშტის ცნობით, ეზოსმოძღვრის მაგიერი თანამდებობაა, როსტომის დროს შემოღებული[5]. საბას განმარტებით, ნაზირი უცხო სიტყვაა, ქართულად – სალაროს ნაზირი – აბრამადია, ხოლო საწყობის ნაზირი – ეზოსმოძღვარი. იგი ემორჩილება სახლთუხუცესს. ერეკლე მეორის მორიგეობის

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. I952, გვ. 162.

[2] იქვე, გვ. 168.

[3] იქვე, გვ. 171.

[4] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა 1941 წ., გვ. 16.

[5] იქვე, გვ. 23.

დებულებაში ნაზირი მოხსენიებულია მმართველობის ცენტრალური აპარატის დიდ მოხელეებთან ერთად. ძეგლები ახსენებენ სამგვარ ნაზირს: სალაროს ნაზირი, ქარხნის ნაზირი და ჩარფა ნაზირი[1]. ამათგან ძირითადია პირველი ორი; პირველი – სალაროს განაგებს, მას თვით ჰყავს მოხელეები. ის იყო პასუხისმგებელი სალაროში არსებულ ყველა ნივთსა და იარაღზე, მას ემძლეოდა ჯამაგირი. ქარხნის ნაზირი კი ქარხანას (= საწყობს) განაგებდა. ქარხანა იყო ის ცენტრი, სადაც თავს იყრიდა სამეფოს ყოველი შემოსავალი, ქარხნის ნაზირი სასახლის მეურნეობის დაწესებულებებისა და საწყობების მმართველი და სახლთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო“[2]. ჩარფა ნაზირი – ოთხფეხთა ზედამხედველი არის[3]. რადგან ჩარფა ნაზირს, პირველ ორთან შედარებით, ნაკლებ საპატიო ადგილი უჭირავს, ამიტომ თუ არის, რომ გიულდენშტედტი მხოლოდ ორ ნაზირს ასახელებს.

ე შ ი კ ა ღ ა ბ ა შ ი საპოლიციო აპარატის სათავეში იდგა[4]. ვახუშტის ცნობით, როსტომმა მანდატურთუხუცესს ეშიკაღასი უწოდა[5]. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, მას ევალებოდა აგრეთვე ყმების აყრა, ან ჩამორთმევა, ან ჩაბარება ვინმესთვის[6]; მასვე აგზავნიან ზოგჯერ სხვა სამეფოში რაიმე დავალებით; მას ევალება დაპატიმრება, იძულებით მოყვანა. ეშიკაღაბაში აგრეთვე სასახლის მთავარი გამრიგეა, მეფის მეჯლისთან დაკავშირებული ცერემონიალის ხელმძღვანელი[7]. ხელმძღვანელობდა სტუმრების მიღებას, იცავდა წესრიგს[8]. ამ თანამდებობაზე მსხვილი ფეოდალები ინიშნებოდნენ. ეშიკაღაბაში დედოფალსაც ჰყავდა. მაგრამ მეფეს XVIII ს-ის მეორე ნახევარში უკვე ერთზე მეტი უნდა ჰყოლოდა.

მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი ეწოდებოდა უფროს მოსამართლეს, სასამართლოს თავმჯდომარეს[9]. ვახუშტის ცნობით, როსტომ მეფემ მსაჯულთუხუცესს უწოდა მდივანბეგი[10]. მდივანბეგი მმართველობის ცენტრალური აპარატის მოხელე იყო. ის მხოლოდ მეფის, ე. ი. კარის მოხელე იყო. ის არ ჰყავდა არცერთ ფეოდალს. მეფის ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობს გააფართოოს მდივანბეგის კომპეტენცია, წაართვას ფეოდალებს სასამართლო ფუნქცია[11]. მდივანბეგს ექვემდებარებოდა ყველა საქმე, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლისა[12]. გიულდენშტედტი ასახელებს ქართლის სამეფოში ოთხ მდივან-

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ. 1952, გვ. 181.

[2] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიმკის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 171.

[3] დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

[4] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246.

[5] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

[6] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 247.

[7] იქვე, გვ. 254.

[8] იქვე: აგრეთვე დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი, გვ. 78. № 163.

[9] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი გვ. 313.

[10] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

[11] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 319.

[12] იქვე, გვ. 320.

ბეგს. პროფ. შ. მესხიას გამოკვლევის მიხედვით, თეიმურაზ-ერეკლეს დროს იყო შვიდი, ხოლო ერეკლეს დროს 13-ზე მეტი მდივანბეგი[1].

მდივანბეგები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ, ხოლო განაჩენსა და გადაწყვეტილებას მეფე ამტკიცებდა. მხოლოდ სახლთუხუცესი აღემატებოდა მდივანბეგს მნიშვნელობის მიხედვით.

მდივანბეგის სახელო მემკვიდრეობითი იყო (ზოგჯერ გამონაკლისსაც ჰქონდა ადგილი). XVIII ს-ში მდივნის სახელოს მქონე ხშირად აღწევს მდივანბეგობას (იესე ოსესშვილი სოლომონ ლიონიძე...)[2].

მდივანბეგს თავისი კაცები ჰყავდა, რომლებიც მის ამალას შეადგენდნენ და მის ბრძანებას ასრულებდნენ.

„სამოხელეო სახელი მ დ ი ვ ა ნ ი დივანისაგან არის ნაწარმოები. დივანი არაბულად სახელმწიფო საბჭოს, სასამართლო დაწესებულებასა და სამეფო კანცელარიას ნიშნავს. აქედან წარმოდგებოდა სასამართლოს ოქმებისა და განაჩენის ჩამწერი მოხელის – მდივნის სახელწოდება“[2]; საბას განმარტებით, მდივანი „უსტართა მწერალი“ არის; ვახუშტი უფრო ფართოდ აგვიწერს მდივნის საქმიანობას: მდივნები „სწერენ: უსტარს, იერლაყსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცაგსა, როარტაგსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა, განაჩენთა და სხვათა“[4]. „დასტურლამალის“ სულხან მდივნისეული ხელნაწერის მიხედვით საბუთების დაბეჭდვაში სახლთუხუცესი და მდივანი იღებდა მონაწილეობას[5]. ერეკლე მეორე ერთ სიგელში წერს: „თუ მდივნის ხელი და ჩვენი ბეჭედი არ იყოს“, ისე საბუთს ძალა არ აქვსო[6]. მდივნები მმართველობის თითქმის ყველა დარგს ემსახურებოდნენ. მდივანი ნაზირთან ერთად გადასახადს აწერდა მოსახლეობას. მდივნობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. იყო სასამართლოს მდივანი, აგრეთვე დედოფლის მდივანიც. მდივანი სულ 6 იყო გიულდენშტედტის მიხედვით (ეს არ არის სრული ციფრი). მდივნობა შემოსავლიანი და საპატიო სახელო იყო.

მ ო უ რ ა ვ ი სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქციაც[7]. იგი, როგორც ადგილობრივი მოხელე, სამხედრო ხაზით ემორჩილებოდა მხოლოდ სადროშოს სარდალს. დანარჩენი ფუნქციებით იგი ცენტრალურ ადმინისტრაციას ემორჩილებოდა (სახლთუხუცესის სახით)[8]; მოურავი ჰყავდა მეფესა და ფეოდალებსაც. თვითონ სამოურაო მმართველობის ადმინისტრაციული ერთეულია. ადგილზე ის ასრულებდა მეფის ან თავადის განკარგულებას, აწერდა და კრეფდა

---

[1] შ. მ ე ს ხი ა, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 26; თბ. 1948 წ., გვ. 55 – 56; გვ. 29: გვ. 030.

[2] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი. გვ. 331.

[3] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით ენიმკის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 174.

[4] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 17.

[5] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 231.

[6] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

[7] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 394: დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გ. 277. [8] იქვე, გვ. 396.

გადასახადებს, უძღვებოდა მეურნეობას; მართავდა მოსახლეობას და ა. შ.[1] ის არის უფროსი ნაცვლისა და მამასახლისისა ებარა მამული და გლეხები[2]. ადგილობრივად მოურავი იყო მოსამართლეც: „რომელიც სოფლის კაცი ერთი მეორეს უჩიოდეს, იმისი სამართალი მოურავმა ჰქმნას“[3]. ისინი ზედამხედველობას უწევდნენ ვაჭრობასაც, საზოგადოებრივ სამუშაოთა შესრულებას, მოსავლის აღებას, ლაშქრის შეყრას[4]. ამრიგად, მოურავს ებარა ადმინისტრაციული, საგამომძიებლო, სამხედრო, სასამართლო ფუნქციები და წარმოადგენდა მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მთავარ მოხელეს[5]. გიულდენშტედტიც ხომ ამბობს, რომ მოურავი მხარის მმართველი მოხელეაო (იხ. ჩვ. გამოცემა, გვ. 257). მისი შემოსავლის მთავარი წყარო გლეხთა გადასახადები იყო, როგორც გიულდენშტედტი ამბობს, გლეხთაგან აკრეფილი გადასახადების $^{1}/_{10}$[6]. (გიულდენშტედტი ასახელებს ქალაქის მოურავსაც, თუმც მის ფუნქციებს არ ჩამოთვლის; იხ. ტექსტი, გვ. 203).

იესე ოსესშვილი გ ზ ი რ ს იხსენიებს, როგორც პოლიციელს, აღმასრულებელი ფუნქციის მოხელეს[7]. გზირი არის საქვეყნოდ გამრიგე, ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოხელე. მისი ძირითადი ფუნქცია იყო ბრძანების წაღება ადგილზე, ვისიმე გამოძახება და სხვა. იოანე ბატონიშვილის სახელმწიფოებრივი წყობილების პროექტის მიხედვით, გზირი მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს[8]. გიულდენშტედტის მიხედვითაც გზირი მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კ ა ზ ბ ე კ ი – ეს სახელო გიულდენშტედტს აქვს ნახსენები. იგი ამბობს, რომ კაზბეკი არის პატარა სოფლის ან ადგილის უფროსი და ასევე მოსამარლე. იგი ერთ ადგილას კიდეც წერს, რომ კაზბეკის ტიტული აზნაურს მეფისგან აქვს მიღებული; ზის სტეფანწმინდაში და ადევნებს თვალყურს სასაზღვრო სოფლებს[9]. ე. ი. ესეც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეა და მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს. გიულდენშტედტის ცნობით კაზბეკობა (= ყაზბეგი) ეკავათ წობიკოიას (= ჩოფიკაშვილს?) გვარის წარმომადგენლებს[10].

ვახუშტის ცნობით, მ ე ი თ ა რ მ ა შეცვალა ეჯიბი[11]. უიმისოდ მეფესთან ვერავინ შევიდოდა[12]. მეითარი მეფეს ადგას თავს, პირსახოცს მიართმევს, მერიქიფეს ამსახურებს; მეფის ტანისამოსი მის ხელთაა[13]. „შიგნით და გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი აქუს“[14]. შესაძლოა მეითარი, როგორც მეფის პირადი მომსახურე, სახლთუხუცესის საგამგეოში არ შედიოდა.

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 399

[2] იქვე, გვ. 400; დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.

[3] იქვე, გვ. 401, აგრეთვე დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი, გვ. 12, № 24.

[4] იქვე, გვ. 403 – 404. [5] იქვე, გვ. 404.

[6] შდრ. დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 277; „გარდა „საგლეხო შემოსავლისა“, მოურავის სარგოს შეადგენდა ა თ ი ს თ ა ვ ი.

[7] თავგადასავალი იესე ოსესშვილისა, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 75.

[8] ი ო ა ნ ე ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, სჯულდება, ივ. სურგულაძის გამოცემა, თბ. 1957 წ., გვ. 13 – 14. [9] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324 (იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 179).

[10] იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 16.

[11] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

[12] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203. [13] იქვე, გვ. 204.

[14] იქვე, აგრეთვე დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი, გვ. 60, № 106.

ყ ა ფ ი ჩ ი „დასტურლამალის“ მიხედვით ხელჯოხიან მოხელეთა უწყებას ეკუთვნის[1]. ის ექვემდებარება ეშიკაღასბაშსა და ბოქაულთუხუცესს, რადგან საპოლიციო აპარატის მოხელეა[2]. ყაფიჩებს ჰყავთ ყ ა ფ ი ჩ ბ ა შ ე ბ ი. ყაფიჩების ფუნქციას სასახლეს დაცვა შეადგენდა. დედოფლის „დასტურლამალით“ ორი ყაფიჩია გათვალისწინებული[3]. გიულდენშტედტსაც მათი უფროსი ჰყავს ნახსენები.

ყ ო რ ი ა ს ა უ ლ ი ხელჯოხიანი მოხელეა და შედის ეშიკაღასბაშის სახელოში[4]. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ძეგლებში გვხვდება მხოლოდ ყ ო რ ი ა ს ა უ ლ ბ ა შ ი. პროფ. შ. მესხიას აზრით, ერეკლე მეორის დროს ყორიასაულები დაუქვემდებარდნენ ყორიასაულბაშს[5]. ის იასაულების უფროსად ჩანს. ყორიასაულბაში ეშიკაღასბაშის „ნაიბად“, ე. ი. მოადგილედ იწოდება[6]. გარდა აღმასრულებელი ხასიათის ფუნქციისა, მას საგარეო ფუნქციაც მიეცა, ხელჯოხიანთა უწყებაში კი მან თანდათან დაიჭირა ბოქაულთუხუცესის ადგილი[7].

მაგრამ ახლა გაუგებარია, როგორღა იყო ის ეშიკაღასბაშთა მბრძანებელი. ზედამხედველობა, ე. ი. მეთვალყურეობა, კიდევ შეეძლო გაეწია. ალბათ, გიულდენშტედტს აქ შეცდომა მოუვიდა.

ფ ა რ ე შ ნ ი იყვნენ სასახლის ხელშინაურ მოსამსახურეთა ძირითადი კადრი[7]. ისინი ჰყავდა მეფესაც და დედოფალსაც. დიდი მეჯლისის დროს ფარეშთუხუცესები (ორი იყო) ეხმარებოდნენ სუფრაჩს სუფრის გაშლაში[9].

ყ ა ლ ი ო ნ ყ ო რ ჩ ი ს დანიშნულება იყო ყალიონის მირთმევა. სულ ოთხი იყო. დიდი მეჯლისის დროს ორი მეფეს ემსახურებოდა, ორი სტუმრებს[10].

ა მ ი ლ ა ხ ო რ ი – მეჯინიბეთუხუცესია. ვახუშტის მიხედვით მეჯინიბეთუხუცესი შემდგომად იწოდა ამილახორი[11]. „ამისი ჯელისა იყო: ყოველნი მეჯინიბენი, შიკრიკნი, პაიჭნი, ჯინიბნი, ჰუნენი, ჯოგნი, რეშანი მეფისანი“[12].

მ ო ლ ა რ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი ვახუშტის მიხედვით არის ძველი მეჭურჭლეთუხუცესი, ოღონდ შინაარს-გამოცვლილი[13]. სალაროს გამგედ სალაროს ნაზირია, ხოლო მოლარეთუხუცესი მთავარი და უფროსი არის იმ გაგებით

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 279.

[2] იქვე.

[3] იქვე, გვ. 2მ1; აგრეთვე, დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი, გვ. 110, № 5.

[4] ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიმკის მოამბე, XIII, 1943 წ., გვ. 190.

[5] შ. მ ე ს ხ ი ა, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 26, 1948 წ., გვ. 031.

[6] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომოი, გვ. 274.

[7] იქვე, გვ. 275.

[8] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ., 1952 წ., გვ. 200.

[9] იქვე. გვ. 199; აგრეთვე დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი, გვ. 78, № 163.

[10] იქვე, გვ. 202; აგრეთვე დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი, გვ. 79, № 163.

[11] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. I6.

[12] იქვე, გვ. 16. (ამილიხვრები ამ დროს მოხელეებს აღარ წარმოადგენენ).

[13] იქვე, გვ. 23.

რომ მას ებარა სალაროს მთავარი განყოფილება. მას უნდა მიეღო სალაროს შემოსავალი, მიეცა მეფის ბრძანებით ხელფასი, საჩუქარი და სხვა[1]. მას მოლარეები ექვემდებარებიან, ხოლო თვით სალაროს ნაზირის ქვევით და შემდეგ მოიხსენება ყოველთვის. გიულდენშტედტის მოლარეთუხუცესი არის მეჭურჭლეთუხუცესი თავისი ძველი შინაარსით, როგორც ვახუშტი ამბობს: „ამისი ჴელისა იყო ყოველნი საჭურჭლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი“[2].

რაც შეეხება მოხელეებს: მზარეულს, ყულუხჩის, მეშარბათეს ბაშმაყორჩის, მეჯინიბეს, ბაზიერს, მერიქიფეს, – ამათ არ ესაჭიროებათ განმარტება, მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტთან მერიქიფე დასახელებულია მაგიდის უფროსად, ხოლო ყულუხჩის აკისრია მეღვინეთუხუცესობა. აქ დაშვებულია შეცდომა. და ცნობები არეული უნდა იყოს.

ი ა ს ა უ ლ ი ადმინისტრაციულ-პოლიციური აპარატის ყველაზე დაბალი და გავრცელებული მოხელე იყო[3]. ისინი ყოველ უწყებას ესაჭიროებოდნენ და ამდენად სახელმწიფოს მმართველობის ყველა დარგში იყვნენ. მეფის მმართველობის ყოველ დარგს, მმართველობის ყოველ უწყებას თავისი იასაულები ჰყავდა. სამეფო „დასტურლამალით“ გათვალისწინებული იყო 23 იასაული, სადედოფლო „დასტურლამალით“ – 17 იასაული[4].

იასაულები ჰყავდათ აგრეთვე ერისთავებსაც (რასაც გიულდენშტედტიც გვიმოწმებს). იასაულს ეძლეოდა საიასაულო, რის გარდაც სხვა სარგებლობასაც იღებდა ამა თუ იმ საქმის შესრულებისას. იასაულებს აგზავნიდნენ აგრეთვე წერილისა თუ ბრძანების ადგილზე მისატანად, ე. ი. გამოდიოდნენ შიკრიკთა როლშიც. გიულდენშტედტის ცნობებით, იასაულებსვე ჰქონდათ დავალებული ექსპედიციის ყოველმხრივი უზრუნველყოფა ადგილებზე.

ცალკე გვსურს აღვნიშნოთ გიულდენშტედტის მიერ ერთხელ მოხსენიებული „კ ა მ ხ ა“. ეს დანამდვილებით არის დამახინჯებულად გადმოცემული ერთ-ერთი სამოხელეო ტერმინი – „ქემხა“ (იგივე ქევხუდი, ქეთხუდი, ან ქევხა).

დ. ჩუბინაშვილი თავის ქართულ-რუსულ ლექსიკონში ქევხას განმარტავს როგორც სპარსულ სიტყვას „ქევხუდას – მამასახლისს“, ხოლო ქეთხუდას კი უწოდებს „სოფლის პირველ მოქალაქესა და მამასახლისს“. როსტომ მეფის 1641 წლის სიგელის მიხედვით ქეთხუდა შეესატყვისება ქართულ მამასახლისს[5].

როგორც ივ. სურგულაძე მიუთითებს[6], ქევხები ადგილობრივი მოხელეები არიან (ე. ი. საქვეყნოდ გამრიგენი – გ. გ.); ერეკლე II-ის მიერ შედგენილ ქიზიყის გარიგების წიგნში ის დაბალ მოხელედ ჩანს. ქევხა, ქემხა, ქეთხუდა – ერთი შინაარსის მატარებელი სიტყვებია, ის ადგილობრივი მოხელეა, მაგრამ არაქართული სოფლებისათვის. აქ ივ. სურგულაძე ეყრდნობა დავით ბატონიშვილის სიტყვებს, რომ კახეთისა და ქართლის მამასახლისები ქევხად და

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

[2] ვ ა ხუ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

[3] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 283.

[4] იქვე, გვ. 284; აგრეთვე „დასტურლამალი“, გვ. 42, № 72 და გვ. 111, № 6.

[5] Ш. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, თბ. 1959, გვ. 300; აგრეთვე ვ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 155 – 157.

[6] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი; გვ. 414.

მამასახლისად იწოდებოდნენ; თათრებით დასახლებულ სოფლებში კი სოფლის მამასახლისი იწოდებოდა ქევხად[1]. ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართული სოფლის მამასახლისს თათრულ სოფლებში ქევხა (თუ ქემხა) ჰქვია, მაგრამ აქედან ის არ გამომდინარეობს, რომ ქართული სოფლების მამასახლისს ქემხა არ შეიძლება რქმეოდა.

სოფლის ქემხა გზირზე მაღალი თანამდებობა იყო და მას სოფლის მამასახლისის მსგავსი ფუნქციები უნდა ჰქონოდა: სოფლებში წესრიგისათვის თვალყურის დევნება, მცირე მნიშვნელოვანი საქმეების გარჩევა, გადასახადების განაწილებაში მონაწილეობის მიღება.[2]

ქეთხუდები სოფლის გარდა ქალაქის მოხელეებიც არიან. მათ ირჩევდა ქალაქის მოსახლეობა „для участия в общественных и городских делах Следовательно, городские кетхуды являлись представителями горожан в городском управлении и их можно назвать выборными... старостами,.. выборными мамасахцисами города“[3]. ამასთანავე ქალაქის მამასახლისს მეფე ნიშნავდა[4].

აი რას ამბობს გიულდენშტედტი კახეთის აღწერისას: „... მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ – „კამხა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა მოურავი, რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს... და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან“[5].

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტიც ადასტურებს ქემხის საქვეყნოდ გამრიგეობას, თუმცა არ მიუთითებს, რომ „ის არაქართული მოსახლეობისთვის იყოს გათვალისწინებული“[6]. ამასთან, ცნობიდან არ ჩანს, რომ ქემხა „დაბალი“ მოხელე იყოს, თუმცა ის მთელი მხარის მმართველის (მოურავის) დაქვემდებარებული უნდა იყოს. აგრეთვე ცნობაში გარკვევითაა აღნიშნული, რომ ქევხას ირჩევენ სოფლის ან ადგილის მცხოვრებნი, ხოლო შემდეგ მას მეფე ამტკიცებს.

ე. ი. ქემხა (იგივე ქეთხუდი) არის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე; ის არის მცირე ადგილის, ან რამდენიმე პატარა სოფლის მმართველი, ან, უფრო უკეთ, მამასახლისი. მას ირჩევს ამავე სოფლების მოსახლეობა (ალბათ უმეტესად აზნაურთაგან), ხოლო უფლებებში ამტკიცებს მეფე.

ასეთია ზოგადად ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხელეთა ინსტიტუტის არასრული შემადგენლობა გიულდენშტედტის ცნობათა მიხედვით.

*

* *

ეხება რა განათლებას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს

---

[1] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414. აგრეთვე Ц а р е в и ч Д а в и д, Обозрение Грузии, 1813, № 171, № 930.

[2] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414 – 415.

[3] Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 300.

[4] იქვე.

[5] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 257.

[6] ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

თვითონ ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა – გ. გ.) უბრალო ხალხთან (გლეხობასთან – გ. გ.) სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისაგან“[1]. ქვეყანა იმდენადაა დასუსტებული უცხოთა თავდასხმების გამო, რომ „ეს სახელმწიფო... ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების... საერთო განვითარებას“[2].

გიულდენშტედტის ეს შენიშვნები არაა მთლად სწორი.

ცნობილია, რომ XV – XVIII სს. ქართული სკოლები მოქმედებდნენ კერძო პირთა თაოსნობით. თუ XVIII ს-მდე სწავლის საქმეს კერძო ხასიათი ჰქონდა და დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ განათლებული პირის სურვილებზე, ახლა სასწავლებლები სახელმწიფოს ზრუნვის საგანია.

1775 იანვარში ანჩისხატის ტაძრის ეზოში დაარსდა ფილოსოფიური სემინარია, რომელმაც 1795 წლამდე იარსება. მის რექტორს ხელფასი სამეფო სალაროდან ეძლეოდა. სემინარიაში ისწავლებოდა როგორც საეკლესიო, ისე „თავისუფალი საგნებიც“: გრამატიკა, პოეტიკა, რიტორიკა, ლოგიკა, კატეგორიები (არისტოტელესი), მეტაფიზიკა, ფიზიკა, ფილოსოფია, საღვთო სჯული, საეკლესიო ისტორია, მშობლიური ენა, არითმეტიკა, სამოქალაქო ისტორია და სხვა. აქვე სწარმოებდა აგრეთვე პაექრობა-დისპუტები სხვადასხვა მეცნიერული ხასიათის პრობლემებზე[3], რაზედაც დასწრება თავისუფალი იყო. სახელმძღვანელოთა ნაწილი უცხო ენიდან იყო თარგმნილი, ნაწილიც ქართულად იყო შედგენილი. სემინარიის წარჩინებულ მოწაფეებს თვით ერეკლე აჯილდოვებდა ხოლმე. ამ სემინარიაში ბევრი ქართველი მეცნიერი, მდივან-მწიგნობარი, კალიგრაფი, მგალობელი და სხვა დარგის მოღვაწენი გამოიზარდნენ.

გარდა ფილოსოფიური სემინარიისა, თბილისში არსებობდნენ დაწყებითი სკოლების მსგავსი კერძო სასწავლებლები: სიონის, კალაუბნის, მეტეხის, ქაშვეთის, ანჩისხატის და სხვა სკოლები. ამათში ისწავლებოდა საღვთო სჯული, ქართული ენა, არითმეტიკა, გრამატიკა და სხვა საგნები[4]. მაჰმადიანთა და სომეხთათვისაც არსებობდნენ სათანადო კერძო სკოლები.

ერთი კია, რომ სკოლების კარები ყველასთვის მისაწვდომი არ იყო. მაგალითად, თბილისის სემინარიაში იღებდნენ კეთილშობილთა და სასულიერო პირთა შვილებს. ქალაქის ფართო მოსახლეობას მხოლოდ პირველდაწყებითი სწავლის მიღების უფლება ჰქონდა.

ყოველივე ამასთან ერთად, 1749 წელს აღდგენილ იქნა თბილისის სტამბა, რომელიც 60-იან წლებში ერეკლემ განაახლა, შეაკეთებინა გაცვეთილი იარაღები და 1764 წელს გადაატანინა „ეზოსა სამეფოსა“[5], სადაც 1772 წლამდე დაიბეჭდა რიგი წიგნებისა.

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 342 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 209).

[2] იქვე, გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 225).

[3] თ ბ ი ლ ი ს ი ს ი ს ტ ო რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 301.

[4] იქვე, გვ, 302.

[5] იქვე, გვ. 328.

მართალია, ქვეყანა ძალზე დასუსტებული იყო, მაგრამ იმის თქმა გამორიცხულია, თითქოს არ შეეძლო ხელი შეეწყო სკოლების, კულტურისა და ხელოვნების საერთო აღმავლობისათვის, რადგან ისეთ სახელმწიფო მოღვაწეს, როგორიც ერეკლე მეორე იყო. წარმოუდგენელია, ყურადღება არ მიექცია ცხოვრების ამ სფეროსადმი, მაშინ როცა ცნობილია, რომ ერეკლეს სახელთანაა დაკავშირებული მთელი რიგი კულტურული წამოწყებებისა.

საკმარისია დავასახელოთ ისეთი მოღვაწეები, როგორიც იყვნენ დავით რექტორი, ანტონ პირველი, იესე ოსეს-ძე ბარათაშვილი, სოლომონ ლიონიძე, დავით გურამიშვილი, ბესიკი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ომან ხერხეულიძე, პაპუნა ორბელიანი და სხვები, რომ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქართული კულტურისა და განათლების გიულდენშტედტისეულ დახასიათებაზე ხელი ავიღოთ.

გიულდენშტედტი, ეტყობა, უფრო გატაცებული იყო მინერალთა, მცენარეთა და ცხოველთა შესახებ ცნობების შეგროვებითა და ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლით და განათლება-კულტურის საკითხებისათვის თავი არ შეუწუხებია.

*

* *

XVIII ს-ში ძალიან გახშირდა დაღისტნელ ფეოდალთა ყაჩაღური თავდასხმები საქართველოზე, რასაც დიდი ზიანი მოჰქონდა საქართველოს სოფლის მეურნეობისა და საქალაქო ცხოვრებისათვის. „ლეკიანობა“ უმთავრესად წარმოადგენდა წვრილ-წვრილ გუნდებად დანაწილებულ დაღისტნელი აბრაგების მიერ წარმოებულ ძარცვასა და ყაჩაღობას საქართველოში. ეს აბრაგები იტაცებდნენ ხალხს, პირუტყვს, ქონებას; განსაკუთრებით ხვნა-თესვის მკის, რთველის დროს. მიჰქონდათ და მიჰყავდათ ყველაფერი, რის მოტაცებაც შეეძლოთ. მოსახლეობა დიდ ზარალს ნახულობდა მათგან. იშლებოდა მეურნეობა. გიულდენშტედტს არ გამოჰპარვია სამეფოს ცხოვრების ეს მხარე – „ლეკიანობა“. იგი ბევრგან აღნიშნავს, რომ ეს თავდასხმები საქართველოში თითქმის ყოველდღე ხდებოდა და ამიტომ მათ გამო საქართველოში მოგზაურობა არ იყო უხიფათო[1]. ამიტომაც იგი საკმაო დაცვის გარეშე ვერ ბედავდა ექსკურსიების მოწყობას. იგი ხაზს უსვამს იმ დეტალსაც, რომ, დასასვენებლად დაბინავებულნი, ცხენებს ვერ უშვებდნენ საბალახოდ და იძულებულნი იყვნენ შინ გამოეკვებათ[2]. აგრეთვე აღნიშნავს, რომ მოსახლეობა იყრებოდა ადგილიდან და სხვაგან სახლდებოდა, მაგ. ახტალის მოსახლეობა[3]. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ლეკები ესხმოდნენ თავს არა მარტო მოსახლეობას, არამედ რუსთა შეიარაღებულ მცირე რაზმებსაც, რომ თბილისიდან 7 ვერსზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა და პოლკოვნიკმა ვოლკოვმა თავის რაზმთან ერთად განიცადეს თავდასხმა, დაკარგეს ხალხი და ცხენები[4]. გიულდენშტედტმა თვით ნახა ლეკთა გზა ქსანსა და

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

[2] იქვე, გვ. 276 (იხ. ქვემოთ, გვ. 101).

[3] იქვე, გვ. 262 (იხ. ქვემოთ, გვ. 77).

[4] იქვე გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ნარეკვავს შორის, რომლითაც ლეკები მიდიან არაგვიდან მჭადისჯვარზე გავლით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე[1]; ის აგრეთვე შეესწრო ლეკთაგან მუხრანის გაძარცვას[2]. ყოველივე ამაზე დაკვირვებით, ის სწორად შენიშნავს, რომ საქართველო ძლიერაა დასუსტებული მეზობლების, განსაკუთრებით, სუსტი მეზობლების და უმთავრესად კავკასიელების თავდასხმების გამოო[3].

ლეკთა და სხვა თავდასხმათა მოსაგერიებლად საჭირო იყო ჯარი. გიულდენშტედტი წერს: ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დაძახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა (წინასწარ დანიშნულ ადგილს – გ. გ.), ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები“. ამავე დროს გარკვეული რიცხვი უნდა დარჩენილიყო სოფლებში, რათა დაეცვათ ისინი თავდასხმისაგან და უზრუნველყოფილიყო გადასახადთა გადახდა[4]. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაუროობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან[5] (აქაც კვლავ დავითის სარდალ-სახლთუხუცესობის გამოისობით გამოწვეული შეცდომაა დაშვებული – გ. გ.).

როგორც ცნობილია, ერეკლე გვევლინება „ლეკიანობის“ წინააღმდეგ ენერგიულ მებრძოლად, რისთვისაც ის სხვადასხვა ღონისძიებას მიმართავდა. ერთ-ერთი ასეთი ღონისძიება იყო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მდევარი ლაშქრის ახალი, კუთხობრივი ორგანიზაცია, ციხე-სიმაგრეთა სახიზარ-თავშესაფართა შენება. აქაც მოვიშველიოთ გიულდენშტედტის ზოგიერთი ცნობა: „ქ ჩანდა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებენ თავს და პირუტყვს, როცა დ რ ო ზ ე შეამჩნევენ მძარცველებს, და მამაცად იცავდნენ თავს. მ კ ა ც რ ა დ დ ა დ გ ე ნ ი ლ ი წ ე ს ი ს თ ა ნ ა ხ მ ა დ, ყ ო ვ ე ლ ი ქიზიყელი მ ი ი ჩ ქ ა რ ი ს თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში...“[6] „...უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე... მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესვრიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს... კედლით გარშემორტყმული... ოთხკუთხა მოედანი კარებებითა და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადა-

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 249 (იხ. ქვემოთ, გვ. 53).

[2] იქვე, გვ. 273 (იხ. ქვემოთ, გვ. 95).

[3] იქვე, გვ. 326; გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 183, 225).

[4] იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

[5] იქვე, გვ. 354 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

[6] იხ. ქვემოთ, გვ. 27 (ხაზგასმა ჩვენია).

ირჩინონ თავი საქონლითა და ქონებით“...[1] „მეფემ ბრძანა გალავანი შემოევლოთ გუმბათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმების დროს ამ გალავანში შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ მინდვრებზე სძოვდა“...[2]

ერეკლეს მიერ 1772 წლის 28 აგვისტოს ზემო ქართლის სადროშოსადმი გაგზავნილ ინსტრუქციის მსგავსი მიწერილობით ირკვევა, რომ მან სამეფო დაყო გარკვეულ გეოგრაფიულ ზოლებად, სამხედრო ოლქებად, ამასთან თითო ზოლი – ცალკე სამოქმედო უბნად, სამდევროებად დაანაწილა, იმის მიხედვით, თუ საიდან იყო მოსალოდნელი ლეკთა თავდასხმა. ამ მიწერილობაში გათვალისწინებული იყო ბრძოლის ხერხები და უბნების ორგანიზაცია, დეზერტირთა სასჯელი – დამყარებული სოციალური კუთვნილების პრინციპზე, ხელმძღვანელობის საკითხი, რაც მინდობილი ჰქონდათ ერისთავებს და ამილახორებს[3] (შდრ. გიულდენშტედტი, ჩვ. გამოცემის გვ. 229). ეს იყო ერთ-ერთი ფორმა ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლისა. გიულდენშტედტს მოცემული აქვს ცნობა ქართველთა მიერ წარმოებული ბრძოლის კიდევ ერთი ხერხის შესახებ:
„... არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინაზღაურონ დანაკლისი ხალხისა და პირუტყვისა; ამიტომ ისინიც ესხმიან თავს მათ მეზობლად მდებარე ლეკურ რაიონს ჭარს და მოაქვთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე მაგ., 1772 წ. ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30.000 ცხვარი“[4].
„... თავს ესხმიან ჭარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელნი მათვე, და სტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს“[5].

მთავარი ღონისძიება გატარებულ იქნა 1774 წ. 4 იანვრის განჩინებით – მორიგი ჯარის სისტემის დაწესებისას. აზრი მუდმივად მოქმედი ჯარის შექმნისა ერეკლეს განუმტკიცა რუსთა რეგულარული ჯარის გაცნობამ 1769 – 71 წლებში, მაგრამ ეს შეუძლებელი იყო ბატონყმურ ქართლ-კახეთში რადგან არც მეფეს გააჩნდა იარაღ-სანოვაგე და ტანისამოსი ჯარის მოსამარაგებლად და არც თავადები მისცემდნენ მას ყმებს ლაშქრისათვის[6]. ამიტომ 1773 წ. მეფის დარბაზში დაისვა საკითხი ისეთი ჯარის შექმნაზე, რომელიც აღკვეთდა ლეკთა თარეშს. დარბაზმა შეიმუშავა „მორიგი ლაშქრის განაჩენი“[7]. გიულდენშტედტი, მართალია, მორიგ ჯარს არ მოსწრებია, მაგრამ მის ცნობებში ვხედავთ ერეკლე მეორის მიერ ამ და ზემოთ დასახელებულ ღონისძიებათა პრაქტიკულად ჩატარების ცდებს. ამასთან გვსურს აღვნიშნოთ, რომ სამხედრო ვალდებულება ჩვენს სინამდვილეში (1774 წლამდე) ნიშნავდა

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 249 – 251.

[2] იხ. ქვემოთ, გვ. 25. (მოტანილ ცნობებში მოცემულია არა მარტო ლეკიანობის წინააღმდეგ ბრძოლის ხერხები, არამედ საერთოდ ლაშქრად გასვლაც – გ. გ.).

[3] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ. 1955 წ., გვ. 296 – 301.

[4] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 27.

[5] იხ. ქვემოთ, გვ. 31.

[6] საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1956 წ., გვ. 351.

[7] იქვე, გვ. 351. (თუ რას წარმოადგენდა მორიგი ჯარი, ცნობილია და, რადგან ის ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, მასზე არ შევჩერდებით).

ლაშქრად გაწვევას და არა საერთოდ მშვიდობიანობის დროსაც სამხედრო სამსახურში ყოფნას. აქვე დავსძენთ, რომ სწორია გიულდენშტედტის ცნობა: ყველა ხელქვეითი მამაკაცი იყო „სამხედრო ვალდებული“ (ჯარისკაცი), გარდა ებრაელებისაო[1].

*

* *

ყველაზე მეტი ადგილი გიულდენშტედტის ნაშრომში დათმობილი აქვს ქვეყნის გეოგრაფიულ აღწერას, მისი პროვინციების, მხარეების, სოფლების, ქალაქების, მდინარეებისა და ტბების, ცხოველების, მცენარეებისა და ნიადაგების აღწერა-ჩამოთვლას. აგრეთვე მინერალების და მადნების მოპოვებისა და მდებარეობის ადგილებს.

ქართლ-კახეთის მხარეების აღწერისას გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვცეს ცნობები მათი საზღვრების, მოსახლეობის შედგენილობის, სასარგებლო წიაღისეულის, მდინარეების და დასახლებული თუ დანგრეული პუნქტების შესახებ; აგრეთვე ამბობს იმის შესახებ, თუ ეს მხარეები ვის ეკუთვნის: მეფეს, თავადსა თუ დედოფალს; თუ როგორი ქვეშევრდომნი არიან ისინი და რა მეურნეობას ეწევიან. გიულდენშტედტი ასახელებს ზემო ქართლს, ქვემო ქართლს, შიდა ქართლს, სომხითს, ბორჩალოს მხარეს, ბამბეკს, ტაშირსა ბაიდარს და სხვა. ცალკე ასახელებს ერევნის, ყარსის და განჯის სახანოებს, ასევე – ზემო, ქვემო და შიდა ქართლის რაიონებს – ხადას, ხევსურეთს, გუდამაყარს, ფშავს, საერისთაოს, ოსურ მხარეებს, ჯავახეთს, სამცხეს, სათარხნოს, საციციანოს, საბარათიანოს, თრიალეთს და კახეთს, მის მხარეს ქიზიყს და სხვა. ჩამოთვლის მათ სოფლებსა და სიმაგრე-მონასტრებს. იმ რაიონებს, რომელთაც თვით არ ნახულობს, იკვლევს სხვისი ნათქვამის მიხედვით და ხანდახან უშვებს შეცდომებს: ურევს გეოგრაფიულ სახელებს, ერთი რაიონისას მიაწერს მეორეს, ან ვერაფერს ვერ ამბობს, გარდა რაიონის დასახელებისა. ის, რაც, მისი მართებული თქმით, საერთოა ყველა რაიონისა თუ მხარისათვის, არის ის, რომ ძალიან განადგურებული არიან გამუდმებული თავდასხმებით, მეურნეობა მოშლილია.

გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს გზას, რომელზედაც კი მას უხდება გავლა; აღნიშნავს, თუ რომელი პუნქტიდან საით მიემართება, სად უხვევს, სად ადის მთაში, სად გადადის მდინარეზე, რომელი სოფლები, მონასტრები, ციხეები ხვდება გზაზე, ან ჩანს გზიდან, რა მანძილია მათ შორის, რამდენი დრო უნდა მათ გავლას. ამასთან იგი ზოგჯერ ჩერდება რომელიმე პუნქტის დასახელებისას და გვაძლევს მის მოკლე აღწერილობას, ან ისტორიას; ამბობს, თუ როგორაა მონასტერი ნაგები, რომ იქ არის წარწერები, ერისთავთა სამარხები, ანდა რომ ციხის კედელი არის ამა და ამ ზომის, აქვს კოშკები, ზარბაზნები, რომ ხიდი ნაშენია ქვისაგან, აქვს ორივე მხარეს ქარვასლები და სხვა.

---

[1] იხ. ქვემოთ, გვ. 229.

გიულდენშტედტი ჩამოთვლის ცხოველებსა და მცენარეებს, რომლებიც მას ხვდება ან აგროვებს; ჩამოთვლის ხის ჯიშებს და სხვა. ცალკე აქვს გამოყოფილი მტკვრისა და მისი აუზის მდინარეებს დახასიათება. ჰამასთან ის იძლევა ამ მდინარეებში ან ტბებში გავრცელებულ თევზთა სახელებსაც.

ნიადაგებს აღწერისას, რასაც ის თითქმის ყოველ ნაბიჯზე აკეთებს, ასახელებს, არის მიწა ნოყიერი თუ უნაყოფო, თიხიანი, მლაშე თუ კირქვიანი. ამასთან ის დაუზარებლად აღნიშნავს, თუ სად რა მადნეული მოიპოვება, მუშავდება, ანდა მიტოვებულია.

*

* *

ქართლ-კახეთის სამეფოს ამ ზოგადი გეოგრაფიული აღწერიდან იგი ცოტა მეტხანს ჩერდება თბილისის, თელავის, სიღნაღის, ანანურის აღწერაზე.

ცალკე აქვს გამოყოფილი გიულდენშტედტს ქ. თბილისის აღწერა[1].

მეფის რეზიდენცია – თბილისი წარმოადგენს როგორც სპარსული (აზიური – გ. გ.), ისე ევროპული ტიპის ქალაქს. სახელი მას ჰქვია თბილი წყაროების და მათზე მდებარე აბანოების გამო. თბილისის ტერიტორიისა და მდებარეობის შესახებ გიულდენშტედტი ამბობს, რომ ის არის მოზდოკთან ერთ მერიდიანზე და ორი გრადუსით სამხრეთით: „ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლაგვ სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით“. აქვე აღნიშნავს, რომ „აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა, ხოლო დასავლეთისაში – სიმაგრე შარდახტი“. მათ შორის ქალაქის კედლის სიგრძე არის 600 საჟენი, ხოლო წრეწირი მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საჟენს. „ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ მეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას“. „აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი“[2]. ამასთან ამ გარეუბანს გიულდენშტედტი ეძახის ქვედა გარეუბანს. ქალაქის ტერიტორიის ეს აღწერა, მართალია, სრული არ არის, მაგრამ, რაც არის – სწორია და სანდო.

როგორც ვიცით, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, XVIII ს-ის შუა წლებში თბილისი 3 ნაწილისაგან (ქალაქისაგან) შედგებოდა: პირველი – ძველი ქალაქის ტერიტორია, რომელსაც ისევ თბილისი ერქვა[3]. გიულდენშტედტის ცნობით კი ვხედავთ, რომ მას უკვე ძველი თბილისი ჰქვია, ანდა უკვე ქალაქის ქვემო გარეუბანია. ამ ნაწილს, ვახუშტის სიტყვით, სეიდაბადი ერქვა[4].

მეორე – ყველაზე დიდი ნაწილი – კალა იყო. ახლად წარმოშობილ ქალაქის ამ უბანს XVIII ს-ში ისევ თბილისის ძველი ციხის სახელი შერჩა. კალას

---

[1] იხ. ქვემოთ, გვ. 87 – 93.

[2] გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ გვ. 87 – 89).

[3] ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ. გვ. 52.

[4] იქვე.

სამხრეთის გალავანი იწყებოდა ქალაქის ციტადელთან (დღევანდელი ნარიყალა), მისდევდა სოლოლაკის ქედს და მთავრდებოდა ციხე-სიმაგრით, რომელსაც ვახუშტი „შაიტახტს“ უწოდებს[1]. ამ კედლის სიგრძე კი გიულდენშტედტის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, 600 რუსული საჟენია (= 1200 მ.). როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდან ჩანს, კალას ირგვლივ შემორტყმული ჰქონდა კედელი, რომლის წრეწირი უდრიდა დაახლოებით 3 ვერსს.

ქალაქის მესამე ნაწილი იყო მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და მას ვახუშტი უწოდებს ისანს[2]. გიულდენშტედტის მოწმობითაც ქალაქის ეს ნაწილი უკავშირდება კალას ერთი ხიდით მტკვარზე; ამ ხიდს შევყავართ პატარა ციხე მეტეხში.

მაგრამ ქალაქის ტერიტორია მარტო ამით არ შეიძლება შემოვფარგლოთ. ის ძლიერ იზრდება, უმთავრესად მტკვრის აღმა მიმართულებით. გიულდენშტედტის თქმა „ქვედა გარეუბანი“ მოწმობს „ზედა გარეუბნის“ არსებობასაც, რომელსაც კიდეც ასახელებს დიღომის მხრიდან თბილისში შემოსვლისას[3]. ეს გარეუბანი იწყება დაახლოებით თანამედროვე ლენინისა და მელიქიშვილის ქუჩების შესაყარიდან. აღსანიშნავია ის ცნობაც, რომ სომეხთა 20 ჩამოთვლილი ეკლესიიდან, გარეუბნებში არის 8 ეკლესია[4], აგრეთვე ქალაქის და ქვედა გარეუბნის გარშემო 5 ვერსზე ბაღ-ვენახები და ყანებია. თბილისის ზრდას ისიც მოწმობს, რომ, გიულდენშტედტის ნიხედვით, ქართულ-სომხურ ეკლესიათა და თათრულ მეჩეთთა რიცხვი აღწევს 40-ს. სხვა თუ არაფერი, ამ რიცხვს ეკლესიებისას, თავისი ეზოებით, საკმაოდ დიდი ფართობი დასჭირდებოდა. ქალაქის სიდიდეს მოწმობს მისი მოსახლეობის რაოდენობაც, რომელსაც გიულდენშტედტი განსაზღვრავს 20000-ით. ქალაქში შემავალ კართაგან გიულდენშტედტი ასახელებს განჯისკარს და აბანოს კარსა და ხიდს[6].

მაგრამ ქალაქის ზრდა უგეგმოდ მიმდინარეობდა. როგორც ვახუშტი აღნიშნავს: „ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნი“[6]. ამას გიულდენშტედტიც ადასტურებს, როცა ამბობს, რომ 3 ვერსის სიგრძის მქონე კედლის რკალში, ამ მცირე, არც ისე დიდ ფართობზე, ცხოვრობს დაახლოებით 20 000 მოსახლე, „ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით ერთი საჟენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო“[7].

გიულდენშტედტი ხაზს უსვამს თბილისის კეთილმოუწყობლობას. ქუჩების სივიწროვესთან ერთად აღნიშნავს წყლის საწრეტების უქონლობას, რის გამოც წვიმების დროს საშინელი ტალახი იყო; აღნიშნავს აგრეთვე მოსახლეობის ძლიერ სივიწროეს, სასაფლაოების სიხშირეს და ცუდ პოლიციას, რომელიც თვალყურს არ ადევნებს, რომ ქუჩები არ დანაგვიანდეს; ეს ყველაფერი კი სწამლავს ჰაერს და არის მიზეზი დიზენტერიისა, ავ-თვისებიანი

---

[1] თ ბ ი ლ ი ს ი ს ი ს ტ ო რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 357.

[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 52.

[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 61.

[4] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 93).

[5] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 85; გვ. 65.

[6] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 54.

[7] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 87).

ციებ-ცხელებისა, ეპიდემიებისა. ის ასახელებს, რომ 1770 წელს ჭირმა გაწყვიტა 4000 კაცი[1]. გიულდენშტედტი დასძენს, რომ სიკვდილიანობა გაიზრდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ფარღალალა, რაც ხელს უწყობს მათში ჰაერის ვენტილაციას. თვით სახლები არის ერთსართულიანი, ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კირით, სახურავები სწორი (ბანი – გ. გ.), თიხით დაფუნილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქაღალდები. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, ტლანქი და შეუხედავი[2]. ასეთია თბილისის მდაბიოთა სახლების მდგომარეობა. მაღალი წრის სასახლე-დარბაზთა აღწერას გიულდენშტედტი არ იძლევა.

გიულდენშტედტის აღნიშვნით, ქალაქის მოსახლეობის ნახევარზე მეტს შეადგენენ სომხები; მეორე ნახევარს – უმთავრესად ქართველები, არიან აგრეთვე თათრები. მათ ყველას აქვთ თავიანთი ეკლესიები და სალოცავები[1]. ის ჩამოთვლის ქართველთა 15 ეკლესიას, სომეხთა 20-ს, აგრეთვე კათოლიკე სომეხთა ერთ ეკლესიას და ერთ სომხურ მონასტერს, ასევე 3 თათრულ მეჩეთს[4].

XVIII ს-ის 70-იანი წლების თბილისის აღებ-მიცემისა და ხელოსნური წარმოების შესახებ[5] გიულდენშტედტი გვაწვდის შემდეგ ცნობას: „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“[6]. გიულენშტედტი აღნიშნავს, რომ ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მხოლოდ მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები[7]. XVIII ს-ში, როგორც ამას ზევითაც ვამბობდით, კერძო წვრილ სახელოსნოებს გარდა იყო მსხვილი სამეფო სარეწაოები, ე. ი. ქარხნები. გიულდენშტედტის ცნობით, ერეკლე მეორეს თბილისში ჰქონდა მარილის საწმენდი ქარხანა, თოფისწამლის ფაბრიკა, ზარაფხანა და სხვა. ვაჭრობა-ხელოსნობის ზრდა იყო ნიშანი ქალაქის ეკონომიური ცხოვრების დაწინაურებისა.

გიულდენშტედტი ცალკე ეხება თბილ აბანოებს და ამბობს, რომ

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი. გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

[2] იქვე, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87).

[3] იქვე, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

[4] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 89 – 93.

[5] რადგან ვაჭრობა-ხელოსნობა ზემოთ იყო განხილული, აქ დავკმაყოფილდებით მხოლოდ თბილისის შესახები ცნობების მოტანით.

[6] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 – 272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93).

[7] იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

მას მოსახლეობა იყენებდა სარეცხის გასარეცხად და ტანის დასაბანად, ხოლო მან პირველად შემოიტანა ამ წყლის სამკურნალო ხმარება[1].

ასეთია ზოგადად გიულდენშტედტის ცნობები თბილისის შესახებ.

თბილისს გარდა, გიულდენშტედტი ქართლ-კახეთის ზოგიერთ პუნქტებს მოიხსენიებს ქალაქებად. ესენია: ყარაღაჯი, გრემი, ჭერემი, ალვანი (ძველად განთქმული, ამჟამად დანგრეული ქალაქები და დედაქალაქები)[2]; ბახტრიონი, რუისპირი (რომელთაც თვლიან ქალაქებად)[3]; გორი, ცხინვალი, დუშეთი[4]; თურქების ხელში მყოფი სამხარეო ქალაქები – ახალქალაქი, კოლა, არდაჰანი, ჩილდირი, ხერთვისი, საგუბერნიო ქალაქი ახალციხე[5]; ქალაქებს – თელავს, სიღნაღს, საგარეჯოსა და ანანურს გიულდენშტედტი მეტ ყურადღებას აქცევს. თ ე ლ ა ვ ი ს აღწერისას გადმოცემულია მისი ციხეების მდებარეობა, მოსახლეობის შემადგენლობა, სავაჭრო დუქნები და სხვან[6]. ს ი ღ ნ ა ღ ი ს გალავნის, მოსახლეობის გარდა, გიულდენშტედტი ამბობს, რომ თბილისისა და გორის შემდეგ, ის არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოშიო[7]. ა ნ ა ნ უ რ ი ს ხსენებისას გიულდენშტედტი გვიხატავს მის ეკლესიას და წარწერებს[8]. რაც შეეხება ს ა გ ა რ ე ჯ ო ს, ნათქვამია, რომ მასაც ქალაქი ჰქვია, გარშემორტყმულია გალავნით და მისი მოსახლეობა 500 ოჯახს შეადგენს[9]. გიულდენშტედტი არც სურამს და არც ახალგორს არსად არ უწოდებს ქალაქს, ან დიდ პუნქტებს. ახალგორს მხოლოდ ერისთავის რეზიდენციად იხსენიებს[10]. ასეთია გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი ქართლ-კახეთის სამეფოს ქალაქების სია.

*

* *

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ქვეყნის სურათის მოსაცემად არ კმაყოფილდება მარტო თავისი თვალით ნახულით, არამედ ის იშველიებდა აგრეთვე სხვათა ნაამბობს, გადმოცემებს, ლეგენდებს და აგრეთვე ქართულ ქრონიკებსაც.

ვნახოთ, თუ როგორ იყენებს ის ქრონიკებს და რა გადმოცემები მოჰყავს.

გიულდენშტედტი ამბობს, რომ მას უჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა და გიორგის ძმისშვილმა, შეადგენინა

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 9 – 11).

[2] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ, 25, 33, 41, 47 (მიმდევრობა დაცულია ქალაქთა ჩამოთვლის მიხედვით).

[3] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 261.

[4] იხ. იქვე. გვ. გვ. 279, 273.

[5] იხ. იქვე, გვ. გვ. 215 – 217.

[6] იხ. იქვე, გვ. გვ. 37 – 39.

[7] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 259.

[8] იხ. იქვე, გვ. გვ. 271, 47.

[9] იხ. იქვე, გვ. გვ. 261, 19.

[10] იხ. იქვე, გვ. 47.

სახელმწიფოს ორივე მთავარი მონასტრის (გელათისა და მცხეთის) არქივებიდან[1]. რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება „ქართლის ცხოვრება“, ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შემოწმებულ-შევსებული. რომ ეს ასეა, ვრწმუნდებით „ქართლის ცხოვრების“ შესავალში მოხსენებული ცნობიდან: „ხოლო მეხუთემან ვახტანგ, ძემან ლეონისმან და ძმისწულმან სახელოვნის გიორგისმან, შეკრიბნა მეცნიერნი კაცნი და მოიხუნა რაცა რამ ქართლის ცხოვრებაები პოვნა, და კუალად გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალთა ეკლესიათა და დიდებულთანი. და შეამოწმეს, და რომელი განრყუნილ იყო, განხართეს“[2]. (გიულდენშტედტი მიუთითებს, რომ მის დროს არქივები აღარ იყვნენ გელათისა და მცხეთის მონასტრებთან; იხ. ქვემოთ, გვ. 147).

ამ ქრონიკიდან გიულდენშტედტს მოჰყავს შესავალი ნაწილი, რაც ეხება ქართველთა წარმომავლობის საკითხს, მათ ცხოვრებას ალექსანდრე მაკედონელის მოსვლამდე; მაკედონელის ლაშქრობას[3] და შემდეგ მოცემული აქვს ქართველ მეფეთა სია, ფარნავაზიდან დაწყებული მეფე ალექსანდრე დიმიტრის ძით გათავებული[4]. გიულდენშტედტს ეს სია პირდაპირ გადმოწერილი აქვს „ქართლის ცხოვრებიდან“ და რომ მან ენა არ იცოდა, ან რომ თარჯიმნებიც ვერ გაერკვნენ, ეს ჩანს ტექსტის თუნდაც ერთი ადგილიდან, ამავე მეფეთა სიიდან. მაგ., ახალი სტრიქონით უწერია: „Mere Iknes Schülly Matny Armas“. გიულდენშტედტს ჩაუთვლია მეფედ „იკნეს“, რადგან ეს სიტყვა მოსდევს უშუალოდ სიტყვა „მეფეს“ და დაუწერია როგორც სახელი – დიდი ასოთი; ხოლო ეს „იკნეს“ გამოჰყავს „მატნუ არმასის“ შვილად. სინამდვილეში ეს არის გერმანული ასოებით, დამახინჯებულად დაწერილი (რაც მთელს ამ მეფეთა სიას ეტყობა) ქართული წინადადება: „მეფენი ბარტომ და ქართამ, ძენი ადერკი მეფისა არშაკუნიანი... და შემდგომად მათსა მ ე ფ ე ი ქ მ ნ ე ს შ ვ ი ლ ნ ი მ ა თ ნ ი: ა რ მ ა ზ ს – ფ ა რ ს მ ა ნ და შ ი დ ა ქ ა ლ ა ქ ს ა – კ ა ო ს“[6].

აქვე აღვნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართლ-კახეთის მეფეთა მთელი სიები მე-17 ს-დან 1773 წლამდე. ეს მოტანილი უნდა ჰქონდეს ალბათ იმ ქრონიკიდან, რომელიც მან საქართველოში შეიძინა და ათარგმნინა, რომელსაც ის ასახელებს თავის მოხსენებაში (იხ. ზევით, გვ. 015).

გიულდენშტედტი ეხება ქართლის გაქრისტიანების ვერსიას. ის ამბობს, რომ ძველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ეწოდება ნინოწმინდა, ააშენა მეფე მირიანმა წმ. ნინოს პატივსაცემად. „ქართული ქრონიკის მიხედვით, მირიან მეფე იარაღით ხელში (ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ მისი ხალხი კვლავ თვალხილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტია-

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328; (ამასთან უნდა იყოს „... ვახტანგ მე-5-ემ, ლეონის ვაჟმა“... – გ. გ.).

[2] „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 3, შენიშვნა.

[3] გ ი ულ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328 – 329 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 187 – 189).

[4] იქვე, გვ. 329 –332 (იხ. ქვემოთ, გვ. 189 – 195).

[5] იქვე, გვ. 330 (იხ. ქვემოთ, გვ. 190).

[6] „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 44.

ნობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ მიიღო ეს ეკლესია“[1]. აქ ნამდვილად არეული უნდა იყოს მირიანის მიერ ქრისტიანობის მიღების სხვა პირობა: როცა მზე დაბნელდა, მისი ნადირობის დროს, და შეშინებულმა პირობა დასდო მიეღო ქრისტიანობა. ეს ადგილი „ქართლის ცხოვრებაში ასეა: „და განვიდა მეფე ნადირობად მუხნარით-კერძო, და მოუჴდა უჩინო იგი მტერი, ეშმაკი და შთაუგდო გულსა სიყუარული კერპთა და ცეცხლისა; და იგონებდა ყოველსა მსახურებასა მათსა და მახჳლითა მოწყუედასა ყოველთა ქრისტიანეთასა... ხოლო მეფემან მოვლო ყოველი სანახები მუხნარისა და აღვიდა მთასა ზედა თხოთისასა... რათამცა მოიხილა კასპად და უფლისციხედ... შუასამხრისა ოდენ დაბნელდა მზე მთასა ზედა და იქმნა ვითარცა ღამე ბნელი, უკუნი... და განიბნივნეს ურთიერთას ჭირისაგან და ურვისა... და... მეფე... იარებოდა... შეძრწუნებული... ღმერთო ნინოსო, განმინათლე ბნელი ესე და... აღვიარო სახელი შენი, და აღვმართო ძელი ჯუარისა და თაყუანის-ვცე მას და აღვაშენო სახლი სალოცველად ჩემდა, და ვიყო მორჩილ ნინოსა სჯულსა ზედა ჰრომთასა... ესე ყოველი რა წართქუა, განთენა და გამობრწყინდა მზე... გარდაჴდა მეფე ცხენისაგან... და თქუა... ამას ადგილსა აღვმართო ძელი ჯუარისა, რომლითა იდიდებოდეს სახელი შენი და იჴსენებოდის საქმე ესე სასწაული უკუნისამდე... იხილეს ნათელი და მოერთო ერი განბნეული“[2]... ასეთია ეს ვერსია მირიანის გაქრისტიანებისა. ალბად გიულდენშტედტს აუხსნეს, რომ ჯარმა (ერმა) ვერაფერი დაინახა და სიტყვა „დაბნელება“ მან „დაბრმავებად“ გაიგო.

*

* *

გიულდენშტედტი ფართოდ იყენებს გადმოცემებსა და ნათქვამს. ამის დამადასტურებელია, მაგალითად, გადმოცემა ჯაჭვის საყდრის შესახებ: „არსებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც“[3]. ანდა, მაგალითად: „ამბობენ, რომ მტკვარზე... დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლუღიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ლის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეძახიან ნაგები-ს ხოლო თათრები კიშაკალა-ს“[4]. საერთოდ, გიულდენშტედტი ხშირად ხმარობს გამოთქმას – „ამბობენ, რომ“ და გადმოსცემს სხვათა სიტყვებს. გადმოცემებია და ნაამბობი, სადაც ის აღნიშნავს შაჰ-აბასის ან ნადირშაჰის მიერ მცხოვრებთა აყრა-გადასახლებას და სხვა.

გიულდენშტედტს, როცა იგი ეხება მდ. ქსნის აუზის პუნქტების ჩამოთვლა-დასახელებას მოყვანილი აქვს პატარა ცნობა ქსნის საერისთაოს წარმოშობის, მისი პირველი ერისთავის შესახებ. მოვიყვანოთ ეს ცნობა: „ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავა-

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 250 – 251 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 57).

[2] „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ., 1955 წ., გვ. 108 – 110.

[3] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 59).

[4] იქვე, გვ. 257 (იხ. ქვემოთ, გვ. 67).

დად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38..., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე“[1].

აქ ნათლად ჩანს, რომ გიულდენშტედტს, რომელიც ასე დაახლოებული იყო ქსნის ერისთავთან, დავითთან, გააცნეს ძეგლი ერისთავთა, როგორც საბუთი ქსნის საერისთაოს წარმოშობისა და ისტორიის შესახებ. ეს რომ ასეა, ამას ასაბუთებს ადგილი თვით „ძეგლი ერისთავთა“-დან: „მაშინ მოუწოდა (იუსტინიანემ – გ. გ.) როსტომს წინაშე მისსა. და ვითარცა იხილა, ბრძანა, ვითარმედ კაცი ესე ღირს არს ყოვლისა პატივსა.

„მაშინ მიუბოძნა შჳდნი ესე ჴევნი, განსაგებელნი ეკლესიისანი და ყოველნი აზნაურნი მკჳდრნი მას შინა და უწოდა ერისთავი ცხრაზმისჴევისა. და შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემოსა მაშინ მეფესა, და შეაცუა ბეჭედი და საყური და სარტყელი თჳსი, საჭურველი და ცხენი თორნოსანი, დროშაჲ და შუბი.

„ესე ყოველი მიუბოძა მეფემან ისტჳნიანე როსტომს და წარმოგზავნა სიხარულით“[2].

როსტომის ოსურ წარმომავლობაზეც მითითებულია „ძეგლი ერისთავთა“-ში.

რაც შეეხება იმას, რომ დავითი 275-ე ერისთავი იყო, ალბათ ქსნის ერისთავის კარზე არსებობდა კიდევ „ძეგლი ერისთავთა“-ს გაგრძელების მსგავსი XVIII ს-მდე, სადაც დავითი მოხსენებული იქნებოდა 275-ე ერისთავად, ანდა ზეპირგადმოცემის მიხედვით უჭირავს დავითს ეს ადგილი.

აქ ჩვენ ნიმუშად მოვიყვანეთ მხოლოდ ზოგიერთი ადგილები და ვერსიები, რომლებიც ეხება ქართლს. გიულდენშტედტს თავის ნაშრომში კიდევ რამდენიმე ადგილას აქვს ამდაგვარივე მონაცემები კახეთზე და სხვა კუთხეებზე, მაგრამ ჩვენ ყველა მათგანზე ვერ შევჩერდებით.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად იყენებს ადგილობრივ წყაროებსა და გადმოცემებს.

*

* *

გიულღენშტედტს თავის შრომაში მოცემული აქვს აგრეთვე ერეკლე მეორის ოჯახის შემადგენლობის ზუსტი ჩამოთვლა, მის წევრთა წლოვანებისა და მძლავრ თავადთა გვარებთან მათი მოყვრობის აღნიშვნით. ამის მოყვანა აქ საჭირო არ არის, რადგან ტექსტშიც გარკვევითაა აღნიშნული[3].

აქვე მოკლედ აღვნიშნოთ, რომ გიულდენშტედტი ერეკლე II-ს სთვლის ენერგიულ და შედარებით ძლიერ მეფედ, რომელმაც „სხვადასხვა უბედური

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი. გვ. 384. (იხ. ქვემოთ. გვ. 275).

[2] „ძ ე გ ლ ი ე რ ი ს თ ა ე თ ა“, შ. მესხიას რედაქციით მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, გვ. 346.

[3] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ, ნაშრომი, გვ. 336 – 338 (იხ. ქვემოთ, გვ. 197; გვ. 203).

შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის... დროს არათუ არც სამფლობელო და არც ერთი პროვინცია არ დაკარგა, არამედ ხელიდან გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი[1]... იგი აღნიშნავს, რომ ერეკლე ბევრს მეცადინეობდა საქართველოს გაპარტახებული ადგილების აღსადგენად, ქვეყნის დასაცავად; რომ ერეკლე ქმნიდა მთელ რიგ სოფლებს გავერანებულ ადგილებში სომეხ და თათარ მოსახლეობისაგან (ასახელებს ამ სოფლებსაც და მთელ მხარეებსაც კი); მეფე თვით დადიოდა სხვადასხვა პროვინციათა დასათვალიერებლად, იქ საქმეთა მოსაწესრიგებლად. კარგი ურთიერთობა აქვს ერეკლესთან განჯის ხანსაც[2]. ეხება გიულდენშტედტი მეფის შემოსავალსაც (თუმცა მას არასრულად განიხილავს)[3]. გიულდენშტედტი აღნიშნავს იმასაც, რომ ადრე მეფეებს ჰქონდათ საზაფხულო და საზამთრო რეზიდენციები, ერეკლე კი ქალაქს არ სტოვებს[4]. ასახელებს აგრეთვე მეფის კუთვნილ რაიონებს და სოფლებს, თუმცა ზოგიერთ მათგანზე დასძენს, რომ არ არიან მყარი ქვეშევრდომები (მაგ., საეჭვოა, რატომ აცხადებს გიულდენშტედტი ხევსურეთს მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომად?)[5].

*

ხალხის ყოფა-ცხოვრების და ჩვეულებათა გადმოსაცემად გიულდენშტედტი არ სტოვებს უყურადღებოდ ისეთ მოვლენებს, როგორიცაა ახალწლის დღესასწაული მიცვალებულის დამარხვა, ქორწილი, ღვთისმსახურება, სახლების აგება, ჩხუბი, პურის ცხობა, კარაქის დღვება, ღვინის დაყენება, ვაზის სხვლა, ცხენების მოვლა, ზოგიერთი კუთხის ხალხის ჩაცმულობა, აკვანი და სხვა.

ის აღნიშნავს, რომ პირველ იანვარს საქართველოში დიდი სადღესასწაულო განწყობაა; ყველა საზეიმოდაა მოწყობილი, სტუმრობენ ერთმანეთს, ულოცავენ და უსურვებენ ბედნიერებას[6]. 5 იანვარს სომხურ სახლებში საღამოთი ისმის სიმღერა „ჰალელა“. გიულდენშტედტის თქმა, რომ ბერძენი ქრისტიანები, ე. ი. მართლმადიდებლები, 6 იანვარს არ დღესასწაულობენ წყალკურთხევასო (wasserweihe)[7], არ უნდა იყოს სწორი.

გიულდენშტედტი ამასთან აღნიშნავს, რომ „ქართველი ქრისტიანები არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჭამენ, არამედ დღეში ერთი ჯერით კმაყოფილდებიან;” აღნიშნავს ასევე რომ დაყუდებულები (მეუდაბნოენი)

---

[1] გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 335 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 201).

[2] იხ. ქვემოთ გვ. 247.

[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 233.

[4] იქვე, გვ. 272 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

[5] იხ. ქვემოთ, გვ. 269.

[6] იქვე, გვ. 225 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 13).

[7] იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ძლიერ მკაცრად და ამაყად ეწევიან ღვთისმსახურებას[1]. შენიშნავს, რომ ქართველების წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენზე არიან წარმოდგენილი – გიორგი, დიმიტრი და ესტატე[2].

გიულდენშტედტი, როგორც სტუმარი ერისთავის ქორწილზე, აღწერს ამ ქორწილს – ნეფის მიერ დედოფლის წაყვანას, ჯვრისწერას, ქეიფს და სხვა[3].

მან მოგვცა აგრეთვე ცნობა თათრის დამარხვის შესახებ სომხითის ერთერთ სოფელში, რასაც თვით დაესწრო[4].

ასევე მომსწრე იყო ის ოსურ სოფელ გვერწერში მომხდარი ჩხუბისა. აქ ის შენიშნავს, რომ ქალებმა, რომელთა გამოჩენისთანავე მყარდება ხოლმე სიწყნარე, ვერათუ მოჩხუბართა დაშოშმინებას ვერ მიაღწიეს, არამედ მათაც იგემეს დარტყმები[5].

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ ქართლის სოფელში გავრცელებული სახლის ტიპი (მდაბიოთა ოჯახებისა) არის მიწური (Erdhütten)[6]; დეტალურად აღწერს კახეთის სოფლებში გავრცელებულ სახლების ტიპს. იძლევა აგრეთვე თბილისის სახლების ტიპის მოკლე აღწერასაც, რაც უკვე ზემოთ ვნახეთ.

*

გიულდენშტედტი, როგორც ექიმი, ყურადღებას აქცევდა აგრეთვე იმას, თუ როგორ ხდებოდა სხვადასხვა ავადმყოფობათა მკურნალობა საქართველოში, რა საშუალებებს იყენებდნენ. ბევრ შემთხვევაში კი თვითონაც ეხმარებოდა. ასე მაგ.; როგორც თვით ამბობს, მან მოარჩინა ქსნის ერისთავი დავითი, რის გამოც ეს უკანასკნელი ყოველთვის მზად იყო მის დასახმარებლად. გიულდენშტედტი აძლევდა რჩევას მეფის დედინაცვალს რომელსაც ჰქონდა დიაფრაგმის ანთება; უვლიდა ბატონიშვილ იულონს; ასევე თავისი სახლის პატრონის შვილებს – ყვავილის დროს. მანვე შემოიღო, მისივე თქმით, გოგირდიანი წყლის სამკურნალოდ ხმარებაც – სიყვითლის, რევმატიზმის, უძრავი სახსრების და სხვათა მკურნალობისთვის[7], – და სხვა. იგი თვით იყო მომსწრე თბილისში ყვავილის წინააღმდეგ აცრის ჩატარებისა. აღნიშნავს, რომ ცრიდნენ ბავშვებს ხელზე – ცერსა და მაჩვენებელ თითს შორის, დანით და შემდეგ ზედ უსვამდნენ ყვავილის შრატს და უხვევდნენ. ავადმყოფობის დროს ბავშვებს.აძლევდნენ მხოლოდ რძეს (დედის, ცხენის ან ვირის) და ხორბლის პურს, ამყოფებდნენ სუფთა ჰაერზე[8]. მასთანვე მკურნალობდნენ

---

[1] გ ი უ ლ დ ე მ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

[2] იქვე, გვ. 341 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

[3] იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85 – 87).

[4] იქვე, გვ. 265 (იხ. ქვემოთ, გვ. 83).

[5] იქვე, გვ, 277 – 278 (იხ. ქვემოთ, გვ. 103).

[6] იქვე, გვ. 378 (იხ. ქვემოთ, გვ. 251).

[7] იქვე, გვ. 223 (იხ. ქვემოთ, გვ. 1I).

[8] იქვე, გვ. 255 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

ბევრნი, სხვადასხვა სოციალური ფენების წარმომადგენლები, რომელთა სიასაც ის იძლევა (იხ. ზემოთ, გვ. 015).

გიულდენშტედტი შენიშნავს, რომ ქართლში 1770 წ. იყო ჭირი, რომლის დროსაც მოსახლეობამ მიატოვა დიღომი და სხვა ადგილები, ხოლო თბილისში გაწყდა 4000 მცხოვრები. ის აღნიშნავს, რომ ჭირის დროს თბილისში მოსახლეობას უმეტესად აწვენდნენ ქუჩაში და ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან. აღნიშნავს აგრეთვე, რომ უსუფთაობის გამო ხშირია დიზენტერია, ციებ-ცხელება და ეპიდემიები[1]. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ მკურნალობა უმთავრესად იყო ექიმბაშთა ხელში.

*

გიულდენშტედტი არ უშვებს შეუმჩნევლად შემთხვევით მოვლენებსაც. ასეთია მაგალითად მიწისძვრა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1772 წლის 14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე მშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ორი სეკუნდის განმავლობაში[2]. ამავე რიგისაა მახინჯი ახლადდაბადებული ორთავიანი ბავშვის შესწავლა მის მიერ[3].

*

* *

ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოს სოციალური ვითარებისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. გიულდენშტედტის თქმით, ის, რაც ქართლ-კახეთის შესახებ იყო ნათქვამი, მთელი საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი, და ამიტომ დასავლეთ საქართველოს აღწერისას ის ასე ვრცლად აღარ ეხება იმ საკითხებს.

გარდა სოციალური ვითარებისა, დასავლეთ საქართველოს შესახებ ბევრი ისეთი ცნობაა დაცული, რისი ასევე მოკლედ განხილვა ურიგო არ იქნებოდა

საერთოდ, როგორც პროფ. შ. მესხია ამბობს, „Исследование экономического положения Западной Грузии в XVII – XVIII вв. представляет собой трудную задачу, ибо в нашем распоряжении имеются только скудные материалы по этому вопросу. Сведения иностранных авторов лишь в общем касаются отдельных областей Западной Грузии. Грузинская же историческая литература в этом отношении не содержит почти никаких данных, довольствуясь изложением фактов политической истории“[4].

ამ მხრივ გიულდენშტედტი ერთი საინტერესო წყაროთაგანია. რადგან ჩვენს მიზანს არ შეადგენს დასავლეთ საქართველოს მდგომარეობის გამოკვლევა, ამდენად დავჯერდებით ტექსტიდან ზოგიერთი დამახასიათებელი ცნობების მოტანას.

---

[1] გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

[2] იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ 15).

[3] იქვე, გვ. 254 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

[4] Ш. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, стр. 117 – 118.

გიულდენშტედტს ისე ნათლად აქვს მოცემული იმერეთის სურათი, რომ ჩვენც მის სიტყვებს მივენდობით ამ მხარის მოკლე დახასიათებისას. ამასთან, ვიყენებთ ცნობების ისეთ რიგს, როგორიც ქართლ-კახეთის აღწერისას გვქონდა გამოყენებული, ოღონდ ცოტა მეტხანს შევჩერდებით იმისთანებზე, რაც განსხვავებულია, ან არ გვხვდება ქართლ-კახეთში.

*

* *

„საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი შეხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ“[1].

„... იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები... ისეთივე წოდებრივი ურიერთობაა, ისეთივე სამხედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ]... ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრეფის სახეები... ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწევიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა“[2]... (რა თქმა უნდა, მთავარ მიზეზად გეოგრაფიული გარემო ვერ ჩაითვლება – გ. გ.).

„... აქაც ვერ აძლევენ ზოგადსაგანმანათლებლო ცოდნას“[2].

იმერეთის მ ო ს ა ხ ლ ე ო ბ ა ს შეადგენენ უმთავრესად ქართველები, ცხოვრობენ სომხები, ებრაელები, უფრო ნაკლებ ოსები და თათრები.

გაბატონებული რ ე ლ ი გ ი ა არის მართლმადიდებლური. „იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა; მიტროპოლიტი ქუთაისისა... მთავარეპისკოპოსი ხონისა.., ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა“[4]...

გურიის ორი ეპისკოპოსი იმერეთის პატრიარქს ემორჩილება. „წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სამეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა“[5]...

იმერეთში ლაპარაკობენ ქართულად, ოდნავ განსხვავებულ დიალექტზე[6].

იმერეთის ზოგადი დახასიათების მოცემის გარდა, გიულდენშტედტი

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 203.

[2] იხ. ქვემოთ, გვ. 283.

[3] იქვე.

[4] იხ. ქვემოთ, გვ. 207 – 209.

[5] იხ. ქვემოთ, გვ, 209.

[6] იხ. ქვემოთ, გვ. 209.

ეხება მისი მ ე უ რ ნ ე ო ბ ი ს ცალკე დარგებს და მათი წარმოების ხასიათს. აღწერს აქ გავრცელებულ მარცვლეულის ჯიშებს[1] (ღიკა, ხულუგო, კეჟერა ქერი, ბრტყელი ქერი, ზანდური, შვრია, ფეტვი, სიმინდი, ჯიქურა, ქვრიმა, ღომი), ხვნა-თესვის ხასიათს[2] (ნიადაგის დამზადება სახნავად, გუთან-კავის სახეები), მკას[3], მოსავლის აღებას (თვით პურის ცხობასაც[4]). ჩამოთვლის იმერეთში გავრცელებულ ხილ-ბოსტნეულის სახეებს[5]; ცალკე ახასიათებს მევენახეობას, მეაბრეშუმეობას (აბრეშუმის ჭიის მოვლას[6]), მეფუტკრეობას[7], მესაქონლეობას[8] (ცხენის, ცხვრის ჯიშებს, მათი მოვლის აღწერით), მეფრინველეობას[9].

ამასთან გიულდენშტედტი ხშირად დასძენს, რომ „ამზადებენ ბევრ ცუდ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს“[10]... ის ამბობს, რომ „შვრიის ფაფა... ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და... ლობიო არის მუდმივი საკვები აქაური ღარიბი ხალხისა[11]... აქვე გიულდენშტედტი არ ივიწყებს საზიდი საშუალების აღწერასაც[12]...

მეურნეობის დარგების აღწერასთან ერთად გიულდენშტედტი გვაძლევს ვ ა ჭ რ ო ბ ი ს ზუსტ სურათს – ეს ეხება ხონში გამართულ ვაჭრობას[13]... აქ ის ჩამოთვლის სხვადასხვა მხრიდან შემოტანილ გასაყიდ საქონელს და მათ ფასებს და სხვა. ხონს გარდა ბაზრობა პარასკეობით იმართებოდა აგრეთვე სხვა სოფლებშიც (მაგ. ანტორიაში)[14], აღწერს ვაჭრობას ონში[15]. ვაჭრობაზე მიუთითებს აგრეთვე გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი, იმერეთში მიმოქცევაში მყოფი ფ უ ლ ე ბ ი. ესენია: „თურქული მონეტები – ფარი (= 1½ კაპიკს), ხუთფარიანი (= 10 კაპიკს), ათფარიანი (= 20 კაპიკს), ოცფარიანი, კუმში (= 39 ფარს), მარჩილი (= 52 ფარი = 1 მანეთს), სარმამიდი (ოქროსი = 104 ფარს); იშვიათადაა აბაზი (ვერცხლის), თურქული დუკატი (ოქროსი = 120 ფარს). ყირიმული ფარი, თბილისური აბაზი (= 16 ფარს), შაური (= 4 ფარს). იმპერიალები, რომლებიც რუსულმა ნაწილებმა შემოიტანეს 1770 – 72 წლებში, ახლა იშვიათადაა, ის სამკაულებად გადაუმუშავებიათ[16]“... გიულდენშტედტი

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 157, 295.
[2] იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157; 297 – 299.
[3] იხ. იქვე, გვ. 125.
[4] იქვე.
[5] იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295 და სხვა.
[6] იხ. იქვე, გვ. 157.
[7] იხ. იქვე, გვ. 135.
[8] იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295.
[9] იხ. იქვე, გვ. 295.
[10] იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157, 295.
[11] იხ, იქვე, გვ. 121.
[12] იხ. იქვე, გვ. 295 – 297.
[13] იხ. იქვე, გვ. 153 – 155.
[14] იქვე, გვ. 135.
[15] იქვე, გვ. 107.
[16] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 283 – 287. შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, ტფ. 1925.

წ ო ნ ი ს ე რ თ ე უ ლ თ ა გ ა ნ ასახელებს ქსანს (= ½ რუსულ ფუნტს), ჩარექას (= 2 ფუნტს), ლიტრას (= 8 ფუნტს), ბათმანს (= 18 ფუნტს) ს ი თ ხ ი ს ს ა წ ყ ა ო თ ა გ ა ნ – დოქს (= ½ რუსულ ვედროს) და კოკას (= 3 ვედროს); ს ი გ რ ძ ი ს ს ა ზ ო მ თ ა გ ა ნ – ადლს (= 3 ფუტს 4 დუიმს ინგლისურით)[1].

საინტერესოა, რომ იმერეთის ვაჭრობაში ვხვდებით არა მარტო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეების საქონელს, არამედ ქვეყნის გარედანაც შემოტანილს.

*

როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს დახასიათებისას იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ყველაზე მეტ ადგილს უთმობს ქვეყნის გეოგრაფიულ პირობებს. ის იმერეთის უხვ გეოგრაფიულ აღწერილობას იძლევა. ასახელებს მხარეთა საზღვრებს, მათს მდებარეობას, მთა-გორიანობას, მდინარეებს, გზებს, მინერალებს, მთის ქანებს, მცენარეულ საფარს და იქ გავრცელებულ ცხოველებს. გზადაგზა იძლევა ზოგიერთი პუნქტის ვრცელ აღწერას (მაგ., ქუთაისი, ხონი, გელათი, ნიკორწმინდა და სხვ.) და სოფლებისა და სახლების ზოგად სახეს. მაგ.: „სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული (ე. ი. სახლები ახლოსაა ერთმანეთთან, გ. გ.), დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი“[2]... „საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში – დაწნული და შელესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში მაგარი ფიცრებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის მარაგს ინახავენ დაწნულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შელესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს“[3]... (შდრ. კახეთში აღწერილი სახლი[4]).

გიულდენშტედტი რამდენიმე დღის განმავლობაში ცხოვრობდა ქუთაისში, ის შედარებით დაწვრილებით აგვიწერს ამ ქალაქის გარეგნულ სახეს. რადგან ქუთაისი იყო ერთადერთი შედარებით დიდი ქალაქი იმერეთისა (თუ მთელი დასავლეთ საქართველოსი) და მისი დედაქალაქიც ურიგო არ იქნებოდა, თუ მოვიტანდით მის გიულდენშტედტისეულ სურათს.

„რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება... რუა და იმ მუხლში, რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი.

ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 287. შდრ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი („ქსანი“ გვ. 84, 111; „ჩარექი“ გვ. გვ. 82 – 83, 110; „ლიტრა“, გვ. 71, 99 – 104; „ბათმანი“ გვ. 81, 110; „დოქი“, გვ. 86, 121; „კოკა“, გვ. 117 – 121; „ადლი“, გვ. 134 – 135).

[2] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 293.

[3] იხ. იქვე, გვ. 295.

[4] იხ. ტექსტი, გვ. 251.

მხარისგან (მეოთხე მხარეს რიონი შეადგენს – გ. გ.)... თითოეული [კედელი] არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მაღლობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა, რიონის ნაპირისკენ – მეორე, უფრო პატარა კარი. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ჰქმნიან...

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია... ეკლესიის მახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრიეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს[1]. როცა გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი განსაკუთრებით კი ციხე მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში ისხდნენ 120 წელი... კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით...

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი[2]. ორივე ნაპირზე არის 2 თაღი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი[3], რომლის 6 პატარა ქვიტკირის ეკლესია დგას რიონის სამხრეთ მხარეზე. ქუთაისის ციხის პირდაპირ. პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლესია... რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთს ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით... ამ კედლის შიგნით დგას ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა, რომელთაგან ერთი

---

[1] შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი აღწერა..., თბ. 1944, გვ. 157: „აქ აღაშენა ნვ მეფემან ბაგრატ ყოვლადწმიდისა ეკლესია შვენიერი, გუნბათიანი... შემუსრეს ოსმალთა...“

ზემოთ აღწერილი ნაწილი არის იევლევ-ტოლოჩანოვის „დიდი ქალაქი ქუთაისი“, რომელშიც საგანგებოდ იყო გამოყოფილი „კრემლი – ქალაქი" (Посольство... Толочанова и Иевлева в Имеретию, 1650 – 1652, изд. М. П о л и е в к т о в а, Тб., 1936, стр. 156 – 157).

[2] შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 157: „არს ციხე, და ციხიდამ ხიდი რიონსა ზედა“... აგრეთვე Ш. М е с х и а, Города.., გვ. 413: „посредством моста соединялись город Кутаиси и его крепость...“

[3] შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა.., გვ. 157: „არის ქალაქი ქუთაისი რიონის გაღმა-გამოღმა“... აგრეთვე: იევლევ-ტოლოჩანოვის „Малый нижний город Кутаис (Посольство... Толочанова и Иевлева в Имеретию, 1650 – 1652, изд. М. П о л и е в к т о в а, Тб. 1936, стр. 157; ასევე, Ш. М е с х и а, Города... გვ. 121).

დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე[1]. გალავნის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შემოღობილი მოედნის შუაში დგას... მაგიდა... კიდეზე ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეძახიან ოქროს ჩარდახს, ე. ი. ოქროს გალერეას, და მგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი)[2].

ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის ივნისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან... საერთოდ, ქუთაისს შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე[3], ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული ოჯახი... [ქუთაისთან] აშენებენ ცოტა ბამბას“[4]...

ასეთია ქუთაისი თავისი ციხე-გალავნებით, ეკლესიებით, ხიდით, აბანოთი და სხვა XVIII საუკუნის 70-იან წლებში.

ქუთაისის გარდა, გიულდენშტედტი იძლევა იმერეთის მთავარი სავაჭრო ცენტრის – ხონის მოკლე აღწერასაც. მისი სიტყვებით, „ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი, აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ, წრეებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის... მეაბრეშუმეობა აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია... ქვიტკირის უგუმბათო ეკლესია [დგას] სოფლის შუაში...[5]“ „... ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი... ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს... [აქ] ყოველ პარასკევს [არის] ბაზროба“[6]...

*

გიულდენშტედტი მოგზაურობისას უყურადღებოდ არ სტოვებს ხალხის ყოფა-ცხოვრების ამსახველ მომენტებს. მაგალითად, იგი დეტალურად აღწერს მიცვალებულის დამარხვას ხონში, რასაც თვით დაესწრო (იხ. 16 აგვისტოს დღიური), რაც ძალზე საინტერესო წვრილმანებსაც კი შეიცავს[7]. ასევე გვაძლევს სუფრის სურათს, როცა ის ვახშმობდა ბატონიშვილ ალექსანდრესთან ერთად (იხ. 15 ივლისის დღიური)[8].

გიულდენშტედტმა, როგორც ექიმმა და ნატურალისტმა, ყურადღება მიაქცია ზოგიერთი წყლისა და მცენარის სამკურნალო გამოყენებას და ზოგისაც მომწამლავ მოქმედებას. მაგ.: ონის ჩრდილოეთით, ახლოს, ერთ ადგილას

[1–2] შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა.., გვ. 157: „აქა არს სასახლე მეფეთაგან, დიდ-შენი შვენიერად, რიონსა ზედა წაკიდებული. ასპარეზი მოზღუდვილი... ჭანდრით“.

[3] ვ ა ხ უ შ ტ ი ს თქმითაც „შემცირდა ფრიად ქალაქი [ოსმალთაგან]“. შდრ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ. 1920, გვ. 136: „1772 წ. ქუთაისში ირიცხებოდა 50 კომლი“.

[4] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 139 – 143.

[5] იქვე, გვ. 151. შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 150: „არს ხონს ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, შვენიერ-ნაგები. ზის ეპისკოპოზი“...

[6] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 153.

[7] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 151 – 153.

[8] იხ. ქვემოთ, გვ. 113.

იგრძნობა იის სუნი... „მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორმოებს, არჭობენ შიგ ლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს...[1]“ მსგავს მოვლენას აქვს ადგილი უწერასთანაც[2]. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „დაფნის ფოთლის ნახარშს ხმარობენ ქავილის წინააღმდეგ“[3]. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ „პურში ღვარძლის შერევა დამათრობლად მოქმედებს და იწვევს კრუნჩხვას... იელი თაფლს ხდის მათრობელას და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა[4]...“ ერთი რამ კია საკვირველი, რომ წყალტუბოს წყლის შესახებ ის ამბობს: „წყალტუბოს წყალი არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს-ო[5].

*

* *

ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, გიულდენშტედტი უხვ მასალას იძლევა იმერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, რაზეც ჩვენ ცოტა უფრო ვრცლად შევჩერდებით. მივყვეთ კვლავ გიულდენშტედტისეულ თხრობას.

„იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატარა სამეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე“[6].

1772 წელს [იმერეთის] სამეფო სახლიდან ცოცხლები იყვნენ: 1. იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა გიორგი, 2. თეიმურაზი, ალექსანდრეს ძმის, მამუკას შვილი; ალექსანდრეს ვაჟები: 3. სოლომონი (იმერეთის მეფე), 4. იოსები, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა... 5. ბაგრატი და 6. არჩილი, ცხოვრობს სოფ. საზანოში, ცოლად ჰყავს ერეკლე მეფის ასული, ელენე. ორივენი (ბაგრატი და არჩილი – გ. გ.) ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში[7].

„ალექსანდრე, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, 12 წლისაა (დაბადებულია 1760 წელს), მშვენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდაა“[8]... „ის არის... შავგვრემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ მიაბარა თავად გ ი ო რ გ ი წ უ ლ უ კ ი ძ ე ს, თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვება,

„სოლომონი 37 წლისაა – გონიერი და ჭკვიანი მმართველი. დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა გამეფდა“[10].

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 107.
[2] იქვე, გვ. 125.
[3] იქვე, გვ 159.
[4] იქვე, გვ. 109.
[5] იხ. ქვემოთ, გვ. 147.
[6] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281.
[7] იხ. იქვე, გვ. 205.
[8] იხ. იქვე, გვ. 205.
[9] იხ. ქვემოთ, გვ. 111.
[10] იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

*

გიულდენშტედტი დამაჯერებლად აღწერს იმ ბრძოლებს, რაც სოლომონს მოუხდა თურქებთან – თუ მეზობელ თავად-მთავრებთან, რათა თავისი ძალაუფლება განემტკიცებინა.

აქაც მივყვეთ ამონაწერებს გიულდენშტედტის ცნობებიდან: „...თურქებს ის (სოლომონი – გ. გ.) არ მოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი. სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით. დაამარცხა თეიმურაზიც და თურქებიც და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა“[1].

„ჩხართან, 4 წლის წინათ, სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წერეთლის ხალხით და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, მეფე ალექსანდრეს ვაჟისა (უნდა იყოს ძ მ ი ს – გ. გ.) მამუკას ვაჟი, და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახელებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში...“[2]

როგორც ცნობილია, რაჭის ერისთავი სოლომონმა ბოლოს დასაჯა. აი რას წერს გიულდენშტედტი ამის შესახებ:

„... რაჭას ჰყავდა თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა...“[3] „... რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე... სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნანგრევებად აქცია. კერძოდ, მაშინ მეფე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესძლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ. ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; 3 უფროსი ვაჟი კი გაიქცა თურქებთან ახალციხეში...[4]“ (ამასთან შენიშნულია, რომ რაჭას შეუძლია 5600 მეომრის გამოყვანა)[5].

*

რაც შეეხება სოლომონის ურთიერთობას დადიანთან, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ, მართალია, სოლომონს ცოლად ჰყავს კაცია დადიანის და, მაინც დადიანს „იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს...[6]“. მან

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 205.

[2] იქვე, გვ. 169. ამ ბრძოლებს ადგილი ჰქონდა 1765 – 68 წლებში – გ. გ.

[3] იქვე, გვ. 293.

[4] იქვე, გვ. 111.

[5] იხ. ქვემოთ, გვ. 131.

[6] იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

(დადიანმა – გ. გ.) სამეგრელოს ეკლესია გამოჰყო იმერეთის დამოკიდებულებისაგან: „სამეგრელოს, ლეჩხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი, რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს აროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩილებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი – რაჭის ერისთავთა თავადური გვარიდან“[1].

დადიანმა მოსტაცა სოლომონს აგრეთვე ლეჩხუმი: „მნიშვნელოვანი მხარე ლეჩხუმი ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს. სამეგრელოს დარჩა ახლანდელი ომის შემდეგაც...[2]“

სოლომონ-დადიანის მტრულ ურთიერთობაზე მიუთითებს ისიც, რომ გიულდენშტედტმა ვერ იმოგზაურა სამეგრელოში[3].

თითქმის ასეთივე მდგომარეობაა გურიელთანაც. „წინათ გურიელი ვასალურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე, ახლობელ ნათესავ მეფესთან...“[4]

„... მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მძევლები ჰყავდა მისგან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი“[5] (შემოქმედელი ეპისკოპოსი – გ. გ.).

*

სოლომონმა რუსთა რაზმების (ტოტლებენის) დახმარებით დაამარცხა თურქები ქუთაისის, ბაღდადის და სხვა ციხეებში, დაანგრია ისინი და შეუდგა შედარებით მშვიდობიან მმართველობას.

„ამჟამად სოლომონი მეფობს მშვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრებული იყო...[6] (საერთოდ ტოტლებენის მოქმედებას გიულდენშტედტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს). „რუსული იარაღის შემწეობით სოლომონმა აღიდგინა მთელი სამეფო, მხოლოდ ლეჩხუმის ოლქი დაკარგა...“[7].

სოლომონმა, როგორც ცნობილია, წინ წამოსწია თავის ერთგულ თავადთა გვარები. ვნახოთ გიულდენშტედტის მიხედვით, თუ თავადთა რომელი გვარები იყვნენ მის კარზე დაწინაურებულნი და რა მოვალეობებს ასრულებდნენ ისინი, ვინც გიულდენშტედტმა ნახა.

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 321.

[2] იხ. ქვემოთ, გვ. 325. „ახლანდელი ომი“ უნდა იყოს 1771 წლის ამბები, როცა სოლომონმა გურია დაიმორჩილა, ხოლო ოდიშის შემომტკიცება კვლავ გადაიდო (შდრ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ., 1920, გვ. 116).

[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

[4] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.

[5] იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

[6] იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

[7] იხ. ქვემოთ, გვ. 287.

„იმერეთის თავადთა გვარები 15-ია: რაჭის ერისთავი, ჯაფარიძე, წულუკიძე, იაშვილი, ყიფიანი, წერეთელი, ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, აბაშიძე, ჩხეიძე, ნეიძე, აგიაშვილი, გაბ(უ)აშვილი, ფინეზიშვილი, ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით“[1].

თავადი გიორგი წულუკიძე, ბატონიშვილ ალექსანდრეს აღმზრდელი, უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ. „მას მეფემ გადასცა ხოტევის ციხე“[2].

„მე მინახულა თამაზ მესხმა. ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსასხამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. მედროვეა – გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საჭირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი ამალისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოექცა იმერეთში“[3].

„წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვინიხიძე, რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი“[4]...

„სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სახლთუხუცესი დავითი, – თავად აბაშიძეთა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, ცოლად ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება თურქთა წინააღმდეგ, რაც მეფეს მალე აღმოუჩინეს და მას კეთილი შედეგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, ჭკვიანი და საღად მოაზროვნე ადამიანები.

„აბაშიძეების გვერდით, რომლებიც ყველაზე მაღლა დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებს... მოხუცი ბიძაშვილი (გიორგი წულუკიძისა – გ. გ.) პაატა კავშირში იყო რაჭის ერისთავთან; მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი მიუხედავად იმისა, რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუბედავები ჩანან[5].

„აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან. გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა“[6].

„ოკრიბაში მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი“[7].

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281 – 283.

[2] იხ. ქვემოთ გვ. 115 (ხაზგასმა ჩვენია – გ. გ.).

[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 113.

[4] იხ. ქვემოთ, გვ. 115.

[5] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 129.

[6] იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

[7] იქვე.

*

(ყოველივე ზემოთ ნათქვამის გარდა, გიულდენშტედტი იმერეთთან იძლევა ახალციხის მოკლე აღწერასაც, თუმცა თვით ის არ უნახავს – გ. გ.)[1].

ასეთია მოკლე სურათი იმერეთის სამეფოს მდგომარეობისა, რომელიც ქართლ-კახეთის მსგავსად განიცდიდა ლეკთა თარეშებს[2].

*

* *

ცალკეა გამოყოფილი სამეგრელო, გურია და სვანეთი. მათი ურთიერთობის შესახებ სოლომონთან უკვე ზევით იყო ნათქვამი. მათ შესახებ გიულდენშტედტი იძლევა ზოგად დახასიათებას, რადგან მას თვით არ დაუთვალიერებია ეს მხარეები, თუმცა ემყარებოდა სანდო წყაროებს (უმეტესად სამეფო კარის წევრთა ცნობებს).

გარდა ზემოთქმულისა, სამეგრელოს შესახებ გიულდენშტედტი შემდეგს ამბობს: „სამეგრელო... ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას. 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემჩნეულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან“[3].

„... აქაც (სამეგრელოში – გ. გ.) ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში]. დადიანი ფულს არ ჭრის; მის ქვეყანაში, მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები“[4].

სამეგრელოს თავადურ გვართაგან გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული არიან: „1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის, 2. ჩიჩუა, 3. ფაღავა, 4. ხეიძე, 5. მიქაძე, 6. დგებუაძე, 7. აფაქიძე[5].

„სამეგრელოში, ოდიშთან ერთად, ითვლება 10 000 ოჯახი...[6]“

„ლეჩხუმში [არის]... 4000 ოჯახი“[7].

* *

გურიაც თითქმის ისეთსავე მდგომარეობაშია, როგორც სამეგრელო. „თურქთა ხშირი შემოსევების გამო უაღრესად გაჩანაგებულია... თურქები

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 173 – 175.

[2] იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

[4] იქვე.

[5] იხ. ქემოთ, გვ. 323

[6] იქვე.

[7] იხ. ქვემოთ, გვ. 327.

მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს... აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშვნა-გადაყენებაში თურქების მიერ“[1].

„... გურიის მმართველის ტიტულია გ უ რ ი ე ლ ი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა სამეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მ ა მ ი ა და არის მართლმადიდებელი... მისი ძმა გ ი ო რ გ ი – გურული თავადია“[2].

„... ქვეყანას ჰყავს ორი ეპისკოპოსი... შემოქმედელი და ჯუმათელი... ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათალიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰკრეფს გადასახადს ზოგი მამულებიდან“[2]...

„... მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გამაჰმადიანდა“[4]...

გურიაში, სხვა მხარეებისგან განსხვავებით, „ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთისხილი, რაც... დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის“[5]...

გურიის თავადთა გვარებიდან გიულდენშტედტს დაუსახელეს შემდეგი: „1. გურიის ერისთავი, ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე, 3. მაჭუტაძე, 4. ნაკაშიძე, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი“[6]...

„... მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს“[7]...

* *

რაც შეეხება სვანეთს, ის წინათ იმერეთის სამეფოს ეკუთვნოდა, „ახლა უმთავრესად სრულიად თავისუფალია... მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა“[8]...

გიულდენშტედტი მოკლედ აღწერს აგრეთვე სვანების გარეგნობას, ჩაცმა-დახურვას, მათს სარწმუნოებას და იმ მცირე ვაჭრობას, რასაც ისინი იმერეთში აწარმოებენ. აქვე დასძენს, რომ ადნობენ ტყვიასა და სპილენძს[9], რომ სვანებს ჰყავთ საკუთარი თავადები[10] და რომ სვანები უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა[11]...

*

ასეთია ზოგადად დასავლეთ საქართველოს სურათი, გიულდენშტედტის მიერ მოცემული.

---

[1] იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.
[2] იხ. ქვემოთ, გვ. 311.
[3] იხ. ქვემოთ, გვ. 311 – 313.
[4] იხ. ქვემოთ, გვ. 313.
[5] იქვე, გვ. 313.
[6] იქვე.
[7] იხ. ქვემოთ, გვ. 315.
[8] იხ. ქვემოთ, გვ. 329.
[9] იხ. ქვემოთ, გვ. 331.
[10] იქვე, გვ. 331.
[11] იქვე, გვ. 329.

*

* *

მოკლედ, მაგრამ მაინც გვსურს განვიხილოთ გიულდენშტედტის ის ცნობები, რომლებიც ეხება ერეკლე-სოლომონის რუსულ ორიენტაციას და საერთოდ ურთიერთობას რუსეთთან, იქნება ის ელჩების გაგზავნა პეტერბურგში, საქმეთა რწმუნებულების ყოლა სამეფო კარზე, ჯარის ნაწილების შემოსვლა, ხელშეკრულებები, თუ ომი თურქების წინააღმდეგ და სხვა[1].

გიულდენშტედტი ამ მხრივ იძლევა მოკლე, მაგრამ საფუძვლიან და სარწმუნო ცნობებს. ამ ცნობებიდან თვალნათლივ ჩანს ორივე მხარის (რუსეთისა და საქართველოს) მამოძრავებელი ინტერესები. ჩვენ მოვიყვანთ ამ ფაქტებს იმ ისტორიული რიგის მიხედვით, როგორადაც მათ ადგილი ჰქონდათ ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობაში.

როგორც ცნობილია, სოლომონი და ერეკლე ემებდნენ საიმედო მოკავშირეს თურქეთ-სპარსეთის წინააღმდეგ; მათ ასეთად რუსეთი მიაჩნდათ და კიდეც სთხოვდნენ მას დახმარების აღმოჩენას. ამ მიზნით „1768 წ. სოლომონ მეფემ, პეტერბურგში გაგზავნილ მიტროპოლიტ მაქსიმე აბაშიძის საშუალებით, გამოითხოვა... დახმარება, რის დაპირებაზეც არც უყოყმანიათ, რადგან ამ დროს თურქეთთან ომი მზადდებოდა და ამით იყო გამოწვეული, რომ 1768 წ. დეკემბერში ლეიტენანტი ფაბულოვი[2], როგორც კარის ელჩი, გაგზავნილ იქნა სოლომონ მეფესა და ერეკლე მეფესთან“ (იგი იმერეთში სოლომონთან დარჩა 8 დღე, ხოლო თბილისში, სადაც ის თურქების ელჩობის გამო ფარულად ცხოვრობდა, დაყოვნდა 2 თვეს და 1769 წლის მაისში მოზდოკში დაბრუნდა).

„იგი გაგზავნილ იქნა... რათა თურქების საზიანოდ ამათთან მოლაპარაკება ეწარმოებინა და აგრეთვე დაპირებოდა რუსეთის დახმარებას, რასაც მათი წინაპრები უშედეგოდ ემებდნენ“...

საქართველოდან „მან ჩამოიტანა პეტერბურგში ცნობა სოლომონ მეფის სიხარულის შესახებ, რაც გამოწვეული იყო რუსეთის დახმარების დაპირებით... თურქთა წინაღმდეგ და აგრეთვე ერეკლე მეფის მზადყოფნის შესახებ, ქრისტიანების საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთად ემოქმედათ, იმ იმედით, რომ დაიბრუნებდა ჯავახეთის მხარეს და ქალაქ ახალციხეს“...

ამის შემდეგ „1769 წ. ივნისში საქართველოში გრაფ ტოტლებენის სარდლობით გაიგზავნა მცირერიცხოვანი ჯარი. კობთან მას შეეგება ერეკლე, ხოლო ქრცხინვალში – სოლომონიც. კორპუსს იმპერატორმა გამოუგზავნა მითითება, რომ ქართველებს თურქებისთვის საკუთარი ძალით შეეტიათ, ხოლო რუსეთის ჯარიდან იმდენი დამატებოდა, რაც საკმარისი იქნებოდა წასახალისებლად[3]. ე. ი. რუსეთის ჯარის მოვალეობა იყო ქართველების წაქეზება და

---

[1] ცნობები ძირითადად ამოღებულია გიულდენშტედტის მიერ დაწერილ ჯერ გამოუქვეყნებელი მოკლე წერილიდან, რაც შეეხება ერეკლე-სოლომონის ბრძოლას თურქებთან და რუსეთის დახმარებას (Р. I, оп. თი, № 19, п 15 – 20), იხ. ზემოთ, გვ. 015. ამასთან, აღარ მოვიშველიებთ ციტატებს გიულდენშტედტის მოგზაურობის ტექსტიდან.

[2] ალბათ ხვაბულოვი (იგივე ქობულაშვილი): იხ. ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, ორი საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან: ენიმკის მოამბე V – VI, 19440, გვ. 343.

[3] შ. ბ უ რ ჯ ა ნ ა ძ ე, სოლომონ I-ის ურთიერთობა რუსეთთან: საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, თბ., 1943, ტ. XV – B, გვ. 54.

ომში ჩაბმა თურქების წინააღმდეგ, რუსებს კი ბრძოლის სიმძიმე ნაწილობრივ უნდა გაეზიარებინათ.

ბრძოლა საქართველოდან რუსეთის მთავრობის აზრით, ეს იყო დამატებითი ფრონტი, რომელიც რუსეთისთვის მაშინ გახდებოდა სასარგებლო, თუ მისი ფიზიკური მონაწილე საქართველო იქნებოდა. რადგან ომის გაჩაღება ადამიანთა დიდ მსხვერპლსა და მატერიალურ ზარალს გამოიწვევდა, ეს ეწინააღმდეგებოდა რუსეთის ეროვნულ ინტერესს[1]. ზუსტად ამის დამადასტურებელია გიულდენშტედტის ცნობაც: „მას შემდეგ რაც გრაფმა მ თ ა ვ ა რ მ ი ზ ა ნ ს მ ი ა ღ წ ი ა და ე რ ე კ ლ ე მ ე ფ ე ნ ა მ დ ვ ი ლ ა დ ჩ ა ა ბ ა თ უ რ ქ ე ბ თ ა ნ ბ რ ძ ო ლ ა შ ი და ციხეს (აწყურისას – გ. გ.) კი... ვერა ავნო, დაიხია უკან ქრცხინვალისკენ იმ საბაბით, რომ სურსათი მაკლიაო...“ „ერეკლე მეფემ ეს კარგად მოფიქრებული უკანდახევა ახსნა როგორც გრაფის ღალატი და აბრალებდა, რომ თურქეთის საჩუქრებმა გააკეთებინეს ეს. ამ ბრალდებას შეურიგდნენ უფროსი ლეიტენანტი შოგლიკოვი და საქმეთა რწმუნებული მურავიოვი... ამათვე მიემხრო უფროსი ლეიტენანტი რატეევიც“...

ამ ციტატიდან ნათლად ჩანს რუსეთის იმპერიის მიზნები. რაც შეეხება სიტყვებს „კარგად მოფიქრებული“, ამას შეიძლება შემდეგი ახსნა მიეცეს: გიულდენშტედტი, როგორც რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომი და მოხელე, მისი ინტერესების დამცველი, უქებს ტოტლებენს საქციელს, რადგან მან კარგად შეასრულა იმპერატორის მითითება; ამასთან მოგზაური ხედავს, რომ ამისთანა ნაბიჯს ერეკლესთვის ღალატის მნიშვნელობა ჰქონდა (მტერთან მარტო შეატოვა). მაგრამ გიულდენშტედტი ამ ღალატს აქარწყლებს, რადგან იმპერიის ძირითადი გეგმა ზუსტად შესრულდა.

აქ ჩვენ არ შევჩერდებით იმ ამბებზე, თუ როგორი ურთიერთობა დამყარდა ამის შემდეგ ერეკლე-ტოტლებენს შორის. მოკლედ ვიტყვით იმას, რომ ტოტლებენი დაეხმარა სოლომონს ქუთაისის, ბაღდადის და შორაპნის ციხეების აღებაში, ფოთი კი აუღებელი დარჩა. რუსეთის მთავრობამ ტოტლებენის უკან გაწვევა საჭიროდ დაინახა და ის შესცვალა გენერალ-მაიორ სუხოტინით. სუხოტინის საქართველოში ყოფნას გიულდენშტედტი თვით მოესწრო. ამ დროს რუსეთს საქართველოს ეკონომიური შესწავლის სურვილიც აღეძრა, რაზედაც ზემოთ იყო ნათქვამი, როცა მოგზაურის საქართველოში მოსვლის მიზანს ვეცნობოდით.

თუ როგორი ვითარება შეიქმნა, მივმართოთ ისევ გიულდენშტედტს.

„1772 წ. ერეკლე მეფემ რუსეთში გაგზავნა თავისი მეორე ვაჟი ლეონი და ბიძაშვილი, პატრიარქი ანტონი, რათა იმპერატორისათვის თავისი ქვეყნები საკუთრებად მიერთმიათ და გამოეთხოვათ რაზმები და, რათა იმჟამად იქ (იმერეთში – გ. გ.) მყოფი რაზმები მუდმივად იმერეთში დარჩენილიყვნენ; რადგან რაზმების გაწვევა უკვე გადაწყვეტილი იყო, ამიტომ ეს ელჩები შემდგომი ბრძანების მიღებამდე ასტრახანში შეყოვნდნენ“...

„ფოთი მერც სუხოტინმა აიღო“.

„რადგან (პეტერბურგის) სამეფო კარმა დაინახა, რომ ამ გარემოებათა (მეფე-მთავართა შეუთანხმებლობა და შუღლი – გ. გ.) გამო საქართველოში პატა-

---

[1] შ. ბ უ რ ჯ ა ნ ა ძ ე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 54.

რა კორპუსის ყოლით მტერზე წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ, ამიტომ 1772 წ. თებერვალში დაადგინეს კორპუსი უკან გაეწვიათ“... „... მარტში უკან გაწვევის ბრძანება მოუვიდა სუხოტინს...“ „... მეფეებს სოლომონსა და ერეკლეს მოუვიდათ იმპერატორის მიმართვა, რომ მათ განეგრძოთ საერთო მტრის წინააღმდეგ მოქმედება და რომ მათი პროვინციები, ისევე როგორც რუსეთის იმპერიის სხვა ნაწილები, მოხსენებული იქნებოდნენ მომავალ სამშვიდობო ტრაქტატში. დადიანსა და გურიელს კი ასეთი რამ არ მიუღიათ. ყველა ამ ოთხივე თავადმა ხელი მოაწერეს „აქტებს“, რომელთა მიხედვითაც უნდა ებრძოლათ თურქების წინააღმდეგ და ვალდებულებას იღებდნენ რუსეთის ერთგულებისას, მაგრამ არა როგორც მოკავშირეები, არამედ როგორც ვასალები“.

სწორედ ეს უნდა იყოს ის ხელშეკრულება, რომელზეც გიულდენშტედტი 1773 წ. 15 იანვარს წერს, რომ ერეკლე „ახალი ხელშეკრულებით არის რუსეთთან კავშირშიო“. „კორპუსის გასვლის შემდეგ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი ლვოვი კვლავ დასტოვეს, როგორც საქმეთა რწმუნებული (მურავიოვის შემდეგ). საერთოდ, საქართველოს ეს ლაშქრობა ხელისუფლებას ძვირი დაუჯდა“...

გიულდენშტედტი კორპუსის გაწვევას სახელმწიფოებრივი მოსაზრებებით ხსნის; ის ყველგან აღნიშნავს, რომ საერთოდ საქართველოსთვის რუსეთის მფარველობა გახდა აუცილებელი თავისი არსებობის შენარჩუნებისათვისო“.

ამ ცნობების მოტანის შემდეგ ზოგადად შეიძლება ასეთ აზრს დავადგეთ:

რუსეთი, რომელსაც ომი ჰქონდა თურქეთთან, სულაც არ აპირებდა ახალი ფრონტის გახსნას (საკუთარი ძალებით) ამიერკავკასიაში, სამაგიეროდ ერეკლეს-სოლომონის სახით ის ხედავდა ისეთ ძალას (მათი ერთმანეთში თანხმობის შემთხვევაში), რომელსაც უნარი შესწევდა, ამ მხარეში დაებანდებინა თურქთა მნიშვნელოვანი სამხედრო ნაწილები. ამიტომაც იყო, რომ რუსეთმა აქ მხოლოდ ერთი კორპუსი გამოგზავნა, რათა მას შეესრულებინა ომის წამახალისებლის როლი. რაც შეეხებათ ერეკლესა და სოლომონს, მათ უფრო ფართო გეგმები ჰქონდათ დასახული, რაც რუსეთის ინტერესებს არ შეესაბამებოდა – ეს იყო ქვეყნის აღდგენა და დაკარგული მიწების შემოერთება, რა თქმა უნდა, თურქთა სრული განდევნის შემდეგ. ამრიგად, რუსეთის მთავრობის მიზანი იყო საქართველოს გამოყენება თურქეთის წინააღმდეგ ომის მოგების ინტერესებისთვის და ამიტომ იგი არ სცნობდა ქართველი მეფის მიზანს – საქართველოს გაერთიანებას რუსული ძალის გამოყენების გზით.

რუსეთ-თურქეთის ომმა ის სარგებლობა მოუტანა საქართველოს, რომ საზავო ხელშეკრულების 23-ე მუხლით რუსეთის მთავრობა სცნობდა თურქთა უფლებას დასავლეთ საქართველოზე, ოღონდ თურქეთი ხელს იღებდა იმერეთის დახარკვაზე. ამას ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ამიერიდან რუსეთი გამოდიოდა საქართველოს ინტერესების დამცველად ამიერკავკასიაში. ამით რუსეთმა ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად დიპლომატიური ნიადაგი მოიმზადა[1].

---

[1] შ. ბ ურ ჯ ა ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

რაც შეეხება გიულდენშტედტის ცნობებში დაცულ ფაქტს, რომ ყიზლარში 2 წლის განმავლობაში უქმად იდგა რუს მემაღაროეთა რაზმი, რომლის გადმოყვანასაც ერეკლე თხოულობდა, ხოლო საიმპერატორო კარი თავს იკავებდა, ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მეფის რუსეთს არ სურდა, რათა იმჯერად დამოუკიდებელ საქართველოს საკუთრივ განევითარებინა თავისი სამთო საქმე. რუსეთისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო ნედლეულით მდიდარი, მაგრამ ჩამორჩენილი საქართველო, ვიდრე განვითარებული ქვეყანა, რადგან ისეთის დაპყრობას უფრო ადვილად შესძლებდა. ამისთვის კი ჯერჯერობით ხელსაყრელი პირობები არ ჰქონდა და ამდენად ყოველგვარ გადამწყვეტ ნაბიჯს ერიდებოდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ რუსეთ-საქართველოს ურიერთობის განხილვაში გიულდენშტედტი არ სცილდება რუსული ოფიციალური ისტორიოგრაფიის პოზიციებს.

*

* *

ასეთია, ზოგად ხაზებში, გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი საქართველო.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად იმისა, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად ასრულებს თავის მოვალეობას, მაინც უშვებს შეცდომებს. ეს შეცდომები არ არის მძიმე, ისინი შედარებით (თუმცა არა ყოველგან) ადვილი მისახვედრია.

განსაკუთრებით ბევრია შეცდომები გეოგრაფიულ სახელებში, უმთავრესად დასახლებული პუნქტების ჩამოთვლისას. ჯერ ერთი, ეს გამოწვეულია იმით, რომ ის ჩაიწერდა სახელს ისე, როგორც ესმოდა, როგორც მას თარჯიმანი ან სხვა პირი ეტყოდა და, მეორეც, გამოცემის დროს არის დაშვებული კორექტურული შეცდომები. ქართული ერთიდაიგივე თანხმოვნების გადმოსაცემად სხვადასხვა ადგილას ის სხვადასხვა გერმანულ ასოებს იყენებს. ესეც იმას უჩვენებს, რომ სიტყვას იმგვარად აღწუსხავდა, როგორადაც ეს სიტყვა ყურს ჰხვდებოდა.

ზოგ ადგილას არეულია გეოგრაფიული პუნქტები: კახეთისა დასახელებულია ქართლში; ერთ ადგილას ამბობს, რომ ხევსურეთში დასახლებული არიან ოსებიო, თუმც იქ თვით არ ყოფილა (ამას ის აღნიშნავს) და ემყარება თავის მოსაზრებას, რადგან ფიქრობს, რომ თუ ქსანზე და ლიახვზე ზემოთ ცხოვრობენ ოსები, ხევსურეთშიც სულ ისინი უნდა იყვნენო.

გიულდენშტედტი მეფის ვაჟებს ეძახის „ცარევიჩს“ (ქართულად ასე ეძახიანო). ცნობილია, რომ ქართულ სამეფო კარზე ასე ბატონიშვილებს არავინ უწოდებდა.

დანარჩენი შეცდომები თვით ტექსტის თარგმნისას და შესავალში არის მითითებული, ასე რომ აქ მათი მოყვანა-გამეორება აღარაა საჭირო.

*

* *

ამრიგად, გიულდენშტედტის ცნობები იძლევიან უმდიდრეს საისტორიო გეოგრაფიულ, საბუნებისმეტყველო, ეთნოგრაფიულ, გეოლოგიურსა და სხვა მრავალ მასალას ჩვენი ქვეყნის შესასწავლად მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. აქვე კიდევ ერთხელ უნდა დავსძინოთ ამ ცნობათა სანდოობის შესახებ, რადგან, მოგზაური, როგორც მეცნიერი, ამ ცნობებს დიდი სიფრთხილით აგროვებდა.

_____

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

ტექსტი და თარგმანი

Reise und Bemerkungen in Georgien 1771.

Ich habe schon angeführet, daß ich am 11 ten September von dem ossetischen Dorf Tschim oben am Terek ausbrach und mit meiner Begleitung und unter dem Schutze des ossetischen Fürsten Achmet mit 100 bewaffneten Oßetem das hohe Schnee – und Srheidegebürge paßirte und auch glücklich nach Duschet in der Provinz Karduel gelangte, womit also meine alten, von der kayserlichen Akademie der Wissenschaften genehmigten Entwürfe, Georgien und den südlichen Abhang des kaukasischen Gebürges zu bereisen und durch Beobachtungen und Nachforschungen diese zwar von jeher berühmten, aber bis jezo nur obenhin bekannten Gegenden nach ihrer geographischen und physischen Besrhaffenheit und die sie bewohneuden Völker nach ihren Wohnsitzen und Verfassungen so viel möglich kennen zu lernen und in der Folge mitzutheilen, in Erfüllung zu gehen, anfing.

Die gute Aufnahme vom Stathalter in Duschet machte mir gute Hof-Nüng. – Man reiset aber in Georgien wegen der Streifereyen der Lesgier nicht sicherer, als an der nordlichen Gebürgseite, so daß ich mich mit meinen 24 Kosaken nicht weit wagen durfte und wegen stärkerer Bedeckungen wieder sehr unwillkürlich reisen mußte. Ein etwas längerer Auffenthalt wird diese Hindernisse vergüten.

Um besonders ini Gebürge den guten Willen für meine Beschäftigungen zu mehrerer Thätigkeit zu bringen, und theils auch meine Bedürfnisse zu bezahlen, hatte ich mich mit 1100 großen Korallen, tat. Myntschak und 7 Pfund kleinen bunten Glaskorallen, 4000 Nähenideln, 100 Hemden, 600 Arschinen Leinewand, Fingerhüten, Scheeren, Messern, kleinen Spiegeln, unächten Tressen, Silber- und Goldfaden, Scheermessern etwas Laken, Filzhüten und mancherley kurzen Kram versehen, welches mir sehr nüzlich wurde. Ich versagte auch, so viel es die Umstände verstatteten, Kranken meinen Rath nicht, dadurch ich mich vorzüglich bey den Vornehmern und an den beyden zaarischen Höfen selbst empfahl. Man konnte in Tiflis und einigen andern Städten in den Kaufmannsbuden Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Ca-

მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.

მე უკვე აღვნიშნე, რომ 1771 წლის 11 სექტემბერს, ჩემი ამალით და ოსეთის მთავრის ახმეტის დაცვით, რომელსაც ჰყავდა 100 შეიარაღებული ოსი, ოსურ სოფელ ჩიმიდან გავემართე ზემოთ თერგის გასწვრივ, გადავიარე მაღალი, თოვლიანი ქედი და მშვიდობით მივედი დუშეთში, ქართლის პროვინციაში. ამით დავიწყე, საიმპერატორო აკადემიის მიერ მოწონებული, ჩემი ძველი გეგმების განხორციელება – შემომევლო საქართველო და კავკასიონის ქედის სამხრეთი კალთები და, რანდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, შემესწავლა დაკვირვებითა და კვლევა-ძიებით ეს მხარეები, რომლებიც თუმცა ძველთაგანვე განთქმული არიან, მაგრამ დღემდე მხოლოდ ზერელედ არიან შესწავლილი; უნდა შემესწავლა მათი გეოგრაფიული და ფიზიკური თვისებები, მათი ხალხები – დასახლებისა და საზოგადოებრივი წყობის მიხედვით, და შესწავლის შედეგები გამომექვეყნებინა.

დუშეთის მმართველის კარგმა მიღებამ დიდი იმედები მომცა. ლეკთა თავდასხმების გამო საქართველოში მოგზაურობა არ არის უფრო უხიფათო, ვიდრე ქედის ჩრდილოეთ მხარეში. ამიტომ მე ვერ გავბედე შორს წასვლა ჩემი 24 კაზაკით და ძალაუნებურად უნდა მემგზავრა მცველთა უფრო ძლიერი რაზმით. ეს დაბრკოლებები ანაზღაურებული იქნება ჩემი უფრო ხანგრძლივი ყოფნით ქვეყანაში.

რომ შემექმნა უკეთესი პირობები ჩემი მუშაობისათვის მთებში და რათა ნაწილობრივ დამეფარა ჩემი დანახარჯები, მოვმარაგდი 1100 ლლლი მარჯნით, თათრულად მინჩაკ, და 7 გირვანქა პატარა, ჭრელი შუშის მარჯნებით, 4000 საკერავი ხემსით, 100 პერანგით, 600 არშინი ტილოთი, სათითეებით, მაკრატლებით, დანებით, პატარა სარკეებით ყალბი სირმებით, ვერცხლის და ოქროს მკედებით, სამართებლებით, ზეწრებით, ნაბდის ქუდებით და სხვადასხვა წვრილმანით, რომლებმაც მე დიდი სარგებლობა მომიტანეს. რამდენადაც პირობები მიწყობდნენ ხელს, მე უარს არ ვამბობდი მიმეცა რჩევა ავადმყოფთათვის და ამით ჩემი თავი კარგი მხრით გავაცანი დიდებულებსა და ორივე სამეფო კარს. თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქნებში შეიძლებოდა მეყიდა Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. Sublimatum, Castoreum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Munna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae და სხვადასხვა წვრილმანი მედიკამენტები.

storeum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae und noch verschiedenes zum Arzeneykram gehöriges kaufen.

Den 9 ten Oktober brach der Statthalter des Distrikts Duschet Fürst Koichoro Tscholokaschilli, mit seinem gesammleten, etwan 800 Mann starken Corps von Duschet auf und ging über Muchran nach dem Kloster. Zcheta, 15 Werst über Teflis, am Einfalle des Argi in den Kur, wo sich die Truppen des Zaars Heraclius zusammengezogen hatten. Ich nuzte diese sichere und wegen des langsamen Fortrükens für meine Geschäfte bequeme Gelegeuheit und begleitete den Fürsten. Das Kloster Zcheta ist wegen der zaarischen Begräbnisse berühmt, die ich besahe.

Der Zaar Heraclius traf mit seinem Gefolge den 14 Oct. im Lager ein und ertheilte mir des folgenden Tages eine förmliche Audienz. Er bezeigte große Zufriedeuheit über meine Ankunft und versicherte mich alles Beistan des, dessen meine Expedition bedürftig seyn möchte, den ich auch auf das vollkomenste genossen habe. Er erlaubte mir ihm und den Truppen zu folgen, welches nüzlich war. Der Zug ging am Kur, etwan 120 Werst hinauf bis zur türkischen Stadt Hentiois auch Chartys, die überfallen und geplündert ward. Nachher kehrte der Zaar nach Téflis zurück, wohin ich ihm so lieber folgte, da ich ein halbes Jahr im Felde unter Zelten gelebt hatte und mich für den hier ohnehin kurzen Winter nach einem ruhigern Quartier sehnte. Die Reise ging über die Stadt Krzchinwal, Keltubani, Tschala, Muchran und das Kloster Zcheta.

Den 14 ten Novemb. erreichte ich die zaarische Residenz Teflis. Die Stazionen von Mosdok am Terek bis Teflis am Kur sind also: Von Mosdok dis zum untersten oßetischen Dorfe Nischnoi Tschim am Terek 96 bis 100 Werst.

Vom untern Tschim bis zur obern Tschim oder Achmetowa am Terek	7 W.
Von hier am Terek hinauf durch und über das Gebürge bis Stepan-Zminda, dem nordlichsten kartulischen Orte am Terek 22 bis	25 W.
Von da gehet der gewöhnliche Weg nach Kobi	16 w.
von Kobi nach Guda	9 –
über Ananur	42 –
nach Duschet	11 –
und von da über verschiedene. Oerter nach Teflis	50 –
“Also von Mosdok bis Stepan-Zminda, dem ersten georgischen 0rte, etwa	130 W.
„und von da bis Teflis	128 W.
	258 W.

9 ოქტომბერს დუშეთის რაიონის მმართველი თავადი ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, დაახლოებით 800-კაციანი რაზმით, გაემართა დუშეთიდან – მუხრანზე გავლით – მცხეთის მონასტრისკენ, თბილისიდან 15 ვერსით ზევით, სადაც არაგვი ერთვის მტკვარს და სადაც ერეკლე მეფის რაზმები იყო თავმოყრილი. მე გამოვიყენე ეს საიმედო და, ნელი სვლის გამო, ჩემი საქმისთვის ხელსაყრელი შემთხვევა და გავყევი თავადს. მცხეთის მონასტერი ცნობილია მეფეთა სამარხებით, რომლებიც მე დავათვალიერე.

ერეკლე მეფე მოვიდა ბანაკში თავისი ამალით 14 ოქტომბერს და მეორე დღეს დამინიშნა მე ოფიციალური აუდიენცია. მან გამოთქვა დიდი კმაყოფილება ჩემი მოსვლის გამო და დამპირდა ყოველგვარ დახმარებას, რაც კი დასჭირდებოდა ჩემს ექსპედიციას. ეს დაპირება მე ამომწურავად გამოვიყენე. მან ნება დამრთო გავყოლოდი მას და მის რაზმებს, რაც ჩემთვის სასარგებლო იყო. ლაშქარმა გაიარა ზევით მტკვრის გასწვრივ, დაახლოებით 120 ვერსი, თურქულ ქალაქ პენტიოისამდე, იგივე ხარტისახდე[1], რომელსაც ლაშქარი თავს დაესხა და დაარბია. შემდეგ მეფე დაბრუნდა თბილისში; მეც მას გავყევი მით უფრო ხალისით, რომ ნახევარი წელი გავატარე მინდვრად, კარავში, და მსურდა მქონოდა, ამ ისედაც მოკლე ზამთარში, მყუდრო ბინა. ჩვენ გავიარეთ ქრცხინვალი, ხელთუბანი, ჭალა, მუხრანი და მცხეთის მონასტერი.

14 ნოემბერს მოვედი მეფის რეზიდენციაში თბილისში.

სადგურები მოზდოკიდან (თერგზე] – თბილისამდე (მტკვარზე) შემდეგია: მოზდოკიდან ყველაზე ქვემოურ ოსურ სოფლამდე, ქვემო ჩიხამდე (Nischnoi Tschim) თერგზე, 96 - 100 ვერსი. ქვემო ჩიმიდან ზემო ჩიმამდე ანუ ახმეტოვამდე (თერგზე) – 7 ვერსი. აქედან თერგის აყოლებით ზევით, ქედს გადაღმა, სტეფანწმინდამდე – ყველაზე ჩრდილოეთის ქართულ პუნქტამდე თერგზე – 22 – 25 ვერსი. აქედან მიდის ჩვეულებრივი გზა კობში – 16 ვერსი.

კობიდან გუდაში – 9 ვერსი
ანანურზე გავლით – 42 ვერსი
დუშეთში – 11 ვერსი.

აქედან კი სხვადასხვა ადგილებზე გავლით თბილისში – 50 ვერსი.

ასე რომ, მოზდოკიდან სტეფანწმინდამდე, პირველ ქართულ პუნქტამდე დაახლოებით 130 ვერსი.

აქედან თბილისამდე - 128 ვერსი

სულ 258 ვერსი

სტეფანწმინდიდან მიდის ჩვეულებრივი გზა ქუთაისში, ლარგვის მონასტერზე გავლით (ქსანზე), დაახლოებით – 93 ვერსი. ქრცხინვალამდე დიდ ლიახვზე – 50 ვერსი. სურამის სიმაგრემდე მტკვარზე – 40 ვერსი. მერე კი იმერეთში შორაპნამდე - 33 ვერსი და შემდეგ ქუთაისში რიონზე – 38 ვერსი.

ასე რომ, მოზდოკიდან სტეფანწმინდამდე – 130 ვერსი
და საქართველოში ქუთაისამდე – 254 ვერსი
სულ 384 ვერსი

---

[1] ეს არის ხერთვისი – გ. გ.

Von Stepan-Zminda ist der gewöhnliche Weg nach Kutais über das Kloster Largsvi am Ksani, etwan	93 W.
bis Krzchinwal am Didi Liachwi	50 –
bis zur Festung suram am Kur	40 –
und nun in Imerete bis Scharapani	33 –
und dann Kutais am Rion	38 –
„Also von Mosdok nach Stepan-Zminda	130 –
„und in Georgien bis Kutais	254 –
	384 W.

Ein etwas anderer Weg geht von Stepan-Zminda oder Kasbek über das Kloster Ananur	55 W.
nach Duschet	9 –
Kloster Tschala	48 –
Krzchinwal	59 –
Dorf Abys	25 –
nach Kutais	100 –
	296 W.

Von Teflis geht der gewöhnliche und gradeste Weg nach Kutais über Duschet	50 W.
Muchran	20 –
Krzchinwal	43 –
Suram	40 –
Wachani	24 –
Zeheri	18 –
Scharapani	16 –
nach Kutais	38 –
	249 W.

Hier lieBen mir Ihro zaarische Hoheit täglich Schuz, Vorsorge und Beförderung aller meiner Absichten erfahren. Der Hof und die GroBen aber beweisen zu Hiilfleistungen die riihmlichste Willfährigkeit. Die ganze Expedition hatte in der stadt gute Quartiere und die Kosaken mit ihren und den Expeditionspferden standen auf einem nahen Dorfe, we Mann und Pferd frey gehalten werden, welches den Leuten bey der hiesigen Theurung sehr zu statten kömt

Die Fürsten und statthalter in den Provinzen beantworten meine schriftlichen Fragen und Bitten, meistens mit deren Gewährung. Auch von imeretischen Zaar salomon erhielt ich Antworten, die mir in dessen Lande allen Schuz und Beystand versicherten. Die schreiben des Zaars werden statt der Unterschrift mit einem mit RuB geschwärzten vierekigen stempel

რამდენადმე განსხვავებული გზა მიდის სტეფანწმინდიდან, ანუ ყაზბეგიდან ანანურის მონასტერზე გავლით – 55 ვერსი.

დუშეთამდე – 9 ვ.
ჭალის მონასტრამდე – 48 ვ.
ქრცხინვალამდე – 59 ვ.
სოფ. აბისამდე – 25 ვ.
ქუთაისამდე – 100 ვ.
სულ 296 ვერსი.

თბილისიდან მიდის ჩვეულებრივი და სულ პირდაპირი გზა ქუთაისში, დუშეთზე გავლით:

დუშეთი – 50 ვ.
მუხრანი – 20 ვ.
ქრცხინვალი – 43 ვ.
სურამი – 40 ვ.
ვახანი – 24 ვ.
ჩხერი (Zecheri) – 18 ვ.
შორაპანი – 16 ვ.
ქუთაისამდე – 38 ვ.
სულ 249 ვერსი.

მისი მეფური უმაღლესობა მე ყოველდღიურად მიწევდა აქ მფარველობას, ზრუნავდა და ხელს უწყობდა ყველა ჩემი გეგმების განხორციელებას, სამეფო კარი და დიდებულები იჩენდნენ მეტად სანაქებო მზადყოფნას – დამხმარებოდნენ მე. მთელს ექსპედიციას ჰქონდა ქალაქში კარგი ბინები; კაზაკები თავიანთი და ექსპედიციის ცხენებით იდგნენ მახლობელ სოფელში, სადაც ხალხს და ცხენებს ინახავდნენ უფასოდ, რაც ხალხლისთვის, აქაური სიძვირის გამო, ძალიან ხელსაყრელი იყო.

თავადები და პროვინციების მმართველები პასუხს მიგზავნიდნენ ჩემს წერილობით კითხვებსა და თხოვნებზე, უმეტესად მათი ასრულების პირობით. აგრეთვე იმერეთის მეფის სოლომონისაგან მივიღე პასუხები, რომლებიც აღმითქვამდნენ სრულ მფარველობასა და დახმარებას. მეფის სიგელები, ხელმოწერის მაგიერ, აღინიშნებოდნენ ოთხკუთხა ბეჭდით, რომლის დიამეტრი იყო 5/4 დუიმი და რომელსაც სვრიდნენ მურით. შეიძლებოდა მასში ასოების მოხაზულობის დანახვა.

ერეკლე მეფემ ბრძანა ჩემთვის დაეჭირათ ნადირები, მოეტანათ მინერალები და ხშირად დიდხანს და არაჩვეულებრივად თავაზიანად მესაუბრებოდა მე.

15 ნოემბერს მეფემ მიმიწვია და მელაპარაკა ძალიან თავაზიანად ჩემს გეგმებსა და მიზნებზე, თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ, პრუსიის ომზე და ა. შ. ამის შეხდეგ ის მე ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მინერალებს, ეცნობოდა მათი დამუშავების ხერხებს; იგი დამპირდა ნება დაერთო მემოგზაურა მის ქვეყანაში, სადაც მოვისურვებდი დამეთვალიერებინა და შემესწავლა ყველაფერი. მეტწილად ვხვდებოდი მე მასთან პატრიარქ ანტონს, მის ბიძაშვილს; იგი ახლდა მეფეს მაშინაც, როდესაც ერთხელ პატივი დამდო მეფემ და მესტუმრა, რათა ენახა ჩემი კოლექციები ((dax GesammeIte).

von etwan 5/4 Zoll im Durchmesser bezeichnet. Man erkennet den Sehatten von Buchstaben darinn.

Der Zaar Heraclius oder Eracly ließ für mich Thiere fangen, Mineralien kommen – und besprach und unterhielt sich oft lange und ungemein gütig mit mir.

Den 15ten November ließ mich der Zaar zu sich entbieten und sprach sehr gnädig von meinen Absichten, der Beschaffenheit seines Landes, von Preußischen Kriege u. s. f. Er ließ mich nachher sehr oft nach Hofe rufen, zeigte Mineralien, erkundigte sich nach deren Behandlung und versprach mich in seinem Lande, wohin ich wolle reisen und alles sehen und untersuchen zu lassen. Meistens traf ich den Patriarchen Anton seiueu Vetter bei ihm an, der auch den Zaar begleitete, als er mich einmahl, um das Gesammelte zu sehen, mit seinem Zuspruche beehrte.

Den 22sten November besuchte ich einen kalten Schwefelbrunnen oder eingefaßte Quelle im rechten Ufer des Kur neben der Stadt. Er gleicht bis auf die mangelnde Wärme dem hiesigen Warmenbade in allen.

Den 24sten November und mehrere Mahle machte ich Excursionen nach den hohen Ufern und den verschiedenen tiefen Klüften, die das Innere des kaukasischen südlichen Vorgebürges zeigen: wovon weiterhin.

Der Zaar schickte mir kleine, mit Thou bedekte Salzklöße aus diesen und andern Klüften, um sie zu prüfen. Sie bestanden aus lauter Glaubersalz.

Im November erhielt ich in Teflis aus dem Thierreich Tetrao rufus und Alchata, Rana Rufo, Hirudo sanguisuga, georg. Zurbela, Graculus, den gemeinen Fuchs, und Haasen; Cancer Cursor, Testudo lutraria. geo. Ku, türk. Tostaga, Salmo Hucho und Cyprinus Fundulus, auch den hier häufigen Schakal. Ich beschrieb die unbekannteren Thierarten. Der Schakal der Perser, der gemeiniglich Iakhals genennet wird, Lupus aureus Kaempf. Canis aureus L. hält das Mittel zwischen dem Wolfe und Fuchse, und wäre nicht auch der Wolf selbst hier, könnte man ihn für einen ausgearteten Wolf halten. Er ist nur von der halben Größe des Wolfs und gleich an seinem braunen, mit gelb schattirten Haar zu erkennen. Ich habe ihn in den Academischen Commentarien genau beschrieben.

Den 1 sten December besahe ich die hiesige Salzsiederey. Den 3ten December ward mir die Einrichtung des Münzhauses gezeigt, auch ward mir der Schmelzprozeß der zaarischen Hütten mitgetheilt.

Der Monat war übrigens sehr regnigt und verstattete wenig Excursi-Onen.

Ganz nahe bey der Stadt, über derselben, etwan 100 Schrite vour rechten des Kur Sprudeln warme Quellen, die eingefaßt sind und nach fünf Badstuben geleitet werden, die ich mehrmahl besucht hatte und nun untersuchte:

22 ნოემბერს ვინახულე გოგირდის ცივი ჭა, ანდა შემოზღუდული წყარო, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ქალაქის ახლოს. ის მთლიანად ჰგავს ადგილობრივ თბილ აბანოებს, გარდა არასაკმაო სითბოსი.

24 ნოემბერს კი რამდენჯერმე ვიყავი ექსკურსიებზე – მაღალ ნაპირებზე და სხვადასხვა ღრმა ხეობებში, რომლებიც გვიჩვენებენ კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის შიგნეთს (das Innere); მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

მეფემ გამომიგზავნა მე პატარა, თიხით დაფარული მარილების ბელტები ამ და სხვა ხეობებიდან, რათა გამომეკვლია ისინი. ისინი შედგებოდნენ სუფთა გლაუბერის მარილისაგან.

ნოემბერში თბილისში ცხოველთა სამყაროდან მივიღე Tetrao rufus და Alchaia Rana Rufo, Hirudo sanguisuga, ქართულად წურბელა, Graculus, ჩვეულებრივი მელია და კურდღელი: Cancer Cursor, Testudo lutraria ქართულად კუ, თურქულად ტოსტაგა, Salmo Hucho და Cyprinus Fundulus, აგრეთვე აქ გავრცელებული ტურა. მე ავწერე უცნობი სახეობები ცხოველებისა. სპარსული ტურა, რომელსაც საერთოდ იაკხალს (Iakhals) ეძახიან: Lupus aureus Kaempf. Canis aureus L[1]. არის საშუალო მგელსა და მელას შორის და, აქ რომ მგელი არ ყოფილიყო, შეიძლებოდა ადამიანს ის მიეჩნია გადაგვარებულ მგლად. ზომით ის მგლის ნახევარია და გამოირჩევა თავისი მოყვითალო-ყავისფერი ბეწვით. მე ის დაწვრილებით ავწერე აკადემიის კომენტარიებში“.

1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა.

3 დეკემბერს მაჩვენეს ზარაფხანის მოწყობილობა, ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“.

სხვათა შორის, თვე იყო წვიმიანი და ხელს გვიშლიდა ექსკურსიები ხშირად გვეწარმოებინა.

სულ ახლოს ქალაქთან, მის ზემოთ, დაახლოებით 100 ნაბიჯზე მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან, გადმოდის თბილი წყაროები, რომლებიც შემოზღუდული არიან და მიემართებიან აბანოს ხუთი შენობისკენ, სადაც მე რამდენჯერმე ვყოფილვარ, ახლა კი გამოვიკვლიე:

1. წყალი არაა ცხელი, მაგრამ ძალიან თბილია; თბილი და ახალი; გაცივებული კი გამჭვირვალეცაა.

2. გემოთი და სუნით ძალიან გოგირდიანია; როცა ცივია, ეს ნიშანი ნაკლებ შეიმჩნევა.

3. მარილმჟავას მიხედვით არ შეიცავს რკინას და

4. მჟავები ასევე არ შეიცავენ ტუტეებს.

5. თუ გავხსნით ღვინის ქვის მარილთან და

---

[1] აქ მოყვანილ ცხოველთაგან რ. ერისთავის „ლექსიკონის“ მიხედვით:
Tetrao rufa – კაკაბი
Hirundo medieinalis – წურბელა
Cancer – კიბორჩხალა
Cyprinus – ჭანარი
Canis aureus – ტურა

l. Das Wasser ist nicht heiß, nur stark warm; warm und frisch, ingleichen kalt ist es klar.
2. Es schmeckt und riecht sehr schwefelleberich und beydes merkt man nach dem Erkalten wenig.
3. Galläpfel zeigen kein Eisen und
4. Säuren kein Alkali auch
5. Aufgelöst Weinsteinsalz und
6. Bleyzuker keine Erde n. s. f.
7. Es sezt auch keinem Tuf ab.
8. Beim Abdunsten bleibt blos ein wenig mineralisch Alkali; aber weder Erde noch Salze nach. Blos hierin unterscheidet es sich von den Bädern im nordlichen Vorgebürge des Kaukasus. Von denselben vorh, denn es ist wie jene ein rein Wasser, mit einer zarten Schwefelleber aus Schwefel und Natran.

Die Einwohner in Teflis nuzen es bloß zur Reinigung des Körpers und der Kleidung; einen medicinischen Gebrauch führte ich zuerst ein. Die Erfahrung bekräftigte die Theorie, daß es nämlich wieder die Gelbsucht, Rhevmatismen, steife Gelenke und ähnliche Uebel innerlich und äusserlich gebraucht, nüzlich sein werde.

Den 30sten December besuchte mich der regierende Gandscha Chan, und der Eristav David.

Ausser dem schon genaunten Pitsch-Chusi, Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio tertio postire serrato; Der 1 Fuß Länge enthält und von Ansehen des Cypr. Nasus. ist, erhielt ich in Kur noch zwey neue Fische nämlich: (Cyprinus Capoeta) cirrhis 4, radiis membrana 9, pinnis dorsi omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acuto, den die Georgianer Tschanari nennen, und der das Ansehen der Barbe hat; und Cyprinus (Mursa) cirrhis 4, radiis pinnae ani 7, pinnis dersi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato. Die Georgianer nenuen ihn Mursa, er hat die Größe des Cypr. Tinca und das Ansehen des Hechtes. Alle beschrieb ich genau und lies sie zeichnen (Cyprinus Capoeta et Mursa in Nov. Comment. Petrop.).

Vom Dschairan der Perser und Türken haben die Zoologen bisher nur unvollständige Keuntniß gehabt. Er ist in Georgien häufig, und scheint mit der Gazelle und den Kewel des Grafen Büffon nahe verwandt zu seyn. Diese Dorcas gehört aber so wenig zum Hirsrh - als Ziegengeschlecht, sondern zu den Antilopen, welche der Hr. Academicus Pallas mit der ihm ganz eigenen Gründlichkeit in seinen Spicilegiis zoologicis determiniret hat.

Salmo Salar, war jetzt auch im Kur; Lacerta Stincus L. ward mir aus der Nähe gebracht, auch erhielt ich ein geschossen wildes Schwein und ein lebendig Reh, beide ohne alles besondere.

Im December blühete um Teflis Teucrium Chamaepythis, Hyssopus, officinalis, Polygonum frutescens, Lamium album, Consolida regalis.

6. ტყვიის შაქართან, არ დარჩება მიწა და ა. შ.

7. არ გვაძლევს ნალექს ტუფზე.

8. აორთქლებისას რჩება მხოლოდ ცოტა მინერალური ტუტე, მაგრამ არც მიწა, არც მარილები. მხოლოდ ამით განირჩევა ის კავკასიის ჩრდილოეთი მთიანეთის წყლებისაგან. ეს რომ გამოვრიცხოთ, მაშინ ის, ისევე როგორც ჩრდილოეთისა, არის სუფთა, გოგირდისა და ნატრანის მსუბუქი შენაერთით.

თბილისის მცხოვრებნი იყენებენ მას მხოლოდ ტანის დასაბანად და საცვლების გასარეცხად. მე პირველად შემოვიღე მისი სამედიცინო თვალსაზრისით გამოყენება. ცდებმა გაამართლეს თეორია, რომ ის შეიძლება გამოყენებულ იქნას შინაგანი და გარეგანი მკურნალობისათვის – სიყვითლის, რევმატიზმის, სახსრების გაშეშების და მისთანა ავადმყოფობების დროს.

30 დეკემბერს მე მინახულეს განჯის მმართველმა ხანმა და დავით ერისთავმა.

გარდა უკვე ნახსენებ ფიჩხულის, Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio Lertio postice serrato, რომლის სიგრძეა 1. ფუტი და ჰგავს Cypr. Nasus, მე დავიჭირე მტკვარში კიდევ ორი ახალი სახეობა თევზისა, სახელდობრ: Cyprinus capoetis cirrhis – 4, radiis membrana 9, pinnis dorsi, omnibus iner mibus, et tertio postice basin versus sérrato, dorso acuto, რომელსაც ქართველები ეძახიან ჭანარს და რომელიც ჰგავს მურწას; და Cyprinus (Mursa-მურწა, გ. გ.) cirrhis – 4, radiis pinnae ani – 7, pinnis dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato. ქართველები ეძახიან მას მურწას, სიდიდით როგორც Cypr. Tinca და ჰგავს ქარიყლაპიას. ყველა დაწვრილებით აღვწერე და ჩავახატვინე (Cyprinus Capoeta et Mursaნ Nov. Comment. Petrop.)

სპარსულ და თურქულ ჯეირანზე ზოოლოგებს აქამდე ჰქონდათ მხოლოდ არასრული წარმოდგენა. ის ხშირად გვხვდება საქართველოში და უნდა იყოს იმავე სახეობისა, როგორც ქურციკი და გრაფ ბიუფონის Kewel. ეს ჯეირანი არც ირმების ოჯახს ეკუთვნის და არც თხებისას, არამედ ანტილოპებისას, რომლებიც ბატონმა აკადემიკოსმა პალასმა მისთვის ჩვეული საფუძვლიანობით განსაზღვრა თავის Specilegia zoologica-ში.

Salmo Salar (ორაგული) იყო ეხლა აგრეთვე მტკვარშიც; Lacerta Stincus L. მომიტანეს არც თუ შორიდან; ასევე მივიღე მე მოკლული ტახი და ცოცხალი ირემი; არც ერთი მათგანი არ წარმოადგენდა რაიმე განსაკუთრებულს.

დეკემბერში თბილისის ირგვლივ ყვაოდნენ Teucrium Chamaepythis, Hyssopus officinalis (უსუპი), Polygonum frutescens, Lamium album (ჭინჭრისდედა), Consolida regalis.

ჯერ კიდევ ქორფად და ახლად გამოიყურებოდნენ Malva rotundifolia (ბალბა ანუ მოლოქი), Reganum harmala, Zygophyllum Falago, Achiliea

---

[1] 4 – 6. მჟავები – მიწა და ა. შ., შეიძლება ასეც ვთარგმნოთ:

4. და მჟავები არ შეიცავენ ტუტეებს, ხოლო

5. გახსნილ მდგომარეობაში არ შეიცავენ ღვინის ქვის მარილს და

6. ტყვიის შაქარსა და მიწას და ა. შ.

Von frischen Ansehen waren noch Malva rotundifolia, Peganum. Harmala, Zygophyllum Fabago, Achillea Millefolium, Echium vulgare, Eryngium planum, Platanus orientalis, Lepidium vesicarium, Absinthium ponticum und verschiedene Artemisiae.

In den lezten Tagen des Decembers fiel etwas Schnee.

Ihro Zaarische Hoheit schickten mir auch von Zeit zu Zeit verschiedene Mineralien, da ich aber Hoffnung habe, die Oerter, wo sie brechen, selbst besuchen zu können, so verschiebe ich deren Anzeige.

Der erste Januar war auch hier sehr feyerlich. alles erschien in seiner Pracht, besuchte sich, wünschte sich Glück u. s. f. Ich erschien auch beym Zaar, der mich seiner Gemahlin, seiner Mutter, die sich bey einer Pleuresie neuerlich meines Raths bedient hatte, den Zarewitschen und den(en) Prinzeßinnen vorstellen lies, auch besuchte ich den Patriarchen Antoni und die übrigen Vernehmen.

Den 5ten Januar hörte man des Abends in allen armenischen Häusern Gesang und Musik, welches sie Halela nennen. Die griechischen Christen aber feyerten den 6ten Januar keine Wasserweihe.

Bey der hiesigen gelinden Witterung konnte ich manche kleine Excursionen in der Nahe der Stadt machen und verschiedene Einrichtungen in derselben besehen.

Die Fischer bedienten sich im Kur sehr kleiner hölzerner Reuse oder Fischkörbe, die nur 6 Spannen lang und 2 Spannen breit waren.

Die Saamen, welche die Pergamentmacher auf die weichen Häute streuen, um dadurch die Körner ähnlichen Unebenheiten des Schagrins hervorzubringen, ist von einem Chenopodio, die Tatareu nennen diese Saamen Alabüta, die Georgianer Titmanula.

Ausser denen im December genannten Thiere erhielt ich den Canis Hyaena, Cervus Elaphus, Viverra Ichneumon und Rupicapra.

Von Vögeln ward mir Pelecanus Onocrotalus und Carbo, Anas rutila, Gorvus Graculus, Certhia familiaris und Mergus Merganser zu Theile.

An Fischen geriethen ausser den schon genannten 3 neuen Cyprinus (S. 10), Cyprinus Nasus und Wimba und Silurus Glanis für mich in die Netze.

Den 18ten Januar blühete Bulbocodium vernum.

Den 2ten Februar trug mir der Zaar Heraclius an, ihn auf seiner Reise nach Kachet zu begleiten. Ein Vorfall vor etlichen Tagen lehrte mich, daß meine wenigen Kosaken eine sehr unzulängliche Bedeckung wider die Streifereyen der Lesgier waren, denn der rußische Geschäfftsträger der Gardekapitain Lieutenant Lwow und der Oberste Wolkow warden mit ihrer kleinen Bedeckung von rußischen Trupen 7 Werst von Teflis von den Lesgiern überfallen und verlohren Pak[p]ferde und Leute. Aenliche Auftritte kommen in Georgien fast täglich vor. Ich hatte alle sichre Gelegenheiten um so weniger zu versäumen, da der Zaar mir in Geschäften sehr behü-

Millefolium (ყვავისკუდა) Echium vulgare (ლაშქარა), Eryngium planum (ეკალი – ლურჯი). Plat..nus orientalis (ჭანდარი), Lepidium vesicarium, Absinthium ponticum (აბზინდა) და სხვადასხვა Artemisiae.

დეკემბრის ბოლო დღეებში მოვიდა ცოტა თოვლი.

მისი მეფური უმაღლესობა მიგზავნიდა მე დრო და დრო სხვადასხვა მინერალებს. რადგან მე იმედი მაქვს, რომ თვით დავათვალიერებ იმ ადგილებს, სადაც ამ მინერალებს პოულობენ, ამიტომ მათ აღწერას გადავდებ.

პირველ იანვარს აქაც იყო დიდი სადღესასწაულო განწყობა; ყველა წარმოსდგა მთელი თავისი ბრწყინვალებით, სტუმრად მიდიოდნენ ერთმანეთთან, უსურვებდნენ ბედნიერებას და ა. შ. მე გამოვცხადდი მეფესთან, რომელმაც წარუდგინა ჩემი თავი თავის მეუღლეს, თავის დედას, რომელმაც ცოტა ხნის წინ, როდესაც მას პლევრიტი (Pleuresie), დაემართა, ისარგებლა ჩემი რჩევით, უფლისწულებს და მეფის ასულებს; ვესტუმრე აგრეთვე პატრიარქ ანტონის და სხვა დიდებულებს.

5 იანვარს საღამოთი ყველა სომხურ სახლში ისმოდა სიმღერა და მუსიკა, რომელსაც ეძახიან ჰალელას. მაგრამ ბერძენი ქრისტიანები[1] არ დღესასწაულობდნენ 6 იანვარს წყალკურთხევას.

აქაური თბილი ამინდების გამო მე შევძელი მომეწყო რამდენიმე პატარა ექსკურსია ქალაქის ახლოს და დავათვალიერე მისი სხვადასხვა დაწესებულება.

მეთევზეები მტკვარზე ხმარობენ ხის ძალიან პატარა გოდორყურებს, რომელთა სიგრძეა მხოლოდ 6 მტკაველი, სიგანე – 2.

თესლი, რომელსაც მთრიმლავები აყრიან რბილ ტყავს, რათა ამით გამოიწვიონ შაგრენის ხორკლიანობა, არის Chenopodio-სი, ამ თესლს თათრები ეძახიან ალაბიუტა-ს, ქართველები – ტიტმანულას.

დეკემბერში დასახელებულ ცხოველთა გარდა მე მივიღე Canis Hyaena, Cervus Elaphus (ირემი), Viverra Ichneumon და Rupicapra.

ფრინველთაგან მომცეს Pelecanus Onocrotalus და Carbo (ვარხვი და თევზიყლაპია), Anas rutila, Corvus Graculus, Certhia familiaris და Mergus Merganser.

თევზთაგან ჩემთვის ბადეს ამოჰყვა, გარდა უკვე 3 ახალი დასახელებული Cyprinus-ისა, Cyprinus Nasus და Wimba, აგრეთვე Silurus Glanis (ლოქო).

18 იანვარს ჰყვაოდა Bulbocodium vernum.

2 თებერვალს მეფემ შემომთავაზა გავყოლოდი მას კახეთში. რამდენიმე დღის უკან მომხდარმა შემთხვევამ დამანახვა, რომ ჩემი მცირერიცხოვანი კაზაკები არ იყვნენ საკმაო საფარი ლეკთა თავდასხმის წინააღმდეგ, რადგან რუსეთის საქმეების რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტმა ლვოვმა და პოლკოვნიკმა ვოლკოვმა, რუსთა რაზმებისაგან შემდგარ მათ მცირე დაცვასთან ერთად, თბილისიდან 7 ვერსზე, განიცადეს ლეკთა თავდასხმა და დაკარგეს ხალხი და ტვირთმზიდავი ცხენები. ასეთი შემთხვევები საქართველოში ხდება თითქმის ყოველ დღე. მით უკეთესი იყო გამომეყენებინა ეს საიმედო შემთხვევა, რადგან მეფეს შეეძლო და სურდა დამხმარებოდა ჩემს საქმეებში.

---

[1] ე. ი. მართლმადიდებლები.

dflich seyn konnte und wollte. Ich konnte aber auch keine feste Entwürfe zu Reisen machen, Sondern mußte sie von Umständen und Zufall abhängig bleiben lassen.

Der Gandscha Chan Mahomed, der den 16ten Februar abreisete, hatte mich vorher einigemahl besucht, mich zu Tische gehabt und mir alle Hülfleistungen versprochen. Ich machte ihm nach hiesiger Art Geschenke.

Den 14ten Februar ward des Abends um 8 Uhr, bey stiller und heiterer Luft ein Erdbeben von etwan 2 Sekunden verspürt.

Den 15ten Februar besuchten mich drey Zarewitsche.

Den 16ten Februar fuhr der Zaar nach Melikis, unter dem Geleute der Glocken.

Den 18ten Februar besuchte ich die Pulverfabrik: die in derselben gebräuchliche Proportion der Bestandtheile ist l3 Citra oder Theile Salpeter, 2 Theile oder Citra Schwefel und 2 Theile oder Citra Kolen von Weiden oder Haseln. Ein solcher Satz wird in einem Mörsel von Wallnußholz, der inwendig etwas konisch, oben 10 Zull weit und 12 Zoll tief ist, mit einem k: nischen Stempel von Granit einen ganzen Tag gestoßen. Der Stößel wird durch einen Hebel mit einem Fußtritt gehoben. Das Pulver wird denn in einer kupfernen Schüssel von 1 Fuß weit und 2 Zull Höhe, deren Boden durchlöchert ist, gekörnt. Ein Citra Pulver gilt nach rußischen Gelde, 12 bis 15 Kopeken (4 bis 5 Groschen).

Bis zum 20sten Februar erhielt ich: Tetrao Francolinus und Alchata, auch Picus minor.

Eine kleine Skorpionart (Scorpio caucasicus) beschrieb ich nachher*.

Vom 17ten Februar fand ich blühenden Amygdalus communis, Cornus mas, Sisymbrium Sophia, Crocus vernus und Geranium cicutarium.

Den 21sten Februar ward die Abreise des Zaars nach Kachet durch ganz Teflis dreymahl auf einem Horn ausgeblasen. Ich hatte schon früher meine Einrichtungen getroffen. Da ich nach einigen Wochen nach Teflis zurückzukommen hofte, lies ich meine bisherigen Sammlungen, Papiere und alles entbehrliche Reisegerath in Teflis unter der Aufsicht des Studentens Zriakowski und dreyer Kosaken. Ersterer sollte sich mit Pflanzen- und Insektensammlen beschäftigen.

Reise von Teflis nach und in Kachetien

Den 21sten Februar Abends um 5 Uhr brach der Zaar mit seinem Gefolge, zu welchem auch ich gehörte, unter einer Bedeckung von 1000 Mann von Teflis Auf. Da auch der Rußisch-Kayserl. Geschaffsträger Lwow dem Zaar Berufs wegen folgte, so hielt ich mich vorzüglich zu demselben.

Wir gingen unter der Stadt über die Brücke des Kur, und so wie die ganze Reise in OSO gerichtet war, auch erst am linken Kur-Ufer ab-

---

* Es ist eben die von mir bemerkte Gattung der Astrachanischen Steppen. P.

მაგრამ ამასთანავე მე ვერ შევადგინე მტკიცე გეგმა ამ მოგზაურობისა და ამიტომ მხოლოდ გარემოებებზე და შემთხვევებზე უნდა ვყოფილიყავი დამოკიდებული.

განჯის ხანი მაჰომედი, რომელიც გაემგზავრა 16 თებერვალს, მანამდე რამდენჯერმე მესტუმრა მე, მიმიპატიჟა თავისთან სუფრაზე და დამპირდა დასწრებას ყველაფერში. აქაური წესის მიხედვით მე მას ვუძღვენი საჩუქრები.

14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე, მშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ვიგრძენით მიწისძვრა 2 წამის განმავლობაში.

15 თებერვალს მე მინახულეს უფლისწულებმა.

16 თებერვალს მეფე გაემგზავრა მელიკის-ში[1] ზარების რეკვის ქვეშ.

18 თებერვალს დავათვალიერე თოფისწამლის ფაბრიკა; იქ გამოყენებული (წამლის) შემადგენელი ნაწილების პროპორცია შემდეგია: 13 ციტრა ანუ ნაწილი გვარჯილა, 2 ნაწილი ანუ ციტრა გოგირდი და 2 ნაწილი ანუ ციტრა ნახშირი ტირიფისა ან თხილისა. ასეთ შემადგენლობას ნაყავენ მთელი დღე კაკლის-ხის სანაყში, რომელსაც შიგნიდან აქვს ოდნავ კონუსისებური ფორმა, ზევით არის 10 დუიმი სიგანისა და 12 დუიმი სიღრმისა, აქვს გრანიტის კონუსური ფილთაქვა, რომლითაც მთელი დღე ნაყავენ. ეს ფილთაქვა ზევით იწევა ღერბის მეშვეობით, რომელიც ფეხით მოყავთ მოძრაობაში. შემდეგ წამალი იფხვნება სპილენძის როფში, რომლის სიგანეა ფუტი, სიმაღლე 2 დუიმი და ფსკერი აქვს დაჩვრეტილი. ერთი ციტრა წამალი რუსულ ფულზე ღირს 12 – 15 კაპიკი (4-დან 5 გროშამდე).

20 თებერვლამდე მივიღე მე: Tetrao Francolinns და Alchata, აგრეთვე Picus (კოდალა) minor.

მორიელის ერთ პატარა სახეობას (Scorpio Caucasicus) შემდეგ აღვწერ[2].

17 თებერვლიდან ყვაოდნენ Amygdalus communis (ქაღაზიბადამი, CorIთვ mმS (შინდი), მჭSYmხI1i"m S01)hiმ7 C"I'0cI1S veI1IIuS და მიუთით Cornus mas (შინდი), Sisymbrium Sophia, Crocus vernus და Geranium cicutarium.)

21 თებერვალს მთელ თბილისში სამჯერ ამცნეს საყვირით მეფის გამგზავრება კახეთისაკენ. ჯერ კიდევ ადრე მე ყველაფერი მოვამზადე. რადგან იმედი მქონდა, რომ რამდენიმე კვირაში თბილისში დავბრუნდებოდი, ამიტომ დავტოვე აქ ჩემი კოლექციები, ქაღალდები და მთელი ნივთები, ურომლისოდაც შემეძლო წასვლა, სტუდენტ ზრიაკოვსკისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვემ. პირველს უნდა შეეგროვებინა მცენარეები და მწერები.

მოგზაურობა თბილისიდან კახეთისაკენ და კახეთში

21 თებერვალს, საღამოს 5 საათზე, გავიდა მეფე თბილისიდან თავისი ამალით, რომელსაც მეც ვეკუთვნოდი, 1000 მხედრის თანხლებით. რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი, თანამდებობის გამო, მისდევდა მეფეს, ამიტომ მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს.

ჩვენ მივდიოდით ქალაქს ქვევით; გადავედით მტკვრის ხიდზე და რად-

---

[1] ალბათ მელიქის საყდარში.

[2] ეს არის ჩემ მიერ შენიშნული სახეობა ასტრახანული სტეპებისა, პ[ალასი].

werts und kamen heute bis zum Dorfe Natlugi 6 Werst. Die Gegend war eine etwas hüglichte Ebene, die sich nordlich gegen das sandsteinfelsige Vorgebürge mehr erhebt. Die Oberflache ist thonigt, voller Streusteine aus Sandstein- und Kalksteinbroken.

Das Dorf Natlugi, am linken Ufer des Kur enthält etwan 50 Häuser, und ausser denselben noch nach hiesiger Weise viele Erdhütten (ruß. Semlianky). Die EinWohner sind Georgianer. Der jezige Zaar hat es, als einen Viereck von 80 Schritten im Durchmesser, mit einer Mauer umgeben und mit einem runden Schiesthurm versehen lassen; wovon es auch Heracleziche, die Heracliusburg genennet wird. Gegenüber steht auf dem rechten Ufer des Kur, das dem Fürsten Kaplanischillo gehörige, auch mit einem Schiesthurm versehene Dorf Soegalegi.

Das Kurufer und sein Bette besteht hier aus grünlich grauen grobkörnigen Sandsteinfelsen mit eingestreueten Feldspath.

Den 22sten Februar. Nach etwan 10 Werst ritten wir durch das seichte Flüßchen Lotschini, welches aus dem ersten oder dem Kur nordlichen Vorgebürge kömmt, und an welchem etwas höher die Dörfer Markopi und Nori stehen. Der Flus liegt voller runden Rollsteine aus Sand- und Kalksteinen.

Vom Lotschini zum Flusse Jör der linken des Kur, ritten wir in fast 3 Stunden etwa 16 Werst und erreichten sein rechtes Ufer 3 Werste unter der ehemaligen, jetzo eingegangenen Festung Chaschmi.

Der Weg von Natlugi bis hieher ging fast gerade nach 0., dadurch wir am Jör den Fuß des ersten südlichen Vorgebürgs erreichten. Der Jör kömmt aus dem Eis- oder Hauptgebürge, durchschneidet dieses Vorgebürge, welches an seiner linken hoch, an der rechten mehr flach ist, wendet sich denn in OSO. und fliest in dieser Richtung in einer Ebene, nach 30 Werst aber tritt er wieder in niedrig Gebürge, welches sich von der linken des Kur erhebt, in welcher er in den Kur 3 Tagereise unter Chaschmi fällt.

Die vorerwehnte Ebene am Jör ward ehemals von terekemenischen Tataren bewohnt, die besonders vielen Reis baueten, weil die Gegend durch Kanäle aus dem Jör überschwemmt werden konnte. Jetzo ist m Gebürge zur Mündung, wegen der Räubereyen der Lesgier, alles wüste. Die Festung Chaschmi ist deswegen verlassen. Bey derselben, ist zur Ueberschwemmung einer großen Fläche, ein ansehnlicher Kanal angefangen, aber auch ins Stecken geratheu.

An den Ufern des Jör wachsen hier Ulmus campestris, und Curylus Avellana, die eben blüheten, Betula Alnus, die schon geblühet hatte, Populus tremula, Hippoplaë Rhamneides. Ulmus pumila und Salix alba.

Das Bette des Jörs war zwar 200, der jezige Fluß aber nur 50 Schritte breit und voller runden Sand- und Kalksteine aus dem Vorgebürge. Sein Wasser ist sehr klar und bey 1½ Fuß tief von reisendem Lauf. Jenseits des Jörs ritten wir zum Dorfe Batara Sevli, 1 Stunde 5 Werst. Es

გან მთელი მოგზაურობა მიმართული იყო აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ხოლო პირველად მტკვრის მარცხენა ნაპირს დაყოლებით ქვევით, ამიტომ იმ დღესვე მივედით სოფელ ნათლულში, თბილისიდან 6 ვერსზე. მიდამო წარმოადგენდა ოდნავ ბორცვიან დაბლობს, რომელიც ჩრდილოეთით სულ მაღლდებოდა ქვიშაქვიან მთებისაკენ. ზედაპირი თიხიანია, სავსე ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

სოფელი ნათლული მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირას, შესდგება დაახლოებით 50 სახლისაგან და, გარდა ამისა, აქაური ჩვეულების მიხედვით ბევრი მიწურებისგან (რუსულად „ზემლიანკა“). მოსახლეობა ქართველებია. ახლანდელმა მეფემ შემოარტყა ოთხკუთხა კედელი ადგილს, დიამეტრით 80 ნაბიჯი, და დაატანა მრგვალი კოშკი. ამიტომ მას დაარქვეს ერეკლეს-ციხე. პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, დგას სოფელი სონღალუღი, გამაგრებული ასევე კოშკით, რომელიც ეკუთვნის თავად ყაფლანიშვილს.

მტკვრის ნაპირი და კალაპოტი აქ შედგება მომწვანო-ნაცრისფერი მსხვილი ქვიშაქვისაგან, რომელიც არეულია მინდვრის შპატში.

22 თებერვალი. დაახლოებით 10 ვერსის შემდეგ გადავედით პატარა მდინარე ლოჭინზე, რომელიც გამოდის პირველი მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მთისწინეთიდან; ცოტათი მაღლა მდებარეობენ სოფლები მარტყოფი და ნორიო. მდინარე სავსეა ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

ლოჭინიდან მდ. იორამდე, მტკვრის მარცხენა შენაკადამდე, 3 საათში გავიარეთ 16 ვერსი და მივედით მის მარჯვენა ნაპირამდე, 3 ვერსით ქვემოთ იმ ადგილიდან, სადაც დგას ამჟამად უმოქმედო ხაშმის ციხე.

გზა ნათლულიდან აქამდე მიემართებოდა თითქმის პირდაპირ აღმოსავლეთისკენ და, ამრიგად, იორის გავლით მივედით სამხრეთ მთისწინეთის ძირთან. იორი სათავეს იღებს ყინულიან, ანუ მთავარ ქედიდან, კვეთს ამ მთიანეთს, რომელიც მარცხენა მხარეს მაღალია, ხოლო მარჯვენა მხარეს უფრო ვაკე, შემდეგ იორი შემოუხვევს აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ამ მიმართულებით მიედინება დაბლობზე; 30 ვერსის შემდეგ ის კვლავ შედის დაბალ მთიანეთში, რომელიც აღმართულია მტკვრის მარცხენა ნაპირას, სადაც ის მტკვარს ერთვის საშვის ქვემოთ 3 დღის სავალზე.

ზემონახსენები დაბლობი იორისა წინათ დასახლებული იყო თურქმანი თათრებით, რომლებსაც აქ მოჰყავდათ განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ბრინჯი, რადგან ეს დაბლობი იფარებოდა იორიდან გაყვანილი არხების წყლით.

ახლა მთიანეთიდან შესართავამდე, ლეკების თარეშის გამო, ყველაფერი გაუდაბურებულია. ამიტომაცაა მიტოვებული ხაშმის ციხე. მის ახლოს, დიდი ფართობის მოსარწყავად, დაუწყიათ მოზრდილი არხის გაყვანა, მაგრამ მისი დამთავრება ვეღარ მოხერხებულა.

იორის ნაპირზე იზრდება აქ Ulmus campestris (თელამუში) და Corylus Avellana (ტყის თხილი), რომლებიც ახლა ყვაოდნენ, Betula Alnus, რომელსაც დაემთავრებინა ყვავილობა, Populus tremala (ვერხვი), Hippophae Rhamnoides (ჩხარტლა), Ulmus pumila Salix და alba (ტირიფი).

იორის კალაპოტი თუმცა 200 ნაბიჯის სიგანისაა, მაგრამ ამჟამად მდი-

steht au einem Bache in einer Kluft und ist mit einer Mauer als ein Viereck umgeben. Ausser dein Dorfe, welches etwan 100 Familien enthàlt, sahe man vielen Wein gepflanzt.

Nach etwan 3 Werst hatten wir das Kloster Ninoziminda zur Seite. Die steinerne Kirche ist der heiligen Nino gewidmet, und wird von einigen Mönchen bedient, inner- und ausserhalb der Mauer wohnen verschiedene Familien.

Bis Sagarcdscho eine gute halbe Stunde oder 3 Werst. Dieser Ort steht am Buche Twaitaskaro, dessen Bette 150 Schritte breit, ganz mit gerundeten Sand- und Kalksteinen bedeckt, aber jetzo ohne Wasser war, weil man es einiger Mühlen wegen abgeleitet hatte. Er fällt in diè linke des Jörs. Sagaredscho ist auch mit einer Maner umgeben, die meisten Häuser sind aber ausser derselben. Man kann hier 500 ansäßige Familien rechnen.

Der Weg hieher gieug in 0., dem Fuße des ersten Vorgebürgs para-Lel, in einer hüglichten Gegend. Bey Sagaredscho hatte man sich dieselbe sehr zu Nuze gemacht, viele Weinreben gepflanzt und viele Aepfeln, Birnen, welsche Nüsse, Kirschen. Quitten, Mandela, Mispelu, Pflaumen, Aprikosen und Korneelkirschen umher gesetzt. Die vier letzten Fruchtbäume standen schon in voller Blüte, auch Rosa canina und Rubus fruticosus, beyde an Zäunen häufig, blüheten schon.

Von Teflis bis hier hatte ich blühend gesehen, Tussilago Farfara häufig, Bulbocodium vernum, Crocus vernus, Veronica agrestis, Scilla amoena, Primula acaulis, Viola odorata, Hyacinthus racemosu, Iris pumila, Vinca minor. Leontodon Taraxacum. Diese Pflanzen sind alle auch am nordlichen Vorgebürge, doch blühen sie etwa 14 Tage später. Viscum album blühete auch. Er war bey Sagaredscho vorzüglich auf Birnbáunen und Weispip: ppeln, die selbst schon abgeblühet hatten, hàufig; auf Eichen, die hier nicht selten sind, bemerkte ich ihn nicht.

Den 23sten Februar, morgens, setzten wir die Reise von Sagaredscho fort und ritten nach 5/4 Stunden durch einen nur 5 Faden breiten Bach, fast l Werst über dem Dorfe Manavi, welches größestentheils wüst ist; die wenigen noch übrigen Emwuhner haben sich etwas nordlicher, in eine enge Ringmauer, nach einer steilen Anhöhe gerettet.

Dieses ist der àusserste ostliche Ort des Distrikts Twal Sagaredscho, der sich von Teflis längst dem südlichen Fuße des ersten Vorgebürgs (Jugum promontoriale primumi bis hieher erstrekt.

Von Manavi und schon von Sagaredseho gieng unser Weg immer noch mit wenig Abweichung in O. Nach 1½ Stunden ritten wir durch den Bach Gruwe und 2 Stunden nachher durch den Bach Bedschambagi. Beide laufen aus NNW., entspringen wahrscheinlich nur im Vorgebürge und fallen in die linke des Jör. Sie halten jetzo wenig, und der Grüwe trübes Wasser. Ehemals standen an beyden Dörfer, deren Lage wegen Wassers, na-

ნარის სიგანე იყო მხოლოდ 50 ნაბიჯი და სავსე იყო მთიანეთიდან ჩამოტანილი ქვიშაქვით და კირქვით. მისი წყალი ძალიან გამჭვირვალეა, აქვს 1 ½ ფუტი სიღრმე და სწრაფი დინება. იორის იქითა მხარეს ჩვენ გავიარეთ საათში 5 ვერსი სოფელ პატარძეულამდე. ის მდებარეობს ხეობაში პატარა მდინარეზე და გარშემორტყმულია ოთხკუთხი კედლით. სოფლის გარეთ, რომელიც ითვლის 100 ოჯახს, ჩანან ბევრი ვენახები.

დაახლოებით 3 ვერსის შემდეგ, განზე დავინახეთ ნინოწმინდის მონასტერი. ქვის ეკლესია წმ. ნინოს სახელზეა აგებული და მას ემსახურება რამდენიმე ბერი; გალავნის შიგნით და გარეთ ცხოვრობს რამდენიმე ოჯახი.

საგარეჯომდე არის კარგი 1/2 საათის სავალი, ანუ 3 ვერსი. ეს დაბა მდებარეობს მდინარე თვალთაწყაროზე (?), რომლის კალაპოტიც არის 150 ნაბიჯის სიგანისა და მოფენილია მთლიანად ქვიშაქვის და კირქვის კენჭებით. ახლა ის (კალაპოტი) უწყლოა, რადგანაც წყალი გადაგდებულია ზოგიერთი წისქვილებისათვის. ის არის იორის მარცხენა შენაკადი. საგარეჯო გარშემორტყმულია გალავნით, ხოლო მისი სახლების უმეტესობა გალავანს გარეთაა. აქ არის დაახლოებით 500 მკვიდრი ოჯახი.

გზა აქეთკენ მოდიოდა აღმოსავლეთის მიმართულებით, ბორცვიან მიდამოზე, პირველი მთისწინეთის ძირის პარალელურად. საგარეჯოსთან ეს ადგილი ძალიანაა გამოყენებული: ირგვლივ გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, გარგარი და შინდი. ოთხი უკანასკნელი უკვე ყვაოდა; ასევე Rosa canina (ასკილი) და Rubus fruticosus (მაყვალი), რომლებიც ხშირად გვხვდება ღობეების გასწვრივ, უკვე ყვაოდნენ.

თბილისიდან აქამდე ვხედავდი, თუ როგორ ყვავილობაში იმყოფებოდნენ Tussilago Farfara (ვირის ტერფა) ხშირად, Bulbocodium vernum, Crocus vernus, Veronica agrestis, Senlla amoena, Primula acaulis, Viola odcrata (ია), Hyacinthus racemosus, Iris pumila, Vinca minor, Leontodon Taraxacum (თავკომბალა). ყველა ეს მცენარე გვხვდება ასევე ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მაგრამ ყვავიან 14 დღით გვიან. აგრეთვე ყვაოდა Viscum album (ფითრი). საგარეჯოში ის უმეტეს წილად იყო მსხალზე და ვერხვზე, რომლებსაც თვით უკვე ეყვავილათ; მუხაზე კი, რომელიც აქ არც თუ იშვიათად გვხვდება, ფითრი არ შემიმჩნევია.

23 თებერვალს დილით გავედით საგარეჯოდან და 5/4 საათში გავიარეთ 5 საჟენის სიგანის მდინარე, რომელიც მიედინება სოფ. მანავის 1 ვერსით ზემოთ. ეს სოფელი თითქმის მთლიანად განადგურებულია; გადარჩენილ მოსახლეთაგან მცირე ნაწილმა შეაფარა თავი ოდნავ ჩრდილოეთით ვიწრო გალავანს ციცაბო მაღლობზე.

ეს არის ყველაზე განაპირა ადგილი თვალ (?) საგარეჯოს მხარისა, რომელიც გადაჭიმულია პირველი მთისწინეთის სამხრეთ კალთების გასწვრივ, თბილისიდან ამ ადგილამდე.

მანავიდან და უკვე საგარეჯოდანაც ჩვენი გზა, ოდნავი გადახრებით, მიემართებოდა ჯერ აღმოსავლეთისკენ. 1 ½ საათში გავიარეთ მდ. გრუვე (?), ამის მერე 2 საათში კი – მდ. ბეჭამბაღი. ორივე მოედინება ჩრდილოეთ-

her, gute und Gebürgwaldung vorzüglich aus Roth-Weißbuchen und Eichen, und wegen der thonigten Verflüchuug des Gebürges mit hinreichender Dammerde für Ackerbau und] Weide, sehr vortheilhaft war; gegenwärtig war aber alles wüste.

Vom Bache Bedschambagi ging unser Zug in N. O., wodurch wir auf die Anhöhen des Vorgebürgs, an dessen Fuß wir vorher reiseten, kamen. Auf denselben paßierten wir zwey tiefe Gebürgsklüfte mit Quellbächen und kamen nach anderthalb Stunden an den Ort Kudalo, wo wir die Nacht zubrachten. Den ganzen Tag war Schnee gefallen.

Kudalo steht auf den flachen, nicht hohen und nicht felsieten, sondern stark mit Thon, voller Sandstein- und Kalksteingeschiebe, und Dammerde bedeckten ersten Vorgebürge und ist mit einer Mauer als ein Viereck, jede Seite etwan 80 Schritte lang, umgeben. Die Einwohner, etwan 50 Familien wohnen in Erdhütten (ruß. Semlianki) und nehmen ihr Wasser aus einer Quelle au der Mauer.

Die hohe Lage von Kndalo zeigte am folgenden heitern Morgen eine herrliche Aussicht. In der Nähe das Dorf Dschimiti westlich, und Pechnelli und Siari jenseits einer großen Kluft nordlich. Beyde erhalten ihr Wasser aus dem Bache Lakabel, der seinen Lauf in der Kluft hat und gehören dem Fürsten Endronika Schillo. Entfernt zeigte sich in N. das von W. in 0. streichende Alpengebürge mit dem gastrogen neuen glänzenden Schnee, in S. dunkel in Nebel das 2te Vorgebürge (Promontorium secundum) und näher mit einem frischen Grün gekleidete Weizen- und Gerstenfelder, von dem dunklen Schatten der Waldung des 2ten Vorgebürges begränzt.

Den 24sten Februar des Morgens um 9 Uhr verließen wir Kudalo und ritten erst eine viertel Stunde in N. über Fehler, die jetzo für die Gerstensaat gepflügt wurden; denn ließen wir uns in die schou‘gedachte große Kluft hinab und folgten dem genannten Bache Lakabel eine gute viertel Stunde in O. hinab. Am Bache standen einige kleine Mühlen mit horizontalen Rädern (ruß. Mutowka). Die sehr steilen Wände der Kluft zeigten Thon mit Geschieben von runden Sandsteinen, auch wenigern Kalksteinen. Nun stiegen wir in N. Ostlicher Richtung aus der Kluft und kamen auf der Fläche des Vorgebürges, nach 3/4 Stunden, nach dem Dorfe Melani wo wir anhielten.

Melani gleicht Kudalo in der Lage auf dem Vorgebürge, hat aber keine Mauern, daher die Häuser weitläufiger stehen. Es gehört, wie Kudalo und Dschimiti, dem Zaar.

Von Melan gieng der Zug auf dem ersten Vorgebürge nach dem Dorfe Magaro, im Distrikt Kischa auf dem jenseitigen Ufer einer Kluft, in welCher, der Viehtränke wegen, mehrere Brunnen, wider die Weise Georgiens. gegraben waren. Dahin ritten wir in N. O. und gebrauchten drittehalb Stunden.

ჩრდილო-დასავლეთიდან, ალბათ სათავეს იღებენ მხოლოდ მთისწინეთიდან და ერთვიან იორს მარცხენა მხრიდან. ახლა ისისი წყალნაკლული არიან, გრუვეს წყალი კი მღვრიეცაა. წინათ ორივე მათგანზე იყო სოფლები, რომელთა მდებარეობაც მთიანეთის საკმაო შავმიწიანი თიხიანი ზედაპირის, წყლის, ახლოსმყოფი კარგი მთის ტყეების – უმთავრესად წითელი და თეთრი წიფლის და მუხის, – გამოისობით ძალიან გამოსაყენებელი იყო მიწათმოქმედებისა და საძოვრებისთვის. ახლა კი ყველაფერი გაოხრებულია.

მდ. ბეჭამბაღიდან ჩვენი გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით რის გამოც ავედით მთისწინეთზე, რომლის ძირის გასწვრივაც ჩვენ მანამდე მივდიოდით ჩვენ გავიარეთ ორი ღრმა მთის ხეობა ნაკადულებით და 1 ½ საათში მივედით ქოდალოში, სადაც გავათიეთ. მთელი დღე თოვდა.

ქოდალო მდებარეობს სწორ, არც-თუ მაღალ, არაკლდოვან, მაგრამ ქვიშაქვითა და კირქვით სავსე თიხითა და შავი მიწით დაფარულ პირველ მთისწინეთზე. ის შემორტყმულია ოთხკუთხი კედლით, რომლის სიგრძე ყოველ მხრიდან თითქმის 80 ნაბიჯია. მოსახლეები – დაახლ. 50 ოჯახი – ცხოვრობენ მიწურებში (რუსულად „ზემლიანკა“) და იღებენ წყალს წყაროდან, რომელიც გადმოდის კედელთან.

ქოდალოს მაღალმა მდებარეობამ მეორე დილას, მოწმენდილ ამინდში, გადაგვიშალა შესანიშნავი სანახაობა. ახლოს, დასავლეთისკენ, სოფელი ჯიმითი; ფეხველი[1] და ზიარი – ჩრდილოეთით, დიდი ხეობის იქითა მხარეს. ორივენი წყალს იღებენ მდ. ლაკაბელიდან, რომელიც მოედინება ხეობაში, (სოფლები) ეკუთვნიან თავად ანდრონიკაშვილს. შორს ჩრდილოეთით ჩანს დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გადაჭიმული ალპური ქედი, ახალი, გუშინდელი ბრჭყვინავი თოვლით; სამხრეთით ბნელ ბურუსში ჩანს მეორე მთისწინი, ხოლო ახლოს, მეორე მთისწინის ტყეების ჩრდილით გამოყოფილი, ახლად ამწვანებული ხორბლის და ქერის ყანები.

24 თებერვალს, დილის 9 საათზე, დავტოვეთ ქოდალო. პირველი 15 წუთი მივდიოდით ჩრდილოეთისკენ მინდვრებზე, რომლებსაც ახლა ხნავდნენ ქერის დასათესად; შემდეგ დავეშვით ქვევით დიდ ხევში, რომელიც უკვე ვახსენეთ, და ჩავყევით ზემოთ დასახელებულ მდ. ლაკაბელს 15 წუთი აღმოსავლეთისკენ. მდინარეზე იდგნენ პატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“). ხეობის ძალიან ციცაბო კედლები გვიჩვენებდნენ თიხას მრგვალი ქვიშაქვის და ცოტა კირქვის კენჭების ნაყარით. ჩვენ ამოვედით ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ ხევიდან და ავედით მთისწინეთის თხემზე; 3/4 საათის შემდეგ კი მოვედით სოფელ მელაანში, სადაც გავჩერდით.

მელაანი, თავისი მთაგორიანი მდებარეობით, ჰგავს ქოდალოს, მაგრამ არაა შემორტყმული კედლით; ამიტომაც სახლები დგანან ერთმანეთისგან შორიშორს. მელაანი, ისევე როგორც ქოდალო და ჯიმითი, ეკუთვნის მეფეს.

მელაანიდან წავედით პირველი მთისწინეთით სოფ. მაღაროში, კიშას[2] მხარეში, ხეობის მეორე მხარეს, სადაც საქონლისთვის წყლის სასმელად ამოთხრილია ჭები, ქართული ჩვეულების საწინააღმდეგოდ. იქით ჩვენ მივდიოდით

---

[1] ალბათ ფ ხ ო ვ ე ლ ი.

[2] უნდა იყოს ქ ი ზ ი ყ ი – გ. გ.

Den 25sten Februar rückten Ihro Zaarische Hoheit eine Slunde weiter bis zum Kloster Ninoziminda; dem Hrn. Lwow und mir aber riethen sie in Magaro zu bleiben, weil es im Kloster an Futter für die Pferde fehlen würde. Dieses war uns desto lieber, da es gerade heute den ganzen Tag schnie: eine Erscheinung, die sich nach dem Zeugnisse der Einwohner seit vielen Jahren nicht ereignet hatte. Cornus mas, Prunus domestica, und Amygdalus communis standen in voller Blülhe, die gewiß sehr gelitten haben muß. Mich hinderte das Wetter an einer guten Exkursion.

Den 26sten Februar ritten wir von Magaro in N. W. und erreichten nach einer Stunde Ninoziminda d. i. Kloster der heiligen Nino. Ihro Hoheit bewillkommten uns auf dem Wege nach der Kirche. Es ist eins der angesehensten Klöster Georgiens und der Siz eines Erzbischofs, der einige wenige Mönche bey sich hat. Diese erzählten, daß die heilige Nino bey ihnen begraben läge. Sie sey 300 Jahr nach Christi Geburt auf Befehl der Mutter Gottes, die ihr ein von ihren eigenen Haaren geflochtenes Kreuz gegeben, von Jerusalem nach Georgien gekommen, und habe unter dem dermahligen Zaar Mirian Mepe den Grund zur christlichen Religion gelegt. Die Kirche ist fast 7 Faden lang und 5 Faden breit, von Ziegeln erbauet. Inwendig sind die Ziegel der Wesiseite grün, blau und schwarz glasirt; so sollen alle, und die Kirche größer gewesen sein. Neben der Kirche ist ein klein Gebäude für die Mönche und ein größeres für den Erzbischof.

Auf dem Kirchhofe standen sehr dicke Walnußbäume und eines Beines dicke Buxbäume (Buxus sempervirens), die man auch in dieser Gegend wild findet, und die ganz blüheten.

Beim Kloster ist ein kleynes Thal die dasselbe umgebenden Höhen tragen ansehnliche Waldung. An der Nordseite ist eine Kluft und in derselben ein eingefaßter Quell, aus welchem das Kloster Wasser hulet. Von Kloster liegen nach allen Seiten Dörfer in der Entfernung von 1 ½ bis 2 Werst.

Wir waren noch und schon seit dem 22sten November, auf der Höhe des sich nordlich senkenden Vorgebürges, kamen aber nun durch die Richtung unsers Weges in W. N. W. an den nordlichen Fuß des Gebürges, dem Wir I Stunde folgten und dadurch das kisichische Dorf Wagir, 75 bis 80 Werst von Teflis, erreichten.

Vom 27sten und bis 29sten Februar.

Da der Zaar theils im kisichischen Distrikte, theils mit den Lesgieru verschiedene Geschäfte abzumachen hatte, und es täglich regnete und schnie, auch die Frostnächte meine Excursionen sehr hinderten, so bemühete ich mich bey diesem Auffenthalt mit gutem Erfolge um geographische und ökonomische Kenntaisse dieser Gegenden, auch machte ich aus Wagiri einen Rapport an die Keyserliche Akademie der Wissenschaften, den der Zaar mit eigenen Depeschen nach Kislar abgehen ließ.

Vom lsten bis 6ten März waren Wir ebonfalls noch in Wagir, von wo

ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, რასაც მოვანდომეთ 1 ½ საათი.

25 თებერვალს მისი მეფური უმაღლესობა 1 საათის სავალზე წავიდა, ნინოწმინდის მონასტრამდე; ბ-ნ ლვოვს და მე გვირჩიეს დავრჩენილიყავით მაღაროში, რადგან მონასტერში არ იქნებოდა ცხენების საყოფი საკვები. ეს ჩვენთვის მით უფრო ხელსაყრელი იყო, რომ დღეს მთელი დღე თოვდა ასეთი თოვლი, მოსახლეობის თქმით, მრავალი წლების მანძილზე არ ყოფილა. შინდი, შავქლიავა და ნუში ყვაოდნენ და, ალბათ, დაზიანდებოდნენ (ამინდის გამო). ამინდმა შემიშალა ხელი მომეწყო კარგი ექსკურსია.

26 თებერვალს გავემართეთ მაღაროდან ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში მივედით ნინოწმინდაში, ე. ი. წმინდა ნინოს მონასტერში. მისი უმაღლესობა შემოგვეგება ჩვეს ეკლესიის გზაზე. ეს არის საქართველოს ერთი ყველაზე შესანიშნავ მონასტერთაგანი და მთავარეპისკოპოსის საჯდომი, ჰყავს რამდენიმე ბერი. მათ გვიამბეს, რომ წმ. ნინო დამარხულია აქ. ის (ნინო) ღვთისმშობლის მოთხოვნით, რომელმაც მისცა მას თავისი თმებისაგან დაწნული ჯვარი, 300 წლის შემდეგ ქრისტეს დაბადებისა, მოვიდა იერუსალიმიდან საქართველოში და მაშინდელი მეფის მირიანის დროს ჩაუყარა საფუძველი ქრისტიანულ რელიგიას. ეკლესია არის თითქმის 7 საჟენი სიგრძისა და 5 – სიგანისა; ნაშენია აგურით. შიგნიდან, დასავლეთის მხარეს, აგურები დაფარულია მწვანე, ლურჯი და შავი ჭიქურით; ამბობენ, რომ წინათ ყველა აგური ასეთი იყო, ხოლო ეკლესია უფრო დიდი. ეკლესიის გვერდით დგას პატარა სახლი ბერებისთვის და ერთიც მოზრდილი მთავარეპისკოპოსისათვის.

ეკლესიის ეზოში იდგნენ ძალიან მსხვილი კაკლის ხეები და ფეხის სიმსხო ბზა, რომლებიც ამ მხარეშიც გარეული სახით გვხვდებიან; ისინი უკვე ყვაოდნენ. მონასტრის ახლოს არის პატარა ველი, რომელიც შემოფარგლულია ტყით დაფარული მთებით. ჩრდილოეთის მხრიდან არის ხეობა, იქვეა წყარო, საიდანაც მონასტერი იღებს წყალს. მონასტრიდან 1 ½ – 2 ვერსის დაშორებით, ირგვლივ მდებარეობენ სოფლები.

ჩვენ უკვე 22 ნოემბრიდან ვიყავით ჩრდილოეთისკენ დაშვებულ მთისწინეთზე; ახლა კი ჩვენი გზის მიმართულებით, დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით, მივედით ქედის ჩრდილოეთ ძირთან, რომლის გასწვრივაც მივდიოდით 1 საათი და მივაღწიეთ ქიზიყის სოფელ ვაქირს, რომელიც მდებარეობს თბილისიდან აღმოსავლეთით 75 – 80 ვერსზე.

27-დან 29 თებერვლამდე.

რადგან მეფეს, ერთი მხრით ქიზიყში, მეორე მხრით ლეკებთან, ჰქონდა საქმეები მოსაგვარებელი და ყოველდღე წვიმდა და თოვდა, რაც ყინვიან ღამეებთან ერთად ჩემს ექსკურსიებს უშლიდა ხელს, ამიტომ მე ვეცადე წარმატებით გავცნობოდი ამ მხარის გეოგრაფიულ და ეკონომიურ მდგომარეობას; აგრეთვე ვაქირიდან დავწერე მე რაპორტი საიმპერატორო აკადემიაში, რომელიც მეფემ, თავის საკუთარ დეპეშებთან ერთად, გააგზავნა ყიზლარში.

1-დან 6 მარტამდე ჩვენ კვლავ ვაქირში ვიყავით, საიდანაც მე მოვაწყე რამდენიმე ექსკურსია უკვე ყვავილობაში მყოფ მცენარეთა გამო, რომლებზეც მე შემდეგ მოგახსენებთ. ჭინჭრის-დედა თბილისიდან აქამდე გვხვდება ძალიან ხშირად და ეს მცენარე, ქორფა, წარმოადგენს საერთოდ ხმარებულს კარგ

aus ich mehrere Exkursionen der schon häufig blühenden Pflanzen wegen machte, die ich weiterhin anführen werde. Lamium album war von Teflis bis hier ungemein häufig und das junge Krant ist hier eine allgemein gebräuchliche, nicht üble Fastenspeise. Ornithogalum und einige schöne Irides blüheten jetzt.

Den Schakal (Canis aureus s. vorh.) hörte man hier des Nachts gewaltig kreischen.

Da diese Tage schön waren, so sangen auch die Droßeln aus voller Macht. Durch die Jagd mit Hunden erhielt ich Haasen und durch Falken Fasanen.

Die ganze Natur Kleidete sich fast zusehends in ein schönes Grün.

Den 7ten März brach der Zaar von Wagir auf, um noch im kisichisehen Distrikt zu reisen. Wir ritten durch ein Thal und dann dem nordlieben Fuße des Vorgebürges paralel in OSO, dadurch wir nach mehr als 2 Stunden oder etwan l4 Werst an die Quelle Gumbat kamen. Der Weg ging durch Kornfelder der kisichischen Dörfer Maschnari, Sakobo, Assanuri und Dschugani, die den ganzen nordlichen Fuß dieser Gebürgstreke mit ihren Wohnungen, Wein- und Obstgarten bedecken.

Der Zaar befahl die Quelle Gumbat mit einer Ringmauer zu umgeben, damit sie dem im Thal weidenden Vieh der genannten Dörfer, bey Lesgischen Ueberfällen zur sichern Zuflucht dienen können.

Von der Quelle ritten wir in SSW und kamen nach etwan anderthalb Werst nach dem Stephanskloster, Ziminda Stepani Chirsoeli d. i. des heil. Stephans aus der Gegend Girs. Das Kloster steht am Fuße des nordlichen Vorgebürgs an einer Kluft aus SSO, wüste. Die 10 Faden lange steinerne Kirche und ein ansehnlicher Glockenthurm sind sehr verfallen, und von Wuhnungen und der Ringmauer selbst sind nur noch Trümmer. Ich fand weder Inschriften, noch konnten mir die Geschichte des Klosters betreffende Nachrichten mitgetheilt werden.

Die Spuren von Karagatsch, der ehemaligen Hauptstadt Kachetiens sind von Stephanskloster nur etwan 5 Werst im OSO am Gebürgfuß und Ufer des Alasan.

In OSO. Richtung hatten wir zu beiden Seiten des Weges Dschugäni oder Zjukzeni, Tibani, Prasiani, Arboschiki und Mursani und kamen nach etwan 7 Werst vom Kloster nach dem Dorfe Matschani, dem äußersten sud-östlichen des Distriktes. Es liegt auf der größesten Höhe des Vorgebürges, und giebt Aussicht nach dem nordlichen Thal und Schueegebürge, und in S. nach dem Kur und den Münduugen des Alasan und Jör; Frühlingsdünfte aber trübten den Horizont.

Den 8ten März. Als wir des Morgens von Matschani aufbracheu, folgte uns ein Schwarm Suplikanten zu Fuße und zu Pferde, die dem Zaar fast überall kniend um Rechtshülfe, meist in Gränzstreitigkeiten unter sieh baten und theils die streitigen Plätze zeigten.

სამარხო საჭმელს. ornithogalum და ზოგი მშვენიერი ზამბახი ახლა ყვაოდნენ.

ღამე ტურები გაჰკიოდნენ.

რადგან ეს დღეები მშვენიერი ამინდები იყო, შაშვები მთელი ხმით გალობდნენ. ძაღლებით ნადირობის წყალობით მივიღე მე კურდღლები, ხოლო მიმინოებით ნადირობისას – ხოხბები.

მთელი ბუნება თითქმის ჩვენ თვალწინ ლამაზი მწვანით იმოსებოდა.

7 მარტს მეფე გაემგზავრა ვაქირიდან, რათა კიდევ შემოევლო ქიზიყის მხარე. ჩვენ მივდიოდით დაბლობზე, შემდეგ მთისწინეთის ჩრდილოეთის კალთის პარალელურად აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ამნაირად 2 საათზე მეტის, ანუ თითქმის 14 ვერსის შემდეგ, მივედით გუმბათის წყაროსთან. გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების – მაშააარის, საქობოს, ასანურისა და ჯუგაანის ყანებზე. ეს სოფლები გაშენებულია ამ მთისწინეთის მთელ ჩრდილოეთ კალთებზე თავისი სახლებით, ვენახებითა და ხეხილის ბაღებით.

მეფემ ბრძანა გალავანი შემოევლოთ გუმბათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმის დროს ამ გალავანში შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ მინდვრებზე სძოვდა.

წყაროდან ჩვენ გავემართეთ სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით და დაახლოებით 1 ½ ვერსის შემდეგ მივედით სტეფანეს მონასტერთან, ე. ი. წმინდა სტეფანე ხირსელის მონასტერთან. გაპარტახებული მონასტერი დგას ჩრდილოეთ მთისწინეთის ძირას ხევში, სამხრეთ-დასავლეთისკენ. 10 საჟენი სიგრძის ქვის ეკლესია და დიდი სამრეკლო ძალიან დანგრეულია და საცხოვრებელი სახლებისა და გალავნისაგანაც მხოლოდ ნანგრევებიღა დარჩენილა. მე ვერც წარწერები ვნახე და ვერც სათანადო ცნობები მოვიპოვე ამ მონასტრის ისტორიის შესახებ.

კახეთის ძველი დედაქალაქის ყარაღაჯის ნაშთები არის მდ. ალაზნის ნაპირას, სტეფანწმინდიდან მხოლოდ 5 ვერსის მანძილზე აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთის ძირას.

აღმოსავლეთის – სამხრეთ აღმოსავლეთის მიმართულებით, გზის ორივე მხარეს, იყო სოფლები ჯუგანი (Dschugäni და Zjukani[1]) ტიბაანი, პრასიანი, არბოშიკი და მირზაანი; მონასტრიდან 7 ვერსზე მივედით მაჩხაანში, რომელიც არის ამ მხარის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი. ის მდებარეობს მთისწინეთის ყველაზე მაღალ ადგილას, საიდანაც მოჩანს ჩრდილოეთის დაბლობი და თოვლიანი ქედები, სამხრეთით – მტკვარი და ალაზნისა და იორის შესართავები; გაზაფხულის ორთქლი ბურუსში ხვევდა ჰორიზონტს.

8 მარტი. როცა დილით ჩვენ გავედით მაჩხაანიდან, უკან გამოგვყვა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე ისინი დაჩოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს.

ჩვენ უმთავრესად მივდიოდით სამხრეთისკენ, მთისწინეთის სანხრეთ მხარეზე და განსაკუთრებით ხშირ წიფლნარსა და მუხნარში. 3/4 საათის ანუ 4 ვერსის შემდეგ მივედით ქედის სამხრეთ კიდეზე და ჭალიდან გაშლილ, თიხიან და ბორცვიან სტეპზე გავლით, გავედით პატარა დაბლობზე, იქ იყო

---

[1] ხომ არ არის ცლუნკაანი?

Wir ritten meist in S. auf die Südseite des Vorgebiirges und zum größesten Theil in dicken Buchen- und Eichengesträuch. Nach 3/4 Stunden oder etwan 4 Werst kamen wir an den südlichen Gebiirgrand und aus dem Gehölze in offene thonigte und überall hügelichte Steppe, bis zu einem kleinen Thal oder Kastel, von einigen 100 Schritten im Umfange, in welchem Kochsalz- und Bergölqnellen sind. Davon weiterhin.

Von den Kochsalzquellen fast in Westen kamen wir nach mehr als einer halben Stunde oder 3 Werst an den Ursprung des kleinen Baches Ole. Auch diesen Ort befahl der Zarr zur Sicherheit der auf der Höhe stehenden kisichischen Dörfer mit einer Ringmauer zu umgeben. Diese haben hier 10 bis 12 Werst von ihren Wuhnungen ihre Aker und Viehtriften und oft führten die Lesgier Menschen und Vieh in die Sklaverey. Man sahe hier mehrere kleine runde und vierekige Plätze und Erdwallen, in welche die Einwohner, wenn sie die Räuber früh genug bemerken, mit ibrem Vieh fliehen und sich männlich vertheidigen. Nach einem fest beobachteten Herkommen eilt jeder Kisiche mit seinem Gewehr dahin, wo er schießen hört, und durch diese. Maasregeln werden sie von den Lesgiern weit seltener, als ihre Nachbaren in Karteli heimgesucht. Nicht selten suchen auch die Kisichen ihren Verlust an Menschen und Vieh mit Gewinn zu ersetzen; sie machen nàmlich Ueberfàlle in dem mit ihnen gränzenden lesgischen Distrikt Dsehari und nehmen was sie finden. So trieben sie den Lesgiern im Winter 1772 an 30 000 Schafe fort.

Vom Ursprunge des Baches Ole ritten wir eine Stunde in NNO und kamen von freien hügelichen Feldern am Fuße des Gebürges, nach andern 3/4 Stunden, nach dem Dorfe Bedbe.

Den 9ten März. Von Bodbe ritten wir in N. W. und kamen nach einer halben Stunde nach Magaro (s. den 25sten Februar.)

Von Magaro ging der Weg fast recht in W. bey den Dörfern Nekivani und Tschotori, beide auf der Höhe des Vorgebürges vorbey, und gelangten nach einer halben Stunde in die große, tiefe Kluft Anasgiskawi. In derselben ritten wir in N. W. und erreichten nach 3/4 Stunden das Dorf Anaga auf dem westlichen. Ufer der Kluft, ain Fuße des Gebürges.

Die Kluft Anagiskawi ist 10 bis 20 Faden breit und ihre steilen Wände zeigen gerundete Sandsteingeschiebe in grauen Thon gepsckt. An den Seiten sprudelt eine Menge kleiner Quellen. Die Einwohner haben alle in kleine Kanäle gesammlet, die durch die lnklination des Grundes der Kluft von Zeit zu Zeit starke Schüße oder auch Falle von l bis 2 Faden hoch machen. Dieser Wasserstrohm von der Dicke eines Beines sezt, auf einer Strecke von 3 Werst, 43 kleine Mühlen mit horizontalen Rädern in Bewegung, die jede in 24 Stunden 200 bis 250 Pfund Mehl, die ebern nähmlich weniger als die untern liefern.

Von 10ten bis 12ten März blieben wir in Anaga. Ich machte eine Excursion nach der Festung Signach, der einzigen des Distrikts Kisichi.

100 ნაბიჯის გარშემოწერილობის გამაგრებული ადგილი, რომელშიც იმყოფებოდა სუფრის მარილის და ნავთის წყაროები, ათზე შემდეგ.

ამ მარილის წყაროებიდან, თითქმის დასავლეთით, 1/2 საათში, ანუ 3 ვერსის შემდეგ, მივედით პატარა მდინარის ოლის სათავესთან. მეფემ ბრძანა შემოევლოთ კედლით ეს ადგილიც მაღლობზე მდებარე ქიზიყის სოფლების უსაფრთხოებისთვის. ამ სოფლებს აქ, თავიანთი საცხოვრებლებიდან 10 - 12 ვერსზე, ჰქონდათ ყანები და საძოვრები და ლეკები ხშირად იტაცებდნენ პირუტყვს და ხალხს ტყვედ მიერეკებოდნენ. აქ ჩანდა პატარა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებდნენ თავს და პირუტყვს, როცა დროზე შეამჩნევდნენ მძარცველებს, და მამაცად იცავდნენ თავს. მკაცრად დადგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში. არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინაზღაურონ დანაკლისი ხალხისა და პირუტყვისა; ამიტომ ისინიც ესხმიან თავს მათ მეზობლად მდებარე ლეკურ რაიონს ჭარს და მოაქვთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე მაგ., 1772 წლის ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30 000 ცხვარი.

მდ. ოლის სათავიდან ჩვენ წავედით ჩრდილოეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით და გაშლილი ბორცვიანი მინდვრების გავლით, რომელიც აკრავს ქედის ძირს, 3/4 საათში ვიყავით სოფელ ბოდბეში.

9 მარტი. ბოდბიდან გავემართეთ ჩრდილოეთ-დასავლეთით და 1/2 საათში მივედით მაღაროში (იხილე 25 თებერვალი).

მაღაროდან გზა მიდიოდა თითქმის პირდაპირ დასავლეთისკენ, სოფლების ნეკივანის[1] და ჭოტორის ახლოს (ორივენი მთის თხემზე მდებარეობენ) და 1/2 საათში მივედით დიდ, ღრმა ხეობაში – ანაგისკარში. ამ ხეობით გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 3/4 საათში მივაღწიეთ სოფელ ანაგას, რომელიც მდებარეობს ხეობის დასავლეთ სანაპიროზე, ქედის პირას.

ანაგისხევის ხეობა არის 10 – 20 საჟენის სიგანისა. მის ციცაბო კედლებში ჩანან ნაცრისფერ თიხაში არეული ქვიშაქვის კენჭები. კალთებზე ჩამოედინებიან უამრავი პატარა წყაროები. მცხოვრებლებმა ისინი შეაგროვეს პატარა არხებში, რომლებიც ხეობის ნიადაგის დაქანების გამო ხანდახან მძლავრად ვარდებიან 1 – 2 საჟენის სიმაღლიდან. წყლის ამ ნაკადს – ფეხის სიმსხოსი – 3 ვერსის მანძილზე მოძრაობაში მოჰყავს 43 პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში იძლევა 200 – 250 გირვანქა ფქვილს, ამასთან უფრო ზევით მდებარენი ნაკლებს იძლევიან, ვიდრე ქვემოთ მდებარენი.

10-დან 12 მარტამდე დავრჩით ანაგაში. მე მოვაწყე ექსკურსია სიღნაღის ციხისკენ, რომელიც ერთადერთი ციხეა ქიზიყის მხარეში. ის მდებარეობს პირველი სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ კალთის ძირას, სოფლების საქობოს და მაშნაარის ახლოს. შემდეგში ამ მხარის შესახებ მეტს ვიტყვი.

თიხიან მაღლობებზე გვხვდებოდა პატარა ხვრელები ტარანტულით (Ara-

---

[1] ალბათ ნუკრიანი – გ. გ.

Sie liegt auf dem südlichen Vorgebürge am nordlichen Fuß desselben. bey den Dörfern Sakobo und Maschnari. Davon bey diesem Distrikt ein mehreres.

Auf den thonigten Höhen findet man viele kleine Löcher mit Tarantеln (Aranea Tarantula L.) denen am Terek gleich.

Ich fand hier Gelegenheit von den Lesgiern Nachrichten zu erhalten.

Den 13ten März verließen wir Anaga und mit diesem äussersren Dorfe auch den kisichischen Distrikt, denn das Dorf Baidar gehört, so nahe es auch bey Anaga liegt, schon zu einem andern kachetischen Distrikt, in Welchem wir nun reiseten.

Auf unserem Wege in WNW. kamen wir durch einen fast trocknen Bach, an welchem das Dorf Baidar stand.

Nach einer halben Stunde hatten wir das Dorf Kardanach an einem Bache und nach 2 Stunden den Bach Achtala. Auf dem Wege sahen wir am nordlichen Fuße des Vorgebürges die Dörfer Bakurziche, Kolaki, Wedschin und Gurdschani. Von Achtala kamen wir nach anderthalb Stunden bey den Dörfern Dschumlaki und Achasche vorbey nach dem Dorf Weliziche[1]. Die Häuser sind von karlelischer Bauart. Der Ort hat eine Mauer und eine Kanone.

In Weliziche[2] inuste ich einen Studenten und 3 Kosaken als Kranke und auch einige beschädigte Pferde hinterlassen. Der Zaar, der es erfuhr, befahl gleich, daß den Leuten Wein, Brodt und Hüner und den Pferden Gersten und Heu, unentgeldlich geliefert werden solle[3].

Den 14ten März. Von Weliziche[4] ritten wir eine Stunde in ONO[5] bis zum Flusse Alasan, der hier bis 100 Schritte breit war und durch denselben. Er war elwan 3 Fuß tief, hatte trübes Wasser, und am Grunde sehr kleine Steine. Er war auch nicht reißend. Seine Ufer waren nur einige Fuß hoch. Von denselben breitet sich in N. und S. ein ebenes Thal aus, in welches sich von Norden die Alpen und von Süden das Vorgebürge senket. Es ist von N. nach S. etwan 20 Werst breit, und von O. in W. etwan 100 Werst lang.

Vom Ufer des Alasan ritten Wir noch eine halbe Stunde in ONO[6], und erreichten das Dorf Ganas und das diesem N. O. g: nz nahe Dorf Tzikani. Berdé sind die äussersten Gränzörter in O. des an der Nord-eite des

---

[1–2] Weliziche] Gireliziche *P.*

[3] Den 13ten März – unentgeldlich geliefert werden solle] d. 13 März 1772. von Anaga aufgebrachen, gleich darauf Baidar passirt und l St. nach WNW bis Kardanach; daselbst Mittag gehalten. Von da 2 St. nach WNW bis zurn wachsenden Jugel und tönigte Bersoelbrunne, der Achtala genant wird; um den herum alles unfruchtbar; von l $^1/_2$ Sr. in der Direktion Rakurziche, Kolaki, Wedgin, Gurdschani, Dschumlaki und Achasche vorbei bis Weliziche, daselbst Kranken nachgelassen, *G.*

[4] Weliziche] Gireliziche, *P.*

[5] ONO] N0, *P.*

[6] ONO] N. *P.*

nea Tarantula L. – ტარენტული ობობა), რომელიც ჰგავს თერგზე გავრცელებულს.

აქ მე მომეცა შემთხვევა მიმელო ცნობები ლეკების შესახებ.

13 მარტს ჩვენ დავტოვეთ ანაგა და ამ განაპირა სოფლით აგრეთვე ქიზიყის მხარეც, რადგან სოფელი ბაიდარი, თუმცა ის მდებარეობს ძალიან ახლოს ანაგასთან, ეკუთვნის უკვე კახეთის სხვა მხარეს, სადაც ჩვენ ახლა მივდიოდით.

დასავლეთის – ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით ჩვენ მივედით თითქმის მთლად ამომშრალ პატარა მდინარესთან, რომელზედაც მდებარეობს სოფელი ბაიდარი.

1/2 საათში ჩვენ გავიარეთ მდინარეზე მდებარე სოფელი კარდანახი, 2 საათის შემდეგ კი – მდინარე ახტალა. გზაზე დავინახეთ მთისწინეთის ჩრდილოეთ პირას სოფლები: ბაკურციხე, კოლაქი, ვეჯინი და გურჯაანი. ახტალიდან 1 ½ საათში სოფლების ჩუმლაყის და ახაშენის გავლით, მოვედით სოფელ ველისციხეში. სახლები აქ ქართლური ტიპისაა. ამ ადგილს აქვს გალავანი და ქვემეხი.

ველისციხეში მე დავტოვე ერთი სტუდენტი და სამი კაზაკი, ავადმყოფები, აგრეთვე რამდენიმე ცხენი დაზიანების გამო. მეფემ, როგორც კი გაიგო ამ ამბის შესახებ, მაშინვე ბრძანა, რათა უფასოდ მიეცათ ავადმყოფებისათვის (den Leuten) ღვინო, პური და ქათმები, ხოლო ცხენებისათვის ქერი და თივა[1].

14 მარტი. ველისციხიდან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ალაზანამდე, რომლის სიგანეც აქ დაახლოებით 100 ნაბიჯია, და გადავედით მასზე. მისი სიღრმე იყო 3 ფუტი, ჰქონდა მღვრიე წყალი და ფსკერზე ძალიან წვრილი ქვები. დინება არ იყო სწრაფი. მისი ნაპირები იყო მხოლოდ რამდენიმე ფუტი სიმაღლის. მისგან ჩრდილოეთით და სამხრეთით გადაჭიმული იყო სწორი ველი, რომლისკენაც ჩრდილოეთიდან ეშვება ალპები, სამხრეთიდან – მთისწინეთი. ეს ველი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 20 ვერსის სიგანისაა, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ – 100 ვერსის სივრცისა.

ალაზნის ნაპირიდან ჩვენ მივდიოდით ½ საათი აღმოსავლეთით – ჩრდილო აღმოსავლეთით და მივედით სოფელ გავაზამდე, აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით სულ ახლოსაა სოფელი ჭიკაანი. ესენი არიან კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი სასაზღვრო ადგილები ამ ველზე, რომელიც მდებარეობს ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეზე. ამბობენ, რომ წინათ ქართველები სახლობდნენ აგრეთვე კიდევ უფრო შორს, აღმოსავლეთით. ახლა კი ლეკეთ-აჭარის სოფელ ბელაქანამდე, რომელიც მდებარეობს გავაზიდან 30 ვერსზე, აღარ გვხვდებიან (ქართველები). მიუხედავად მტრულად განწყობილი ლეკების სიახლოვისა, ამ სოფლებს არ აქვთ სიმაგრეები და ცხოვრობენ უკეთეს პირობებში, ვიდრე უფრო

---

[1] 13 მარტს – ქერი და თივა, პ.] 1772 წ. 13 მარტს გავედით ანაგიდან, მაშინვე გავიარეთ ბაიდარი და 1 საათში დასავლეთის – ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით კარდანახში; იქ ვისადილეთ. იქიდან 2 საათში დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით, მზარდ ბორცვამდე და თიხიან ნავთის წყარომდე, რომელსაც ახტალას უწოდებენ; გარშემო ყველაფერი უნაყოფოა; იქიდან 1½ საათში ბაკურციხის, კოლაქის, ვეჯინის, გურჯაანის, ჩუმლაყის და ახაშეს გავლით ველისციხეში, სადაც ავადმყოფები დავტოვეთ, გ ი უ ლ დ.

[2] ლაპარაკია ალაზნის ჩრდილოეთით მდებარე კახეთის ნაწილზე - გ. გ.

Alasans gelegenen Theils von Kachetien. Ehemals sollen noch weiter ostlich von Georgianern bewohnte Oerter gewesen sein. Jetzo aber ist bis zu dem lesgisch Ds[ch]arischen Dorfe Belakan, welches man über 30 Werst von Ganas enlfernt halt, keines mehr. Ohngeachtet der Nähe der feindseligen Lesgier, haben doch diese Dörfer keine Befestigung und leben im beßern Wohlstande als in dem weit entfernten Karteli. Sie sind der Scharmüzel mit den Lesgiern gewohnt, heimsuchen die Dscharischen Lesgier so oft als diese sie, und rauben sich mit ihnen wechselsweise Menschen und Vieh.

Ganas oder Gauas liegt kaum 2 W. vom eigentlichen ziemlich steilen Fuße des Hauptgebürges Jugum subalpinum) am Bache Ganas. Längst der Kluft dieses Baches geht ein Weg, auf welchem man in einer sehr starken Tagereise zu der an der Nordseite des Hauptgebürges wohnenden Nazion Kabutsch, und von da zu den lesginischen Distrikten Kahaiso und Chuusag gelangt.

Von Ganas ritten wir in WNW, durch hier gewöhnliche Waldung und hatten nach anderthalb Stunden den Bach Bursa und nach einer halben Stunde den Bach Durusch. An dessen Ufer und am Fuß des Hauptgebürges steht die Festung Kwaraeli auch Kwareli. Sie besteht wie die vorigen aus einer Mauer, die einen Quadratplatz von 150 Schritt im Durchmesser einfaßt. In diesem Plaze wohnt fast niemand, sondern neben der Festung in der Kluft, in welcher der Bach Duritsch aus dem Gebürg kömt, und auf den Ufern der Kluft, wo sie auch ihre Gärten haben. Am Bache selbst sind kleine Mühlen. Die Häuser der Einwohner sind von kisichischer Bauart. In Kwareli hat der Episkoposi Nekreseli seinen Siz. Am Gebürge soll Fagus Castanea häufig wild wachsen.

Von Kwareli oder Kwaraeli hat man im Gebürge, Dido in N. Tuschi in N. W. und den lesgisohen Distrikt Anzug in N0[1].

Den 15ten März brachen wir früh von Kwareli auf und erreichten nach einer Stunde Weges in WSW das Dorf Lomiziche am kleinen Bache Kui oder Kui Tskaro (Kuiquelle). Dieses und das eine halbe Stunde in WSW entfernte Dorf Wepchi Ziche legte der Zaar Heraclius etw: n vor 10 Jahren von den Ueberbleibsel und mit den Ueberbliebenen mehrerer, durch die Lesgier zerstörter Dörfer an.. Beide enthalten kaum 50 Familien und sahen noch sehr wüst aus[1], doch war schon Wein, Aprikosen, Pfirsichen, die sehr blüheten, und einige andere Fruchtbäume gepflanzt. Wir wurden hier, wie es in Georgien in den Faßten gebräuchlich ist, nehmlich blos mit Speisen aus dem Pflanzenreich, ohne Fische bewirthet.

---

[1] Den 14 März – Distrikt Anzug in N0. *P.*] Den 14 März. Von da aufgebrachen und 1 St. nach ONO bis zum Alasan; durch denselben und daraus 1/2 St. nach ONO bis Ganas. Dieser Weg gieng durch dikkes Gehölze, in dem Eiche, Weisbuche und Rust-

მოშორებულ ქართლში. ისინი მიეჩვივნენ ლეკებთან შეტაკებებს; თავს ესხმიან ჰარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელთ მათვე, და სტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს.

გავაზი მდებარეობს 2 ვერსის მოშორებით საკუთრივ მთავარი ქედის თითქმის ციცაბო ძირისგან, მდ. გავაზზე. გზა მიდიოდა ამ მდინარის ხეობის გაყოლებით, რომლითაც ერთი დღის მოგზაურობით შეიძლება გადასვლა კაბუჩის ხალხში, რომლებიც ცხოვრობენ მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე; აქედან კი ლეკების მხარეებში კახაისოსა და ხუნძახში.

გავაზიდან ჩვენ გავემართეთ დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით და, აქაური ჩვეულებრივი ტყის გავლით, 1 1/2 საათში მივედით მდინარე ბურსამდე, ხოლო 1/2 საათში – მდინარე დურუჯამდე. მის ნაირზე და მთავარი ქედის ძირას მდებარეობს ყვარელის ციხე. ის, ისევე როგორც ზემოთშეხვედრილები, შეიცავს გალავანს, რომელიც ფარგლავს ფართობს 150 ნაბიჯის დიამეტრისას. ამ მოედანზე თითქმის არავინ ცხოვრობს. ცხოვრობენ ციხის ახლო ხეობაში, სადაც მიედინება ქედიდან ჩამომდინარე დურუჯი და ხეობის ნაპირებზე, სადაც მათ აქვთ აგრეთვე ბაღები. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ყვარელი არის ნეკრესელი ეპისკოპოსის ადგილსამყოფელო. ამბობენ, რომ ქედზე იზრდება გარეული წაბლი.

ყვარელიდან მთებში მდებარეობენ: დიდო – ჩრდილოეთით, თუშეთი – ჩრდილო-დასავლეთით და ლეკების რაიონი ანწუხი – ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

15 მარტს ადრე გავედით ყვარელიდან და 1 საათში დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მოვედით სოფელ ლომისციხემდე, რომელიც მდებარეობს პატარა მდ. კუიწყაროზე. ეს და, მოშორებული მისგან დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით 1/2 საათის სავალზე, სოფელი ვეფხისციხე ერეკლე მეფემ დაასახლა დაახლოებით 10 წლის წინათ იმ სოფლების ნარჩენებისა და გადარჩენილ მოსახლეთაგან, რომლებიც ლეკებმა მოაოხრეს. ორივენი შედგებიან 50-ზე ნაკლებ ოჯახისაგან და გამოიყურებიან ძალიან უდაბურად, მაგრამ უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატამი, რომლებიც უკვე ყვაოდნენ და ხეხილის კიდევ სხვა სახეები. აქ ჩვენ გაგვიმასპინძლდნენ, როგორც ეს საქართველოში მარხვის დროსაა მიღებული, მხოლოდ ბოსტნეულის საკვებით, უთევზოდ.

---

er. Nahe bei Gauas in O, ist noch das Dorf Tzikani, welches das äusserste georgische Dorf ist; darauf erreichten in O. den lesgischen Distrikt Tschar folgI. Nach dem Mittagmal von Ganus aufgebrachen bis zum Buch Bursa 1 1/2 St., bis zum Bache Duritsch 1/2 St. an den Kwareli gelegen; der Weg ging am Fuß des Gebürges nach WNW. Von Kwareli am Gebürge in N. Dido, in NW Tuschi, in NO. Anzug. Allhierin. Blühe Ficaria, Vennica agr. Valetia Ceurcata... Kwareli ist der Siz des Episkuposi Nekreseli, die Festungr ist leer. Die Einwohner wonen in hölzernen kisichisch. änlich. Häusern. Von der Festung in N. in der Kluft des Flusses an beiden Seiten (sind) viele Mülen mit horizontal..., *G.*

Von Lomiziche ritten wir in NW, und kamen nach anderthalb Stunden (etwan 9 Werst) nach Tschilda am Flusse Tschelti. Tschilda liegt[2] in einem kleinen Thal, zwischen dem nordlichen höhern und südlichen niedrigern Gebürge, welches sich hier endigt. Es[3] besteht aus Kalkstein, und hatte Gebüsch aus[4] Carpinus betulus, Cornus mas, Ficus carica, Rhamnus paliurus und saxatilis, Jasminum; Crataegus oxyacantha und Rhus cotinus.

Den 16ten März brachten wir wegen Regenwetter in Tschilda zu. Dieses Dorf gehört theils dem Patriarchen, theils andern Fürsten. Man hält hier viele Ziegen und Schaafe. Leztere sind klein, mit einem kleinen Fettschwanze, ohne Hörner, mit guter, weicher, krauser Wolle. Hier war der Sommergersten schon Zoll lang aus der Erde[5]. Wie in Kwareli sind auch hier Weinreben und Maulbeerbäume häufig. Die Gärten werden mittelst der aus dem Tschelti in dieselben geführten Graben gewässert. Die Betten der Flusse, die von dem jugo subalpino aus Norden kommen, sind voll mit schwarzen Tafelschiefer, weil dies jugen so hoch ist, daß dieser häufig und mächtig ist. Nur am Fuß ist die Bergart Kalkstein[6].

Den. 17ten März. Der heutige Weg ging in W. wenig nordlich, ganz am Fuße des Schiefer und Kalkgebürgs (Jug. subalpinum).

Von Tschilda hatten wir nach 1/4 Stunde Sabueti, an einem kleinen Gebürgbache am Fuß des Gebürges[7] und nach 1/2 Stunde den Fluß Zubani, der aus NW, aus dem Gebürge kommt und am Fuß des Gebürges den Bach Boties aufnimmt; an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen[8] die kleine Festung Gremi steht, mit einer Kirche, einem Schießthurm und ein paar Häusern, nur 2 kleine Toor gehen zu derselben[9].

ln dem nahen Thal stand die ehemals ansehnliche Stadt Gremi, von welcher noch 5 Kirchen übrig sind, deren einige georgianische, andere arinenische lnschriften haben.

Am linken Ufer des Zubaui steht hier das kleine Dorf Enuiseli[10].

Von Gremi kamen wir nach einer Stunde durch einen kleinen Bach und dann nach 2 Stunden zum Flußе Lopata, an deßen rechten Ufer[11] am Fuß des Gebürges die Festung Artana steht. Vordem hatten die Lesgier und Kisten für ihre räuberischen Streifereyen nach Kachetien und Georgien an diesem Fluß einen gemeinschaftlichen Weg. Eine Stunde von derselben hatten wir den Bach Tschitschakwa und nach 1/4 Stunden den Fluß Stori, an deßen linken Ufer[12] das Dorf Pschawel und am rechten[13] die Festung Laliskur stehen. Daselbst Halte[14].

---

[1] Den 15ten märza – sehr wüst aus] D. 15. März von Kwareli 1 St. nach WSW bis Lomiziche, an der Westseite des Baches Kuitskaro (d. i. Kuiquelle), hier zu Mittage Halte. Dies Dorf und Wepchi-Ziche, welches 1/2 St. von hier in WSW gelegen, sind erst vor 10 Jahre angelegt, *G.*

[2] Tschilda liegt. *G.* der seinen lauf...bat. *P.*

[3] Es. *P.*] dieses südliche, *G.*

[4] hatte Gebüsch aus, *P.*] es war bedeckt mit Gesträuch von. *G.*

[5] Hier war – Erde<*P.*

ლომისციხიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთით და 1 1/2 საათში (დაახლოებით 9 ვერსის შემდეგ მივედით შილდაში, ჩელთის-წყალზე, შილდა მდებარეობს[1] პატარა დაბლობზე, ჩრდილოეთის უფრო მაღალ და სამხრეთის შედარებით დაბალ ქედებს შორის, რომელიც აქ თავდება. ის (სამხრეთისა – გ ი უ ლ დ.) შეიცავს კირქვას და აქვს ბუჩქნარი შემდეგი მცენარეებისა[2]: რცხილა, შინდი, ლეღვი, Rhamnus paliurus და saxatilis, Jasminum, Crataegus Oxyacantha (კუნელი) და თრიმლი.

16 მარტი წვიმის გამო გავატარეთ შილდაში. ეს სოფელი ნაწილობრივ ეკუთვნის პატრიარქს, ნაწილობრივ სხვა თავადებს. აქ ჰყავთ ბევრი თხები და ცხვრები. უკანასკნელნი აქ პატარა ზომისაა, პატარა ცხიმკუდებით, რქები არ აქვთ. აქვთ კარგი, რბილი და ხუჭუჭი მატყლი. საგაზაფხულო ქერი აქ უკვე დიუიმზე იყო ამოსული მიწიდან[3]. როგორც ყვარელში, აქაც ხშირად გვხვდება ვენახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვება ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით. მდინარეების კალაპოტები, რომლებიც მოედინებიან jugo subalpino-დან, ჩრდილოეთიდან, სავსეა შავი დაფის ფიქალით. რადგან ეს ქედი ასე მაღალია, ესეც ხშირი და მაგარია. მხოლოდ ძირას არის კირქვის ქანები[4].

17 მარტი. დღევანდელი გზა მიდიოდა დასავლეთისკენ, ნაკლებ ჩრდილოეთით, ზედ ფიქალიან და კირქვიან მთების ((Jug. subaIpinum) ძირში.

შილდიდან 1/4 საათში გავიარეთ საბუეთი, მდებარე მთის პატარა მდინარეზე ქედის ძირას[5]; ხოლო 1/2 საათის შემდეგ – მდინარე წუბანი (?), რომელიც გამოდის ქედიდან ჩრდილო-დასავლეთიდან და მთის პირთან იერთებს მდინარე ბოტიეს, რომლის შესართავთანაც, დასავლეთით, დაბალ კირქვიან კლდეზე[6] დგას პატარა ციხე გრემი ეკლესიით, კოშკით და რამდენიმე სახლით. მხოლოდ ორ პატარა ჭიშკარს მივყავართ მათკენ[7].

იქვე ახლოს დაბლობზე იყო წინათ მნიშვნელოვანი ქალაქი გრემი, რომლისგანაც კიდევ დარჩა 5 ეკლესია. ამათგან ზოგს აქვს ქართული წარწერები, ზოგსაც სომხური. წუბანის მარცხენა ნაპირზე დგას აატარა სოფელი ენისელი[8].

გრემიდან 1 საათის შემდეგ გავიარეთ პატარა მდინარე; კიდევ 2 საათში მივედით მდინარე ლოპოტაზე, რომლის მარჯვენა ნაპირზეც[9], მთის ძირში, დგას ციხე არტანა. წინათ ლეკებს და ქისტებს აქ, ამ მდინარეზე, ჰქონდათ საერთო გზა თავისი ყაჩაღური თავდასხმებისათვის კახეთზე და საქართველოზე. 1 საათის შემდეგ აქედან გავიარეთ მდინარე ჩიჩაყვა და 1/4 საათში – მდინარე სტორი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც[10] მდებარეობს სოფელი ფშაველი, ხოლო მარჯვენაზე[11] – ლალისყურის ციხე. იქ შევისვენეთ[12].

---

33. 31. 15 მარტს – ძალიან უდაბურად, პ ა ლ.] 15 მარტს ყვარელიდან 1 საათი [მივდიოდით] დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით ლომისციხემდე, [ის მდებარეობს] მდ. კუიწყაროს დასავლეთ მხარეზე, აქ სადილად შევისვენეთ. ეს და სოფელი ვეფხისციხე, რომელიც აქედან 1/2 საათის სავალზეა დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით, მხოლოდ 10 წლის წინ არიან დასახლებულნი, გ ი უ ლ.

[1] შილდა მდებარეობს, გ ი უ ლ.] რომელიც მოედინება: პ ა ლ. [2] აქვს ბუჩქნარი შემდეგი

---

[6] Die Betten – Kalkstein<*P.* [7] am Fußdes Gebürges<*P.* [8] an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen, *G.*] daselbst, *P.* [9] nur 2 – demselben<*P.* [10] Am Iinken – Enuiseli, *P.*] Ein bewontos kleines Dorf ist izt an der Ostseite des Zubani. das Enuiseli genant wird, *G.* [11] rechten Ufer, *P.*] Westseite. *G.* [12] linken Ufer, *P.*] Ostseite. *G.* [13] am rechten, *P.*] Westseite, *G.* [14] daselbst Halte<*P.*

Die heutige Gegend, der Fuß des Gebürges nehmlieli, war waldigt und Eichen, Weiß und Rothbuehen die gemeinsten Baumarten.

Ueberall waren in Gàrten Wein. Granaten, Feigen, und alles in Europa gewöhnliche Obst sehr häufig, auch ist der Seidenban sehr betrüchtlich, denn jede Familie gewinnet jährlich 2 bis 4 Pud Kokons, wovon das Pfund zu 60 bis 90 Kop. verkauft wird.

Der Viehstand war überall geringe. Man bält hier viele Gänse und Hüner selten Kalkunen.

Kraniche und Kropfgänse (Onocrotalus) zogen in großen Schaaren nach Norden, auch erscheinen die Schwalben.

D. 18. März 1772 in Laliskur übernachtet. Von da einige 100 Schritte nach N. ist auf einem Kalksteinfelsen eine kleine Festung. Die Stadtmauern sind ein Viereck, jede[1] an 100 Schritte lang. Die Einwohner leben gröstenteils anserhalb. Von da etwan 1/4 St. nach W. ist das Dorf Tachtizirhe gelegen: und von da 1/4 St. weiter in W. folgt die Festung Magrani an der Westseite des Baches Pscha, und von da an l 1/2 St. weiter in W. ist das Dorf Bachtrioni gelegen am Fuß des Gebürges und am Alasan, der hier aus den Gebürge tritt; das ist der lezte an der Nordseite des Alasan gelegene Orl[2].

Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW[2] bis zum Alasan und daraus durch denselben. Das Wasser gieng den Pferden über den Bauch, fliest aber ganz sanft und von da nach 1/4 St. bis zu der[4] Festung und dem Kloster Alawerdi; daselbst Halte[5]. Die 60 Schritte lange und 30 Schritte breite steinerne, mit Topfstein belegte Kreuz-Kirche ist mit einer Mauer in Viereck umgeben, deren Seiten an 120 Schritte halten[6]. Alawerdi steht am Bache Achschniskewi, des Alasan. Den Boden des Wassers decken gerundete Kalksteinbroken[7], und an der Nordseite verbindet sich mit diesen

---

[1] jede <*P.*

[2] D. 18. Marz – gelegene Ort. *G.*] Nahe bey Laliskur ist eine den beschriebenen ähnliche Festung auf einem Kalkielsen. Sie bildet ein Viereck, dessen Seitenmauern entwan 100 Schritte lang sind. Ihre meisten Einwohner haben die Häuser nusser der Meuer.

Den 18. März. Von Laliskur in W. hatten wir nach einer viertel Stunde dus Dorf Tachti Ziche und noch nach einer viertel Stunde die Festung Mugrani am rechten Ufer des Bachs Pschu.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Bachtrioni am Al san, der hier aus dem Gebürge kommt. Dieses ist das uordlichste Dorf am Alasan, *P.*

[3] Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW. *G.*] Wir ritten. *P.*

[4] bis zum - zu der, *G.*] durch den über 3 Fuß tiefen, hier sanft fließenden Alasan und kamen nach einer viertel Stunde zur, *P.*

[5] duselbst halte < *P.*

[6] Die 60 Schritte – 120 Schritte halten, *G.*] Beyde sind eines, denn eine Mauer umgiebt die Klosterkirche als ein Viereck. Sie ist au jeder Seite 120 Schritte lang. Die Klosterkirche ist eine Kreuzkirche mit Topisteinfliesen belegt. *P.*

[7] Alewerdi steht – Kalksteinbroken, *P.*] An der Süd – und Ostseite der Kirchmauer fließt der aus NW aus der Vorgebürge kommende und kleine Kalkstein führende Bach Achsniskewi, *G.*

დღევანდელი ადგილები, სახელდობრ მთისძირი, დაფარული იყო ტყით, უმეტესწილად გვხვდებოდა შემდეგი ხეები: მუხა, წითელი და თეთრი წიფელი.

ყველგან ბაღებში იყო ყურძენი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი, რაც ევროპაშია გავრცელებული; მეაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2 – 4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60 – 90 კაპიკად.

მესაქონლეობა ყველგან უმნიშვნელოა. ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები.

წეროები და Onocrotalus[1]მიფრინავდნენ დიდი გუნდებით ჩრდილოეთისკენ; გამოჩნდნენ მერცხლებიც.

1772 წ. მარტი გავათენეთ ლალისყურში. მისგან რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით ჩრდილოეთისკენ, კირქვიან კლდეზე დგას პატარა ციხე. გალავანი არის ოთხკუთხი, თითოეული [მხარე] 100 ნაბიჯის სიგრძისა. მოსახლეობა უმეტესად მის გარეთ ცხოვრობს. აქედან დასავლეთით 1/4 საათის სავალზე არის სოფელი ტახტიციხე, ხოლო იქიდან 1/4 საათის გზაზე დასავლეთით მაღრაანის ციხე, მდ. ფშას დასავლეთ ნაპირზე. იქიდან კი 1 ½ საათის მოშორებით დასავლეთით არის სოფელი ბახტრიონი, რომელიც მდებარეობს მთის ძირში და მდ. ალაზანზე; ალაზანი აქ გამოდის მთისწინეთიდან. ეს არის ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე უკანასკნელი ადგილი[2].

ლალისყურიდან 1 საათი მივდიოდით სამხრეთ-დასავლეთით ალაზნამდე, მერე გავედით წყალში. წყალი ცხენებს მუცელს ზევით წვდებოდა, მაგრამ სავსებით მდორედ მოედინებოდა და იქიდან ¼ საათში მივედით ალავერდის ციხესა და მონასტერში; იქ შევისვენეთ. ჯვრის ფორმის ეკლესია 60 ნაბიჯის სიგრძისა და 30 ნაბიჯი სიგანისაა. ის ნაშენია ქვით და მოპირკეთებულია ფილაქნებით. მას გარს არტყია ოთხკუთხი გალავანი, რომლის გვერდები 120 ნაბიჯის სიგრძისაა[3]. ალავერდი მდებარეობს მდ. ახსნისხევზე, ალაზნის შენაკადზე. წყლის ფსკერი მოფენილია მრგვალი რიყის ქვებით. ჩრდილოეთით მას ერთვის ალაზნის პატარა ტოტი აქ საჯდომია ეპისკოპოსისა (ეპისკოპოსი ალავერდელი),

---

მცენარეებისა, პ ა ლ.] დაფარულია შემდეგი მცენარეების ჯაგნარით, გ ი უ ლ. [3] საგაზაფხულო ქერი – მიწიდან <პ ა ლ. [4] მდინარეების კალაპოტები – კირქვის ქანები <პ ა ლ. [5] ქედის ძირას <პ ა ლ. [6] რომლის შესართავთანაც – კლდეზე, გ ი უ ლ] იქ, პ ა ლ. [7] მხოლოდ ორ – მათკენ <პ ა ლ. [8] წუბანის – ენისელი. პ ა ლ.] დასახლებული პატარა სოფელი ამჟამად დგას წუბანის აღმოსავლეთ მხარეზე: მას ჰქვია ენისელი, გ ი უ ლ. [9] მარჯვენა ნაპირზეც, პ ა ლ.] დასავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. [10] მარცხენა ნაპირზეც. პ ა ლ.] აღმოსავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. [11] მარჯვენაზე, პ ა ლ.] დასავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. [12] იქ შევისვენეთ <პ ა ლ.

[1] ჩინჩახვიანი ბატები (?).

[2] 1772 წ. – უკანასკნელი ადგილი გ ი უ ლ დ.] ლალისყურის ახლოს, კირიან კლდეზე არის აღწერილის მსგავსი ციხე. ის არის ოთხკუთხი, რომლის მხარეები დაახლოებით 100 ნაბიჯი სიგრძისაა. მისი მოსახლეობის უმეტესობას სახლები კედლის გარეთ აქვთ.

18 მარტს. ლალისყურიდან დასავლეთით ¼ საათში გავიარეთ სოფელი ტახტისციხე და კიდევ ¼ საათში – მდ. ფშას მარჯვენა მხარეს მდებარე მაღრაანის ციხე.

1 ½ საათში მივედით ალაზანზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში. ალაზანი აქ გამოდის მთიდან. ეს არის ალაზანზე ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე სოფელი, პ ა ლ.

[3] ჯვრის ფორმის – 120 ნაბიჯი სიგრძისაა, გ ი უ ლ დ.] ორივე გაერთიანებულია, რადგან ოთხკუთხა გალავანი არტყია გარს მონასტრის ეკლესიას. მისი ყოველი მხარე 120 ნაბიჯის სიგრძისაა. მონასტრის ეკლ. არის ჯვარის ფორმისა და მოპირკეთებულია ფილაქნებით. პ ალ.

ein kleiner Abfluß des Alasansl. Ein Bischof (Episkoposi Alawerdeli) hat hier seinen Sitz. Zu seiner Eparchie gehört auch Telau, welches man von hier in SO. sahe.

Es regnete und gewitterte heute den ganzen Tag. darüber in den schlechten Hütten allhier alles schwam. Im heitern Abend sahe man von hier das Hauptgebürge in N., das Vurgebürge in S. und das beide verbindende in S. streichende Queergebürge (Jug. transversale), in W. etwan 15 Werst won hier mit Schnee bedeckt.

Von Alawerdi sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredgo gelegena.

Den 19ten bis 21sten März. Von Alawerdi[4] ritten wir in SO. und kamen nach einer Stunde nach dem großen Dorf und der kleinen Festung Ruispiri. Am Wege dahin hatten wir die Dörfer Achatel, Baioko[5], Kugoto und Gurgula.

Ruispiri liegt an der W. Seite[6] des, aus S. des Vorgebürges kommenden[7], steinigten[8] Baches Turdo. Von hier ward mir Matani in N. W., Achmeta in W., Ikolto in SW., Alawerdi in NW, Gremi in ONO, Laliskur in NNO und Wardisobani in O gezeigt[9]. Auch 2 Werst höher am Turdo liegt[10] die Festung Artosani.

Von Ruispiri ritten wir 3/4 St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch 1/2 St. bis zur cachetischen Hauptstadt Tvlawi[11].

Telawi besteht aus 3. mit vierekkien Ringmaner[u] umgebenen Festungen, die auf der Anhöhe des nordlichen Fusses des Vorgebürges liegen; in einer Höhe in gerader Linie von O. nach W. durch Klüfte, die an 200 Schritte breit sind von einander getrenet. Die mittelste Festung ist der Hauptort und wird Batonis Zinhe, das ist des Herrn Festung genant, weil innerhalb derselben das Schloß ist. Diese hat an 700 Schritte im Umfange. Sie ist innerhalb durch eine Quermauer in 2. Teile geschieden: in dem nordlichen Teile ist das zarische Schloß, das teils aus alten, teils aus neuen Gebäuden besteht, und eine neue Zarische Kirche; in dem südl. Teile sind verschiedene, verfallene Privathäuser. Ausser den Mauern, an der

---

[1] und an der – des Alasans < *P.*

[2] Es regnete – Im heitern, *G.*] Am heutigen Tage war Regen und Gewitter. Am klärern, *P.*

[3] Von Alawerdi sagte man – Sagaredgo gelegen < *P.*

[4] Den l9 ten bis 21 sten März. Von Alawerdi, *P.*] den 19. Märzavon Alawerd, *G.*

[5] Baioko, *G.*] Bujukoro, *P.*

[6] an der W. Seite, *G.*] am rechten Ufer, *P.*

[7] aus S. des Vurgebürges kommende < *P.*

[8] stoinigten, *P.*] und viele kleine Kalksteine fürende, *G.*

[9] Von hier ward mir – in O gezeigt *G.*] Man sieht von Ruispirilo, Matani in NW. Achmeta in W. Ikolto in SW. Wardi Sobani in 0. Gremi. Alawerdi und Laliskur, *P.*

[10] Iiegt < *P.*

[11] Von Ruispiri ritten – Hauptstadt Telawi *G.*] Von Ruispiro erreichten wir nach einor Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau, *P.*

მის ეპარქიას ეკუთვნის აგრეთვე თელავი, რომელიც აქედან სამხრეთ აღმოსავლეთით ჩანს.

დღეს მთელი დღე მოდიოდა წვიმა და იყო ჭექა-ქუხილი, რის გამოც ცუდ ქოხებში ყველაფერი წყალში ცურავდა. მოწმენდილ ამინდში აქედან ჩანს: ჩრდილოეთით – მთავარი ქედი, სამხრეთით – მთისწინეთი, დასავლეთით კი – ამ ორის შემაერთებელი გადამკვეთი ქედი (jng. transversale), რომელიც გადაჭიმულა სამხრეთისაკენ. ის მოშორებულია აქედან 15 ვერსზე და დაფარულია თოვლით.

ამბობენ, რომ ალავერდიდან სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით, მთისწინეთის სამხრეთ ძირთან, არის საგარეჯო.

19 დან 21 მარტამდე. ალავერდიდან ჩვენ გავემართეთ სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 1 საათის შემდეგ მოვედით დიდ სოფელ რუისპირში, რომელსაც აქვს პატარა ციხე. გზაზე გავიარეთ სოფლები ახატელი, ბაიხო, კოღოთო და გულგულა.

რუისაირი მდებარეობს მდინარე თურდოს დასავლეთ მხარეზე, რომელიც გამოდის მთისწინეთის სამხრეთიდან და აქვს ქვიანი კალაპოტი. აქედან მატანი იყო ჩრდილო-დასავლეთით, ახმეტა – დასავლეთით, იყალთო – სამხრეთ-დასავლეთით, ალავერდი – ჩრდილო-დასავლეთით, გრემი – აღმოსავლეთით – ჩრდილო აღმოსავლეთით, ლალისყური – ჩრდილოეთით-ჩრდილო-დასავლეთით და ვარდისუბანი – აღმოსავლეთით[1]. აგრეთვე 2 ვერსით ზემოთ თურდოზე მდებარეობს არტაზანის ციხე.

რუისპირიდან ჩვენ 3/4 საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; იქიდან კი 1/4 საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში[2].

თელავი შედგება სამი, ოთხკუთხაგალავან-შემოვლებული, ციხისაგან, რომლებიც მდებარეობენ მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირის ამაღლებაზე; ერთ სიმაღლეზე პირდაპირი ხაზით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ ერთმანეთისაგან გამოიყოფიან 200 ნაბიჯი სიგანის ხევით. შუა ციხე არის მთავარი ადგილი და მას უწოდებენ ბატონის ციხეს, ე. ი. ხმართველის ციხეს, რადგან მის შიგნით არის სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს. შიგნით ის ორ ნაწილადაა გაყოფილი გამკვეთი კედლით; ჩრდილოეთის ნაწილში არის მეფის სასახლე, რომელიც ნაწილობრივ ძველი, ნაწილობრივ ახალი შენობისაგან შედგება, და ახალი სამეფო ეკლესია; სამხრეთ ნაწილში არის მოსახლეთა (კერძო პირთა) მოძველებული სახლები. კედლებს გარეთ, სამხრეთ მხარეზე არის დუქნები, სადაც სომხებს აქვთ უხეში ბამბისა და აბრეშუმის ქსოვილები და ლეკებს [სხვადასხვა] საქონელი. მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ცხოვრობს ამ გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო მხარეზე. სამხრეთის კედელში არის დიდი ალაყაფის კარი და ჩრდილოეთისაში, მისგან აღმოსავლეთით – პატარა; ხოლო დასავლეთისაში ფარული (კარი), რომლიდანაც კედ-

---

[1] აქედან მატანი – აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ დ.] რუისპირიდან ჩანდა მატანი ჩრდილო-დასავლეთით, ახმეტა-დასავლეთით, იყალთო – სამხრეთ-დასავლეთით, ვარდისუბანი – აღმოსავლეთით, ალავერდი და ლალისყური, პ ა ლ.

[2] რუისპირიდან – თელავში, გ ი უ ლ დ]. რუისპირიდან ერთ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში, პ ა ლ.

Südseite sind Kramladen, in den[enJ Armenen schlechte baumwollene und seidene Zeuge und Lesgier Waaren … haben. Der mereste Teil der Einwohner wont an den Süd-Ost- und Nordseite dieser Ringmauer. ln der südl. Mauer ist ein grosses Tor, und der nurdl, in der ostl, ein kleines; und in der westl, ein verdecktes, das in ein[em] verdeckten ausserhalb der Mauer schräg herunter gefürten Gange zu einer Wasserquelle fürt. Eine Kluft in der diese Quelle ist, scheidet diese mittelste Festung von der westlichen, die Kortgibagiswilli Ziche genant wird, weil sie dieser fürstl. Familie gehört, Ir[en] einige leibeigene Bauern darin wonen; sie hat 600 Schritte in Umfange. Ihre westliche Mauer stöst an eine ganz steife an 10 Faden hohe Wand einer Kluft, in der ein kleiner aus S. kommender Bach fliest. In der Südseite ist ein grosses Tor.

Die ostliche Festung wird Wachochaschwilo Ziche genant, weil sie dieser adelichen Familie gehört; darin ist eine steine[rne] Kirche und die Hof- und Bauerngebaude; sie hat 500 Schritte im Umfange; in der westl. Mauer ist das Tor. In der Kluft, die diese von der Batonis Ziche scheidet, ist eine starke Quelle. Einige 100 Schritte von der westl, angefürte Festung weiter westlich stehen alte Ringmauern, die an 300 Schritte im Umfange haben und Sueli Ziche, d. i. alte Festung, genant werden. Zwischen diesen Ringmauern sind auch die Überbleibsel einer steinera[en] Kirche[1].

Von Telau 1/2 St. in № an dem Quellbach der kluft bey Batonis Ziche, steht das Dorf Kurigelauri und einige 100 Schritte davon[3], gegen Alasau zu, die Dörfer Muganle, Karağeler, Kepenaltschi und Kisilhadğil[4]. In allen[5] Wohnen 250 Familien terekemenzischer Tataren, die der Zaar Erekle

---

[1] Telawi besteht aus - steinern en Kirche. *G.*] Sie besteht aus 3 mit Mauern umgebenen Quadraten oder Festungen, durch tiefe bis 200 Schritte breite Klüfte getrennet. Die mittelste Festung ist die vornehmste und heißt Batonis Ziche. d. h. des Herrn Festung, weil der Zaar ein Schloß in derselben hat. Sie hat 700 Schritte im Umfang und ist durch eine Queermauer getneilt, In einem Quartier ist das Schloß mit alten und neuen Gebäuden und eine Kirche; im andern sind baufällige Einwohnerhäuser. Ausser der südlichen Mauer sind Kramladen der Armenianer mit schlechten seidenen und banmwollenen. Zeugen und lesgischen Waaren. Aus der Festung geht ein verborgener Weg zu einer reichen Wasserquelle in der Kluft.

Die westliche Festung heißt von der adlichen Familie, der sie gehört, Kortgibog Willi Ziche. Sie hat 600 Schritte im Umfange und wird von einigen leibeigenen Bauern bewohnt. In ihrer 10 Faden tiefen Kluft ist ein Quellbach.

Die ostliche Festung Wachocha Schwilo Ziche, der [adelichen] Familie dieses Namens, hat eine steinerne Kirche und Hof- und Bauer[u]gebäude. Im Umfange hält sie 500 Schritte.

Sueli Ziche (d. i. Alte Festung) steht nur einige 100 Schritte von der westlichen. Ihre verfallene Mauer umgiebt eine verfallene steinerne Kirche, und ein(en) Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, *P.*

[2] Von Telau 1/2 St; in N < P.

[3] einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, *P.*

[4] Kisilhndğil, *G*] Kisischadgi], *P.*

[5] allen. *P.*] diesen 4. Dörfern, *G.*

ლის გარეთ ციცაბოდ ქვევით დაშვებული (ფარული) საიდუმლო გზა წყარომდე მიდიოდა. ხევი, რომელშიც ეს წყაროა, გამოაყოფს ამ შუა ციხეს იმისაგან, რომელიც დასავლეთით მდებარეობს და რომელსაც ყორდღიბაღიშვილის ციხე ეწოდება, რადგან ის ეკუთვნის ამ თავადურ გვარს, რომლის ზოგი ყმა-გლეხები მასში ცხოვრობენ; მისი წრეწირი შეადგენს 600 ნაბიჯს. ვისი დასავლეთის კედელი ებჯინება ხევის მთლად ციცაბო, 10 საჟენი სიმაღლის ფერდობს, რომელშიც მოედინება სამხრეთიდან მომავალი პატარა მდინარე. სამხრეთ მხარეზე არის დიდი ალაყაფის კარი.

აღმოსავლეთის ციხეს აქვია ვახვახიშვილის ციხე, რადგან ის ეკუთვნის ამ წარჩინებულ გვარს; მასში არის ქვის ეკლესია და საბატონო და გლეხთა სახლები; მისი წრეწირი 500 ნაბიჯია; დასავლეთის კედელში არის ჭიშკარი. იმ ხევში, რომელიც ამას გამოჰყოფს ბატონის ციხისაგან, არის ერთი დიდი წყარო. რამდენიმე 100 ნაბიჯზე დასავლეთით დასახელებული ციხის მოშორებით დასავლეთისკენ დგანან ძველი გალავანის კედლები 300 ნაბიჯის წრეწირით და მას ეძახიან ძველ ციხეს. ამ გალავანის კედლებს შორის არის აგრეთვე ნანგრევები ქვის ეკლესიისა[1].

თელავიდამ 1/2 საათის სავალზე ჩრდილოეთით, ბატონის ციხესთან მყოფი ხევისწყაროს წყალზე (ნაკადულზე) არის სოფელი კურდღელაური და მისგან რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე, ალაზნისკენ. სოფლები მუღანლო, ყარაჯალა, ყაფანახჩი და ყიზილჰაჯილ, ყველაში ერთად ცხოვრობს 250 თურქმანული თათრების ოჯახი, რომლებიც ერეკლე მეფემ 20 წლის წინათ გადმოასახლა აქ როგორც კოლონისტები მუღანის ველიდან, რომელზეც, არაქსსა და მტკვარს შორის, ცხოვრობდნენ ისინი, მაგრამ შაჰ ნადირისგან ძალზე შევიწროებულიყვნენ. მათ მთლიანად შემონახული აქვთ თავისი რელიგია, ჩაცმა და ჩვევები.

---

[1] თელავი შედგება: – ქვის ეკლესიისა, გ ი უ ლ დ.] ის შედგება სამი გალავანიანი ციხისაგან, რომლებიც გაყოფილია 200 ნაბიჯი სიგანის, ღრმა ხევებით. შუა ციხე ყველაზე ცნობილია და ჰქვია ბატონის ციხე (ანუ მბრძანებლის ციხე), რადგან მეფეს იქ აქვს სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს და გაყოფილია გამკვეთი კედლით. ერთ ნაწილში მოთავსებულია სასახლე ახალი და ძველი შენობებით, და ეკლესია; მეორეში – მოსახლეთა მოძველებული სახლები. სამხრეთი კედლის გარეთ იყო სომხების პატარა დუქნები მდარე აბრეშუმის და ბამბის ქსოვილებით და ლეკური საქონლით ციხიდან მიდიოდა ფარული გზა ხევში დიდ წყარომდე.

დასავლეთის ციხეს აზნაურული გვარის მიხედვით, რომელსაც ის ეკუთვნის, ჰქვია ყორდღიბაღიშვილის ციხე. მისი წრეწირია 600 ნაბიჯი და მასში ცხოვრობენ ყმა-გლეხები. მის ხევში, რომლის სიღრმეც 10 საჟენია, არის წყარო.

აღმოსავლეთის ციხეს – ვახვახიშვილის ციხეს, რომელიც ამავე გვარის დიდებულს ეკუთვნის, აქვს ქვის ეკლესია, საბატონო კარის შენობები და გლეხების სახლები. მისი წრეწირია 500 ნაბიჯი.

ძველი ციხე დასავლეთის ციხიდან მხოლოდ 100-ოდე ნაბიჯის მოშორებითაა. მისი დანგრეული გალავანი გარს ერტყმის ქვის დაქცეულ ეკლესიას და ოთხკუთხ მოედანი, რომლის დიამეტრიც 100 ნაბიჯია, პ ა ლ ა ს ი.

vor etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber Von Schach N: dir ser bedrengt wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben[1].

Den 20. März 1772 bei Telau blühete Primula veris Soilla amoena, Petasites alba, Ficaria, Cyclamen, Polypodium oft[2].

Den 22sten März. Von Telau [5] , St. nach OSO (ritten) bis zu dem Dorfe Zinandal, welches an der Ostseite des Baches Kisiskewi gelegen, an dessen Ostseite etwas höher das Dorf Kisiskewi und an 2 W. niedriger das Dorf Kondoli[3] (stehen).

Von da nach 1 St. [war] ein kleiner Bach und nach 1/2 St. ein ander[er] und wärend 1/4 St. noch 3 andere, an den[en] die Dörfer Akura, Kalauri, Schasiani, welches mit einer Ringmauer versehen, und Uriatubani gelegen; d: gegen der Weg von 1 1/2 St. von Zinandal bis Akura, ein dichter wuster Weisbnche[n]wald, der ser ofte den Lesgiern zur Herberge dieat[4]. Von Uriatabani gieng der Weg in O. am Fuße des Vorgebürges.

Nach einer Stunde hatten wir die Festung Gweliziche am linken Ufer[5] des Baches Tscherimkewi. Etwan 2 Werst höher am rechten Ufer[6] des Baches, stand die alte berühmte, jezt Wirste[7] Stadt Tscherim.

Tscherim, Gremi und mehr vordem ansehnliche Oerter in Kachetien[8], soll der persische Schach Abbis zu Anfange des 17ten Jahrhunderts verwüstet[9] und ihre georgischen Einwohnern[10] nach Masanderan als Kolonisten versetzet haben, wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber muhamedaner sind[11].

Von Gweliziche zeigte man Ganas in ONO, Kavareli in N. und von

---

[1] die der Zaar Erekle – beibehalten haben < *P.*

[2] Den 20. März – oft < *P.*

[3] Den 22-sten März. Von Telau – das Dorf Knndoli, *G.*] Den 22-sten März. Von Telawi ritten wir in OSO, und hatten nach l 1/4. Stunden den Bach Kisiskewi, an dessen lin ken Ufer das Dorf Zinandal, etwas höher das Dorf Kisiskewi und unter Zinandal das Dort Kendoli stehen, *P.*

[4] Von da nach l St. - zur Herberge dient, *G.*] Auf dem Wege von hier hatten wir 3 Bäche und bis Akura, etwan 6 Werst von Zinandal, meist dichte Weisbuchenwaldunz, die den Lesgiern oft zum Unterhalt dient. Auf diesem Wego hatten wir auch die Dörfer Kalauri, Uratabaui und Sei asiani, letzteres ist mit einer Mauer umgeben, *P.*

[5] am linken Ufer, *P.*] an Ostseite, *G.*

[6] höher – Ufer, *P.*] oberhalb am Westseite, *G.*

[7] jezt wuste < *P.*

[8] in Kachetien < *P.*

[9] verwüstet, *P.*] verheert, *G.*

[10] ihre – Einwohnern, *P.*] die Georgier von da, *G.*

[11] wo ibre – sind, *P.*] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber mahometaner geworden sind, *G.*

1772 წ. 20 მარტს თელავის მიდამოებში ყვაოდნენ PrimuIa veris Soilla amoena, ბუერა, Ficaria, ყოჩივარდა, კილამურა.

22 მარტი. ³/₄ საათში თელავიდან, აღმოსავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მივედით სოფელ წინანდალში, რომელიც მდებარებოს მდ. კისისხევის აღმოსავლეთ ნაპირზე, ხოლო ოდნავ მაღლა, მის აღმოსავლეთით არის სოფელი კისისხევი, 2 ვერსით. ქვემოთ კი – სოფელი კონდოლი[1].

აქედან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; ¹/₂ საათში მეორე და ¹/₄ ს-ის განმავლობაში კიდევ. სამი სხვა, რომლებზეც მდებარეობენ სოფლები: აკურა, კალაური, შაშიანი – გალავნით, და ურიათუბანი; წინანდლიდან 1 ¹/₂ საათის სავალზე აკურამდე, რომელიც არის ძალზე დანგრეული. გზის პირდაპირ, არის თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ძალიან ხშირად ემსახურება ლეკებს თავშესაფარად[2]. ურიათუბანიდან გზა მიდიოდა აღმოსავლეთისაკენ, მთისწინეთის ძირის გასწვრივ.

ერთ საათში ვიყავით სიმაგრე ველისციხეში[3], რომელიც მდებარეობს მდინარე ჭერემხევის მარცხენა[4] ნაპირზე; 2 ვერსით მაღლა, მდინარის მარჯვენა[5] ნაპირას, იყო ამჟამად დანგრეული, ძველი განთქმული ქალაქი ჭერემი.

ამბობენ, რომ სპარსეთის შახმა აბასმა მე-17 საუკუნის დასაწყისში ააოხრა ჭერემი, გრემი და ბევრი ძველად სახელოვანი ადგილები კახეთისა და გადაასახლა მათი მოსახლეობა, როგორც კოლონისტები, მაზანდერანში, სადაც მათი შთამომავლები ჯერაც ლაპარაკობენ ქართულად, მაგრამ უკვე გამაჰმადიანებული არიან.

ველისციხიდან ჩანდა გავაზი აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყვარელი – ჩრდილოეთით, ხოლო წინანდლიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თელავი დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით, ალავერდი ჩრდილო დასავლეთით, მანავი სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით, საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით[6].

---

[1] 22 მარტი. – კონდოლი, გ ი უ ლ დ] 22 მარტი. თელავიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ¹/₄ საათში გავიარეთ მდ. კისისხევი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც სოფ. წინანდალი მდებარეობს, ოდნავ ზევით სოფ. კისისხევი და წინანდალს ქვევით სოფ. კონდოლი არიან, პ ა ლ.

[2] აქედან 1 საათში – თავშესაფარად, გ ი უ ლ.] გზაზე აქედან შეგვხვდა 3 მდინარე და აკურამდე, წინანდლიდან 6 ვერსზე, უმთავრესად ხშირი თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ლეკებს ხშირად თავშესაფარად ემსახურება. ამ გზაზე ჩვენ გავიარეთ აგრეთვე სოფლები – კალაური, ურიათუბანი და შაშიანი, უკანასკნელს გალავანი აქვს შემოვლებული, პ ა ლ.

[3] ველისციხეში – ჩვ. კონიექტურა, Gwelizihe, *G.* ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა 99): დასავლეთიდამ მოერთვის ჭერემის წყალი... ამ წყალსა ზედა არს ალაზნის დასავლით, ველსა ზედა, ველისციხე.

[4] მარცხენა, პ ა ლ.] აღმოსავლეთს გ ი უ ლ დ.

[5] მარჯვენა. პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ დ.

[6] ველისციხიდან – საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ველისციხიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთით – ჩრდილო აღმოსავლეთით, თელავი – დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით, საგარეჯო – სამხრეთ-აღმოსავლეთით და კიდევ სხვა ადგილები პ ა ლ.

Zinandal zeigte man Gremi in NNO, Telawi in WNW Alawerd in NW. Manawi in SSW, Sagaredǧo in SO[1].

Bey Gweliziche[2] trocknete man eben Färberröthe oder Morona[3] (georg. Endro) an der Luft[4,] l Citra oder 8 Pfund gilt frisch 1 Abas oder 20 Kop., trocken 5[5] Abas. Ich hatte in Gweliziche übernachtet[6].

Der Ort gehört der Gemahlin des Zaars Dedopale. Die Einwohner sind aus Karteli hieher versezt, und wohnen in Erdhütten, von welchen man sonst in Kacheti wenig weiß.

In Gweliziche[7] fand ich meine vorhin zurückgelassenen Kranken alle hergestellt[8]; nur ein Pferd war imbrauchbar geworden[9].

Den 23sten März kehrte ich von allen meinen Leuten begleitet, nach Telawi zurück. Mein Weg gieng anfänglich den gekommenen bis Uriatubani und Schasiani, von da aber 2 Stunden in einer niedrigen freien Gegend in N W, bis Kondoli[10], dann in SW, nach einer viertel Stunde durch das Dorf Nasomkari und von demselben nach einer Stunde nach Telawi.

Hier verblieb der Zaar die übrigen Tage des Marzes, die den 28, 29 und 30sten Schnee und Nachtfröste hatten. Das nordliche und südliche Gebürge erschien davon wieder init Schnee. Diese Witterung mußte dem blühenden Obst nothwendig schaden[11].

Mir Ward der Auffenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Ghunsag, nüzlich[12].

Den 1sten April trat der Zaar seine Rückreise von Telau oder Telawi[13] nach Tiflis an. Er nahm den Weg über Gweliziche, Tscherim, Mannawi und Sagaredscho[14]. Da ich an diesen Orten gewesen, blieb ich noch in Telawi, um über Achmeta und Tianeti[15] nach Ananur zu gehen, teils um diese Gegenden zu besehen, teils um die Cassa mit der der Kosak Stepan, den ich von Tiflis nach Kislar abgeschickt, in Ananur wartet, im Empfang zu nemen[16], wozu mir der Zaar eine Bedeckung von 100 Mann lies.

Den 2ten April brach ich von Telawi auf und kam auf dem Wege in W. nach ¾ Stunden nach dem Dorfe Wardi Sobani am Turdo und von da in SW, in einer viertel Stunde nach der Festung Artosani und in NW, nach Ruispiri. Sie gehören der fürstlichen Familien Makaschwili.

Von hier ritte ich eine gute[17] Stunde in W. bis zur Festung Dschanani. Am Wege hatte ich südlich die Dörfer lkolto, Taglauri und Azkwer, nordlich aber Chudaschen und Odschio. Dschanani gehört griechischen Klöstern, weswegen auch ein griechischer[18] Mönch daselbst War[19].

---

[1] Von Gweliziche – Sagaredǧo in SO, *G*] Von Gweliziche sahe man Gremi in NNO., Telawi in WNW., Sagaredscho in SW, und noch mehr Oerter. *P.*

[2] Gwaliziche, corr.] Zweli Ziehe, *P.*

[3] oder Morona < *P.*

[4] Luft, *P.*] Sonne, *G.*

[5] 5, *G*] 2, *P.* [6] Ich – übernachtet < *P.* [7] Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, *P.*

ველისციხეში ეხლა აშრობდნენ წითელ საღებავს (ქართულად ენდრო) ჰაერზე; მისი 1 ციტრა ანუ 8 გირვანქა ღირს: ახალი – 1 აბაზი, ანუ 20 კაპიკი; გამშრალი 5 აბაზი. მე გავათენე ველისციხეში.

ეს ადგილი ეკუთვნის მეფის მეუღლეს, დედოფალს. აქაური მცხოვრებლები ქართლიდან არიან გადმოსახლებული და ცხოვრობენ მიწურებში, რაც კახეთში საერთოდ იშვიათად გვხვდება.

ველისციხეში დამხვდნენ ჩემი დატოვებული ავადმყოფები გამოჯანმრთელებულნი; მხოლოდ ერთი ცხენი იყო გამოუსადეგარი.

23 მარტს, მთელი ჩემი ამალის თანხლებით, გავეშურე უკან თელავისაკენ. ჩემი გზა ჯერ მიდიოდა იმავე რიგით, როგორითაც აქეთ მოვდიოდით, ურიათუბნამდე და შაშიანამდე; აქედან კი 2 საათი მივდიოდით დაბლა გაშლილ მიდამოზე, ჩრდილოეთ-დასავლეთისკენ კონდოლამდე; შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთით 1/2 საათში გავიარეთ სოფელი ნასომხარი და იქიდან 1 საათში მივედით თელავში.

მეფე აქ დარჩა მარტის დანარჩენი დღეებიც, რადგან 28, 29 და 30 მარტს მოდიოდა თოვლი და ღამით ყინავდა. ჩრდილოეთით და სამხრეთით ქედები კვლავ დაიფარა თოვლით. ეს ამინდი დააზიანებდა ყვავილობაში მყოფ ხეხილს[1]. აქ ყოფნა ჩემთვის სასარგებლო იყო, რადგანაც მივიღე ცნობები კაბუჩზე და დიდოს რაიონზე, ასევე ხუნძახზე[2].

1 აპრილს მეფე გაემართა უკან თელავიდან თბილისისაკენ. მან აიღო გეზი ველისციხის, ჭერემის, მანავის და საგარეჯოს გავლით. რადგან მე ამ ადგილებში ნამყოფი ვიყავი, დავრჩი თელავში, რათა ახმეტასა და თიანეთზე გავლით წავსულიყავი ანანურში ნაწილობრივ ამ ადგილების დასათვალიერებლად, ნაწილობრივ სალაროს (ფულის) მისაღებად, რომლითაც ჩემ მიერ თბილისიდან ყიზლარში გაგზავნილი კაზაკი სტეფანე ანანურში მიცდიდა. ამისათვის მეფემ მომცა 100 კაცისაგან შემდგარი რაზმი მცველებისა.

2 აპრილს გავედი თელავიდან და გავეშურე დასავლეთისაკენ. 3/4 საათში ვიყავი სოფელ ვარდისუბანში თურდოზე; აქედან სამხრეთ-დასავლეთით 1/4 საათში – არტაზანის ციხესთან და ჩრდილო-დასავლეთით რუისპირში. ისინი ეკუთვნიან თავად მაყაშვილს.

აქედან ჯანანის ციხემდე მივდიოდი კარგი 1 საათი დასავლეთით. გზის სამხრეთით მდებარეობდნენ სოფლები იყალთო, თოღლაური და აწყვერი; ხოლო გზის ჩრდილოეთით ხოდაშენი და ოჟიო. ჯანანი ეკუთვნის ბერძნულ მონასტრებს, ამიტომაც იქ იყო ბერძენი ბერი.

---

[1] რადგან 28, 29 – ხეხილს, პ ა ლ] 28, 29 და 30 მარტს თელავში თოვლი მოვიდა და ძალზე ყინავდა, რამაც მთელი ყვავილობა დააზიანა, გ ი უ ლ.

[2] აქ ყოფნა – ხუნძახზე პ ა ლ) თელავში მე შევაგროვე ცნობები დიდოსა და კამეჩზე, აგრეთვე ხუნძახის შესახებაც, გ ი უ ლ.

---

[8] ln Gweliziche fand – hergestellt, *P.*] Meine Kranken und übrige Sachen, die ich hier zurückgelassen, fand ich gut; *G.* [9] geworden < *P.* [10] Kondoli. *G.*] Kurdali, *P.* [11] den 28, 29 und 30 sten – nothwendig schaden, *P.*].d. 28, 29 und 30. März fiel schnee hei Telau und der Frost war ser stark, der alle Blüte beschädigte, *G.* “ Mir – nüzlich. *P.*] ln Telawi sammlete ich Nachrichten von Dido und Kahutsch auch von Chunsag. G [13] von Telau oder Telawi < *G.* [14] Sagaredscho, *P.*] Sagaredğo, *G.* [15] über – Tianeti < *P.* [16] teils – nemen < *P.* [17] gute < *P.* [18] Griechischen < *P.* [19] daselbst war, *P.*] aufhält, *G.*

Von Dschanani l 1/2 St. nach WNW bis zur Festung Kistauri, und zwischen diesen südlich Chorcheli; von da noch 1 1/2 St. nach WNW bis Achmeta und zwischen diesen südlich Obolse vorbei. Zwischen Ruispiri und Achmeta 3 aus S. kommende Bäche passiert und an diesen liegen auf der Höhe des jugi die izt wüste Festunge[n] Achaldaba und Satschini, diese von jener ostlich[1].

D. 3. April 1772. Wir hatten in Achmeta übernachtet. Die Festung liegt an der W. Seite des aus SSW kommenden Baches Orwili, an dessen Ostseite etwa 1 Werst höher das Dorf Uto gelegen. Die beiden 0erte[r] sind sehr weitläuftige Weingärten[2]; und der Wein von Achmeta wird für den besten in ganz Kacheti gehalten. Achmeta gehört den fürstlichen Familien Tischokaschwili, und Tuschischwili; auch ist es[3] der Siz eines Bischofs[4], zu dein auch Tianeti gebört[5].

Von Achmeta kamen wir auf N N-westlicher Richtung nach einer Stunde bey der Festung Matani an den aus N. kommenden Flus Ilto[6]. Sie gehört der fürstl. Familie Tscholaki Schwili. Der Aragis Maurov war hier, bei den ich speisete[7].

Von Matani l St. nach O, durch den Alasan, zu dem an dessen Ostseite gelegene[n] Ort Bachtrioni, dessen Festung verbeert ist[8].

Bei diesem 0rt[9] tritt der Alasan aus dem Gebürge, in welchem er zwey Tagereisen in NNO hinauf entspringt[10]; und[11] von hier aus[12] wendet er sich nach[13] O. Seine häufigen Flußsteine sind nur von mäßiger Größe und theils weißer Kalkstein, theils schwarzer Schiefer. Granitgeschiebe hat er nicht[14]. Seine Kluft im Gebürge ist unbewohnt, weil sie nicht tief ist.

Der Ursprung des Ilto, der bey Bachtrioni in den Alasan fällt, soll nur einige Stundegn] von hier[15] in N. im Gebüige seyn. Er fürt[16] nur weiße Kalksteine. Das Gebürge, auf dessen Anhöhe Bachtrioni liegt, besteht hier aus weißgelblichem Kalkstein. Achmeti hatten wir von Bachtrioni in SW, nur 1/2 St[17].

---

[1] Von Dschanani l 1/2 St. Nach – ostlich, G.] Von Dschanani in WNW hatte ich die Festun Thoreheli südlich und die Festung Kistauri am Wege und von hier bis Ruispiri südlich Obose und den Achmeta, von Dschanani etwan 10 Werst. Von drey Bächen, die ich auf diesem Woge paßirte, stand an einem auf der Höhe des Vorgebürges Achaldaba, und an einem ostlicher Satschini; beide jezo wüste Festungen, *P.*

[2] D. 3. April – Weingärten, G] Die Festung achmeta steht am Buche Orwili, an dem auch etwas höher das Dorf Uto ist. Bey beiden sind weitläuftige Weinberge, P.

[3] auch ist es, P.] hier i-t, *G.*

[4] Achmeta gehört – Bischofs] გიულდეშტეტის დედანში ეს ცოტა ქვემოთაა მოთავსებული და უფრო შეუფერებელ ადგილას. Bischofs, *P*] Episkoposi, *G.*

[5] Zu dem auch Tiaineti gehört < *P.*

[6] Von Achmeta – lito, *P.*| Von Achmeta ritte ich heute l St. nach NNW durch den aus N. kommenden Flus Ilto, zu der an dessen Nordostseite gelegenen Festung Matani, *G.*

[7] Der Aragis – speisete < *P.* [8] Von Matani – verheert ist, *G.*] Von Matani in O. gegen den Alasan, nach dem am linken Ufer liegenden Ort Bachtrioni, dessen Festung zerstöhret ist. *P.* **იხ. გაგრძ. 46 გვ-ზე.**

ჯანანიდან 1 ½ საათში დასავლეთით ჩრდილო-დასავლეთით [მივედით] ქისტაურის ციხემდე და ამათ შორის სამხრეთით [არის] ხორხელი; იქიდან კვლავ 1 ½ საათში დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთით ახმეტამდე და ამათ შორის სამხრეთით გავუარეთ ობოლსეს. ახმეტასა და რუისირს შორის გავიარეთ სამი სამხრეთიდან მომავალი მდინარე, ხოლო ამათზე, მთის ზედაპირზე მდებარეობენ ამჟამად დანგრეული ციხეები – ახალდაბა და საჩიხი, ეს უკანასკნელი პირველისგან აღმოსავლეთით[1].

1772 წ. 3 აპრილი. ჩვენ გავათიეთ ახმეტაში. ციხე მდებარეობს მდინარე ორვილის დასავლეთ მხარეზე, რომელიც მოედინება სამხრეთ სამხრეთ-დასავლეთიდან და რომლის აღმოსავლეთ ნაპირზეც, 1 ვერსით მაღლა არის სოფელი უტო. ორივე ადგილს აკრავს ძალიან ვრცელი ვენახები[2]. ახმეტის ღვინო მთელ კახეთში ითვლება საუკეთესოდ. ახმეტა ეკუთვნის თავადებს ტიშოკაშვილს და თუშიშვილს; ის აგრეთვე არის ეპისკოპოსის საჯდომი, რომელსაც აგრეთვე თიანეთიც ეკუთვნის.

ახმეტიდან ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, 1 საათში მივედით სატანის ციხეში, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთიდან მომდინარე მდ. ილტოზე[3]. ის ეკუთვნის თავად ჩოლოყაშვილს. აქ იყო არაგვის მოურავი, რომელთანაც მე პური ვჭამე.

მატანიდან 1 საათში აღმოსავლეთით, ალაზანზე გავლით, მის აღმოსავლეთ მხარეზე სოფ. ბახტრიონში მივედით[4], რომლის ციხეც დანგრეულია.

ამ ადგილას გამოდის ალაზანი მთიანეთიდან, სადაც ის 2 დღის სავალზე ჩრდილოეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით იღებს სათავეს. ამ ადგილას ის უხვევს აღმოსავლეთისკენ. მისი წყლის ქვები უმთავრესად არის საშუალო ზომისა, ნაწილობრივ თეთრი რიყის ქვა, ნაწილობრივ შავი ფიქალი. გრანიტი მას არ აქვს. მისი ხეობა მთებში დაუსახლებელია, რადგან ის არ არის ღრმა.

ამბობენ, რომ ილტოს, რომელიც ერთვის ალაზანს ბახტრიონთან, სათავე აქვს მთებში აქედან რამდენიმე საათის სავალზე ჩრდილოეთისაკენ; მას მოაქვს მხოლოდ თეთრი რიყის ქვა. მთა, რომლის წვეროზეც ბახტრიონი დგას, შედგება აქ თეთრ-ყვითელი კირქვისაგან. ახმეტა ბახტრიონიდან არის სამხრეთ-დასავლეთით მხოლოდ ½ საათის სავალზე[6].

---

[1] ჯანანიდან – აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ჯანანიდან დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით გავიარე ციხე თორეხელი სამხრეთით და ქისტაურის ციხე გზაზე და აქედან რუისპირამდე, სამხრეთით ობოსე და ახმეტა ჯანანიდან 10 ვერსზე. სამ მდინარეთაგან, რომლებიც მე გზაზე გავიარე. მდებარეობენ: ერთზე, მთის წვერზე, ახალდაბა; მეორეზე, აღმოსავლეთისაზე, საჩინი; ამჟამად ორივე განადგურებული ციხეებია, პ ა ლ.

[2] 1772 წ. – ვენახები. გ ი უ ლ დ.] ახმეტის ციხე ძევს მდ. ორვილაზე, რომელზეც ოდნავ მაღლა მდებარეობს სოფელი უტო. ორივეს აქვთ ვრცელი ვენახები, პ ა ლ.

[3] ახმეტიდან – ილტოზე. პ ა ლ.) ახმეტიდან დღეს 1 საათი მივდიოდი ჩრდილოეთით – ჩრდილო-დასავლეთით, გავიარე ჩრდილოეთიდან მომავალი მდ. ილტო [და მივედი] მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარე მატანის ციხეში, გ იუ ლ.

[4] მატანიდან – მივედით, გ ი უ ლ.] მატანილან აღმოსავლეთისაკენ, ალაზნის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში [მივედით] პ ა ლ.

[5] გრანიტი, პ ა ლ.] ფერადი გრანიტი, გ ი უ ლ.

[6] ახმეტა – სავალზე გ ი უ ლ.] ახმეტა ბახტრიონიდან არის პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, მხოლოდ 3 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.

Von Bachtrioni 1/2 St[1] in O. etwan 3 Weist[2] sind an derselben Seite des Alasans an der Niedrigung[3] die Ueberbleibsel, und besonders die Kirche der Stadt Alwani, die ehedem[4] eine zaarische Residenz gewesen sein soll. Noch 3 Werst[5] 0stlicher liegt die noch bewonte[6] Festung Magrani.

In den Gebüschen an der Mündung des Ilto[7] blühte jetzo Staphylea pinnnata, im dicken Gebüsch, deren uneröfnete Blumenknospen, völlig wie die Kapernknospen, mit Eßig eingemacht und genutzet werden. Hippophae rhamnoides war voller kleiner Gulläpfel.

Die heutigen[8] Oerter sind die äussersten westlichen[9] Dörfer in[10] Ka-Chetien, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind[11].

Den 4ten April setzte ich die Reise fort und kam den 5ten April durch Tschinti und Dschirwan und durch das Flüßchen Pschawi und mehrere Dörfer und Bäche bis Ananur, dem diesesmahligen Orte meiner Bestimmung, weil daselbst mein nach Kislar geschikter Kasak mit einer Kaße für die Expedition glücklich angekommen, sich aber mit seiner Konvoy von 5 Kosaken, wegen der Räubereyen der Lesgier, nicht weiter wagen durfte, daher er mich hier erwarten mußte.

In Ananur ließ mich der Ksnis Eristaw, der vornehmste Magnate Georgiens, ersuchen, wegen semer Krankheit zu ihm nach seinem Wohnsitze Achalgori zu kommen. Da mich auch der Zaar selbst ihm zu willfahren schriftlich bat, und mir der Eristaw sehr nützlich, so wie auch sehr hinderlich werden konnte, erfüllete ich ohne Bedenken sein Verlangen, welches auch die gute Folgen hatte, daB ich nicht nur in einer andern Gegend bekannt ward, sondern dieser Herr gab mir nachher mehrmahlen Konvoyen zu 50, 100 und mehr Mann, offt unter seiner eigenen Anführung, ohne welche manche Exkursion hätte unterbleiben müssen.

Neben der Besorgung meines Kranken machte ich von Zeit zu Zeit, zur Bekanntschaft mit den Gebürgen und der Flora, kürzere und längere Exkursionen, z. B. nach Bakaki, Sagelgis, Troneti, Bodawis Koewi, Cha-

---

[1] 1/2 St < *P.*] გაგრძელება იხ.47 გვერდზე.

---

[9] Bei diesem Ort, *G.*] hier, *P.*

[10] hinauf entspringt, *P.*] Ursprung nimmt, *G.*

[11] und < *P.*

[12] aus < *P.*

[13] nach, *G.*] in, *P.*

[14] Seine – nicht, *P.*] Er fürt nur mittelmässig, grosse gerundete Steine mit sich. die teils weisse Kalkartige, teils schwarze schieferartige sind; gefärbte Granite findet man nicht in ihm, *G.*

[15] einige – hier, *G.*] eine Tagereise, *P.*

[16] fürt, *G.*] hat, *P.*

[17] Achmeti – 1/2 St., *G.*] Achmeti ist von Bachtrioni in gerader Linie in SW nur 3 warst, *P.*

ბახტრიონიდან ½ საათის სავალზე აღმოსავლეთით, 3-ოდე ვერსზე, ალაზნის იმავე ნაპირზე დაბლობზე არის ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ ალვანისა, რომელიც ძველად მეფის რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო. კიდევ 3 ვერსზე[1] აღმოსავლეთით არის ჯერ კიდევ დასახლებული მაღრაანის ციხე.

ილთოს შესართავთან ჭალაში[2] ახლა ყვაოდა Staphylea pinnata (ჯონჯოლი) ხშირ ბუჩქებში; მისი გაუშლელი კოკრები, ისევე როგორც კოკრები კაპარისა, გამოიყენება მწნილად (იხმარება ძმრით შეზავებული). Hippophae rhamnoides (ქაცვი) სავსე იყო წვრილი მელნის გუნდით (Gallapfel).

ეს ადგილები არის კახეთის ყველაზე დასავლეთით მდებარე სოფლები, რომელთა რიცხვი ამჟამად საერთოდ 75-ს უდრის.

4 აპრილს განვაგრძე ჩემი მოგზაურობა და 5 აპრილს, ჩინთის, ჟინვანის, მდ. ფშავის და ზოგი სოფლებისა და მდინარეების გავლით, მივედი ანანურში, რომელიც იყო ჩემი მაშინდელი დანიშნულების ადგილი, რადგან ჩემი კაზაკი, რომელიც გავგზავნე ყიზლარში, დაბრუნდა მშვიდობით ექსპედიციისათვის განკუთვნილი ფულით, და რადგან თავისი ხუთი თანმხლები კაზაკით ვერ გაბედა გზის განგრძობა ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ მას უნდა დაეცადა ჩემთვის აქ.

ანანურში მთხოვა ქსნის ერისთავმა, საქართველოს ყველაზე მძლავრმა მაგნატმა მივსულიყავი მის რეზიდენციაში ახალგორში, მისი ავადმყოფობის გამო. რადგან მეფემაც წერილობით მთხოვა მეამებინა მისთვის, და, რადგან ერისთავი შეიძლებოდა ჩემთვის ყოფილიყო ძალიან სასარგებლო, ისევე როგორც ძალიან ხელისშემშლელიც, უყოყმანოდ შევასრულე მისი (ერისთავის) მოთხოვნა, რასაც მოჰყვა კარგი შედეგები. მე არა მარტო სხვა მხარეშიც ცნობილი შევიქენი, არამედ ამ ბატონმა ამის შემდეგ ბევრჯერ მომცა მცველი რაზმი 50, 100 და მეტი კაცისაგან, ხშირად საკუთარი მეთაურობით; უამისოდ ზოგი ექსკურსიები შეიძლებოდა ჩაშლილიყო.

ავადმყოფის მოვლასთან ერთად, მე დროდადრო ვაწყობდი მოკლე და შორ ექსკურსიებს მთების და ფლორის შესასწავლად. ასე მაგ., მოვიარე ბა-

---

[1] 3 ვერსზე პ ა ლ.] ½ საათის სავალზე, გ ი უ ლ.

[2] ილთოს შესართავთან, ჭალაში, გ ი უ ლ.] აქ, პ ა ლ.

---

[2] etwan 3 warst; < *G.*

[3] Seite des Alasans an der Niedrigung. *G.*] Flußseite, *P.*

[4] ehedem, P.] vormals, *G.*

[5] 3 Werst, *P.*] ½ St. *G.*

[6] noch bewonto < *P.*

[7] In den – Ihto, *G.*] Hier, *P.*

[8] heutigen, *P.*] heute besehene, G.

[9] ausserste westlichen **G.**] westlichsten *P.*

[10] Dörfer in < *P.*

[11] deren – sind < *P.*

schmi, Werchuelli, Budawi, Aranisi. Dmhinwari, Mindori, Bodschorma und viel mehr Oerter.

Am Bache Kwedera des Iltoflüßchens besuchte ich eine Bergöhl- oder so genannte Naphtaquelle.

Besonders besuchte ich auch das vom Hauptgebürge in Süden laufende Queergebürge, welches durch sein Streichen durch das Thal, sich mit dem Vorgebürge vereint. und Haupt- und Vorgebürge verbindet.

Anas Querquedula georg. Gorichwa war noch den ganzen April zurückgeblieben.

Cobitis barbatula, georg. Gwelana, ist im hiesigen Flüßchen nicht selten.

Den 10ten April ritte ich von Achalgori 1 Stunde in SW und W. SW. am Bache Arkal, dann am Welsa Kewi, und hatte die Dörfer Kasis. Kewi und dann Arguni, nachher lzria und Alaenis Arteba Ziminda.

Bis Narekowi waren von Arguni in dieser Richtung anderthalb Stunden. Letzterer Ort steht am Fuße eines Berges.

Von hier in WSW. hatte ich, nach anderthalb Stunden, den Bacir Seglis Kewi und an demselben das Dorf Seglis; von da bis zum Ksani ist nur eine viertel Stunde.

Ich folgte nun dem Xani oder Ksani in N. hinauf und hatte dann den Bach 0riskewi, an dessen Ursprunge bey Lardsobani das wüste Dorf Tontscha steht. Von hier ritt ich nach meinem Standort zurücke.

Den 11ten April konnte ich wieder ganz zu einer Exkursion anwenden. Ich ritte also unter einer hinreichenden Bederkung von Achalgori durch den Ksani und an dessen Westseite durch den Bach Kanscheretiskewi, an demselben aber in NW. bis zum Dorfe Kansahereti, wo am Berge Lordsabani zwei Schwefelquellen, und beim Dorfe Iredwo Selenit oder Marienglas sind.

Nach dem Dorfe Ikoty, am Bache Gumaela, am westlichen Fuß des Gebürgstheils Lordsobani.

Von hier kam ich in ostlicher Richtung nach dem Dorfe Schobi und dann nach etwan 3 Werst nach Achaly, wo man des Abends schießen hörte und Feuer sahe

Vom Berge Dordsabani ist die Mündung des Aragi und des Ksani oder Xani in S. des Bachins in SW., Duschet in SO. und Achalgori in SW., Ananur in ONO.

Den 13ten April kam ich nach Achalgori zurück.

Ich übergehe mehrere folgende Exkursionen, die. wegen der Beßerung meines Kranken immer größer werden konnten. Die Bemerkungen auf denselben werden erst in der Folge vorkommen.

Den 28sten April erhielt ich vom Imeretischen Zaar Solomon wegen meiner Vorstellungen Schriftliche Antwort, die wieder ein Schreiben an denselben erforderte.

Papilio Machaon und Phalaena Zigzac erschienen.

კაკი, საგალგისი (?), ტრონეტი, ბოდავისხევი, ხაშმი, ვერხველი, გულავი, არანისი, ჟინვანი, მინდორი, ბოჭორმა და ბევრი სხვა ადგილი.

მდ. კვედერაზე (კვეტერაზე?) ილტოს (ირტოს?) შენაკადზე, დავათვალიერე მთისზეთის ანუ ე. წ. ნავთობის წყარო.

განსაკუთრებით დავათვალიერე გადამკვეთი ქედი, რომელიც მიემართება მთავარი ქედიდან სამხრეთით და, გადის რა დაბლობზე, უერთდება მთისწინეთს და აერთებს მას მთავარ ქედთან.

Anas Querquedula, ქართულად გორიხვა, მთელი აპრილით ჩამორჩა.

Cobitis barbatula, ქართულად გველანა, აქაურ მდინარეებში არ არის იშვიათი.

10 აპრილს ვიარე ახალგორიდან ერთი საათი სამხრეთ-დასავლეთით ღ-და დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით მდ. არკალას გაყოლებით, შემდეგ ველსა ხევის გასწვრივ და გავიარე სოფლები ქა(ს)ისხევი და არღუნი, შემდეგ იწრია ღა ალვანის ერთობაწმინდა Alaeni Arteba Ziminda.

ნარეკვავამდე არღუნიდან ამ მიმართულებით 1 ½ საათის სავალია, ბოლო პუნქტი მდებარეობს მთის ძირას.

აქედან დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით 1 ½ საათში მდ. ძეგლისხევზე იყო სოფელი ძეგლისი; იქიდან ქსნამდე მხოლოდ ¼ საათის სავალია.

მე ავყევი ქსანს ზევით ჩრდილოეთით და გავიარე მდ. ორისხევი, რომლის სათავესთანაც ლორწობნის ახლოს არის გაპარტახებული სოფელი ტონჩა. აქედან მე დავბრუნდი ჩემს ადგილსამყოფელოში.

11 აპრილს მთელი დღე შევწირე ექსკურსიას. მე წავედი ახალგორიდან საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მცველების თანხლებით ქსანზე გავლით და მის დასავლეთით [მიმდინარე] მდ. კანშერეთისხევზე გადასვლით და მასზე კი ჩრდილო-დასავლეთით სოფ. კანშერეთამდე (ყანჩაეთამდე?), სადაც ლორწობნის მთასთან ორი გოგირდის-წყაროა და სოფ. ირედვოსთან (?) მოიპოვება სელენიტი (Selenit oder Marienglas).

შემდეგ სოფ. იკოთი მდ. გუმაელაზე, ლორწობნის მთის დასავლეთ ძირთან.

აქედან აღმოსავლეთის მიმართულებით მე მივედი სოფ. შობში, ხოლო ამის შემდეგ, 3 ვერსზე, ახალში, სადაც საღამოთი გავიგონეთ სროლა და დავინახეთ ცეცხლი.

ლორწობნის მთის დასავლეთით არის არაგვისა და ქსნის შესართავები სამხრეთით, ბახინის (?) [სათავე] – სამხრეთ-დასავლეთით, დუშეთი სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ახალგორი – სამხრეთ-დასავლეთით, ანანური აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

13 აპრილს დავბრუნდი ახალგორში.

მე არ ვეხები ზოგ შემდგომ ექსკურსიებს, რომელთა რიცხვი, ჩემი ავადმყოფის გამოჯანმრთელების წყალობით, სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. შენიშვნები მათ შესახებ მოცემული იქნება შემდგომში.

28 აპრილს იმერეთის მეფის სოლომონისგან მივიღე წერილობითი პასუხი ჩემს მოხსენებაზე. საჭირო იყო კიდევ ერთი წერილის მიწერა.

გაჩნდნინ PapiIio Machaon და Phalaena Zigzac.

Ich besahe hier noch die kleinen Kornmühlen. Mehrere mahlen in 24 Stunden von 20 bis 24 Kot Waizen. Dafür nahm der Müller nur den 50 -sten Theil. In Teflis und Seristo ward der 10-te Theil genommen. ln Achalgori erhielt man die Mühlsteine aus dem Steinbruch bey Sarkinetti am Kur, unter Teflis. Ein Paar kostete, nach rußischem Gelde, bis 40 Rubl., leistete aber auch bis 20 Jahr Nuzen.

D. 1. Mai 1772. Dieser Tag vergieng noch in Achalgori. an dem der Eristav David zum morgenden Aufbruche alles bereit machte[1].

D. 2 Mai. Heute war mein 3 Wochen in Achalgori Aufenthalt geendigt. Ich in der Gesellschaft des David Eristav, den seine Mutter und Schwester begleiteten unter der Bedeckung von etwan 100 Mann aufbrach, um nach Teflis zu reisen. Der Weg fürete nach l starken Werst über die Ueberbleibsel des verheerten Dorfes Seglevi, und durch den längst desselben laufenden Bach Segleviskaewi, an dem ich von Ananur hergekommen war. Nach 6 Wersteu passierten wir die viere[c]kten engen Ringmauern des gleichfalls wüsten Ortes Osissi, und an 2 Werst von her ein sehr kleiner Bach. Von Osissi kamen wir nach 4 Werst in die Gegend des einige 100 Schritt in Osten gelegen[en] verheerten Dorfes Irtosa; und von da nach 4 Werst an die Ringmauer von Ksaurisi. Daselbst wir Halte machten, weil es Nacht ward, nachdem wir 3 Stünde von Achalgori geritten waren[2]. Der Weg gieng fast ganz gerade südlich, bestendig dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, in sehr geringen Entfernung von demselben[3], an dem Fuß des nach dem Ksani zu sich senkenden Vorgebürge, die hier bei Ksaurisi ganz aufhört; indem von hier bis au das Vorgebürge Ebene ist.

Es sind diese Vorgebiirge dem Flusbette des Ksani zu gemeiniglich ser steil. Nur um 0ssisi herum laufen sie flach ab, so daß die herumliegende Gegend an 3 bis 4 Werst eine schöne Wiese ist; dagegen der übrige Teil des Weges beständig durch dichte Gestrauche gieng, welches[4] aus den mehrgenannten Baum- und Straucharten bestand, deren einige blüheten, folgende schon verblühet, und andere noch nicht blüheten. Jasminum humile kam auch häufig blühend zwischen Osissi und Ksaurisi vor. Im steinigten Flusbette des Ksani stande[n] Alnus sakia alba, Populus nigra tremula und alba Hippophaë, Elaeagnus angustifolia[5].

---

[1] D. 1. Mai 1772 – alles bereit machte < *P.*

[2] D. 2. Mai. Heute war – von Achulgori geritten waren, *G*]. Den 2ten May brach ich von Achalgori, vom Ksuis Eristew David begleitet, unter einer Bedeckung von 100 Mann nach Teflis auf... Nach einer starken Werst hatten wir die Ueberbleibsel des Dorfs Seglewi am Bache Seglewiskewi. Die einen Viereck bildende Mauer des auch zerstörten Dorfs, jenseit eines kleinen Bachs. voller runden Kalksteingesdhiebe, war 6 Werst weiter. Das vetheerte Dorf Irtosa war nach 4 Werst und nach andern 4 Werst das mit einer Mauer umgebene Dorf Ksautisi, dem Fürsten Ratischillo gehörig. wo wir anhielten, P. [3] Fast danz – demsellen, G.] überhaupt in Süden, den ostlichen Ufer des Ksani in einen kleinen Abstand parallel, *P.* [4] Es sind diese – Gestrauche gieng welches, *G.*] der bisherige Weg zu einem großen Theil in Gehölze aus.., *P.* [5] deren einige blüheten – folia < *P.*

აქ დავათვალიერე აგრეთვე პატარა წისქვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვავს 20-დან 24 კოდამდე ხორბალს. აქედან მეწისქვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან [რომელიც მდებარეობს] მტკვარზე, თბილისის ქვემოთ. რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე, მაგრამ მათი გამოყენება შეიძლება ოც წლამდე.

1772 წლის 1 მაისი. ეს დღე კვლავ ახალგორში გავატარეთ. ამ დღეს დავით ერისთავმა მეორე დღის მგზავრობისთვის ყველაფერი მოამზადა.

2 მაისი. დღეს შესრულდა ახალგორში ჩემი ყოფნის 3 კვირა. მე დავით ერისთავთან ერთად, რომელიც გამოაცილეს დედამ და დამ, დაახლოებით 100 მცველის თანხლებით გავემართე თბილისისაკენ. კარგი 1 ვერსის შემდეგ გავიარეთ განადგურებულ სოფელ ძეგლევის ნაშთები და მის გასწვრივ ჩამომდინარე მდ. ძეგლევისხევი, რომელზედაც მე ადრე ანანურიდამ მოვედი. 6 ვერსის შემდეგ გავცდით ნაოხარ სოფელ ოძისის ოხკუთხა ვიწრო კედლებს და აქედან 2 ვერსის შემდეგ – ძალიან პატარა მდინარეს. ოძისიდან 4 ვერსის შემდეგ მივედით რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე აღმოსავლეთით მდებარე განადგურებულ სოფელ ილტოზის მიდამოებში და აქედან, 4 ვერსის მოშორებით, ქსოვრისის გალავანთან. აქ ჩვენ გავჩერდით, რადგან უკვე ღამე იყო და ახალგორიდან 3 საათის ნამგზავრები ვიყავით[1]. გზა მიდიოდა თითქმის სულ პირდაპირ სამხრეთით, ძირითადად ქსნის აღმოსავლეთით ნაპირის პარალელურად, მისგან ოდნავ დაშორებით, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, რომელიც ჩადიოდა ქსნამდე და რომელიც აქ ქსოვრისთან სულ თავდება; აქედან მთისწინეთამდე სულ დაბლობია.

ეს მთისწინეთი ქსნის კალაპოტისადმი საერთოდ ძალიან ციცაბოა. მხოლოდ ოძისის გარშემო დაბლდება, ისე რომ მის ირგვლივ მყოფი გარემო, დაახლოებით 3 – 4 ვერსზე, არის მშვენიერი მდელო; დანარჩენი ნაწილი კი გზისა მიდიოდა ხშირ ბუჩქნარში, რომელიც[2] შედგებოდა ბევრჯელ დასახელებული ხეებისა და ბუჩქებისაგან, რომელთაგან ზოგი ყვაოდა, ზოგს უკვე ეყვავილა და ზოგსაც ჯერ არ დაეწყო ყვავილობა. ოძისსა და ქსოვრისს შორის ხშირად გვხვდებოდა ყვავილობაში მყოფი Jasminum humile. ქსნის ქვიან კალაპოტში გვხვდებოდა Alnus sakia alba, Populus nigra tremula (ოფი) და alba Hippophaë, Elaegnus angustifolia[3] (ჭალაფშატა).

Tragorogon pratense, Asparagus officinalis (სატაცური) და Rumex acwtosa (მჟაუნა) ისევე ხშირია აქ, როგორც მთელ საქართველოში და ყველგან სიამოვნებით ჭამენ. ასევე Fragaria vesca (მარწყვი) ყველგან გვხვდება.

---

[1] 2 მაისი. – ვიყავით, გ ი უ ლ.] 2 მაისს, ქსნის ერისთავ დავითის თანხლებით და 100 კაცის საფარ ქვეშ, გავედი ახალგორიდან თბილისისაკენ... კარგი ერთი ვერსის შემდეგ გავიარეთ მდ. ძეგლევისხევზე [მდებარე] სოფ. ძეგლევის ნასახლარები. აგრეთვე განადგურებული სოფლის ოთხკუთხა კედელი იყო, მრგვალი რიყის ქვით სავსე, პატარა მდინარის მეორე მხარეზე 6 ვერსის მოშორებით. 4 ვერსის შემდეგ იყო აოხრებული სოფელი ილტოზა და შემდეგ 4 ვერსზე თავად რატიშვილის კუთვნილი გალავანშემორტყმული სოფ. ქსოვრისი, სადაც ჩვენ გავჩერდით პ ა ლ.

[2] ეს მთისწინეთი – რომელიც, გ ი უ ლ.] გზა აქამდე უმეტესწილად [მიდიოდა] ჭალებში, რომელიც., პ ა ლ.

[3] რომელთაგან ზოგი – folia – აკლია პ ა ლ ა ს ს.

Tragopogon pratense, Asparagus cfficinalis und Rumex acetosa sind hier so wie in ganz Gaorgien häufig und werden überall gern gegessen. Auch Freigaria vesca ist ganz allgemein.

Von Osissi sahe man die Ueberbleibsel des an der W. Seite des Kanni gelegen[en] Dorfes Achmedschi; und von Irtosa im W. die noch bewohnte kleine Festung Lamis chana, und auf der Höhe in Osten soll zwischen Osissi und Irtosa das gleichfals wüste Dorf Tschala gelegen seyn. Zwischen den Ksani und Narekawi bei Irtosa ist eine gewönigliche Passlage der Lesgier, auf der sie vom Aragi über Mschadisdschwari nach Lamischana und bis Krzinwal auf der Höhe herumziehen[1].

Man brachte mir heute die Schnafiwachtel (Rallus Crex) georg. Galga lebendig[2]. Es begegnete uns auch ein Mann mit dem Balge eines Bären, den er erst heute in unserer Nähe erlegt hatte.

Den 3ten May. Auch von Ksaurisi gieng der Weg in S. und dem Kanni nahe, Wir kamen in anderthalb Stunden nach Muchran[3]. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer 8er gering ostl. Abweichung[4]. Der ganze Weg gieng durch ein freies ebenes[5] Feld, zu Akerland genuzt, daher es der Wässerung wegen überall mit Graben aus dem Ksani durchzogen war. Das Feld besteht aus[6] graugelbem Thon. Hier waren fast alle tereksche Stepenpflanzen.

Ich schikkete heute Abend nach mein Moimontow?... den Fürsten Koichosro Amil(achwari) nach Teflis zum Zaaren ab, um meine Ankunft zu melden; eine Bedeckung nach Muchran entgegen zu bitten und Quartier zu bereiten[7].

D. 4. Mai. Ich hatte in Muchran übernachtet in dem höchsten steinernen Turm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jaren erbauet hat, nebst der Citadelle[8].

Von diesem Thurme sieht man Ksaurisi und Tambala gerade in N.,

---

[1] Von Osissi sahe – Höhe herumziehen, *G.*] Von Irtosa sahe manin w. die kleine Festung Lamis-Chana. Auf der Höhe zwischen Irtosa und Osissi, vom ersten ostlich- soll das wüste Dorf Tschacha stehen. Bey Osissi selbst sind an der rechten Seite des Ksani Ueberbleibsel des zerstörten Dorfs Achmedschi. Bey Irlosa geht zwischen dem Ksani und Narekowi der gewöhnliche Weg der Lesgier, wenn sie von Aragi über Mschausdschari, nach Lamis Chana und bis Krzchinwal auf der Höhe herumziehen, *P.*

[2] Man – lebendig, *P.*] Es ward heute auf dem Wege eine Schnaawachtel, Crex, die die Georg. Galga nennen mit der Hand gegriffen. Zwischen Achalgori und Osissi, *G.*

[3] Den 3 ten – Muchran. *P*] Gegen Mittag brachen wir von Ksauris auf nach Muchran, daselbst wir nach 1 ½ St. anlangten, *G.*

[4] Die Länge – Abweichung < *P.*

[5] ebenes < *P.*

[6] Das Feld besteht aus, *G.*] Der Boden ist. *P.*

[7] Ich schikkete heute – Quartier zu bereiten < *P.*

[8] D. 4. Mai. Ich hatte – nebst der Citadelle, *G.*] In Muchran erhielt ich mein Quartier in einem gemauerten hohen Thurm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jahren erbauet hatte, *P.*

ოძისიდან ჩანს ქსნის დასავლეთით მდებარე, სოფელ ახმაჯის ნანგრევები; ხოლო ილტოზის დასავლეთით – ჯერ კიდევ დასახლებული პატარა ციხე ლამის-ყანა, და ამბობენ, რომ ოძისსა და ილტოზას შორის მაღლობზე აღმოსავლეთით უნდა იყოს ასევე აოხრებული სოფელი ჭაშა. ილტოზის ახლოს, ქსანსა და ნარეკვავს შორის, მიდის ჩვეულებრივი გზა ლეკებისა, რითაც[1] ისინი არაგვიდან, მჭადისჯვარზე გავლით, მიდიან მთით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე.

დღეს მომიყვანეს ცოცხალი Rallus Crex, ქართულად ღალღა[2]. ჩვენ შეგვხვდა აგრეთვე კაცი დათვის ტყავით, რომელიც მას მოეკლა დღეს ჩვენ მახლობლად.

3 მაისი. ქსოვრისიდანაც გზა მიდიოდა სამხრეთით ქსნის ახლოს; 1 ½ საათში ვიყავით მუხრანში[3]. გზა შეიძლება 7 ვერსად ჩავთვალოთ, სამხრეთის მიმართულებით მიმავლად, მცირედი გადახრით აღმოსავლეთით, მთელი გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავად ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით. ნიადაგი შედგება მოყვითალო-ნაცრისფერი თიხისაგან. აქ თითქმის ყველა მცენარე იყო თერგის სტეპების ტიპისა.

დღეს საღამოს გავგზავნე ჩემი მოურავი (?) [Moimontow] თავად ქაიხოსრო ამილახვარ[თან ერთად] (?) თბილისში მეფესთან, რათა შეეტყობინებინა ჩემი ჩამოსვლა და რათა ეთხოვა გამოეგზავნა მცველები მუხრანში და მოემზადებინა ბინა[4].

4 მაისი. მე გავათენე მუხრანში ყველაზე მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტატინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინათ ციტადელთან ერთად[5].

ამ კოშკიდან ჩანს: ქსოვრისი და დამპალა პირდაპირ ჩრდილოეთით, წილკანი ნარეკვავის იქითა მხარეს ჩრდილო აღმოსავლეთით. ფონთხელა არაგვის დასავლეთ[6] ნაპირზე, ნარეკვავის შესართავთან, აღმოსავლეთით საგურამო არაგვის აღმოსავლეთ მხარეზე ოდნავ ჩრდილოეთისაკენ, არაგვში ჩამავალ პატარა მდინარეზე, არაგვიდან ოდნავ მოშორებით; სხალტბა სამხრეთ-აღმოსავლეთით და წეროვან-გოროვანი – ოდნავ მოშორებით აღმოსავლეთისაკენ; აღა-

---

[1] ოძისიდან ჩანს – რითაც, გ ი უ ლ.] ილტოზის დასავლეთით ჩანს პატარა ციხე ლამის-ყანა. ილტოზას და ოძისს შორის, მთაზე პირველისგან აღმოსავლეთით, უნდა იყოს აოხრებული სოფ. ჭახა თვით ოძისთან, ქნის მარჯვენა ნაპირზე არის დარბეული სოფლის – ახმაჯის ნანგრევები. ქსანსა და ნარეკვავს შორის, ილტოზასთან, გადის ლეკების ჩვეულებრივი გზა, როცა. პ ა ლ.

[2] დღეს – ღალღა, პ ა ლ.] დღეს გზაზე ცოცხლად დაიჭირეს Crex, რომელსაც ქართველები ღალღას უწოდებენ. ახალგორსა და ოძისს შორის,... გ ი უ ლ.

[3] 3 მაისი – მუხრანში, პ ა ლ.] შუადღისას გავედით ქსოვრისიდან მუხრანისკენ, სადაც მივედით 1 ½ სააათში, გ ი უ ლ.

[4] დღეს საღამოს ბინა, პ ა ლ ა ს ს აკლია. (ამ წინადადების ზოგი ადგილი დედანში გაურკვევლად სწერია – გ. გ.).

[5] 4 მაისი – ერთად, გ ი უ ლ.] მუხრანში მე მივიღე ბინა გალავნიან მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინ, პ ა ლ.

[6] დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

[7] დასავლეთ, გ ი უ ლ.) მარჯვენა, პ ა ლ.

Zilkan jenseit des Narekowi in N. O., Pontchela an der W. Seite[1] des Aragi bey der Mündung des Narekowi, in 0[2] Saguram O. Seite des Aragi in O. etwan nach N. an ein[em] klein[en] in den Aragi fallende[n] Bach, etwa vom Aragi[3] Ts-chaltba in SO und Zereowan Gorowani etwas weiter Osllich. Agaiani in SW kaum[4] 2 Werst, Kanda in SSW etwa 4 W[5] und Kanda gegenüber an der W. Seite[6] des Ksani, Kadagiani und Zichesire in S. ser wenig westl. An[7] etwan 7 Werst von Muchran.

Nach Zichesire machte ich eine Exkursion. Der Weg geht 5 Werst auf dem[8] Felde und dann auf dem sich erhebenden Vorgebürge. An denselben ritten wir fast 2 Werst fort bis zu der Ort Zichesire[9]. Dieser Ort hat 3 kleine[10] Kirchen, 2 mit armenischen und eine mit georgischen Inschriften; umher sind viele Leichensteine und Gruben von vorigen[11] Häusern. Die Kluft, an welcher Ziehesire liegt, reicht von Vorgebürge an das linke[12] Ufer des Ksani. An der Südseite dieser Kluft, einige 100 Schritt von hier[13] auf der höchsten Stelle[14] des Plazes[15] liegt die kleine mit hoher Ringmauer eingeschlossene Festung, welche gleich auch nach S. steil sich senket, und von dessen Fuß sich eine starke Werst breite Ebene nach der Mündung des Ksani zum Kur sich erstrikt[16].

Man sahe hier den Einfall des Ksani in die linke des Kur, in der Thalebene, und das der Mündung nahe Dorf Nastakisi und weiter[17] ostiicher am Kur obwerts Nasparse.

Dem letztem gegenüber siht man an der rechten[18] Seite des Kur, die Festung Tsegwi und gegen[19] über der Mündung des Ksani siht man einen Bach des Quer- oder südlich stehenden Gebürges in die rechte Seite des Kur fallen, an welchen 2 Werst über der Mündung die Nachhleibsel der Festung Nitschpis, und etwas höher[20] die wüste[21] Festung Utratiskari[22] stehen.

Von Zichesire soll an der Nordseite[23] des Kur etwan 4 Werst weiter nach 0[24]. die Festung Mgime[25] und gegenüber am rechten Ufer[26] die Festung Zichedidi gelegen seyn[27].

Alle diese schöne Oerter sind wüst und von Teflis an ist, an der, Rechten[28] Seite des Kur, Gomi, der erste bewohnte Ort, der noch an 2 W westlich von Nitschpis gelegen, aus Zichesire aber von ein vorstehenden Höhe bedekt ward[29].

Diese in georgianischer Geschichte merkwürdige Oerter merkte ich mir desto genauer, da ich sie[30] im October 1771 hei dem nachtlichen Marsch[31] nicht gehörig wahrnehmen können.

---

[1] an der W. Seite, *G*] am rechten Ufer, *P.* [2] in O, *G*] und, *P.* [3] O. Seite – Aragi, *G*] an der dem Aragi an einem seiner Bäche 3 Werst über dem Einfall, *P.* [4] kaum, *G*] etwan, *P.* [5] in SSW etwa 4 W *G.*] *P.*-ðo Kadagiani-b ᲔᲔᲓᲔᲒᲔ. [6] an der W. Seite, *G.*] an der rechten, *P.* [7] ser wenig westl. Am < *P.* [8] 5 Werst auf dem, *G*] meist über, *P.* [9] an denselben – Zichesire < *P.* [10] kleine < *P.* [11] vorigen, *P.*] chemaligen, *G.* [12] linke, *P*] westliche, *G.* [13] An der – hier < *P.* [14] Stelle, *P*] Höhe, *G.* [15] Plazes. *P*] jugi, *G.* [16] liegt – erstrikt, *G*] ist die hohe Mauer des eingeschlossenen kleinen Plazes oder die Festung. *P.* [17] weiter, *G*] etwas, *P.* [18] rechten, *P.*] Süd, *G.* [19] gegen. *G.*] etwas *P.*

იანი – სამხრეთ-დასავლეთით, 2 ვერსზე; ქანდა სამხრეთ – სამხრეთ-დასავლეთით დაახლ. 4 ვერსზე და ქანდას პირდაპირ ქსნის დასავლეთ[1] მხარეზე ქადაგიანი და ციხისძირი – სამხრეთით, ძალზე მცირედ დასავლეთისაკენ დაახლოებით 7 ვერსზე მუხრანიდან.

მე მოვაწყე ექსკურსია ციხისძირში. 5 ვერსზე გზა მიდიოდა ველზე, შემდეგ თანდათან ამაღლებულ მთის კალთებზე. მასზე ჩვენ ვიმგზავრეთ თითქმის 2 ვერსი ციხისძირამდე. ამ ადგილს აქვს 3 პატარა ეკლესია, 2 სომხური და ერთი ქართული წარწერებით; ირგვლივ ბევრი საფლავის ქვებია და ნასახლარებისაგან დარჩენილი ორმოები. ხეობა, რომელთანაც მდებარეობს ციხისძირი, გადაჭიმულია მთის კალთიდან ქსნის მარცხენა[2] ნაპირამდე. ამ ხევის სამხრეთ მხარეზე, აქედან დაახლ. 100 ნაბიჯზე, ამ ადგილის ყველაზე მაღალ პუნქტში დგას მაღალი გალავნით შემოვლებული პატარა ციხე, რომელიც სამხრეთისაკენ ციცაბოდ ეშვება და რომლის ძირიდანაც კარგ ერთ ვერსზე განიერი ველია გადაჭიმული მტკვართან ქსნის შესართავამდე[3].

აქედან ჩანს მტკვართან ქსნის შესართავი მარცხენა მხრიდან დაბლობზე და შესართავის ახლოს მდებარე სოფელი ნასტაკისი და ოდნავ აღმოსავლეთით, მტკვარზე, განზე – ნასპარსევი.

უკანასკნელის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა[3] ნაპირზე, ჩანს სიმაგრე ძეგვი და ქსნის შესართავის პირდაპირ – მდინარე, რომელიც გამოდის გადამკვეთ ანუ სამხრეთისაკენ ამაღლებული ქედიდან და ჩადის მტკვარში მარჯვენა მხრიდან, რომელზეც, მის შესართავიდან 2 ვერსით ზევით, არის ნიჩბისის სიმაგრის ნაშთები და, ცოტა ზემოთ[5], დანგრეული სიმაგრე უტროკისკარი.

ციხისძირიდან მტკვრის ჩრდილოეთ[7] ნაპირზე, დაახლოებით 4 ვერსზე აღმოსავლეთით[8], ამბობენ, რომ არის სიმაგრე მღვიმე და პირდაპირ, მარჯვენა[9] ნააირზე, სიმაგრე ციხე-დიდი.

ყველა ეს მშვენიერი ადგილები უკაცრიელია და, დაწყებული თბილისიდან, მტკვრის მარჯვენა[10] ნაპირზე, პირველი დასახლებული ადგილი არის გომი, რომელიც ნიჩბისიდან დასავლეთით 2 ვერსზე მდებარეობს, ხოლო ციხისძირიდან გამოყოფილია წინმდებარე მაღლობით[11]. ეს ადგილები, საქართველოს ისტორიაში ასე ცნობილი, მით უფრო დაკვირვებით დავათვალიერე, რომ 1771 წლის ოქტომბერში მათი შესწავლა საკმარისად ვერ შევძელი, რადგან ღამით გავიარე ისინი.

---

[1] დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ. [2] მარცხენა, პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ ლ. [3] დგას მაღალი – შესართავამდე, გ ი უ ლ.] არის მაღალი კედელი შიგმოქცეული პატარა მოედნისა, ანუ ციხე, პ ა ლ. [4] მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ გ ი უ ლ. [5] ზემოთ, პ ა ლ.] დასავლეთით, გ ი უ ლ. [6] დანგრეული, გ ი უ ლ]. ახალი, პ ა ლ. [7] ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა პ ა ლ. [8] აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ქვევით, პ ა ლ. [9] მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ, გ ი უ ლ. [10] მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ. გ ი უ ლ. [11] რომელიც ნიჩბისიდან – მაღლობით, აკლია პ ა ლ ა ს ს.

---

[20] höher, *P*] westl., *G.* [21] wuste, *G.*) neue, *P.* [22] Utratiskari, *G.*] Utrokiskari, *P.* [23] Nurdscite, *G.*] linken, *P.* [24] weiter nach O, *G.*] hinab. *P.* [25] Mgime, *G.*] Migine, *P.* [26] rechten Ufer, *P*] Südseite, *G.* [27] gelegen seyn, *G.*] liegen, *P.* [28] rechten, P] Süd *G.* [29] Der noch an 2 W. - bedeckt Ward < *P.* [30] merkte ich mir desto genauer, da ich sie, *G.*) hatte ich, *P.* [31] tei – Marsch < *P.*

Die Aussicht von meinem alten Thurm war ganz vortreflich, in N. die Ebene mit den vielen Dörfern, und das nordliche Schneegebürge; nach dem Ksani, in S nach dem Kur, nach dem Queergebürge und [nach] den an dessen Fuß liegenden Dörfern und Festungen.

Zichesire in W. auf dem an der Westseite des Ksani gelegen[en] iugi sieht man eine alte Kirche, die Ninoziminda genant Wir,d1, erbauete der Zaar Mirian der heil. Nino zu ehren. Nach der georgianischen Chronik widersetzte sich Zaar Mirian der Ausbreitung der christlichen Religion mit Gewalt. Sein Heer aber ward hier mit Blindheit geschlagen. Unter der Bedingung nun, daß seine Leute wieder sehend würden, versprach er die christliche Lehre anzunehmen. Beides gescliahe und die heilige Nino erhielt diese Kirche[2].

Auf den muchranschen Waizenfeldern war vieler, schon in Aehren geschossener Roggen. Diese Getreideart wird in Kewi, Pschawi, Tuschi und auch in Osseti nicht selten gesäet. Testudo lutraria, der terekschen ganz gleich, fand ich hier in Sümpfen schwimmend. Es ist hier aber noch eine andere größere Art, die ungespaltene Füße hat und nicht schwimmen kann.

Lacerta apoda Pall. Lacerta agilis, Rana temporaria, und arborea kamen mir ebenfalls vor.

Muchran heißt eigentlich Tsrihiusubani und Muchran ist der Name des Distrikts, dessen Besitzer Muchran Batoni, oder (deren) eigentlicher Familienname[3] Bagrationi ist. Zichesiri war 1748, Kartelis Chronicos 436[4] Wieder erbauet[5].

Der letzte ziemlich mächtige Muchran Batoni war Konstantin, von der Familie Bagrationi. Er ward vor 14 Jahren von den Lesgiern auf dem Wege nach Teflis erschossen, und seit dem ist alles verheeret. Sein jetzo 20-jähriger Sohn Joane[6] ist an die 4te Tochter des Zaares verlobt. Konstantins älteste Tochter ist die Witwe, von Zarewitsch Wachtang und die 2te die Witwe des Bruders des Eristaw David.

Den 5. May. Diese Nacht war noch in Muchran vergangen. Des Morgens gegen 8 Uhr brachen wir von da auf. Der Weg ging über[7] das oft erwente ebene Feld nach OSO[8] und kamen nach zwey Stunden, oder etwan 11 bis 12 Werst[9] an die Mündung des Baches Narekawi in die rechte Seite des Aragi Flusses, der hier ins Vorgebürge trit.

---

[1] Zichesire – wird, *G.*] Die alle Kirche in Zichesire, die Nino Ziminda heißt, *P.*

[2] und die heilige – Kirche. *P.*] darauf Mirian an diese Orte eine Kirche erbauete und sie der Heil. Nino widmete, *G.*

[3] deren eigentliche Familiennrme, *G.*] eigentlicher, *P.*

[4] Kartelis Chronicos 436 < *P.*

[5] wieder erbauet, *P*] renoviert, *G.*

[6] Joane < *P.*

[7] Den 5 May – ging über, *G.*] Den 5 ten May. Von Muchran zogen wir in OSO über, *P.*

[8] das – OSO, *G*] flach Feid, *P.*

[9] bis 12.Wersi < *G.*

გარემო სანახაობა ჩემი კოშკიდან იყო შესანიშნავი; ჩრდილოეთით – ველი ბევრი სოფლებით და ჩრდილოეთის თოვლიანი ქედი; შემდეგ ქსანი, სამხრეთით – მტკვარი და შემდეგ მკვეთი ქედი და მის ძირთან მდებარე სოფლები და ციხეები.

ციხისძირიდან დასავლეთით, ქსნის დასავლეთით მდებარე ქედზე ჩანს ძველი ეკლესია, რომელსაც ეძახიან ნინოწმინდას[1]. ის ააშენა მირიან მეფემ წმ. ნინოს საპატივცემოდ. ქართული ქრონიკის მიხედვით მირიან მეფე იარაღით ხელში (mit Gewalt – ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ მისი ხალხი კვლავ თავალხილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტიანობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ მიიღო ეს ეკლესია[2].

მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჭვავს. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში. Testudo Iutraria, რომელიც ძალიან ჰგავს თერგისას, ვნახე აქ ჭაობებში მოცურავე. მაგრამ აქ არ არის სხვა უფრო დიდი სახეობა, რომელსაც აქვს უაპკო თათები და არ შეუძლია ცურვა.

მე ასევე შემხვდნენ Lacerta apoda Pall. Lacerta agilis (ჯოჯო), Rana temporaria და alborea.

მუხრანს საკუთრივ უწოდებენ შიოსუბანს და მუხრანი არის რაიონის (Distrikt) სახელი, რომლის მბრძანებელიც არის მუხრანბატონი, ანდა, რომლის ჩვეულებრივი გვარიც არის ბაგრატიონი. ციხისძირი განაახლეს 1748 წელს, ქართული ქრონიკონით 436-ს[3].

უკანასკნელი, საკმაოდ ძლიერი მუხრანბატონი იყო კონსტანტინე, ბაგრატიონთა გვარიდან. ის მოკლეს ლეკებმა 14 წლის წინათ თბილისის გზაზე და მას შემდეგ ყველაფერი განადგურებულია. მის ამჟამად 20 წლის ვაჟს იოანეს დანიშნული ჰყავს მეფის მეოთხე ქალი. კონსტანტინეს უფროსი ქალი არის ქვრივი ბატონიშვილ ვახტანგისა, ხოლო მეორე – ქვრივია დავით ერისთავის ძმისა.

5 მაისი. ეს ღამეც გავატარეთ მუხრანში. დილის 8 საათისთვის გავედით იქიდან. გზა მიდიოდა ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით[4] და ორ საათში, ანუ 11 – 12 ვერსის შემდეგ მოვედით მდინარე ნარეკვავის შესართავთან, არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ შედის მთისწინეთში.

რადგან მეფემ იცოდა ჩემი დაბრუნების შესახებ; აქ მე დამხვდა 300 კაცისაგან შემდგარი მცველი რაზმი[5].

---

[1] ციხისძირიდან – ნინოწმინდას. გ ი უ ლ.] ძველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ნინოწმინდა ჰქვია, პ ა ლ.

[2] და წმ. ნინომ – ეკლესია, პ ა ლ.] რის გამოც მირიანმა ამ ადგილზე ააშენა ეკლესია და უძღვნა ის წმ. ნინოს, გ ი უ ლ.

[3] ქართული ქრონიკონით 436-ს. აკლია პ ა ლ ა ს ს.

[4] ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით – სამარეთ-აღმოსავლეთით. გ ი უ ლ]. სწორ მინდორზე, პ ა ლ.

[5] რადგან მეფემ – რაზმი. პ ა ლ.] აქ ჩვენ დაგვხვდა მცველი რაზმი, რომელიც მათ უმაღლესობას გამოეგზავნა აქ თბილისიდან და რომელთაც აქ, ნარეკვავზე, გაეთენებინათ. ის (რაზმი გ. გ.) შედგებოდა დაახლ. 300 კაცისაგან, გ ი უ ლ.

Da der Zaar meine Rückkunft wuste, fand ich hier eine Bedeekung von 300 Mann[1].

Von hieraus sahe man au der Ostseite der Mündung des Narekowi[2] die Ueberbleibsel des Dorfs Pontchela, und an der Ostseite des Aragi[3], 4 Werst vom linken Ufer des Aragi[4] die wüste Festung Saguram, an der N. Seite des Baches[5] Saguram kewi, der einige Werste über Narekowis Mündung[6] in der Aragi fallt.

In SW. sahe man hier auf dein Vurgebürge[7] die wüste Festung Tschaltba[8] und etwas ostlicher das wüste Dorf Zereowan Gorowani.

ln Narekowi hatten wir nach einer viertel Stunde Gartiskari, ein ehemals[9] gefährlich[es] Defilee, und wieder nach einer viertel Stunde die Ueberbleihsel der Festung[10] Nazichwari auf einer felsrgten Höhe, die sich von dem westl. Ufer des Aragi erhebt und mit dem Haupt-iugo ein 1. W. Langes Defilee macht[11] Nach einer halben Stunde kamen wir nach Mzcheta von der nur einige hundert Schritt in NW. die Ruinen der ähnlichen Festung Samtauro liegen.

Mzcheta war in alten Zeiten[12] der Hauptsiz von Mzchetos (des Thargamos Sohn erbauet[13]) und erst lauge nachher war Teflis von Zaar Wachtang dem ersten erbauet.

An der linken oder Ostseite des aragi auf der höchsten Höhe des Vorgebürges sieht man das wüste Kloster Tschatschwi Sagdari d. i. Pauzerkirche. Man fabelt von ihm. daß von dessen Thurimspitze eine eiserne Kette an den Thurm in Mzcheta gereicht habe[14], auf welchem die Heiligen sich besuchten – davon der Name.

Am Fuß des Klosterbergs etwas höher am Aragi[15] hat das Dorf Zizamura gelegen, an der Südseite eines kleinen Baches.[16]

Von Mzcheta ritten wir 1/4 St. nach West[17]. Wir folgten nun dem lin - ken[18] Ufer des Kurs etwan eine Werst hinauf und gierigen dann über dessen Brücke, für welche der Edelmann in Mzcheta den Brückenzoll hebt. Sie vertrug kaum unsern Uebergang[19]. Davon ritten wir wieder 1/4 St. an den Südl. Ufer des Kur nach O. bis wir wieder Mzcheta gegenüber waren[20], am Fuße des zum Kur sehr steil abfallenden Vorgebürgs, der davon an beiden Seiten sehr zusammen gepreßt wird.

---

[1] Da der Zaar – Mann, *P.*] Hier fanden wir die Convoi für uns, die lhro Hoheit aus Tiflis hieher geschikt und die hier aun Narekowi übernachtet hatte. Sie bestand etwan in 300 Mann, *G.* [2] Von hieraus – Narekowi] Man sahe hier an Narekowi *P.* [3] an der Ostseite des Aragi < *P.* [4] vom – Aragi, *P.*] von demselben, *G.* [5] an der N. Seite des Baches, *G.*] am Bache *P.* [6] Mündung < *P.* [7] Vorgebürge, *P.*] jugo promontoriali. *G.* [8] Tsgaltba, *P.* [9] ehemals < *G.* [10] der Festung < *G.* [11] die sich – macht < *P.* [12] in alten Zeiten, *P*] ehemals, *G.* [13] des Thargamos Sohn erbauet < *P.* [14] gereicht habe, *P.*] gefürt sei, *G.* [15] etwas – Aragi < *P.* [16] an der Südseite eines kleinen Baches < *P.* [17] Von Mzcheta ritten wir 1/4 St. nach West < *P.* [18] linken, *P.*]nordL, *G.* [19] Sie vertrug – übergang: *P.*l Mit grossen Gefer kaun alles glükl uber die ser schlechte Brükke, *G.* [20] Davon ritten wir – gegenüber waren, *G*] Wir ritten hierauf am rechten Kurufer eine Werst hinab, *P.*

აქედან, ნარეკვავის შესართავის აღმოსავლეთით[1] ჩანს სოფ. ფონთხელას ნასახლარები და არაგვის აღმოსავლეთით[2], მისი მარცხენა ნაპირიდან[3] 4 ვერსზე – დანგრეული ციხე საგურამო, მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე[4], რომელიც ნარეკვავის შესართავის ზემოთ რამდენიმე ვერსზე ჩადის არაგვში.

სამხრეთ-დასავლეთით მთისწინეთზე ჩანდა დანგრეული სიმაგრე სხალტბა (Ts chaltba, Tsgaltba) და რამდენადმე აღმოსავლეთით – გაპარტახებული სოფელი წეროვან-გოროვანი.

1/4 საათში ნარეკვავს მერე გავიარეთ ღართისკარი, ძველად საშიში ხეობა, და კიდევ 1/4 საათში – ციხე ნაციხვარის ნანგრევები კლდიან მაღლობზე, რომელიც [მაღლობი (გ. გ.)] არაგვის დასავლეთ ნაპირიდანაა აღმართული და მთავარ ქედთან ქმნის 1 ვერსის სიგრძის ხევს[5]. ნახევარ საათში მოვედით მცხეთაში, რომლიდანაც სულ რაღაც 100 ნაბიჯზე ჩრდილო-დასავლეთით არის ნანგრევები, [ზემოდასახლებულთა] მსგავსი ციხისა, სამთავროსი.

უძველეს დროში მცხეთა იყო რეზიდენცია, თარგამოსის ვაჟის მცხეთოსის მიერ აშენებული[6], და მხოლოდ დიდი ხნის შემდეგ ააშენა მეფე ვახტანგ I-მა თბილისი.

არაგვის მარცხენა ანუ აღმოსავლეთ მხარეს, მთის ყველაზე მაღალ ადგილს, ჩანს დანგრეული მონასტერი ჯაჭვის საყდარი (ე. ი. ჯავშან-ეკლესია). არსებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც.

იმ მთის ძირში, რომელზეც დგას მონასტერი, ოდნავ ზემოთ არაგვზე[7] არის სოფელი წიწამურა, ერთი პატარა მდინარის სამხრეთ მხარეზე[8].

მცხეთიდან 1/4 საათი მივდიოდით დასავლეთისკენ[9]. ჩვენ მივყვებოდით მტკვრის მარცხენა[10] ნაპირს ზევით, დაახლოებით ერთ ვერსზე და გადავედით მის ხიდზე, რომლითაც სარგებლობისთვის ერთი მცხეთელი აზნაური იღებდა ხიდის ბაჟს. ხიდმა ძლივს გაუძლო ჩვენს გადასვლას[11]. აქედან კვლავ 1/4 საათი მივყვებოდით მტკვრის სამხრეთ ნაპირს დასავლეთის მიმართულებით, ვიდრე მცხეთის პირდაპირ არ აღმოვჩნდით[12], იმ მთის ძირთან, რომელიც ეშვება მტკვრამდე ძალიან ციცაბოდ; მტკვარი, ამის გამო, ორივე მხრიდან ძალიან შევიწროებულია.

---

[1] აქედან აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] აქ ნარეკავზე. პ ა ლ.

[2] არაგვის აღმოსავლეთით < პ ა ლ.

[3] მისი მარცხენა ნაპირიდან, პ ა ლ.] მისგან, გ ი უ ლ.

[4] მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, გ ი უ ლ.) მდ. საგურამოსხევზე, პ ა ლ.

[5] რომელიც [მაღლობი] – ხევს, პ ა ლ ა ს ს აკლია.

[6] თარგამოსის ვაჟის მიერ აშენებული < პ ა ლ.

[7] ოდნავ ზემოთ არაგვზე < პ ა ლ.

[8] ერთი პატარა – მხარეზე (,ჰ ა ლ.

[9] მცხეთიდან – დასავლეთისკენ < პ ა ლ.

[10] მარცხენა, პ ა ლ.) ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ.

[11] ხიდმა – გადასვლას, პ ა ლ.] დიდი შიშით ყველაფერი ბედნიერად გადავიტანეთ ძალზე ცუდ ხიდზგ გ ი უ ლ.

[12] აქედან კვლავ – აღმოვჩნდით გ ი ულ.] აქედან ჩვენ ერთი ვერსი ვიარეთ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის დაყოლებით, პ ა ლ.

Der Kur nimmt von Mzcheta eine SSO. Richtung, die wie parallel gezogen und nach einer halben Stunde die Ruinen[1] des Dorf Muchat Gwerdi[2] erreichte. Hier war in der gewöhulich gemischten Holzung aus Eichen, Roth- und Weißbuchen und s. f. auch Colutea arborescens. Hierselbst machten wir an dein Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern[3].

Von Muchatgwerdi ritten wir am rechten Ufer des Kur fast recht in 0. hinab und hatten den Fuß eines steilen Sandsteiugebürges, und nach 3/4 Stunden einen ostlich vorspringenden Winkel desselben[4], der Dewis Namuklari, d. i. Teufelsknie genannt wird, auf dessen Höhe ehemals[5] ein Dorf stand. So bald als [...sahen] wir an dem ost]. Ufer des Kur die wüste Festung[6] Seiti Aftschala und eher eine Werst südlich an der Nordseite des[7] Baches Aft-Schaliskewi die auch wüste Festung Kweiti Aftschala.

Von Dewis Namuklari ritten wir 5/4 Stunden fast gerade südlich[8] über ein ebenes Feld[9], welches Digomis Mindori heißt und kamen beim Bache Digomis-Kewi 2 Werst über seinem Einfall in die rechte Seite des Kur zur Festung Digomi[10], die erst vor 2 Jahren wegen der Pest verlassen worden.

Von Digomi in S. hatten wir nach einer halben Stunde über Sandfel sengebürge den Bach Weriskewi, der eine steinerne Brücke hat. Von hier sahe man an dem ostlichen Ufer des Kur[12] selbst die wüste Festung Didube[13].

Von der Brücke wenden wir uns nach[14] SO., auf welchem wir nach einer halben Stunde nach der Vorstadt von Teflis Garetubani und nachmittags um 5 Uhr[15] nach Teflis c selbst glücklich gelaugtem wo ich meinem Nachlaß unversehrt und in Absicht der Gesinnungen des Zaars und meiner Hoffnung zur Erreichung meiner Absichten alles nach Wunsch antraf.

Ich hatte die Absicht bald wieder von Teflis aus eine Reise nach den südlich gelegenen turkomanuischen oder terekemenzischen Provinzen Georgiens zu machen. Der Zaar wollte sie selbst bereisen und in wenig Tagen dahin abgehen, das verzog sich aber für mich zu lange. Indessen fehlte es mir in Teflis nicht an Beschäftigungen.

D. 8 Mai[11] kamen nach Teflis aus Gori und Metechi verschiedene Flösser an; diese bestanden aus 16 fichtenen Balken, die an 4 Faden lang und

---

[1] Ruinen, *P.*] Ueberhleibsel, *G.* [2] Gwerdi < *P.* [3] Hierseibst machten wir – die Pferde zu füttern < *P.* [4] am rechten – desselben. *P.*] fast 3/4 St. gerade ostlich, dicht an dem südl. Ufer des Kur an den Fuß eines ganz steil sandsteinfelsigten Gebirges, dessen Ostlicher hervorstehender Winkel, *G.* [5] auf dessen Höhe ehemals, *G.*] wo vor dem, *P.* [6] So bald als wir – die wüste Festung, *G.*] Man siht von dieser hohen Eke die wüste Festung, *P.* [7] der Nordseite des < *P.* [8] gerade südlich. *G.*] fast recht in Süden, *P.* [9] ein ebenes Feld, G.] ein gegen den Kur inklinirendes Feld, *P.* [10] 2Werst – Digomi, *P.*] an dessen Südseite etwan 2Werst von Kur die Festung Digomi gelegen, *G.* [11] die erst vor – verlassen worde] welche 1770. der Pest wegen verlassen ward, *P.* [12] an dem ostlichen Ufer des Kur, *G.*] am Kur, *P.* [13] Tidube, *G.*] Tidabe, *P.* lt wenden wir uns nuth, *G.*] gieng der Weg in, *P.* [14] nachmittags um 5 Uhr, *G.*] gegen Abend, *P.* [15] D. 8 Mai, *G.*] Von Zeit zu Zeit *P.*

მტკვარი მცხეთიდან მიედინება სამხრეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მის პარალელურად ჩვენ მივემართებოდით და ½ საათში მივაღწიეთ სოფელ მუხათგვერდის ნანგრევებს. აქ იყო ჩვეულებრივი შერეული ტყე მუხის, წითელი და თეთრი წიფელის და ა. შ. ასევე ციოთგ Colutea arborescens (ფუჭფუჭა). აქ მტკვრის ხაპირას ჩვენ გავჩერდით, რათა ცხენები გამოგვეკვება.

მუხათგვერდის შემდეგ მივდიოდით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე თითქმის მარჯვნივ ქვემოთ აღმოსავლეთისკენ და გავიარეთ ქვიშაქვიანი ციცაბო მთის ძირი, ხოლო ¾ საათში – აღმოსავლეთით გამოშვერილი მისი კუთხე[1] – დევის ნამუხლარი (ეს ნიშნავს „ეშმაკის მუხლი“), რომლის წვერზე ოდესღაც სოფელი ყოფილა. როგორც კი ამ კუთხეს [შემოვუხვიეთ], მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე დავინახეთ დანგრეული ციხე[2] ზემო ავჭალა, ხოლო ერთი ვერსით ადრე, სამხრეთით მდ. ავჭალისხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, ასევე დანგრეული სიმაგრე ქვემო ავჭალა.

დევის ნამუხლარიდან ¾ საათი მივდიოდით თითქმის პირდაპირ სამხრეთით, ვაკე მინდორზე[3], რომელსაც ჰქვია დიღომის მინდორი, და მივედით დიღომის ციხემდე, რომელიც მდებარეობს 2 ვერსის დაშორებით იმ ადგილიდან, სადაც მდ. დიღომისხევი ერთვის მტკვარს მარჯვენა მხრიდან. ეს ციხე მოსახლეობას მიეტოვებინა 2 წლის წინ[4] ჭირის გამო.

დიღმიდან ½ საათში გავიარეთ ქვიშაქვიანი მთა და გადავედით მდინარე ვერისხევზე, რომელზედაც არის ქვის ხიდი, აქედან ზედ მიტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე ჩანს დანგრეული დიდუბის ციხე.

ხიდიდან ჩვენ გადავუხვიეთ[5] სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ½ საათში ვიყავით თბილისის გარეუბანში – გარეთუბანში. ხოლო საღამოს 5 საათზე[6] მშვიდობით მივედით თბილისში, სადაც მე ხელუხლებლად დამხვდა ჩემ მიერ დატოვებული ქონება. ყველაფერი დამხვდა ისე, როგორც შეეფერებოდა მეფის განზრახვათ და ჩემს იმედს, რომ ჩემი გეგმები განხორციელდებოდა.

მე გადაწყვეტილი მქონდა მალე კვლავ წავსულიყავი თბილისიდან სამოგზაუროდ საქართველოს თურქმანულ პროვინციებში, რომლებიც მდებარეობენ თბილისის სამხრეთით. მეფეს თვით სურდა ამ მხარეების შემოვლა და აპირებდა გამგზავრებას რამდენიმე დღეში, მაგრამ ეს ერთობ გაჭიანურდა ჩემთვის. ამასთან მე თბილისშიც ბევრი საქმე მქონდა.

8 მაისს გორიდან და მეტეხიდან თბილისში მოვიდნენ სხვადასხვა ტივები; ისინი შესდგებოდნენ 16 ფიჭვის მორისგან, რომელთა სიგრძე იყო 4 საჟენი, სისქე კი – 1 – 1 ½ ფუტი, რომლებიც შემდეგ თითო მანეთად გაჰყიდეს.

---

[1] მტკვრის მარჯვენა – კუთხე, პ ა ლ.] თითქმის ¾ საათი პირდაპირ აღმოსავლეთით, ზედ მტკვრის სამხრეთი ნაპირის გაყოლებით, მთლად ციცაბო ქვიშაქვიან-კლდიანი ქედის ძირის გასწვრივ, რომლის აღმოსავლეთისკენ გამოშვერილ კუთხეს... გ ი უ ლ.

[2] როგორც კი – ციხე. გ ი უ ლ.) ამ მაღალ კუთხიდან ჩანს დანგრეული ციხე, პ ა ლ.

[3] ვაკე მინდორზე| გ ი უ ლ.] მტკვარში შეჭრილ მინდორზე, პ ა ლ.

[4] 2 წლის წინ, გ ი უ ლ.] 1770 წელს, პ ა ლ.

[5] ჩვენ გადავუხვიეთ, გ ი უ ლ.] გზა მიდიოდა, პ ა ლ.

[6] საღამოს 5 საათზე, გ ი უ ლ.] საღამოს, პ ა ლ.

etwan 1 bis 1 ½ Fuß dick, die zu 1 Rubl. verkauft werden[1]. Sie waren mit Waizen und Gersten beladen. An beiden Enden ist ein langes Ruder.

Die Flor der Obstbäume dauert in Teflis und Georgien überhaupt 4 Monath. Im Anfange des Februars nehmlich blühen schon Mandeln und im Anfange des Juni noch Granaten und Jujuben[2] (Rhamnus Zizyphus, georg. Unabi[3], und Apricosen sind reif[4]; zwischen diesen blühen alle andere. In der Mitte des Mayes hatte man schon reife Kirschen, Frühpflaumen (Prunus praecox, georg. Alutscha) und Aprikosen. Damahls blühete Rosa centi folia, Diospyros lotus, churma georg[5],Wein. Elaeagnus angustifolia, Lilium candidum und zu Ende des Mayes Hordeum hexastychon.

Ich erhielt eine neunmonatliche, sehr vollkommene weibliche Mißgeburth von anderthalb Fuß lang. Sie hatte 2 gewöhnliche, mit Haaren versehene Köpfe auf 2 Hülsen und einem doppelten Rückgrade, der aber von aüssen kaum zu merken war und sich am Becken vereinigte. Der Körper, Hintere, Schaamtheile, Hände und Füße alles nur einfach und ohne Mängel. Das Lungensystem war gedoppelt und eines vom andern völlig abgeson dert. Das Herz doppelt, aber zusammenhangend, mit vier Herzkammern und 4 Ohren. Die große Schlagader (aorta) doppelt. An den Eingeweiden des Bauches, die etwas durch die Ungeschickli hkeit des Wundarztes beschädigt waren, fand ich nichts gedoppelt. Aber 2 Oesophagi durch den ganzen Oberleib. Die Zähne standen in beyden Mäulchen höher als sonst in neugebohrnen Kindern, Waren aber doch vom Zahnfleisch bedeckt.

Den 15 May wurden über hundert Kindern die Pocken eingeimpft, wobei ich meines Wirthes 6-jähriges gesundes Söhnlein und mit Flechten besehwertes, kein Jahr altes, noch säugendes Töchterchen besonders beobachtete. Alle Kinder bekommen 8 Tage vorher und unter der Krankheit kein Fleisch, Fische und Reis, nur Waizenbrodt und Milch, wobey man Muttermilch und nach derselben Stuten- und Eselsmilch für die gesundeste und Kuhmilch für die schlechteste hielt. Der Impfer machte in die Grube zwischen dem Daumen und ersten Finger mit der Spitze eines großen Messers einen seichten blutenden Kreuzriß von einem halben Zoll; denn tunkte er die Messerspitze in die in einem Hörnchen befindliche Pockenmaterie, wischte das Blut mit Baumwolle ab und bestrich die Schramme mit dem vergifteten Messer, legte Baumwolle auf und band einen Lappen darüber.

Die Kinder hielten sich wie gewöhnlich in der freien Luft und waren bis zum 19ten gesund, da sich auf den Einschnitten 3 Pocken erhoben. Den

---

[1] die zu 1 Rubl. verkauft werden. *G.*] Nach dem Verkauf des Getraides wurden die Balken, das Stück für S Abbas oder I. Rubi. verkauft, *P.*

[2] Jujuben < *G.*

[3] georg. Unabi < *P.*

[4] und Apricosen sind reif < *P.*

[5] Churma georg. < *P.*

ისინი დატვირთული იყვნენ ხორბლით და ქერით. ორივე ბოლოში ჰქონდათ გრძელი ნიჩაბი[1].

ხეხილის ყვავილობა თბილისსა და საერთოდ საქართველოში გრძელდება 4 თვე. თებერვლის დასაწყისში, სახელდობრ, ყვავის, უკვე ნუში, ხოლო ივნისის დასაწყისში – ბროწეული და Jujuben (?) (Rhamnus Zizyphus, ქართულად უნაბი) და გარგარი მწიფეა. ამათ შორის ყვავიან სხვა დანარჩენები. მაისის შუა რიცხვებში უკვე მწიფეა ალუბალი ადრეული ქლიავი (Prunus praecox, ქართულად ალუჩა) და გარგარი. მაშინ ყვაოდა Rosa centifolia, Diospyros lotus (ქართ. ხურმა); ყვაოდა ყურძენი, Eiaeagnus angustifolia, Lilium candidum (თეთრი ზამბახი) და მაისის ბოლოს – Hordeum hexastychon.

მე მომიყვანეს 9-თვიანი ძალიან დასრულებული მახინჯი გოგო, სიგრძით 1 $^{2}/_{7}$ ფუტი. მას ჰქონდა ორი ჩვეულებრივი თავი, დაფარული თმებით, ორ კისერზე, და გაორებული ხერხემალი, რაც გარედან ძნელად ეტყობოდა და უერთდებოდა მენჯს. ტანი, საჯდომი, სასქესო ორგანო, ხელები და ფეხები ჰქონდა რიგზე და ყოველგვარი ნაკლის გარეშე. ფილტვების სისტემა იყო ორმაგი და ერთმანეთისაგან სრულიად გაცალკევებული. გულიც ორმაგი, ერთმანეთისაგან დამოკიდებული, ოთხი პარკუჭით, და [ჰქონდა] ოთხი ყური. დიდი აორტა ორმაგი. შიგნეულობა მუცლისა იყო ოდნავ დაზიანებული (ამაში დოსტაქარი იყო დამნაშავე), მაგრამ ყველაფერი თითო. ამასთან ორი საყლაპავი მილი ტანის მთელს ზედა ნაწილში. კბილები ორივე პირში იყო უფრო მაღალი, ვიდრე საერთოდ ახალშობილებს აქვთ, მაგრამ ამასთან დაფარული იყო ღრძილებით.

15 მაისს 100-ზე მეტ ბავშვს აუცრეს ყვავილი, ხოლო მე განსაკუთრებით ვადევნებდი თვალყურს ჩემი სახლის პატრონის 6 წლის ჯანმრთელ ბიჭუნას და გოგონას, რომელიც წლისაც კი არ იყო და ჯერ კიდევ სწოვდა. [გოგონას] აწუხებდა სირსველები. ბავშვებს ერთი კვირა ავადმყოფობამდე და ავადმყოფობის დროს არ აძლევენ ხორცს, თევზს და ბრინჯს, აძლევენ მხოლოდ ხორბლის პურს და რძეს; ამასთან დედის, ცხენისა და ვირის რძე ითვლება ყველაზე ჯანმრთელად, ხოლო ძროხისა – ყველაზე უსარგებლოდ. ამცრელი უკეთებდა დიდი დანის წვერით ცერსა და საჩვენებელ თითს შორის ღრმულში არაღრმა, სისხლიან, ჯვრის ფორმის ჭრილობას, სიდიდით $^{1}/_{2}$ დუიმიანს; ის აწობდა დანის წვერს რქაში, სადაც ყვავილის შრატი იყო, წმენდდა სისხლს ბამბით და უსვამდა ჭრილობაზე მოწამლულ დანას, ადებდა ზედ ბამბას და უხვევდა ნაჭრით.

ბავშვები, ჩვეულებისამებრ, ჰყავდათ სუფთა ჰაერზე და 19 მაისამდე გამოჯანმრთელდნენ, ამასთან ჭრილობაზე გაჩნდა სამი ნაყვავილარი. 22 მაისს ისინი ამოიბურცნენ და გათეთრდნენ, 23 მაისს კი – გაერთიანდნენ; ბავშვები

---

[1] 8 მაისს – ნიჩაბი. გ ი უ ლ.] დრო და დრო გორიდან და მეტეხიდან თბილისში, მტკვრის დაყოლებით, მოდიოდნენ ტივები. ისინი გაკეთებული იყვნენ 4 საჟენის სიგრძის და 1 – 1 $^{1}/_{2}$ ფუტი სისქის ფიჭვის მორებისაგან, მათ მართავდნენ ორი ნიჩბით, რომლებიც მოთავსებული იყო ტივის ბოლოებზე. ამ ტივებს მოჰქონდათ ხორბალი და ქერი.

მარცვლეულის გაყიდვის შემდეგ ყიდდენ ამ მორებსაც, თითოს 5 აბაზად ანუ ერთ მანეთად პ ა ლ.

22sten May standen sie sehr hoch und wurden weiß, den 23sten aber flo-
ßen sie zusammen; die Kinder aber waren nicht krank, sondern der mun-
tere Knabe lief beständig barfuß herum. Ich reiste an diesem Tage weg
und kam den 2ten Junius zurück, da ich den Knaben hergestellt fand, und
vernahm, daß er nicht mehr Pocken, daß Mädchen aber Pocken über den
ganzen Körper bekommen habe, die aber alle einzeln gestanden hätten;
sie waren eben im Abfallen. Beide Kinder hatten einen fast konvulsivi-
schen Husten, mit dein sie jedoch schon vorher behaftet waren.

Die Reise des Zaars Heraclius nach den Süd-ostlichen Georgisch ta-
tarischen Distrikten Kasachi und Bortschalo, verzog sich immer langer,
daher ich bey demselben um Erlaubniß, allein zu reisen und um nöthige
Bedeckung anhielt, auch alles erhielt. Der gleich thütige und gefüllige
Ksnis Eristaw David übernahm mich mit 30 Mann zu begleiten; zu den-
selben ließ der Zaar[1] 40 Mann stoßen, so daß ich mit meinen Kasaken
gegen 100 Mann hatte, die zwar nicht überall, aber doch wider die mei-
sten Anläufe hinreichend waren.

Ich erhielt für 36 Mann meines Gefolges auf 15 Tage folgende Pro-
visionen: 150 Batmann Brodt, 2 Batmann Schaffleisch, 30 Batm. Rindfleisch,
50 Batm. Wein, 15 Batm. Reis, 10 Batm. Käse; 5 Batm. Butter, 1 1/4
Batm. Salz und 60 Talglichte.

Nachdem ich mein Quartier, Sammlung und Habe in Teflis dem Stu-
denten Belajew übergeben und ihm 6 Kasaken[2] hinterlassen, brachen wir,
der Eristaw David und ich, mit unserm Gefolge den 23sten May nachmit-
tags um 4 Uhr von Teflis auf. Wir gingen aus dem Badethor über die
Brüke des Badebaches, durch die Gärten, immer den rechten Ufer des
Kur in der Nähe, bald auf dem Gebürge, bald an dessen jähen Absatz,
und sahen nach anderthalb Stunden die Festung Natlugi oder Erekle-ziche,
wo ich den 21sten Februar gewesen war. Noch nach einer Viertel Stunde
hatten wir die Festung Songalugi am rechten Kurufer. Beide sind von Geor-
giern bewohnt. Von Songalugi siht man Teflis in WNW. Der Weg hatte
also auch diese Direktion und in der Mitte gieng er etwan südlich, weil
der Kur daselbst sich nach SW bieget[3]. Die Höhe bestand aus Sandstein
mit einer starken Thondecke und war unfruchtbar. Peganum harmala war
die gemeinste Pflanze.

Man sahe hier von der Höhe an der Nordseite des Kur von Natluge[4]
in NW die wüste Festung Lilo und an der Südseite des Kur sagte man mir
soll die wüste Festung Teleti von Songalugi m SW. gelegen seyn[5].

Ausser Songalugi liegen von Teflis in SO. nur noch die beiden mit.

---

[1] der Zaar, *P.*] ihr zaarische Hoheit. *G.*

[2] 6 Kasaken, *P.*] 5 Kasaken, *G.*

[3] Von Songalugi siht – nach SW bieget < *P.*

[4] an der Nordseite des Kur von Natiugi. *G.*] an der linken des Kur, *P.*

[5] Südseite des Kur – in SW gelegen seyn, *G.*] rechten in SW. die Festung Teleti, *P.*

კი ავად არ იყვნენ ხოლო მხიარული ბიჭუნა დარბოდა ფეხშიშველა. ამ დღეს მე გავედი ქალაქ გარეთ და დავბრუნდი 2 ივნისს. ბიჭი დამხვდა მორჩენილი და გავიგე, რომ მას ნაყვავილარები მეტი აღარ ჰქონდა, ხოლო გოგონას კი მთელ ტანზე ეყარა, მაგრამ ისინი არ შეერთებულიყვნენ და ახლა უკვე იქეცებოდნენ. ორივე კონვულსიურად ახველებდა, რაც მათ ადრეც აწუხებდა.

ერეკლე მეფის გამგზავრება საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქართულ-თათრულ მხარეებში – ყაზახსა და ბორჩალოში სულ უფრო ჭიანურდებოდა. ამიტომ ვთხოვე გავეშვი მარტო და მოეცა საჭირო მცველები; ყველაფერი ეს მე მივიღე. მზადმყოფმა და თავაზიანმა ქსნის ერისთავმა დავითმა ითავა გამყოლოდა 30 კაცით; მეფემ[1] ბრძანა, რომ ამათ შეერთებოდა კიდევ 40 კაცი, ასე რომ, ჩემს კაზაკებთან ერთად, მყავდა 100 კაცი, რომლებიც თუმცა არა ყველგან, მაგრამ მაინც სრულიად საკმარისი იყვნენ თავდასხმათა უმეტეს შეათხვევაში.

ჩემი ამალის 36 კაცისთვის მე მივიღე 15 დღის სანოვაგე: 150 ბათმანი პური, 2 ბათმამი ცხვრის ხორცი, 30 ბათმანი საქონლის ხორცი, 50 ბათმანი ღვინო, 15 ბათმანი ბრინჯი, 10 ბათმანი ყველი, 5 ბათმანი კარაქი, 1 ¼ ბათმანი მარილი და 60 ქონის სანთელი.

მას შემდეგ, რაც მე ჩემი ბინა, კოლექცია და ქონება თბილისში ჩავაბარე სტუდენტ ბელიაევს და დაუტოვე მას აგრეთვე 6 კაზაკი[2], გავემგზავრეთ ჩვენ – ერისთავი დავითი და მე – ჩვენი ამალით, 23 მაისს, საღამოს 4 საათზე თბილისიდან. ჩვენ გავედით აბანოს კარებიდან, გადავედით აბანოს წყლის ხიდზე და მივემართებოდით ბაღებზე, სულ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ახლოს, ხან ავდიოდით მთაში, ხან მთის ციცაბო ფერდობებზე და 1 ½ საათში დავინახეთ ნთლულის ციხე, ანუ ერეკლეს ციხე, სადაც მე ჯერ კიდევ 21 თებერვალს ვიყავი. კიდევ ¼ საათში გავიარეთ სონღალულის ციხე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ორივეში ცხოვრობენ ქართველები. სონღალულიდან თბილისი ჩანს დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით. გზასაც ჰქონდა ასეთივე მიმართულება, მხოლოდ შუაში მიემართებოდა ის ოდნავ სამხრეთით, რადგას მტკვარი აქ უხვევს სამხრეთ-დასავლეთით[3]. მაღლობი შესდგებოდა ქვიშაქვისაგან, ძლიერი თიხის ნაყარით, და არ იყო ნაყოფიერი. Peganum harmala (მარიამსაკმელა) იყო ყველაზე გავრცელებული მცენარე.

ამ მაღლობიდან მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან[4] ჩრდილო-დასავლეთით ჩანდა დანგრეული ციხე ლილო, ხოლო მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე, როგორც მითხრეს, იყო დანგრეული ციხე თელეთი, სონღალულიდან სამხრეთ-დასავლეთით[5].

სონღალულს გარდა, თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის კიდევ

---

[1] მეფემ, პ ა ლ.] მათმა მეფურმა უმაღლესობამ, გ ი უ ლ.

[2] კაზაკი, პ ა ლ] 5 კაზაკი, გ ი უ ლ.

[3] სონღალულიდან თბილისი ჩანს – სამხრეთ-დასავლეთით (პ ა ლ.

[4] მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან, გ ი უ ლ.] მტკვრის მარცხენა მხარეზე, პ ა ლ.

[5] მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე – სამხრეთ-დასავლეთით, გ ი უ ლ.] მარჯვენაზე, სამხრეთ-დასავლეთით, თელეთის ციხე, პ ა ლ.

Georgianern bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi auf der Höhe des Vorgebürges von Teflis 11 bis 12 Werst[1] entfernt.

Ich besuchte heute abends[2] den Zarewitsch Julon, dem vor etlichen Tagen die Poken eingeympft waren.

D. 24 Mai. Ich hatte am Ufer des Kur unter der Festung Songalugi übernachtet. Morgens brachten wir frühe auf[3]. Der Weg ging auch heute überhaupt genommen in SO, theils mehr südlich.

Nach 5 Werst sahen wir die Festung Teleti, neben welcher 2 Dörfer dieses Namens gestanden haben. Westlich sahen wir die Dörfer Zalaskuri und Kumisi[4], die noch von Georgianern bewohnt sind, auch die wüste Festung Birtwisi und, auf der Höhe des Vorgebürges, die ehemalige Sommer-Residenz Kodğori. Um dieselbe liegen die Wüsten Oerter Waschloani, Goubani, Asureti, Monasteri und Enageti. Dieser Distrikt, der in NW. mit Trialeti und in SW. mit Somchiti grenzt, heißt Sabarato. Von dieser Höhe des Vorgebürges zeigen sich Kinwari und Songalugi in einer Linie in N.. Telau in ONO., Chaschmi in NNO., Mzcheta in NNW.

Am Kur soll, in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur[5], etwan 12 W. unter Natlugi, die ehemalige Winterresidenz des Zaars Wachtang des ersten, die die Georgianer Nagebi und die Tataren Kischakala nennen, stehen.

Die ganze herumliegende[6] Gegend zwischen dem Kur und Jul, heißt Karaya und ward ehemals von den terekemenzischen[7] Tataren bewohnt, die jezo am Algeti hausen und nur des Winters ihre Schaafe in Karaja halten.

Nach einem Weg von etwan 6 Werst auf der Gebürghöhe kamen wir nach SSO[8] in eine Fläche und nach etwan 13 Werst in derselben an das Flüßchen Algeti, aus welchem schon 6 Werst von seinen Ufern tatarische Reisfelder durch gezogene Kanäle gewässert wurden. Diese Ebene ist thonigt, trocken und mager, mit wenigen Pflanzenarten, den Flächen an der linken des Terek um den Gorkafluß sehr ähnlich.

Der Algete kommt aus W. und nimmt verschiedene Bäche des südlich streichenden Queergebürges auf. Vier W. von hier fällt er in die rechte Seite des Kur, der hier an eben gedachter Ebene seinen Lauf hat. Das Bette des Algete bedeckten kleine runde Sandsteingeschiebe. Seine Ufer sind einige Faden hoch und tragen Weiden, Schwarz- und Weißpappeln,

---

[1] 11 bis 12 Werst, *P.*] 1 ½ Stunde, *G.*

[2] abends < *P.*

[3] D. 24 Mai. Ich hatte – frühe auf, *G*] und nahm mein Nachtlager am Ufer des Kur unter der Festung. Den 24-sten setzten wir die Reise früh fort, *P.*

[4] Kumisi, *G.*] Karusi. *P.*

[5] in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur < *P.*

[6] herumliegende < *P.*

[7] terekemenzischen, *P.*] Temurschhasanlu, *G.*

[8] nach SSO, *G.*] auf einem fast südlichen Wege, *P.*

ორი, ქართველებით დასახლებული სოფელი – წალასყური და კუმისი – მთის-წინეთზე, თბილისიდან 11 – 12 ვერსის მოშორებით[1].

დღეს საღამოთი მე ვინახულე ბატონიშვილი იულონი, რომელსაც რამ-დენიმე დღის წინ აუცრეს ყვავილი.

24 მაისი. მე გავათენე მტკვრის ნაპირზე სონღალუღის ციხის ქვემოთ. დილით გავეშურეთ ადრე. გზა დღესაც, საერთოდ აღებული, მიდიოდა სამ-ხრეთ-აღმოსავლეთით, ნაწილობრივ უფრო მეტად – სამხრეთით.

5 ვერსის შემდეგ დავინახეთ თელეთის ციხე, რომლის ახლოს ადრე იყო ორი სოფელი იმავე სახელისა. დასავლეთით დავინახეთ სოფ. წალასყური და კუმისი, რომლებიც ჯერაც დასახლებულია ქართველებით, აგრეთვე გაპარ-ტახებული ციხე ბირთვისი და ზევით მთაზე – წინანდელი საზაფხულო რე-ზიდენცია – კოჯორი. მის ირგვლივ მდებარეობენ გაპარტახებული სოფლები – ვაშლოვანი, ღოუბანი, ასურეთი, მონასტერი და ენაგეთი. ამ მხარეს, რომელ-საც ჩრდილო-დასავლეთით თრიალეთი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით სომხითი ესაზღვრება, ეწოდება საბარათ[იან]ო. მთისწინეთის ამ წვერიდან ჩანს მყინ-ვარი და სონღალუღი ერთ ხაზზე ჩრდილოეთით, თელავი აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით ხაშმი ჩრდილოეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მცხე-თა ჩრდილოეთით – ჩრდილო-დასავლეთით.

ამბობენ, რომ მტკვარზე, მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისკენ[2], დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ლის წი-ნანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეძახიან ნაგების, ხოლო თათრები – კიშაკალას[3].

მთელს გარშემო მდებარე მიდამოს მტკვარსა და იორს შორის ეწოდება ყარაია და წინათ დასახლებული იყო თურქმანი[4] თათრებით, რომლებიც ახლა ცხოვრობენ ალგეთზე და მხოლოდ ზამთრობით ჰყავთ თავისი ცხვრები ყარა-იაში.

მთის თხემზე, სამხრეთის – სამხრეთ-აღმოსავლეთის[5] მიმართულებით 6 ვერსის გავლის შემდეგ გავედით დაბლობზე და 13 ვერსის შემდეგ მივედით ამ დაბლობში მომდინარე ალგეთთან, რომლიდანაც 6 ვერსის მანძილზე რუე-ბით ირწყვება მის ორივე ნაპირას გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები. ეს დაბლობი თიხიანია, მშრალი და ნაკლებ ნაყოფიერი; ძალიან ცოტაა მასზე მცენარეები; ეს დაბლობი ძალიან ჰგავს იმას, რომელიც არის თერგის მარ-ცხენა მხარეს, მდ. გორკას მიდამოებში.

ალგეთი მოედინება დასავლეთიდან და იერთებს სხვადასხვა მდინარეებს, რომლებიც გამოდიან სამხოეთისაკენ გადაჭიმული გადამკვეთი ქედიდან. აქე-დან 4 ვერსზე ის მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქ მიედი-ნება ახლახან ნახსენებ დაბლობზე. ალგეთის კალაპოტი მოფენილია პატარა, მრგვალი ქვიშაქვის კენჭებით. მისი ნაპირები რამდენიმე საჟენის სიმაღლისაა

---

[1] 11 – 12 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.] 1 1/2 საათის სავალზე, გ ი უ ლ.

[2] მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისაკენ < პალ.

[3] შესაძლებელია იყოს ყიზყალა (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 45, 30).

[4] თურქმანი, პ ა ლ.] თემურშჰასანლუს, გ ი უ ლ. (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი 51: დემურჩიახალნუ).

[5] სამხრეთის – სამხრეთ-აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] თითქმის სამხრეთის. პ ა ლ.

schwarze und weiße Mauldbeerbäume, wilde Oelbäume und Tamarix gullica (georg. llgwi), der eben blühete, uni[1] andere zu geschweigen.

Die knukasischen Alpen nicht nur, sondern auch das Vorgebürge von Gori bis Achalziche zeigten sich noch init Schnee.

lch hutte heute Mus arvalis. Lacera apoda, Ardea nigra. Tantalns Falcinellus, Alauda nigra; leztere hrütete auf vier blaulichen, gelblich geflekien Eyern.

Im Algete waren Cyprinus Tschanari, Alburnus, Grislagine und Aspius.

Wir kamen durch den Algete und nach etwan 3/4 Stunden[1a] oder 5 Werst an den Xin oder Ksia, der hier am Fuße eines ansteigenden Gebürges seinen Lauf hat, welches die heute durchreiste, etwan 25 Werst breite Steppenflinche begranzt[2].

Dieses ansteigende Geblirge scheint mir das nordliche Vorgebilrge der araratischen Alpen und die Steppe das Scheildethal zwischen diesem und dem südlichsten knukasischen Vorgobürge zu sein Des wahrscheinliche araratische Vorgebürge erstreckt sich von W. in 0. bis in die Gegend, wo der Aras in den Kur fallt.

Die heutige Steppe war thonigte mergelicht, trocken und unfruchtber mit Salsolen, Artemisien und überhaupt der terekschen am Gorkafluß ähnlich.

Die Niedrlgung des Ksia war fruchtbar und mit fast reifen Gersten, blühenden Waizen, neuerlich gesaeten Reis und B.ninwolle meist bedeckt.

Der Xia der Georgianer und von den Tataren Nachatir geuannt, oder Nachiduri von den Georgia|neru]. An der untern Halfte die-es Finsses wonen die Temürsche hasanlu genannte Terekeimenzische Tatar[e]n, die an 500 Familie stark sind[3]. und chemals in Karaja wonlen und an 10000 Fanil. stark waren, von Nadir Schach aber und auch schon vorher viele in Persien sind[4], und nennen ihren Befehlshaber, der mich hente besuchte, nicht weniger als Sultan. Die Nacht brachte ich in einem ihrer Dörfer am linken[5] Ksiaufer zu.

Den 25sten May. Mit Sonnen-Aufgange brachen wir auf und nachdem wir etwan 21[6] Werst nach Osten längst dem Ksia geritten waren, kamen wir an eine steinerne Brücke die über diese[m] Fluß gefürt ist[7]. Die

---

[1] um corr.] und *P.* [1a] 3/. Stunden oder < *P.*

[2] an den Xia – begränzt. *P.*] über die freie Steppe bis an das steile Ufer derselben mit dem sie sich gegen die Nieirigung endigt, die an 25 W. breit ist und durch die der Fius Xia läuft, *G.*

[3] Der Xia – stark sind, *G*] Den Xia oder Ksia der Georgianer nennen, die terekemenzischen Tataren, die an der untern Hälfte des Flusses wohnen, Nachatir [oder Nachiduri] Sie machen jeizo nur noch etwan 500 Familien aus, *P.*

[4] und chemals in Karaja – in Persien sind < *P.*

[5] in Cinem – linken, *P.*] etwa eine gute Werst unter dem Dorfe am nordl. *G.*

[6] 21, *G* J 1. *P*; გიულდენშტედტს გაურკვევლად უწერია.

[7] Mit Sonnen-Aufgange – gelürt ist. *G.*] Wir ritten am linken Ufer des Ksia l Werst hinab, bis zu einer ansehnlichen Steinernen Brücke, *P.*

და იქ იზრდებიან ტირიფი, შავი და თეთრი ალვა, თეთრი და შავი თუთის ხეები, გარეული ზეთის ხე და Tamarix gallica, ქართულად ილღვი[1], რომელიც ჯერ კიდევ ყვაოდა, რომ არაფერი ვთქვათ სხვებზე.

არა მარტო კავკასიის ალპები, არამედ მთისწინეთი გორსა და ახალციხეს შორის ჯერ კიდევ თოვლით იყო დაფარული. დღეს მე მივიღე Mus arvalis, Lacerta, apoda, Ardea nigra(ყარყატი), Tantalus Faleinellus Alauda nigra; უკანასკნელი იჯდა ოთხ მოცისფრო, ყვითელლაქებიან კვერცხზე.

ალგეთში იყო Cyorinus Tschanari (ჭანარი); Alburnus, Grislagine და Aspius (მტაცებელა).

ალგეთზე გასვლით, ¾ საათში[2], დაახლოებით 5 ვერსის შემდეგ, მივედით ქციაზე, რომელიც აქ მოედინება აღმართული მთის გასწვრივ, იმ მთის, რომელიც საზღვრავს დღეს გავლილ, დაახლოებით 25 ვერსის სიგანის სტეპს[3].

ეს აღმართული ქედი, მე მგონია, არის ჩრდილოეთი მთისწინეთი არარატის ალპებისა, ხოლო სტეპი – გამყოფი ველი ამისა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთისა. ეს არარატის მთისწინეთი გადაჭიმულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, [იმ ადგილამდე,] სადაც არასი (არაქსი) ერთვის მტკვარს.

დღევანდელი სტეპი იყო თიხიანი და მერგელოვანი, მშრალი და არანაყოფიერი, მლაშობით, არტემიზიებით და საერთოდ ჰგავს თერგისას მდ. გორკასთან.

ქციის დაბლობი იყო ნაყოფიერი და დაფარული იყო თითქმის შემოსული ქერით, ყვავილობაში მყოფი ხორბლით, ცოტახნის წინ დათესილი ბრინჯით და, უმეტეს წილად, ბამბით.

ქართველების ქციას თათრები ნახატირს ეძახიან, ქართველები კი – ნახიდურს. ამ მდინარის ქვედა ნახევარზე ცხოვრობენ თემურშეჰასანლუდ წოდებული თურქმანი თათრები, რომელთა რიცხვი 500 ოჯახს აღწევს[4], წინათ კი ყარაიაში ცხოვრობდნენ და 1000 ოჯახს შეადგენდნენ. ნადირშაჰმა, და აგრეთვე მანამდეც, ბევრი სპარსეთში გადაასახლა[5]. თავის მმართველს ეძახიან, არც მეტი არც ნაკლები, სულთანს, რომელმაც მე დღეს მინახულა. ღამე გავატარე მათ ერთ-ერთ სოფელში, ქციის მარცხენა ნაპირზე[6].

25 მაისი. მზის ამოსვლისთანავე გავემართეთ და დაახლ. 21 ?) ვერსის შემდეგ აღმოსავლეთის მიმართულებით, ქციის გაყოლებით მივედით ქვის

---

[1] ი ლ ღ ვ ი Ilgwi არის დამახინჯებული ილღუნი, როგორც ეწოდება ამ მცენარეს ქართლში (იხ. ა. მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ბოტანიკური, ლექსიკონი, გვ. 20, იალღუნი).

[2] ¾ საათში < პ ა ლ.

[3] მივედით ქციაზე – სტეპს, პ ა ლ.] გაშლილი სტეპით მის ციცაბო ნაპირამდე, რითაც ის თავდება დაბლობზე, რომელიც 25 ვერსის სიგანისაა და რომელზედაც ქცია მიედინება, გ ი უ ლ.

[4] ქართველების ქციას – აღწევს. გ ი უ ლ,] ქციას, როგორც მას ქართველები ეძახიან, თურქმანი თათრები, რომლებიც მდინარის ქვემო ნახევარზე სახლობენ, უწოდებენ ნახატირ-ს, [ან ნახიდურს]. ამჟამად ისინი შეადგენენ მხოლოდ 500-მდე ოჯახს პ ა ლ.

[5] წინათ კი ყარაიაში – გადაასახლა < პ ა ლ.

[6] მათ ერთ-ერთ – ნაპირზე, პ ა ლ.] კარგი ერთი ვერსით ქვევით სოფლიდან, ქციის ჩრდილოეთ ნაპირზე, გ ი უ ლ.

Brücke ist von Quader- und Mauersteinen aufgeführt. mit Fliesen belegt, 200 Schritte lang, 15 Schritte breit und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch[1]. Sie besteht aus 4 Gewölben[2]; das Fundament ist aus Quader-Stein, das übrige aus Ziegel erbauet und dann ist sie mit Flusstein gebrückt[3].

An jeder Seite hat eine kleine Herberge für Reisende[4]. Und in der Mitte ist an der Ostseite eine Treppe, die hinunter in ein offenes Gemach fürt[5]. Zaar Rostom erbauete sie stat der etwas niedrigem verfallenen steinernen Brücke, bey welcher an jeder Flußseite ein Karavanensaray steht. Man siht noch die Ueberbleibsel der alten Brücke, die etwan 200 Schritte ostlicher als die neue ist. Daher heist diese Brücke Katechili Kidi (zerfallene Brücke)[6].

Kaum 3 Werst unter der Brücke fällt der Ksia in die rechte Seite des Kur, der von da in OSO, am Fuße des erwähnten araratischen Vorgebürges fließt.

Von der Mündung des Ksia an, an der Südseite des Kur[7] hinab bis unter die Mündung des Achistaf ist das Gebiet[8] Kasachi. Weiter hinab folgt der Distrikt Samschadali und das Gebiet des Gandscha Chans.

Wir ritten von der Brücke auf dem araratischen Gebürge in SSW. etwan 18 Werst bis zum Wüsten Dorfe Kulpi am Bache Indscha und fanden es theils steil, und zu einem großen Theil bewaldet. Der offene Theil hatte den Kaperustrauch häufig, und überhaupt zeigte es sich im Aeußern dem nordlicheu Vorgebürge gegen den Terek ähnlich.

Ich gieng noch am Kulpi 3 Werst nach WSW nordl. des Baches Indscha[9] hinauf und hatte dichte Holzung und einige Erzanbrüche; dann gieng ich nach Kulpi zurück.

Den 26sten May. Wir hatten in Kulpi übernachtet[10]. Ganz früh begaben wir uns auf der Höhe nach Wank, d. i. Kloster 3 Werst von Kulpi. Daselbst steht eine ansehnliche armenische Kirche 30 Schritt lang, 20 Schritt breit, von Sandsteiuquadern aufgeführt, gewölbt. Die Wände waren

---

[1] und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch < *P.*

[2] besteht aus 4 Gewölben, *G.*] hat 4 Bogen *P.*

[3] das Fundament – gebrückt < *P.*

[4] An - Reisende, *P.*] An beiden Enden ist ein grosses Gemach zum Einker für die Reisenden, *G.*

[5] Und in der Mitte – offenes Gemach fürt < *P.*

[6] Zaar – Brücke), *P.*]diese Brükke hat Zar Roston erbauet, nachdem die alte(r) vor undenkl. Zeiten aufgelürte Brükke zerfallen ist. Diese fürte unmittelbar in eine an der Nordseite des Ksia befindl. Karavan-Sarai, die noch izt in zieml. Stande ist und in der wol, als gegenüber man noch die Überbleibsel der alten Biükke siehet, die etwan. 200 Schritte ostl. als die neue ist. Daher heist diese Brükke tat. Sinech Kurpe (= Köpiü ȣ. ȣ.) od. grus. KatetheIi – Kidi, d. i. zerfallene Brükke, *G.*

[7] der Südseite des Kur, *G.*] der rechten, *P.*

[8] das Gebiet. *G.*] der Distrikt, *P.*

[9] nach WSW nordl. des Baches Indscha < *P.*

[10] Wir hatten in Kulpi übernachtet < *P.*

ხიდთან, რომელიც ამ მდინარეზეა აგებული[1]. ხიდი ნაშენია ფილაქნებითა და აგურით, ის შემოფენილია ასევე ფილაქნებით. ის არის 200 ნაბიჯის სიგრძისა, ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს[2]. ის შესდგება 4 თაღისაგან; საძირკველი თლილი ქვისაა, დანარჩენი აგურისაა და შემდეგ რიყისქვითაა ამოყვანილი[3]. ორივე მხარეს აქვს პატარა ფუნდუკი მგზავრთათვის[4]. შუაში, აღმოსავლეთ მხარეზე, არის კიბე, რომელსაც ჩავყავართ ღია ოთახში[5]. როსტომ მეფემ ის ააშენა, შედარებით დაბალი, დანგრეული ქვის ხიდის ნაცვლად, რომელთანაც მდინარის ორივე ნაპირზე იყო თითო ქარვასლა. ახლაც ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახლისაგან დაახლ. 200 ნაბიჯზე იმყოფება, აღმოსავლეთით. ამიტომ ეძახიან ამ ხიდს გ ა ტ ე ხ ი ლ ხ ი დ ს (დანგრეულ ხიდს[6])-

ხიდიდან 2 ვერსზე ცოტა ნაკლებ ქვემოთ ქცია მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქედან მიედინება აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნახსენები არარატის მთისწინეთის ძირის გასწვრივ.

ქციის შესართავიდან, მტკვრის სამხრეთ მხარეზე[7] ქვევით, აღსტაფის შესართავამდე არის ყაზახის მხარე. შემდეგ ქვევით მოდის სამშადილი და განჯის სახანო.

ჩვენ მივდიოდით ხიდიდან არარატის მთისწინეთზე სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით, გავიარეთ დაახლოებით 18 ვერსი დანგრეულ სოფელ ყულფამდე, რომელიც ძევს მდ. ინჯაზე. ის [მთისწინეთი, გ. გ.] იყო ნაწილობრივ ციცაბო და უმეტეს წილად ტყით დაფარული. მის ღია ნაწილზე იყო კაპარი და გარეგნულად ის წააგავდა ჩრდ. მთისწინეთის ბუნებას, თერგის მახლობლად.

მე გავიარე ყულფის ზემოთ კიდევ 3 ვერსი დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე[8] და მივაღწიე ხშირ ტყეს დ ზოგ საბადოებს; შემდეგ დავბრუნდი ყულფში.

26 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში[9]. ძალიან ადრე გავემართეთ მწვერვალზე ვანქისკენ. ეს არის მონასტერი, ყულფიდან 3 ვერსზე. იქ დგას მოზრდილი სომხური ეკლესია 30 ნაბიჯის სიგრძისა და 20 ნაბიჯი სიგანისა; მას

---

[1] მზის – აგებული, გ ი უ ლ.] ჩვენ მივდიოდით ქციის მარცხენა ნაპირის დაყოლებით 1 ვერსი კარგად მოზრდილ ქვის ხიდამდე, პ ა ლ.

[2] ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს < პ ა ლ.

[3] საძირკველი – ამოყვანილი < პ ა ლ.

[4] ორივე მხარეს – მგზავრთათვის, პ ა ლ.] ორივე ბოლოში არის დიდი შენობა (ოთახი) მგზავრთა დასადგომად, გ ი უ ლ.

[5] შუაში – ოთახში < პ ა ლ.

[6] როსტომ მეფემ – (დანგრეული ხიდი), პ ა ლ.] ეს ხიდი როსტომ მეფემ ააშენა მას შემდეგ, რაც, უხსოვარი დროიდან ნაშენი, ძველი ხიდი დაინგრა. მას პირდაპირ შევყავდით ქციის ჩრდილოეთ მხარეზე მოთავსებულ ქარვასლაში, რომელიც ახლაც კარგ მდგომარეობაშია და სადაც, ისევე როგორც მოპირდაპირე მხარეზე, ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახალი ხიდისაგან 200 ნაბიჯზეა აღმოსავლეთით. ამიტომ ჰქვია ამ ხიდს – თათრულად ს ი ნ ე ხ კ უ რ პ ე (= Köpiü) ანუ ქართულად – გ ა ტ ე ხ ი ლ ი ხ ი დ ი, ე. ი. დანგრეული ხიდი, გ ი უ ლ.

[7] მტკვრის სამხრეთ მხარეზე, გ ი უ ლ.) მარჯვნივ, პ ა ლ.

[8] დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე < პ ა ლ.

[9] ჩვენ გავათიეთ ყულფში < პ ა ლ.

mit Kreuzen. Georgienrittern und Inschriften reichlich versehen; eine neben dein Altar schrieb ich nach[1].

Von hier ein Paar Werst soll Tawar Wank eine eben so ansehnliche Kirche seyn.

Nach andern 5 Wersten hatten wir das wüste Dorf Mischana, wo vordem Kupferbergwerke im Gange gewesen, die ich betrachtete. Die Oberfläche war daselbst ein fruclub:.rer gelblicher Thon. Seit Menschen Gedenken lag hier alles wüst, und seit dem hatte sich alles mit Gebüsche von Quercus robur, Figus sylvatica. Carpinus betulus, Acer campestre und Pseudo platanus. Tilia europaea, Fraxinus excelsior, Corylus avellana, Ulmus campestris. Horminum frutescens, Viburnum lantana, Rosa eglanterica u. s. f. überwuchert.

Boy Mischana kampirte ein Theil der Einwohner von Kalatsch, deren übriger Theil bey Kulpi stand. Sie sind Armenianer und halten sich im Jun. und Jul. hier und höher auf dem Gebürge auf. Sie wohnten hier in Hütten aus Sprägeln, von Form halber Kugeln die sie aus einander nehmen können und mit Filzen[2] bedecken. Sie bewirteten uns mit Milch, Käse, Butter, Eyern und Brodt, worauf wir nach Kulpi zurück ritten.

Den 27sten May. Wir hatten noch bei Kulpi übernachtet. Des Morgens besahen wir noch 3 erzhaltigen Gegenden[3]. Wir besuchen von hier noch eine vier Werst in Norden befindliche Erzstelle besr dem Wüsten Dorfe Wardisobani. Bei dem gleichfalls wüsteu Dorfe Schelogino, drey Werst von hier, sind auch aufläßise Eisengruben, die ich ebenfalls besuchte. Von hier nur 3 Werst bis Kulpi.

Ich folgte dem indscha in ONO. etwan 6 Werst und kam nach dem armenischen Dorfe Kalatsch. Es wren die vorigen Bewohner von Kulpi, die sich hier sichrer hielten. Es sind an 100 Familien[1]. Sie wohnten alle in Erdbütten, die jelzo leer standen, weil sie des Sommers im Gebürge bey Kulpi und Mischana kampiren. Ihr Aeltester oder[5] Melik, in ihrer Sprache[6], begleitete mich. Vier Werst von hier in ONO. steht am Indscha noch das armenische Dorf Imarati; diese Armenier gehören der Daedopali oder Zarrin und einigen angesehenen Tataren in Kasachi.

Sehr späth kam ich nach unserem Lager bei Kulpi zurück.

Heute wurden Columba Oenas und Turtur, Phasianus colchicus. Picus minor, Coracias garrulus und ein Haase geschossen; ein Fuchs und ein Wolf aber warteten es nicht ab.

---

[1] P. I. on 100, N 20. N – 56.

[2] Pilzen. *P.*] Woilok *G.*

[3] Wir hatten noch – erzhaltigen Gegenden < *P.*

[4] Es sind an 100 Familien < *P.*

[5] oder < *P.*

[6] in ihrer Sprache < *P.*

აქვს თაღები და შემოფენილია ქვიშაქვის ფილაქნებით, კედლები მდიდრულად იყო შემკული ჯვრებით, წმინდა გიორგის გამოსახულებებით (Georgienrittern) და წარწერებით; მე გადმოვიწერე ერთი[1], რომელიც იყო საკურთხეველთან.

ამბობენ, რომ აქედან რამდენიმე ვერსზე იყო ასევე მნიშვნელოვანი ეკლესია, მთავარი ვანქი (Tawar Wank).

5 ვერსის შემდეგ ვიყავით გაუდაბურებულ სოფელ მისხანაში[2], სადაც ადრე მოქმედებდნენ სპილენძის საბადოები და რომელიც მე დავათვალიერე. ნიადაგი იქ იყო ნაყოფიერი, ყვითელი თიხიანი. რაც ადამიანს ახსოვს, ეს ადგილი ყოველთვის იყო უდაბური და დაიფარა ბუჩქნარით: Quercus robur (ყუნწიანი მუხა), Fagus sylvatica (წიფელი) Carpinus betulus (რცხილა) Acer campestre (ლეკის ხე) და Pseudo-platanus (ფს. ჭადარი), Tilia europaea (ცაცხვი), Fraxinus excelsior (იფანი), Corylus avellana (თხილი) Ulmus campestris (თელა) Horminum frutescens, Viburuum Iantana (უზანი), Tosa eglanterica (ვარდი ყვითელი) და ა. შ.

მისხანასთან დაბანაკებული იყო მოსახლეობის ნაწილი კალაჩიდან, ხოლო მეორე ნაწილი იყო ყულფის ახლოს. ესენი არიან სომხები და ივნის-ივლისში ბანაკდებიან აქ და ზევით მთებში. აქ ისინი ცხოვრობენ კარავებში, რომელთაც აქვთ ნახევარი სფეროს ფორმა და რომელთა დაშლაც შეიძლება; გადახურული არიან ქეჩით. ისინი გაგვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით და პურით, რის შემდეგაც დავბრუნდით ყულფში.

27 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში. დილით დავათვალიერეთ კიდევ 3 რკინის შემცველი ადგილი[3]. აქედან ჩვენ კიდევ დავათვალიერეთ ჩრდილოეთისაკენ 4 ვერსის მოშორობით მდებარე სპილენძის საბადო, გაპარტახებულ სოფელ ვარდისუბნის ახლოს. აქედან 3 ვერსზე, ასევე განადგურებულ სოფელ შელოგინოსთან, იყო აგრეთვე მიტოვებული რკინის მადნები, რომლებიც ასევე დავათვალიერე. აქედან ყულფამდე მხოლოდ სამი ვერსია.

მე ვიარე მდ. ინჯის გაყოლებით აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლოებით 6 ვერსი და მივედი სომხურ სოფელ კალაჩში. ეს იყვნენ ყულფის ძველი მცხოვრებნი, რომლებიც აქ უფრო უშიშრად გრძნობდნენ თავს. ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს[4]. ყველა ისინი ცხოვრობდნენ მიწურებში, რომლებიც ახლა დაცარიელებული იყვნენ, რადგან მოსახლეობა ზაფხულობით ბანაკდება მთებში ყულფთან და მისხანასთან. მათი უფროსი, ანუ მათ ენაზე[5] მელიქი გამყვა მე. აქედან 4 ვერსზე, აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ინჯაზე მდებარეობს ასევე სომხური სოფელი იმარათი; ეს სომხები ეკუთვნიან დედოფალს, ხოლო ზოგნი – თათარ დიდებულებს ყაზახში.

ძალიან გვიან დავბრუნდი მე ჩემს ბანაკში ყულფში.

დღეს დახოცეს Columba Oenas (მტრედი) და Turtur (გვრიტი), Phasianus colchicus (ხოხობი), Picus minor (კოდალა), Coracias garruius (ყაპყაპი) და კურდღელი; მელამ და მგელმა კი აღარ დაუცადეს.

---

[1] გიულდენშტედტის არქივი ლენინგრადში P. I. on. 100, № 20, გვ. 56.

[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი(აღწერა, გვ. 38): აქ მისხანს ითხრების ლითონი სპილენძისა მრავალი.

[3] ჩვენ გავათიეთ – ადგილი < პ ა ლ.

[4] ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს < პ ა ლ.

[5] ანუ მათ ენაზე < პ ა ლ.

Die hiesigen Feldfrüchte(n) waren Waizen und Gersten; erster blühete und letztere war bald reif. Unter dem Waizen ist hier immer viel orientalischer Rokken, den die Tataren Tschander[1], die Georgianer Pschoawi[1a], die Juden aber Swili nennen. Er wird bis 7 Fuß hoch.

Die Lage der Gegend ist schon hoch und kühl, doch sind Maulbeerbäume, gemeine Obstarten und in den zerstörten Gärten auch Wein häufig. Nußbäume sind hier in Menge; auch Quitte, Pflaume, Birne, Apfel und Kirsche[2].

Den 28sten May verdarb mir ein starker Anfall von Tertianfieber und erst Abends konnten wir aufbrechen. Wir ritten anfänglich in N. W., dann in W. und kamen nach anderthalb Stunden oder etwan 10 Werst an den Tebete, dessen Ufer hier aus steilen Sandsteinfelsen besteht[3], der in die rechte Seite des Ksia fällt und an dem der tatarische Distrikt Bortschalo ist.

Den 29. May wir haben am Tebete übernachtet[4].

Der Tebete entsteht im nordi. Vorgebürge des Ararat und fällt mit NNO Lauf nach der Länge von anderthalb Tagereisen in die rechte Seite des Ksia.

Er war vordem stark von Armenianern bewohnt, besonders war die Festung Lore auf einer halben Länge am linken Ufer wichtig. Daselbst ward auch vormahls Kupfer geschmolzen und gar gemacht. Jezo ist seine Gegend wüst. Bis zu dem Ursprung in Tebete fallendes Baches eine Stunde vom Tebete selbst in 0. entfernt[5], wohnen Tataren des Distrikts Bampek, die sich zaarische Unterthanen nennen; dieser Distrikt ist dem Zaren Geraklius untertan und von ihm dem Zarewitsch Georgi übergeben[6]; es aber oft mit den Türken in Kars oder auch mit dem Chan von Eriwan gehalten haben. Man rechnet 1000 Familien[7].

Wir ritten durch den Tebete, wo sich die Wege nach dem Dorfe Bampek, der türkischen Stadt Kars und Eriwan theilen. Nach Kars war von hier nur eine hailbe Tagereise in WSW. und nach Eriwan l Tag in SSO.

Wo wir durchritten, war der Tebete nur 2 Fuß tief, und hatte in seiner Nähe Kirschen (georg. Akaki) häufig, der aber in diesem Jahre gar keine Frucht trug[8]. Dann kamen wir an seiner linken wieder auf die Höhe des Vorgebürges und sahen auf derselben die Ueherbleibsel des armeni:

---

[1] ალბათ cavdar. [1a] Pschoavi – Tschoavi (ჭყავი).

[2] Nußbäume – Kirsche < *P.*

[3] dessen Ufer – besteht < *P.*

[4] Den 29. Mai – übernachtet < *P.*

[5] Bis zu dem Ursprung – in O. entfernt *G.*] denn nur an seinen untern Bächen, abwärts vom Tebete selbst, *P.*

[6] dieser Distrikt ist – Georgi übergeben *G.*] die sich zaariche Untarthanen nennen, *P.*

[7] Man rechnet 1000 Familien < *P.*

[8] der aber – Frucht trug < *P.*

აქაური მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი; პირველი ყვაოდა, ხოლო მეორე თითქმის უკვე შემოსული იყო. პურში აქ ყოველთვის ბევრია აღმოსავლური ჭვავი, რომელსაც თათრები ეძახიან ჩ ა ნ დ ე რ ს (Tschander [= cavdar]), ქართველები – პშოავს[1] (Pschoawi), ებრაელები – სვილს (Swili). ის სიმაღლით 7 ფუტამდეა ხოლმე.

ადგილი უკვე მაღალია და გრილი, მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები, ხოლო დარბეულ ბაღებში ხშირად ყურძენიც. კაკლის ხეები აქ დიდი რაოდენობითაა; აგრეთვე კომში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალი[2].

28 მაისი გამიფუჭა ციების ძლიერმა შემოტევამ და მხოლოდ საღამოთი შევძელით გამგზავრება. პირველად გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთით, შემდეგ დასავლეთით და 1 ½ საათში ანუ დაახლოებით 10 ვერსის მერე მოვედით დებედაზე, რომლის ნაპირიც აქ წარმოადგენს ციცაბო ქვიშაქვიან კლდეებს[3] და რომელიც ქციას ერთვის მარჯვენა მხრიდან; მასზე მდებარეობს თათრული მხარე ბორჩალო.

29 მაისი გავათენეთ დებედაზე[4].

დებედა იწყება არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მიედინება ჩრდილოეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, აქვს სიგრძე 1 ½ დღის სავალი და ერთვის ქციას მარჯვენა მხრიდან.

დებედა ადრე ძალიან იყო დასახლებული სომხებით, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ლორის ციხე მის მარჯვენა ნაპირზე, მისი დინების შუა წელში. ასევე წინათ აქ ადნობდნენ სპილენძს, ახლა ეს მხარე გაუდაბურებულია. დებედაში ჩამავალი მდინარის სათავემდე, 1 საათის მოშორებით დებედიდან აღმოსავლეთით[5], ცხოვრობენ ბამბაკის რაიონის თათრები. ეს მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მეფემ ის მისცა ბატონიშვილ გიორგის[6]. მაგრამ ისინი ხშირად იჭერდნენ ყარსის თურქების მხარეს ანდა ერევნის ხანისას. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს[7].

ჩვენ გავედით დებედაზე, სადაც იყოფა გზები სოფელ ბამბაკისკენ, თურქულ ქალაქ ყარსისკენ და ერევნისკენ. ყარსამდე აქედან იყო მხოლოდ ნახევარი დღის სავალი დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო ერევნამდე ერთი დღის გზა სამხრეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

იქ, სადაც ჩვენ გავედით, დებედა იყო მხოლოდ 2 ფუტი სიღრმისა და მახლობლად იზრდებოდა ბევრი ალუბალი (ქართულად აკაკი – ?), რომელსაც წელს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი[8]. შემდეგ ჩვენ მის მარცხენა ნაპირზე კვლავ

---

[1] ეს არის, ალბათ, ჭვავი; ებრაელების მიერ ხმარებულად მოყვანილი სვილი-ც ხომ ქართულში იხმარება. იხ. რ. ე რ ი ს თ ა ვ ი, ლექსიკონი, გვ. 51. სვილა, ქუბი, ჭვავი Рожь. Secale cereale L.

[2] კაკლის ხეები – ალუბალი < პ ა ლ.

[3] რომლის ნაპირიც – კლდეებს < პ ა ლ.

[4] 29 – დებედაზე < პ ა ლ.

[5] დებედაში ჩამავალი – აღმოსავლეთით გ ი უ ლ.] მხოლოდ მის ქვედა შენაკადებთან, თვით დებედის ქვემოთ, პ ა ლ.

[6] მეფემ ის – გიორგის < პ ა ლ.

[7] აქ ითვლიან 1000 ოჯახს < პ ა ლ.

[8] რომელსაც წელს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი < პ ა ლ.

scheu Dorfs Keschalik. Pschlawa, die unserer Legerstelle nun gegenüber War[1]. Nach einein Ritt von 2 Stunden in SW. kamen wir an den Bach Tsarteni der linken des Tebete, welcher über Sandstein aus WNW fließt und l Werst von hier in den Tebete fällt. Noch nach eine[r] Stunde kamen wir in S-westlicher Richtung an den höher in den Tebete fallenden. Bach Bading, an welchem oben die Ruinen von Achtala sind.

Achtala ist[2] ein weitläuftiger Ort von Georgianern und Armenianern bewohnt, mit einem ansehnlichen Kloster von Griechischen Geistlichen erbauet und besorgt worden[3], welches einige griechische lnschriften[4] und an den Wänden griechische Priesternamen hat, also wohl georgisch gewesen ist. Die Hauptkirche ist 35 Schritte lang und 25 Schritte breit. Sie ist so, wie 2 Kapellen und ein Haus der Mönche, von Sandsteinwerkstücken aufgeführt und der Ort mit einer hohen Mauer, 400 Schritte ling, umgeben. Auf dem Platze der Stadt sind Ueberbleibsel von 8 armenischen Kirchen. An der Nordseite des Klosters fließt ein sehr kleiner Bach[5].

Nur seit 10 Jahren ist Achtala völlig verlassen, da Sirh der Rest der Einwohner, wegen der öftern lesgischen Einfälle, theils nach Bortschalo, theils nach Kachetien zog Man sieht daher hier noch Wallnuß. Granaten Pfirsich, Aprikosen und andere Obstbäume, euch Weinreben häufig.

Achtala ist einigen Erzgange wegen merkwürdig[6].

Den 29sten May besuchte ich hier einige Erzanbrüche und verlassene Bergwerke. Dem Kloster gerade gegenüber lIl NNO an der Nordseite des kleinen Baches nur einige 100 Schritte in gerade[r] Linie und von da aber an 60 Faden höher ist ein Gang, der Kupfer-grün und -blau und Eisen hält. Ein anderer Gang ist von der Kirche in NNW gelegen etwan 1 Werst von da. Etwa 3 Werst in NO. von Achtala ist eine Eisenstein-Grube[7].

Nachher ritten wir in NNW. über die steile Gebürghöhe, auf der auch noch zu Arhtala gerechnete Ruinen einer Kirche gesehen wurden, die wir nach anderthalb Stunden paßirt hatten, und uns bey einer Schönen Quelle in einem fruchtbaren Grunde lagerten.

Den 30sten May. Wir ritten, die unvermeidlichen Abweichungen abgerechnet. in ONO. und kamen, nach fast 2 Stunden, vom Gebürge in die

---

[1] die unserer – geg. war < *P.* [2] ist, *G.*] war, *P.* [3] von Griechischen – worden < *P.*

[2]

A	OA	A	ΘE	
ΓP	KP	ΘA	CA	
HΓ	AΓ	ΔΔ	ΔO	< *P*
OP	JIN	AIO	NIK	
HO	ΔHN		HS	

უნდა წავიკითხოთ:

Ὁ ἅγιος Γρηγόρη[ς] | ὁ Ἀχραγανδῆνο[ς] |
Ὁ ἅγιος Θαδδαῖο[ς] | Θεσαλονίκης

[5] An der Nordseite – Bach < *P.*

[6] Achtala – merkwürdig < *P.*

[7] Dem Kloster gerade – Eisenstein-Grube < *P.*

მივედით მთისწინეთის მწვერვალამდე და დავინახეთ მასზე დანგრეული სომხური სოფელი კეშალიკ აშლავა (?), რომელიც ჩვენი ბანაკის პირდაპირ მდებარეობდა[1]. სამხრეთ-დასავლეთისკენ ორი საათის მგზავრობის შემდეგ მივედით მდ. წართენთან, დებედის მარცხენა შენაკადთან, რომელიც მოედინება დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთიდან ქვიშაქვაზე და ერთვის დებედას აქედან ერთ ვერსზე. კიდევ ერთი საათის შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მივედით დებედაში ჩამავალ მთის მდინარე ბადინგთან, რომელზედაც ზემოთ არის ახტალას ნანგრევები.

ახტალა არის[2] დიდი პუნქტი, დასახლებული ქართველებითა და სომხებით, საკმაოდ მოზრდილი მონასტრით, [ის] აშენებულია ბერძენი მამების მიერ და თვითვე უვლიან[3]. მას აქვს ბერძნული წარწერები და კედლებზე მიწერილია ბერძნული მამათასახელები (Friesternamen). ალბათ, იყო ქართული წარწერებიც. მთავარი ეკლესია არის 35 ნაბიჯის სიგრძისა და 25 ნაბიჯის სიგანისა. იქ არის თითქოს ორი სამლოცველო და ერთი სახლი ბერებისათვის, ქვიშაქვის ფილებით ამოყვანილი, და ეს ადგილი შემორტყმულია 400 ნაბიჯის სიგრძის მაღალი კედლით. ქალაქის ადგილას არის ნანგრევები 8 სომხური ეკლესიისა. მონასტრის ჩრდილოეთ მხარეზე მიედინება ძალიან პატარა მდინარე[4].

მხოლოდ 10 წელია, რაც ახტალა სავსებით მიტოვებულია, რადგან მოსახლეობის ნარჩენები, ლეკთა ხშირი თავდასხმების გამო, ზოგი ბორჩალოში და ზოგიც კახეთში გადავიდა. აქ გვხვდება კიდევ კაკალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი.

ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით[5].

29 მაისს დავათვალიერე აქ ზოგიერთი სპილენძის საბადო და მიტოვებული მაღარო. მონასტრის პირდაპირ ჩრდილოეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პატარა მდინარის ჩრდილოეთ მხარეზე, მხოლოდ 100-ოდე ნაბიჯზე პირდაპირი ხაზით ხოლო 60 საჟენით მაღლა მასზე არის საბადო, რომელიც შეიცავს კაჟიან სპილენძს, სპილენძის ლურჯას და რკინას. მეორე საბადო არის ეკლესიიდან ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით, 1 ვერსის მოშორებით მისგან. ახტალიდან 3 ვერსზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის რკინაქვის საბადო[6].

შემდეგ გავემართეთ ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით, ციცაბო მთის ზედაპირზე, საიდანაც კიდევ მოჩანდა აგრეთვე ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც ახტალას ეკუთვნოდა და რომელიც ჩვენ 1 ½ საათში გავიარეთ, და გავჩერდით მშვენიერ წყაროსთან, ნოყიერ მიწაზე.

30 მაისი. ჩვენ ვიარეთ, თუ არ ჩავთვლით აუცილებელ გადახვევებს, აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით და თითქმის 2 საათში მთიდან დაბ-

---

[1] რომელიც ჩვენი – მდებარეობდა < პ ა ლ.

[2] არის, გ ი უ ლ.] იყო, პ ა ლ.

[3] [ის] აშენებულია – უვლიან < პ ა ლ.

[4] მონასარის ჩრდილოეთ – მდინარე < პ ა ლ.

[5] ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით < პ ა ლ.

[6] მონასტრის პირდაპირ – რკინაქვის საბადო < პ ა ლ.

Thalfläche am Tscharteni des Tebete. In derselben folgten wir dem Tebete in N. hinab und kamen nach 5/4 Stunden nach dem tatarisch-armenischen Dorfe Sadachle, welches an Kanälen aus dem Tebete, etwan 3 Werst vom dessen linken Ufer liegt. Hier waren schöne Waizen-, Gersten-, Reis- und Baumwollfelder. Sadachle heißt eigentlich Sangana und ist erst vor 2 Jahren mit Einwohnern aus Sadachle und Tschotschgani, höher aus dein Gebürge, angelegt. Es ist das äusserste SW. Dorf am Tebete. Man siehet hier ein Kloster (Udobna) in N0.

Ich erhielt hier die Haut eines Leoparden der vor etlichen[1] Wochen in der Nähe von zwey Jünglingen, die er anfiel und sehr zerbiß, mit Dolchen erlegt worden. Auch sahe ich hier das Horn einer Ziege Bodscha genannt, die auf diesem araratischen Vorgebürge bey Bampek, so wie auf dem südlichen kankasischen Vorgebürge um Birtwis und Samschilde, mit der Rupicapra häufig herum schweifen soll. Sie ist von mir unter dem Namen Capra caucasica beschrieben.

Von Sangana oder Sadachle ritten wir drey viertel Stunden in NNO bis zu spitzigen Felsen am Fuß des Gebürges gegen den Tebete. Diese Felsen heißen Surutasch (hoher Stein). Ihnen in ONO. nahe sind die Ruinen der Festung Kiskala (Jungfern Stadt). Von hier in NW. hatten wir nach einer halben Stunde den Ksiabach Tschulawerdiskewi und wieder nach einer halben Stunde das armenische Dorf Tschulawerd am Ksia. Es hat etwan 100 Häuser und gehört dem Ksnis Eristaw und Kaplanow[2]. Von Sangana bis hier war alles ausgedörrter Thonboden.

Den 31sten May. Ich habe bei Tschulawerd übernachtet[3]. lch drang nun auf die Reise nach Dambulut, so sehr sich auch mein Führer wegen der türkischen Nachbarschaft sperrete, da mir die Gegend wegen der Erze, die der Zaar schon im Winter holen lassen, merkwürdig schien. Von Tschulawerd brach ich heute früh mit 15 Kosaken und 30 Georgianern dahin auf, alles übrige blieb bey Tschulawerd. Der Morgen war regnigt.

Der Weg gieng in W. und hatte nach einer halben Stunde Kotschakilissa das letzte bewohnte armenische Dorf der Kaplanows. Jetzt stand[4] es leer, weil alle[5] Einwohner ins Gebürge gezogen waren. Es steht einige 100 Schritte[6] am südl[7]. Ufer des Ksia und hat die neue Festung Talawerd in SO., Sarkineti in S. W., von da die Mülensteine nach Teflis und ganz Cartuli gebracht werden[8]. Von hier ritten wir dem rechten Ksiaufer eine viertel Stunde parallel aufwärts. Von da gieng dieser nach WNW, der in

---

[1] etlichen, *P.*] einigen, *G.*

[2] Kaplanow. *P.*] Kaplanows Teilhaber, *G.*

[3] Ich habe bei Tschulawerd übernachtet < *P.*

[4] stand, *P.*] war, *G.*

[5] alle, *G.*] die, *P.*

[6] einige 100 Schritte, *G.*] naht, *P.*

[7] südl. *G.*] rechten, *P.*

[8] Von da die – gebracht werden < *P.*

ლობზე გავედით დებედის შენაკად ჩარტენთან (Tscharteni)*. ჩვენ დავყევით მას ქვევით, დებედის ჩრდილოეთით, და 5/4 საათში მივედით თათრულ-სომხურ სოფელ სადახლეში, რომელიც მდებარეობს დებედის მარცხენა ნაპირიდან 3 ვერსზე, დებედიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო მშვენიერი ყანები ხორბლისა, ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა. სადახლეს საერთოდ ეძახიან სანგანას და მხოლოდ 2 წლის წინ გაშენდა სადახლესა და ჭოჭკანის[1] (მაღლა მთაშია) მოსახლეებისგან. ის არის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფელი დებედაზე. აქედან ჩანს მონასტერი (უდაბნო) ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

მე მომიტანეს აქ ავაზის ტყავი; ის რამდენიმე კვირის წინ აქვე ახლოს ხანჯლებით მოეკლა ორს ყმაწვილს, რომელთაც ის თავს დასცემია და ძალიან დაეკბინა. მე ვნახე აქ აგრეთვე რქა თხისა, რომელსაც ეძახიან ბ ო ჯ ა ს, რომელიც აქ – არარატის მთიანეთში ბამბაკთან, – ისევე როგორც სამხრეთ კავკასიის მთათიანეთში ბირთვისთან და სამშვილდესთან, Eupicapra-სთან ერთად უნდა იყოს გამთელებული. მე ის აღვწერე ჯიხვის (Capra caucasica-ს) სახელით.

სანგანიდან ანუ სადახლიდან გავემგზავრეთ ჩრდილოეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით და 3/4 საათში მივედით წვეტიან კლდეებთან, რომლებიც არიან დებედის პირდაპირ მთის ძირას. ამ კლდეებს ეწოდებათ ს უ რ უ ტ ა შ (მაღალი ქვა). მათგან აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ახლოს, არის ნანგრევები ყიზყალის ციხისა (ქალწულთა ქალაქი – Jungfern Stadt[2]). აქედან ჩრდილო-დასავლეთით 1/2 საათში მივედით ქციის შენაკად შულავერდის ხევთან და კიდევ 1/2 საათში ქციაზე მდებარე სომხურ სოფელ შულავერდში. მას აქვს დაახლოებით 100 სახლი და ეკუთვნის ქსნის ერისთავსა და ყაფლანოვს[3]. სანგანიდან აქამდე სულ იყო გამომხმარი თიხამიწა.

31 მაისი. მე გავათიე შულავერდში. თუმცა ჩემი მძღოლი დიდ წინააღმდეგობას მიწევდა, თურქების მეზობლობის გამო, მე დაჟინებით მოვითხოვდი გამგზავრებას დამბულუტში, რადგან ეს მიდამო, იმიტომ რომ აქ იყო მადნები, რომლებიც მეფემ ჯერ კიდევ ზამთარში ამოაღებინა, ღირსშესანიშნავად მეჩვენებოდა დღესვე ადრე გავეშურე შულავერდიდან 15 კაზაკითა და 30 ქართველით იქით, ყველაფერი დანარჩენი შულავერდში დარჩა. დილა იყო წვიმიანი.

გზა მიდიოდა დასავლეთისაკენ და 1/2 საათის შემდეგ ვიყავით უკანასკნელ სომხურ სოფელში, ყოშაქილისაში. ამჟამად ის იყო დაცარიელებული, რადგან მთელი მოსახლეობა ასულიყო მთაში. ის მდებარეობს რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით[4] ქციის სამხრეთი[5] ნაპირიდან და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ახალი ციხე ტალავერდი და სამხრეთ-დასავლეთით – სარკინეთი, საიდანაც თბილისსა და მთელ ქართლში გააქვთ წის-

---

[1] ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა, გვ. 36): ახპატს ქვეით არს ხეობა ჭ ო ჭ კ ა ნ ი ს ა.

[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა გვ. 45): აღაშენა ციხე-ქალაქი ქართლოს, პირველ ეწოდა მტკვრის ციხე, შემდგომად ხუნანი, და აწ მოჰმადიანნი უქმობენ ქალის-ციხე – ყიზყალას, დაბის გამო.

[3] ყაფლანოვს, პ ა ლ.] ყაფლანოვების მონაწილეებს, გ ი უ ლ.

[4] რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით, გ ი უ ლ.] ახლოს, პ ა ლ.

[5] სამხრეთი, გ ი უ ლ] მარჯვენა. პ ა ლ.

[6] ზემოთ (გვ. 77) ამავე მდინარეს ეწოდება Tsarteni.

Trialeti sein [en] Ursprung hat; Wir passierten die Mündung[1] des Maschawere, der aus WSW. kommt, und nun am rechten Ufer des Maschawere hinauf, an welchem wir nach einer Stunde die Festung Tschapola, die die Form eines Vierecks hat, erreichten. Hier ist eine steinerne Brücke überden Fluß.

Nach einer halben Stunde höher hinauf, an der Nordseite des Maschawers[2] war die Festung Oranta, wo auch eine steinerne Brücke ist. Nun ritten[3] durch den Fluß Poladauri, der aus SSW. köinmt und über Oranta in die rechie Seite des Maschawere fallt. Auf dem Ritt einer halben Stunde waren die Ueberbleibsel Gardisopeli und denn nach einer viertel Stunde die ron Zugrugascheni. Nachher sahen wir 2 Werst vom Wege am Poladauri die Festung Bolnisi. Ihr gegenüber, an der andern Flußseite, ist vordem Kupfer geschmolzen worden.

Nach einer halben Stunde in WSW. Hatten wir das Dorf Tschori, wo ein Kupfer und Eisengang war. Er ist am 3 Faden mächtig[4].

Von Tschori in W. hatten wir nach anderthalb Stunden den Bach Balitschiskewi der rechten des Maschawere, dessen Mündung gegenüber oder am linken Ufer des Maschaweri die Hauptfestung Guetsch steht.

Von hier ritten wir weiter in W. und hatten nach einer halben Stunde den Bach Dambulutiskewi, nahe über seiner Mündung in die rechte Seite des Masvhaweri beim Dorf Dmanisi kamen[5]. An diesem Bache gingen wir in S. hinauf und hatten nach drey viertel Stunden die Ueberbleibsel des lorfs Dschanakom und wieder nach 3/4 Stunden Dambulut, wo Erzgange waren die ich besahe.

Von Tschulawerd bis Bolnisi ist die Gegend freier[6], von hier bis Dambulut alles bewaldet und das ganze dem nordlichen Vorgebürge am Terek, beim Katharinenbad sehr ähnlich.

Von Dambnlut in S. an 5 St. Reise[7], ist der armenische. ebenfals ganz[8] Wüste Distrikt Tashiri, indem ebenfals viele Eis- und Kupfer-Gruben sein Sollen[9]. Bis zur türkischen Festung Achalkalaka, die zu Dsawacheti gehört, ist von Dambulut nur eine kleine Tagereise.

Nach beendigten mineralogischen Beobachtungen, kehrte ich auf demselben Wege nach Tschulawerd zurücke. Es war schon eine Stunde Nacht.

---

[1] Von da ging - passierten die *G.*] bis zur *F.*

[2] an der Nordseite des Maschawers < *P.*

[3] ritten < *P.*

[4] Er ist am 3 Faden mächtig < *P.*

[5] kamen < *P.*

[6] die Gegend freier, *G.*] alles offen, *P.*

[7] an 5 St. Reise < *P.*

[8] ebenfals ganz, *G.*] gegenwärtig, *P.*

[9] indem – sein sollen < *P.*

ქვილის ქვები[1]. აქედან ჩვენ გავყევით 1/4 საათი მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირს პარალელურად ზევით. იქიდან ქცია მიედინებოდა დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით, მას სათავე აქვს თრიალეთში; ჩვენ გავიარეთ[2] მაშავერის შესართავი, რომელიც მოედინება დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთიდან; შემდეგ ავყევით მაშავერის ნაპირს ზევით და ერთი საათის შემდეგ მივედით მასზე მდებარე, ოთხკუთხი ფორმის მქონე ჭაპალის ციხეში. აქ მდინარეზე არის ქვის ხიდი.

1/2 საათის სავალზე ზევით, მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე[3] იყო სიმაგრე ორანტა, სადაც არის აგრეთვე ქვის ხიდი. შემდეგ გავედით[4] მდ. ფოლადაურზე, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთიდან მოედინება და ორანტის ზევით ერთვის მაშავერას მარჯვესა მხრიდან 1/2 საათის მგზავრობის შემდეგ შეგვხვდა ღართისოფლის ნანგრევები, და კიდევ 1/4 საათში წუღრუღაშენისა, ამის შემდეგ გზიდან 2 ვერსის მოშორებით, მდ. ფოლადაურზე დავინახეთ ბოლნისის ციხე. მის პირდაპირ, მდინარის მეორე ნაპირზე, წინათ უდვნიათ სპილენძი.

1/4 საათის შემდეგ დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით მივედით სოფ. ჩორში[5], სადაც იყო სპილენძისა და რკინის ძარღვი. ის არის 3 საჟენის სიმძლავრისა[6].

ჩორიდან დასავლეთით 1 1/2 საათში ვიყავით მაშავერის მარჯვენა შენაკად ბალიჭისხევზე, რომლის შესართავის პირდაპირ, ანუ მაშავერის მარცხენა ნაპირზე დგას მთავარი სიმაგრე გუეჩი[7].

აქედან გავემართეთ დასავლეთისკენ და 1/2 საათში ვიყავით მდ. დამბლუტის ხევზე; მის ახლოს, მისვე შესართავზე ზევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირთან მივედით სოფელ დმანისში. ამ მდინარეს ავყევით სამხრეთისაკენ ზევით და 3/4 საათში გავიარეთ სოფელ ჯანაკომის (?) ნანგრევები და კიდევ 3/4 საათში დამბლუტი, სადაც იყო მადნის ძარღვები, რომლებიც დავათვალიერე.

შულავერიდან ბოლნისამდე მიდამო[8] გაშლილია, აქედან დამბლუტამდე ტყიანია და ძალიან ჰგავს ჩრდილოეთ მთისწინეთისას თერგზე ეკატერინებადთან.

დამბლუტიდან სამხრეთით 5 საათის სავალზე[9] არის სომხური, ასევე მთლად[10] გააარტახებული მხარე ტაშირი, სადაც აგრეთვე ბევრი რკინის და სპილენძის საბადოები უნდა ყოფილიყო[11]. დამბლუტიდან თურქულ ახალქალაქის ციხემდე, რომელიც ჯავახეთს ეკუთვნის, არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა.

მინერალოგიური დათვალიერების დამთავრების შემდეგ იმავე გზით გავემართეთ უკან შულავერდში. უკვე 1 საათის დაღამებული იყო, როცა ჩვენ

---

[1] საიდანაც თბილისსა – ქვები < პ ა ლ. [2] იქიდან ქცია – ჩვენ გავიარეთ < პ ა ლ. [3] მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე < პ ა ლ. [4] გავედით < პ ა ლ. [5] „ჩორი“ უნდა იყოს სოფ. შორი, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთით და არა სამხრეთით. [6] ის არის 3 საჟენი სიმძლავრისა < პ ა ლ. [7] გუენი კი დანამდვილებით არის ქვეშის ციხე, რომელიც სწორედ შორის დასავლეთით მდებარეობს [8] მიდამოს, გ ი უ ლ.] ყველაფერი, პ ა ლ.[9] 5 საათის სავალზე < პ ა ლ.

[10] ასევე მთლად, გ ი უ ლ.] ამჟამად, პ ა ლ.

[11] სადაც აგრეთვე – ყოფილიყო < პ ა ლ.

da wir den Poladauri erreichten, daher wir an demselben, unterhalb Gardisopeli Halte machten[1].

Den 1sten Junius brachen wir mit Tagesanbruch auf und erreichten nach 3 1/2 St[2]. unser Lager in Tschulawerd, da alles wolbehalten war[3].

Man begrub hier einen Tataren. Er war in weiße Leinwand geschlagen und diese über dem Kopf und den Füßen angebunden. Er ward ohne Sarg in eine 4 Fuß tiefe Grube, mit dem Kopf in O. und dem Gesicht in S. gelegt und so bedeckt, daß die Erde die Leiche nicht berührte. Die Träger verrichteten nachher ein arabisch. Gebet, denn es war kein Geistlicher dabey.

Die Gegend am Maschawere, die ich gestern bereiste und noch eine Tagereise höher, und eben so die dieser parallel, am Ksia hinauf, macht einen Distrikt der Provinz Somchiti aus und gehörte der fürstl. Familie Kaplani Schwilli oder Orbeliani Schwilli. Es bewohnten ihn Armenier (Arm. u. Georg. Somaech) mit wenig untermischten Georgiern. Jetzt ist hier alles wüste. Eben so ist es mit dem Distrikt Trialeti, der mit diesem in NW. gränzt und oben am Ursprung des[4] Ksia belegen ist.

Wir ließen die Tageshize, besonders hier sehr häufigen Bremsen auszuweichen, übergehen und brachen erst gegen Abend von Tschulawerdi auf, ritten durch den Ksia und kamen nach anderthalb Stunden nach der wüsten Festung Marneaul, die an der südlichen[5] Seite des Algeti liegt, über den hier eine steinerne Brücke ist. Die Einwohner waren vor 4 Jahren von hier am Algete ins freie Felde[6] gezogen und hatten sich ein neues Marneaul erbauet, welches gegenwärtig 40 armenische und 30 tatarische Familien, die von Gandscha hergekommeifl. enthält. Beim alten Marneaul war der Sandstein stellenweise sehr eisenschüßig. Unter letztern. Ort etwan 1 Werst steht das ebenfalls vor 4 Jahren angelegte Dorf Gaurach, in welchem man 60 tatarische und 15 armenische Häuser rechnet, die von Akbalaly aus dem Gebürge hieher gezogen waren. Außer diesen sind keine bewohnte Oerter am Algete.

Von da ritten wir noch 4 Stunden in N. und erreichten das rechte Ufer des Kur 1 Werst unter Songalugi, wo wir anhielten. Auf dieser Distanz hatten wir auf dem halben Wege einen bis 2 Werst langen See mit thonigtem Boden und bittersalzigen Wasser, daher bey jeziger Verkleinerung desselben durch Eintrocknen eine schneeweiße Salzerde seinen breiten Rand bedeckt. An der Westseite des Sees steht das seit einem Jahre leere

---

[1] Es war schon – Halte machten, *G.*] kam aber nur bis an den Poladauri, *P.*

[2] erreichten nach 3 1/2 St, *G.*] trafen in (... ein) *P.*

[3] da alles wolbehalten war < *P.*

[4] Ursprung des < *P.*

[5] südlichen, *G.*] rechten, *P.*

[6] ins freie Felde, [ß] weiter hinab, *P.*

[7] die von Gandscha hergekommen < *P.*

მოვედით ფოლადაურამდე, რომელთანაც ჩვენ ღართი-სოფლის ქვემოთ დავბინავდით[1].

1 ივნისს გავედით გათენებისთანავე და 3 ½ საათში მივაღწიეთ[2] ჩვენს ბანაკს შულავერდში, სადაც ყველაფერი კარგად დაგვხვდა[3].

აქ მარხავდნენ ერთ თათარს. ის გახვეული იყო თეთრ ტილოში, რომელიც შეკრული ჰქონდა თავსა და ფეხებზე. ის უკუბოდ ჩაასვენეს 4 ფუტი სიღრმის საფლავში თავით აღმოსავლეთისაკენ და სახით სამხრეთისაკენ და ისე გადააფარეს, რომ მიწა არ შეჰხებია გვამს. ამის შემდეგ წამღებებმა შეასრულეს არაბული ლოცვა, რადგან აქ არავინ იყო სასულიერო პირი.

მთელი მიდამო მაშავერაზე, რომელიც მე გუშინ მოვიარე, და კიდევ ერთი დღის სავალი ზევით და ასევე მის პარალელურად, ქციაზე ზემოთ, შეადგენს სომხითის პროვინციის მხარეს და ეკუთვნის თავადის გვარს ყაფლანიშვილს ანდა ორბელიანიშვილს. აქ ცხოვრობენ სომხები, მცირე რაოდენობით შერეულნი არიან ქართველები. ამჟამად აქ ყველაფერი გაპარტახებულია. ასევე არის თრიალეთის მხარეშიც, რომელიც ამას ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრება და ზემოთ, ქციის სათავესთან[4] მდებარეობს.

ჩვენ ვიცდიდით, სანამ გავიდოდა დღის პაპანაქება, განსაკუთრებით გვინდოდა აგვეცდინა კრაზანები, რაც აქ ძალიან ხშირია, და მხოლოდ საღამოთი გავედით შულავერდიდან; გადავედით ქციაზე და 1 ½ საათში მივედით დანგრეულ მარნეულის (MarneauI) ციხესთან, რომელიც მდებარეობს ალგეთის სამხრეთ[5] მხარეზე. აქ ალგეთზე ქვის ხიდია. მარნეულის მოსახლეობა ოთხი წლის წინათ გადავიდა აქედან ალგეთის გაშლილ (freie) მინდვრებზე[6] და გააშენეს ახალი მარნეული, სადაც ამჟამად არის 40 სომხური და 30 თათრული ოჯახი, რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ[7]. ძველ მარნეულთან ქვიშაქვა ადგილ-ადგილ შეიცავდა ბევრ რკინას. უკანასკნელი ადგილის ქვემოთ, დაახლოებით ერთ ვერსზე, მდებარეობს ასევე 4 წლის წინათ შექმნილი სოფელი გიაურარხი (Gaurach), რომელშიც ითვლება 60 თათრული და 15 სომხური სახლი, რომლებიც აკბალალიდან, მთიანეთიდან, იქნენ გადმოყვანილი აქ. ამათ გარდა ალგეთზე არ არის სხვა დასახლებული ადგილი.

აქედან ჩვენ ვიმგზავრეთ ჩრდილოეთით კიდევ 4 საათი და მივედით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სონღალუღის ქვემოთ ერთ ვერსზე, სადაც ჩვენ გავჩერდით. აქეთკენ, ნახევარ გზაზე, შეგვხვდა დაახლოებით 2 ვერსის სიგრძის ტბა, თიხიანი ფსკერით და მწარე მარილიანი წყლით, ამასთან, მისი ახლანდელი დაპატარავების გამო (სიცხისაგან ამოშრობით), ნაპირი დაფარული აქვს თოვლივით თეთრი მარილიანი მიწით (მარილიანი მიწის არშიით – გ. გ.).

---

[1] უკვე დავბინავდით გ ი უ ლ.] მაგრამ მოვედით მხოლოდ ფოლადაურამდე, პ ა ლ.

[2] 3 ½ საათში მივაღწიეთ, გ ი უ ლ.] მივედით პ ა ლ.

[3] სადაც ყველაფერი კარგად დაგვხვდა < პ ა ლ.

[4] ქციის სათავესთან, გ ი უ ლ.] ქციაზე, პ ა ლ.

[5] სამხრეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

[6] გაშლილ მინდვრებზე, გ ი უ ლ.] მოშორებით ქვევით. პ ა ლ.

[7] რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ < პ ა ლ.

Dorf Gaumysch. Der Ksnis Eristaw kaufte seine Einwohner von Kaplanows und versetzte sie nach Karteli.

Den 2ten Junii brach[t]en Wir früh auf und hatten nach einer viertel Stunde die Festung Songalugi, nach 7/4 Stunden aber erreichten wir Teflis (durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor[1]. weil die Badebrücke zerbrochen war; dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichten Communication ist[2]), wo ich alles hinterlassene in gutem Stande fand.

In Teflis machte ich zu meiner möglichst baldigen Abreise nach lineretien, um auch des Zaars Salomons Land und Distrikte bereisen zu können, alle Anstalt, mußte mich aber dabey nach den Umständen richten. Indessen fehlte es mir nicht an Beschäftigungen.

Den 4ten Junii machte ich eine Excursion nach Melel, und hatte daselbst mit dem Zaar eine Unterredung.

Den 6ten Junii schickte mir der Zaar den Saltuchses David Kaplanow und den Fürsten Otia[3] als Dolmetscher. Heute traf auch der Fürst Artschili, Bruder des Zaars Salomon, mit dem rußischen Geschäftsträger dem Capitain Lwow in Teflis ein.

Den 7ten Junii besuchte ich diesen Fürsten in Digomi.

Der Zaar Heraclius ließ mir Wissen, daß ich den Zarewitsch Georgi und den Fürsten Artschil auf deren Reisen nach Krzchinwal und Sagina, wohin sie morgen abgingen, begleiten könne, worauf ich dem Zaar mein Vorhaben, von da nach Imereti zu gehen, bekannt machte, der mich aber des folgenden Tages durch den Fürsten Otia Endronika Schwilly ließ, des, Ksnis Eristaws wegen noch 8 Tage in Teflis zu verbleiben. Dieser würde mich denn nach Krzchinwal und bis au die imeretische Gränxe begleiten und bedecken.

Den 8ten Junii reiste der Fürst Artschil mit seiner Gemahlin, einer Tochter des Zaars, von Zarewitsch Georgi begleitet ab.

Den 10 Junii sahe ich des Fürsten Eristaws Hochzeit. Erst eine Stunde nach Sonnen-Untergang versammleten sich die Gäste beim Bräutigam, dem in einem Nebenzimmer die Hochzeitliche Kleidung unter einen besondern Gesange angelegt ward. Er gieng dann zur Braut, wohin er mit einer Fakel geleuchtet ward, und leitete seine Braut an einem langen, von dem Aermel[4] herunterhangenden Bande, hinter sich her nach der Kirche, wohin ihn alle Gäste beider Geschlechter begleiteten. Vor ihm gieng ein Mann mit einem über die Achseln hangenden Stücke Stof und neben ihm gieng ein anderer Mann. Der erste breitete den Stof in der Kirche aus, damit das Brautpaar darauf stehen könne, und der andere zog seinen Säbel vor

---

[1] durch Gandschiskari – Tor < *P.*

[2] weil die Badebrücke – Communication ist < *P.*

[3] Otia, *G.*] Oha, *P* (კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს).

[4] Ermel *P.*

ტბის[1] დასავლეთ მხარეზე დგას უკვე ერთი წლის დაცარიელებული სოფელი გაუმიში. ქსნის ერისთავმა შეისყიდა მისი მცხოვრებნი ყაფლანოვისაგან და გადაასახლა ისინი ქართლში.

2 ივნისს ჩვენ ადრე გავემართეთ და 1/4 საათში ვიყავით სონღალუღის ციხეში; 7/4 საათში კი უკვე თბილისს მოვაღწიეთ განჯისკარით[2]; რადგანაც აბანოს ხიდი გატეხილი იყო, ეს არის ამჟამად ჩვეულებრივი გზა, რომლითაც ქარავანი მოდის, რადგან ხიდი აბანოს მდინარეზე მხოლოდ მსუბუქი კომუნიკაციისათვისაა განკუთვნილი[3]; აქ დატოვებული ყოველივე მშვენივრად დამხვდა.

თბილისში ვემზადებოდი, რაც შეიძლება სწრაფად გავმგზავრებულიყავი იმერეთში, რათა შემძლებოდა სოლომონ მეფის ქვეყნის და მხარეების შემოვლაც, მაგრამ, ამასთან ანგარიში უნდა გამეწია გარემოებისათვის. თანაც ბევრი სამუშაო მქონდა.

4 ივნისს მე მოვაწყე ექსკურსია მელელში (Meleli – ?) ძდა იქვე მქონდა საუბარი მეფესთან.

6 ივნისს მეფემ გამომიგზავნა სახლთუხუცესი დავით ყაფლანოვი და თავადი ოტია, როგორც თარჯიმანები. დღეს თბილისში, რუსეთის რწმუნებულ კაპიტან ლვოვთან ერთად, მოვიდა აგრეთვე თავადი არჩილი, ძმა სოლომონ მეფისა.

7 ივნისს მე ვინახულე ეს თავადები დიღომში.

ერეკლე მეფემ შემატყობინა, რომ მე შემეძლო გავყოლოდი ბატონიშვილ გიორგის და თავად არჩილს ქრცხინვალსა და საგინაში (?), სადაც ისინი მეორე დღეს მიემგზავრებოდნენ; ამასთან მე მეფეს გავაცანი ჩემი გეგმა - იქიდან იმერეთში გადასვლის შესახებ; მან კი მეორე დღეს თავად ოტია ანდრონიკაშვილის პირით მთხოვა, ქსნის ერისთავის გამო კიდევ ერთი კვირა დავრჩენილიყავი თბილისში. შემდეგ ის [ერისთავი – გ. გ.] გამყვებოდა ქრცხინვალში და გამაცილებდა და დამიცავდა იმერეთის საზღვრებამდე.

8 ივნისს, ბატონიშვილ გიორგის თანხლებით, გაემგზავრა თავადი არჩილი თავის ცოლთან ერთად, რომელიც იყო მეფის ქალიშვილი.

10 ივნისს მე დავესწარი თავად ერისთავის ქორწილს. მხოლოდ მზის ჩასვლიდან ერთი საათის შემდეგ შეიკრიბნენ სტუმრები სიძესთან, რომელსაც მეზობელ ოთახში, საგანგებო სიმღერის შესრულებით, ჩააცვეს საქორწილო ტანსაცმელი. შემდეგ ის წავიდა პატარძალთან, საითკენაც მას გზას უნათებდნენ ჩირაღდნით, და წაიყვანა პატარძალი სახელოდან ჩამოშვებული გრძელი ლენტით ეკლესიაში. იქ მას მიჰყვებოდნენ ორივე სქესის სტუმრები. ნეფის წინ მიდიოდა კაცი მხარზე გადაკიდებული ქსოვილის ნაჭრით და მის გვერდით მიდიოდა კიდევ ერთი კაცი. პირველმა გაუფინა ნაჭერი ეკლესიაში, ისე რომ ნეფე-დედოფალს შესძლებოდათ მასზე დგომა; მეორემ ამოიღო თავისი

---

[1] ეს არის კუმისის ტბა, ხოლო ქვემოთ დასახელებული სოფელი გაუმიში უნდა იყოს კ უ მ ი სი, შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა, გვ. 45: ...ჩრდილოთ კერძ არს ტბა კუმისისა, მლაშე. ამ ტბის დასავლეთით არს კუმისი, დაბა დიდი).

[2] განჯისკარით < პ ა ლ.

[3] რადგანაც აბანოს ხიდი – განკუთვნილი < პ ა ლ.

der Kirche aus und legte ihn in der Kirche dem Bräutigam vor die Füße Beim Trauen stand der Bräutigam zur rechten. Der Geistliche wechselte die Trauringe und druckte 2 kleine Kronen dem Bräutigam und der Braut wechselsweise an die Stirn, nachher aber setzte er jedem eine auf. Endlich ward noch dem getraueten Paar ein Stücklein Brodt in Wein getaucht gereicht.

Der Bräutigam leitete nachher die Braut eben so an dem Bande nach dem Hochzeitshause. Daselbst setzten sie sich, sie ihm zur rechten, und um sie das Frauenzimmer. Vor dem Brautpaar stand ein silberner Teller und neben ihm saß an jeder Seite ein Mann. Alle hereinkommende warfen für diese Begleiter Geld auf den Teller, sagten dem neuen Paar einen kleinen Glückwunsch und giengen denn fort. Nun Speiseten die Mannspersonen mit dem Bräutigam, und das Frauenzimmer mit der Braut besonders. Nach 2 Stunden kam der Bräutigam wieder zur Braut, die Gäste aber gierigen aus einander.

Den 19ten jun. ward alles zur Abreise fertig. Des Abends sprach mich noch der Zaar.

Ich will, ehe ich Teflis verlasse, von dem Orte selbst eine kurze Beschreibung mittheilen.

Teflis ist der persische und europäische Stamm der Hauptstadt und Residenz der kartulischcn Zaaren, die die Georgianer Tbiliskalak, d. i. Warmstadt nennen, weil nahe unter derselben warme Quellen und bey diesen Bäder sind.

Sie steht am rechten Ufer des Kur, welches hier von dem Senken des südlichen kaukasischen Vorgebürges schrege, über und unter der Stadt aber mehr jähe ist, nach meinen Beobachtungen mit Mosdok unter einem Meridian, und 2 Grad südlicher. Vor diesem war die untere Vorstadt, nuter den Bädern, die Stadt Tbiliskalak.

Die jezige Stadt bildet fast ein stumpfes Dreyeck, und ist bis auf eine Stelle am Kur mit einer Mauer von Backsteinen umgeben; auch ist in der ostlichen Ekke die kleine Festung Narekla und in der westlichen die Fortresse Schardachty. Die Stadtmauer zwischen beiden 600 Faden lang und der ganze Umfang der Stadt beträgt etwan 3 rußische Werste oder 1500 Faden. In diesem nicht großen Raum leben etwan 20 000 Einwohner; daher die Straßen nur etwan 1 Faden breit und die Queerstraßen noch schmaler sind.

Die Häuser sind von Ziegeln und Fliesen, mit thonigten Kalk, l Stockwerk, etwan 15 Fuß hoch aufgeführet, die Dächer aber flach mit Thon beschüttet; die Stuben haben Kamine und die Fenstern statt Glas geöltes Papier. Alles ist leicht. Schlecht, dicht und sehr unansehnlich gebauet. Neben dem ostlichen Theil der Stadt ist eine Brücke über den Kur, die' in die kleine Festung Metechi am linken Kurufer führet.

ხმალი ეკლესიის წინ და დაუდო იგი ეკლესიაში სიძეს ფეხების წინ. ჯვრის-წერისას სიძე იდგა მარჯვნივ. მოძღვარმა გაცვალა ნიშნობის ბეჭდები და ჯერ ნეფეს და შემდეგ დედოფალს რიგრიგობით შეახო შუბლზე ორი პატარა გვირგვინი; შემდეგ კი ისინი მათ დაადგა თავზე. ბოლოს დაქორწინებულ წყვილს მისცეს ღვინოში ამოვლებული პურის პატარა ნატეხი.

ნეფემ ამის შემდეგ წაიყვანა დედოფალი, ისევე ლენტით[1], საქორწილო სახლისკენ. იქ ისინი დასხდნენ, ქალი ნეფის მარჯვენა მხარეს და ქალის გარშემო ყველა ქალები. ნეფე-დედოფალს წინ ედგა ვერცხლის თეფში; მათ გვერდით ორივე მხარეს იჯდა თითო კაცი. ყველა მომსვლელი აგდებდა ფულს თეფშზე ამ მაყრებისთვის, უსურვებდნენ ახალ წყვილს ბედნიერებას და მიდიოდნენ. შემდეგ ივახშმეს კაცებმა ნეფესთან ერთად და ქალებმა დედოფალთან ერთად ცალ-ცალკე განსაკუთრებულად. ორი საათის შემდეგ ნეფე კვლავ მივიდა დედოფალთან, სტუმრები კი წავიდ-წამოვიდნენ.

19 ივნისს ყველაფერი მზად იყო გამგზავრებისათვის. საღამოთი მე კვლავ მესაუბრა მეფე.

სანამ დავტოვებდე თბილისს, მოგაწვდით ამ ადგილის მოკლე აღწერილობას.

თბილისი არის სპარსული და ევროპული სახის დედაქალაქი და რეზიდენცია ქართლის მეფისა; მას ქართველები უწოდებენ თბილის ქალაქს, ეს ნიშნავს თბილ ქალაქს, რადგან მის ახლოს ქვემოთ არის თბილი წყაროები და მათთან კი აბანოები.

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ტოტის ჩამოწოლის გამო მოხრილია, ქალაქის ზემოთ და ქვემოთ კი უფრო ციცაბოა; ჩემი დაკვირვებით მოზდოკთან ერთ მერიდიანზეა და 2 გრადუსით სამხრეთით ადრე ქვედა გარეუბანი, აბანოების ქვევით, იყო ქალაქი თბილისქალაქი.

თანამედროვე ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლაგვ სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით; ამასთან აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა და დასავლეთისაში – სიმაგრე შარდახტი. ქალაქის კედელი მათ შორის არის 600 საჟენის სიგრძისა და მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საჟენს. ამ, არც ისე დიდ, ფართობზე ცხოვრობს დაახლოებით 20000 მცხოვრები; ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით 1 საჟენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო.

სახლები ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კირით, ერთსართულიანი, დაახლოებით 15 ფუტი სიმაღლისა, სახურავები სწორი – თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქაღალდებია. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, მკვრივი (ტლანქი) და ძალიან შეუხედავად ნაშენი. ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ მეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას.

---

[1] ე. ი. პატარძალს ჩაევლო ხელი ლენტზე და ისე მიჰყვებოდა.

Unter der Stadt, nahe an derselben und am rechten Ufer des Kur, sind warme Quellen und besr denselben öffentliche Bäder für beyde Geschlechter. Unter den Bädern ist die Vorstadt Garetubani oder vielmehr alt Teflis. Um der Stadt und Vorstadt stehen ansehnliche Wein- und Obstgärten, die am Fluß an 5 Werst hinab reichen und mittelst kleiner Mühlwerke- und Rinnen aus dem Kur gewässert werden. An und auch unter den Gärten sind auch kleine Kornfelder. Eben so sind am linken Kurufer gegen die Stadt Gärten und Felder.

Von dem für 20 000 Einwohner kleinen Raum nehmen noch viele Kirchen und mehrere Kirchhöfc ansehnliche Plätze ein. Dieses Zusammenpressen der Einwohner, die schräge Lage der Stadt auf thonigten Boden, die bey Regen ganz aufweieht und keine Abzüge hat, die Kirchhöfe, die schlechte Polizei, welche verstattetfdaß die Straßen mit Unrath fast bedeckt sind, u. s. f. verpesten gleichsam die Luft, daher Dissenterien1 und bösartige Fieber endemisch und Epidemieu, auch die Pest selbst nicht selten sind. Im Jahre 1770. rafte letztere an 4000 Menschen weg. Die große Sterblichkeit würde noch größer sein, wenn die Häuser nicht so luftig gebauet wären, denn durch schlechte Thüren, Papierfeustern, Kamine u. s. w. wird ein beständiger Luftzug erhalten. ln der Peat im Jahr 1770 legte man die Befallenen meistens aus den Häusern auf die Straßen und hat bemerkt, daß im Verhältnis von diesen mehr, als von denen in Häusern durchkamen.

Die Stadteinwohner sind mehr als zur Hälfte Armenianer; die andere Hälfte besteht meist aus Georgianern, und nächst diesen aus Tataren. Unter den Armeniauer[n] sind etwan 400 römischer Konfeßion, welche Patres unterhalten.

Alle sind mit Kirchen reichlich versorgt.

Den Georgianern gehören:

1. Sioni Sagdari (Simeons Kirche), welches die Kathedralkirche ist. In derselben ist eine lange Inschrift[2], in georgischer Sprache[3].

---

[1] უნდა იყოს: Dysenterien.

[2] P. I. on 100, N 20, л. – 48.

[3] ეს წარწერა იკითხება შემდეგნაირად:

ქ: მადიდებელი სამებისა დავითიანი
ძმისწული სახელოვანი მეფის
გიორგისა და ძე დიდად პატი-
ოსნისა ლევანისა განმგებელი
ქართლისა ბატონის შვილი ვახ-
ტანგ განმაახლებელი გუმბე
თით ლორფინით ცავრით

გაგრძელება იხ. 89 გვერდზე.

ქალაქის ქვემოთ, ახლოს მასთან და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არის თბილი წყაროები და მათთან საზოგადო აბანოები ორივე სქესისათვის. აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი[1], გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი. ქალაქისა და გარეუბნის გარშემო არის მნიშვნელოვანი ვენახები და ხილის ბაღები, რომლებიც მდინარის ქვევით აღწევენ 5 ვერსამდე, და პატარა წისქვილებისა და არხების საშუალებით ირწყვებიან მტკვრის წყლით. ბაღებთან და მათ ქვემოთ არის აგრეთვე ხორბლის პატარა ყანები. ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზეც, ქალაქის პირდაპირ, არის ბაღები და ყანები.

20000 მოსახლეობისათვის ისედაც პატარა ფართობიდან დიდი ადგილი უჭირავს ეკლესიებსა და სასაფლაოებს. მცხოვრებთა ეს სივიწროვე, დაქანებული მდებარეობა ქალაქისა თიხიან ნიადაგზე, რომელიც წვიმის დროს მთლად იჟღინთება და არ აქვს წყლის საწრეტები, სასაფლაოები, ცუდი პოლიცია, რომელიც ნებას აძლევს, რომ ქუჩები დაიფაროს ნაგვით და ა. შ., – [ყოველივე ეს) სწამლავს ჰაერს, ამიტომაც დიზენტერია, ავთვისებიანი ციებ-ცხელება და ეპიდემიები, აგრეთვე ჭირიც, არც თუ იშვიათია. 1770 წელს ამ უკანასკნელმა გაწყვიტა 4000 მცხოვრები. დიდი სიკვდილიანობა კიდევ უფრო გაიზრდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ბევრ-ჰაერიანი, რადგან ცუდი კარებებიდან, ქაღალდიანი ფანჯრებიდან, ბუხრებიდან და ა. შ. მუდამ არის ჰაერის მიმოქცევა. 1770 წელს, ჭირის დროს, ავადმყოფებს აწვენდნენ უმეტესად ქუჩებში და შეიმჩნეოდა, რომ ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან.

ქალაქის მოსახლეობა ნახევარზე მეტი სომხებია. გმეორე ნახევარს შეადგენენ უმთავრესად ქართველები და, ამათ გარდა, კიდევ არიან თათრები. სომეხთა შორის დაახლოებით 400 რომაული სარწმუნოებისაა[2], მათ ჰყავთ პატრები, ყველანი უხვად არიან უზრუნველყოფილი ეკლესიებით.

ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ს ე კ უ თ ვ ნ ი თ:

1. სიონის საყდარი[3] (სიმეონის ეკლესია) რომელიც არის კათედრალური ეკლესია. მასში არის დიდი ქართული წარწერა[4].

---

[1] წინაქალაქი – Vorstadt, ანუ გარეუბანი.

[2] ე. ი. კათოლიკურისარწმუნეობისაა.

[3] ქართულ ეკლესიათა სახელწოდებანი (სიონის საყდარი, ჯვარის მამის საყდარი და სხვები) გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართული სიტყვებით, ხოლო გერმანული ასოებით. იხ. გერმანული ტექსტი.

[4] ეს წარწერა მოგვყავს 88 და 89 გვერდებზე.

მონასატრისა ამის სულისა მეფისა
ბიძისა და მამისა და დედისათჳს
და სულთა ჩემთა და მეუღლისა
ძისა და ასულთა აღსაზრდელად.
ქრისტეს აქეთ ჩღ˜ი.
ქართლის ქრონიკონს ტჟჱ

2. Dschwnris[1] Mainis Sagdari, d. i. der Kreuzvater (so nennet man die Mönche) Kirche.

3. Natlis Zemeli Sagdari, d. i. die Kirche des Tänfers.

4. Mepis Karis Sagdari, d. i. zaarische Hefkirche.

5. Karis Mgtis-Sagdari, d. i. die Kirche des Hofes der Mutter Gottes.

6. Koletis Sagdari.

7. Metechi Sagdari.

8. Ziminda Georgi Sagdari. Kirche des heil. Georgs.

9. Antschis-schati Sagdari. In derselben ist eine Inschrift[2] in Georgianiscber Sprache.

10. Katholicos Sagdari, d. i. die Kirche des Patriarchen.

11. Tawar Episkoposi Sagdari, Kirche des Erzbischofs.

12. Charebis[3] Mgtis Schobeli, d. i. Marien Verkündigung. Es war ehedem eine katholische Kirche.

13. Kaschweti Ziminda Georgi, steht an der linken Seite des Kur.

14. Golobnis[4] Ziminda Georgi.

15. Meliki Sachdari, ist auch in einer Entfernung vorn linken Kurufer. Neben derselben ist ein besonderer Kirchhof.

Ausser der Stadt in N. W. auf dem Felsen Ischiturdukhi steht die verfallene Kirche Mtla-tzminda, nach der gewallfabrtet wird[5].

Kirchen der Armenianer

1. und 2. Zichis Sagdari.

3. Potscherno Sagdari.

4. Kasebis.

5. Petros.

6. Sagascheni.

7. Norascheni.

8. und 9. Mognili

10. Tschigrascheni.

11. Subnischani.

12. Kosmani.

13. 14. 15. Den Wankin gewidmete, Wankin-Sagdari.

16. Kamuani.

17. Sirkiani.

18. Subkarabesa.

19. Melikis und

20. Subsasnisi Sagdari.

---

[1] Dschwaris corr.] Dschagaris *P.*

[2] P. 1, on. 100, N 20, л. – 48.

[3] Charebis *G.*] Churetis *P.*

[4] უნდა იყოს Kalobnis.

[5] Ausser der Stadt – wird < *P.*

2. ჯვარის მაშის საყდარი, ე. ი. ჯვარის მამის (ასე ეძახიან ბერებს) ეკლესია.

3. ნათლისმცემლის საყდარი, ე. ი. ეკლესია [იოანე – გ. გ.] ნათლისმცემლისა.

4. მეფის კარის საყდარი, ე. ი. მეფის კარის ეკლესია.

5. კარის ღვთის საყდარი, ე. ი. კარის ღვთისმშობლის ეკლესია.

6. კოლეთის საყდარი.

7. მეტეხის საყდარი.

8. წმინდა გიორგის საყდარი, ეკლესია წმ. გიორგისა.

9. ანჩისხატის საყდარი, მასში არის ქართული წარწერა[1].

10. კათალიკოსის საყდარი, ე. ი. ეკლესია პატრიარქისა.

11. მთავარეპისკოპოსის საყდარი, ეკლესია მთავარეპისკოპოსისა.

12. ხარების ღვთისმშობელი, ე. ი. მარიამის ხარება. ის წინათ იყო კათოლიკური ეკლესია.

13. ქაშვეთის წმინდა გიორგი, მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

14. კალოუბნის წმინდა გიორგი.

15. მელიქის საყდარი, არის აგრეთვე მტკვრის მარცხენა ნაპირის მოშორებით. მის ახლოს არის სპეციალური სასაფლაო.

ქალაქს გარეთ, ჩრდილო-დისავლეთით, იშიტურდუქის კლდეზე[3] დგას დანგრეული ეკლესია მთა-წინდა სადაც მიდიან თაყვანისსაცემად.

სომხების ეკლესიები.

1. და 2. ციხის საყდარი.

3. პეჩერნო (= პეტხაიმის) საყდარი.

4. კასების (?).

5. პეტროს (?).

6. საგაშენი.

7. ნორაშენი.

8. და 9. მოღნინი.

10. ჯიგრაშენი.

11. სურბნიშანი.

12. კოზმანი (= კოზმადამიანის საყდარი).

13. 14. ვანკინისადმი მიძღვნილი, ვანქის საყდარი.

16. ქამუანი (= ქამოაანთ საყდარი).

17. ზირკიანი (= ზირკინაანთ საყდარი).

18. სუბკარაბესა (= სურბკარაპეტას).

19. მელიქის და

20. სუბსასნისის (= სურბსარქისის) საყდარი.

---

[1] ქ: ჩამ ქრისტეს მიერ კურთხეულ მან ბატონიშვილმან კოზმან დომენტი აღვაშენე სამრეკლო და განვაახლე საყდარი ესე სულისა ჩვენისა საოსალ (საოხად!) მეფობასა ქართველთასა შანავაზისასა. ქკ˜ს ტნიგ.

[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი (გვ. 54): კვალად დასავლით: ი შ ი ტ უ ტ რ უ ქ ი ს კლდესა შინა არს მონასტერი მთაწმინდისა და აწ ცალიერი.

Von diesen stehen 12 in der Stadt, und 8 in den Vorstädten; die katholischen Armenianer, deren 400 seyn mögen. behelfen sich mit einer Kapelle. ln der Stadt ist auch ein armenianisch Kloster.

Die muhamedanischen Tataren besitzen 3 Metscheden.

Die Stadteinwohner leben zu einem großen Theil von ihren Weingärten und Pflanzungen, besonders von der Kultur der Baumwolle. Viele sind auch Kaufleute oder viel mehr nur Krämer, bey welchen man hier gangbare Zeuge, kurzen Kram, Lebensmittel, Gewürze und andere Materialien findet. Verschiedene sind Gerber, Zeugdrucker, Weber, Schmiede. Alle städtische Gewerbe werden nur ins Kleine und von Liebhabern, nicht von Meistern betrieben.

Der Zaar hat hier eine Salzrafiniuierey und eine Münze. lm Jahr 1772. galt in Teflis.

1 Batman, d. i. 1 Pfund	Brodt nach rußischem Geld 8 Kopek.
	Rindfleisch 25 Kop. Schaaffleisch 30 Kop.
	Käse 20 Kop. Salz 20 Kop. Reis 20 Kop.
	Butter 80 Kop.

1 Citra guter Landweiu 20 Kop.

Weizen und Gersten kömmt von Gori und Surami auf Flößen von Fichtenbaumstammen den Kur hinab. Diese Klöße werden zu Bauholz gekauft.

Die Gegend um die Stadt ist wie ganz Georgien nur wenig und schlecht angebanet und bewohntnuf einem Berge neben der Stadt siehet man unterhalb am Kur eine Udobna[1] (Einsiedelerey) und die bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi, auch die wüste Festung Chunan. Ueber dem Kur sieht man das kewische Dorf Gergel in NNW. und die Kluft, in welcher der Aras aus dem Gebürge in die Fläche des Kur kömmt, in WNW.

Die Zaaren standen vordem auf der Höhe bey Kodschori, wegen geringerer llitze im Soummerlager und des Winters im niedrigen wärmern 'I‘hal des Kur bey Nagebi; denn zwischen den Bergen bey Teflis ist die Kälte weit strenger. Jezoowird die Residenz nicht ohne andere Veranlassung verlassen.

Den 20. Juni verließ ich endlich Teflis unter Bedeckung und Begleitung des gegen mich so freundschaftlichen und um meine Expedition so verdienten Ksnis Eristaw David auf immer, und kam nach 4-stündigen Ritt, auf welchem wir die Brücke bey Weri und Mtkwari[2] paßierten, des Abends um 7 Uhr[2] nach Mzcheta. Da eben der Hr. General Suchotin, Befehlshaber der rußischen Truppen in Georgien hierdurch nach Teflis zum Zaar Heraklius reiste, hatte ich hier seine Rückkunft abzuwarten.

---

[1] უნდა იყოს: Udabno.

[2] und Mtkwari < *P.*

[3] Um 7 Uhr < *P.*

ამათგან 12 დგას ქალაქში და 8 ქალაქის გარეუბნებში; კათოლიკე სომხები, რომლებიც უნდა იყვნენ 400, კმაყოფილდებიან ერთი საყდრით. ქალაქში არის აგრეთვე ერთი სომხური მონასტერი.

მაჰმადიან თათრებს აქვთ 3 მეჩეთი.

ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნებიj: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები.

აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა.

1772 თბილისში იყიდებოდა:

1 ბათმანი[1], ე. ი. 1 გირვანქა პური რუსულ ფულზედ - 8 კაპიკად.
„ „ საქონლის ხორცი 25 კ., ცხვრის ხორცი 30 კ.,
„ „ ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ.,
„ „ კარაქი 80 კაპიკად.

1 ციტრა კარგი ადგილობრივი ღვინო – 20 კ.

ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა.

მიდამო ქალაქის გარშემო, ისე როგორც მთელი საქართველო, მცირედ და ცუდადაა გაშენებული და დასახლებული. მთაზე, ქალაქის ახლოს, ქვევით მტკვარზე, ჩანს უდაბნო (საცხოვრებელი განდეგილებისა) და დასახლებული სოფლები წალასყური და კუმისი, აგრეთვე დანგრეული ციხე ხუნანი. მტკვარზე ზემოთ, ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით, ჩანს ხევის სოფელი გერგელი[2], ხოლო ხეობა, რომელშიც არაგვი (Aras) მთიანეთიდან მტკვრის დაბლობზე გამოდის, დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით.

მეფეები წინათ, ზაფხულობით, იდგნენ მთაზე კოჯორთან, რადგან იქ სიცხეები ნაკლებია, ხოლო ზამთარში დაბლა, უფრო თბილ მტკვრის ველზე, ნაგებთან, რადგან მთებს შორის თბილისში ყინვები უფრო სუსხიანია. ახლა რეზიდენციას სხვა მიზეზების გამო არ სტოვებენ.

20 ივნისს საბოლოოდ დავტოვე თბილისი ჩემს მიმართ ასე მეგობრულად განწყობილი და ჩემი ექსპედიციებისათვის ასე გარჯილი ქსნის ერისთავის დავითის თანხლებით და დაცვით. ოთხი საათის მგზავრობის შემდეგ, გზად ვერის და მტკვრის[3] ხიდების გავლით, საღამოს 7 საათზე[4] მივედით მცხეთაში. რადგან ბატონი გენერალი სუხოტინი, რუსთა ჯარების სარდალი საქართველოში, ეს-ესაა გამგზავრებულიყო თბილისში ერეკლე მეფესთან, ამიტომ მე მისი დაბრუნებისათვის აქ უნდა დამეცადა.

---

[1] ბათმანის და გირვანქის შესახებ იხ. ქვემოთ.

[2] ვახუშტის (აღწერა გვ. 67) ხევში აღნიშნული აქვს „გერგეთი არაგვის იქით კიდესა“.

[3] და მტკვრის < პ ა ლ.

[4] 7 საათხე < პ ა ლ.

D. 22 et 23 Juni [war] ich in Mzcheta[1].

Mir ward hier eine besondere Fledermaus (Fer a cheval) und Cyprinus barbus zu Theil. Exkursionen stand Regenwetter im Wege.

D. 24. Juni[2]. Lcli sahe die hiesige Kirche. Sie ist 80 und mit dem Vorhofe 90 Schritte lang und 45 Schritte breit. Ihre Inschriften waren unleserlich.

D. 24sten Juni kam der Hr. General Suchotin von Teflis zurück, dem ich nach dem Lager bey Muchran folgte und daselbst des folgenden Tages blieh.

Den 26sten Junii brachen die Truppen nach Duschet auf, ich aber nahm meinen Weg nach Achalgori, daselbst ich unter starkem Wege nach 4 St. Ankame[3], wo ich meine vorausgeschickte Sachen antraf und die weitere Reise oinrichtete.

D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht[4].

D. 29. Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert[5]. Ich brach heute von Achalgori auf. Der Weg gieng dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, nach 1/4 [St.] durch ein[en] ser kleyn[en] Bach; nach 1/4 [St.] durch den zweiten und nach 1/2 St. weiter den dritten, an dem das Dorf Ikoti gelegen[6]. Den bisherigen Weg hatte ich schon vorher im April gemacht. Man sahe hier an der Ostseite[7] des Ksani das Dorf Jeldwa und auf einer ansehnlichen Höhe die Festung Zirkoli. Nach einer viertel Stunde hatten wir das Dorf Orinta, an einem linken Ksanibache. Einige Werste höher soll an diesem Bache das Dorf Alewi stehen, und oben an demselben der ossetinische Distrikt Saperscheti liegen. Gegen Orinta über steht Kurta am W. Seite des Ksani[8].

Nach einer Stunde kamen wir an einem Orte, wo ehemals Bergtheer (G. Kupri) quell, und denn am Ksani, beim Dorf Sadsegur an die Mündung eines Baches Sadsegur; es hat an beiden Seiten des Ksani Häuser.

Nach einer guten Stunde hatten wir das alte Schloß Kweni lpne, an der Westseite des Ksani, wo ehedem[9] der Eristaw residiert hatte. Es liegt in der Mitte[10], an einem steilen Berge. Nach einer viertel Stunde hatten wir einen Bach und sahen das Dorf Sakoreti am westlichen Ksani-Ufer. Wieder nach einer viertel Stunde ritten wir über eine hölzerne Brücke des Ksani, in die Festung oder[11] Kloster Largwi, die am rechten Ksani-Ufer und der Mündung des Bachs Tschurta steht. Etwan 1 Werst höher

---

[1] D. 22 et 23. Juni ich in Mzcheta < *P.*

[2] D. 24 Juni < *P.*

[3] daselbst – 4 St. Ankame < *P.*

[4] D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht <*P.*

[5] D. 29 Jun. – geplündert, *G.*] Wir hörten hier daß Muchran den 28-sten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden, *P.*

[6] Ich brach heute – Ikoti gelegen, *G.*] Den 29-sten Junii ritte ich von Achalgori neben dem linken Ufer des Ksani. an welchem ich bis zum Dorf lkoti drey Bäche hatte, *P.* [7] Ostseite. *G.*] rechten *P.* [8] W. Seite des Ksani, *G.*] rechten Ufer des Ksani, *P.* [9] ehedem, *P.*] ehemals, *G.* '° in der Mitte < *P.* [11] oder, *G.*] und, *P.*

22 და 23 ივნისს ვიყავი მცხეთაში[1].

მე აქ მაჩვენეს განსაკუთრებული ღამურა (Fer a cheval) და Cyprinus babbus. ექსკურსიები შეჩერდა წვიმიანი ამინდის გამო.

24 ივნისი. მე ვნახე აქაური ეკლესია. ის არის 80 ნაბიჯის სიგრძისა, მინაშენთან ერთად – 90 ნაბიჯი სიგრძისა და 45 ნაბიჯი სიგანისა. მისი წარწერების გარჩევა შეუძლებელი იყო.

24 ივნისს თბილისიდან დაბრუნდა ბატონი გენერალი სუხოტინი; მე მას გავყევი მუხრანის ბანაკამდე და იქვე დავრჩი მეორე დღესაც.

26 ივნისს რაზმები გაემართნენ დუშეთისაკენ, მე კი ავიღე გეზი ახალგორისაკენ, სადაც ძნელი გზით მივედი 4 საათის შემდეგ[2]. აქ წინდაწინ გაგზავნილი ნივთები დამხვდა და დავგეგმე შემდგომი მგზავრობა.

27 და 28 ივნისი გავატარე ახალგორში[3].

29 ივნისი. გუშინ ლეკები თავს დაესხნენ მუხრანს და გაძარცვეს[4]. დღეს მე გავედი ახალგორიდან. გზა მიდიოდა ქსნის აღმოსავლეთი ნაპირის პარალელურად; 1/4 საათში გავიარეთ ძალიან პატარა მდინარე; 1/4 საათში – მეორე; 1/2 საათში კიდევ მესამე, რომელზეც სოფ. იკოთი მდებარეობს[5]. გზა აქამდე მე ჯერ კიდევ აპრილში მოვიარე. აქ, ქსნის აღმოსავლეთ[6] მხარეზე ჩანს სოფელი იელდვა (?) და მოზრდილ მაღლობზე - ციხე წირქოლი. 1/4 საათში ვიყავით სოფ. ორინტაში (ორინთა – გ. გ.), ქსნის მარცხენა შენაკადზე. რამდენიმე ვერსით მაღლა ამ მდინარეზე უნდა იყოს სოფელი ალევი და მის ზემოთ ოსური მხარე საფერშეთი. ორინთას[7] პირდაპირ ზევით დგას ქურთა ქსნის დასავლეთ[8] ნაპირზე.

ერთ საათში მივედით ადგილამდე, სადაც ადრე გადმოდიოდა მთის კუპრი, და შემდეგ – ქსანზე სოფ. საძეგურამდე მდ. საძეგურის შესართავამდე; მას ქსნის ორივე ნაპირზე აქვს სახლები.

კარგი ერთი საათის შემდეგ გავიარეთ ძველი სასახლე ქვენი იფნე[9], ქსნის დასავლეთ მხარეზე, სადაც ადრე იყო ერისთავის რეზიდენცია. ის დგას ციცაბო მთის შუა ადგილას[10]. 1/4 საათის შემდეგ მივედით მდინარემდე და დავინახეთ სოფ. საქორეთი ქსნის დასავლეთ ნაპირზე; კიდევ 1/4 საათის შემდეგ გადავედით ხის ხიდით ქსანზე და მივედით ლარგვის ციხეში ანდა[11] მონასტერში, რომელიც მდებარეობს ქსნის მარჯვენა ნაპირზე მდ. ჭურთას [ქსანთან] შერევის ადგილას. დაახლოებით 1 ვერსით ზემოთ ერთვის ქსანს აღმო-

---

[1] 22 და 23 – მცხეთაში < პ ა ლ.

[2] სადაც ძნელი გზით – შემდეგ < პ ა ლ.

[3] 27 და 28 – ახალგორში < პ ა ლ.

[4] 29 ივნისი – გაძარცვეს, გ ი უ ლ.] ჩვენ აქ გავიგეთ, რომ 28-ში ლეკები თავს დასხმიან მუხრანს და გაუძარცვავთ, პ ა ლ.

[5] დღეს მე გავედი – მდებარეობს, გ ი უ ლ.] 29 ივნისს გავემართე ახალგორიდან ქსნის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით, რომელზეც [სოფ. იკოთამდე, სამი მდინარე შემხვდა, პ ა ლ.

[6] აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პ ა ლ.

[7] ორინთა არის კორინთა რომლის ზევით მართლაც არის ქურთა.

[8] დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პ ა ლ.

[9] ეს უნდა იყოს „ქვენიფნევი“.

[10] შუა ადგილას < პ ა ლ.

[11] ანდა, გ ი უ ლ .) და, პ ა ლ.

fällt der Bach KartSchoch ins ostl[1]. Ufer des Ksani, welches an eben dieser Seite etwan 10 Werst höher vom Flüßchen Ts-chrasma gehen soll[2]. An allen diesen Flüßchen stehen noch kleine georgische Dörfer, um ihre Quellen aber sind ossetische Distrikte, die davon Tschurta, Kartschoch, Ts-chrasma und am Ksani waren Tschamur, genannt werden. Sie sind alle dem Eristaw unterthan. Monasteri Largwi gegenüber sieht man auf der Höhe an der Ostseite des Ksani[3] das von Ossen bewohnte Dorf Lagosche.

Der ganze Weg von Achalgori bis Largwi ging in NNW[4]. und beträgt 4 Stunden oder 20 Werste. Der Weg geht über Kalksteinfelsen besonders in der Gegend der Bergeelquelle[5], und ist so schmal, daß er keine Wagen verträgt. Die Höhen sind meist waldigt und nur gegen die Bäche sind zu Akker dienliche Niedrigungen.

Aus dem obern Ksani erhielt ich Salmo Fario und Cyprinus Gobius, Die Schützen brachten Hirundo apus und Motacillafphoenicurus. Man fischt hier mit kleinen, nur einen Faden langen und weiten Nezen, mit angehangenem Metall beschwert.

Der SOsten ‚Junii ward in Largwi zugebracht. Weil ich aus Imeretien hieher zurücke kehren und die Gebürgreise nach Rußland von hier machen wollte, hinterließ ich daseibst, als an einem sichern Ort, alles auf der Reise nach Imeretien entbehrliche, unter der Aufsicht des Studentens Kraschenikows, dem ich auch 2 Kasaken ließ.

Den 15ten Julii. Von Largwi ritten wir bald in SW. bald in NW. erst am Tschurta-Fluß[6] hinauf und hatten nach 3 Stunden das oßetische Dorf Skunet.

Von demselben lag Largwi in O. in gerader Linie nur 8 W. das Gebürg Lardsobani in S0., das Dorf Koloti, hinter einen Bergrücken in S. und Urspruug des Lechura[7].

Von Skunet gieng unser Weg 1 Stunde bergen und brachte uns noch nach anderthalb Stunden auf den Rücken einer Höhe, auf welchem noch hin und wieder Schnee lag und von der man in S. den Ursprung der Medschuda und in N. den in den Batara Liachwi (d. i. kleine Liachwi) fallenden Bach Tkuptura, an welchem Oßeten wohnen, sahe. Von da ritten wir Stunde bergab bis zu dem ossetischen Dorf Sklebi, wo wir die Nacht blieben, Bosseli diesem gegenüber[8].

Um Sklebi liegen am Medsuhuda vier oßetische Dörfer: Aschetur, Ardisi, Bersentkari, Tba[9] und die georgischen Datwientkari, Zoldewi, Ateni,

---

[1] Osti *G.*) linke, *P.*

[2] gehen soll, *P.*] ins ostl. Ufer des Ksani begeben, *G.*

[3] auf der Höhe an der Ostseite des Ksani < *P.*

[4] NNW, *G.*) NNO, *P.*

[5] besonders – Bergoelquelle < *P.*

[6] Fluß < *P.*

[7] und Ursprung des Lechura < *P.*

[8] diesem gegenüber < *P.*

[9] Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba < *P.*

სავლეთის[1] მხრიდან მდ. ქარჩოხი, რომელიც, როგორც ამბობენ, ამავე მხარეს, მდ. ცხრაზმიდან 10 ვერსით მაღლა გამოდის. ყველა ამ მდინარეებზე მდებარეობენ პატარა ქართული სოფლები, მათ სათავეებისკენ კი არიან ოსური რაიონები, რომლებსაც ამიტომ ეწოდება – ჭურთა, ქარჩოხი, ცხრაზმა, ხოლო ქსანზე იყო ჟამური. ისინი ყველანი ემორჩილებიან ერისთავს. ლარგვისის მონასტრის პირდაპირ მაღლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე[2], ჩანს ოსებით დასახლებული სოფელი ლაგოშე (?).

მთელი გზა ახალგორიდან ლარგვისამდე მიემართებოდა ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით[3] და არის 4 საათის სავალი, ანუ 20 ვერსი. გზა მიდის კირქვიან კლდეებში, უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე[4] და არის ისე ვიწრო, რომ ურემს ვერ დაიტევს. მაღლობები უმეტესად ტყითაა დაფარული და მხოლოდ მდინარეთა ახლოს მდებარე დაბლობები არიან გამოსაყენებელი დასამუშავებლად (სახნავად). ზემო ქსნიდან მე მივიღე Salmo fario (კალმახი) და Cuprinus gobius. მონადირეებმა მომიტანეს Hirundo apus და Motacilla poenicurus. აქ თევზაობენ პატარა, ერთი საჟენი სიგრძის და სიგანის ბადით, რომელსაც ამძიმებს დაკიდული ლითონი.

30 ივნისი გავატარეთ ლარგვისში. რადგანაც იმერეთიდა. მე ისევ აქ უნდა დავბრუნებულიყავი და მთებზე გადასვლით რუსეთში აქედან უნდა წავსულიყავი, ამიტომ აქ, როგორც საიმედო ადგილას, სტუდენტ კრაშენინიკოვის მეთვალყურეობით დავტოვე ყველაფერი რაც იმერეთში სამოგზაუროდ არ იყო საჭირო, მასვე დავუტოვე აგრეთვე ორი კაზაკი.

1 ივლისი. ლარგვისიდან ჩვენ მივდიოდით ხან სამხრეთ-დასავლეთით, ხან ჩრდილო-დასავლეთით ჯერ მდ. ჭურთის ზევით და 3 საათის შემდეგ ვიყავით ოსურ სოფელ ცქუნეთში.

აქედან ლარგვისი არის აღმოსავლეთით, პირდაპირი ხაზით მხოლოდ 8 ვერსზე, მთა ლოწობანი – სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სოფელი ქოლოთი – მთის იქით, სამხრეთით, და ლეხურის სათავე[5].

ცქუნეთიდან ჩვენი გზა 1 საათი მიდიოდა აღმა და აგვიყვანა კიდევ 1 1/2 საათის შემდეგ მთის წვერზე, სადაც ჯერ კიდევ აქა-იქ თოვლი იდო და საიდანაც სამხრეთით ჩანდა მეჯუდის სათავე, ჩრდილოეთით კი – პატარა ლიახვში ჩამავალი ტკუპტურა, რომელზეც ოსები ცხოვრობენ. აქედან ჩვენ ერთი საათი ვიარეთ ზევით ოსურ სოფელ სხლებამდე, სადაც გავათიეთ ღამე. ამის პირდაპირ[6] [მდებარეობს] ბოსელთა.

სხლების გარშემო, მეჯუდაზე, მდებარეობს 4 ოსური სოფელი – ასატური, არდისი, ბერზათკარი ტბა[7], და ქართული [სოფლები]: დათვიანთკარი

---

[1] აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.

[2] მაღლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე < პ ა ლ.

[3] ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით, გ ი უ ლ.] ჩრდილოეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პ ა ლ.

[4] უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე < პ ა ლ.

[5] და ლეხურის სათავე < პ ა ლ.

[6] ამის პირდაპირ < პ ა ლ.

[7] ასატური, არდისი, ბერზათკარი, ტბა < პ ა ლ.

Dschawachlmri, lsrol und Salkentkari: am Lechura aber die eßetischen S-chra-tskara, Bosselta und das georgische Koloti.

Den 2ten Julii, morgens um 9 Uhr[1] ritten wir nach Veranlassung des Weges mit vielen Abweichungen der Richtung in Westen, erst eine halbe Stunde bergan, wo man auf der Höhe die Kluft des Batara. Liachwiflusses sahe und 1/4 Stunde bergab nach dem oßetischen Dorfe Zippor; auch noch von hier abwerts, wodurch wir in einer Stunde den Batara Liachwi erreichten. ln gerader Linie waren es von Sklebi nur 5 Werst in W.

Wir ritten durch den Fluß und 3/4 Stunden an seinem rechten Ufer bis zur Festung Adseriskewi. Hier wieder nach dem linken Flußufer und an demselben nach einer viertel Stunde das Dorf Zinubani[2]. Gegenüber Halte gemacht[3]. Von hier ritten wir in drey viertel Stunden 3 mahl durch den Fluß und zu einein großen Theil in dessen Wasser, bis zum ossetischen Dorf Somkari. Von hier hatten wir an der Anhöhe, nach drey viertel Stunden die Festung Bellote. Von Bellote nach einer viertel Stunde das ossetische Dorf lrtula in W., dem gegenüber am linken Ufer des Liachwi das Dorf Chutariskari[4] steht. Am rechten Ufer hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Sazcheneti mit einer Mauer. Die Richtung des Weges vom ersten Durchschnitt durch den Batara Liarhwi ging in SSW. und betrug in gerader Linie etwan 17 Werst.

Unter den Pflanzen auf der Höhe waren Azalea pontica, georg. Jeli, welche dem Bienenhonig rauschend macht, Rhododendron ponticum, georg. Theca, Sorbus aucuparia, georg. Mschnawi, Betula alba, Ribes rubra.Veratrum Bistorta, Lilium Martagon, Astrantia u. a. m.

Des Abends erhielt ich noch einen Besuch von dem Vetter des Eristaws Georgi, der den persischen Titul Kullaraga[5] führt und dem der Eristaw nach vielem Streit Bellote und mehr Dörfer am Batara Liachwi abtreten müssen.

Den 3ten Jul. Von Sazcheneti hatten wir nach einer Stunde den Bach Grya beim Dorfe Wanati, wo man am linken Ufer des Batara. Liachwi die Festung Wanati auf einer ansehnlichen Höhe sieht. Am Bache Grya liegt der dem Zaar Heraklius gehörige oßetische Distrikt Tschru.

Weiter am Batara Liachwi an der rechten Seite hinab in S. hatten wir, nach einer halben Stunde, die Festung Eredwi. die dem Fürsten Paw leni Schwilli gehört. Sie liegt am ausgehenden des Gebürgs und giebt in S. eine Aussicht über eine freye Ebene bis Gori. Von Eredwi wandten wir uns in W. und kamen am Fuße des Gebürgs nach anderthalb Stunden [durch] die Dörfer Argwis und Prissi[6] nach Krzchinwal, wo ich mein Zelt aufschlug. Dieser Ort steht am linken Ufer des Didi (großen) Liachwi. Die Kirche des Orts steht aber am rechten Flußufer.

---

[1] morgens um 9 Uhr < *P.* [2] Zinubani, *G.*] Zuanbani, *P.* [3] gegenüber Halte ge-Macht < *P.* [4] Chutariskari, *G.*] Chutanskari, *P.* [5] Kullaraga, *G.*] Kalleraga, *P.* [6] die Dörfer Argwis und Prissi < *P.*

წოლდევი, ატენი, ჯავახკარი, ისროლი და სალკენთკარი; ლეხურაზე კი – ოსური ცხრაწყარო, ბოსელთა და ქართული – ქოლოთი.

2 ივლისი. დილის 9 საათზე[1] სხლებიდან ბევრი მიხვეულ-მოხვეულებით გავემართეთ დასავლეთისკენ; ჯერ 1/2 საათი აღმა, საიდანაც ჩანს პატარა ლიახვის ხეობა, და შემდეგ 1/4 საათი დაღმა, ოსურ სოფელ წიფორამდე; აქედან კვლავ ზევით და 1 საათში მივედით პატარა ლიახვზე. სხლებიდან პირდაპირი ხაზით ის არის 5 ვერსზე დასავლეთით.

ჩვენ გავედით მდინარეზე და 3/4 საათში მივედით მის მარჯვენა ნაპირზე აწრისხევის ციხემდე. აქ კვლავ მდინარის მარცხენა ნაპირზე და მასზე 1/4 საათში ვიყავით სოფ. წინუბანში. ამის პირდაპირ შევისვენეთ[2]. აქედან 3/4 საათში 3-ჯერ გავედით მდინარეზე და უმეტესწილად მის წყალში, ოსურ სოფელ ზონკარამდე. აქედან მაღლობზე 3/4 საათში - ციხე ბელოთი. ბელოთიდან 1/4 საათში – ოსური სოფელი ელტურა დასავლეთით, მის პირდაპირ, ლიახვის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ხუტარისკარი მდებარეობს. მარჯვენა ნაპირზე 1/4 საათში გავიარეთ სოფ. საცხენეთი, კედლით [გამაგრებული]. გზის მიმართულება იმ ადგილიდან, სადაც პატარა ლიახვი პირველად გადავკვეთეთ, იყო სამხრეთი – სამხრეთ-დასავლეთი და შეადგენდა პირდაპირი ხაზით დაახლოებით 17 ვერსს.

მცენარეულთა შორის მთაზე იყო Aralea pontica, ქართულად იელი, რომელიც ფუტკრის თაფლს დამათრობელს ხდის; Rhododendron ponticum (შქერი), ქართულად თეკა[3], Sorbus aucuparia (ცირცელი), ქართ. მშნავი[4], Betula alba (არყი), Ribes rubra (წითელი მოცხარი), Veratrum Bistorta, Lilium martagon, Astramtia (ვარსკვლავა) და ა. შ.

საღამოს მესტუმრა ერისთავის ბიძაშვილი გიორგი, რომელიც ატარებს სპარსულ ტიტულს ყულარაღასს (Kullaraga) და რომელსაც ერისთავმა, ბევრი დავის შემდეგ, დაუთმო ბელოთი და რამდენიმე სოფელი პატარა ლიახვზე.

3 ივლისი. საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ. ვანათთან, სადაც პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე, ჩანს ვანათის ციხე. გრიაზე მდებარეობს ოსური რაიონი ჩ რ უ (Tschru), რომელიც ეკუთვნის ერეკლე მეფეს.

შემდეგ პატარა ლიახვზე, მარჯვენა მხარეს, ქვევით, სამხრეთით, 1/2 საათში გავიარეთმ ერედვის ციხე, რომელიც ეკუთვნის თავად ფავლენიშვილს. ის მდებარეობს მთის შვერილზე და აქედან სამხრეთით ჩანს გაშლილი დაბლობი გორამდე. ერედვიდან გადავუხვიეთ დასავლეთით და 1 1/2 საათში, მთისძირას მდებარე სოფლების არგვისის და ფრისის[5], გავლით, მოვედით ქრცხინვალში, სადაც დავბანაკდი. ეს ადგილი მდებარეობს დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირას, მისი ეკლესია კი დგას მარჯვენა ნაპირზე.

---

[1] დილის 9 საათზე < პ ა ლ.

[2] ამის პირდაპირ შევისვენეთ < პ ა ლ.

[3] ამ მცენარის ქართული სახელია „შქერი“ და არა „თეკა“.

[4] ამ მცენარეს (ცირცელს) მთისრაჭულ კილოში მართლა ჰქვია „მჭნავი“. იხ. ალ. მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 67.

[5] სოფლების არგვისის და ფრისის < პ ა ლ.

Die Pferde durften der lesgischen Strauchräuber wegen nicht weiden, sondern musten gefüttert werden.

Man war hier jezo überall mit der Waizen- und Gorstencrnte beschäftigt. Die Linden standen in bester Blüthe.

Den 4ten Julii blieb ich hier und fertigte einen Expressen an den Zaar Solomon bey Kutais ab, um ihm mein Vorhaben von hier nach Radscha zu gehen anzuzeigen und ihn zu ersuchen mich daselbst mit Bedeckung zur weitern Reise zu versehen. Da ich durch den oßetischen Distrikt Dschaukom georg. Dschawis-cheoba am Didi Liachwi muste, ließ der Eristaw den Aeltesten derselben, der aus der Familie Gubilta oder Gobili Schwilli war, und in Gupta am Didi Liachwi wohnt, zu uns rufen.

Den 5ten Jul. ritten wir von Krzchinwali nach dem Didi Liachwi und an und neben seinem rechten Ufer aufwärts. Wir hatten das Dorf Grisi bald und das Oßetische Dorf Udaneti etwan 1 Werst westlich vom Wege. Nach einer halben Stunde kamen wir bey der Festung Tamaraschen, und bey der westlichen vom Fluß, auf einer Anhöhe liegenden Wüsten Festung Taktakiani vorbey, wo wir an der linken des Didi Liachwi die Dörfer Cheiti und Sarzeni hatten. Squderi Krzchinwal gerade gegenüber ist[1]. Nach einer halben Stunde nordlich hatten wir die wüste Festung Atchabeti, auch einen kleinen Bach; und nach einer viertel Stunde das Dorf Kurta, welches von Georgianern und Oßeten zugleich bewohnt wird. Nach wieder einer viertel Stunde war die wüste Festung licrhwi, bey der man am linken Flußufer die Festung Sweri sieht. Von Kechwi ritten wir weiter am rechten Flußufer hinauf und hatten den Bach Itrapula, in welchem einige oßetische Familien wohnen, und nach anderthalb Stunden das oßetische Dorf Gupta. Von Gupta hatten wir am Flusse hinauf nach anderthalb Stunden das ziemliche Flüßchen Paza. Es ist größer als hier der Didi Liachwi[2], und reißend, doch konnten wir nahe über der Mündung durchreiten. Von hier liegt Krzchinwal in SSO. Auf dem Rücken zwischen dem Didi Liachwi und Paza liegt das kleine oßetische Dorf Paza. Wir folgeten noch dem rechten Didiufer weiter hinauf und hatten nach drey-viertel Stunden des Dorfs S-chlepi, von welchen man am linken Flußufer das Dorf Gusala sieht. In S-chlepi steht noch eine kleine, alte steinerne Kirche (in der noch ein mit Silberblech beschlagenes Kreuz stehet; dasselbe ist an 2 Fuß hoch und ist vor 40 Jahren von dem Fürsten Matschabeli und seiner Frau hieher geschenkt worden. Der Fürst hat hier Sommerhaus gehabt[3]), die jezt blos den oßetischen Verbrechern zur Freistadt dient. Um die Kirche liegen sehr viele Hirschgeweihe, auch sind viele Gräber. Auf einem neuen Gräbe standen Stöcke(r) mit Haarflechten, die sich leidtragende Weiber ausgerissen haben.

Den 6ten Julii. In S-chleppi verließ mich mein bisheriger treuer Führer und Beschützer David Eristaw, und ging nach Krzchinwal zurück.

---

[1] Squderi – gegenüber ist < *P.* [2] Liachwi < *P.* [3] in der noch ein mit – som merhaus Gehabt , *P.*

ცხენებს არ შეეძლოთ ებალახათ, ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ უნდა გამოგვეკვება.

აქ ყველგან მკიდნენ პურს და ქერს. ცაცხვები ყვაოდნენ.

4 ივლისს დავრჩი აქ და ვამზადებდი შიკრიკს სოლომონ მეფესთან ქუთაისში გასაგზავნად, რათა შემეტყობინებინა მისთვის ჩემი გადაწყვეტილება – აქედან რაჭაში წასვლისა, და მეთხოვა, მოეცა მცველები ჩემი შემდგომი მოგზაურობისთვის. რადგან მე უნდა გამევლო დიდ ლიახვზე მდებარე ოსური რაიონი ჯაუკომი, ქართულად ჯავისხეობა, ამიტომ ერისთავმა მოუხმო ამ ადგილის მოურავს, რომელიც იყო გვარად გუბილთა ან გობილიშვილი და გუფთაში, დიდ ლიახვზე, ცხოვრობდა.

5 ივლისს გავემართეთ ქრცხინვალიდან დიდ ლიახვზე და მისი მარჯვენა ნაპირით ზევით. მალე გავიარეთ სოფელი დგვრისი და ოსური სოფელი უდანეთი, დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით გზიდან. 1/2 საათში გავიარეთ თამარაშენის ციხე და მდინარიდან დასავლეთით, მაღლობზე მდებარე აოხრებული ციხე თაქთაქიანი, სადაც ჩვენ დიდი ლიახვის მარცხნივ შეგვხვდა სოფლები ხეითი და ძარწემი. ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ[1]. 1/2 საათის შემდეგ, ჩრდილოეთით გავიარეთ დანგრეული აჩაბეთის ციხე, აგრეთვე პატარა მდინარე; კიდევ 1/4 საათში – სოფელი ქურთა, რომელიც დასახლებულია ქართველებითაც და ოსებითაც. კიდევ 1/4 საათის შემდეგ იყო დანგრეული კეხვის ციხე, საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანდა სვერის ციხე. კეხვიდან გავემართეთ მარჯვენა ნაპირზე ზევით და მივედით მდ. იფრაპულაზე, რომელზეც რამდენიმე ოსური ოჯახი ცხოვრობს და 1 1/2 საათში ვიყავით ოსურ სოფელ გუფთაში. გუფთიდან ზემოთ მდინარეზე 1 ½ საათში მივედით მატარა წყალთან ფაწასთან[2]. ის აქ უფრო დიდია, ვიდრე დიდი ლიახვი, და ჩქარიც, მაგრამ შევძელით შესართავს ახლოს გავსულიყავით. აქედან ქრცხინვალი არის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მთაზე, დიდ ლიახვსა და ფაწას შორის, არის პატარა ოსური სოფელი ფაწა. ჩვენ გავყევით დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირს ზევით და 3/4 საათში ვიყავით სოფ. სხლებში (Schlepi)i), საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანს სოფ. გუსალა[3]. სხლებში ჯერ კიდევ არის პატარა ძველი ქვიტკირის ეკლესია, რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და მისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ ჰქონდა საზაფხულო სახლი[4]. [ეს ეკლესია] ახლა მხოლოდ დამნაშავე ოსებს ემსახურება თავშესაფარად. ეკლესიის გარშემო ბევრი ირმის რქებია, ასევე ბევრია საფლავები. ერთ ახალ საფლავზე დარჭობილ სარზე ჩამოკიდებული იყო თმის ნაწნავები, რომლებიც ჭირისუფლებმა დაიგლიჯეს.

6 ივლისი. სხლებში მიმატოვა ჩემმა აქამდელმა ერთგულმა მეგზურმა და დამცველმა დავით ერისთავმა და წავიდა უკან ქრცხინვალში. მანამდე

---

[1] ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ < პ ა ლ.

[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა, გვ. 77): გუფთის ზევით მოერთვის ლიახვს მდინარე ფაწა.

[3] გუსალა ალბათ ბუზალა უნდა იყოს, რომელიც მართლაც ხანს სხლებიდან მდინარის მარცხნივ.

[4] რომელშიც ჯერაც – საზაფხულო სახლი < პ ა ლ.

Vorher hatte er mich den Ußetischen Aeltesten aus Gupta übergeben, auch mich mit einein Briefe an den in Uni kominandierenden Fürsten Georgi Dschapurisi versehen. Er ließ mir drey seiner Leute, die rußisch, oßetisch und georgianisch verstünden und die Wege in Imeretien kannten.

Von S-chlepi ritte ich in NNW. und hatte nach l Stunde das oßetische Dorf Gwerzeri. Im Vorbeyreiten sahen wir eine große Schlägerey unter etwan 100 Menschen, weil einer von dem Gaste eines andern Geschenke gefordert und ihin unhöflich begegnet hatte[1]. Der Streit war so hizig, daß selbst die Weiber, nach deren Herbeykunft sonst gleich Friede wird, nicht nur dieses Zwecks verfehlten, sondern selbst manchen Schlag bekamen. Man hieb mit Stöcken, nicht mit Sübeln oder Dolchen herum, welches bey den Tscherkessen u. a. sehr schimpflich ist.

Von Gwerzeri kamen wir, ohne Dörfer zu sehen, nach 2 Stunden zu dem kleinen Dorf Kolalto, in der Nähe der linken des Paza auf einer ansehnlichen Höhe. Die Direktion des Weges von S-chlepi ist nach NNW dem Ostlichen Ufer des Paza parallel[2]. Der Zug ging langsam, und etwan in der Stunde 4 Werst.

Von Kolalto ließen wir uns ins Thnl des Paza, kamen über eine schlechte Brücke desselben und denn wieder auf die Höhe nach dem kleinen Dorfe Tamuta, von Kolalta etwan 3 Werst. Von hier sahe man südlich an der westlichen[3] Seite des Paza die kleine Festung Zacho, in 2 Werst Entferuung. Sie hat sonst dem Fürsten Matschabeli zuin Sommerauffenthalt gedient.

Auf WN Westlicher Richtung des Weges von Zacho kamen wir nach einer Stunde über einen kleinen Bach des Paza und wieder nach einer Stunde an einem kleinen See, denn aber nach 5/4 Stunden nnch dem kleinen Dorf Zoua um Ursprünge des Kwirila des Rion. Es war von Zacho 13 W [4], in gerader Linie aber[5] etwnu 10 Werst. Die Gegend war hoch und stieg nordlich noch mehr au, doch war auch hier nahe um Wege noch Schnee und viele Moraststelleu mit Eriophorum polyslachyon, Carex pseudocyperus. Geum rivnle und Polygonum bistorta.

Tamuta war mirdas lezte oder äusserste oßetische Dorf des Distrikts Dschankom oder georg. Dschawis Cheoba. Man rechuet hiezu au 1000 Familien. So ist dieser Distrikt von alters her der Fürstlichen Familie Matschabeli untertan. Allein vor einigen Wochen hat der Zaar diese Distrikte abgenommen, weil diese Ossetiner überall zu große Pressung geklaget, und hat sie dem Zarewitsch Georgi übergeben[6].

Den 7ten Julii. Von Zona ritten wir in NNW. und 1 Stunde durch mehrere Gebürgbäche, die den Kwirila ausmachen und von nordi. Gebürgschnee ernährt werden. Nun ging es eine halbe Stunde in W. zum Fluße Dschedscho, der aus WNW. kömmt und zum Rion fließt, reißend und hier

---

[1] ihm unhöflich begegnet hatte, *P.*] dem Gaste beleidigt hatte, *G.* [2] die Direktion – parallel < *P.* [3] westlichen, *G.*] rechten, *P.* [4] 13 W. < *P.* [5] aber < *P.* [6] Man rechnet – Georgi übergeben < *P.*

მან ჩემი თავი გადააბარა ოს მამასახლისს გუფთიდან და გამატანა წერილი ონში მმართველ თავად გიორგი ჯაფარიძესთან. მან აგრეთვე მომცა თავისი სამი კაცი, რომელთაც ესმოდათ რუსული, ოსური და ქართული და იცოდნენ იმერეთის გზები.

სხლებიდან გავემართე ჩრდილოეთით – ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში ვიყავი ოსურ სოფელ გვერწერში, სოფელზე გავლისას ვნახეთ დიდი ჩხუბი დაახლოებით 100 კაცისა. ერთ კაცს მეორე კაცის სტუმრისაგან მოეთხოვა საჩუქარი და შეურაცხყოფა მიუყენებია. დავა ისეთი ფიცხელი იყო, რომ თვით ქალებმაც, რომელთა მოსვლის დროსაც მაშინვე ჩამოვარდება ხოლმე მშვიდობა, ვერათუ ამას ვერ მიაღწიეს არამედ მათაც მოხვდათ. ჩხუბობდნენ ჯოხებით და არა ხმლებით ან ხანჯლებით, რაც ჩერქეზებთან, სხვათა შორის, ძალზე სამარცხვინოდ ითვლება.

გვერწერიდან 2 საათში მივედით პატარა სოფელ კოლალტოში[1] ისე რომ გზად სხვა [სოფელი] არ შეგვხვედრია. ის მდებარეობს ფაწის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე. გზის მიმართულება სხლებიდან არის ჩრდილოეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ფაწის აღმოსავლეთ ნაპირის პარალელურად[2]. რაზმი მიდიოდა ნელა, დაახლოებით 4 ვერსს საათში.

კოლალტოდან დავეშვით ფაწის დაბლობზე, გადავედით მის ცუდ ხიდზე და კვლავ შევუდექით აღმართს: კოლალტოდან 3 ვერსზე გავიარეთ სოფ. ტამუტა (?). აქედან სამხრეთით, ფაწის დასავლეთ[3] მხარეზე ჩანს პატარა ციხე წახო, 2 ვერსის მოშორებით. თავადი მაჩაბელი მას საზაფხულო სადგომად იყენებდა.

დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით წახოდან 1 საათში მივედით ფაწის პატარა შენაკადთან და კვლავ 1 საათში პატარა ტბასთან; აქედან ¾ საათში კი – პატარა სოფელ წონაში, რიონის შენაკად ყვირილის სათავესთან. ის წახოდან დაშორებული იყო 13 ვერსზე[4], პირდაპირი ხაზით კი[5] 10 ვერსზე. მიდამო იყო მაღალი და ჩრდილოეთით კიდევ უფრო იზრდებოდა. ამასთან აქაც გზის ახლოს ისევ იყო თოვლი და ბევრი ჭაობიანი ადგილები, სადაც შეგვხვდა: Eriophorum polystachyon, Carex pseudocyperus, Geum rivale და Polygonum historta (დვალურა).

ტამუტა ჩემთვის იყო უკანასკნელი, ანუ განაპირა სოფელი ჯაუკომის რაიონისა, ანდა ქართულად ჯავის ხეობისა. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ ძალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის[6].

7 ივლისი. წონიდა6 ჩვენ გავემართეთ ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 1 საათში გავიარეთ რამდენიმე მთის მდინარე, რომლებიც ქმნიან ყვირილას და იკვებებიან ჩრდილოეთის ქედის თოვლით. ნახევარი საათი მივდიოდით დასავლეთით მდ. ჯეჯომდე[7], რომელიც მოედინება დასავლეთ – ჩრდი-

---

[1] იქნებ ქ ო თ ა ნ თ ა? – გ. გ. [2] გზის მიმართულება – პარალელურად < პ ა ლ. [3] დასავლეთ, გ ი უ ლ დ.] მარჯვენა, პ ა ლ. [4] 13 ვერსზე < პ ა ლ. [5] კი < პ ა ლ.

[2] აქ ითვლიან 1000 – გიორგის < პ ა ლ.

[3] ეს უნდა იყოს მდ. ჯ ე ჯ ო რ ი. იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 160.

etliche zwanzig Schritte breit ist. Wir paßirten ihn auf einer schlechten Brücke beym Dorfe Kudaro an seinem westl. Ufer, welches mit Zoni vor 3 Jahren von imeretischen Fürsten verheeret worden, daher alle Schiesthürme halb abgebrochen waren. Es gehört zum oßetischen Distrikt Dwaleti. Zu dem 18 Dörfer, die oberhalb Kudaro gelegen, gerechnet werden, namLich: Gulianta, Nadarbasewi, Nakrebawi, Koretscheti, Kwemo Bodscha, Didi Bodscha, Kobiata, Morecha, Sibatara, Dschawis-tawi, Mats-chora, Sadschnari, Tkeburta, Leta, Srogo, lieschelta, Samtareti[1].

Unter Kudaro wohnen Imereter, dem Fürsten Dschaparisi gehörig, der sich daher auch mit dem Radschis Eristaw die Herrschaft über die beiden oßetischcn Distrikte Dwalet und Mapsuani anmaßt.

ln Kudaro entließ ich den oßetischen Aelteston mit 10 Rubl. Belohnung und setzte den Weg in WSW. fort. Nach anderthalb Stunden hatten wir eine kleine Wiese und noch nach l Stunde Zedis, das erste imeretische Dorf, in einem hohen Thale, 3 Werst von Dschedscho in W. dem Fürsten Dschaparisi gehörig.

Bey diesem Dorfe wird grober Blutstein gebrochen und das durch dreymahliges Schmelzen erhaltene Eisen zu Hufeisen, Sicheln, Beilen, Pflugschaaren, Ketten, zu Kesseln u. dergl. veredelt und nach Kachetien u. weiter gegen Vieh, Waizen u. d. gl. verhandelt.

Von Zedis ritten wir 1 Stunde abwärts bis zum Dschedscho, durch einen Bach drey viertel Stunden am N Westlichen Flußufer bis zum Dorfe Pipeleti und hier über eine Brücke nach dem ostlichen Ufer und nun an diesem Ufer hinab bis zum Einfall des Dschedscho in die linke des Rion; hier nun wieder über eine Brücke; daselbst zwischen diesen beiden Flüssen Oni gelegen[2]. Das Gebürge, das diese beide Fliisse schnit, ist dem Dschedscbo zu sehr steil und hoch und auf demselben liegen 2 vierekkige Festungen und 2 Schiesturmen; nach dem Rion zu senket sich, dann[3] nach dem Dorfe Oni, wo in der Nähe an beiden Seiten des Rion mehr Dörfer sind.

D. 8 Jul. wir hatten bei Oni übernachtet und ich hatte die Nacht wieder ein[en] Fieber-Anfall gehabt[4].

Der Rion entsprit an der Südseite der Schueealpen dem Ursprünge des Uruch des Terek gegenüber, an welchem ich im August 1771. bey Stardugor war, wo ein Weg über die Alpen nach dem imeretischen Dorfe Chebi am Rion geht, und dieses Dorf ist nur eine kleine Tagereise von Oni. Der Rion läuft von Seinen Quellen in seiner Kluft etwan 25 Werst in O. und wendet sich denn in S. Diese Kluft scheint bis Oni nach Augenmaas 10 Werst lang. Auf der ostlichen Richtung liegt das Dorf Tschiora, etwas

---

[1] Zu dem 18 Dörfer – Samtareti < *P.*

[2] daselbst zwischen – gelegen < *P.*

[3] das Gebürge das diese belde – senket sich; dann < *P.*

[4] D. 8 Ju|. – Anfall gehabt < *P.*

ლო-დასავლეთიდან და რიონს ერთვის. ის არის სწრაფი და აქ რამდენიმე 20 ნაბიჯის სიგანისაა. ჩვენ გადავედით მასზე ცუდი ხიდით სოფ. კუდაროსთან, რომელიც მდებარეობს მის დასავლეთ მხარეზე და რომელიც, წონასთან ერთად, 3 წლის წინათ განადგურებულ იქნა იმერელი თავადის მიერ; ამიტომაც ყველა კოშკი ნახევრად დანგრეული იყო. ის ეკუთვნის ოსურ მხარეს დვალეთს. კუდაროს ზემოთ არის 18 სოფელი, სახელდობრ: გულიანთა, ნადარბაზევი, ნაკრებავი, კორეჩეთი, ქვემო ბოჟა, დიდი ბოჟა, კობიათა, მორეხა, სიბატარა, ჯავისთავი, მაჩხარა, საჯვარი, ტკებურთა, ლეთი, სროგო, ქეშელთა, ზამთარეთი[1].

კუდაროს ქვემოთ ცხოვრობენ იმერლები; ისინი ეკუთვნიან თავად ჯაფარიძეს, რომელიც ადრე რაჭის ერისთავთან ერთად თავის თავს თვლიდა ორივე ოსური მხარის – დვალეთისა და მაპსუანის – ბატონად.

კუდაროში ოს მამასახლისს მივეცი 10 მანეთი საჩუქრად და გავისტუმრე. მე განვაგრძე გზა დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. 1 ½ საათში გავიარეთ პატარა მდელო და კიდევ 1 საათში ვიყავით წედისში; ეს არის პირველი იმერული სოფელი მაღალ ვაკეზე, 3 ვერსზე ჯეჯოს დასავლეთით. ის ეკუთვნის თავად ჯაფარიძეს.

ამ სოფელთან ამტვრევენ მსხვილ წითელ რკინაქვას. სამმაგი გამოდნობის შემდეგ ღებულობენ რკინას, რომლისგანაც აკეთებენ ნალებს, ნამგლებს, ნაჯახებს, გუთნის სახნისს, ჯაჭვებს ქვაბებისათვის და მისთანებს; აგრეთვე ცვლიან კახეთში და სხვაგან პირუტყვზე, ხორბალზე და მისთანებზე.

წედისიდან 1 საათი მივდიოდით ზევით ჯეჯომდე; ¾ საათში გავიარეთ მდინარე და მის ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირზე მივედით სოფ. პიპილეთში. აქ გავედით ხიდით აღმოსავლეთ ნაპირზე და ახლა ამ ნაპირს დავყევით იმ ადგილამდე, სადაც ჯეჯო რიონს ერთვის; აქ კვლავ ხიდზე გადავედით. იქ, ამ ორ მდინარეს შორის, მდებარეობს ონი[2]. მთა, რომელიც ამ ორ მდინარეს ჰყოფს, ჯეჯოს მხარეზე არის ძალიან ციცაბო და მაღალი და მასზე არის 2 ოთხკუთხა ციხე და 2 კოშკი; რიონისკენ კი – თანდათან ეშვება. შემდეგ[3] [წავედით] ონისკენ, საითაც რიონის ორივე მხარეს, მისგან ახლოს, რამდენიმე სოფელი მდებარეობს,

8 ივლისი გავათენეთ ონში. მე ამ ღამეს კვლავ შემამცივნა[4].

რიონი სათავეს იღებს თოვლიანი ალპების სამხრეთ მხარეზე, თერგის შენაკად ურუხის,სათავის პირდაპირ, რომელზეც მე 1771 აგვისტოში სტარდუგორში ვიყავი, სადაც გადის გზა ალპებზე იმერეთის სოფელ ღებისკენ, რომელიც რიონზე დევს. ეს სოფელი [ღები] კი არის ონიდან მხოლოდ 1 დღის სავალზე. რიონი მოედინება თავის ხეობაში დაახლოებით 25 ვერსი აღმოსავლეთით და შემდეგ უხვევს სამხრეთისკენ. ეს ხეობა ონამდე, თვალზომით, უნდა იყოს 10 ვერსი სიგრძისა. აღმოსავლეთისკენ მდებარეობს სოფელი ჭიორა, ცოტა ქვემოთ გლოლა, რიონის მარჯვენა ნაპირას. ამ უკანასკნელის ქვემოთ

---

[1] კუდაროს ზემოთ – ზამთარეთი < პ ა ლ.

[2] იქ, ამ ორ – ონი < პ ა ლ.

[3] მთა, რომელიც ამ ორ – შემდეგ < პ ა ლ.

[4] 8 ივლისი – შემამცივნა < პ ა ლ

weiter hinab Glola an der rechten des Rion. Unter letztern nimmt er an der linken einen aus ONO. kommenden starken Fluß auf; S. 177l Aug.

Man billigte in Oni, daß.ich nicht den Weg von Stardugor nach Chebi gewählt, weil auf demselben allemahl viele Pferde stürzten und rerlohren gingen.

Ueber Oni stehen am rechten Ufer des Rion neun Dörfer, an der linken Seite von Oni hinauf, Oni selbst, noch 7 Dörfer.

Oberhalb Oni liegen an der. Westseite des Rions folgende Dörfer. nemlich: Churuti, Tschala, Tschauban, Laugwanta, Sakaw, Seglewi, Nakieti, Utsera, Cheby; an der Ostseite folgende: Oni, Zumedauri, Zola, Gari, Nakieti, Dschitschwis, Gomi, Metrewi, Glola, Dschidro nur Festung, und Tschiora[1].

Ueber Oni liegen an der Westseite des Dschedscho, Pipelets und Zedis und an der Ostseite Komadeli, S-chieri, Christeßi, Somizo, Dschaschkwa, Zechwori, Gunda, Iri, Kwedi, Onschebi und hoch im Gebürge in ziemlicher Entfernung nach O. Kircherisi, Korta, Moka, Broalsa, Tschkmeri, Badschikewi, Tschordi, Psori, die den Dschedschoschen Kreis ausmachen.

Bey Gori soll ein Salzsee seyn und nahe bey Oni, einige hundert Schritte nordlich[2], spüret man an einem Orte einen Veilchengeruch, der sich auf dieses Salz zu beziehen scheint. Die Einwohner bedienen sich dieser Dünfte wieder Gliederreißen. Sie machen kleine Gruben und sezen in denselben Rohrhalme in die Erde, auf welcher sie die Luft einziehen; viele aber werden hierüber verrückt oder bekommen spasmatisches Zittern der Glieder.

Bey Seglewi sollen heiße Quellen sein.

Oni wird von lmeretierm Armenianern und Juden bewohnt. Alle reden georgisch, unter sich aber jeder seine Sprache. Armenier und Juden handeln mit Eisenwaare[n] aus Zedis, mit baumwollenen Zeugen aus Kartli und mit Salz und Hirse, daher die Oßeten aus Dwaleti und Dugor, Balkar[3], Basiannen und auch Soni hieher kommen.

Von Oni sieht man in N0. 2 große mit Schnee bedeckte, spitze Koppen, die in gerader Linie 15 Werst entfernt seyn möchten und zwischen dem Ursprunge des Kudaro und Glola liegen. Einen andern Schneeberg siehet man etwan 5 Werst von Oni in NNW. an dessen Ostseite der Rion hinfließt. Dessen ohngeaehtet war es jezo in Oni sehr heiß, die Waizen- und Gerstenernte war schon vorbey und der Wein wächset hier stark. Das Thal des Rion ist schon zu diesen Erscheinungen niedrig genug, denn bey 16 Grad Thermometerhöhe stand das Barometer auf 27 Zoll 7 Liu.

---

[1] Oberhalb 0ni – Tschiora < *P.*

[2] einige hundert Schritte nordlich < *P.*

[3] Balkar < *P.*

იერთებს რიონი მარცხენა მხრიდან დიდ მდინარეს, რომელიც მოედინება აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; იხილე 1771 წ. აგვისტო.

ონში მომიწონეს, რომ მე არ ავირჩიე გზა სტარდუგორიდან ღებისკენ, რადგან ამ გზაზე ცხენები ყოველთვის ვარდებოდნენ და იღუპებოდნენ.

ონის ზემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, დგას 9 სოფელი; მარცხენა ნაპირზე კი, ონიდან ზევით, ონი თვით და კიდევ 7 სოფელი.

ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ მხარეზე, არიან შემდეგი სოფლები, სახელდობრ: ხურუთი ჭალა, ჭაუბანი[1], ლაგვანთა, საკაო, ძეგლევი, ნაკიეთი, უწერა, ღები; აღმოსავლეთ მხარეზე კი შემდეგია: ონი, წუმედაური[2], წოლა, ღარი, ნაკიეთი, ჯიჩვის[3], გომი, მეტრევი, გლოლა, ჯიდრო[4] – მხოლოდ ციხეა და ჭიორა[5]. ონს ზემოთ, ჯეჯოს დასავლეთით პიპილეთი და წედისი მდებარეობენ, აღმოსავლეთით კი: კომანდელი, სხიერი, ქრისტესი, სომიწო, ჟაშქვა, ცეხვორი[6], ღუნდა, ირი, ქმედი ონშები[7], და მაღლა მთაში, საკმაო დაშორებით, აღმოსავლეთისკენ: ხირხონისი, ქორთა, მოკა, ბროალსა[8], შქმერი, ბაჯიხევი, ჩორდი, ფსორი, რომლებიც შეადგენენ ჯეჯოს რაიონს*.

გორთან უნდა იყოს მლაშე ტბა, ხოლო ონთან ახლოს, რამდენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ[9], ერთ ადგილას იგრძნობა იის სუნი, რომელიც ამ მარილიდან უნდა გამოდიოდეს. მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორმოებს, არჭობენ შიგ ლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს; მაგრამ ბევრი ამის გამო გიჟდება, ან ემართებათ სახსრების სპაზმული კანკალი.

ძეგლევთან, ამბობენ, რომ არის ცხელი წყაროები.

ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე[10], სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით – ქართლიდან და მარილითა და ფეტვით; ამიტომაც ოსები მოდიან აქ დვალეთიდან და დუგორიდან; მალყარები[11], ბასიანელები და აგრეთვე სვანებიც მოდიან.

ონიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს 2 დიდი, თოვლით დაფარული მწვერვალი, რომლებიც პირდაპირი ხაზით 15 ვერსით უნდა იყვნენ დაშორებული და კუდაროს და გლოლას სათავეებს შორის მდებარეობენ. სხვა თოვლიანი მთა ჩანს ონიდან 5 ვერსზე ჩრდილო – ჩრდილო-დასავლეთით, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზეც რიონი ჩამოედინება. მიუხედავად ამისა, ონში ახლა ძალიან ცხელოდა; ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო; ვაზი აქ კარგად ხარობს. რიონის დაბლობი ამ მოვლენებისთვის არის საკმაოდ დაბალი, რადგან 16 გრადუსზე ბარომეტრი უჩვენებდა 27 დუიმსა და 7 ხაზს.

---

[1] შეიძლება ეს იყოს „შეუბანი“. [2] არის წმინდაური. [3] ჯინჭვისი. [4] იქნებ ციდრო? რუკებზე სწერია Цидро, ციდრო; მაგრამ ეს უნდა იყოს ვ ა ხ უ შ ტ ი ს „ჭიდროთა“: უწერის „ზეით, ჭიდროთას არს ციხე მცირე“ (აღწერა, გვ. 161). [5] ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ – ჭიორა < პ ა ლ. [6] ეს არის ცხმორი. [7] ონჭევი. [8] ეს არის ალბათ ბ რ ა ვ ა ლ ძ ა ლ ი. [9] რამდენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ < პ ა ლ. [10] რაჭის ებრაელების „თავიანთი ენაც“ არის ქართული. [11] მალყარები < პ ა ლ.

* შენიშვნებში მოყვანილი გეოგრაფიული სახელწოდებანი დადგენილი გვაქვს შემდეგი წყაროების მიხედვით: 1) ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა; 2) გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე ტომები V, VII, VIII; 3) ხუთვერსიანი რუკები, რუსული და ქართული.

Im Waizen bey Oni war Lolium temulentum häufig, das auch hier betäubt, und wo es in Getraide ist, Krämpfe macht. Auch Secale creticum ist im Waizen häufig, weil es schon bey der Saat ist. Es macht das Brod nicht sehr schwarz und ist von Ansehen kaum vom Sec, cereale unterschieden. Die sechszeilige Gerste[1] war auch schon reif; Mais oder türkischer Waizen blühete. Hirse aber war nur noch eines Fingers lang.

Azalea pontica ist unter Weisbuchen und Haseln häufig; von demselben wird, wie schon bemerkt, der Honig betäubend, und den Ziegen ist ihr Laub tödlich.

Hier waren sonst, der katholischen Armenier wegen, 2 Kapuzinervä-Ter. Der eine war jezo in Gori und der andere ward im vorigen Jahr auf dem Wege dahin von den Oßetinern beraubt und erschlagen.

Den 9ten Jul. setzte ich erst die Reise von Oni fort. Wir gingen wieder über die Brücke des Dschedscho, dann dem linken Ufer des Rion abwerts parallel in WSW. und hatten am Bache Cheori das Dorf Wertetli; am Tscheschtschora, Sundal und am Murechala, Tschardobeti. Eine Wegestelle über Kalkfelsen des Ufers war so schmal, daß man die Pferde am Schwanze halten mußte: dennoch stürzte eines in den Fluß und trieb weit hinab, ward aber doch gerettet. Auch das rechte Ufer ist steil. Wir giengen nach demselben etwan 10 Werst unter Oni auf einer schlechten Brücke beim Dorfe Sori hinüber. Von Sori kamen wir nach 5/4 St. Weges unter die Festung Minda oder Minda-Ziche, die auf der Spitze eines hohen Felsen liegt[2]. Der Weg mochte 8 Werste seyn.

Bey Minda fällt der Lochuni, der aus WNW, kömmt, in den Rion. Wir folgten ihm eine Strecke hinauf, paßirten ihn denn über eine Brücke und wandten uns wieder zum rechten Ufer des Riou, an welchem wir nach dem Dorfe Zeßi nicht weit unter der Mündung des Lochuni kamen.

Noch näher unter der Mündung des Lochuni steht eine ansehnliche Kirche und einige 100 Schritte westlich[3] sieht man steinerne Wohngebäude des Radschis Eristaws, die der Zaar Solomon vor 3 Jahren in einen Steinhaufen verwandelte. Als nähmlich damahls der Zaar von den Türken sehr gedruckt ward. widersetzte sich ihm auch der Radschis Eristaw; ihm aber fühlte sich der Zaar noch gewachsen und überzog ihn mit Hülfe seiner treuen Fürsten, besonders des Zireteli, kriegerisch. Der Radsdiis Eristaw unterwarf sich zwar bald, aber der Zaar nahm ihn gefangen, ließ ihm beide Augen ausstechen und erklärte den Distrikt Radscha für sein Eigen-

---

[1] Die sechszeilige Gerste; ამ გერმანული გამოთქმით უნდა იყოს გადმოცემული Hordeum hexastichum, რაც ქართულად იქნება „მრავალმწკრივიანი ქერი“. იხ. ა. მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 36.

[2] Von Sori kamen – Felsen liegt, *G.*] Von Sori bis zur Festung Minda oder Minda Ziche waren mehr schwierige Wegestellen, *P.*

[3] einige 100 Schritte westlich, *G.*] ihr ganz nahe, *P.*

პურს ონის მხარეში ხშირად შერეული აქვს ღვარძლი (LoIium temuIentum), რომელიც აქაც დამათრობლად მოქმედებს, და სადაც ის მოხვდება მარცვალში, იწვევს კრუნჩხვას. პურში ხშირად გვხვდება აგრეთვე Secale creticum (ჭვავი ?), რადგან ის უკვე თესვის დროს არის შერეული. ის პურს ხდის ნაკლებ შავს და შესახედავად ძლივს გაირჩევა Sec. cereale-სგან. მრავალმწკრივიანი ქერი[1] უკვე შემოსული იყო; სიმინდი, ანუ თურქული ხორბალი ყვაოდა. ფეტვი კი იყო მხოლოდ 1 თითის სიგრძე.

Azalea pontica (იელი) ხშირია თეთრ წიფელსა და თხილნარში; მისგან, როგორც უკვე ითქვა, თაფლი ხდება მათრობელა და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა.

[წინათ] აქ, კათოლიკე სომხების გამო, იყო ორი კაპუცინი ბერი. ერთი მათგანი ახლა გორშია, მეორე კი შარშან ოსებმა გაძარცვეს და მოკლეს გორის გზაზე.

მხოლოდ 9 ივლისს განვაგრძე გზა ონიდან. ჩვენ კვლავ გადავედით ჯეჯოს ხიდზე, შემდეგ გავყევით რიონის მარცხენა ნაპირს პარალელურად დასავლით – სამხრეთ-დასავლეთისკენ და მდ. ხეორზე გავიარეთ სოფ. ველთეთრი, ჯეჯორაზე – ზუდალი და მურეხანაზე – შარდომეთი. გზა, ნაპირის კირქვიან კლდეზე, ისე ვიწრო იყო, რომ ხალხი ცხენებს კუდში ხელჩავლებული მიჰყვებოდა; მაინც ერთი ცხენი ჩავარდა მდინარეში და წაღებულ იქნა შორს ქვევით, მაგრამ მაინც გადაარჩინეს. მარჯვენა ნაპირიც ციცაბოა. ჩვენ გავყევით მას და დაახლოებით 10 ვერსზე, ონს ქვემოთ, სოფელ სორთან, გადავედით ცუდ ხიდზე. სორიდან [5]/[4] საათში ჩვენ მივედით ციხე მინდას, ანუ მინდა-ციხის ქვემოთ, რომელიც დგას მაღალი კლდის წვერზე ეს გზა 8 ვერსი უნდა იყოს.

მინდასთან რიონს უერთდება ლუხუნი, რომელიც მოედინება დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთიდან. ჩვენ გარკვეულ მანძილზე ავყევით მას, გადავედით ხიდზე და კვლავ გავუხვიეთ რიონის მარჯვენა ნაპირისკენ, რითაც მივედით სოფელ წესში, რომელიც შორს არაა ლუხუნის შესართავიდან.

კიდევ უფრო ახლოს ლუხუნის შესართავთან დგას დიდი ეკლესია და მისგან 100-ოდე ნაბიჯზე[3] დასავლეთით ჩანს რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე, რომელიც სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნანგრევებად აქცია. კერძოდ, მეფე მაშინ ძალზე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესძლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ.

---

[1] იხ. 108 გვერდის პირველი შენიშვნა.

[2] სორიდან - წვერზე; გ ი უ ლ.] სორიდან ციხე მინდამდგ ანუ მინდა-ციხემდე გზაზე ბევრი ძმელგასავალი ადგილები იყო, პ ა ლ.

[3] 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით გ ი უ ლ.] სულ ახლოს მისგან. პ ა ლ.

thum. Den blinden Fürsten und seine jüngsten Sühne unterhielt Zaar Solomon: die 3 altern Söhne aber entfloheu zu den Türken nach Achalziche, bis vor 3 Jahren das rußische Korps unter dem General Totleben erschien, welches ganz Imeretien von Türken reinigte und die Herrschaft des Zaaren Solomon befestigte.

D. 10 Jul. Die heutige Nacht war bei Zessi vergangen. Dieser Ort gehört zu dem Distrikt Radscha[1].

Den 11ten Jul. traf ein lixpresser vom Zaar Solomon bey mir in Zeßi ein, der mir nach der diesem Herrn ganz eigenen und aufrichtigen Zuneigung gegen alle rußische Expeditionen, zur Antwort auf mein Schreiben aus Krzchinwal, zu melden hatte, daß ich die Ankunft seines Sohnes, des Zaarewitsch Alexander erwarten möchte: daher ich mich hier bis dahin auf das beste zu beschäftigen suchte, und die Pferde nach der linken des Rion auf die Weide schickte. Er war 4 bis 5 Fuß tief.

Bev Zeßi war Rhus coriaria[2] häufig und blühend; ich hatte ihn ansser bey Mzcheta nirgends gehabt. Rhus cotinus ist eben so häufig. Die Waldung und das Gebüsch der Anhöhe enthält hier Weisbuchen, Eichen, Crataegus oxyacantha, Cornus mas, Rosa canina. Cytifus hirsntus, die Niedrigung des Rions Populus nigra et tremnla, Salix alba, Fraxinus excelsior, Betula Aluus, Hippophae rhamuoides. An den Dörfern stehen welsche Nüsse, Maulbeerbäume, Pflaumen, Aepfel, Birnen und Weinreben häufig. Gersten und Walzen waren schon geerntet. Die Hirse war spannenlang. Mays blühete, Gurken un'd türkische Bohnen waren schon brauchbar.

Der hiesige Pflug ist dem deutschen Haken sehr ähnlich, ein dreyeckig. Pflugeisen ist nähmlich vor einem dicken länglichen Brettchen, als eine Schaufel, schräge gestellt. Hinter demselben ist die Handhabe und vorne eine krumme Deichsel, au der 2 Ochsen ziehen. Eben dieser Pflug ist auch bey den Oßeten im Gebrauch.

Von 12 bis 13. Jul. auch diese Tage vergingen bei Zessis.

Am 13ten Julii traf der junge Zarewitsch Alexander mit seiner Begleitung in Zeßi ein.

Den 14ten Julii früh kam mir der Prinz mit der Visite zuvor. Er ist etwan l2 Jahr alt, ein brunetter, wohlgebildeter, schöner Knabe, von vieler Lebhaftigkeit, und der ehrlichsten und leutseeligsten Mine. Diesen einzigen Sohn des Zaars Solomon hatte er dem Fürsten Georgi Zulnkisof, einem seiner getreuesten anvertrauet, der ihn auch überall begleitete. Der altere Vetter hielt es mit dem Badschis Eristaw, daher er, als derselbe kaßirt ward, zum Dadian flüchtete. Nachher ward ich auch von Thamas

---

[1] D. 10 Jul. – Distrikt Radscha < *P.* ამას მოსდევს რაჭის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან 396 398 გვერდებზეა მოცემული.

[2] lch muthmaße, daß hier eine besondere, auch in Tauri n einheimische Art von Gerberbaum gemeynt sey, wovon ich aus dem Caucasus Zweige erhalten, und die ich Rhus ornifolia genannt habe. *P.*

[3] Von 12 bis 13 – bei Zessi < *P.*

ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა: სამი უფროსი ვაჟი კი გაიქცნენ თურქებთან ახალციხეში, სანამ სამი წლის წინ რუსული რაზმები გენერალ ტოტლებენის მეთაურობით არ გამოჩნდნენ, არ გაწმინდეს მთელი იმერეთი თურქებისგან და განამტკიცეს სოლომონ მეფის ბატონობა.

10 ივლისი. დღევანდელი ღამე გავატარეთ წესში. ეს ადგილი ეკუთვნის რაჭას[1].

11 ივლისს სოლომონ მეფის შიკრიკი მოვიდა ჩემთან წესში; მას, ამ ბატონისთვის დამახასიათებელი გულახდილი დამოკიდებულების თანახმად ყოველგვარი რუსული ექსპედიციის მიმართ, ქრცხინვალიდან გამოგზავნილი ჩემი წერილის პასუხად უნდა ეცნობებინა ჩემთვის, რომ მე დავლოდებოდი მისი ვაჟის, ბატონიშვილ ალექსანდრეს მოსვლას; ამიტომ მე ვცადე რაც შეიძლება კარგი საქმით გავრთულიყავი მანამდე და ცხენები რიონის მარცხენა ნაპირას გავგზავნე საძოვარზე. რიონის სიღრმე 4 – 5 ფუტი იყო.

წესთან ხშირად გვხვდება RhuS coriaria[2] (თუთუბო) ყვავილობაში მყოფი; ის მე მცხეთის გარდა არსად შემხვედრია. Rhus cotinus-იც (თრიმლი) ასევე ხშირია. მაღლობის მცენარეულ საფარს (ტყეები და ბუჩქნარი) შეადგენს თეთრი წიფელი, მუხა, Crataegus სუნელი) oxyacautha, Coruus coruus mas (შინდი), Rosa canina (ასკილი), Cytifus (ცოცხი) hirsutus. რიონის დაბლობზე Populus nigra (ოფი) და tremula (ვერხვი), Salix alba (წნორი), Fraxinus excelsior (იფანი), Betula Alnus (არყი), Hippophaë rhamnoides (ქაცვი). სოფლის თავში ხშირად დგას კაკლის ხეები, თუთის ხეები, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი და ყურძენი. ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო ფეტვი იყო ერთი მტკაველი სიგრძის, სიმინდი ჰყვაოდა, კიტრი და ლობიო უკვე შემოსული იყო.

აქაური გუთანი ძალიან ჰგავს გერმანულ კავს; სახელდობრ, სამკუთხა რკინის სახნისი ირიბადაა წამოცმული მოგრძო, მსხვილ ფიცარზე, როგორც ბარი. მის უკან არის ტარი და წინ ირიბი ხელნა, რომელსაც 2 ხარი ეწევა. ასეთსავე გუთანს ხმარობენ ოსეთშიც.

12 – 13 ივლისიც წესში გავატარეთ[3].

13 ივლისს ახალგაზრდა ბატონიშვილი ალექსანდრე თავისი ამალით მოვიდა წესში.

14 ივლისს ადრე ბატონიშვილმა მინახულა მე. ის არის დაახლოებით თორმეტი წლისა, შავგვრემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ მიაბარა თავად გიორგი წულუკიძეს, თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვება. უფროსი ბიძაშვილი რაჭის ერისთავს ემხრობოდა, ამიტომ, როცა ის (ერისთავი – გ. გ.) გადაყე-

---

[1] 10 ივლისი – რაჭას < პ ა ლ.

[2] პალასი შენიშნავს: მე ვფიქრობ, რომ აქ იგულისხმება (აგრეთვე ტავრიდისთვისაც ნაცნობი) ადგილობრივი ჯიში თრიმლის ხისა, რომლის შტო კავკასიიდან მე მივიღე და რომელსაც მე ვუწოდე Rhus ornifolia.

[3] 12 13-გავატარეთ < პ ა ლ.

Mes-chil[1] besucht. Dieser sitzt im Rath des Zaars, ein dicker Wolliistling, der den Mantel nach dem Winde hängt. Sein jezig Geschäft bestand in Besorgung alles dessen, was die. Reise des Zaarewitsch und meine Suite erforderte. Er ist aus Dschznvacheti und vor den Türken nach Imeretien geflüchtet.

Den 15ten Julii des Abends muste ich, so gern ichs überhoben gewesen, mit dem Zarewitsch speisen und Tisch und Tischzeug, welches ihm fehlte, geben. Die Speisen bestanden in gekochten Hüner, Rind-, Schaaf-, und Ferkelfleisch, und wurden in hölzernen Schüsseln aufgesetzt. Der Wein aber stand in einer großen silbernen Punsch-schale mitten auf dem Tisch. Jedem ward ein flacher silberner Becher gesetzt, den er sich selbst mit einem großen silbernen Löffel, der in der Schaale war, so oft er Wollte, aus derselben füllete. Aus einer großen silbernen Kanne ward die Abnahme des Weins in der Schaale ersezt. Es ward gut getrunken.

Hier blüheten Datura stramonium, Eryngium amethysteum, Echinops Ritro, Digitalis lutea u. a. Viburnum an Opuli varietas, baccis compressis, foliis alternis, petiolis subcernuis, war nicht selten.

Den 17ten Jul. machte ich auf dem schon gehabten Wege, denn ein anderer ist nicht, von der Festung Zeßi eine Exkursion nach Sori. Sie gieng über die Brücke des Lochuni, durch 2 felsige Defileen bis zum Bach Sotaruli und an diesem nach dem an seiner Nordseite gelegenen Dorfe Sori 30 Min[3]. und von demselben bis zur Brücke 25 Min[2]., über den Rion überhaupt in NNO. und ONO. Ich betrachtete die hiesigen Gebürg- und Bergarten und sammlete Pflanzen. Hier war Philadelphus coronaria, den ich auch schon am Didi-Liachwi zwischen Krzchinwal und Gupta gesehen, nicht sparsam; Crataegus termiualis, Cornus mas et sanguinea, Ligustrum vulgare, Circinalis Gled. u. a. waren auch häufig.

Des Abends kam ein Bote vom Zaar Solomon mit der Nachricht, daß. er aus dein Distrikt Sazeretlo nach Radscha gekommen und uns Morgen in S-chartali erwarte.

Den 18ten Jul. Des Morgens brachen wir von Zessi auf. Wir ritten eine kleine viertel Stunde nach SW. längst dem Rion, bis zu einer Brücke und über derselben nach der südostliche des Rion[4] hinab, den die hohen Kalkfelsenufer bis auf 40 Schritte breit einpresscn. An der Nordwestscite der Brücke ist eine hölzerne. viereckigte Verschanzung angebracht aus der ein Tor den Rion aufwärts zu Zessi und das andere den Rion hin und unter zu Kwazchuli, Sardmeli, Tola und Sakipiauo fürt, welches die letzte an der Nordwestseite des Rions zu Radscha gehörigen Dörfern sind, deren

---

[1] Themas Mes-chi, *G.*] Thomas, *P.*

[2] 30 Min < *P.*

[3] 25 Min. < *P.*

[4] Des Morgens – südostliche des Rions, *G.*] verließen wir Zeßi und folgten anfänglich dem rechten Ufer des Rion, *P.*

ნებულ იქნა, გაიქცა დადიანთან. შემდეგ მე მინახულა თამაზ მესხმა1' ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსასხამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული ი. მედროშეა) გი გ!:)' მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საჭირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი ამალისთვის, ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოექცა იმერეთში

15 ივლისს საღამოთი, თუმცა არ მსურდა, უნდა მევახშმა უფლისწულთან ერთად და სუფრა და ჭურჭელ-მოწყობილობა, რაც მას აკლდა, უნდა მიმეცა. საჭმელად იყო მოხარშული დედლები, საქონლის, ცხვრის და გოჭის ხორცი, რაც მოგვიტანეს ხის ჯამებით. ღვინო კი იყო ვერცხლის დიდ საწდეში და იდგა მაგიდის შუაში ყველას წინ ედგა ვერცხლის ბრტყელი თასი, რომელსაც თითოეული საწდეში ჩაშვებული ვერცხლისვე დიდი კოვზით ავსებდა სურვილის მიხედვით. ვერცხლის დიდი დოქიდან ასხამდნენ ღვინოს თასში; დაილია საკმაოდ

აქ ყვაოდა ლემა, Eryngium amethysteam, თავკომბალა, ფუტკარა და სხვა. უზანი თუ ნეკერჩხალი მიტკეპნილი კენკრით, რიგ-რიგობითი ფოთლებით და დაზნექილი ღეროებით იშვიათი არ იყო.

17 ივლისს იმავე გზით, რადგან სხვა გზა არ არის, წესის ციხიდან საექსკურსიოდ გავემართე სორისკენ. გზა მიდიოდა მდ. ლუხუნის ხიდზე, ორ კლდიან ხევს შორის მდ. სო[ნ]ტარულამდე და მასზე, მის ჩრდილოეთ მხარეზე მდებარე სოფელ სორამდე ვიარეთ 30 წუთი[2]. აქედან კი რაიონის ხიდამდე [სასიარულო] 25 წუთია[2]; საერთოდ [მივდიოდით] ჩრდილ. - ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ - ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მე ვაკვირდებოდი იქაურ მთის ქანებს და შევაგროვე მცენარეული. აქ ბევრი იყო Philadelpus coronaria (უცვეთელა ?)), რომელიც მე უკვე ქრცხინვალას და გუფთას შუა შემხვდა დიდ ლიახვზე; ასევე ხშირად გვხვდებოდა Crataegus torminalis (კუნელი), Cornus mas და sanguinae (შინდი), Ligustrum vulgara (კვიდო), Circinalis Gled. და სხვა.

საღამოთი მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და გვაცნობა, რომ მეფე საწერეთლოდან რაჭაში მოსულა, და მეორე დილით გავედით სხარტალში.

18 ივლისი. დილით გავედით წესიდან. 1/4 საათზე ნაკლები მივდიოდით სამხრეთ-დასავლეთით რიონის გაყოლებით, ხიდამდე და მასზე გასვლის შემდეგ რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით[4] ქვევით; აქ რიონს მაღალი, კირქვის კლდეებიანი ნაპირები ავიწროებენ ისე, რომ სიგანე 40 ნაბიჯიღა რჩება. ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით არის ხის ოთხკუთხა ნაგებობა (სამხედრო), რომლის ერთი კარი გადიოდა რიონს ზემოთ წესისკენ, მეორე რიონზე და უკან კვაცხუთის, სადმელის, ტოლისა და საყიფიანოსაკენ, რომელთაგან უკანასკნელნი მდებარეობენ რიონის ჩრდილო-დასავლეთით და ეკუთვნიან რაჭას,

---

[1] თამაზ მესხმა, გ ი უ ლ.] თომასმა, პ ა ლ.

[2] 30 წუთი < პ ა ლ.

[3] 25 წუთია < პ ა ლ.

[4] დილით გავედით – აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] დავტოვეთ წესი და თავდაპირველად გავყევით რიონის მარჯვენა ნაპირს, პ ა ლ.

leztes von der Brücke eine kleine Tagereise abstehet, darauf der Distrikt Letschkum folget. Die Brücke des Rions bestehet nun aus 2 Querbalken und war jezt ganz schief. Gleich nach der Brücke wird das Gebürge an beiden Seiten des Rions flache anlaufeud, daher es mit Dörfer[n] besezt ist, deren nord. ostl. ich eben angefiirt. An der Südostseite pussirten wir erst das Dorf Chidikari; darauf Chimschi[1] und den Abralauli. Von der 1in-keu ritten wir bis zum Buche Krichuia: 1 Stunde von seiner Mündung in die linke des Rions steht das Dorf Achalsopeli. Etwan 4 Werst von hier sahen wir die Festung Kwara auf der Höhe.

Von hier fließt der Riou recht in W. und, da unscre Richtung in SW. War, entfernten wir uns von demselben. Nach 1 Stunde hatten wir den Bach Chotewi. Die Festung Chotewi[2], [die] dem Fürsten Zulukisi von Zaaren[3] übergeben ist. Der ganze Weg gieng über Kalksteinfelsen und ward den Pferden sehr sauer. Unter der Festung ist ein stehender See, in welchem Nymphea lutea häufig blühete. Chotewi herum[4] ist auf Werst Gartenland und bebauet.

Von Chotewi hatten wir nach 1 Stunde in SO. das Dorf S-kadisi und sahen hier in N0. die Festung Kwirike Zimiuda am Bache Chotewiskewi auf der Höhe und auch, unter den um Chotewi herum liegenden Dörfern, siehet man, besonders in W. ein paar Werst davon[5], das Kloster Nikor Ziminda, welches der Siz des Iflpiskopbsi Nikorzimindeli ist.

Bey S-kadisi kam uns der vom Zaar abgeschickte Fürst David Kwinechisi, der im vorigen Jahre als zaarischer Gesandter in St. Petersburg gewesen. um mich und dem Zarewitsch Alexander bis zum Hoflager S-chartali, welches nur etliche hundert Schritte vom Dorfe S-kadisi auf der ebenen Gebürghbhe war, zu führen.

Gegen Abend ließ mir der Zaar Solomon seinen Besuch melden. lch hatte die Ehre, daß er mit dem Zarewitsch und dem Bischof aus Nikor Ziminda von den bey ihm befindlichen Fürsten begleitet, seinen Besuch in meinem Zelte abstattete. Er umarmte mich mit einer Teutscheu Redlichkeit und offenbaren Freuden. In der Unterredung, die fast eine Stunde dauerte, bezeugte er die größeste Bereitwilligkcit, meine Reiscabsichten in seinen Ländern zu beförderrn.

Den 19ten Jul. Ich hatte bei S-chartali übernachtet. Des Morgens gieng ich zum Besuch bei dem Zaaren. Ich[6] verabredete meine Reise durch

---

[1] An der Nordwestseite der Brücke – darauf Chimschi, *G.*] und gierigen über die Brücke bey einer kleinen hölzernen Schanze nach dem linken Uter. Die Brücke war hölzern, schwach und schief. Unter der Brücke sind die Flußuler weniger jähe, und haben auch Dörfer. Am linken Ufer hatten wir Chidikari, Chimsi, P.

[2] Die Festung Chotewi, *G.*] der, *P.*

[3] von Zaaren < *P.*

[4] Chotewi herum, *G.*] Um diese Festung . . . herum, *P.*

[5] unter den um Chotewi herum – davon < *P.*

და უკანასკნელამდე ხიდიდან არის 1 დღეზე ნაკლები სავალი, შემდეგ კი მოდის ლეჩხუმის მხარე. რიონის ხიდი შედგება 2 ძელისაგან, რომლებიც ახლა საკმაოდ დაბრეცილი იყო. მთა ხიდიდან იქვე დაბლდება რიონის ორივე მხარეს და მასზე სოფლებია მოფენილი; ამ მხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილზე მე უკვე ვთქვი. სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეზე ჩვენ პირველად გავიარეთ სოფელი ხიდისკარი; შემდეგ სიმში[1] და ამბრალაური. მარცხნიდან [ნაპირიდან – გ. გ.) ვიმგზავრეთ მდ. კრიხულამდე; 1 საათის სავალზე იმ ადგილიდან, სადაც კრიხულა რიონს ერთვის, მდებარეობს სოფელი ახალსოფელი. აქედან დაახლოებით 4 ვერსზე მწვერვალზე ჩანს კვარას ციხე.

აქედან რიონი მიედინება მარჯვნივ დასავლეთისკენ და, რადგან ჩვენი მიმართულება იყო სამხრეთ-დასავლეთი, ჩვენ მას დავშორდით. 1 საათში გავიარეთ მდ. ხოტევი. ხოტევის ციხე მეფემ[2] გადასცა თავად წულუკიძეს. მთელი გზა მიდიოდა კირქვიან კლდეებზე და ცხენებისთვის სიმნელეს წარმოადგენდა. ციხის ქვემოთ არის დამდგარი ტბა, რომელშიც ჰყვავის გავრცელებული Nymphaea lutea (ტალახა ლოტოსი). ხოტევის გარშემო[3] 3 ვერსზე არის ბაღები და ყანები.

ხოტევიდან ერთ საათში სამხრეთ-აღმოსავლეთით გავიარეთ სოფელი წკადისი და აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ დავინახეთ ციხე კვირიკეწმინდა მდ. ხოტევისხევზე, მწვერვალზე მდგომი; ასევე, ხოტევის გარშემო[4], ქვემოთ მდებარე სოფლებს შორის ჩანს, დასავლეთით რამდენიმე ვერსის მოშორებით[4]; მონასტერი ნიკორწმინდა, რომელიც არის ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი.

წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვინიხიძე (რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი), რათა მე და უფლისწული ალექსანდრე მივეყვანეთ სხარტალის ბანაკამდე, რომელიც მხოლოდ რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე იყო სოფელ წკადისიდან მთის თხემზე.

საღამოჟამს სოლომონ მეფემ მაცნობა, რომ მესტუმრებოდა. მე მქონდა პატივი მიმეღო ის (მეფე) თავისი ვაჟითა და ნიკორწმინდის ეპისკოპოსით, მათთან მყოფი თავადებით, ჩემს კარავში. ის მე გერმანული გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამეხვია. საუბარში, რომელიც თითქმის ერთ საათს გაგრძელდა, ის უდიდეს მზადყოფნას ამჟღავნებდა, ხელი შეეწყო თავის ქვეყანაში ჩემი სამოგზაურო გეგმების განხორციელებისათვის.

19 ივლისი მე გავათიე სხარტალში. დილით ვინახულე მეფე. მე[5] მოვე-

---

[1] ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით - შემდეგ ხიმში, გ ი უ ლ.] და გავედით ხიდით პატარა ხის სიმაგრესთან მარცხენა ნაპირზე. ხიდი იყო ხის, სუსტი და დაბრეცილი. ხიდის ქვემოთ მდინარის ნაპირები ნაკლებ ციცაბოა და არის სოფლები მარცხენა ნაპირზე გავიარეთ ხიდიკარი, ხიმში, პ ა ლ.

[2] ხოტევის ციხე მეფემ G.] რომელიც < პ ა ლ.

[3] ხოტევის გარშემო, გ იუ ლ.] ამ ციხის გარშემო, პ ა ლ.

[4] ხოტევის გარშემო, ქვემოთ – მოშორებით < პ ა ლ.

[5] 19 ივლისი – მე, გ ი უ ლ.] 19 ივლსს წავედი მეფესთან. პ ა ლ.

den noch nicht gesehenen Theil von Radscha. Der Plan ist von S-chartali, den Nordostl. Teil von Radscha zu bereisen und von da nach Chimschi und über die dortige Brücke nach der Nordwestseite des Rions bis zu den Gränzen von Letschkum zu reisen. Bei dieser Gelegenheit[1] ward[2] mir ein Stück Giftkies von Tschiora[3] gezeigt, von welchem man, weil es blank war, viel hefte. Man sagte mir auch, daß in Swaneti[4], im Alpengebürge, Bley geschmolzen worden, der Zaar aber fügt.e hinzu, daß er mich der Gefahr wegen dahin nicht bringen lassen könne.

S-chartali hat eine ansehnliche hohe Lage, so daß die Linde, die am nordlichen Vorgebürge in May blühete, hier jetzt erSt in Blüthe stand. Hier waren Pinus silvestris und Abies, Taxus baccata, llex aquifolia, Cistus helianthemum, Sorbus aucuparia und torminalis, Hypericum orientale, Gentiana crucrata und andere vorhin genannte Pflanzen.

Der Zaar gab mir drey Fürsten zu Führer, mit welchen ich bald N achmittage S-chartali verließ. Wir ritten mit geringer nordlicher Abweichung in O. und hatten nahe am S-chartali das Dorf Welewi nordl. und nach einer halben Stunde das Dorf Betlemi; dann einem kleinen Bach des Krichura und nach einer halben Stunde das Dorf Tsch-chiwana. In der lezten Stunde gieng der Weg immer bergen, bald zeigte sich Kalkfelsen, bald zerfallener Mergel. Hier waren noch Wallnußbäume bei den Dörfern, für Wein aber war die Lage schon zu hoch.

Wir ritten Wieder in O. und noch bergan, durch ein dickes Buchen- und Fichtengehölze und kamen denn auf eine wiesenartige Fläche zwischen. dem Rion und Kwirila, wo man eine Aussicht über die Ebene von lmeretien hat, in welcher der Kwirila fließt.

Von hier ritten wir über l Stunde in ONO. bis zu einer Udobna (Einsiedlerey), wo wir eine regnigte Nacht zubrachten. Es ist eine wahre Einsiedlerey, in der 6 alte Mönche es sich, Gott zu dienen, recht sauer werden ließen. In einem kaum hundert Schritte breiten Thal steht eine kleine steinerne Kirche mit Paar Faden hohen hölzernen kleinen Häusern. Alles ist mit dicken Buchengehölze umgeben. Die Gegend ist hier so hoch, daß der Barometer nur auf 23 1/2 Zoll rheinl, stand und nur im J unii und Julii ist kein Schnee, der in allen übrigen 10 Monathen nicht fehlt. Zu Ende des Aprils ragen nur noch die Schor[n]steine der Häuser aus dem Schnee. Sorbus aucuparia, Ilex aquifolium, Viburnum lantana, Azalea pontica und Vaccinium arctostaphylon blüheten jezo erst; Crataegus aria und Prunus cancasica hatten Früchte. Hier wuchs auch Buxus sempervirens und Rhamnus alpinus; lezterer hatte ungemein große, nämlich einer Spanne lang und 3 Querfinger breite Blätter.

---

[1] Der Plan ist von – Bei dieser Gelegenheit < *P.* [2] Es ward, *P.*

[3] Tschiora, *G.*] Tsora, *P.*

[4] Swaneti, *P.*] Sonetti. *G.*

თათბირე მას რაჭის იმ ადგილების შემოვლის შესახებ, რომლებიც ჯერ კიდევ არ მენახა. გეგმა იყო – სხარტალიდან მომევლო ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი რაჭისა და შემდეგ ხიმშისკენ წავსულიყავი და იქ, ხიდზე გასვლით, რიონის ჩრდილო-დასავლეთისკენ მემოგზაურა ლეჩხუმის საზღვრებამდე. ამ გარემოების გამო[1] მაჩვენეს შხამიანი კოლჩედანი ჭიორიდან, რომელზედაც, რადგან ის ბრჭყვიალაა, დიდ იმედებს ამყარებდნენ. მე მითხრეს, რომ სვანეთში, მაღალ მთებში, ტყვიას ადნობდნენ, მაგრამ მეფემ დაუმატა, რომ საფრთხის გამო იგი მე იქ ვერ გამიშვებდა.

სხარტალს აქვს საკმაოდ მაღალი მდებარეობა, ასე რომ ცაცხვი, რომელიც ჩრდილოეთ მთისწინეთზე მაისში ყვავის, აქ მხოლოდ ახლა იწყებდა ყვავილობას. აქ გვხვდება ჩვეულებრივი ფიჭვი, სოჭი, ურთხმელი, ბაძგი (ანუ ჭყორი), საკმელა ცირცელი და თამელი, აღმოსავლური კრაზანა, ნაღველა ჯვარელა და სხვა ზემოთ დასახელებული მცენარეები.

მეფემ გამყოლად მომცა სამი თავადი, რომლებთან ერთადაც ნასადილევს დავტოვე სხარტალი. ჩვენ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ ოდნავ ჩრდილო გადახრით და სხარტალიდან ახლოს ჩრდილოეთით გავიარეთ სოფელი ველევი, 1/2 საათში კი – სოფელი ბეთლემი[2]; შემდეგ გადავიარეთ კრიხულის პატარა შენაკადი და 1/2 საათში მივედით სოფელ ჩხივანაში[3]. უკანასკნელ საათს გზა სულ აღმართით მიდიოდა, ხან გვხვდებოდა კირქვიანი კლდეები, ხან ჩაშლილი მერგელი. აქ სოფლებთან იყო კაკლის ხეები, ღვინისათვის (ე. ი. ყურძნისთვის – გ. გ.) კი ადგილი უკვე საკმაოდ მაღალი იყო.

ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ აღმართით, ხშირი წიფელის და ნაძვის ტყით და რიონსა და ყვირილას შორის გავედით მდელოსმაგვარ ვაკეზე, საიდანაც ჩანს იმერეთის დაბლობი, რომელზეც მიედინება ყვირილა

აქედან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით უდაბნომდე (განდეგილთა საყუდელი), სადაც ჩვენ გავათიეთ წვიმიან ღამეში. ეს არის ნამდვილი უდაბნო, სადაც 6 მოხუცი ბერი, რათა ღმერთს ემსახურონ. ნამდვილად მკაცრ ცხოვრებას ეწევა. დაახლოებით 100 ნაბიჯის სიგანის დაბლობზე დგას ქვიტკირის პატარა ეკლესია, რამდენიმე საჟენი სიმაღლის ხის პატარა სახლებით. გარშემო სულ ხშირი წიფელის ტყეებია. ადგილი ისეთი მაღალია, რომ ბარომეტრი იდგა 23 1/2 დუიმზე და მხოლოდ ივნის-ივლისში არ არის [იქ] თოვლი, დანარჩენ 10 თვეს კი სულ დევს. აპრილის ბოლოს საკვამლე მილები ჯერ კიდევ თოვლიდან არის ამოყოფილი. ცირცელი, ბაძგი (ჭყორი), უზანი, იელი და კავკასიური მოცვი მხოლოდ ახლა ყვაოდნენ. კუნელსა და კავკასიურ ტყემალს ჰქონდა ნაყოფი. აქ იზრდება აგრეთვე ბზა ადა ხეჭრელი. უკანასკნელს ჰქონდა არაჩვეულებრივად დიდი, სახელდობრ ერთი მტკაველი სიგრძის და სამი თითის სიგანის ფოთლები.

---

[1] გეგმა იყო – გარემოების გამო < პ ა ლ.

[2] ალბათ, ბეთლევი.

[3] ალბათ, შხივანა.

Den 20 Julii, des Mittags, ritten wir von Udobna in ONU. auf höher Ebene oder Waldung und hatten nach einer halben Stunde den Ursprung des Baches Barula[1], der bey Muchla in den Rion fällt und an welchem uns die Dörfer Semo Bori[2] und Kwemo Bori[3] links blieben. Nach l Stunde hatten Wir das Dorf Braualsali am Bache Murechana. Alle 3 Dörfer gehören dem Patriarchen, dem Bruder des Zaars. Unter Braualsali stehen noch am Murechana, der hier entspringt, Tschibrewi und Baracheti, an der Mündung in den Rion aber, wo ich ihn vor etlichen Tagen durchritte, Tschardometi. Die Häuser sind hier von Holz, mit dopelten Wänden und des Schnees wegen hoch und gedeckt. Nur Gersten bauet man hier und der wird oft kaum reif.

Bey Braualsali ist eine dem heiligen Georg gewidmete (Ziminda Georgi) kleine steinerne Kirche, die den Ort wider alle feindliche Anfälle sichern soll. An den Wänden ist der heilige Ritter sehr vielfach mit Farben und auch in Meßing und Silberblech getrieben, abgebildet. Sie hat einen mit Edelgesteinen besetzten Säbel, einige Pfeile, eine Pike, einen silbernen Leuchter Und 2 mit Silber eingefaßte Ochsenhörner, zum Weintrinken, welches alles hier einem persischen oder türkischen Feldherrn abgenommen sein soll. Ueber den Eingang ist in Stein ein Kreuz gehauen, an dessen beiden Seiten folgende Lettern stehen[4]:

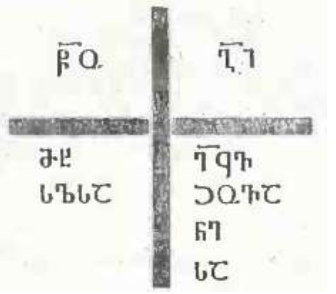

Den 21sten Jul. Des Morgens um 7 Uhr brach ich[5] von Braualsali. Wir ritten Wieder in ONO. Und hatten in anderthalb Stunden den Bach Tschetschora und den Ursprung des Bachs Cheori, an welchem das Dorf Tschkmeri [steht] und von hier ist einige 100 Schritte niedriger das Dorf Uscholta gelegen[6]. Die Gegend war wie gestern hoch; theils offen, theils mit Gebüsch und hatte auch die schon genannten Pflanzenarten, Eichen, Buchen, Erlen, Azalea, Prunus caucasi, Rhamnus alpinus, Ribes rubra u. s. f. auch Betula alba und Salix caprea. Baumarten waren überall nur Strauch.

---

[1] Barula, *G.*] Balma. *P.*

[2] Semo Bori, *G.*] Semo Bari, *P.*

[3] Kwemo Bori, *G.*] Kwemo Bari, *P.*

[4] Ueber den Eingang – stehen (წარწერის ჩათვლით) < *P.*

[5] Des Morgens um 7 Uhr brach ich < *P.*

20 ივლისს ნაშუადღევს გავემართეთ უდაბნოდან აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მაღალ ზეგანზე ან ჭალატყეში და 1/2 საათში მივედით მდ. ბარულის სათავესთან, რომელიც მუხლასთან ერთვის რიონს და რომელზედაც მდებარე სოფლები, ზემო ბარი და ქვემო ბარი, მარცხნივ დაგვრჩნენ. 1 საათში ვიყავით სოფ. ბრაუალსალში[1] მდ. მურეხანაზე. ყველა 3 სოფელი ეკუთვნის პატრიარქს, მეფის ძმას. ბრავალძალის ქვემოთ მდებარეობენ, ასევე მურეხანაზე, რომელიც აქ იწყება, ჭიბრევი და ფარახეთი; ხოლო იმ ადგილას, სადაც ის რიონს ერთვის და მე რამდენიმე დღის წინ გავიარე, – შარდომეთი. სახლები აქ ხისაა, ორმაგია კედლებით და თოვლის გამო მაღალი და შელესილი. მხოლოდ ქერს სთესენ აქ და ისიც ხშირად ძლივს ესწრება.

ბრავალძალში არის ქვის პატარა ეკლესია მიძღვნილი წმინდა გიორგისადმი, რომელმაც ეს სოფელი უნდა დაიცვას მტრის ყველა შემოსევისაგან. კედლებზე ხატია წმინდა მხედარი მრავალნაირი ფერებით შეღებილი და სპილენძზე და ვერცხლზე ამოტვიფრული. მას (ეკლესიას) აქვს ძვირფასი ქვებით მოჭედილი ხმალი, რამდენიმე ისარი, შუბი, ვერცხლის შანდალი და ორი, ვერცხლით მოვარაყებული, ხარის რქა (ყანწი - გ. გ.) ღვინის დასალევად. ყველაფერი ეს თურქი ან სპარსი მხედართმთავრისთვის უნდა ჰქონდეთ ჩამორთმეული. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარის არის შემდეგი ასოები[2]:

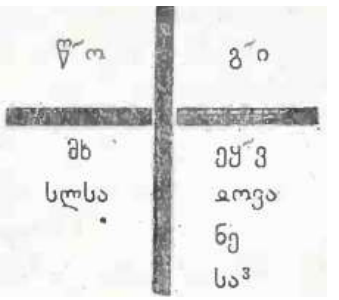

21 ივლისი. დილის 7 საათზე გავედი[4] ბრავალძალიდან. ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლე – ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და 1 1/2 საათში ვიყავით მდ. ჯეჯორაზე და მდ. ხეორის სათავესთან, რომელზეც სოფელი შქმერი მდებარეობს; აქედან რამდენიმე 100 ნაბიჯით დაბლა არის სოფელი უშოლთა[5]. ეს ადგილი ისევე მაღალია, როგორც გუშინ გავლილი; ხან ტიტველი, ხან ბუჩქნარით დაფარული და შეიცავს აგრეთვე უკვე დასახელებულ მცენარეთა სახეებს, მუხას, წიფელს, მურყანს, იელს ტყემალს, ხეჭრელს, წითელ მოცხარს და ა. შ. აგრეთვე არყს და მდგნალს. ხეები ყველგან ბუჩქად იყვნენ წარმოდგენილი.

---

[1] ბრავალძალი. [2] შესასვლელის თავზე – ასოები (წარწერის ჩათვლით < პ ა ლ.

[2] წმიდაო გიორგი მეოხ ეყავ სულსა იოვანეს[ს]ა.

ამ წარწერას იცნობენ ბ რ ო ს ე (Voyages arch. XII, 78) და გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე (საქ. მუზ. მოამბე VIII, 30 3), ხოლო არ ახსენებენ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს, რადგან Reisen-ის პალასისეულ გამოცემაში ეს ადგილი გამოტოვებულია. იხ. შენიშვნა გერმანულ და ქართულ ტექსტებთან.

[3] დილის 7 საათზე გავედი < პ ა ლ.

[4] აქედან რამდენიმე – უშოლთა, გ ი უ ლ.] უშოლთა, პ ა ლ.

Von Tschkmeri ritten wir weiter in NNO. und kamen nach einer halben Stunde auf eine Höhe. Auf dieser Höhe ritten wir 1 Stunde in ONO. und darauf 1 Stunde bergab bis zu der Kluft des Baches Bordğani, an welcher das unter seinem Urslirung liegende Dorf Badschichewi noch ansehnlich hoch liegt. In gerader Linie möchte der Weg nur 3 Werst in ONO. betragen haben. Die Höhe, von der wir uns nach Badschichewi herunter gelassen, scheint mir höher, als alle bisherige von Krzchinwal an, welches ich aus den Pflanzen schließe. Denn Rhododendron ponticum und Sorbus aucuparia waren die einzigen Baumarten, die mit Junipero communi vorkommen, Oxalis acetosella war verblühet, Ophrys cordata blühete und mehr Alpenpflanzen. Spiraea aruncus bliihete am Abfall des Gebiirgs, Saxifraga rotundifolia, Cerinthe majer, Rhinantus elephas rar. B. Orchis pyramidata, alba et eoryophora waren auf den hohen Wiesen häufig.

Badschichewi liegt selbst sehr hoch und verträgt keine Weinstöcke, doch kommen Wallniisse vor[1]. Die Bergart ist hier überall ein grauer, von Feldspath und Quarz fleckiger Hornstein oder Porphyrit.

Von hier sieht man deutlich über den Dsehedscho des Rion Zedis in ONO. weiter westlich liwedi fast in gleicher Höhe, noch westlicher niedrig Pipeleti und noch westlicher Unschedi, hierauf die Festung von Oni. Bey Badschichewi wird schon, doch nur etwasg Waizen, meist Gersten gebauet, daher wir auch meistens nur (fierstenbrodt antrafen. Man bauet in diesen hohen Dörfern auch Haber zu Grüze. Diese, nebst Gerstenbrod, Milch, Käse und allenfalls auch türkische Bohnen sind die beständige Nahrung dieser armen Leute.

Den 22sten Julii. lch hatte in Badschichewi übernachtet und brach des Morgens zeitig von da auf“. Wir ritten von Badschichewi am Bache Bordgani hinab und hatten nach 3/4 Stunden das Dorf Psori.

Wir sahen hier gegenüber an der andern Seite in einer weiten Kluft Tschordi und von da etwas weiter in N0[4] Zedis gegenüber lri. Nach einer halben Stunde kamen wir nach Tzchmori, ritten denn durch den Bach Bordğani und durch das Dorf Dschaschkwa, darüber eine Stunde vergieng. Der Bach fällt gegen Pipeleti über in den Dschedscho. Hier war wieder Kalkstein unter Thon. Der Bach Bordgani ist klein, aber reißend, nimmt viele Quellen auf und führt bey der Schneefluth große Steinstücke mit fort.

Von Dschasclikwa wandten wir uns in WSW. dein Lauf[5] des Dschedscho parallel und kamen[6] nach einer halben Stunde durch das Dorf Somizo, an dessen kleinen Bache höher Christesi steht; dann in dieser Richtung durch einen kleinen Bach, der nahe über der Vereinigung des Dschedscho

---

[1] vor corr.] fort *P.* [2] etwas, *G.*] wenig, *P.*

[3] Ich hatte in Badschichewi – von da auf < *P.*

[4] N0, *G.*] O, *P.*

[5] Lauf, *P.*] Gang, *G.*

[6] kamen, *P.*] ritten, *G.*

შქმერიდან განვაგრძეთ გზა ჩრდილოეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და 1/2 საათში ავედით ერთ მაღლობზე. მასზე 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და კიდევ 1 საათი აღმართ, მდ. ბორჯანის ხეობამდე, რომელზეც მის სათავის ქვემოთ მდებარე სოფელი ბაჯიხევი კიდევ უფრო მაღლა მდებარეობს. პირდაპირი ხაზით გზა ალბათ 3 ვერსს უდრის აღმოსავლეთ – ჩრლილო-აღმოსავლეთისაკენ. მწვერვალი, რომელიც ჩვენ ბაჯიხევისკენ გზაზე უკან დაგვრჩა, მეჩვენება უფრო მაღლად, ვიდრე ყველა აქამდე შეხვედრილი, მოკიდებული ქრცხინვალიდან, რასაც მე მცენარეთა მიხედვით ვასკვნი. შქერი და ცირცელი იყვნენ ერთად-ერთი სახე ხეებისა, რომლებიც ღვიასთან ერთად გვხვდება, მჟაველა ნაყვავილევი იყო, ყვაოდა ფუტკრისდედა და სხვა ბევრი ალპური მცენარეებიც. გრაკალი ყვაოდა მთის ფერდზე, მრგვალფოთლიანი ფხიჯა, ჭახრაკაული (დიდი), ხრიალა ვარ. ბ. ჯადვარი ხშირად გვხვდებოდა მაღალ საძოვრებზე (მდელოებზე).

თვით ბაჯიხევი მდებარეობს ძალიან მაღლა და იქ ვაზი არ ხარობს, მაგრამ გვხვდება კაკლის ხეები. მთის ქანი აქ ყველგან ნაცრისფერი (რუხი), მინდვრის შპატისა და კვარცისაგან დაწინწკლული, რქაქვა ანუ პორფირიტია.

აქედან აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, რიონის შენაკად ჯეჯოს ზემოთ, გარკვევით ჩანს წედისი, მოშორებით დასავლეთით – თქმელი, თითქმის იმავე სიმაღლეზე, კიდევ დასავლეთით, დაბლა პიპილეთი და კიდევ უფრო დასავლეთით – ონშედი[1], შემდეგ ონის ციხე. ბაჯიხევთან უკვე იყო (მხოლოდ ცოტა) ხორბალი, უმეტესად ქერია დათესილი, ამიტომ ჩვენ უმთავრესად ქერის პურს ვშოულობდით. ამ მაღლობ სოფლებში მოჰყავთ აგრეთვე შვრია ფაფისთვის. ეს, ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და, რა თქმა უნდა, ლობიო, არის მუდმივი საკვები აქაური ღარიბი ხალხისა.

22 ივლისი. მე გავათენე ბაჯიხევში და დილით ადრე დავტოვეთ ის[2]. ბაჯიხევიდან წავედით მდ. ბორჯანის დაყოლებით და 2/4 საათში მივედით სოფ. ფსორში.

აქედან პირდაპირ, მეორე მხარეს, ფართო ხეობაში დავინახეთ ჩორდი და მისგან ცოტა მოშორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით[3], წესის მოპირდაპირე მხარეს, ირი. 1/2 საათში მივედით ცხმორში, გავედით მდ. ბორჯანზე და გავიარეთ სოფ. ჟაშქვა, ამას მოუნდა 1 საათი. ეს მდინარე პიპილეთის პირდაპირ, ზევით ერთვის ჯეჯოს. აქ კვლავ კირქვა ჩანდა თიხის ქვეშ. მდ. ბორჯანი პატარა, მაგრამ ჩქარი; იერთებს ბევრ წყაროს და თოვლის დნობისას დიდ ქვებს მოაგორებს.

ჟაშქვიდან გადავუხვიეთ დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთისკენ ჯეჯოს დინების პარალელურად და 1/2 საათში გავიარეთ სოფ. სომიწო, რომლის პატარა მდინარეზეც ზევით დგას ქრისტესი; შემდეგ ამ მიმართულებით პატარა მდინარე [გავიარეთ], რომელიც უერთდება ჯეჯოს, რიონთან მისი შერ-

---

[1] ახლა ეწოდება „ონჭევი“.

[2] მე გავათენე – დავტოვეთ ის < პ ა ლ.

[3] ჩრდილო-აღმოსავლეთით გ ი უ ლ.] აღმოსავლეთით. პ ა ლ.

mit dem Rion in den erstem fällt. Hier die Dörfer Komandeli über dem[1] und S-chieri unter diesem Bache. Ueber die schon vor 14 Tagen paßirte Brücke nach Oni, über Dschedscho[2].

Ich fand hier Limax niger häufig.

Den 23-sten Jul. Ich hatte in Oni übernachtet, in dem Haus, das die Patres Antonius und Dyonisius, deren letzterer auf der Reise in Ossetien in Dschaukom umgebracht, vordem sich erbauet und zwar in einem kl. Gemach, das ihm zur Apotheke gedient hatte, als ein meinem Stande ganz angemessenes und […] höchst seltenes Nachtquartier[3].

Von Oni gieng ich am Rion hinauf, mit dem Vorsaz seinen Lauf so weit als möglich und wohl bis zum Ursprünge zu folgen. Wir ritten an der Ost- oder linken Seite hinauf und hatten das Dorf Artwana und den Fluß Gorula. Er fällt hier in den Rion, kömmt aus ONO. und ist kleiner als der Dschedscho. Ueber denselben ist hier eine Brücke. Ich folgte ihm eine kurze Strecke hinauf und kehrte dann wieder zum Rion.

Einige hundert Schritte über dem Gorula fällt der Bach Sakula in die rechte Seite des Rion. Er kommt ans NW. von einem Berge, der noch jezo Schnee hatte. An diesem Bache steht etwas über der Mündung Langwanta und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist[4].

Weiter hinauf war das linke Ufer des Rion, dem wir folgten, niedrig, das rechte aber sehr hoch. Auf demselben steht das große Dorf Seglewi. Nach einigen Wersten höher wird das linke Ufer wieder steil, dahor wir auf einer Brücke nach dein rechten gingen und hatten an einem kleinen Bach Tschala[5] das Dorf Tsehala. Ihm gegenüber stand am linken Ufer Nakieti. Unser Weg gieng in gerader Linie gerechnet in N0. Von Tschala inusten wir wieder an der Westseite des Rioins[6] [reiten].

Weiter gieng der Weg am rechten ‚Ufer Wieder „stark bergan. Wir sahen einen in die linke des Rion fallenden Bach, an der Mündung Utsera und höher an demselben[7] Gomi und Dschintschwis liegen. Eine Stunde am linken niedrigern Ufer hinauf. Auf diesem Wege eine Tufmachende Quelle, ein kleiner reißender Bach und am Ende eine kleine, jetzo wüste Kirche. Der Weg gieng in NO., denn in NNW. und mochte in gerader Linie nur 3 Werst betragen. Dieser kurze Weg brachte mich ans dem Kalkstein ins Schiefergebürge.

Im Gebiet von Utsera sind auch ver.....e Mineralquellen, theils alkalische, theils martialische, völlig wiezgamderek bey Sioni und Kobi. Besonders ist eine alkalische und ihr ganz nahe, martialische in der Nähe

---

[1] dem < *P.*

[2] über Dschedscho < *P.*

[3] Ich hatte in Oni ünernachtet – Nachtquartier < *P.*

[4] Und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist < *P.*

[5] an einem kleinen Bach Tschala < *P.*

[6] Von l'schala musten – des Rions < *P.*

[7] an demselben < *P.*

თვის ადგილის ახლოს, ზემოთ. აქ მდებარეობენ სოფ. კომანდელი, მის ზემოთ. და სხიერი ამ მდინარის ქვემოთ. გადავედით იმ ხიდზე, რომელიც 14 დღის წინ გავიარეთ და, ჯეჯოზე გავლით[1], გავემართეთ ონისკენ.

აქ ხშირია LimaX niger.

23 ივლისი. ღამე გავათიე ონში, ერთ სახლში, რომელიც მამებმა ანტონიუსმა და დიონისიუსმა (რომელთაგან უკანასკნელი ოსეთში მგზავრობისას მოკლეს ჯაუკომში) აიშენეს ადრე, სახელდობრ, ერთ პატარა სადგომში, რომელიც ამ ბერ[ებ]ს აფთიაქად ჰქონდა[თ] გამოყენებული, სადაც მე ვიპოვე უაღრესად იშვიათი და ჩემი მდგომარეობის შესაფერისი ღამის გასათევი ბინა[2].

ონიდან წავედი რიონზე ზევით იმ განზრახვით, რომ, რამდენადაც და როგოც შეიძლებოდა, გავყოლოდით მის დინებას სათავემდე. ჩვენ მივდიოდით აღმოსავლეთ ანუ მარცხენა ნაპირით ზევით და გავიარეთ სოფ. არტვანა და მდ. ღარულა[3]. ის აქ ერთვის რიონს, მოედინება აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და ჯეჯოზე პატარაა. მასზე აქ ხიდია გადებული. მე მას ავყევი მცირე მანძილზე და მოვუხვიე კვლავ რიონისაკენ.

ღარულის ზევით, რამდენიმე 100 ნაბიჯზე, რიონს მარჯვენა მხრიდან ერთვის მდ. საკულა. ის გამოდის ჩრდილო-დასავლეთის მხრივ მთიდან, რომელიც ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ მდინარეზე, შესართავს ოდნავ ზევით, არის ლანგვანთა და უფრო მაღლა აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს საკაო[4].

უფრო ზევით რიონის მარცხენა ნაპირი, რომელსაც ჩვენ მივყვებოდით, იყო დაბალი, მარჯვენა კი ძალზე მაღალი. მასზე დგას დიდი სოფელი ძეგლევი. კიდევ რამდენიმე ვერსით ზევით მარცხენა ნაპირი კვლავ ციცაბო ხდება, ამიტომ ხიდით გავედით მარჯვენა ნაპირზე და მივედით პატარა მდ. ჭალაზე მდებარე[5] სოფელ ჭალაში. მის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე, იყო სოფელი ნაკიეთი. ჩვენი გზა, პირდაპირი ხაზით აღებული, მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ჭალიდან ჩვენ კვლავ რიონის დასავლეთ ნაპირზე უნდა [გავსულიყავით][6].

შემდეგ გზა კვლავ მარჯვენა ნაპირით მიდიოდა, ძალიან დიდი აღმართით. ჩვენ დავინახეთ რიონში მარცხნიდან ჩამავალი მდინარე, რომლის შესართავთან მდებარეობს უწერა და უფრო მაღლა მასზე[7] – გომი და ჯინჭვისი. 1 საათი [მივდიოდით] მარცხენა, უფრო დაბალ, ნაპირზე ზევით. ამ გზაზე შეგვხვდა ტუფის წარმომქმნელი წყარო, პატარა, სწრაფი მდინარე და ბოლოს – პატარა, ამჟამად ჯ...ლი ეკლესია. გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, შემდეგ ჩრდილო – ჩრდილო-დასავლეთით; ის პირდაპირი ხაზით 3 ვერსი უნდა ყოფილიყო. ამ მოკლე გზამ კირქვიდან გამიყვანა ფიქალიან მთებში.

უწერის მიდამოებში არის აგრეთვე სხვადასხვა მინერალური წყაროები. ნაწილობრივ ტუტიანი, ნაწილობრივ მარტიალური, მთლად ისეთი, როგორც

---

[1] ჯეჯოზე გავლით < პ ა ლ. [2] ღამე გავათიე – გასათევი ბინა < პ ა ლ. [3] ღარულას-ჴევი (ვ ა ხ უ შ ტ ი 160). [4] და უფრო მაღლა – საკაო < პ ა ლ. [5] პატარა მდ. ჭალაზე მდებარე < პ ა ლ. [6] ჭალიდან ჩვენ [გავსულიყავით] < პ ა ლ. [7] მასზე < პ ა ლ.

der Kirche vorzüglich. Beide haben viel Aether. Es ist merkwürdig, daß diese heilsamen Quellen sich so nahe sind, denn in chronisohen Krankheiten sind beide wesentlich nöthig; der Gebrauch der inartialischen muß auf den Gebrauch der alkalischen folgen.

Das alkalische Wasser gebrauchen die Einwohner zum ordinairen Getränke. Sie sauren damit Brod ein, welches davon hoch aufgeht, und ohne Salz angenehm schmeckt.

Bey diesen Quellen spürt man, wie bey 0ni, einen Veilchengeruch, in neuen Gruben am stärksten. Auch hier wird der Dunst von gichterischen Kranken mittelst in die Erde gestochenen Rohrhalmen eingesogen.

Anguis fragilis, Vespertilio alpinus und Meloe electrica nigra, pectore aurantiaco wurden mir hier zu Theil.

Bey Utsera waren Wallnüsse und kleine blaue Pflaumen (georg. Gognoscha) häufig.

Man war hier noch mit der Waizenerndte beschäftigt. Hier ward, wie in ganz Georgien, meist Triticum aestivum (georg. Kulago)[1] noch weniger, aber Triticum monococcum (georg. Sonderi)[2] gebauet. Letztere soll das weißeste Brod geben. Man hängt die Waizengarben auf Stangen, damit die Luft rundum spiele, und ihre Trocknung bewirkte. Mais, türkische Bohnen und Erbsen bauet man hier häufig. Clematis flaniul]a, Poeonia officinalis und Hedera helix wuchsen hier.

Den 24sten Jul. Von Utsera weiter am Flusse Rion hinauf, hatten wir Dschidro, Belladom und Glolas, wo eine Brücke über den Rion ist und wo in der Nähe der Tschrialis und Bokwa einfallen, und der Berg Kedela nicht weit ist. Fast gegenüber steht Tschiora, mit seinen Feldern. Denn kamen wir nach Chebi Hier stand das Barometer auf 24 Zoll. Der Ursprung des Rion von hier in NNO. Der Weg von Chebi nach Dugor geht in NO., nach Balkar in NW. Unser Weg hieher ging überhaupt in NNW. Bey Chebi endigte ich' meine Gebiirgreise am Fuße des Schneegebürgs, gegenüber Stardugor am nordlichen Fuß des Schneegebürgs, wo ich in vorigen Jahr um diese Zeit war.

Den 25sten Jul. traten Wir die Rückreise an, und ritten von Chebi in SO. und OSO.

ln 3 1/2 Stunden hatten wir 8 größere und kleinere Bäche und an einein der letztern eine Kirche. Der Weg gieng besonders über zwey sehr hohe Berge.

Den 26sten Jul. hatten wir wieder eine Tufwasserquelle, und denn eine martialische die nach Schwefelleber riecht und mit starkem Gemurmel Sprudelt. Wir kamen nach Tschala.

Den 27sten, des Morgens, begab ich mich nach der Höhe von Seelewi, wo das Barometer auf 22 1/2 Zoll stand.

---

[1] ქვემოთ (იხ. „იმერეთი“) გიულდენშტედტი ასახელებს Chuluga-ს.

[2] Sonderi] უნდა ყოფილიყო Sanduri.

თერგზეა სიონთან და კობთან. ტუტიანი და მისგან სულ ახლოს მომდინარე მარტიალური წყაროები უმთავრესად არის ეკლესიის ბოლოს. ორივე შეიცავს ბევრ ეთერს. საკვირველია, რომ ეს სამკურნალო წყაროები ერთმანეთისგან ასე ახლოს არიან; ქრონიკულ დაავადებათათვის ორივეს არსებითი მნიშვნელობა აქვს და მარტიალურის ხმარება უნდა მისდევდეს ტუტიანისას.

ტუტიან წყალს მოსახლეობა ხმარობს სასმელად. ისინი ამით ამჟავებენ პურის ცომს, რომელიც მისგან მაღლა იწევს და უმარილოდაც მშვენიერი გემო აქვს.

ამ წყაროებთან, როგორც ონთან, იგრძნობა იის სუნი და ახალ ორმოებში უფრო მეტად. აქაც მიწაში ჩარჭობილი ლერწმის მილების საშუალებით ამოსწოვენ ხოლმე ნიკრისიანი ავადმყოფები ორთქლს.

აქ მე შემხვდა მყიფი ბოხმეჭა, ალპური ღორჯო და Mლოë ელეცტრიკა (წავი), ოქროსფერი მკერდით.

უწერასთან ხშირი იყო კაკლის ხეები და პატარა ლურჯი ქლიავი (ქართულად ღოღნოშო).

აქ ახლა პურს მკიდნენ. აქაც, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, უმთავრესად მოჰყავთ Trtiticum aestivum(ქართულად კულაგო [?]), უფრო ცოტა კი Triticum monococcum (ქართულად ზანდური). უკანასკნელი უნდა იძლეოდეს თეთრ პურს. ბულულს სდგამენ სარებზე, რათა ნიავი გარშემო უვლიდეს და გაშრობას ხელი შეეწყოს. სიმინდს, ლობიოს და მუხუდოს ბევრს თესენ. აქ ხარობს კატაბარდა, Poeonia 0fficinalis და ჩვეულებრივი სურო.

24 ივლისი. უწერის შემდეგ მდ. რიონზე ზემოთ გავიარეთ ჰიდრო (იქნებ ციდრო?), ბელადომი და გლოლა, სადაც არის ხიდი რიონზე და სადაც, ახლოს, ერთვიან [მას] ჭრიალისი და ბოყვა და საიდანაც არც ისე შორსაა მთა კედელა. თითქმის პირდაპირ დგას ჭიორა, თავისი მინდვრებით. შემდეგ მივედით ღებში. აქ ბარომეტრი უჩვენებდა 24 დუიმს. რიონის სათავე აქედან არის ჩრდილოეთ - ჩრდილო-აღმოსავლეთით. გზა ღებიდან დუგორში მიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მალყარისკენ – ჩრდილო-დასავლეთით. ჩვენი გზა აქ საერთოდ მიდიოდა ჩრდილოე – ჩრდილო-დასავლეთით.

თოვლიანი ქედის ძირას, ღებთან დავამთავრე ჩემი მოგზაურობა მთებში, სტარდუგორის პირდაპირ, [რომელიც მდებარეობს] იმავე თოვლიანი მთის ჩრდილოეთის ძირას; იქ მე გასულ წელს ამავე დროს ვიყავი.

25 ივლისს წამოვედით უკან და გამოვეშურეთ ღებიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

3 ½ საათში გავიარეთ 8 დიდი და პატარა მდინარე და ერთ-ერთ უკანასკნელზე [შეგვხვდა] ეკლესიაც. გზა ძირითადად მიდიოდა ორ ძალიან მაღალ მთაზე.

26 ივლისს კვლავ შეგვხვდა ტუფიანი წყარო, და შემდეგ მარტიალური, რომელსაც გოგირდის [ღვიძლის] სუნი ჰქონდა და დიდი ჩხრიალით გადმოდიოდა. ჩვენ მივედით ჭალაში.

27 ივლისს დილით გავემართე ძეგლევის მწვერვალისკენ, სადაც ბარომეტრი იდგა 22 ½ დუიმზე.

Hier wachsen Hypericum orientale, Cymbalaria, Rhododendron ponticum und am Schneeberge Pyrola magna, Swertia perennis, Pedicularis rostrata 5 Fuß hoch, Caltha palustris, Azalea, Ruscus u. dergl.

Den 28sten Jul. kamen wir nach Oni und Wertetli[1] zurück.

Den 29sten Jul. waren wir wieder in. Zcßi.

Den Bosten Jul. Von der Brücke hatten wir auf dein Ritt von drey viertel Stunden in W. und NNW. 2 Bäche, dann in NNW. nach einer Stunde das Flüßchen liitzeandi[2] und nach einer viertel Stunde in N. Sardmeli. Von hier 1 Stunde in W. den Fluß Tsordschi und nach drei viertel Stunden Kwantsch-chara.

Den 31sten Jul. Nach einer halben Werst […] einem kleinen Bach und nach anderthalb W. über das Flüßchen Gele. Von demselben wieder anderthalb W. Tola und denn das Flüßchen Aski. Wir gierigen nach Zeßi zurück.

Den lstenAugust. lch hatte bei Zessi übernachtet und brach des Morgens von da[3] auf meinem schon den 18ten Jul. gemachten Wege nach S-chartali auf[4]. Daselbst ich nach 3 St. Ankam[5]. Ich merke noch auf deinselben an, daß das Dorf Abralauli nahe am linken Ufer des Rions, an der rechten des daselbst einfallenden Bachs Krichura steht. Ueber Abralauli stehen die Dörfer Llori und Iza höher, südlicher und an dein sich erhebenden Gebürge. Achalsopeli liegt Abralauli gegenüber. Auch Semokrichi und Kwemokrichi stehen am Krichura. Nach 3 Stunden kamen Wir bey S-chartali ins Sommerhoflager des Zaars, in welchem sich jezo die ganze zarische Familie befand.

Als ich dein Zaar gegen Abend die Aufwartung machte, zeigte er mir eine gelbe thonigte, mit Glimmer vermischte Erde und einige Stücken Schwefelkies. Beide hatten durch ihren goldfarbnen Glanz Aufmerksamkeit erregt. Der Kies ist in drusiger Form im Kalksteingebürge bey S-chartali nicht selten und macht oft an den Wänden der Klüften martialische Salzbeschläge.

Den 2-ten und 3-ten August brachte ich, der Ruhe meiner Begleiter und Pferde wegen, im Hoflager zu, schrieb für die Keyserl. Akademie der Wissenschaften einen Bericht, den ich an den rußisehen Charge des Affaires Lwow nach Krzchinwal, wo er mit dem Zaar Heraklius seyn sollte, schickte und erhielt einige Nachrichten zur Kenntniß dieses Landes.

lm Hoflager waren jezo auch der Metropolit Maxim und der Saltuchses David, Bruder aus der fürstlichen Familie Abaschisi, deren Vetter Koichosro mit der Tochter des Zaaren Dareschan verlobt war. Der. Metro-

---

[1] uncl Werfetli < *P.*

[2] Kitzeaudi, *G.*] Kizeardi, *P.*

[3] lch hatte bei Zessl – Norgens von da, *G.*] traten wir die Reise von Zeßi, *P.*

[4] auf. *G.*] an, *P.*

[5] Daselbst ich nach 3 St. ankam < *P.*

აქ იზრდებოდა აღმოსავლური კრაზანა, კიმბალარია, შქერი და თოვლიან მთაში – Pyrola magna, მუდმივი გაბლუარა, 5 ფუტის სიმაღლის ნისკარტა სატილია, დიდბაია, იელი, თაგვისარა და მისთ.

28 ივლისს დავბრუნდით ონში და ველთეთრში[1].

29 ივლისს ვიყავით კვლავ წესში.

30 ივლისი. ხიდიდან 3/4 საათის მგზავრობის შემდეგ დასავლეთისკენ და ჩრდილოე – -ჩრდილო-დასავლეთისკენ გავიარეთ 2 მდინარე, შემდეგ ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით [კიდევ] 1 საათში მდინარე კიცეაუდი (რიცეული?) და [კვლავ] 1/4 საათში ჩრდილოეთით სადმელი. აქედან 1 საათის სავალზე დასავლეთით [გავიარეთ] მდინარე ჩორჯი (?) და 3/4 საათში – ხვანჭკარა.

31 ივლისი. ნახევარ ვერსზე პატარა მდინარეზე [გადავედით] და 1 1/2 ვერსის შემდეგ მდ. ღელეზე [გავედით]. აქედან კიდევ 1 1/2 ვერსზე იყო ტოლა და შემდეგ მდ. ასკი. ჩვენ დავბრუნდით წესში.

1 აგვისტო. ღამე გავათიე წესში და დილით გავედით იქიდან[2], ჯერ კიდევ 18 ივლისს გავლილი გზით, სხარტალისკენ. იქ მე მივედი სამ საათში[3]. მის შესახებ მე აღვნიშნავ კიდევ, რომ სოფ. ამბრალაური რიონის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მის შენაკად კრიხულის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს. ამბრალაურს ზემოთ, მაღლა არის სოფლები გორი და იწა უფრო სამხრეთით და ამაღლებულ მთაზე. ახალსოფელი მდებარეობს ამბრალაურის პირდაპირ. ასევე ზემო კრიხი და ქვემო კრიხი არიან კრიხულაზე. 3 საათში მივედით სხარტალში – მეფის საზაფხულო ბანაკში, სადაც ახლა მეფის მთელი ოჯახი იმყოფებოდა.

როცა მე საღამოს ვინახულე მეფე, მან მე მაჩვენა ყვითელი თიხიანი, ქარსნარევი მიწა და რამდენიმე რკინის კოლჩედანის ნაჭერი. ორივე თავისი ოქროსფერი ბრჭყვიალით იპყრობდა ყურადღებას. რკინიანი კოლჩედანი დრუზის (მტევნის) ფორმით სხარტალის კირქვიან მთებში არც თუ იშვიათად გვხვდება და ხშირად ხევების კედლებზე სტოვებს მარტიალურ მარილის ნალექს.

2 და 3 აგვისტო, ჩემი გამყოლები და ცხენების დასვენების მიზნით, გავატარე სამეფო ბანაკში, საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისათვის დავწერე რაპორტი, რომელიც მე გავუგზავნე ქრცხინვალში რუსეთის საქმეთა რწმუნებულს ლვოვს, სადაც ის უნდა ყოფილიყო მეფე ერეკლესთან ერთად, და შევაგროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად.

სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სალთხუცესი (სახლთუხუცესი) დავითი, – თავად აბაშიძეთა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, დანიშნული ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება

---

[1] და ველთეთრში < პ ა ლ.

[2] ღამე – იქიდან, გ ი უ ლ.] განვაგრძეთ გზა წესიდან, პ ა ლ.

[3] იქ მე მივედი სამ საათში < პ ა ლ.

polit war vor 3 Jahren in St. Petersburg gewesen, um Beystand wider die Unterdrückungen der Türken zu erbitten, den der Zaar auch bald darauf mit dem glücklichsten Erfolge erfahren. Die Eparchie des Metropoliten ist um Kutais, daher er auch Kutateli genannt wird. Beyde Brüder schienen nicht Vierzigjiihrig und vernünftige, wohldenkende Männer zu sein.

Nächst der Familie Abaschisi, die die ansehnlichste dieses Staates ist, ist es die Familie Zulukisi, in deren Distrikt S-chartali liegt, welches zu Radscha gerechnet wird. Er reicht vom linken Ufer des Krichura, an der linken des Rion hinab, bis an den Distrikt Letschkum und Okriba, und enthält 30 Dörfer. Ich habe schon erzählt, daß es der alte Vetter Pata. mit dem Radschis Eristaw hielt und bey dessen Fall zum Dadian flohe darüber ist er Dadians Schwiegervater geworden. Die beyden Brüder Pata und Gecrgi sind Lieblinge des Zaars Solomon, scheinen aber, 0b sie gleich im besten Alter sind, schwach und unentschlossen.

Auch aus der fürstlichen Familie Lordkipanisi[1], die dem Zaar verwandt ist, lernte ich einen etwan 30 jährigen sehr wakern Mann kennen, der ein Vetter des Zaren ist, indem sein Vater und des Zaren Mutter Geschwister waren[2].

Aus der fürstl. Familie Guriel war der Bischof aus G.uriel der in Schamokmed seinen Siz hat und Schamokmedeli genannt wird, am Hofe. Der Zaar stand mit der Familie Guriel in Unterhandlung und hatte von derselben Geißel genommen. Diese Unterhandlung betrieb der Bischof, ein 10 jähriger Greis. Er besuchte mich und sagte mir von Guriel das Folgende: Ausser dem Kloster Schamokmed sind auch Tschumali und Chino ansehnliche Oerter in Guriel. In dieser Provinz wird georgianisch im ime retischen Dialect, gegen Trapezunt zu aber mingrelisch geredet. In Guriel sind viele, theils ansehnliche christliche[3] Kirchen, die mehresten aber stehen wüst, weil die Einwohner wegen türkischer Bedrückungen zu einein großen Theil Muhamedaner geworden. Sonst erhielt Guriel Salz aus der Krim, jezo aber litte man daran Noth.

In S-chartali erhielt ich eine Melone, aus Imeretien, 2 engl. Fuß lang und 8 Zoll im größesten Durchmesser dik; die Schale war grün, das Fleisch gelb.

Vom Lolio temulento im Brodtc wurden alle meine. Begleiter mit einem Schwindel, Kopfweh und phantastischen Träumen geplagt.

Den 4ten August. Auch diese Nacht war noch bei Schartali vergangen[4]. Gegen Mittag trat ich von S-cliartali die Reise nach Okriba und tiefer in Imereti an. Der Zaar ließ mich durch die Fürsten David Meschi, Taimuras Lordkipanisi und Nikola Zereteli begleiten; lezterer ist zaarischer Dollmetscher.

---

[1] Lordkipanisi, corr.] Bardkwenisi. *P.*

[2] der ein Vetter des Zaren – Geschwister waren < P.

[3] christliche < *P.*

[4] auch diese Nacht – vergangen < *P.*

თურქთა [ჩაგვრის] წინააღმდეგ, რაც მეფეს მალე აღმოუჩინეს და ამას კეთილი შედეგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, ჭკვიანი და საღად მოაზროვნე ადამიანები.

აბაშიძეების [გვარის] გვერდით, რომლებიც ყველაზე მაღლა დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც; მათ მხარეში არის სხარტალი, რომელიც რაჭას ეკუთვნის. ეს [მხარე] რიონის მარცხენა მხარეზე, ქვევით, კრიხულის მარცხენა ნაპირიდან აღწევს ლეჩხუმამდე და ოკრიბამდე და მასში შედის 30 სოფელი. მე უკვე ვთქვი, რომ მოხუცი ბიძაშვილი პაატა კავშირში იყო რაჭის ერისთავთან, მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი, მიუხედავად იმისა რომ საუკეთესო ასაკში არიან სუსტები და გაუბედავები ჩანან.

აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან[1].

გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა, რომელსაც აქვს საჯდომი შამოქმედში და მას ჰქვია შამოქმედელი. მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მძევლები ჰყავდა მისგან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი. მან მინახულა მე და გურიაზე მითხრა შემდეგი: შამოქმედის მონასტრის გარდა მნიშვნელოვანი ადგილები გურიაში არის ჯუმალი[3] და ხინო. ამ პროვინციაში ლაპარაკობენ ქართულად იმერულ დიალექტზე, ტრაპეზუნდისკენ კი მეგრულად [ლაპარაკობენ]. გურიაში არის ბევრი დიდი ქრისტიანული[4] ეკლესია, რომელთა უმრავლესობა დანგრეულია, რადგან მოსახლეობა თურქთაგან ტანჯვის გამო უმეტეს წილად გამაჰმადიანდა. საერთოდ გურია იღებდა მარილს ყირიმიდან, ახლა კი ამ მხრივ უჭირდა.

სხარტალში მე მივიღე ნესვი იმერეთიდან, 2 ინგლისური ფუტის სიგრძისა და 8 დუიმი სისქისა, ყველაზე დიდ განივკვეთში; ქერქი იყო მწვანე, ხორცი კი ყვითელი.

პურში შერეული ღვარძლისაგან ყველა ჩემ თანმხლებს თავბრუ დაეხვა, თავი ასტკივდა და ფანტასტიურ ბოდვაში გადავარდა.

4 აგვისტო. ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ[5]. ნაშუადღევს სხარტალიდან გავემგზავრე ოკრიბაში და იმერეთის სიღრმეში. მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი.

---

[1] მეფის ბიძაშვილი – და-ძმები არიან < პ ა ლ.

[2] გიულდ. აქ ყველგან გურიას ეძახის „გურიელი“.

[3] ჯუმათი.

[4] ქრისტიანული < პ ა ლ.

[5] ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ < პ ა ლ.

Bis Chotewi hatte ich einen schon gereiseten Weg, der, da es bergab gieng, nur eine halbe Stunde kostete. Von Chotewi, an dem Bach, an welchem das Dorf steht, hinauf bis Agara, bey welchem ein kleiner, aber sehr tiefer (3 Faden)[1] See ist, der einige 100 Schritte im Umfang hat[2], und deswegen nur an den Ufern Nymphaea lutea vertrug. In dem Morast um diesen See ist Betula alnus, Bliamnus frangula, Lythrum salicaria, Alisma plantago, Ranunculus lingua, Menyanthes trifoliata, die ich bisher im Kaukasus noch nicht gehabt.

Von Agara noch drey viertel Stunden das Dorf und Kloster Nikor-Ziniinda, der Siz des Bischofs Nikor Zimindeli, auf der Höhe des Kalksteingebürgs. von S-chartali in gerader Linie nur 5 Werst in W. Es hat eine aus Werkstücken erbauete Kreuzkirche, 20 Schritte lang und 15[3] breit. Die biscliöfl. Wohnung ist von Holz erbauet, aber vielleicht das größeste und regelmäßigste Gebäude Imeretiens 35 Schritte lang und[4] 25 Schritte breit. In der Kirche waren viele Georgienritter und andere Heilige mit griechisch beygeschriebenen Namen gehauen, aber nirgends Inschriften. Vor wenig Jahren waren Türken hier, die viel ruinirt und die Kirche ihres Schmucks beraubt haben[5].

Hier kam ich nach einem 4-wöchentlichen Herumziehen im Distrikt Radscha, aus demselben[6]. Es sind überhaupt 112 Dörfer und Festungen au dem Distrikt Radscha und man kann an 5600 streitbare Manne hiezu rechnen[7].

Den 5 August 1772. Ich brach heute Morgens von Nikorziminda auf. Der Weg gieng 1/2 St. nach SW. längst dem jezt trocknen Flußbette des Baches Cherga[8]. Dieser ist im Frühlinge ein Bäume fortreißender Fluß, der überschwemmt. Sein weniges Wasser verliert sich in den Kluften des Kalkfelsens völlig, in welchen es mit Geräusch fortläuft und von hier 1 Stunde in NNW. Wieder aus dem Felsen hervorbricht. Ich besuche diesen Ort. In einer 200 Schritte breiten, tiefen Kalkfelsen-Kluft floß an 2 Stellen Wasser hervor, aber weit mehr als der verschlungene im Bach hatte. Es sollen mehr Wasser auf gleiche Weise verschwinden. In diesen Höhlen hatte Tropfwasser Salactitzapfen gebildet und mürben weißlichen Tuf in Gestalt einer weißlichen Erde abgesezt.

In dieser Höhle saß ein Julus, der mir vom Linneischen verschieden scheint. Ich nannte ihn Julus rupestris*.

---

[1] 3 Faden < *P.* [2] der einige 100 Schritte im Umfang hat < *P.* [3] 15, *G.*] 14, *P.*
[4] 35 Schritte lang und < *P.* [5] Vor wenig Jahren – beraubt haben < *P.*

[6] ამას გიულდენშტედტის დედანში მოსდევს რაჭის სოფლებისა და ციხეების ჩამოთვლა და ამ მხარის ზოგადი აღწერა, რაც პალასთან გვხვდება შემდეგ; ამიტომ აქ მას არ მოვიყვანთ.

[7] Es sind überhaupt – hiezu rechnen < *P.*

[8] 1772. Ich brach – Cherga, *G.*] verließen wir Nikor Ziminda früh. Wir folgten dem trocknen Flußbette des Baches Cherga eine halbe Stunde, *P.*

[9] J. bipollicaris, pennae anserinae crassitie; caput breve, depressum nigrum; antennae 5 articulatae, nigrae; corpus cylindricum, rigidum, livide nitens, segmentis an-

ხოტევამდე მივდიოდით უკვე გავლილი გზით, რომელსაც, რადგან დაღმართ მიდიოდა, 1/2 საათს მოვუნდით. ხოტევიდან, მდინარეზე, რომელზეც სოფელი დგას, ზევით [გავიარეთ], აგარამდე, რომლის ახლოსაც პატარა, მაგრამ ძალიან ღრმა (3 საჟენი)[1] ტბა არის, რომლის წრეწირიც 100 ნაბიჯს შეადგენს[2] და რომლის ნაპირზეც მხოლოდ ჭაობის ლოტოსი იზრდებოდა. ჭაობში (?) ამ ტბის გარშემო არის არყის ხე, ხეჭრელი, ცოცხმაგარა, წყლის მრავალძარღვა, ბაია, წყლის სამყურა, რომლებიც მე აქამდე კავკასიაში ჯერ არ შემხვედრია.

აგარიდან კიდევ 3/4 საათის სავალზე იყო სოფელი და მონასტერი ნიკორწმინდა, ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი; [ის მდებარეობს] კირქვიანი მთის მწვერვალზე, სხარტალიდან პირდაპირი ხაზით დასავლეთისკენ მხოლოდ 5 ვერსზე. მას აქვს თლილი ქვისაგან ნაშენი ჯვარის ტიპის ეკლესია, 20 ნაბიჯი სიგრძისა და 15 სიგანისა. ეპისკოპოსის საცხოვრებელი ხისგანაა აშენებული, მაგრამ ის, ალბათ, უდიდესი და ყველაზე წესიერად აგებული შენობაა იმერეთში. მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და[3] სიგანე 25 ნაბიჯი. ეკლესიაში ბევრი იყო წმინდა გიორგი და სხვა წმინდანები ამოკვეთილი, ბერძნულად დაწერილი სახელებით, მაგრამ სხვაგან არსად არ იყო წარწერები. ცოტა ხნის წინათ აქ იყვნენ თურქები, რომლებმაც ბევრი რამ დაანგრიეს და ეკლესია გაძარცვეს[4].

4 კვირას ვიმოგზაურე რაჭაში, და შემდეგ გავედი აქედან (ან: – აქ მოვედი რაჭაში 4 კვირის მოგზაურობის შემდეგ – გ. გ.). საერთოდ რაჭაში არის 112 სოფელი და ციხე და შეუძლიათ 5600 მეომრის გამოყვანა[5].

5 აგვისტო 1772 წ. დღეს დილით გავედი ნიკორწმინდიდან. გზა 1/2 საათი მიდიოდა სამხრეთ-დასავლეთისკენ ამჟამად დამშრალ მდ. ხერგის კალაპოტის გაყოლებით[6]. ეს მდინარე გაზაფხულზე ადიდდება ხოლმე და მოაქვს ხეები. მისი ისედაც ცოტა წყალი მთლიანად იკარგება კირქვიანი კლდეების ხეობაში, რომელშიც ის ხმაურით მიედინება; აქედან 1 საათში ჩრდილოეთით – ჩრდილო-დასავლეთით კვლავ გამოდის კლდეებიდან. მე ვინახულე ეს ადგილი. 200 ნაბიჯი სიგანის ღრმა, კირქვიანი კლდეების ხევში ორ ადგილას წყალი ამოდიოდა, მაგრამ გაცილებით მეტი, ვიდრე ჰქონდა ნაკადულს, რომელიც იკარგებოდა. ამგვარადვე უნდა იკარგებოდეს უფრო მეტი წყალი. ამ ღრმულებში წვეთ-წვეთ ვარდნილმა წყალმა სტალაქტიტები გააკეთა და ფხვიერი მოთეთრო ტუფი დაილექა მოთეთრო მიწის სახით.

ამ გამოქვაბულში იჯდა Julus, რომელიც ლინეისეულისაგან განსხვავებული მეჩვენება. მე მას დავარქვი კლდის იულუსი.

---

[1] საჟენი < კ ა ლ. [2] რომლის წრეწირიც – შეადგენს < პ ა ლ. [3] მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და < პ ა ლ. [4] ცოტა ხნის წინათ – ეკლესია გაძარცვეს < პ ა ლ. [5] საერთოდ რაჭაში – გამოყვანა < პ ა ლ.

[6] 1772 – გაყოლებით, გ ი უ ლ.] დავტოვეთ ნიკორწმინდა ადრე. ჩვენ 1/2 საათი მივყვებოდით მდ. სერგის გამშრალ კალაპოტს, პ ა ლ.

---

nularibus 58, extremitate obtusa; linea fusca spinali continua, punctis nigricantibus, ad latera in singulo segmento solitariis. Pedes breves cursorii, acuminati. utrinque 108, e singulo segmento 2, procedentes, sed segmenta 4 et 5, quae processus 4 brevissimos tobtusos, foramen obtegentes emittunt. et 2 ultima pedibus carent.

Es giebt dieser Julus einen sehr flüchtigen, Nase und Augen reizenden Geruch, mit welchem die ganze Höhle angefüllt war.

An der steilen ostlichen Wand dieser Kluft ist neben dein hervorbrechenden Wasser, welches unter dein Namen des Bachs Schaurula zwischen Barenula und Badschi[1] zum Rion fließt, eine Einsiedeley (Udobna) angebracht, in welcher 10 Mönche sich aufhalten[2].

Rothbuchen, Buxus sempervirens und Prnnus lusitaniea sind in dieser Kluft häufig.

Wir kehrten nach dein Ort, wo sich der Cherga verliert, zurück, und hatten von da, nach 1 Stunde in SW., einen See von etlichen hundert Schritten Umfang[3], der sehr tief war. Wir ritten noch eine Stunde in W. und immer etwas bergan. Die Oberfläche war Thon. Von hier ging es bergab, gegen den steilen Abfall des Jugi subalpini. Der Kalkfelsen lag hier blos und hatte einen gemachten Weg, der als ein schmaler Steig den Pferden sehr sauer ward. Da es den ganzen Tag geregnet hatte, konnten weder Menschen noch Pferde auf den bloßen Kalkstein an einigen(?) und auf dem Thon an andern Stellen festen Fuß fassen. Weiter hinab hatten wir das Dorf Sugnuri. Es liegt von Nikor Ziminda in gerader Linie in SW. etwan 10 Werst, unser Weg aber war wenigstens 18 Werst.

Die Höhe des Jugi ist unbewohnt, und über derselben gehen verschiedene Wege aus Radscha nach Imereti; noch einige Werste westlicher von unserem gemachten Riege gehet ein noch steilerer Weg über dein Berg. Ziminda Georgi genannt, auf dein eine berümte, wüste Kirche stehet; der dritte Weg gehet ostlicher Voll S-chartali, nach dem Dorfe Muchura und der Festung Schaupawari; der vierte ist noch ostlicher von Tschkmeri nach Sazeretlo und dieser ist der beste, indem sich hier das Gebürge sanft zur Kwirila senket[4].

Die Höhe wird von ungeheuren Buchenwaldung bedeckt; auf unsern Wege aber hatten wir vorzüglich Fagus castanea, Azalea pontica und Rhododendron caucasicum (Flora ross. 1 t. 31), die ich hier zuerst sahe, Vaccinium arctostaphylos und Betula alnus.

Den 6 August. An diesem Tage erholten sich Menschen und Pferde von der gestrigen sehr grossen Abmattung, in Sugnuri. Dies ist ein Dorf des Distriktes 0kriba, der sich an der Südseite des iugi subalpini erstrekt[5].

Den 7ten August. Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen[6]. Von Sugnuri hatten wir nach dreyviertel Stunden die Festung Sazeri am Tscha-

---

[1] zwischen Bar. und Badschi < *P.* [2] sich aufhalten. *G.*] waren, *P.* [3] Umfang < *P.*

[4] Die Höhe des Jugi – zur Kwirila senket, *G.*] Es gehen mehrere Wege über dieses Gebürge nach Muchura und der Festung Schaupawari, nach Sazeretlo, u. a. m. einer geht über den steilen Berg. der nach einer Wüsten Kirche Ziminda Georgi heißt, *P.*

[5] Den 6 August – erstrekt. *G.*] Sugnuri, wo wir den 6-ten August blieben, liegt schon im Distrikt Okriba, *P.* გიულდშტედტის დედანში ამას მოსდევს ოკრიბის სოფლებისა და საზღვრების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგა გვ. 401-ზე.

[6] Diese Nacht war noch in Sugnuri vergnngen < *P.*

ეს Julus-ი უშვებს ძალიან მქროლავ, ცხვირის და თვალის გამაღიზიანებელ სუნს, რომლითაც სავსეა მთელი გამოქვაბული.

ამ ხეობის აღმოსავლეთ ციცაბო კედელზე, აქ გამომდინარე წყალზე, რომელიც მდ. შაურულას[1] სახელით მიედინება რიონისკენ ბარენულასა და ბაჯს შორის[2], არის განდეგილთა სადგომი (უდაბნო), რომელშიც 10 ბერი ცხოვრობს.

წითელი წიფელი, ბზა და ტყემალი ბევრია ამ ხევში.

ჩვენ დავბრუნდით უკან იმ ადგილამდე, სადაც ხერგა იკარგება და იქიდან 1 საათში სამხრეთ-დასავლეთით მივედით ტბასთან, რომლის წრეწირიც რამდენიმე 100 ნაბიჯს უდრის და ძალიან ღრმა არის. ჩვენ კიდევ 1 საათი მივდიოდით დასავლეთისკენ და სულ აღმართ. ზედაპირი იყო თიხა. აქედან გზა დაეშვა ალპური ქედის ციცაბო ფერდის პირდაპირ. კირქვის კლდე აქ ტიტველი იყო და მასზე გადიოდა აქ გაყვანილი გზა, რომელიც ვიწრო ბილიკს წარმოადგენდა და ცხენებისთვის ძნელსავალი იყო. რადგან მთელი დღე წვიმდა, არც ხალხს და არც ცხენებს არ შეეძლოთ ფეხი მტკიცედ მოეკიდებინათ ზოგ ადგილას ტიტველ კირქვაზე და ზოგანაც თიხაზე. შემდეგ ქვევით გავიარეთ სოფ. ძუყნური. ის მდებარეობს ნიკორწმინდიდან პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისკენ დაახლოებით 10 ვერსზე, ჩვენი გზა კი შეადგენდა სულ ცოტა 18 ვერსს.

ქედის თხემი დაუსახლებელია და მასზე გადის სხვადასხვა გზა რაჭიდან იმერეთისკენ; ჩვენ მიერ გავლილი გზიდან კიდევ რამდენიმე ვერსზე დასავლეთით გადის უფრო ციცაბო გზა მთაზე, რომელსაც წმინდა გიორგი ეწოდება; მასზე დგას ცნობილი, დანგრეული ეკლესია; მესამე გზა მიდის სხარტალიდან აღმოსავლეთისკენ სოფ. მუხურასა და ციხე შაუპოვარისკენ; მეოთხე არის კიდევ უფრო აღმოსავლეთით შქმერიდან საწერეთლოსკენ და ეს არის საუკეთესო, რადგან აქ მთა ყვირილამდე ძალიან დამრეცად ეშვება[3].

თხემი დაფარულია წიფელის უღრანი ტყით; გზაზე კი ჩვენ უმეტესად გვხვდებოდა წაბლა წიფელი, იელი და დეკა, რაც აქ პირველად ენახა, კავკასიური მოცვი და არყის ხე.

6 აგვისტო. დღეს ხალხმა და ცხენებმა დაისვენეს ძუყნურში გუშინდელი დიდი მოქანცვის შემდეგ. ეს არის ოკრიბის სოფელი, რომელიც გადაჭიმულია ალპური ქედის სამხრეთ მხარეზე[4].

7 აგვისტო. ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ[5] ძუყნურიდან 3/4 საათში გავიარეთ ციხე საწირე მდ. ჭალაზე. ის ეკუთვნის თავად ხეიძეს, და აქვს სწორ-

---

[1] შარეულა.

[2] ბარენულასა და ბაჯს შორის < პ ა ლ.

[3] ქედის თხემი – დამრეცად ეშვება, გ ი უ ლ.] ამ მთაზე გადის რამდენიმე გზა მუხურისაკენ და ციხე შაუპოვარისკენ, საწერეთლოსკენ და ა. შ. ერთ-ერთი მიდის ციცაბო მთაზე, რომელსაც დანგრეული ეკლესიის მიხედვით ჰქვია წმინდა გიორგის (8თა), პ ა ლ.

[4] 6 აგვისტო - მხარეზე, გ ი უ ლ.] სუგნშრი [ძუყნური] სადაც ჩვენ 6 აგვისტოს დავრჩით, მდებარეობს ოკრიბის მხარეში, პ ა ლ.

[5] ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ < პ ა ლ.

la. Sie gehört der fürstl. Familie Cheidsi und hat durch eine Ringmauer[1] die Form eines Vierecks, jede Seite ist 50 Schritte lang und in jeder Ecke ein Schiesthurm. Sie liegt zwischen den Submontanis, Ebene und ein[em] Gebüsche[2]. Hier ritten Wir durch den 30 Schritte breiten, 2 Fuß tief.[3], trägen, trüben Tschala, der in Rion unter Kutais sich ergiest[4], 8 Werst unter seinem Ursprunge. An seinem linken Ufer hinab hatten wir nach 1 Stunde das Dorf Chresili. Daselbst wir Halte machtenb. Dieser Ort ist hier wegen eines vor 10 Jahren, zwischen den Türken und dem Zuar Solomon gelieferten Treffens berühmt.

Nach dem wir hier Mittag gehalten[6], ritten wir von hier noch zweymahl durch den Tschala und entfernten uns von dessen Westseite[7]. Nach l Stunde von Chresili hatten wir das Dorf Zichia an einem kleinen Bach, neben einer Wüsten Festung.

Nach wieder einer Stunde kamen Wir in NN-Westlicher Richtung nach Antoria an dem großen Bache Gwawana. Es Wird von 50 judischen Familien, die vor einigen Jahren aus mehrern Dörfern, in welchen sie zerstreut wohnten, hier zusammengebracht Wurden, bewohnt. Sie wohnen in Hütten von Strauch geflochten mit Gomisstroh bedeckt, in engen Gassen. welches auffällt. da. sonst die Georgianer in Okriba gern weit auseinander und im Gebüsch zerstreuet wohnen. Es isr in Antoria alle Freytage Markt-

Von diesem Dorf kamen wir heute noch nach 1/2 St. nach NW[8] dem 3 Werst entfernten Dorfe Gurna. Daselbst wir Halte machten[9].

In der südlichen und niedrigem Gegend von Radscha und hier ist Diospyros lotus georg. Churma in Obstgärten häufig und von Größe der Birnbäume. Nicht weniger häufig Sind Wallnüssc, Feigen, Kirschen, Pflaumen, Aepfel, Birnen, Quitten und Pfirsichen. In den Weingärten stehen türkische Bohnen neben den Reben, und Flaschenkürbiße klettern an demselben und umschlingen sie.

Bienen sind überhaupt im Distrikt Okriba häufig. Die Stöcke sind ausgehölte Klötze, 3 Fuß lang, 1 Fuß weit. Man stellt sie ohne Nachsicht imd Reinigung in den Weingärten. Ich kaufte einen Stock für 50 Kop., fand aber den Honig von Azalea schwarzbraun, von bitterhaften Geschmack und für mich ungeniesbar. Gegenwärtig blühete Lamium a1bum, Leonurus cardiaca, Polygonum persicaria, Arctiurn (Lappa) – aus welcher die Bienen Honig sammleten.

---

[1] Ringmauer. *G.*] Mauer, *P.*

[2] sie liegt zwischen – Gebüsche < *P.*

[3] 2 Fuß tief. < *P.*

[4] der in Rion unter Kutais sich ergiest < *P.*

[5] Daselbst wir Halte machten < *P.*

[6] Nachdem wir hier Mittag gehaltcn < *P.*

[7] Westseite, *G.*] linken Ufer, *P.*

[8] 1/2 St. nach NW < *P.*

[9] Gurna. Daselbst wir Halte machten, *G.*] Gema. *P.*

კუთხა გალავანი, ყოველი მხრიდან 50 ნაბიჯის სიგრძისა და ყოველ კუთხეში კოშკით. ის მდებარეობს მთის ძირსა, დაბლობსა და ჯაგნარს შორის[1]. აქ ჩვენ გავიარეთ 30 ნაბიჯი სიგანის და 2 ფუტი სიღრმის[2] მდორე, ამღვრეული ჭალა, რომელიც რიონს ერთვის ქუთაისს ქვემოთ[3]. 8 ვერსზე ქვემოთ მისი სათავიდან, მის მარცხენა ნაპირზე, ქვემოთ 1 საათის სავალზე გავიარეთ სოფ. ხრესილი. აქ ჩვენ შევჩერდით[4]. ეს ადგილი განთქმულია 10 წლის წინათ მომხდარი ბრძოლით თურქებსა და სოლომონ მეფეს შორის.

სადილის შემდეგ[5] აქედან კიდევ ორჯერ გავედით ჭალაზე და დავშორდით მის დასავლეთ[6] ნაპირს. ხრესილიდან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარეზე მდებარე სოფელი ციხია, დანგრეული ციხის ახლოს.

კიდევ ერთი საათის შემდეგ, ჩრდილოეთ ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით ანტორიაში, რომელიც მდებარეობს დიდ მდინარე გვავანაზე. ის დასახლებულია 50 ებრაული ოჯახით, რომლებიც აქ ერთად გადმოასახლეს რამდენიმე წლის წინათ სხვადასხვა სოფლებიდან, რომლებშიც ისინი გაფანტული ცხოვრობდნენ დაწნული წნელის ქოხებში (რომლებიც გადახურულია ღომის ლერწმით), ვიწრო ქუჩებში, რაც თვალში ეცემა ადამიანს, იმიტომ რომ ოკრიბაში ქართველები ერთმანეთისაგან საკმაოდ მოშორებით და (ჯაგნარში) გაბნეულად ცხოვრობენ. ანტორიაში ყველა პარასკევს ბაზრობა იცის.

დღესვე 1/2 საათში[7] მივედით სოფელ გურნაში, რომელიც ამ სოფლიდან ჩრდილო-დასავლეთით[8] მდებარეობს 3 ვერსის მოშორებით. აქ ჩვენ შევჩერდით[9].

რაჭის სამხრეთის და უფრო დაბალ მიდამოებში და აქ ხარობს Diospyros lotus ქართულად ხურმა, რომელიც ხშირია ხილის ბაღებში და სიდიდით მსხლის ხის ოდენაა. არა ნაკლებ ხშირია კაკალი, ლეღვი, ალუბალი, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი, კომში და ატამი. ვენახებში ვაზის გვერდით იზრდება ლობიო და მასზე შემოხვეულია გოგრა.

საერთოდ ოკრიბაში ფუტკარი ბევრია. სკა წარმოადგენს 3 ფუტი სიგრძისა და 1 ფუტი სიგანის გამოფუღურულ მორს. მას სდგამენ ვენახებში ყოველივე მოვლისა და გაწმენდის გარეშე. მე ვიყიდე ერთი სკა (?) 50 კაპიკად, მაგრამ თაფლი იელისგან იყო მუქი ყავისფერი, მომწარო გემოსი და მე ვერ შევჭამე. ამჟამად ყვაოდა ჯინჭრის-დედა შავბალახა, ბოსტნის წალიკა და ოროვანდი, რომლიდანაც ფუტკრები თაფლს იღებდნენ.

---

[1] ის მდებარეობს - შორის < პ ა ლ.

[2] ორი ფუტი სიღრმის < პ ა ლ.

[3] რომელიც რიონს – ქვემოთ < პ ა ლ.

[4] აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

[5] სადილის შემდეგ < პ ა ლ.

[6] დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.

[7] 1/2 საათში < პ ა ლ.

[8] ჩრდილო-დასავლეთით < პ ა ლ.

[9] აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

Den 8-ten August. Von Gurna ritten wir 2 Stunden in W. durch das Dorf Dschwarisa und kamen nach Odsehola. Daselbst wir Halte machten[1].

Von hier sieht man die Festung Tgnorisa in etwan 12 W. nordlicher Entfernung[2] am Fluße Lechadari, der aus dem Nebengebürge (Jugum subalpinum) dem Tschala zur rechten parallel fließt und 3 Stunden über Kutais in die linke des Rion fällt. Er macht die Gränze zwischen Okriba und Letschkum[3]. Von Odscbola in SW. sieht man die etwan 3 Stunden entfernte Kirche von Gelati; von da bis Kutais nur noch anderthalb Stunden sind.

Den 9-ten August hatten in Udschola übernachtet und brachten des Mittags von da. auf und[4] ritten von Odschola in SW. und hatten nach 2 ½[5] Stunden das Dorf Sarati am linken Ufer des Rion. Vorher hatten wir einen Bach des Tsehala. in einer Kluft, in welcher er aus dem Gebürge in die Ebene gelangt. Der Weg gieng noch immer auf dem niedrigen, sich gegen die Ebene senkenden Gebürge.

Clathrns cancellatus kam mir heute zuerst vor.

Pteris aquilina L. Cincinalis, Gled. bedeckt das sich senkende Gebürge in ganz Okriba und ist im ganzen Kaukasus nirgends so häufig als hier. Es unterdrückt oft den Gomi (Panicum Ital.) und die Hirse und muß mit Fleiß ausgewietet werden.

Panicum viride, filiforme und crus-galli sind hier alle häufig und sehr hoch, auch Juncus vulgaris ist häufig und überhaupt sind Pflanzen des mittlern Europa, die Schatten und feuchten Boden lieben, gemein.

Man hält hier kleine Boote aus ausgehölten Bitumen, mit den man über dem Rion fürt, der hier in SSW. Send[en] Lauf hat, welche Direktion er sich der Aufname des Flusses Ladschanuri scheint angenommen zu haben, nachdem er von der Mündung des Flusses Aski bis dahin nach W. geflossen ist[6].

Den 10-ten August. Wir hatten in Sarati übernachtet[7]. Sehr starken Regens wegen verließen wir Sarati erst Nachmittag. Wir folgten dem Ufer des Rion in SW. 2 Stunden hinab und hatten die Dörfer Rioni und Nogzh und passirten[8] auch 6 ansehnliche, aus O. laufende Rienbiiche. Nun hatten wir weiter am Fluß hinab eine halbe Stunde einen schmalen Weg, auf dem sich steil gegen den Fluß scnkenden Fuß des Kalkfelsengebürgs und denn

---

[1] Daselbst wir Halte machten < *P.*

[2] etwan 12 W. nordlicher Entfernung. *P.*] N. 2 Stunden weit, *G.*

[3] ამას მოსდევს ლეჩხუმის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგაა, გვ. 401-ზე.

[4] hatten in Odschoia – von da auf und < *P.*

[5] 2 ½ *G.*] anderthalb, *P.* [5a] ხომ არ არის: ausgeietet (ე. ი. ausgejätet)?

[6] Man hält hier – geflos sein ist, *G.*] Man hatte hier im Gebrauch, den Rion auf Booten von ausgehalten Bäumen zu paßiren. Dieser Fluß läuft von der Aufnahme des Dschedscho bis zum Aski in WSW und vom Aski in SW., *P.*

[7] Wir hatten in Sarati übernachtet < *P.*

[8] und passirten < *P.*

8 აგვისტო. გურნიდან 2 საათი მივდიოდით დასავლეთით, გავიარეთ სოფ. ჯვარისა და მივედით ოჯოლაში. აქ გავჩერდით[1].

აქედან ციხე დღნორისა ჩანს დაახლოებით 12 ვერსზე ჩრდილოეთით[2] მდ. ლეხადარზე[2a], რომელიც გვერდითი ქედიდან გამოდის, მიედინება ჭალის მარჯვენა მხარეზე, მის პარალელურად და 3 საათის სავალზე ქუთაისს ზემოთ ერთვის რიონს მარცხენა მხრიდან. ის შეადგენს საზღვარს ოკრიბასა და ლეჩხუმს შორის. ოჯოლიდან სამხრეთ-დასავლეთით ჩანს 3 საათის სავალზე მოშორებული გელათის ეკლესია; იქიდან ქუთაისამდე არის მხოლოდ 1 ½ საათის გზა.

9 აგვისტოს ღამე გავათიეთ ოჯოლაში და გავედით იქიდან დღისით[1]; ოჯოლიდან გავემართეთ სამხრეთ-დასავლეთით და 2 ½ საათში[4] ვიყავით რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ზარათში. მანამდე ჩვენ გავიარეთ ჭალის შენაკადი ერთ ხევში, რომლითაც ის მთიდან დაბლობზე გამოდის. გზა ისევ და ისევ მიდიოდა დაბალ, დაბლობისკენ დაშვებულ მთაზე.

Clathrus cancellatus დღეს პირველად შემხვდა.

Pteris aquiIina L. Cincilis, Gled. ფარავს დაქანებულ ქედს მთელ ოკრიბაში, და მთელ კავკასიაში არსად ისე ხშირი არ არის, როგორც აქ. ის ხშირად ჩაგრავს ღომსა და შვრიას და ამიტომ გულმოდგინედ უნდა გაიმარგლოს.

Panicum viride, fiIiforme და ბურჩხა – ყველა ეს ხშირია აქ და ძალიან მაღალი, აგრეთვე ჭილიც ბევრია და, საერთოდ, გავრცელებულია შუა ევროპის მცენარეები, რომლებსაც უყვართ ჩრდილი და ნესტიანი ნიადაგი.

აქ აქვთ ამოფუღურული ხეებისგან დამზადებული ნავები, რომლებითაც გადადიან რიონზე; ის აქ სამხრეთ – სამხრეთ-დასავლეთისკენ მიედინება; ეს მიმართულება მას აქვს ალბათ მდ. ლაჯანურის შეერთებამდე, შემდეგ ის მდ. ასკის შესართავიდან იმ ადგილამდე დასავლეთისკენ მიედინება[5].

10 აგვისტო. ღამე გავათიეთ ზარათში[6]. მაგარი წვიმის გამო მხოლოდ ნასადილევს დავტოვეთ ზარათში. ჩვენ მივდევდით რიონის ნაპირს სამხრეთ-დასავლეთისკენ, [ვიარეთ] 2 საათი ქვევით და გავიარეთ სოფლები რიონი, ნოღა და 6 მოზრდილი, აღმოსავლეთიდან მომდინარე რიონის შენაკადი. შემდეგ, ქვეით მდინარეზე, ½ საათში გავიარეთ ვიწრო ბილიკი, მდინარეზე ციცაბოდ დაშვებულ კირქვიანი მთის ძირას და მერე დანგრეული მონასტერი მწვანეყვავილა; აქ გავედით დაბლობში, რომელიც ჰყოფს გვერდით ქედს მთისწინეთიდან. ამ დაბლობში, მხოლოდ 1 ვერსზე[7] მონასტრის ქვემოთ,

---

[1] აქ გავჩერდით < პ ა ლ.

[2] დაახლოებით – ჩრდილოეთით, პ ა ლ.] ჩრდილოეთით 2 საათის სავალზე, გ ი უ ლ.

[2a] ალბათ, ლახიდარი.

[3] ღამე გავათიეთ - დღისით < პ ა ლ.

[4] 2 ½ საათში, გ ი უ ლ.] საათნახევარში, პ ა ლ.

[5] აქ აქვთ – მიედინება, გ ი უ ლ.] აქ ჩვეულებად აქვთ გადაცურონ რიონი ამოფუღურული ხეებისგან დამზადებული ნავებით. ეს მდინარე ჯეჯოს შეერთებიდან ასკამდე მიედინება დასავლეთ - სამხრეთ-დასავლეთით და ასკიდან – სამხრეთ-დასავლეთისკენ, პ ა ლ.

[6] ღამე გავათიეთ ზარათში < პ ა ლ.

[7] 1 ვერსზე, პ ა ლ.] ¼ საათის სავალზე ნაკლებ, გ ი უ ლ.

das wüste Kloster Zwane Kwawila; hier erreichten wir die Ebene, welche das Nebengebürge (Jugum subalpinum) vom Vorgebürge (jugum promontoriale) scheidet. In dieser Ebene, nur etwan l Werst[1] unter dem Kloster, steht die Imeretische Hauptstadt Kutais, wo wir übernachteten. Ich kam; in ein im vorigen Winter von dem rußischen Obersten Alexei Andreewitsch[2] Wolkow bewohntes und von ihm mit Thüren, Fenstern, Kaminen u. s. W. versehenes Haus.

Den 11-ten[2a] August. lch sahe mich heute in Kutais um. Neben dieser dringt der Rion aus dem iugo subalpino calcareo in die Ebene; in einer kleiner Krümung ist sein Gang unter der Stadt von N0. nach SW[3]. Die mit Mauern umgebene Stadt liegt an dem nordwestl. Ufer des Rions, auf der Höhe und an der schiefliegenden Fläche desselben, die an 30 Faden hoch ist. Das Flußbette des Rions ist hier ein weißer, fester, glatter Kalkstein, der sich am nördwestl. Ufer an 30 Faden erhebt. An dem Südostl. Ufer aber nur einige Fuß hervorsteht und hierauf in die weite Ebene sich verliert. Das hohe Ufer ist mit Ton und Gestrauch bedeckt. Aus Nordwesl fliest ein kleiner Bachins nordwestl. Ufer des Rions, der Rua genant wird, und an dem Winkel, den dieser Bach mit dem Rion macht, ist Kutais gelegen[4]. Die Stadt ist mit einer Ringmauer umgeben gewesen, die aus 3 Seite[n] bestehet, deren eine dem Ufer des Rions auf der Höhe parallel läuft und deren Enden mit Mauern, die zum Rion sich senken und an dessen Wasser an stossen, verbunden werden[5]. Jede ist an 500 Schritte lang, so auch das von ihn[en] eingeschlossene Ufer des Rions. ln den westl. auf der Höhe ist ein grosses Tor und niedriger näher zum Ufer des Rions einlel zweite kleine Thürcs. Innerhalb dieser Mauer sind die Ueberbleibsel der steinernen Wohnungen der Einwohner, und in dem nordostlichen Winkel, derselben ist die Gitadelle gewesen, mit hohen und dicken Ringmauer in Vierecke eingeschlossen[7], von 100 Schritten in Durchmesser. Mitten in der Festung stand ehedem'eine georgianische christliche Kirche, an deren statt die Türken eine Metsched erbauet haben, deren noch stehende Mauer ein

---

[1] etwan l Werst, *P.*) l kleiner 1/4 St, *G.*

[2] Alexei Andreewitsch < *P.*

[3a] 11ten *G.*] 11ten und 12, *P.*

[3] Ich sahe mich heute – N0. nach SW. < *P.*

[4] Die mit Mauern – ist Kutais gelegen, *G.*] Kutais steht am rechten Ufer des Rion auf dem schrägen Abfall der Höhe gegen den Fluß, in einem Winkel vom Einfall des Bachs Rua. *P.*

[5] Die Stadt ist mit – verbunden werden < *P.*

[6] Jede ist an 500 – kleine Tür, *G.*] Sie hat auch an der Flußseite eine Mauerr die einen Plaz von 500 Schritten im Quadrat umgab, aber jezo verfallen ist. In dieser Mauer war ein großes Thor und eine Pforte, *P.*

[7] Innerhalb dieser Mauer – eingeschlossen, *G.*] Auf dem eingeschlossenen Plaze sind Uebeiblcibsel steinerner Wohnungen, und in einer Ecke war die Citadelle, als ein Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, mit einer sehr dicken Mauer, *P.*

მდებარეობს იმერეთის დედაქალაქი ქუთაისი, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ. მე მივედი იმ სახლში, რომელშიც გასულ ზამთარს იდგა რუსი პოლკოვნიკი ალექსეი ანდრეისძე[1] ვოლკოვი და რომელსაც მან შეაბა კარები, ფანჯრები, [გააკეთებინა] ბუხარი და ა. შ.

11 აგვისტო[2] დღეს მე დავათვალიერე ქუთაისი. მის გვერდით რიონი გამოდის კირქვიანი გვერდითი ქედიდან დაბლობზე, ქალაქის ქვემოთ აკეთებს პატარა მუხლს [და მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ[3]. კედლებით გარშემორტყმული ქალაქი მდებარეობს რიონის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე, მაღლობზე და მის დაქანებულ ვაკეზე, რომელიც (?) 30 საჟენი სიმაღლისაა. რიონის კალაპოტი აქ არის თეთრი, მაგარი, ბრტყელი კირქვა, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირისკენ 30 საჟენამდე მაღლდება. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე კი რამდენიმე ფუტს აღწევს და აქედან ვრცელ დაბლობში იკარგება. მაღალი ნაპირი დაფარულია თიხით და ბუჩქნარით. ჩრდილო-დასავლეთიდან რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება პატარა მდინარე, რომელსაც ჰქვია რუა, და იმ მუხლში, რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი[4]. ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3 მხარისგან, რომელთაგან ერთი ძევს მაღლობზე, რიონის ნაპირის პარალელურად, ხოლო მისი (ამ კედლის) ბოლოები უერთდება იმ კედლებს, რომლებიც რიონისკენ ეშვებიან და [რომელთაც] წყალი ეხეთქება[5]. თითოეული (კედელი – გ. გ.) არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მაღლობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა რიონის ნაპირისკენ – მეორე, უფრო პატარა კარი[6]. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა[7]. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ქმნიან. კარიბჭის თავზე, ჩრდილოეთის კედელში, თათრული წარწერაა ქვაში ამოკვეთილი.

---

[1] ალექსეი ანდრეისძე < პ ა ლ.

[2] აგვისტო. გ ი უ ლ.] 11 და 12 აგვისტოს, პ ა ლ.

[3] დღეს მე დავათვალიერე – სამხრეთ-დასავლეთისკენ < პ ა ლ.

[4] კედლებით გარშემოტყმული – ქუთაისი, გ ი უ ლ.] ქუთაისი მდებარეობს რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მდინარისკენ დაშვებულ მაღლობის დაქანებულ კალთაზე, იმ მუხლთან, სადაც რიონს ერთვის მდინარე რუა, პ ა ლ.

[5] ქალაქი გარშემორტყმული იყო – ეხეთქება < პ ა ლ.

[6] თითოეული – კარი, გ ი უ ლ.] მას მდინარის მხარესაც აქვს კედელი, რომელიც 500 ნაბიჯის სიგრძის გვერდების მქონე კვადრატულ ადგილს მოიცავს, მაგრამ ახლა დანგრეულია. ამ კედელში იყო დიდი კარი და ბჭე, პ ა ლ.

[7] ამ კედლის – განივკვეთისა, გ ი უ ლ.] გარშემოვლებულ ადგილზე არის ქვი[ტკირი]ს სახლების ნანგრევები, და ერთ კუთხეში ციხე-კოშკი (ციტადელი), სწორკუთხა 100 ნაბიჯის სიგრძის განივკვეთით ძალიან სქელი კედლით, პ ა ლ.

Viereck bildet. Ueber der Thüre in der nordlichen Mauer ist eine tatarische Inschrift in Stein gehauen[1].

Innerhalb der Ringmauer der Stadt, über der westl. Mauer der Citadell[2] steht eine georgianischschristliche Kirche verwüstet, die an Größe der in Mzcheta gleicht, nehmlich 45 Schritte lang, wovon der Sacristey 15 gehören, die ein Amphitheater vorstellt[3] und 30 Schritt breit ist. Innerhalb der Hauptmauer ist sie 20 Schritte breit, aber in der Mitte derselben sind sie noch oval an 5 Schritt an jeder Seite gerückt[4], dadurch [die Kirche kreuzförmig Wird. In diesen Ausrückungen sind kleine Eingänge und an diese, noch 10 Schritte weiter, Vorhöfe gemauert, dergleichen sich auch vor dem westlichen Haupteingange befinden. Neben jeder langen Seitenmauer sind 5 Pfeiler, von 3 Faden im Umfange, die wohl das Gewölbe getragen haben. Von den Pfeilern steht noch der untere Teil, das Dach aber ist völlig eingefallen. Die 6 Faden hohen Mauern sind von Ziegeln und Flußsteinen aufgeführt und anssen und innen mit gehauenen grauen Sandsteinen bekleidet. Um die Hanptthüre sind einige Kreuze sauber in Stein gehauen, in der Kirche aber weder Bilder noch Inschriften.

In dieser Kirche liegen Stücke ron zwey Marmorsiiulen. Der Marmor ist im Bruch glimmerig, grün und weiß schattirt mit fanstgroßen schwarzen Nieren; eine nicht gemeine Mischung. Neben der Kirche steht ein kleiner Glokenthurm. Die Türken sollen, als sie die Stadt eroberten. diese Kirche zerstöhret haben. Als der Graf Totleben Kntais den 6ten August 1770 von Türken durch Sturm entriß, und sie dem Zaaren Solomon Wieder gab, ließ der Zaar alle Mauern, besonders die Festung völlig umwerfen. Die. Türken besaßen Kutais an 120 Jahre, wovon noch jezo alles Wüst ist. An der Nord- und auch Westseite der Mauer, siehet man Ueberbleibsel einer Vorstadt mit den Spuren zweyer Kirchen. Von der Hauptkirche siehet man die an 9 Werste entfernte Kirche des Klosters Gelati in O

Etwan 100 Schritte von der westlichen Mauer am Ufer, ist eine Badstube von etwan 20 Schritten im Durchmesser. Unter dieser ist eine Brücke über den Rion, 80 Schritte lang, 8 Schritte breit. An jedem Ufer sind zwey Gewölbe, die 25 Schritte in den Fluß reichem und durch eine. 30 Schritte lange hölzerne Brücke verbunden sind. Auch auf der Ebene ain linken Flußnfer ist eine Vorstadt gewesen, von der noch 6 kleine steinerne Kirchen, an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber[5], stehen. Die erste östliche Kirche stehet dichte am Ufer des Rions, der Haupt-

---

[1] გიულდენშტედტს დედანში აქვს ეს თათრული წარწერა გადმოხატული.

[2] über der westl. Mauer der Citadelle < *P.*

[3] die ein Amphitheater vorstellt < *P.*

[4] Innerhalb der Hauptmauer – an jeder Seite gerückt, *G.*] An jeder Seite ist sie 5 Schritt oval ausgerückt, *P.*

[5] an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber < *P.*

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ[1], დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია, სახელდობრ 45 ნაბიჯის სიგრძისა (საიდანაც 15 ნაბიჯი უჭირავს სამკვეთლო-სალაროს[2], რომელსაც ამფითეატრის სახე აქვს[3], და 30 ნაბიჯი სიგანისა. მთავარი კედლის შიგნით ის არის 20 ნაბიჯი სიგანისა, ხოლო შუაში ოვალურია და 5 ნაბიჯითაა შეწეული ყოველ მხარეს[4], ამით ეკლესიას ჯვარის ფორმა აქვს. ამ გამოწეულ ადგილებში არის პატარა შესასვლელები და ამათთან, კიდევ 10 ნაბიჯის მოშორებით კარაბჭეებია ამოყვანილი, რომელთა მსგავსიც დასავლეთის კარის წინაც არის. ყოველი გრძელი გვერდის კედელთან არის 5 სვეტი, 3 საჟენის წრეწირისა, რომლებსაც ალბათ თაღი ეჭირათ. სვეტებისაგან მხოლოდ ქვედა ნაწილებიღა დგას, სახურავი მთლიანად ჩამოქცეულია. 6 საჟენის სიმაღლის კედლები ნაშენია აგურით დარიყის ქვით, ხოლო გარედან და შიგნიდან მათ თლილი ქვის პერანგი აქვთ. მთავარი კარის გარშემო არის] რამდენიმე, ქვაში სუფთად ამოკვეთილი, ჯვარი; ეკლესიაში კი არც სურათებია და არც წარწერები.

ამ ეკლესიაში დევს ორი მარმარილოს სვეტის ნაშთი. მარმარილო გადატეხის ადგილას არის ბრჭყვიალა, მომწვანო და მოთეთრო ელფერით და მუშტისოდენა შავი ლაქებით; ეს არ არის ჩვეულებრივი ნარევი. ეკლესიის მახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრიეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს. როცა გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში ისხდნენ 120 წელი, რის გამო ახლაც ყველაფერი დანგრეულია. კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით. მთავარი ეკლესიიდან 9 ვერსის მოშორებით აღმოსავლეთით ჩანს გელათის მონასტერი.

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი. ორივე ნაპირზე არის 2 თაღი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი, რომლის 6 პატარა ქვიტკირის ეკლესია დგას (რიონის სამხრეთ მხარეზე, ქუთაისის ციხის პირდაპირ[5]). პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლე-

---

[1] კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ < პ ა ლ.

[2] აქ გიულდენშტედტი „სანურთხეველს“ უნდგ გულისხმობდეს.

[3] რომელსაც – აქვს < პ ა ლ.

[4] მთავარი კედლის შიგნით – მხარეს, გ ი უ ლ.) ყოველ მხარეს ის ოვალურადაა შეწეული 5 ნაბიჯზგ პ ა ლ.

[5] რიონის სამხრეთ – პირდაპირ < პ ა ლ.

kirche der Festung gegenüber; die vier folgenden stehen in ein[..?..] einige 100 Schritte unter sich und vom Ufer des Rions abstehend. Die 6te, die die letzte und westlichste ist, stehet wieder dichte am Ufer des Rions, am 400[1] Schritte unter der ersten, und ist mit einer an 300 Sehr. im Umfange haltenden Ringmauer an dein Ufer des Rions eingeschlossen. Innerhalb dieser Ringmauer stehen auch noch Z grosse steinerne Wohngebäude[2], von welchen das eine auf 3 in den Rion gebaneten Gewölben ruhet. Ueber dem Thor der Matter ist ein kleiner Glockeuthurm. Mitten auf dein einge schlossenen Platze steht ein Tisch von feinen, festen, weißen marinorartigen Kalkstein, 14 Fuß lang, 6 Fuß breit, 10 Zoll dick, am Rande mit einer georgianischen Aufschrift. Dieser Ort wird Okro Tschardaki[3] d. i. die goldene Gallerie, genennet und scheint mir das eigentliche Hoflager des Zaaren gewesen zu seyn. Zwischen diesen Kirchen stand das rußische Corps vorn Jun. 1770 bis April 1772, wovon die Erdwiille der Verschanzung noch da sind. Hier haben sich auch einige Armenianer, die einen kleinen Handel treiben, Hütten erbauet. In allen sind in und um Kutais an beiden Flußseiten nicht über 50 theils armenische. theils georgische Familien wohnhaft.

Den 12 Aug. 1772. Auch dieser Tag war bei Kutais vergangen, in dem unaufhörlich stark regnete[4].

Zwischen denZKalkfelsen bey Kutais sind kleine Granaten- und Feigenbäume häufig und jezo voller, fast reifen Früchte. Das Gebüsch am hohen Ufer bestand aus Quercus, Carpinus, Cratargns oxyacanthm Ligustrum ilex und auch aus dem kleinen Ruscus aculeatus, der mir bisher nicht im Kaukasus vorgekommen und hier häufig war. Hier ist auch ausser mehrgenannten Pflanzen auf den Stadtplätzen Solanum nigrum, Urtica dioica, Sida, Abntilon, Ballote nigra, Siegesbeckia orientalis. Mentha sylvestris, Oxalis corniculata, die mir hier zuerst vorkam, Cyperus fusous u. a. Hedera helix und Cucurbita lagenaria, beide bliihend, krochen an den alten Mauern häufig herum.

Man bauete hier wenig Baumwolle, die auch jetzt blühete.

Etwan 5 Werst unter Kutais steht am linken Ufer des Rion die kleine wüste Festung Kachenauri, die ein Siz eines Zarewitseh gewesen.

Den 13hen August. Während meines Aufenthaltes in Kutais regnete es heftig und der Rion schwoll an; heute war es trocken und der Fluß fiel auch 2 Fuß, daher ich glaubte-durch die. Gewässer bis Gelati durchkommen zu können. Wir verließen also Kutais und ritten in O. anderthalb Stunden auf dem Kalkgebürg, durch das Gebiet des Kloster[s] Zwanekwawila

---

[1] 400 პირობითია. პირველი ციფრი დედანში წაშლილია და არ იკითხება.

[2] Die erste ostliche Kirche – steinerne Wohngebäude, *G.*] Von diesen steht die westlichste nahe am Fluß, an den die an 300 Schritte lange Mauer schließt. Innerhalb dieser Mauer stehen noch 2 steinerne Wohngebäude, *P.*

[3] Tschardaki < *P.*

[4] Den 12 Aug. 1772. – stark regnete < *P.*

სია დგას (?) რამდენინე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთის ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით, რიონის ნაპირზე. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა[1], რომელთაგან ერთი დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე. გალავნის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შემოღობილი მოედნის შუაში დგას ნატიფი, მაგარი, თეთრი მარმარილოს მსგავსი კირქვის მაგიდა 14 ფუტი სიგრძისა, 6 ფუტი სიგანისა და 10 დუიმი სისქისა, კიდეზე ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეძახიან ოქროს ჩარდახს[2], ე. ი. ოქროს გალერეას, და მგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი). ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის ივნისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისს შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული, ოჯახი.

12 აგვისტო 1772 წლისა. ეს დღეც ქუთაისში გავატარეთ, რადგან მაგრად და გადაუღებლად წვიმდა[3].

ქუთაისთან, კირქვიან კლდეებს შორის, არის ბროწეულის და ლეღვის ბევრი პატარა ხეები, ახლა სავსე თითქმის მწიფე ნაყოფით. მაღლობ ნაპირზე ჯაგნარს შეადგენენ მუხა, რცხილა, ყამბრო, კვიდო, ბაძგი და აგრეთვე პატარა თაგვისარა, რომელიც აქამდე კავკასიაში არ შემხვედრია და აქ ბევრი იყო. გარდა იმ მცენარეებისა რომლებიც რამდენჯერმეა დასახელებული, ქალაქის მოედნებზე არის ძაღლყურძენა, ჭინჭარი, სიდა, შვია, ძაღლის პიტნა შავი, ბირკალუა, ტყის პიტნა, მჟაველა, რომელიც მე აქ პირველად შემხვდა, Cyperus fuscus და სხვ.; ჩვეულებრივი სურო და გოგრა lagenaria ორივე ყვაოდა, ძველ კედლებზე ბევრგან აცოცებული.

აქ აშენებენ ცოტა ბამბას, რომელიც აგრეთვე ახლა ჰყვაოდა.

ქუთაისს ქვემოთ დაახლოებით 5 ვერსზე, რიონის მარცხენა ნაპირზე, დგას პატარა დანგრეული ციხე კახნიაური, რომელიც იყო უფლისწულის საჯდომი.

13 აგვისტო. ქუთაისში ჩემი ყოფნისას ძალიან წვიმდა და რიონი ადიდდა; დღეს მშრალი დარი იყო და წყალმა 2 ფუტზე დაიწია. ამდენად მე ვფიქრობდი, რომ შევძლებდით წყლის ნაკადებზე გასვლას და გელათში გამგზავრებას. ამრიგად, ჩვენ დავტოვეთ ქუთაისი და გავემართეთ აღმოსავლეთისკენ; 1 ½ საათი მივდიოდით კირიან მთებში; მწვანეყვავილას მონასტრისა და სოფელ მოწამეთას მიდამოების გავლით [მივედით] წყალწითელას (ე. ი. წი-

---

[1] პირველი აღმოსავლეთის – შენობა, გ ი უ ლ.] ამათგან ყველაზე დასავლეთისა დგას მდინარის ახლოს, რომელსაც 300 ნაბიჯი სიგრძის კედელი აკრავს. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტკირის 2 საცხოვრებელი სახლი, პ ა ლ.

[2] ჩარდახს < პ ა ლ.

[3] 12 აგვისტო – წვიმდა < პ ა ლ.

und des Dorfes hiozameta bis zum rechten Ufer (‚les Flusses Tschalzitela d. i. Rothwasser. Er entsteht aus Vereinigung der Tschala, den ich bey Antoria[1] hatte, und mehrerer Bäche und kömmt aus dem Kalkgebürge, worauf er in der Ebene in die rechte Seite des Kwirila fällt. Er fließt sanft, hat von Thon rothgetrübtes Wasser und war, wo wir 8 Werst unter seinem Anfange durchritten, 30 Schritte breit und 3 Fuß tief. Von seinem linken Ufer hatten wir 1/2 Stunde das Dorf Gelati und denn das Kloster Gelati.

Das Kloster steht auf der Kalkfelsenhöhe, die[2] daselbst stellenweise blos oder ohne Erddecke ist. Eine schlechte, 500 Schritte lange Ringmauer umgiebt drey Kreuzkirchen, einen Glockenthurm und drey Wohngebäude. Alle Mauern sind in- und auswendig mit gehauenem grauen Sandstein bekleidet. Die Hauptkirche ist 40 Schritte lang, vonwelchen die Sakristey 10 einnimmt, und 25 Sehritte breit. An der westlichen Hauptthiire und an den Thüren beyder Seiten sind große Vorhöfe. Die zweite Kirche ist halb so groß und die dritte nur eine Kapelle. Der Hauptkirche nordlich sind Mönchszellen und an der Westseite ist eine lange Gallerie, vermuthlich zum Speisen der Mönche. Die Kuppeln sollen ehedem mit Kupfer bedeckt gewesen seyn, jezo thaten es Bretter. Die innern Wände waren mit vielen Heiligen und georgischen Inschriften bemahlt. Ausserdem hangen auch in der Hauptkirche 8 Bilder. Das erste derselben stellt den Zaar David, Erbauer dieses und mehrerer Klöster vor. ln der georgianischen Chronik ist er der 56ste Zaar und scheint im eilften Jahrhundert regiert zu haben. Nebst diesem David hängt Abehasutis Katolicos Evdemon, d. i. Abchasischer Patriarch Evdemon. Neben diesem hängt Mepe oder Zaar Bagrad, neben ihm Helena seine Gemahlin, hierauf Mepe Georgi, denn Bagrad, ein Jüngling und Sohn der neben ihm hangenden Zaarin Rusudan, die eine Tochter der Zaarin Tamar gewesen. An einem Pfeiler ist auch das Bildniß eines Patriarchen mit der Inschrift: Gmerto tschaiskale didisa Sagdarisa. Genatisa MetrOpoliti, dals(?) Abchasetisa, da Kartwelisa didisa Bitschwintisa Katolikosi, Sakaria Kwariaui, d. i. Zacharias, Metropolit der (dieser) großen Kirche in Genati und Patriarch zur großen Bitschwinta (Kloster in Abchaseti) in Abchaseti und Kartweli (oder ganz Georgien). Dieses kann zu Erläuterungen der Geschichte dienen. In einer Nebenkapelle steht ein aus Kalkstein gehauener zur V erreichung des Abendmahls bestimmter Tisch, mit der Inschrift, daß Mepe Bagrad (Zaar Pancratius) diesen Kommuniontisch georg. Trapezi geschenkt habe. Dieses soll der letzte Zaar über das ganze oder ungetheilte. Georgien gewesen Seyn. In allen diesvn Kirchen wird noch Gottesdienst gehalten.

Dieses Kloster ist der Siz des Patriarchen von Imeretien. Der jezige heißt Joseph und ist der leibliche Bruder des Zaaren Solomon, auch bey ihm in S-chartali. Hier soll die Zaarin Tainar und verschiedene Zaaren begraben hegen.

---

[1] Antoria, *G.*] Antona, *P.* [2] die corr.) der *P.*

თელი წყალი) მარჯვენა ნაპირამდე. წყალწითელა წარმოიქმნება ჭალისა (რომელიც მე ანტორიასთან შემხვდა) და სხვა მდინარეების შეერთებით. ის გამოდის კირიანი მთებიდან, სადაც დაბლობზე ერთვის ყვირილას მარჯვენა მხრიდან. ის მოედინება მდორედ, აქვს თიხისგან წითლად შეღებილი წყალი და იქ, სადაც ჩვენ გავედით, 8 ვერსზე სათავის ქვემოთ, ის არის 30 ნაბიჯის სიგანის და 3 ფუტი სიღრმის. მისი მარცხენა ნაპირიდან ½ საათში ვიყავით სოფელ გელათში და შემდეგ გელათის მონასტერში.

მონასტერი დგას კირიანი კლდეების მწვრვალზე, რომელიც ალაგ-ალაგ თითქმის ან სავსებით შიშველია (მიწის საფარის გარეშეა). 500 ნაბიჯი სიგრძის ცუდი, მრგვალი კედელი არტყია სამ ჯვარის საყდარს, სამრეკლოსა და სამ საცხოვრებელ შენობას. ყველა კედელი როგორც გარედან, ისე შიგნიდან, მოპირკეთებულია ნათალი რუხი ქვიშაქვით (რიყის ქვით). მთავარი ეკლესია არის სიგრძით 40 ნაბიჯი (რომელთაგან საკურთხეველს 10 უჭირავს) და სიგანით 25 ნაბიჯი. დასავლეთის მთავარ [კარებთან] და ორივე მხარის კარებთან არის დიდი ეკვდერები (Vorhöfe). მეორე ეკლესია სიდიდით არის პირველის ნახევარი და მესამე – მხოლოდ სამლოცველოა. მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთით არის ბერების ოთახები, დასავლეთ მხარეზე კი – გრძელი გალერეა, უმთავრესად ბერების სატრაპეზო. გუმბათები ძველად უნდა ყოფილიყო სპილენძით დახურული, ახლა კი არის ყავარი. შიდა კედლები მოხატულია მრავალი წმინდანით და ზედ არის ქართული წარწერები. ამათ გარდა მთავარ ეკლესიაში არის 8 სურათი. პირველი მათგანი წარმოადგენს მეფე დავითს, ამის და სხვა ბევრი მონასტრის ამშენებელს. ქართულ ქრონიკაში ის არის 56-ე მეფე და უნდა ემეფა მე-11 საუკუნეში. ამ დავითის გვერდით ხატია აფხაზეთის კათალიკოსი ევდემონი, ე. ი. აფხაზეთის პატრიარქი ევდემონი. ამის გვერდით არის მეფე ბაგრატი, მას მოსდევს მისი ცოლი ელენე, შემდეგ მეფე გიორგი, შემდეგ ბაგრატი, ყმაწვილი, ვაჟი მის გვერდით დახატულ დედოფალ რუსუდანისა, რომელიც იყო თამარ მეფის ქალიშვილი. ერთ სვეტზეც არის პატრიარქის სურათი წარწერით: ღმერთო შეიწყალე დიდისა საყდრისა გენათისა მეტროპოლიტი და აფხაზეთისა და ქართლისა დიდისა ბიჭვინთისა კათალიკოსი ზაქარია ქვარიანი, ე. ი. ზაქარია, მიტროპოლიტი გელათის ამ დიდი ეკლესიისა და პატრიარქი დიდი ბიჭვინთისა (მონასტერია აფხაზეთში), აფხაზეთისა და ქართლისა (ანუ მთელი საქართველოსი). ეს გამოდგება ისტორიის ასახსნელად. ეკვდერში (სამლოცველოში) დგას კირქვისაგან გამოთლილი ზიარების შესამზადებლად განკუთვნილი მაგიდა, წარწერით, რომ მეფე ბაგრატმა აჩუქა ეს ზიარების მაგიდა, ქართულად ტრაპეზი. ეს უნდა ყოფილიყო უკანასკნელი მეფე ერთიანი ან განუყოფელი საქართველოსი. ყველა ამ ეკლესიაში ახლაც წარმოებს ღვთისმსახურება.

ეს მონასტერი არის იმერეთის პატრიარქის საჯდომი. ახლანდელს ჰქვია იოსები და არის მეფე სოლომონის მკვიდრი ძმა, ისიც მასთან [იყო] სხარტალში. ამბობენ, რომ აქ არიან დასაფლავებული მეფე თამარი და სხვა მეფეები.

Dem Kloster Gelati nahe in SO. steht eine einzel[nle ,Kirche auf der größesten Kalkfelsenhöhe, die Sochasteri heißt, und auf einigen Karten steht. Bey derselben finden sieh nur an gewissen Festen Mönche. zur Verrichtung des Gottesdienstes ein.

Aus dem Kloster Gelati und Mzcheta nahm Zaar Wachtang die Nachrichten zur georgischen Kronik; jezo sind bey keinem dieser Klöster Archive.

Wir kehrten des Abends nach Kutais zurück.

Den 14ten August. Ich habe noch bei Kutais übernachtet, Seit vorgestern war das Wasscr des Rious nach dem Regen 5 Fuß gefallen[1]. Gegen Mittag verließen wir Kutais und ritten erst über die Brücke des Rion und denn auf der Höhe des Kalksteingebürges bey einer kleinen Kirche vorbei, die der Zaar, als er hier im vorigen Winter im Lager stand. etwan I Werst von der zerstörten Festung[2] liutaiserbauete. Nach einer starken[3] halben Stunde hatten wir einen aus N. Kommenden[4] Bach, von dem man nicht zu sagen Wüste, ob er zum Rion oder Ts-cheni ts-chali fließe[5], und noch anderthalb Stunde über die Felder von Chomuri bis zum Ursprunge des Baches S-chaltuba, der ans einer horizontalen Spalte des Kalkfelsens hervorbrieht und gleich 10 Schritte breit und 2 Fuß tief ist.

Etwan 1 Werst davon in W. sprudelt in einer Thougrnbe ron 4 Faden im Durchmesser ein laues Wasser mit BlaSen, Welches trübe und ohne Geschmack und Geruch ist, und also nicht zu den Heilwüssern gehört. Es läuft in den S-chaltuba. an welchen wir nach einer halben Stunde nach dem Dorfe S-chaltuba kamen. Daselhst wir Halte machten[6]. Der Weg bis hier gierig in WNW. auf der ebenen Kalksteinhöhe, die sieh hier in der Nähe südlich ganz endigt lind nordlieh zu den Alpen aufsteigt. Die. steile Lage macht die Gegend trocken, in der Quellen fast ganz mangeln, die iu Okriba so häufig sind[7], daher hier auch Pflanzen feuchten Bodens fehlen. Die Waldung hat hier Weis- und Rothbnehen, und nur selten Kastanien und Erlen.

Dieser niedere Theil des Nebengebiirges. welchen in O. der Rion und in W. der Fluß Ts-cheni Ts-chali einschließt, macht den Distrikt Salordkipaniso aus, weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist[8]. Tn diesem Distrikt hat auch der Zaar Solomon 2 Dörfer und die Festung Gwasohtibe

---

[1] lch habe noch bei Kutais – 5 Fuß gefallen < *P.*

[2] der zerstörten Festung < *P.*

[3] starken < *P.*

[4] aus N. Kommenden < *P.*

[5] von dem man nicht zu sagen – fließe < *P.*

[6] Daselbst wir Halte machten < *P.*

[7] in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind < *P.*

[8] weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist < *P.* ეს წინადადება და ამის მომდევნო სოფლების ჩამოთვლა პალასს გადატანილი აქვს შემდეგ, , გვ. 405-ზე, სალორთ-ქიფანიძოს დახასიათებისას.

გელათის მონასტრის ახლოს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კირიანი კლდის ყველაზე მაღალ მწვერვალზე, დგას განმარტოებული ეკლესია, რომელსაც ჰქვია სოხასტერი და რომელიც ზოგ რუკაზეა აღნიშნული. ბერები აქ მხოლოდ გარკვეულ დღესასწაულებზე მოდიან ღვთისმსახურების ჩასატარებლად.

გელათის და მცხეთის მონასტრებიდან აიღო ვახტანგ მეფემ ცნობები ქართული ქრონიკისთვის[1]; ამჟამად არც ერთ ამ მონასტერთან აღარ არის არქივები.

საღამოთი დავბრუნდით ქუთაისში.

14 აგვისტო. მე კვლავ ქუთაისში გავათიე ღამე. გუშინწინდელს მერე, წვიმის შემდეგ რიონის წყალი 5 ფუტით დაეცა[2]. ნაშუადღევს დავტოვეთ ქუთაისი და გავედით ჯერ რიონის ხიდზე და შემდეგ [გავუარეთ] კირქვიან მთის წვერზე მდგომ პატარა ეკლესიას, რომელიც ააშენა მეფემ, როცა ის შარშან ზამთარში აქ ბანაკად იდგა, ქუთაისის დანგრეული ციხიდან[3] დაახლოებით 1 ვერსზე. კარგი 1/2 საათის შემდეგ გადავიარეთ ჩრდილოეთიდან მომავალი[4] მდინარე, რომლის შესახებაც ვერაფერი მითხრეს, ჩადიოდა ის რიონში, თუ ცხენისწყალში[5]; კიდევ 1 1/2 საათში ხომურის ველებზე ვიარეთ მდ. წყალტუბოს სათავემდე, რომელიც გამოდის კირქვიანი კლდის ჰორიზონტალური ნაპრალიდან და არის 10 ნაბიჯი სიგანისა და 2 ფუტი სიღრმისა.

იქიდან დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით 4 საჟენის განივკვეთის თიხიან ორმოში ამოდის თბილი, ბუშტებიანი წყალი, რომელიც მღვრიე, უსუნო და უგემო არის და ამდენად არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს. ის ჩაედინება წყალტუბოში, რომლის გასწვრივაც ჩვენ ვიარეთ და 1/2 საათში სოფელ წყალტუბოში მივედით. იქ შევისვენეთ[6]. გზა იქამდე მიდიოდა დასავლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით კირქვიან მოვაკებულ მაღლობზე, რომელიც იქ ახლოს სამხრეთით მთლიანად თავდება და ჩრდილოეთით აღიმართება ალპებისკენ. ციცაბო მდებარეობის გამო ეს მიდამო მშრალია, აქ წყაროები თითქმის არ არის, რაც ოკრიბაში ასე ხშირია[7], ამიტომ აქ ნესტიანი მიწის მცენარეებიც არ არის. აქაური ტყე შეიცავს თეთრ და წითელ წიფელს, იშვიათად წაბლსა და მურყანს.

გვერდითი ქედის ეს დაბლობი ადგილი, რომელიც აღმოსავლეთიდან რიონით და დასავლეთიდან ცხენისწყლითაა შემოსაზღვრული, შეადგენს [იმ] მხარეს, [რომელსაც ჰქვია] სალორთქიფანიძო, რადგან ეს არის თავად ლორთქიფანიძეთა გვარის სამკვიდრო[8]. ამ მხარეში სოლომონ მეფესაც აქვს 2 სოფელი და ციხე გვიშტიბი[9] მდ. ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე; ეს არის მეფის კუთვნილ სოფელთაგან უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთით [მდებარე].

---

[1] „ქართლის ცხოვრებისთვის“, გ. გ.

[2] მე კვლავ – დაეცა < პ ა ლ.

[3] დანგრეული ციხე < პ ა ლ.

[4] ჩრდილოეთიდან მომავალი < პ ა ლ.

[5] ჩადიოდა ის – ცხენისწყალში < პ ა ლ.

[6] იქ შევისვენეთ < პ ა ლ.

[7] აქ წყაროები – ასე ხშირია < პ ა ლ.

[8] რადგან ეს არის – სამკვიდრო < პ ა ლ.

[9] გვიშტიბი – ვახუშტის აქვს გ ო ს ტ ი ბ ე-დ.

an der Ostseite des Flußes Ts-cheni Ts-chali, welches der äusserste Ort des Zaaren in NW. ist, dahin ich gegangen sevn würde, wenn mich nicht der üble, bis 18 Werst lange, felsige Weg abgeschreckt hätte.

Der 15te August. Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet. Hierselbst hat im vorigen Winter das Lazarett des russischen Corps gestanden. Der Horizont war heute bei Sonnenaufgange sehr heiter; eine seltene Erscheinung in hiesigen Gegenden, die ich mir'zu Nutze machte[1].

Man hat von dieser Höhe eine freie Aussicht in die vom Fuße des Gebürges bis zum Vorgebürge sich ausdehnende Ebene, in der der Rion und Ts-cheui Ts-chali in W. und der Kwirila in O. fließen. Die ganze Ebene ist mit dikem Walde bedeckt.

Von S-chaltuba in SSW. ist dies jugum so hoch, daß es noch jezt mit Schnee bedeckt ist. Am nordl Fusse dieses Schneegebürges sind die Imeretenische Festung Satschino und westlicher Sapaitschawa gelegen. Am westlichen Fusse zum Schwarzen Meer hier ist die Provinz Guria; am südl. Fusse soll die Festung Achalziche gelegen sevn; in der Linie von S-chaltuba und Satsehino in SSW und eben daselbst fließt der Kur oder Mtkwari, der hier teils durch verschiedene von der Südseite dieses iugi promontorialis caucasici australis, teils durch andere von der Nordseite des nordl. iugi promontorialis araratici kommende Esche, sich oberhalb achalziche in ein Strom ansammlet, an dessen Nordseite am Fuß des Gebürges Achalziche gelegen. Von Achalziche fließt der Kur noch an 30 Werste nach O. längst dem südl. Fusse des iugi, nimmt einen aus S. an dem araratischen Vorgebürge kommenden Fluß auf, wendet sich hierauf nach N0. und setzt in dieser Direktion durch das iugum promontoriale caucasic., bis in die Gegend von Suram[2]. Von S-chaltuba ist Choni und Poti in WSW. Die Kluft des Bagdad in SSO.

Von S-chaltuba ritten Wir auf dem äussersten Fuße des Gebürges eine Stunde in W., im Gebiete des Dorfes Guschtibi. Von hier sahe man an der rechten Seite des Flusses Ts-cheni Ts-chali die Mingrelische Hauptfestung und Episkopalkirche Martwili am Fuße des gegen diesen Fluß sich senkenden Gebürgs, in etwan 3 Werst Entfernung, in WNW., aber noch auf dem Gebürge die mingrelische Festung Gordi. Dieser gegenüber steht am linken Flußufer, die uns nicht sichtliche, zum Distrikt Salordkipaniso gehörige Festung Gwaschtibi. Ein hohes, steiles Kalksteinufer verbarg sie.

Das Gebürge senkt sich in N. steil und macht ein 6 Werste breites. Thal in welchem die Gebürgbäehe Guba und Kucha laufen. Ich kam in dieses Thal und auf westlicher Richtung nach 1 Stunde an den Bach Guba, der hier an 20 Schritte breit war[3], der über Thon und kleine gerundete

---

[1] Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet. – zu Nutze machte, *G.*] War ein heiteren Tag, den ich mir auf der Höhe von S-chaltuba, wo wir die Nachtzubrachten, zu Nutze machte, *P.*

[2] Von S-chaltuba in SSW ist – in die Gegend von Suram < *P.*

[3] der hier an 20 Schritte breit war < *P.*

მე იქ უნდა წავსულიყავი, რომ არ შემშინებოდა 18 ვერსის სიგრძის კლდიანი გზისა.

15 აგვისტო. ღამე გავათიე წყალტუბოში. გასულ ზამთარში იქ იყო რუსული კორპუსის ლაზარეთი. დღეს, მზის ამოსვლისას, ჰორიზონტი მოწმენდილი იყო; ასეთი [ამინდი] იშვიათი მოვლენაა აქაურ მხარეში, და მე ეს [სასარგებლოდ] გამოვიყენე[1].

ამ მწვერვალიდან ნათლად ჩანს დაბლობი, რომელიც გადაჭიმულია ქედის ძირიდან მთისწინეთამდე და რომელზეც დასავლეთით მიედინებიან რიონი და ცხენისწყალი, აღმოსავლეთით კი – ყვირილა. მთელი დაბლობი ხშირი ტყითაა დაფარული.

წყალტუბოდან სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით ეს ქედი ისე მაღალია, რომ ის ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ თოვლიანი მთის ჩრდილოეთ ძირას არის იმერული ციხე საჩინო და დასავლეთით კი საპაიჭაო. დასავლეთის ძირას, შავი ზღვისკენ არის პროვინცია გურია; სამხრეთ ძირას უნდა მდებარეობდეს ახალციხე; წყალტუბოსა და საჩინოს ხაზზე სამხრეთ – სამხრეთ-დასავლეთით, და სწორედ იქვე, მიედინება კურ-ი ანუ მტკვარი, რომელიც იქ, ახალციხის ზემოთ, ერთ ნაკადად აერთებს სხვადასხვა ნაწილობრივ ამ ქედის სამხრეთ მხრიდან, ნაწილობრივ კი სხვა, არარატის მთიანეთის ჩრდილოეთ მხარიდან მომდინარე მდინარეებს და რომლის ჩრდილოეთ მხარეზე, მთის ძირას, მდებარეობს ახალციხე. ახალციხიდან მტკვარი კიდევ 30 ვერსზე მიედინება აღმოსავლეთით, ქედის სამხრეთი ძირის გაყოლებით, იერთებს სამხრეთიდან არარატის მთიანეთიდან მომავალ მდინარეს, იქიდან უხვევს ჩრდილო-აღმოსავლეთით და განაგრძობს დინებას ამ მიმართულებით, კავკასიის მთიანეთის გავლით, სურამის მიდამოებისკენ[2]. წყალტუბოდან ხონი და ფოთი არის დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით. ბაღდადის ხეობა არის სამხრეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

წყალტუბოდან 1 საათი მივდიოდით დასავლეთით, მთის განაპირა ძირზე, სოფ. გვიშტიბის მიწებზე აქედან, ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეზე, ჩანს სამეგრელოს მთავარი ციხე და საეპისკოპოსო ეკლესია მარტვილი [რომელიც მდებარეობს] ამ მდინარისკენ დაქანებულ მთის ძირას; დაახლ. 3 ვერსის მოშორებით, დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთით, მაგრამ კვლავ მთაზე, არის მეგრული ციხე გორდი. ამის პირდაპირ, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, დგას სალორთქიფანიძოს კუთვნილი ციხე გვიშტიბი, რომელსაც ჩვენ ვერ ვხედავდით; მაღალი, ციცაბო კირქვიანი ნაპირი ფარავს მას.

ჩრდილოეთისაკენ მთა ციცაბოდ ეშვება და ქმნის 6 ვერსი სიგანის დაბლობს, რომელზეც მიედინებიან მთის მდინარეები გუბა[3] და კუხა. მე მივედი ამ დაბლობზე და დასავლეთის მიმართულებით 1 საათში ვიყავი მდ. გუბაზე, რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო[4], მიედინება თიხაზე და წვრილ რიყის ქვაზე; ამ დაბლობზე დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით 1 საათში შეგვხვდა

---

[1] ღამე გავათიე – გამოვიყენე გ ი უ ლ.] იყო მოწმენდილი დღე, რითაც მე წყალტუბოს მაღლობზე, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ, ვისარგებლე, პ ა ლ.

[2] წყალტუბოდან სამხრეთით – სურამის მიდამოებისკენ < პ ა ლ.

[3] გუბის წყალი, გ. გ.

[4] რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო < პ ა ლ.

Kalksteine'fließt, und wo wir in dieser Ebene in WSW. nach 1 Stunde den Bach Kucha, der in den Guba fallt, welches auch der gestern durchrittene S-chaltuba thut; der Guba aber fallt in den Rion. Vom Kucha hatten wir noch in WSW. nach einer halben Stunde, das Dorf Choni, wo wir die Nacht blieben.

Den löten August. Choni ist ein großes Dorf mit etwan 200 Familien, die wider die hiesige Gewohnheit in Kreisen und Gassen, aber doch auch weitläuftig wohnen, weil jede Familie ihre Gärten und Pflanzungen bey der Wohnung hat. Der Weingarten meines Wirthes war 400 Schritte lang und 300 Schritte breit.

Die hiesigen Gärten enthalten Wein, welsche Nüsse, schwarze und weiße Maulbeerbäume häufig, auder Obst sparsam. Man bauet auch in den Gärten türkische Bohnen, Hanf, Tabak, Rettigc, Gurken, Flaschenkürbisse. Ferner Phytolacca zum Weinfürben, Carthamus tinctorius zum Seidenfürben, Impatiens balsamina zum Farben der Hände. Der Seidenbau ist hier ziemlich beträchtlich; dieses Jahr aber verlohr er, weil der Frost das erste. Maulbeerlaub verdorben hatte.

Hier ist der Siz eines Tawar Episkoposi, d. i. Erzbischof von Imereti Die Kirche, mitten im Dorfe, ist von Steinen, nur 15 Schritte lang und 10 breit, ohne. Kuppel. Der kleine Glockenthurm steht auf der Mauer des Kirchhofs.

Um Mittagszeit erhob sich ein kläglich Geheul von allen Enden des Dorfs; es waren die Klaglieder, unter deren Anstimmuug sich die Einwohner in Haufen zu 10 bis 20 im Sterbhause eines ihren Mitbürgers versammieten Die Mannsleute sungen eigene Lieder und das Frauenzimmer stimmte mit einem klüglichen Wai! wai! heulend ein. Ein jeder erschien in seiner gewöhnlichen besten Kleidung, die Maunsleute mit Waffen, das Weibsvolk in langen, bis auf die Erde hangendeu Fuchspelzeu, mit blauen oder roten europäischen Laken überzogen und um ihren Puz in den Hundstagen noch auffalender zu machen, gierigen sie barfuß.

Die Leiche, die nach dem Verscheiden erst mit Wasser, denn mit Wein gewaschen worden, lag im Wohnzimmer auf einer Strohmatte und diese auf einer schlechten .Baare. Sie war iu Leinewaud, die man in Wachs getaucht hatte, wie ein Wickelkind so gehüllet, daß die Hünde auf der Brust gefalten blos lagen. Den Kopf deckte eine Kappe von solcher Lei newand. Sie lag auch unter einer bunten Decke und ein kleiner Thronhimmel war über der Baare. Im Zimmer standen einige Geistliche mit Kreuzen und Kerzen. und oben neben der Leiche die Wittwe. Im Vorzimmerlag auf einer Bettdecke der Pelz und Gürtel der Wittwe und die Waffen des Verstorbenen: darnebeu stand eine heulende Magd.

Von den Trauerleuten ward ein Haufe nach dein andern zur Leiche geführt, die immer zur Absingung ihrer Trauerlieder unter dem Geheul der Weiber etwan eine viertel Stunde. verwandten. Nicht kürzer war die

მდ. კუხა, რომელიც გუბაში ჩადის, რასაც აგრეთვე წყალტუბოც აკეთებს[1], გუშინ რომ გავიარეთ; გუბა კი ჩადის რიონში. კუხიდან დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით 1/2 საათში მივედით სოფ. ხონში, სადაც ღამე დავრჩი.

16 აგვისტო. ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ წრეებად და ქუჩებადაა[დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის.

აქაური ბაღები შეიცავენ ყურძენს, კაკალს, შავი და თეთრი თუთის ხეებს, სხვა ხილი ნაკლებადაა. ბაღებში აგრეთვე სთესენ ლობიოს, კანაფს, თამბაქოს, ბოლოკს, კიტრს, ბოთლისებრ კვახს. შემდეგ – ჭიაფერას, ღვინის შესაღებად, ალისარჩულს – აბრეშუმის შესაღებად, უკადრისა ინას – ხელების შესაღებად. მეაბრეშუმეობა აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია, მაგრამ ამ წელს ჩავარდა, რადგან ყინვამ გააფუჭა თუთის პირველი ფოთლები.

აქ არის იმერეთის მთავარეპისკოპოსის საჯდომი. ქვიტკირის უგუმბათო ეკლესია, სოფლის შუაში, არის მხოლოდ 15 ნაბიჯი სიგრძისა და 10 [ნაბიჯი] სიგანისა. პატარა სამრეკლო კოშკი დგას სასაფლაოს კედელზე.

შუადღეზე სოფლის ყველა ბოლოდან საცოდავი კივილი გაისმა; ეს იყო სამგლოვიარო მოთქმა, რომლის დამღერებითაც მცხოვრებლები 10 – 20-კაციან ჯგუფებად იკრიბებოდნენ თავისი გარდაცვლილი თანასოფლელის სახლთან. კაცები მოსთქვამდნენ (მღეროდნენ) თავის საკუთარ სიმღერებს და ქალები გაჰკიოდნენ სამგლოვიარო ვაი, ვაი-ს. ყველა იყო თავის ჩვეულებრივ, საუკეთესო ტანსაცმელში; კაცები იყვნენ იარაღით, ქალებს ეცვათ გრძელი, მიწამდე დაკიდული მელიის ქურქები, მოსხმული ჰქონდათ ცისფერი ან წითელი ევროპული თავშალი. რათა თავისი მორთულობა ამ პაპანაქებაში უფრო თვალში საცემი გაეხადათ, მიდიოდნენ ფეხშიშველა.

სიკვდილის შემდეგ ჯერ წყლით და შემდეგ ღვინით განბანილი მიცვალებული იწვა საცხოვრებელ ოთახში ჭილოფზე, რაც დაგებული იყო ცუდ საკაცეზე. ის აკვნის ბავშვივით იყო გახვეული ტილოში. ტილო ცვილში იყო ამოვლებული, ხელები კი გარედან ჰქონდა გულზე დაკრეფილი. თავზე ეფარა ამნაირივე ტილოს ჩაჩი. ის იწვა აგრეთვე ჭრელი საბნის ქვეშ, ხოლო პატარა ბალდახინი იყო საკაცის ზემოდან. ოთახში იყო რამდენიმე სასულიერო პირი ჯვრებით და სანთლებით, ხოლო თავთით, მიცვალებულის გვერდით იდგა ქვრივი. წინოთახში, საწოლის გადასაფარებელზე იდო ქვრივის ქურქი და სარტყელი და მიცვალებულის იარაღი; ახლოს იდგა მტირალი გოგო.

მნახველები ჯგუფ-ჯგუფად შეჰყავდათ მიცვალებულთან, რასაც მათი სამგლოვიარო სიმღერის სათქმელად, ქალთა მოთქმის აყოლებით, სჭირდებოდა 15 წუთი. არა ნაკლები ხანი სჭირდებოდა იგივეს გამეორებას ან გაგრძე-

---

[1] ე. ი. გუბას უერთდება, გ. გ.

Wiederholung oder vielmehr Fortsezung bey den Wafen und Kleidern im Vorzimmer, und dieses geschieht auch wenn der Todte ein schön Pferd hinterlassen hat, bey diesem. Jede Gesellschaft pflegt einen Anverwandten mit sich zu nehmen, diese raufen sich die Haare aus, schlagen sich mit den Händen vor die Stirn und Brust, winden und beugen den Körper wunderlich und schreien unaufhörlich Wai! Männer und Weiber betragen sich gleich. Nach diesem Auftritte lagerten sieh die Trauerleute auf dem Hofe und wurden mit Wein und Hirsegriize bewirtet; Fleisch ist beY Trauer unanständig, so daß sich die Verwandten desselben ein halbes bis ein ganz Jahr und manche Wittwen zeitlebens enthalten.

Nach Endigung aller Klagelieder brach die ganze. Gesellschaft mit der Leiche nach der Kirche auf. Die Mannsleute giengen voran, denn folgten die Geistlichen mit Kreuzen und Kerzen, hernach die Todtenbare und die Weibsleute schlossen. Auf dem ganzen Wege wurden Klaglieder geheult und am Kirchhofe geendigt. Beim Grabe verrichteteu die Geistlichen die Gebräuche der griechischen Kirche, worauf die Leiche ohne Sarg und ohne die Strohmatte, auf der sie lag, ins Grab gelegt und mit Erde überschüttet ward. Der Kopf war nach Abend und die Füße jen Norden gekehrt. Nun ward zum Beschluß noch einmahl allgemein geheulet. Nachher pflegen zum Andenken des Todteu verschiedene Bewirthungen angestellt zu werden. Ein schöner Wallnußbaum neben dem Trauerhause war rundum durch die Rinde eingehauen, damit er mit dem Hausherrn sterben möchte.

Den 17ten August. Wir hatten noch in Choni zugebracht[1]. Neben der Kirche in Choni ist ein großer mit Linden und Platanus orientalis (dessen Bäume bis 3 Faden im Umfange hielten) besezter Platz, der an 2. Werst im Umfang hatä auf welchem heute (im Schatten dieser Bäume versammelte sich[3]), wie alle Freytage, ein von Verkäufern und Käufern beyder Geschlechter lebhafter Markt war. Die Waaren dieses Marktes waren:

Graue und schwarze grobe Tuchröcke und Filzmz'intel, die aus Basiani und Dugor, über Oni kommen.

Grobe baumwollene, roth und blau gefärbte Zeuge, zu Hosen, Hemden und Oberröcken der Weiber und gedruckte baumwollene Zeuge zu Unterröcken aus Teflisischen Fabriken.

Weises, grobes, baumwolleues 3, Arschin breites Zeug, die rußische Eile zu 8 Kop.

Schlechter a. Ellen breiter, mit Saflor gefärbter Taft, die Elle 25 Kop. Er Wird hier gemacht und dient zu Hemden und Hosen.

Bunte Eggeu oder Ränder von europäischen Laken, die Elle zu 5 Kop. Sie dienen zu Strümpfblindern.

Einheimische graue Tuchmiizen, zu 20 Kop.

---

[1] Wir hatten noch in Choni zugebracht < *P.*

[2] der an 2 Werst im Umfang hat < *P.*

[3] im Schatten dieser Bäume versammelte sich < *P.*

ლებას იარაღთან და ჩასაცმელი წინოთახში, აგრეთვე, თუ მიცვალებულს ჰყავდა კარგი ცხენი, იმასთანაც იგივე ხდებოდა ყოველი ჯგუფი ცდილობდა ერთ-ერთი ნათესავი თავისთან წაეყვანა, ესენი კი იგლეჯდნენ თმებს, იშენდნენ ხელებს შუბლსა და გულში, იგრიხებოდნენ და იხრებოდნენ საოცრად და განუწყვეტლად კიოდნენ „ვაი“-ს. კაცები და ქალები ერთნაირად იქცეოდნენ. ამის შემდეგ ჭირისუფლები ეზოში მოთავსდნენ და მათ ღვინით და ფეტვის ფაფით გაუმასპინძლდნენ; ხორცი გლოვის დროს არაა მიღებული; ასე რომ ნათესავები მისგან თავს იკავებდნენ ნახევარი ან მთელი წლის განმავლობაში, ხოლო ზოგი ქვრივი კი მთელი სიცოცხლის განმავლობაშიც.

სამგლოვიარო მოთქმის დამთავრების შემდეგ მთელი ხალხი მიცვალებულით გაემართა ეკლესიისკენ. წინ მიდიოდნენ კაცები, შემდეგ სასულიერო პირნი ჯვრებით და სანთლებით, შემდეგ მიცვალებულის საკაცე და ბოლოს ქალები. მთელ გზაზე გაკიოდნენ სატირალ სიმღერებს, რაც დაასრულეს სასაფლაოზე. საფლავთან სასულიერო პირებმა შეასრულეს ბერძნული ეკლესიის მღვდელმსახურება, რის შემდეგაც მიცვალებული უკუბოდ და იმ ჭილოფის გარეშე რაზედაც იწვა, ჩაუშვეს საფლავში და [საფლავი] მიწით ამოავსეს. იგი მოათავსეს თავით დასავლეთისკენ და ფეხებით ჩრდილოეთისკენ. შემდეგ მიცვალებული უკანასკნელად იქნა დატირებული ყველას მიერ ერთად. შემდეგ მკვდრის სულის მოსახსენებლად ჩვეულებრივ აწყობენ სხვადასხვა გამასპინძლებას. მიცვალებულის სახლის ახლოს მშვენიერი კაკლის ხე მრგვლად იყო შემოჭრილი ქერქზე, რათა ის პატრონთან ერთად მომკვდარიყო.

17 აგვისტო. ჩვენ ღამე კვლავ ხონში გავათიეთ[1]. ხონში ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი ცაცხვით და აღმოსავლური ჭადრით (რომლის ხეები სიმსხოთი 3 საჟენია); ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს[2]; როგორც ყოველ პარასკევს, დღესაც ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ[3] ორივე სქესის მყიდველ-გამყიდველნი [და გაეჩაღებინათ] ბაზრობა. იყიდებოდა შემდეგი საქონელი:

რუხი და შავი უხეში მაუდის ჩოხები და ნაბდები, რომლებიც შემოაქვთ ბასიანიდან და დუგორიდან, ონის გზით.

ბამბის, წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისთვის, პერანგებისა და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან.

თეთრი, უხეში, 3/4 არშინის სიგანის ბამბის ქსოვილი, რუსული წყრთა 8 კაპიკად.

ცუდი, 3/4 წყრთის სიგანის, ალისარჩულით შეღებილი თავთა, წყრთა 25 კაპ., ის აქ მზადდება პერანგებისა და შარვლებისთვის.

ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი, წყრთა 5 კაპ. მათ იყენებენ წინდების მოსაჭერად.

ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები, 20 კაპიკად.

---

[1] ჩვენ ღამე კვლავ ხონში გავათიეთ < პ ა ლ.

[2] ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს < პ ა ლ.

[3] ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ < პ ა ლ.

Einen Eymer haltende, kupferne Kessel, das Stück 3 Rubl.

Kupferne Sprachröhre, eines 4 Rubl.

Seesalz von der Krimm über Poti gebracht, das Pfund 2 Kop.

Gesalzene Sewrugenriiken, die sonst von Poti, jezo von Sallian und Teflis kommen, das Stück 40 Kop.

Schaafe mit kleinen Sohwänzen ohne Hörner, das Stück 1 Rubl. 20 Kop.

Hanfstrike und hölzerne Schüsseln, ferner auch hiesige Pferde, eins zu 30 bis 40 Rubl. und wenig andere Sachen.

Die hiesigen Pferde sind klein, im Kreuz und der Brust breit und haben kurze Hülse; meistens sind sie braun oder Schimmel. Unter den Markleuten waren auch Mingrelier. Von diesenn ich von dieser Provinz, so wie von den übrigen des Dadians, Odischi und Letsclikum Nachrichten, die sie inir mittheilcn konnten, ein, da ich[1] diese Länder der Gesinnungen des regierenden Herrn und der Nachbarschaft der Türken wegen zu bereisen nicht wagen durfte.

Den 18ten August. Von Ghoni ritten wir in W. und kamen nach 4 Werst an den Fluß Ts-cheni Ts-chali, der nachdem er das Gebürge verlassen, in der Ebene die Grenze. zwischen linereti und Mingrolia macht. Dieser Fluß ist hier, noch dem Gebürge nahe, sehr reißend, und weicht an Größe dem Rion wenig. Sein Grund ist iuit Backsteinen von Kalkfels und Jaspis bedeckt. Man konnte ihn bey jezigen niedrigen Wasser kaum durchreiten. Seine Ufer sind thonigt, niedrig, daher er bey hohem Wasser austritt und breite Uclierschweminungen macht. Er ist denn sehr trübe und sezt einen häufigen Gries von zerfallenem Schiefer ab. Vor 2 Jahren hat er viele Dörfer seines östlichen Ufers Kolobani, Gulucheti u. m. a. zerstört. An vielen Stellen fließt er in getheilten Armen. An seinen Ufern stehen Salix alba, Betula alnus, Populus alba, Hippophaë rhamnoides u. a.

Nach 2 1/2 Stunden kamen wir nach dein großen Dorfe Dschicheisi.

Den 19ten August. ln Dschicheisi hatten wir übernachtet[2]. Von Dschicheisi ritten wir in SSW. und hatten die Rionbitche Gia, Tschereka, Schuristawis und Logobe auch die Gebiete der Dörfer Dschiktubani und Tschakani.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Kulaschi am Logobe.

Die Einwohner trinken hier, so wie in Chobe, übel schmeckendes Wasser aus Ziehbrumen und sind häufig mit Kröpfen beschwert, die sonst im Kaukasus so Selten, als Ziehbraunen sind.

In Kulaschi wohnen viele Juden, die, die Geistlichen nicht ausgenommen, ihr hebräisches sehr vergessen haben und unter sich georgisch reden. Um eine kleine steinerne Kirche stand auch hier Platanus orientalis, von Stärke der allergrößesten Eichen.

---

[1] აქ გიულდნშტედტი იძლევა ცნობებს სამეგრელოს შესახებ, მისი სოფლების ჩამოთვლას, რაც პალასს მოთავსებული აქვს ქვემოთ, 413 – 416 გვერდებზე.

[2] in Dschicheisi hatten wir übernachtet < *P.*

ერთვედრიანი სპილენძის ქვაბი, თითო 3 მანეთად.

სპილენძის საყვირები, თითო 4 მანეთად.

ზღვის მარილი ყირიმიდან - ფოთზე გამოვლით, ფუთი 2 კაპ.

დამარილებული ზურგიელი ფოროჯისა (ადრე ფოთიდან, ახლა სალიანიდან და თბილისიდან), ცალი 40 კაპ.

ცხვრები პატარა კუდებით, ურქებოდ; თითო 1 მან. 20 კაპ.

კანაფის თოკი და ხის ჯამები, ამას გარდა აქაური ცხენები, თითო 30-დან 40 მანეთამდე და ზოგი სხვა საგნებიც.

აქაური ცხენები პატარებია, გავა და მკერდი განიერი აქვთ, კისერი მოკლე; უმეტესად ისინი ყავისფერებია ან ლურჯა. ბაზარში მყოფ ხალხში იყვნენ მეგრელებიც. ამ პროვინციის შესახებ ამათგან მივიღე ცნობები ისევე, როგორც დადიანის სხვა მხარეთა, ოდიშსა და ლეჩხუმის შესახებაც, რაც მათ შეეძლოთ ჩემთვის ეთქვათ, რადგან ეს ქვეყნები ვერ მოვიარე მათი ბატონების განწყობილების და თურქების მეზობლობის გამო.

18 აგვისტო. ხონიდან გავემართეთ დასავლეთით და 4 ვერსის შემდეგ მივედით მდ. ცხენისწყალზე, რომელიც, მთიდან გამოსვლის შემდეგ, დაბლობზე ქმნის საზღვარს იმერეთსა და სამეგრელოს შორის. ეს მდინარე აქ ჯერ კიდევ ახლოსაა მთასთან, ძალიან ჩქარია და სიგრძით რიონს მცირედ ჩამორჩება. მისი ძირი მოფენილია კირის კლდეების (თუ რიყის ქვით) და იასპის ქვებით. ახლაც, როცა ასე დაბალი წყალი იყო, მასში ძნელად შეიძლებოდა გასვლა: მისი ნაპირები თიხიანია, დაბალი; ამიტომ ის წყალდიდობისას გადმოდის და დიდ ფართობს წალეკავს ხოლმე. ამის გამო ის ძალიან მღვრიეა და ჩაშლილი ფიქალისგან ლექავს ხშირ სილას. 2 წლის წინათ მან ბევრი სოფელი წალეკა თავის აღმოსავლეთ ნაპირზე – ქოლობანი, გულუხეთი და სხვა მრ. ბევრ ადგილას ის ტოტებად მიედინება. მის ნაპირზე იზრდება წნორი, არყი, თეთრი ხვალო, ქაცვი და ა. შ.

2 ½ საათში მივედით დიდ სოფელ ჯიხაისში.

19 აგვისტო. ღამე ჯიხაისში გავათიეთ[1]. ჯიხაისიდან გავემართეთ სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით და გავიარეთ რიონის შენაკადები: გია, ჩერეკა, შურისთავი და ლოგობე, აგრეთვე სოფლების – ჯიქთუბანის და ჭაგანის მიდამოები.

1 ½ საათში მივედით სოფ. კულაშში [რომელიც მდებარეობს) ლოგობეზე.

მოსახლეობა აქ, როგორც ხობში (თუ ხონი ?), სვამს ცუდი გემოს ჭის წყალს და ხშირად ავადდებიან ჩიყვით, რაც კავკასიაში საერთოდ ისევე იშვიათია, როგორც ჭები.

კულაშში ბევრი ებრაელი ცხოვრობს, რომლებსაც, გარდა სასულიერო პირებისა, თავისი ებრაული ძალიან დავიწყებული აქვთ და ერთმანეთში ქართულად ლაპარაკობენ. ქვის პატარა ეკლესიის გარშემო აქაც იდგა აღმოსავლური ჭადარი (ძალიან დიდი მუხის სისქისა).

---

[1] ღამე ჯიხაისში გავათიეთ < პ ა ლ.

Von Kulaschi ritten wir am Logobe hinab in SSO. und kamen beym Dorfe Sanawardo an dessen Einfall in die NW. Seite des Rion. Die gestrigen und heutigen Dörfer gehören der fürstl. Familie Mikelasi, die hier mehr Dörfer hat: daher der, die Ebene zwischen den Flüßen Ts-cheni Ts-chali, Guba und Rion einnelimende Distrikt mit 19 Dörfern Samikelaso genannt[1].

Um Sanawardo sind viele kleine Gehölze in Form der Lustwülder, aus Wallnußbäumen mit Weinreben umschlungen, Maulbeerbäumen, Feigen, Granaten, Pfirsichen, Diospyros lotus, Aepfel-, Birn- und Pflaumbäume[n], Quitten und Kastanien. Nirgends habe ich Obstbäume so häufig und so natürlich gemengt, als hier angetroffen. An Feldfrüchten ist dagegen Mangel; denn in den Distrikten Okriba, Salordkipaniso, Samikelaso und Wake säet man ausser Gomi (Panicum italicum) und Hirse nichts. Man entschuldigt dieses mit dem Mangel der Mühlen, da man doch auf dem Rion sehr gut Schiffmühlen anlegen könnte.

Baumwolle bauet man hier nur wenig, Seide aber häufig. Man hält die Würmer in Körbchen von Weidenreisern von 1 Elle ins Gevierte und eine Querhand hoch gerandet. Diese stellet man in größere auch von Weidenreisern geflochtene und bedeckte Schränke oder große Körbe.

Auf dem ganzen Wege von Choni bis Sanawardo ist die Erle (Betula alnus) die einzige und allgemeine wilde Baumart. Man läßt, des Schattens wegen, auf den Hirseäkern immer einige Erlen stehen und wenn man sie nach 3 oder 4 Jahren verläßt und neue bauet, so überwuchert das ganze Feld von den Saamen dieses geschwinde wachsenden Baumes sehr bald.

Auch hier pflügt man mit dem kleinen in Radscha beschriebenen Schaufelpfluge. Die Furchen werden nur etwan 4 querfinger tief und sind nicht dicht, daher man das gepflügte Land zum 2ten mahl querüber, also ins Kreuz pflügt. Hirse und Gomi werden im Jun. gesäet und im September geerndtet. Man bricht die reifen Saamenkolben mit der Hand ab. Das Stroh dient zum Decken der Häuser.

Im Erlenholze sind Daucus carota, Sambucus ebulus, Xanthium spinosum, Verbena offic., Origanum vulgare u. a. Pflanzen gemein. Die Brach oder verlassene Hirsefelder sind von Panicum viride (Sulza) und crus-galli (Buratsch) ganz bedeckt und die vorzüglichste, obgliech nicht beste Nahrung der Pferde, weil sie darnach laxiren. Klette und andere Fütterkräuter sind hier gar nicht, auch weis man nichts von Heu. Die Viehzucht ist hier auch ganz unbedeutend. Ein Hausvater hält ein oder ein Paar Pferde zum Reiten und ein Paar Stück Hornvieh zum Pflügen, gar keine Schaafe. Man macht daher auch keine Butter und nur wenig und schlechten Käse. Unter dem Rindvieh sieht man einzeln Büffel, auch mit dem Fischfange weis man nicht umzugehen und nur selten fängt man mit Haken (Russ. Samolowi) Sewrugen, Störe und Welse.

---

[1] აქ გიულდენშტედტი, ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასს მოცემული აქვს ქვემოთ, გვ. 406-ზე.

კულაშიდან დავყევით ლოგობეს სამხრეთ – სამხრეთ-აღმოსავლეთით და მივედით სოფ. სანავარდოში, იქ, სადაც ლოგობე ერთვის რიონს ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე. გუშინდელი და დღევანდელი სოფლები ეკუთვნიან თავად მიქელაძეს, რომელსაც აქ ბევრი სოფლები აქვს; ამიტომ მხარეს, რომელიც მოიცავს დაბლობს 19 სოფლით ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის, სა-მიქელაძეო ეწოდება.

სანავარდოსთან არის პატარა ტყეების მსგავსი ბევრი პატარა ჭალა კაკ-ლის ხეებით, რომლებზეც ვაზია დახვეული, თუთის ხეებით, ლეღვით, ბრო-წეულით, ატმით, ჩვეულებრივი ხურმით, ვაშლით, მსხლით, ქლიავით, კომშით და წაბლით. არსად შემხვედრია ისე ბევრი და ისე ბუნებრივად შერეული ხე-ხილი, როგორც აქ. ამასთან შედარებით მინდვრის მცენარეები აქ ცოტაა; რადგან მხარეებში – ოკრიბაში, სალორთქიფანიძეოსა, სამიქელაძეოსა და ვა-კეში, არაფერს თესენ ღომისა და ფეტვის გარდა. ამას აბრალებენ წისქვილე-ბის ნაკლებობას, თუმცა რიონზე შეიძლებოდა ძალიან კარგი წყლის წისქვი-ლების აგება.

ბამბას აქ ცოტას თესენ, აბრეშუმი კი ბევრი მოჰყავთ. ჭიები ჰყავთ პა-ტარა კალათებში, რომლებიც გაკეთებულია ტირიფის ტოტებისაგან 1 წყრთის სიგრძის გვერდებით. სახელურიც მაღლა აქვს. ამას დგამენ ტირიფის ტოტე-ბისგანვე დაწნულ და გადახურულ უფრო დიდ კარადებში, ან დიდ კალა-თებში.

ხონიდან სანავარდომდე მთელ გზაზე მურყანი ერთადერთი და საერთოდ გავრცელებული გარეული ხეა. მას, მისი ჩრდილის გამო, სტოვებენ ფეტვის ყანებში და როცა 3 ან 4 წლის მერე ამ სახნავს მიატოვებენ და ახალს ამუშა-ვებენ, მთელი მინდორი კვლავ უცებ იფარება ამ სწრაფად მზარდი ხის თესლით.

აქაც ხნავენ იმნაირი პატარა კავით, რაჭაში რომ აღვწერე. კვლები არის დაახლოებით 4 თითისდადება სიღრმისა და არ არის სქელი, ამიტომ მოხ-ნულ მიწას ხელმეორედ ხნავენ განივად, ე. ი. ჯვარისებურად. ფეტვი და ღომი ივნისში ითესება და იღებენ სექტემბერში. შემოსულ თავთავს ხელით ტეხენ. ბზეს ხმარობენ სახლების გადასახურავად.

მურყნარში არის ფერისცვალა, ანწლი, ცეცხლეკალა, ცოცხანა, თავშავა და საერთოდ სხვა მცენარეები. ყამირი ან დასვენებული ფეტვის მინდვრები მთლიანად იფარება Panicum viride (სულცა[1]) და cruS-galIi-ით (ბურჩხა), რაც წარმოადგენს ცხენებისთვის უმთავრეს, თუმცა არა საუკეთესო, საკვებს, რადგან ისინი იწვევენ კუჭის აშლას. ბირკავა და სხვა საჭმელი ბალახი აქ სულ არ არის, არ იციან აგრეთვე თივა. მესაქონლეობა აქ უმნიშვნელოა. სახლის პატრონს ერთი ან ორი ცხენი ჰყავს ხოლმე სასიარულოდ და უღელი რქო-სანი – სახნავად; [მას ჩვეულებრივ არ ჰყავს] არავითარი ცხვარი. ამიტომ აქ არ აკეთებენ კარაქს, [აკეთებენ] მხოლოდ ცოტა ყველს, ისიც ცუდს. რქოსანი საქონლიდან გვხვდება ცოტა კამეჩები; მაინც და მაინც არც თევზაობენ, იშ-ვიათად კი ანკესით იჭერენ (რუსულად – სამოლოვი) ტარაღანას, ზუთხს და ლოქოს.

---

[1] Suiza – ხომ არ არის ეს ძ უ რ წ ა?

Der Riou war bey Sanawardo 200 Schritte breit, 4 Faden tief, träge, zwischen 2 Faden hohen Thonufern. Die Ueberfahrt geschieht hier in Kähnen aus Rüstern gehauen. Pferde aber litßt man durchschwimmen. An den Ufern stehen große Erlen und Nußbüume durch einander, oft mit Weinreben umschlungen, deren einige schon große, reife Trauben hatten. Xanthium spinosum bedeckt hier fast alles, auch ist Mentha pulegium (lmeret. Ombuloi sehr häufig. Man isset sie an Fischen. Unsere Pferde, die sich mit denselben aus Noth sättigen mußten, bekamen alle von dessen Schärfe einen starken Speichelfluß.

Den 20sten August. Wir hatten bei Sanawardo übernachtetl. Um 10 Uhr brachten wir von dem südl. Ufer des Rions auf und[2] ritten wir 1 Stunde in WSW. und erreichten das Dorf Bari Sadschawacho[3] (Nieder-Sadschawacho) zum Unterschiede des 8 Werst höher am Gebürgfluß liegenden Dorfs Ptis Sadschawacho[4] (Ober-Sadschawacho). Bey Sadschawacho und eben so an andern der Ueberschwemmung ausgesetzten Orten, steht Laurus nobilis. Die Blätter sind von keinem ökonomischen Gebrauch, den Absud derselben aber gebraucht man wider die Kräze. Dieses sind die äussersten südwestlichen Dörfer l'meretiens. Weiter in .W. zwischen dem linken Ufer des Rions und nordl. Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs liegt die georgianische Provinz Guria, deren Regent Gurieli genant wird[5].

Den 21sten August. Ich habe bei Sadschawacho übernachtet. Des Morgens brach ich von da auf[6]. Von Sadschawacho hatten wir l Werst in N. Die Mündung des Baches Okamina in die linke des Rion, der nur klein ist, aber wegen des gestrigen Regens das Durchreiten nicht erlaubte, sondern eine Ueberfahrt erforderte. Sein Wasser war von Thon sehr trübe. Von hier in S. hatten wir. nach 2 Werst den Fuß des Vorgebürges, an welchem wir 2 Werst bergan ritten und nach dein Obern (Ptis-Sadschawacho) kamen.

Von hier gierig es wieder vom Gebiirge und an dessen Fuße in O, aberniahl durch den Bach Okamina und nun auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges in 0. nach der zerstöhrten Festung Tschuanta, die auf selbigem liegt. Von hier hat inan eine freie Aussicht in die etwan 30 Werst breite imeretische und mingrelische Ebene zwischen dem kaukasischen Alpen- und Vorgebürge. In dieser Ebene fließt der Rion von Kutais bis Sadschawacho in SW, und von hier am Fuße des Vorgebürges, mit weniger nordlichen Abweichung, die das Gebürge selbst macht, in W. bis zum Meer.

Etwau 4 Werst von Tschuanta liegt die kleine Festung Sapaitschao auf der Mittelhöhe des Vorgebürgs. Neben Tschuanta ist ein Dorf und ein zaarisch Hoflager, welches aus einigen scheureartigen Gebäuden besteht.

---

[1] Wir hatten bei Sanawardo übernachtet < *P.*

[2] Um 10 Uhr – aut und, *G.*] von Sanawardo, *P* 3–4 Sadschawacho < *P.*

[5] deren Regent Gurieli genant wird < *P.*, ამას მოსდევს გურიის აღწერა, რაც პალასს აქვს 410 – 411 გვერდებზე. [6] Ich habe bei Sadschawacho – von da auf < *P.*

რიონი სანავარდოსთან იყო. 200 ნაბიჯის სიგანისა 4 საჟენი სიღრმისა, მდორე, [მიედინებოდა] 2 საჟენი სიმაღლის თიხიან ნაპირებს შორის. გადასვლა აქ ხდება თელის ამოღარული ნავებით. ცხენებს კი მიაცურებენ ხოლმე. ნაპირებზე დგას ერთმანეთში შერეული დიდი მურყნები და კაკლის ხეები, ხშირად ზედშემოხვეული ვაზით, რომელთაგან ზოგს უკვე დიდი მწიფე მტევნები ჰქონდა. ცეცხლეკალა აქ თითქმის მთელ მიდამოს ფარავდა, აგრეთვე ხშირია Mentha pulegium (იმერულად ომბალო). მას ჭამენ თევზთან ერთად. რადგან ჩვენი ცხენები გაჭირვების გამო იძულებული იყვნენ ის ეჭამათ, მისი სიმწარის გამო ყველას გამოსდიოდათ დუჟი.

20 აგვისტო. ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში[1]. 10 საათზე გავედით რიონის სამხრეთ ნაპირიდან და[2] 1 საათი მივდიოდით დასავლეთით – სამხრეთ-დასავლეთით და მივედით სოფ. ბარი-საჯავახოში[3] (ქვემო საჯავახო), განსხვავებით 8 ვერსზე მთაში მდებარე სოფ. მთის საჯავახოსგან[4] (ზემო საჯავახო). საჯავახოსთან და ასევე იმ სოფლებში, სადაც წყალდიდობა იცის ხოლმე, არის დაფნა. ფოთლებს არ აქვს სამეურნეო გამოყენება, ნახარშს კი ხმარობენ ქავილის წინააღმდეგ. ესენი არიან იმერეთის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფლები. შემდეგ დასავლეთით, რიონის მარცხენა ნაპირსა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირს შორის, მდებარეობს ქართული პროვინცია გურია, რომლის მმართველსაც გურიელი ჰქვია.

21 აგვისტო. მე ღამე გავათიე საჯავახოში დილით გავედი იქიდან[5]. საჯავახოდან 1 ვერსზე ჩრდილოეთით რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის მდ. ოკამინა. ის პატარაა, მაგრამ გუშინდელი წვიმისგან მასზე გასვლა არ შეიძლებოდა, საჭირო იყო გადაცურვა. მისი წყალი თიხისაგან ძალზე მღვრიე იყო. იქიდან სამხრეთით 2 ვერსზე არის მთის ძირი, რომელსაც 2 ვერსზე ავყევით მაღლა და ზემო (მთის) საჯავახოში მივედით.

იქიდან გზა მიდიოდა ისევ მთიდან და მის ძირას აღმოსავლეთით და კვლავ მდ. ოკამინაზე, შემდეგ კი – მთის ძირის თხემზე აღმოსავლეთით დანგრეული ციხე ჩუანთისკენ (იქნებ შუამთა?), რომელიც მასზე დგას. აქედან ნათლად ჩანს 30 ვერსის სიგანის იმერეთის და სამეგრელოს დაბლობი, რომელიც მდებარეობს კავკასიის ალპებსა და მთისწინეთს შორის. ამ დაბლობზე მიედინება რიონი – ქუთაისიდან საჯავახომდე სამხრეთ-დასავლეთით და აქედან მთის ძირის გაყოლებით მცირედ ჩრდილოეთის გადახრით, რასაც თვით ქედი აკეთებს, [შემდეგ] დასავლეთისკენ ზღვამდე.

ჩუანთიდან 4 ვერსის მოშორებით დგას პატარა ციხე, საპაიჭაო, ქედის შუა მწვერვალზე. ჩუანთის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი, რომელიც შედგება რამდენიმე ფარდულის მსგავსი შენობისაგან.

---

[1] ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში < პ ა ლ.

[2] 10 საათზე – ნაპირიდან და, გ ი უ ლ.] სანავარდოდან, პ ა ლ.

[3 - 4] საჯავახო < პ ა ლ.

[5] მე ღამე – იქიდან < პ ა ლ.

Vom Tschuanta hatten wir auf der Ebene, längst dem Fuße des Vorgebürges, nach einer Stunde die wüste Festung Sabeka, die auf der Höhe des Fußes des Vorgebürgeslam Bach Sulori steht. Dieser und ein vorher paßirter Bach kommen aus SO. und fliessen zum Rion. Der Sulori ist was serreich und klar, weil ihn der Schnee auf der Höhe des V0rgebürges, den wir bey Sadschawacho sahen, reichlich ernährt.

Es ward hier ein Eichhörnchen geschossen, welches durch die Farbe, den fehlenden Haarbüschel der Ohren und die Daumenuägel vom gemeinen verschieden ist. Ich beschrieb es unter dem Namen Sciurus anomalus*. Auch Fulica aterrima erhielt ich hier.

Auf dem Vorgebürge ist in der Buchenwaldung Azalea und Rhododendron ponticum, Primus lusitanica, dessen schwarze, Kirschen ähnlichen. Früchte, von schönem Geschmak waren. Ruscus hypophyllum, dessen Blätter die Kälber fett machen sollen, und R. aculeatus, welches an die Häuser gepflanzt Krankheiten abhalten soll; Smilax excelsus, dessen Sprossen (turiones) im Frühlinge gegessen werden, Vaccinium arctostaphylos, welches das ganze Jahr hindurch blüht und schmackhafte Beeren trägt; Philadelphus coronaria, Colchicnm autumnale, welches jezt blühete, Buxus sempervirens mit eines Beines dickem, 3 Faden hohem Stamm, Taxus baccata. In der Eichenwaldung ist vorzüglich Sorbus torminalis und Mespilus vulgaris.

Das Vorgebürge besteht auch hier aus Sandstein. Tschuanta sowohl als auch Sabeka gehören zu dem Distrikte Satschino, der von hier am. Fuße desselben zum Rion seine Lage hat[1]. Bey Sabeka war Datisca cannabina häufig.

Den 22sten August. Wir hatten am Sulori unter Sabeka übernachtet[2]. Von Sabeka am Sulori ritten wir am Fuße des Gebürges in O. und hatten nach 2 1/2 Stunden den Bach Kuni. An demselben steht oben auf dem Fuße des Gebürges eine wüste Kirche und das Dorf Amagleba[3]. An diesem Bache ist der Distrikt Seristo, der Familie des Radgis Eristawi.

Der tägliche starke Schweiß hatte die Wäßrigkeiten meines Gebliites zerstreuet und es mit Anlage zur acrimonia phlogistica hinterlassen. Eutstandene Salzflüsse und Geschwüre zwungen mich den 23sten August zu einem Ruhetage. Den hielt ich unter einem von mir nie gesehenen Baume, der hier Selkwa heißt und ain Fuße der Alpen bey Kutais und am Fuße des Vorgebürges in Satschino und Seristo häufig ist. Ich beschrieb ihn unter dem Namen Rhamnus ulmoides.

Den 24sten August. Von Amagleba ritten wir längst dem Fuße des Gebürges in O. und hatten in einer Stunde 3 Bäche. Denn wandten wir uns nach N. bis Warziche, dahin wir nach anderthalb Stunden kamen. Es

---

* Es ist Pennants Bombay Squirrel (Hist. of quadr p., 409) eine bis in Indien ausgebreitete Gattung von Eichhorn. *P.*

[1] ამას გიულდენშტედტის დედანში მოსდევს საჩინოს მხარის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან ქვემოთაა, გვ. 40 – 405-ზე. [2] Wir hatten am Sulori – übernachtet < *P.*

[3] აქ დედანში ჩამოთვლილია საერისთაოს სოფლები. პალასთან ის არის 405 გვერდზე.

ჩუანთიდან დაბლობზე, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, 1 საათში შეგვხვდა დანგრეული ციხე სებეკა, რომელიც დგას მდ. სულორზე[1], მთისწინეთის ძირის თხემზე. ეს და ამის წინ გავლილი მდინარე მოედინებიან სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩადიან რიონში. სულორი წყალუხვია და გამჭვირვალე, რადგან მას კვებავს მთის თოვლი, რომელიც ჩვენ საჯავახოსთან დავინახეთ.

აქ მოკლეს ციყვი, რომელიც განსხვავდება ჩვეულებრივისგან თავისი ფერით, ყურებზე ბალნის უქონლობით და დიდი თითის ბრჭყალით. მე ის აღვწერე Sciurus anomalus-ის სახელით[2]. აქ მივიღე აგრეთვე მელოტა.

მთაზე, წიფლის ტყეში, არის იელი და შქერი, ტყემალი, რომლის შავი, ალუბლის მსგავსი ნაყოფი მშვენიერი გემოსია; იმერხლი, რომლის ფოთლებისგან ხბოები სუქდებიან, და თაგვისარა, რომელიც ითესება სახლებთან, რათა დაიცვას ის ავადმყოფობებისაგან; ეკალღიჭი, რომლის კვირტებსაც გაზაფხულზე ჭამენ; კავკასიური მოცვი, რომელიც მთელი წელი ყვავის და გემრიელი კენკრა აქვს; Philadephus coronaria, Colchicum autumnale, რომელიც ახლა ყვაოდა; ბზა მუხლის სიმსხო, 3 საჟენი სიმაღლისა; ურთხმელი; მუხნარში უმთავრესად არის თამელი და ზღმარტლი.

მთისწინეთი აქაც შედგება ქვიშაქვისაგან. ჩუანთა, ისევე როგორც სებეკა, ეკუთვნის საჩინოს მხარეს, რომელიც გადაჭიმულია აქედან, მის ძირას, რიონისკენ.

სებეკასთან ბევრი იყო დათვის კანაფი.

22 აგვისტო. ღამე გავათიეთ სულორზე, სებეკას ქვემოთ[3]. სულორზე მდებარე სებეკიდან გავემართეთ მთის ძირის გასწვრივ აღმოსავლეთით და 2 1/4 საათში მივედით მდ. კუნიზე. მასზე, ზევით მთის ძირას, დგას დანგრეული ეკლესია და სოფელი ამაღლება. ამ მდინარეზე არის რაჭის ერისთავთა გვარის კუთვნილი მხარე საერისთაო.

დღის განმავლობაში დიდმა ოფლიანობამ დაარღვია ჩემი სისხლის წყლიანობა და დატოვა ნალექი (acrimonia phlogistica); მარილიანმა მუწუკებმა მაიძულეს 23 აგვისტოს შესვენების დღე მქონოდა. აქ ვნახე ხე, რომელიც არასდროს არ მენახა და რომელსაც აქ ძელქვას უწოდებენ; ის ხშირად იზრდება ალპების ძირას ქუთაისთან და მთისწინეთის ძირას, საჩინოსა და საერისთაოში. მე ის აღვწერე Rhamnus ulmoides სახელით.

24 აგვისტო. ამაღლებიდან გავემართეთ მთის ძირის გაყოლებით აღმოსავლეთისკენ და ერთ საათში გავიარეთ 3 მდინარე. შემდეგ გადავუხვიეთ ჩრდილოეთისკენ ვარციხემდე, სადაც 1 1/2 საათში ვიყავით. ეს არის დანგრეული ციხე. მის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი. აქ რიონს მარ-

---

[1] მდინარე ს უ ლ ა რ ი ვანის რაიონში.

[2] ეს არის პენანტის ბომბეური ციყვი (Hist. f. guadr. F.), ინდოეთამდე გავრცელებული სახე ციყვისა, პ.

[3] ღამე – ქვემოთ < პ ა ლ.

ist eine zerstörte Festung und neben derselben ein Dorf und zaarisches Hoflager. Hier füllt die aus ONO. kommende Kwirila in die linke des Rion. ich hatte seinen UrsPrung gut bey Zona gesehen.

Das Flußbette des Rion ist hier breit und voller gerundeter Steine; er ist zwisohen Thonufern, an hundert Schritte breit und zum Durchreiten zu tief. Der Rion fließt hier geschwinde, der liwirila träge. Beide haben leimigt trübes Wasser. Kaum l Werst über der Mündung nimmt der Kwirila den Fluß Chani an der linken auf, der in flachen Ufern über Steine fließt und klar Wasser hat. Er nimmt, gegenüber Achalziche, im hohen, mit Schnee bedeckten Theil des Vorgebürges seinen Anfang und ist bey hohen Wasser schwer zu paßiren. Hier ward Gobius niger, Qyprinus orsus und Gebio mit, Angeln gefangen. Da diese Gegend Fischfang, Rothwild und der Chani gutes Wasser hat, so will der Zaar Solomon hier seine Residenz erbauen. Es wurden hier Skorpionen und Taranteln, auch Anguis fragilis gefunden. Man hatte nicht bemerkt, daß der Biß der beyden Insekten merklich giftig sey.

Ich fand, und häufig Fragaria vesca, origanum heraeleoticum u. Vulgare, Panicum viride u. filiforme, Prenanthes muralis,S ida, Abutilon, Alcea ficifolia, Erigeron acre, Teucrium hyrcanicum, Thalictrum flavum, Ophrys spiralis, Boletus flabellum.

Den 25sten August. Wir hatten bei Warziche übernachtet. Des Morgens brachten wir von da auf und[1] ritten wir am linken Ufer des Chani in SO. und kamen nach 3 Stunden zu der Kluft, in welcher er aus dem Vorgebürge kommt, und in welcher die zerstörte Festung Bagdad an diesem linken Ufer steht. Der Weg war eben breit und ist selbst in den Wäldern, die nicht mit Weinreben und Smilax verflochten sind, der beste in ganz lmereti. Ein Theil des Weges gieng durch das Gebiet des Dorfs Kogiti, wo die Einwohner mit Einsamlen der Kolben des Mais und Gomi (Panicum italicum) beschäftigt waren. Man bauet hier und auch in den Distrikten Satschino und Seristo etwas Waizen.

Bagdad besassen die Türken, wie Kutais, bis sie der Graf Totleben 1770 heraus trieb. Die Befestigung besteht blos in einer viereckigen Mauer von Feldsteinen, an jeder Seite 80 Schritte lang. Jezo war hier alles wüst.

Folgt man von Bagdad nach der Kluft des Chani noch weiter hinauf, so kommt ein Weg über die Höhe des Gebürges, bis Aehalziche, wohin von hier 2 Tagereisen sind. Auf diesem Wege machten die Türken ihre Einfälle in Imereti.

Der Chani ist hier reißeud und hat ein Kalksteinbette, auf welchem auch der Sandstein der Höhe ruhet. Unter dem Geschieben fand ich abgerundete Stücke einer festen, mit groben Schörl eingesprengten, schwärzlichen Lava. Bey Bagdad Standen einige Oelbäume mit früchten, die die Türken,welche sie bey Achalziche häufig ziehen, gepflanzt haben sollen. Ophrys spiralis blühete.

---

[1] Wir hatten bei Warziche – von da auf und, *G.*] Von Warziche, *P.*

ცხენა მხრიდან უერთდება აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მომდინარე ყვირილა. მისი სათავე მე კარგად დავათვალიერე წონასთან.

რიონის კალაპოტი აქ განიერია და სავსეა მრგვალი ქვებით; ის მოედინება თიხიან ნაპირებს შორის. სიგანე 100-მდე ნაბიჯია და გასასვლელად ღრმაა. რიონის დინება აქ სწრაფია, ყვირილასი კი მდორე. ორივეს აქვს თიხიანი მღვრიე წყალი. შესართავიდან დაახლოებით 1 ვერსზე ზევით ყვირილა მარცხნიდან იერთებს მდ. ხანს, რომელიც დაბლობ ნაპირებში ქვებზე მოედინება და აქვს გამჭვირვალე წყალი. ის სათავეს იღებს ახალციხესთან, მაღალ თოვლიან მთებში და ღრმა წყლის გამო ძნელია გასასვლელად. აქ ანკესებით დაიჭირეს Gobius niger, Cyprinus orsus და Gobio. სოლომონ მეფეს სურს აქ ააშენოს რეზიდენცია, რადგან ეს მიდამო კარგია სათევზაოდ, სანადიროდ და ხანს კარგი წყალი აქვს. აქ იპოვეს მორიელი და ტარანტელა, აგრეთვე მყიფი ბოხმეჭა. აქ არ შეუმჩნევიათ, რომ ამ ორი მწერის ნაკბენი საკმაოდ შხამიანია.

აქ ხშირია მარწყვი, თავშავა Panicum viride და filiforme, Prenanthes murahs, Sida, შვია, Alcea ficofolia, Erigeron acre, Teucrium hyrcanicum, Ehalictrum flavum, Orphys spiralis, Boletus flabellum.

25 აგვისტო. ღამე გავათიეთ ვარციხეში. დილით გავედით იქიდან და[1] გავემართეთ ხანის მარცხენა ნაპირით სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 3 საათში მივედით ხეობაში, რომლითაც ის გამოდის მთიანეთიდან და რომელშიც არის დანგრეული ციხე ბაღდადი მის მარცხენა ნაპირზე. გზა ისევ განიერი იყო და მიდის ტყეში, სადაც არის ვაზი და ეკალი და ეს გზა საუკეთესოა იმერეთში. გზის ერთი ნაწილი მიდიოდა სოფ. კოგიტის (იქნებ როკითი? – გ. გ.) მიწებზე, სადაც მცხოვრებლები სიმინდის ტაროს ტეხით და ღომის აღებით იყვნენ დაკავებულნი. აქ, საჩინოსა და საერისთაოს მხარეებში, მოჰყავთ ხორბალიც.

ბაღდადში, ისევე როგორც ქუთაისში, ისხდნენ თურქები, სანამ გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წ. არ გარეკა ისინი. სიმაგრე შედგება რიყის ქვით ნაგები ოთხკუთხა კედლისგან, რომელიც ყოველ მხარეს 80 ნაბიჯი სიგრძისაა. ამჟამად აქ ყველაფერი დანგრეულია.

თუ კაცი ბაღდადიდან ხანის ხეობას ზევით გაყვება, გზა გადადის ქედზე ახალციხემდე, სადამდეც აქედან 2 დღის სავალია. ამ გზით ესხმიან თავს თურქები იმერეთს.

ხანი აქ ჩქარია და კირქვის კალაპოტზე რიყის ქვაა მოფენილი. დანალექის ქვეშ იყო მაგარი მოშავო ლავის დამრგვალებული ნაჭრები უხეში „შერლით“ ჩაწინწკლული.

ბაღდადთან იდგა მსხმოიარე ზეთისხილის ხეები, რომლებიც, ჩანს თურქებს უნდა დავრგოთ, რადგან მათ ახალციხეში ის ბევრი მოჰყავთ. Orphys spiralis ყვაოდა.

---

[1] ღამე – იქიდან და. გ ი უ ლ.] ვარციხიდან, პ ა ლ.

In der Kluft des Chani, über Bagdad hinauf, liegen folgende georgi anische, alle dem Zaar Solomon gehörige Dörfer: Nergeti, Zabluanachewi, Alismereti, Sekari, daselbst Thermae[1], Cholaskuri und Chani über[2] Bagdad 1/2 Tagereise und von Achalziche eine Tagereise.

Am Fuße des Vorgebürges zwischen dem Distrikt Seristo und dem Flußе Chani liegen folgende Dörfer: Sakobatso, Kogiti, Schuba, Etseri und Persati.

An der rechten Seite des Chani liegen im Vorgebürge Kiknaweleti. Segani und Korischi und am Fuße des Vorgebiirges nach NO. Dimi, Obtscha, Swiri, Kwaleti und Losietchewi. Sie gehören alle dem Zaaren[3].

Ich erhielt einen Expressen vom Zaar Solomon, mit der N achricht, daß er in der Ebene am Kwirila stehe und mich zu sprechen verlange. Daher ich Morgen zu ihm auf[b]rechen werde[4].

Den 26sten August. Bey Bagdad ward mir Falco milvus und 4 Pelecani carbones[5] zu Theil.

Wir ritten durch den Chani von der linken nach der rechten Seite und denn in NO. über die Höhe des Vorgebürges, durch das Gebiet der Dörfer Dimi und Obtscha bis zum Luchuta der Iiwirila, da wir zu Mittage Halte machten[6]. Von derselben ritten Wir in ONO durch das Gebiet des Dorfs Swiri und Kwaleti, bis zum linken Ufer der Kwirila, wo weiter in O. hinauf die Dörfer des Distrikts Losietchewi stehen. Wir ritten aber durch die Kwirila, die hier 100 Schritte breit, 3 Fuß tief, steinigt, von sanften Fluß ist, dabey klar Wasser und niedrige thonigte Ufer hat. Sie hat hier am linken Ufer den nordlichen Fuß des kaukasischen südlichen. Vorgebürges und an der rechten Seite den Abhang des Quergebiirges, welches das Haupt- und Vorgebürge zusammen hängt.

Am Nordseite der Kwirila[7] kamen Wir auf eine kleine freye Ebene, die jedoch die größeste in ganz Imeretieu ist und Burgnali geuennet Wird. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet wordens. Auf derselben steht von einem ehemaligen Dorfe noch die Kirche.

Den 27sten August. Von Burgnali am Kwirila ritten wir in NO. und nach l Stunde durch den Fluß Schambura des Kwirila; denn aber nach 1/4.

---

[1] daselbst Thermae, *G.*] wo heiße Quellen, *P.*

[2] Chani über, *P.*] über Chani, *G.*

[3] Sie gehören alle dem Zaaren. < *P.*

[4] daher ich Morgen zu ihm aufrechen werde < *P.*

Ich erhielt heute einen Brief von Müller aus Moskau vom 18 Mai, in dem er mir meldet, daß er am 27 April einen akademischen Brief an mich abgelassen habe, den ich aber bisher noch nicht empfangen, *G.* (ეს წარმოადგენს ჩამატებას)

[5] 4 Pelecani carbones, *G.*] Pelecanus carbo, *P.*

[6] da wir zu Mittage Halte machten < *P.*

[7] Nordseite der Kwirila, *G.*] linken Ufer, *P.*

[8] Von den Russen – geweidet worden < *P.*

ხანის ხეობაში, ბაღდადს ზემოთ, მდებარეობენ სოლომონ მეფის კუთვნილი შემდეგი სოფლები: ნერგეთი, წაბლნარისხევი, ალისმერეთი, ზეკარი, აქვეა თბილი აბანო, ხოლასკური[1] და ხანზე ზემოთ ბაღდადი (თუ – ხანი ბაღდადს ზემოთ? – გ. გ.) 1/2 დღის სავალზე და ახალციხიდან 1 დღის სავალზე.

საერისთაოსა და მდ. ხანს შორის, მთისწინეთის ძირას, არის შემდეგი სოფლები: საკოპაძეო, კოგიტი, შუბა, ეწერა და ფერსათი.

ხანის მარჯვენა ნაპირზე მთაში არის კიკნაველეთი, ზეგანი და კორიში, ხოლო მთისწინეთის ძირას ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ – დიმი, ობჩა, სვირი, კვალეთი და ლოსიეთხევი. ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს[2].

ჩემთან მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და მაცნობა, რომ მეფე იდგა ყვირილის დაბლობზე და სურდა ჩემთან საუბარი. ამიტომ მე ხვალ მასთან უნდა მივსულიყავი[3].

26 აგვისტო. ბაღდადში მომცეს შევარდენი და 4 ვარხვი.

ჩვენ გავედით ხანის მარცხენა ნაპირიდან მარჯვენაზე და შემდეგ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქედის გადავლით, სოფლების დიმის და ობჩის მიწებზე ყვირილის შენაკად ლუხუტამდე, სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად[4]. იქიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით - ჩრდილო-დასავლეთით, სოფლების სვირის და კვალეთის მიწებზე, ყვირილის მარცხენა ნაპირამდე, სადაც შემდეგ აღმოსავლეთით, ზევით, ლოსიეთხევის მხარის სოფლები იყო.

ჩვენ გავედით ყვირილაზე, რომლის სიგანე აქ 100 ნაბიჯია, სიღრმე 3 ფუტი; ის ქვიანია, მდორეა და აქვს გამჭვირვალე წყალი და დაბალი თიხიანი ნაპირი. მარცხენა ნაპირზე ეშვება კავკასიის სამხრეთ მთიანეთის ჩრდილოეთი ძირი და მარჯვენაზე იმ გამკვეთი ქედის კალთები, რომელიც მთავარ ქედსა და მთისწინეთს აერთებს.

ყვირილის ჩრდილო მხარეზე[5] გავედით გაშლილ მინდორში, რომელიც პატარაა, მაგრამ ყველაზე დიდია მთელ იმერეთში და მას უწოდებენ ბურგნალს. რუსებმა კი დაარქვეს პეტროვსკოი ლაგერი, რადგან აქ რამდენიმე ხანი კორპუსის ცხენები სძოვდნენ[6]. აქ ძველი სოფლისგან მხოლოდ ეკლესია დგას ჯერაც.

27 აგვისტო. ყვირილაზე მდებარე ბურგნალიდან გავემართეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთით და 1 საათში გავედით ყვირილის შენაკად შამბურაზე; ამის

---

[1] იხ. ხ ა ლ ა ს კ უ რ ი მაიაკოვსკის რაიონში.

[2] ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს < პ ა ლ.

[3] ამიტომ მე ხვალ მასთან უნდა მივსულიყავი < პ ა ლ. აქვე გიულდენშტედტის დღიურში დაცულია შემდეგი ჩამატება: „დღეს მივიღე მიულერის წერილი, მოსკოვიდან 18 მაისს გამოგზავნილი, რომელშიც მაცნობებს, რომ 27 აპრილს მან მე გამომიგზავნა აკადემიური წერილი, რომელიც მე აქამდე არ მიმიღია“.

[4] სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად < პ ა ლ.

[5] ჩრდილო მხარეზე, გ ი უ ლ.] მარცხენა ნაპირზე, პ ა ლ.

[6] რუსებმა კი – სძოვდნენ < პ ა ლ.

Stunde über eine steinerne Brücke desselben, durch die Gebiete der Dörfer Sakare und Schalatche und nach einer viertel Stunde über eine hölzerne Brücke über[1] den Bach Budscha, der sich weiter hinab mit dem Susa[2] vereinigt und denn den Fluß Schalabure ausmacht. Beide kommen aus dem Kalksteingebürge der Alpen. Diesem flufle fließt die Sewrula in 10 Werst Entfernung in W. und diesem die Tschischure auch 10 Werst westlich parallel, die alle im Kallcgebürge entspringen und in die rechte Seite des Kwirila fallen. Dem Tschischura 10 Werst westlich parallel fließt der Ts'chal-Ts'chutela, der in die linke des Rion füllt und dessen schon gedacht ist. Gegenwärtig waren alle diese Flüße sanft und klein, bey hohem Wasser sind sie aber, wegen 'enger hoher Ufer, reißend und tief.

Vom Budscha ritten wir nach 2 Stunden in NNO., auch über einen Bach und kamen nach dem Dorfe Sasane, wo der Prinz Artschil, jüngster Bruder des Zaars Solomen und Schwiegersohn des Zaars Erekle seinen Wohnsiz[3] hat. Alles bestand hier aus einigen Scheunen ähnlichen, schlechten Gebäuden. Seine Dornainen sind die Dörfer an der Susa, Budga und der Westseite der Kwirila. Nach anderthalb Stunde in N. hatten wir die Kluft des Susa, durch den wir ritten und nach anderthalb Stunde in W. das Dorf Tauasa erreicht. Hier erwartete der Zaar mich und den Charge des affaires Lwow, der ½ St[4]. nach mir aus Kartuli über Radscha ankam.

Der heutige Weg gieng vom nordl. Fuße des Vorgebürgs bis zum südlichen Fuß des Nebengebürgs (jug. subnlpinum) längst dem westlichen Fuße des Quergebürgs (jug. transversale).

Die Gegend von Schalatche bis Tanase ist ziemlich frey und nur mit einzelen Eichen und Weisbuchen bestreuet. Sie wird zu Feldern für Gomi, Hirse, Mays, Dschikura (Holeus sorghnm auch stellenweise für Waizen und Baumwolle angewendet. Letztere war auch Rhamnus zyziphus (georg. Unabi).

Ich hatte des Abends einen heftigen Fieberanfall.

Den 28sten August machte ich dem Zaar Solomen die Aufwertung. Er zeigte mir Erze, die er von Laschcheti aus Swaneti an der Ursprunge[5] des Ts'cheni-Ts'chali, der daselbst Laschchuri heißt, brechen, bey welcher Gelegentheit ich einige Nachrichten von den Soni oder, Swani selbst erhalten konnte[6].

Den 29sten August. Bei Tauasa war auch diese Nacht vergangen. Der Kaiserl. Charge d'affaires H. Lwow brach heute frühe mit dem Zaren, zu dein beide – Brüder desselben, der Zi'atriarche und Artschil, auf um einige

---

[1] eine hölzerne Brücke über < *P.*

[2] Susa, *G.*] Sudscha, *P.*

[3] Erekle seinen Wohnsiz, *G.*| Heraklius seinen Siz, *P.*

[4] ½ St., *G.*] bald, *P.*

[5] Erze, dic er von – an der Ursprunge, *G.*] einige Bley-und Kupfererze aus Swane-Ti, wo Sie nm Ursprünge, *P.*

[6] ამას მოსდევს სვანეთის აღწერა, რაც პალასს აქვს თავისი გამოცემის 417 – 418 გვ-ზე.

შემდეგ 1/4 საათში გავედით მასზე გადებულ ქვის ხიდზე და სოფლების საქარისა და ჭალატყის მიდამოები გავიარეთ; 1/4 საათში გადავედით მდ. ბუჯის ხის ხიდზე[1], რომელიც ქვევით ზუსას უერთდება და ქმნის მდ. შალაბურას[2]. ორივე მოედინება ალპების კირქვიანი მთებიდან. ამ მდინარიდან 10 ვერსის მოშორებით დასავლეთისკენ მიედინება მდ. ძევრულა და ამის დასავლეთით (ასევე) 10 ვერსზე პარალელურად – მდ. ჭიშურა (თუ ჩიხურა?), რომლებიც სათავეს იღებენ კირქვიან მთებში და ყვირილას მარჯვნიდან ერთვიან. ჭიშურის პარალელურად დასავლეთით 10 ვერსზე მიედინება წყალწითელა, რომელიც რიონს მარჯვნიდან ერთვის და რომელიც უკვე ვახსენეთ. ახლა ყველა მდინარე მდორეა და პატარა, წყალდიდობისას კი, ვიწრო და მაღალი ნაპირის გამო, სწრაფი და ღრმაა.

ბუჯიდან 2 საათი მივდიოდით ჩრდილო – ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გავედით მდინარეზე და მივედით სოფ. საზანოში, სადაც ცხოვრობდა ბატონიშვილი არჩილი [ის არის] სოლომონ მეფის უმცროსი ძმა და ერეკლე მეფის სიძე. აქ მხოლოდ ფარდულის მსგავსი ცუდი შენობები იყო. მას [არჩილს] ეკუთვნის სოფლები ზუსაზე, ბუჯაზე და ყვირილის დასავლეთ მხარეზე. 1 1/2 საათში ჩრდილოეთით ვიყავით ზუსის ხეობაში, რომელიც გავიარეთ და კვლავ 1 1/2 საათში დასავლეთით მივედით სოფ. თავასამდე. აქ მიცდიდა მეფე და საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც ჩემს შემდეგ 1/2 საათში[3] მოვიდა აქ ქართლიდან რაჭის გავლით.

დღევანდელი გზა მიდიოდა მთისწინეთის ჩრდილო ძირიდან გვერდითი ქედის სამხრეთ ძირამდე, გამკვეთი ქედის დასავლეთი ძირის გაყოლებით.

ჭალატყის მიდამო თავასამდე თითქმის ტიტველია, მხოლოდ აქა იქ არის მუხა და თეთრი წიფელი. ის გამოიყენება ღომის, ფეტვის, სიმინდის, ჯიქურის (Holcus sorghum), ზოგან ხორბლისა და ბამბის მოსაყვანად. იყო აგრეთვე Rhamnus zyziphus (ქართულად უნაბი).

საღამოთი მაგრად შემამცივნა.

28 აგვისტოს ვინახულე სოლომონ მეფე. მან მიჩვენა მადანი, რომელსაც ტეხენ სვანეთში ლაშხეთთან, ცხენისწყლის სათავესთან[4], რომელსაც იქ ლაშხური ჰქვია; ამ შემთხვევით ვისარგებლე და ზოგი ცნობაც მივიღე სონის ანუ სვანეთის შესახებ.

29 აგვისტო. ეს ღამეც თავასაში გავატარეთ. იმპერატორის რწმუნებული ბ-ნი ლვოვი დღეს დილით ადრე გავიდა მეფესთან ერთად, რომელთანაც იყვნენ აგრეთვე მისი ორივე ძმა, პატრიარქი და არჩილი; ისინი მიდიოდნენ, რათა ზოგიერთი გვარის ოჯახების შფოთი დაეშოშმინებინათ. მე მივდიოდი ზუსის გასწვრივ სამხრეთით[5] ქვევით და 3 საათში გავიარე მდინარის შესარ-

---

[1] ხის ხიდზე < პ ა ლ.

[2] ჩოლაბურა.

[3] 1/2 საათში, გ ი უ ლ.] მალე, პ ა ლ.

[4] მადანი – სათავესთან, გ ი უ ლ.] ტყვიის და სპილენის ზოგიერთი მადანი სვანეთიდან, სადაც მას ტეხენ ცხენისწყლის სათავესთან, პ ა ლ.

[5] ეს ღამეც – სამხრეთით, გ ი უ ლ.] გავემართე თავაზადან სამხრეთით ზუსაზე, პ ა ლ.

Familien Streitigkeiten zu [verhandeln?]. Ich ritt nach S. längst der Susa[1] hinab und hatte nach 3 Stunden eine Bachmündung, bey welcher ich auf meinem vorigen Weg kam und ihm drey viertel Stunden bis zur Brücke über den Budscha folgte. Hier ließen Wir den vorigen Weg westlich und ritten gerade in S., da wir nach einer Stunde an den Kwirila kamen. Wir ritten durch dieselbe und an ihrer linken auf das Vorgebürge, auf welchem wir nach drey viertel Stunden das Dorf Ts'chra'skaro hatten, wo ein zaarisoh Hoflager ist, WO wir Halte machten[2]. Die heutigen mineralogischen Beobachtungen bestätigten die vorgestrigen in allen.

Den 30. August. Wir hatten bei. Ts'chraskaro übernachtet[3]. Ts'chraskaro gehört zum Distrikt Losietchewi4 am Fuße des Vorgebürges längst dem KWirila und Serula.

Man hatte hier an dem heutigen Tage einen großen Horizont besonders auch über das Quergebürge.

Die westliche, zu Imereti gehörige Hälfte dieses Quergebürges, nimmt der Distrikt Sernokwekana[5] (d. i. die höhere Gegend) ein.

Die an dem nordl. Fusse desVorgebürges von Sadschawacho bis Losietchewi gelegene Gegend, Wird der Distrikt Ptis Zachli genant, d. i. die am Anberge gelegene Wohnungen, der in verschiedene schon angeführte kleine Distrikte geteilt Wird[6].

Von Ts'chraskaro sieht man auch in NNW. die'Kirche von Tsch'chari[7], wo der Zaar Solomon vor 4 Jahren mit seinen ihm getreuen Imeretiern, Zereteli Leuten[8] und etlichen gedungenen Lesgiern, die Türken und den von ihnen eingesetzten Zaar Taimuras, einen Vetter Solomons, nehmlich den Sohn von Mamuka des Zaarens Alexanders und Bruder des noch lebenden Georgi, schlug. Mit diesen hatten der Dadian, der Guriel und der Radschis Eristaw ihre Truppen vereinigt und bekamen also auch Schläge. Der genannte Georgi sizt in der Festung Kwara in Radscha gefangen.

Etwas ostlicher sieht man auch am Fuße des Neben- oder Kalkgebürges die kleine zerstöhrte Festung Skande und auf der Höhe Zichori, einen ehemals berühmten, besonders von Armenianern bewohnten Ort, noch ostlicher aber die Festung Schaupawara und das Dorf Muchura.

Von hier in S. in diesem iugo promont, sollen Bäder seyn, so wie auch onweit Isriza oder Isreti in Satschino und onweit Padalauri in Seris-

---

[1] Bei Tauasa war auch – Iängst der Susa, *G.*] ritte ich von Tauasa in S. an der Susa, *P.*

[2] wo wir Halte machten < *P.*

[3] Der 30. August – übernachtet < *P.*

[4] აქ გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასთან მოცემულია ქვემოთ, გვ. 402-ზე.

[5] Semokwekana, *G.*] Semukwakana, *P.*

[6] Die an dem nordl. Fusse – geteilt wird < *P.*

[7] Tsch'chari, *G.*] Tschari, *P.*

[8] Zereteli Leuten < *P.*

თავი (აქ მე ჩემი ადრე მგზავრობისასაც ვიყავი). მას მივყვებოდი ¾ საათი ბუჯაზე მდებარე ხიდამდე. აქ დავტოვეთ ჩვენი ძველი გზა დასავლეთით და გავუხვიეთ პირდაპირ სამხრეთით; ერთ საათში ყვირილაზე ვიყავით. გავედით მასზე და მის მარცხენა მხარეზე მდებარე მთისწინი ავიარეთ, რომელზეც ¾ საათში სოფელი ცხრაწყარო შეგვხვდა, სადაც არის მეფის ბანაკი; აქ ჩვენ შევჩერდით[1]. დღევანდელმა მინერალოგიურმა დაკვირვებამ მთლიანად დაადასტურა გუშინწინდელი [დაკვირვებანი].

30 აგვისტო. ჩვენ გავათიეთ ცხრაწყაროში[2]. ცხრაწყარო ეკუთვნის ლოსიეთხევის მხარეს, რომელიც მდებარეობს მთის ძირას, ყვირილისა და ძირულის გაყოლებაზე.

დღეს დილით აქედან შეიძლებოდა დიდი მანძილის დათვალიერება, განსაკუთრებით გადამკვეთ ქედს გადაღმა.

იმერეთის კუთვნილი ამ გამკვეთი ქედის დასავლეთი ნაწილი უჭირავს ზემოქვეყანას, ე. ი. უფრო მაღალ მხარეს.

მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას[3] საჯავახოდან ლოსიეთხევამდე მდებარე მხარეს ჰქვია მთის სახლი (Ptis Zachli), ე. ი. მთაზე მდებარე სახლები, რომელიც იყოფა რამდენიმე, უკვე ნათქვამ, პატარა მხარეებად[3].

ცხრაწყაროდან ჩრდილოეთ – ჩრდილო-დასავლეთით ჩანს ჩხარის ეკლესია სადაც 4 წლის წინათ სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წერეთლის ხალხით[4] და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, მეფე ალექსანდრეს ვაჟის მამუკას ვაჟი და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახელებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში.

ცოტა აღმოსავლეთით, გვერდითი ანუ კირქვიანი მთის ძირას, ჩანს პატარა დანგრეული ციხე სკანდე, ხოლო მაღლობზე – ჩიხორი, ძველად განთქმული, განსაკუთრებით სომხებით დასახლებული ადგილი, კიდევ უფრო აღმოსავლეთით – ციხე შაუპოვარი და სოფელი მუხურა.

აქედან სამხრეთით, ამ ქედზე, უნდა იყოს აბანოები, ისე როგორც ისრიწას ანუ ისრეთის ახლოს საჩინოში და პადალაურის ახლოს საერისთაოში. ნავთობი შეინიშნება მხოლოდ ამ მთის დასავლეთის ძირას გურიაში, ხოლო მარილი არსად შემიმჩნევია ამ მთაზე[5].

---

[1] აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

[2] 30 აგვისტო – ცხრაწყაროში < პ ა ლ.

[3] მთისწინეთის ჩრდილოეთ – პატარა მხარეებად < პ ა ლ.

[4] წერეთლის ხალხით < პ ა ლ.

[5] აქედან სამხრეთით – ამ მთაზე < პ ა ლ.

to. Bergoelquellen werden nnr am westl. Fusse in Guria und Salzquellen nirgend in diesem promontorio bemerkt[1].

Den 31. August. Auch diese Nacht war bei 'I‘s’chraskaro vergangen. Der Zaar und H. Lwow kamen heute auch hieran. In einer Unterredung mit dem Zaar und den Metropoliten erfur ich einige Nachrichten von Mingrelien und Abchasien zur Vermehrung und Ergänzung derer vom 17ten August.

Poti wird von den Türken Faschi. d. i. Hafen oder eigentl. Anfurt [Anfahr (?)] genannt, den Rion aber neuen auch hier so und nicht Fasess. Poti liegt an der Südseite der Mündung des Rions. Mingrelia der Georgianer wird von den Einwohnern Kazaria (Kazari – aber bedeute in der Landes Sprache: Bok) genan[n]t und ist also wolhjl mit den Chazaria des. Constantins dasselbe, welches Bayer zwischen des Kubans und Dons Mündungen sizet. In N. auf Kazaria folgt Odischi an der Küste nicht Apsili des Bayers, von den man nichts weiß. Auf Odischi folgt Abchaseti; daselbst waren in Bedia, Mogwi oder Mokwi und Dranda drei Bischöfe, die Episkoposi Bedieli, Mogweli und Drandeli genan[n]t werden und in Bitschwinta war, wie schon angesiet(?), der Siz des Patriarch von Kartweli und Abchaseti; Nicopsis war die Hauptstadt in Abchaseti im Buche genan[n]t, die in . . . . . Anacopia heists.[3]

Der Iiwirila entspringt im südl. Schiefergebürge der Alpen bey dem oßetischen Dorfe Zona. und erhält nach der Reihe hinab an der rechten. Seite die Flüßchen und Bäche: l Kazchura 2. Dğiatura 3. Dğrutschula 4. Tsichura 5. Schuscha[4]. An der linken von oben erhalt er aus dem Quergebürge mit südlichen Lauf 1. lswara, 2. Sazlachiskewi, 3. Sirula und 4. Dumala vereint, 5. Ts’cherimela, der aus O. köinmt und in die Linke des Sirnla füllt; an denselben liegt der Distrikt Chrami, 6. Narasa und weiter hinab kleinere.

Zu dem Distrikt Semukwakana gehören die 0erter, die an der Kwirila und an deren in derselben fallenden Flüssen, oberhalb der Mündung der Sirula gelegon[5].

Falco haliaetus georg. Sera, ward mir heute zu Theil.

Ich hatte also geographischer und physischer Kenntnisse Imeretiens wegen in diesem Monathe. den Distrikt Radscha bis an die Gränzen von. Swaneti an den Alpen und des Distrikts Letschkum und fast eben so den

---

[1] Von hier in S. in diese – bemerkt < *P.*

[2] Den 31. August. Auch – erfur ich einige, *G.*] Den 31-sten August kam der Zaar Solomon mit dem Metropoliten auch nach Ts'chraskaro. In einer Unterredung mit beyden erhielt ich einige, *P.*

[3] Poti wird – heist < *P*; ამას მოსდევს არგვეთის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან არის 404 გვ-ზე.

[4] Chalabura aus der Susa und Budscha, პალასთან ეს წინადადება მოსდევს Schuscha-ს.

[5] ამას მოსდევს ზემოქვეყანას სოფლების ჩამოთვლა, პალასთან 402 – 403 გვ-ზეა.

31 აგვისტო. ეს ღამეც გავათიეთ ცხრაწყაროში. მეფე და ბ-ნი ლვოვი დღეს დაბრუნდნენ აქ. მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი[1] ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ, 17 აგვისტოს გაგებული ცნობების გასაზრდელად და შესავსებად.

[ფოთს თურქები უწოდებენ ფაში-ს, ეს ნიშნავს ნავთსადგურს ან საერთოდ ნავმისადგომს, რიონს კი აქაც ასევე ეძახიან და არა ფაზისს. ფოთი მდებარეობს რიონის შესართავის სამხრეთ მხარეზე. ქართველების სამეგრელოს თვით მოსახლეობა ეძახის ქაცარიას (ქაცარი – კი ნიშნავს მეგრულად „თხას“) და ალბათ იგივეა, რაც კონსტანტინეს ხაზარია, რომელიც ბაიერმა ყუბანისა და დონის შესართავებს შორის მოათავსა. ქაცარიას ჩრდილოეთით მოსდევს ოდიში სანაპიროზე და არა ბაიერის აფსილი, რომლის შესახებაც არაფერი იციან; ოდიშს მოსდევს აფხაზეთი; აქ ბედიაში, მოგვში ანუ მოქვში და დრანდაში 3 ეპისკოპოსი იყო – ეპისკოპოსი ბედიელი, მოგველი და დრანდელი; ეპისკოპოსი იყო აგრეთვე ბიჭვინთაშიც. ჩვენ უკვე ვნახეთ საჯდომი ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქისა; წიგნში ნიკოფსისი ჰქვია აფხაზეთის მთავარქალაქს, რომელსაც ..[?]ში ანაკოფია ჰქვია[2]].

ყვირილა სათავეს იღებს ალპების სამხრეთ ფიქალიან მთებში, ოსეთის სოფელ წონასთან და იერთებს შემდეგ მდინარეებს ქვემოთკენ მიყოლებით, მარჯვენა მხრიდან: 1. კაცხურა 2. ჭიათურა 3. ჯრუჭულა 4. ჩიხურა 5. შუშა. მარცხნივ, ზემოდან მოყოლებული, იერთებს გამკვეთი ქედიდან სამხრეთისკენ [მიმავალ] მდინარეებს: 1. ისვარა 2. საწლახისხევი[3] 3. ძირულა და 4. დუმალა 5. ჩხერიმელა, რომელიც აღმოსავლეთიდან მოდის და ძირულას ერთვის მარცხნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ხრამი. 6. ნარაზა და შემდეგ ქვევით სხვა პატარა წყლები.

მხარეს ზემოქვეყანას ეკუთვნიან სოფლები, რომლებიც მდებარეობენ ყვირილაზე და მასში ჩამავალ მდინარეებზე, ძირულის შესართავის ზემოთ.

დღეს შემხვდა Falco haliaetus ქართულად ძერა.

ამგვარად, იმერეთის გეოგრაფიული და ფიზიკური შესწავლის მიზნით ამ თვეში ძალიან გადავსერე რაჭა სვანეთის საზღვრებამდე ალპებში და ლეჩხუმამდე და თითქმის ასევე მოვიარე მხარე ოკრიბა და სამეგრელოს და გუ-

---

[1] 31 აგვისტო – ზოგიერთი, გ ი უ ლ.] პჭ აგვისაოს მეფე და მიტროპოლიტთა მოვიდნენ ცხრაწყაროში. მათთან საუბარში მივიღე მე ზოგიერთი, პ ა ლ.

[2] ფოთს თურქები – ანაკოფია ჰქვია, გ ი უ ლ.] – ეს ცნობები პალასს შემდეგ აქვს დალაგებული თავთავის ადგილზე, აქ კი მოყვანილი არ აქვს.

[3] საძალისხევი.

Distrikt Okriba sehr durchkreuzt und die Gränze von Mingrelia und Guria bereiset, doch durfte ich, wie schon angezeigt, diese Provinzen selbst, wegen der Gesinnungen ihrer Beherrscher, des Dadian und Guriel, und wegen der Nachbarschaft der Türken zu bereisen nicht wagen, sondern mußte mich auf die Kenntnisse und Nachrichten, die ich an den Grenzen erhalten konnte einschrenken. Nach meiner Absicht Wäre ich aus Miugrelien durch Abchaseti u. s. w. über die kaukasischen Gebürge nach Mosdok zurück gereißt*.

Den Isten bis 9ten Sept. Wiederholte heftige Anfälle eines den ganzen August hindurch mich begleitenden Wechselfiebers, mehrere Drüsen und Flechten an Vielen Stellen der Haut, machten mir die leztern Tage meiner Wanderschaft in lmereti sehr sauer, um so mehr, da die beständig nasse und zugleich heiße Luft meine Begleitung mit Wechselfiebern, Kopfschmerzen und kräzartigen unausstehlich jukkenden Ausschlägen und nicht sehr schmerzhaften Blutgeschwüren so angrif, daß von allen den unsrigen nur 6 ziemlich gesund blieben. Die thonigt-kothigen und felsigen Gebürgwege und der Mangel guter Weiden und alles Heues machten mehrere Expeditionspferde zur Fortsezung der Reise völlig unbrauchbar und mattete alle äusserst ab.

Nach ein Paar Ruhetagen beurlaubte ich mich heym imeretischen Zaar Salomon, im Hoflager hey Ts'chraskaro am Kwirila, zur Rückreise und ward von ihm und von seinem Vernehmen, mit Welchen ich bekannt geworden, so gütig entlassen, als mir während meines ganzen Autfenthalts begegnet worden.

Durch theils neue, theils schon bereiste Wege erreichte ich den 9ten September die imeretische Gränzfcstung Tschecheri, am Tscherimela der linken der Sirula, wo ich auch den 10ten Septemb zubrachte.

Der Zaar Salomon hatte hier 200 Mann seiner Truppen zusammen gezogen, die mich, nebst dem rußischen Charge des affaires dem Hrn. von Lwow, der auch heute aus dem zaarischen Hoflager in Ts'chraskaro, um nach Teflis zu reisen, hier eintraf, bis Suram bedecken sollten. Die engen Wege von hier über die Gebürge sind fast immer mit Lesgiern besezt, die von hier einen nahen Weg nach Achalziche haben, wo sie ihre in Menschen und Gütern bestehende Beute gut verkaufen können.

Von Achalziche, einer berühmten georgischen Stadt, in deren Besiz die rl'ürken seit vielen Jahren sind, und die oben am linken des Kur oder Mtkari, von Teflis in WSW. von Kutais fast in S. liegt, ward mir versichert, daß sie etwas kleiner als Teflis sey und jezo eine schöne muhamedanische Metsched und auch eine katholische Kirche habe; daß aber auch noch griechisehgeorgisehe Kirchen da stünden; daß man daselbst die geor-

---

* Hier ist im Tagebuch unsers Verfassers vorn l-sten bis 18-ten Septemb. eine Lükke, die um desto unangenehmer kommt, weil der Rest der Reise in Imerete und der Abschied vom Zaaren Salomon völlig fehlen. *P.*

რიის საზღვრები, მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვი, მაინც არ შემეძლო თვითონ ამ პროვინციების მოვლა, მათ მმართველებს, დადიანსა და გურიელს შორის უთანხმოების გამო და თურქების მეზობლობის გამოისობით; ამიტომ მე უნდა შემოვფარგლულიყავი იმ ცოდნითა და ცნობებით, რაც საზღვრებზე შევძელი შემეკრიბა. ჩემი გეგმით კი მოზდოკში დაბრუნებას ვაპირებდი სამეგრელოდან აფხაზეთის და ა. შ. გავლით, კავკასიის ქედის გადავლით[1].

1-დან 9 სექტემბრამდე. გამიმეორდა მძიმე შეტევები ციებისა, რომელიც მთელი აგვისტოს განმავლობაში დამყვებოდა, მაწუხებდნენ ჯირკვლები და სირსველი კანზე; ყველაფერი ეს აძნელებდა ჩემი მოგზაურობის უკანასკნელ დღეებს იმერეთში და კიდევ მეტი, – გამუდმებით ნოტიო და ამასთან ცხელი ჰავისგან ჩემს თანამგზავრებს დასჩემდათ ციება, თავის ტკივილი, ტანზე გამოაყარათ და აუტანელი ნერვული ქავილი აუტყდათ, ძირმაგრებიც (თუმცა არც თუ ძალიან მტკივნეული) გამოუვიდათ ისე, რომ ჩვენიანთაგან მხოლოდ 6-ღა დარჩა ჯანმრთელი. თიხიან-ტალახიანი და კლდიანი მთის გზები და კარგი საძოვრების და თივის სიმცირე მთლად უვარგისს ხდიდა ექსპედიციის ზოგ ცხენს და ყველას ძალზე გვქანცავდა.

რამდენიმე დღის დასვენების შემდეგ იმერეთის მეფე სოლომონი ვინახულე ცხრაწყაროს ბანაკში ყვირილაზე და გამოვეთხოვე უკან დასაბრუნებლად. ის და მისი წარჩინებულები, რომლებიც მე გავიცანი, ისევე თავაზიანად გამომემშვიდობნენ, როგორადაც ჩემი აქ ყოფნისას ყოველთვის მხვდებოდნენ.

ნაწილობრივ ახალი, ნაწილობრივ უკვე გავლილი გზით 9 სექტემბერს, მივაღწიეთ იმერეთის სასაზღვრო ციხეს, ჩხერს, ძირულის მარცხენა შენაკადზე – ჩხერიმელაზე, სადაც მე 10 სექტემბერსაც დავრჩი.

სოლომონ მეფემ აქ თავი მოუყარა 200 კაცს თავისი რაზმებიდან, რომლებიც სურამამდე უნდა გამყოლოდნენ მცველებად, რუსეთის საქმეთა რწმუნებულ ბ-ნ ლვოვთან ერთად, რომელიც დღეს ჩამოვიდა აქ მეფის ბანაკიდან ცხრაწყაროში, რათა თბილისში გამგზავრებულიყო. მთის ვიწრო გზები აქ თითქმის ყოველთვის შეკრულია ლეკებისაგან, რომლებსაც აქედან ახალციხისკენ მოკლე გზა აქვთ, სადაც მათ ხალხი და ნადავლი კარგ ფასად შეუძლიათ გაჰყიდონ.

ცნობილი ქართული ქალაქის ახალციხის შესახებ, სადაც თურქები უკვე დიდი ხანია სხედან და რომელიც მდებარეობს კურის ან მტკვრის მარცხენა ნაპირას, თბილისიდან დასავლეთ – სამხრეთ-დასავლეთით, ქუთაისიდან თითქმის სამხრეთით, მარწმუნებდნენ, რომ ის თბილისზე ოდნავ პატარაა და იქ ახლა მშვენიერი მაჰმადიანური მეჩეთი და აგრეთვე კათოლიკური ეკლესია არის; რომ იქ ჯერ კიდევ არსებობს ბერძნულ-ქართული ეკლესიები, რომ იქ უფრო მეტად ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, ვიდრე თათრულად და რომ

---

[1] აქ ჩვენი ავტორის დღიურში 1-დან 18 სექტემბრამდე არის ცარიელი ადგილი დატოვებული, რაც მით უფრო საწყენია, რადგან მთლიანად აკლია მოგზაურობის დასასრული და სოლომონ მეფესთან გამოთხოვება. პ ა ლ.

gianische Sprache mehr als die tatarische rede, und daß unter ihren Einwohnern noch viele griechische Christen wären. Es sey daselbst eine gute steinerne Brücke über den Kur.

Ich hatte hier die‘Studenten Belajew und Zriakowski, den Zeichner Beloi und 9 Kasaken an schon angezeigten Uebeln krank und gab ihnen erst Salpeter, denn Laxiersalz mit Rhabarber und hierauf Chinarinde; da sie denn wie alle vorigen Kranken, und ich selbst ziemlich bald wieder hergestellt wurden.

Den llten September brachen wir mit Tagesanbruch[1] von Tschcheri[2] auf und hatten in meist südostlicher Richtung die Kluft des Bachs Tscherimela 3 Stunden, in welcher Strecke wir 18-mahl durch denselben ritten, welches im Frühlinge bey hohen Wasser nicht möglich ist, daher alsdenn auf der Höhe neben der Kluft ein weit üblerer Weg ist. Als wir den Tscherimela verließen, hatten Wir nach einer Stunde einen aus NO, und einen andern aus SO. kommenden Bach, die sich beyde vereinigen und in den Tscherimela fallen. Am ersten steht die Festung Wachani und das Dorf Setubani am 2ten aber das Dorf Kwabi, durch welches wir nach anderthalb Stunde kamen und den Bach auf einer Brücke paßirten. Wir folgten diesem Bache anfänglich in N0. und hatten denn zwey aus N. kommende Bäche und am lezten nach anderthalb Stunden von Kwabi das Dorf Zipa, von welchem nur noch eine steinerne Kirche übrig war. bey welcher im vorigen Herbste ein Trupp von 20 Kasaken, auf dem Wege von Suram nach Kutais, von den Lesgiern überfallen und theils umgebracht. theils zu Gefangenen gemacht wurden.

Vom Zipa in ONO. hatten wir nach l Stunde den Ursprung des Baches Kwabi und auf der Höhe daselbst die erste Aussicht nach Kartuli. Gori lag von hier in OSO. Auf dieser Höhe ward vor 2 Jahren der rußische Oberstlieutenant Tutschew mit seiner Convoy überfallen und gefangen genommen worden. Von dieser Höhe. ließen wir uns in die Kluft eines Baches, in welcher wir in meist Süd-ostlicher Richtung die Festung Suram, an der linken dieses Baches, der auch Snram heißt und sich 2 Werst von hier in die linke des Kur ergießt, erreichten.

Die Kluft oder Niedrignng des Flusses Tscherimela, der in die linke der Sirula und dadurch 'in die linke der Kwirila fallt, ist auswiirts am Flüsse über der imeretischen Festung Tscheri sehr ausgebreitet, fruchtbar und wird von dem Distrikt Chrami, d. i. Klnft eingenommen, der sonst zu Imereti gehörte, jetzo aber zu Kartuli der obern Theil[3] gerechnet Wird[4].

Die Gegend des Tscherimela und des ganzen Distrikts Chrami ist

---

[1] Tagesanbruch, *P.*] Sonnenaufgang, *G.*

[2] Tschcheri, *G.*] Tscheri, *P.*

[3] zu Kartuli der obern Theil, *G.*] zu Kartuli, *P.*

[4] გიულდენშტედტის ხელნაწერში ამას მოსდევს ხრამის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან 406 გვ-ზეა.

მის მოსახლეობას შორის ჯერ კიდევ ბევრი მართლმადიდებელია. იქ არის კარგი ქვიტკირის ხიდი მტკვარზე.

ზემოდასახელებული ავადმყოფობით აქ ავად იყვნენ სტუდენტები-ბელაიევი და ცრიაკოვსკი, მხატვარი ბელოი და 9 კაზაკი. მე მათ ჯერ გვარჯილა მივეცი, შემდეგ სასაქმებელი მარილი რევანდით და შემდეგ ქინის ქერქი; ამით ისინი თითქმის უცებ მორჩნენ, ისევე, როგორც ყველა წინა ავადმყოფები და მეც.

11 სექტემბერს გათენებისთანავე[1] გავედით ჩხერიდან და 3 საათის განმავლობაში, უმთავრესად სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, ვიარეთ ჩხერიმელის ხეობაში. მასზედ ამ გზაზე ჩვენ 18-ჯერ გადავედით; ის გაზაფხულზე წყალდიდობისას არ გაისვლება, ამიტომ ხევის ახლოს თხემზე უფრო ცუდი გზაც გადის. ჩხერიმელის გასვლის შემდეგ ერთ საათში გავიარეთ ერთი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და მეორე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მომავალი მდინარე, რომლებიც ერთდებიან და ჩხერიმელაში ჩადიან; პირველზე დგას ვახანის ციხე და სოფელი ზეთუბანი, მეორეზე კი – სოფელი ქვაბი, რომელიც ჩვენ 1 ½ საათში გავიარეთ, და შემდეგ ხიდით გავედით მდინარეზე. ჩვენ ამ მდინარეს მივდევდით ჯერ ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და შეგვხვდა ორი ჩრდილოეთიდან მომავალი მდინარე; უკანასკნელზე, 1 ½ საათში ქვაბიდან, მდებარეობს სოფელი წიფა, რომლისგანაც მხოლოდ ქვიტკირის ეკლესია იყო დარჩენილი; აქ გასულ შემოდგომაზე ლეკები თავს დაესხნენ სურამიდან ქუთაისში მიმავალ 20 კაზაკისგან შემდგარ რაზმს, ნაწილობრივ ამოხოცეს, ნაწილობრივ კი დაატყვევეს.

წიფიდან აღმოსავლეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 საათში გავიარეთ მდ. ქვაბის სათავე და იქვე მწვერვალიდან პირველად გამოჩნდა ქართლი. გორი აქედან მდებარეობს აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ამ მწვერვალზე 2 წლის წინ რუს უფროს ლეიტენანტს ტუტჩევს და მის რაზმს თავს დაესხნენ და დაიჭირეს. ამ მაღლობიდან დავეშვით მდინარის ხეობაში, რომლითაც, უმეტესად სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, მივედით სურამში, იმ მდინარის მარცხენა ნაპირზე, რომელსაც აგრეთვე სურამი ჰქვია და რომელიც 2 ვერსის მოშორებით ერთვის მტკვარს მარცხნიდან.

ხეობა ან დაბლობი ჩხერიმელისა (რომელიც ძირულას ერთვის მარცხნიდან და ეს კი ყვირილაში ჩაედინება მარცხენა მხრიდან) ძალიან ფართოვდება მდინარიდან იმერეთის ციხე ჩხერისკენ, ნაყოფიერია და ეკუთვნის ხრამის, ე. ი. ხეობის, მხარეს, თუმცა იმერეთის კუთვნილებაა, მაგრამ ახლა მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის[2].

ჩხერიმელის მიდამო და მთელი მხარე ხრამი უმეტესად ტყითაა დაფარული. ხეები შემდეგი მიმდევრობითაა გავრცელებული: რცხილა, წიფელი, წაბლი, თეთრი ვერხვი, არყი, თხილი და მხოლოდ იშვიათად ფიჭვი და ნაძვი. არის აგრეთვე ურთხმელი, ბაძგი, შქერი და იელი.

---

[1] გათენებისთანავე პ ა ლ.] მზის ამოსვლისთანავე, გ ი უ ლ.

[2] მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის, გ ი უ ლ.] ქართლში შედის, პ ა ლ.

auch zu einem großen Theil bewaldet. Die Bäume sind in folgender 0rdnung hänffig: Garpinus betulus, Fagus sylvatica et castanea, Populus tremula et alba, Betula alnus, Corylus avellana und nur sparsam Pinus sylvestris et Picea. Taxus baccata, Ilex aquifolium, Rhododendron ponticum und Azalea pontica sind auch in Menge.

Wallnußbaume und Weinreben sind selbst bey den wüsten Dörfern sehr häufig.

In Suram hatte ich nun das Quergebürge (Jugum transversale) deßen Breite ich von Schalatche in O. bis Suram 80 Werst schätze, völlig paßiret.

Jenseit des Kurs von Kareli aufwärts: Sami, Gwedsineti, Samserisi, Chzisi, Kisichewi, Karta, Schwillichuri, Tangueti, Burbona, dies Suram in S. noch höher: Borǧomi, Achaldaba, Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Iiwerbili, Petreziche, Tschorbiche[1]. Von Suram liegen Itria in SW. Tschumateleti und Bitschnisi in NW. Odsisi und Utcha in NW.

Den 13ten September machte ich von Suram an einem Tage den Weg bis Krzchinwal am Didi LiachWi, also überhaupt in N0. Auf diesem Wege hatte ich theils am Wege selbst, theils zu beiden Seiten deßelben die Oerter Dirbi, Kwemo Chiti, Semo Chiti, eine kleine Festung; Semo Nikosi auch mit einer Festung, und 2 Kirchen; Zinwal, von da man in NO. eine ansehnliche Schneekoppe Bruzabseli sieht, an deren Ostseite ider Didi Liachwi, im Distrikte Kuka entspringt; Magrandoli; Machisi und Satiwi, beide Festungen; Abis und mehr schon vorhin genannte Oerter. Endlich Krzchinwal.

Den 14ten September sezte ich die Reise von Krzchinwali am Didi Liachwi nach dem Kloster Largwi oben am lisani, fast ganz auf einem schon bereisten Wege, der dein Bestimmungsorte nach überhaupt in NO. ging, fort, und hatten nach 1 1/2 Stunden in O. die Festung Prisi, von da 1/2 Stunde in ONO. Batara Eredwi; denn die Festung Eredwi. Von da in N. nach 1 Stunde Nawati und 3/4 Stunden hernach Sazcheneti. Hier blieben Wir heute.

Den 15ten September. In 3/4 Stunden hatten wir erst Ertula, dann Bellote und hierauf nach 3/4 Stunden das Flüßchen Potrisa.

Von demselben war in 5/4 Stunden nach der Reihe Somkari, Zinubani und Adseriskewi am Wege. Nach 1/2 Stunde war es das Flüßchen Kobais und 1/4 Stunde weiter der Fluß Batara Liachwi. Der heutige Weg ging in NNO.

Von diesem Fluß ging der Weg in O. bergan und erreichte nach 1 Stunde Zipport.

Den 16ten September. Von Zipport 3/4 Stunden in O. bis Dgowachta und dann 1 Stunde bis zur Durchfahrt durch den Fluß Medǧud. Von demselben in1 O. bergan und nach 1 Stunde Kolchion; von demselben nach 1/2

---

[1] Jenseit des Kurs von – Tschorbiche < *P.*

კაკლის ხე და ვენახი გაუდაბურებულ სოფლებთანაც კი ხშირია.

სურამთან მთლიანად გადავიარე გადამკვეთი ქედი, რომლის სიგანე ჭალატყიდან აღმოსავლეთით სურამამდე, ჩემი გამოთვლით, 80 ვერსია.

მტკვრის იქითა მხარეს ქარელიდან ზევით არის: სამი (წრომი?), გვე[რ]ძინეთი[1], სამწევრისი, ხცისი, კისისხევი[2], კართა, შვლისყური, ტანგვეთი[3], ბურბონა. ეს[4] სურამის სამხრეთით; კიდევ უფრო მაღლა არის: ბორჯომი, ახალდაბა, ქიმერითი, ნეძვი, კორტანეთი, ზანავი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთუბანი, ჭალა, ხუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრე[ს]ციხე, ჭობისხევი[5]. სურამიდან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს იტრია; ჩუმათელეთი და ბიჯნისი - ჩრდილო-დასავლეთით, ოძისი და უთხეა – ჩრდილო-დასავლეთით.

13 სექტემბერს დღისით გავიარეთ გზა სურამიდან ქრცხინვალამდე [რომელიც მდებარეობს] დიდ ლიახვზე, უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ. ამ გზაზე, ნაწილობრივ მასზე და ნაწილობრივ მის ორივე მხარეს, შემხვდა სოფლები: დირბი, ქვემო ხითი[6], ზემო ხითი[7] – პატარა ციხე; ზემო ნიქოზი ასევე ციხით და 2 ეკლესიით; ცინვალი (?), იქიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს თოვლიანი მწვერვალი ბრუტსაბძელი, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზე, კუკაში, იღებს სათავეს დიდი ლიახვი. [შემდეგ არის] მაღრანდოლი; მოხისი და სატივე, ორივე ციხეები; აბისი და სხვა ადრე დასახელებული სოფლები. ბოლოს [არის] ქრცხინვალი.

14 სექტემბერს განვაგრძე გზა დიდ ლიახვზე [მდებარე] ქრცხინვალიდან ლარგვისის მონასტრისკენ, ზევით ქსანზე, თითქმის მთლად უკვე გავლილი გზით, რომელიც დანიშნულების ადგილისკენ უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მიდის, და 1½ საათში აღმოსავლეთით შეგვხვდა ციხე ფრისი, იქიდან ½ საათში აღმოსავლეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით [არის] პატარა ერედვი, შემდეგ კი ერედვის ციხე. იქიდან ჩრდილოეთით 1 საათში [შეგვხვდა) ნავათი და ¾ საათში – საცხენეთი. დღევანდელი დღე აქ გავატარეთ.

15 სექტემბერი. ¾ საათში გავიარეთ ჯერ ელტურა, შემდეგ ბელოთი და იქიდან ¾ საათში – პატარა მდინარე ფოტნისა.

მისგან ⅝ საათში გზაზე რიგ-რიგობით შეგვხვდა ზონკარი, წინუბანი და აწერისხევი; ½ საათში მდინარე კობაისი და ¼ საათში კი მდ. პატარა ლიახვი [გავიარეთ]. დღევანდელი გზა მიდიოდა ჩრდილოეთ – ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

ამ მდინარიდან გზა წავიდა აღმოსავლეთით აღმართ და 1 საათში ვიყავით წიფორში.

16 სექტემბერი. წიფორიდან [ვიარეთ] აღმოსავლეთით [და] ¾ საათში [მივედით] ჯოვახთამდე და შემდეგ 1 საათში მდ. მეჯუდის ფონამდე. იქიდან აღმოსავლეთით აღმართ 1 საათში [შეგვხვდა] კოლხიონი; მისგან ½ საათში [მივედით] ცხრაწყაროს წყაროებამდე და ამავე სახელის სოფელში. შემ-

---

[1] გვეძლეთი(!) [2] კრისისხევი. [3] თაგოეთი (!). [4] ტექსტში სიტყვა „ეს“ შეიძლება ეკუთვნოდეს ბურბონასაც და სურამის სამხრეთსაც.

[5] მტკვრის იქითა მხარეს – ჭობისხევი < პ ა ლ.

[6 – 7] ხვითი.

Stunde die Quellen des Zchraskaro und das Dorf dieses Namens. Von demselben Weiter in O. nach l Stunde nach Koro. Von hier kam nach ½ Stunde die Kluft des Tschurtaflüßchens, der Wir folgten und erst Upeti und andere Dörfer und nach mehr als einer Stunde meinen dermaligen Bestimmungsort, das Kloster Largwi an der Mündung des Tsrhurta in die rechte Seite des Ksani, glücklich wieder erreichten.

Hier fand ich den hinterlaßenen Studenten Krascheninikow, mit denen bey ihm gebliebenen Leuten und hinterlaßenen Sachen, und nur die ausgestopften Thiere hatten in einem feuchten Zimmer etwas gelitten, auch waren die krank hinterlaßenen Pferde zur fernern Reise ganz unbrauchbar. Ich, meine Begleiter und besonders die Pferde erforderten zur Fortsezung der Reise durch die Alpen einige Erholungszeit, die ich auf;den Rest dieses Monaths einschränkte.

Die hiesige trokne Alpenluft und die gesunde und hinreichende Nahrung für Menschen und Vieh, die der oft gelobte Ksnis EristaW Dawid besorgte, machten diese Zeit dazu hinreichend.

Den lsten October trat ich mit allen meinen Begleitern und Sam[m]lungen den Rü[c]kweg nach Rußland vom Kloster und der Festung Largwi über die kaukasischen Alpen mit guter Hofnung an. Wir gingen über den Ksani nach seiner linken bis Zalkaki 3 1/, Stunde und von ihm nordlich nach Lomisa in 3 Stunden über den Aragi.

Den 2ten Octob. Von Lomisa nach Miete 1 Stunde, wo wir blieben.

Den 3ten October, von Miete nach Noakuar 3 Stunden, nach Gopta 1 ½ Stunden, bis Kobi 1 ½ Stunden.

Den 4ten October, von Kobi nach Sioni 2 Stunden, Alichoti ½ Stunde; hier das erste mahl durch den Terek und dann bis zu dem lezten georgianischen Dorf Stepan-Ziminda, welches der Siz eines grusinischen Edelmanns ist, der die Aufsicht über die G.ränzdörfcr führet und vom Zaar den Titul eines Kasbek erhalten hat.

Man muste von hier bis zu dein in Tagebuch vorigen Jahres mehr genannten Tschim, einein ossetischen Dorfe des Distrikts Tagato oder Tagaur, fünf mahl über den Terek, und keiner dieser Uebergänge hatte jetzo eine Brücke. Die drey ohern besorgen die Grusiner des Distriktes Kewh und die beydeu uiedern die Oßetiner des Distriktes Tagata. Mit den Grusinßm ward ich wegen des Schlagens dieser drey Brücken auf 60 Rubl. eins, die ich deponiren muste; sie erfüllten aber auch ihren Vergleich schon am folgende Tage. Zu den Oßetinern schikte ich einem Boten zu Fuße, mit dem Antrage, daß auch sie die beyden untern Brücken jede für 20 Bubl. schlagen möchten. Es kamen hierauf von ihnen Depntirte zu mir, welche sagten, daß sie schon an den beyden Brücken baueten, daß sie aber für beyde 80 Rubl. haben wolten, die ich gleich auszahlen mögte. Mir blieb nichts übrig, als nach fruchtlosen Vorstellungen A ihrer Unbilligkeit, ihnen ihre Forderung zu bewilligen; ich verlangte aber, daß sie. Nach

დეგ აღმოსავლეთით 1 საათში [მივაღწიეთ] კორას. იქიდან ½ საათში მდ. ჭურთას-ხევი შეგვხვდა, რომელსაც გავყევით და ჯერ უპეთი და სხვა სოფლები [გავიარეთ] და 1 საათზე მეტ ხანში მშვიდობით მივედი ჩემს დანიშნულების ადგილზე, ლარგვისის მონასტერში, [რომელიც მდებარეობს] ჭურთას შესართავზე ქსნის მარჯვენა ნაპირზე.

აქ დამხვდა დატოვებული სტუდენტი კრაშენინიკოვი მასთან დარჩენილი ხალხით და ნივთებით; მხოლოდ ცხოველთა ფიტულები ცოტა დაზიანებულიყო ნესტიან ოთახში და ასევე მთლად გამოუყენებელი აღმოჩნდნენ შემდგომი მგზავრობისათვის იქ დატოვებული ავადმყოფი ცხენები. მე ჩემი თანმხლებნი და განსაკუთრებით ცხენები ვსაჭიროებდით დასვენებას, რათა ალპებზე შემდგომი გზა გაგვეგრძელებინა, რისთვისაც მე გამოვიყენე თვის დარჩენილი დღეები.

აქაური მშრალი ალპური ჰაერისა და საღი და მაძღარი საჭმლის გამოისობით, რომელზეც ზრუნავდა ხშირად ნაქები ქსნის ერისთავი დავითი, ეს დრო საკმარისი აღმოჩნდა ხალხისა და პირუტყვის დასვენებისათვის.

1 ოქტომბერს, მთელი ჩემი თანმხლებებითა და კოლექციებით, კარგი იმედებით გავემართე უკან რუსეთისაკენ ლარგვისის მონასტრიდან კავკასიის ალპებზე გადასვლით. გავედით ქსნის მარცხენა ნაპირზე და ცალკაკამდე 3 ½ საათი მოვუნდით, იქიდან ჩრდილოეთით, ლომისისკენ, 3 საათში გადავედით არაგვზე.

2 ოქტემბერი. ლომისიდან 1 საათში გადავედით მლეთაში, სადაც დავრჩით.

3 ოქტომბერი. მლეთიდან ნოაკუარამდე [მოვუნდით]3 საათი, გუფთამდე კი ½ საათი, ხოლო კობამდე – 1 ½ საათი.

4 ოქტომბერს კობიდან სიონამდე [ვიარეთ] 2 საათი, ალიხოტამდე[1] კი – ½ საათი. აქ პირველად [გავედით] თერგზე და შემდეგ გავემართეთ სტეფანწმინდისკენ, რომელიც უკანასკნელი ქართული სოფელია და არის საჯდომი ქართველი აზნაურისა, რომელიც თვალყურს ადევნებს სასაზღვრო სოფლებს და მეფის მიერ მიღებული აქვს ყაზბეგის ტიტული.

აქედან ოსურ სოფელ ჩიმამდე (ტაგატას ან თაგაურის მხარეში), რომელიც გასული წლის დღიურში ბევრჯერაა ნახსენები, ხუთ ადგილას უნდა გავსულიყავით თერგზე; არც ერთ ამ გადასასვლელს ახლა ხიდი არ ჰქონდა. სამ ზედა გადასასვლელს დარაჯობენ ამ მხარის, ხევის, ქართველები, ხოლო ორივე ქვემოს – თაგაურის ოსები. ქართველებს შევუთანხმდი, რომ ამ სამივე ხიდს გასდებდნენ 60 მანეთად, რაც მე უნდა გადამეხადა; მათ უკვე მეორე დღესვე შეასრულეს ეს ხელშეკრულება. ოსებს გავუგზავნე შიკრიკი წინადადებით, რომ მათაც გაედოთ ორი დანარჩენი ხიდი, თითო 20 მანეთად. ჩემთან ამოვიდნენ მათი წარმოგზავნილები, რომლებმაც მითხრეს, რომ ისინი უკვე ორივე ხიდს სდებდნენ და რომ ორივეში 80 მანეთი სურდათ, რაც ახლავე უნდა გადამეხადა. მათთან ლაპარაკი უნაყოფო გამოდგა მათი ჯიუტობის გამო და მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა და მათი მოთხოვნა უნდა შემესრულებინა; მხოლოდ, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ვთხოვე მოეცათ წარჩინებული პირი

---

[1] ალბათ, ა ჩ ხ ო ტ ა მ დ ე (იხ. სოფელი ყაზბეგის რაიონში).

Landesgebrauch, mir eine ansehnliche Persohn als Geisel übergeben möchten, die ich bis zur Paßirung ihrer Brücken und ihres Distriktes, hier unter der Bewachung meiner Kosaken beim Kasbek laßen könne. Dieses schlugen sie ab, dadurch ich, auf eine mir geste[c]kte Nachricht, daß sie böses mit mir im Sinne hätten, aufmerksam und auch beym Nachforschen davon vergewissert ward. Nach dieser Nachricht hatten sich an 300 Oßetiner des Distrikts Tagata bey den Brücken. in der Absicht mich auszupliindern, versamlet. Da die Geiseln dieses Distriktes in Kislar gestorben und alle rnßischen Truppen aus Georgien und ihrem Distrikt zurückgezogen; so glaubten sie zu den Räubereyein die sie zu Anfange des Krieges an so vielen rußischen Kommenden ausgeübt hatten, wieder freie Hände zu haben.

Um wo möglich bald und sicher aus dieser gefährlichen Lage zu kommen, fertigte ich den 9ten October durch verschiedene Umwege Boten über Augusch oder Jugusch zu den dortigen rußischen Mißionarien, um ihnen weiter fort zu helfen, an den Kommendanten in Mosdok und Kislar, mit dem Gesuch, mich durch Truppen befreyen und sichern zu laßen, ab. In Erwartung eines guten Schi[c]ksals will ich auf der Gritnze und ehe ich Georgien Völlig verlaße, noch, was ich von diesem merkwürdigen Lande, außer dem im Tagebuch bereits angeführten, selbst bemerken können, oder als mir wahrscheinend im Lande selbst vernommen, init Ausschluß der die Gebürge und angränzenden Völker betreffenden Nachrichten, hier noch mittheilen

მძევლად, რომელიც ჩემი კაზაკების მეთვალყურეობის ქვეშ დარჩებოდა ყაზბეგთან, სანამ გავიდოდი ხიდებს და მათ მხარეს. ამაზე მათ უარი მითხრეს, რითაც მე გავფრთხილდი და შემოწმების შემდეგ დავრწმუნდი იმ მიღებული ცნობის სიმართლეში, რომ მათ ჰქონდათ ბოროტი განზრახვა. მართლაც, 300-ამდე თაგაურელი ოსი ჩასაფრებულიყო ხიდებთან იმ განზრახვით, რომ მე გავეძარცვეთ. რაკიღა ამ მხარის მძევლები ყიზლარში გარდაცვლილიყვნენ და მთელი რუსული რაზმები საქართველოდან და მათი მხარიდან უკან გასულიყვნენ, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ხელფეხი გახსნილი აქვთ ყაჩაღობისთვის, რაც მათ ომის დაწყების წინ მოაწყეს მრავალი რუსული რაზმების მიმართ.

ამ საშიში მდგომარეობიდან რაც შეიძლება სწრაფად და უხიფათოდ გამოსვლის მიზნით 9 ოქტომბერს მოვამზადე ელჩები, რომლებიც შემოვლითი გზით უნდა გასულიყვნენ ანგუშზე ანუ ინგუშზე და მიემართათ იქაური რუსი მისიონერებისათვის, რათა ისინი დახმარებოდნენ მათ შემდგომში მოზდოკისა და ყიზლარის კომენდანტებთან და გამოეთხოვათ რაზმები ჩვენ გასათავისუფლებლად და დასაცავად. საზღვარზე უკეთესი ბედის მოლოდინში, და მანამ ჯერ კიდევ მთლიანად არ დამიტოვებია საქართველო, მოგითხრობთ ამ ღირსშესანიშნავი ქვეყნის შესახებ, იმის გარდა, რაც აქამდე ჩავწერე დღიურში, იმასაც, რაც თვით შევნიშნე, ანდა რაც გავიგე ამ ქვეყანაში და სარწმუნოდ მივიჩნიე; გამოვტოვებ მხოლოდ იმ ცნობებს, რომლებიც ეხება მთიანეთს და მეზობელ ხალხებს.

Zur politischen und geographischen Kenntnis Georgiens

Das heutige Georgien oder Grusien der Russen ist bekanntlich das Iberien und theils Albanien der altern Erdbeschreiber. Die Persianer nennen das Land überhaupt, besonders aber den ostlichen Theil Gurgestan, die Türken Gurtschi, die Georgianer haben für die Provinzen besondere Namen, der allgemeinste aber, der oft das ganze Land bezeichnet ist Kartweli, auch Kartuli.

Ganz Georgien nimmt die Südseite des kaukasischen Gebürges zwischen beyden Meeren, dem ostlichen kaSpischen und westlichen schwarzen Meere ein; nordlich wird es von dem hohen Alpenrücken begrünzt, südlich reicht es bis an das Vorgebürge des Ararat. Dadurch grünzt es in Norden von O. in W. mit Lesgien oder LeSgistan, Kistetien, Oßetien, Basiania und Abchasia, in W. hat es das schwarze Meer, in Südwesten türkische und ostlich persische Distrikte; in W. sonst die kaSpische See, jezt die dessen Küste bewohnenden Tataren.

In den ältesten Zeiten hatte ganz Georgien einen einzigen Beherscher: in der Folge verschiedene Provinzen eigene. Auch rißen die Türken Ober-Karteli ab, und Swaneti ward frey. Auch ist dieses durch Clima und Lage glückliche Land von Türken, Persern und theils von Kaukasern so oft heimgesucht, vonden beiden erstern unterjocht, von allen verheeret worden, daß es jezo durch die getheilten Oberherren und durch die zahllosen Spuren der Verwüstungen zu den wenig angebaueten, entvölkerten und ohnmächtigsten christlichen Staaten gehört.

Die Provinzen Georgiens sind:

1. S e m o K a r t w e l i, 0ber-Kartweli, oben um den Kur.
2. Kwe m o-K a r t w e l i, Unter-Kartweli, an der rechten Seite des untern Kurflußes.
3. S o m c h i t i, auch an der rechten Seite des untern Kur, Unter-

[მასალები]

საქართველოს პოლიმიკური დე გეოგრაფიული შესწავლისათვის

დღევანდელი საქართველო, ანდა რუსულად გრუზია, როგორც ცნობილია, არის ძველი გეოგრაფების მიერ აღწერილი იბერია და ნაწილობრივ ალბანია. სპარსელები ქვეყანას საერთოდ, და განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ ნაწილს უწოდებენ გურგესტანს; თურქები – გურჯის; ქართველებს კი პროვინციებისათვის აქვთ საგანგებო სახელები, რომელთაგან ყველაზე საერთოა „ქართველი“, აგრეთვე „ქართული“, რომელსაც მთელ ქვეყანასაც უწოდებენ.

მთელი საქართველო მდებარეობს კავკასიონის სამხრეთით, ორივე ზღვას შორის (აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, დასავლეთით შავი ზღვა); ჩრდილოეთით საზღვრავს მაღალი ალპები, სამხრეთით კი გადაჭიმულია არარატის მთიანეთამდე. ჩრდილოეთით – აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ – ესაზღვრებიან ლეკები, ანუ ლეკეთი, ქისტეთი, ოსეთი, ბასიანია და აფხაზეთი; დასავლეთით – შავი ზღვა სამხრეთ-დასავლეთით – თურქეთი და აღმოსავლეთით – სპარსული მხარეები. დასავლეთით საერთოდ კასპიის ზღვა, და ამჟამად მის ნაპირებზე მცხოვრები თათრები.

წინათ მთელ საქართველოს განაგებდა ერთი მმართველი; შემდეგში – სხვადასხვა პროვინციას თავისი საკუთარი [მმართველი ჰყავდა]. აგრეთვე წაგლიჯეს თურქებმა ზემო ქართლი; ხოლო სვანეთი იყო თავისუფალი. ახლა ეს ქვეყანა, რომელსაც აქვს შესანიშნავი მდებარეობა და ბუნება, თურქებისგან, სპარსელებისა და ნაწილობრივ კავკასიელთაგან ისე ხშირად განიცდის შემოსევებს და, განსაკუთრებით პირველი ორისაგან, ისეა დაჩაგრული და ყველასაგან გაუდაბურებული, რომ, დაქუცმაცებული მმართველობისა და მრავალრიცხოვანი გამანადგურებელი თავდასხმების გამო, იგი ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, მცირედ დასახლებულ და ყველაზე სუსტ ქრისტიანულ სახელმწიფოთა რიცხვს.

საქართველოს პროვინციები არიან:

1. ზ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, [მდებარეობს] მტკვარზე ზემოთ.
2. ქ ვ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეზე.
3. ს ო მ ხ ი თ ი, აგრეთვე მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეს, ქვემო

---

[1] შეცდომით სწერია „დასავლეთით“ უნდა იყოს „აღმოსავლეთით“.

Kartweli ostlich. Sie gehörte vor Alters nicht zu Georgien, sondern war ein Theil Armeniens, ist aber jezo noch den kartalinschen Zaaren unterwerfen.

4. K a c h e t i oder Kachetien, die ostlichste Provinz Georgiens zwischen den Alpen und dem Kur.

5. T s c h i n a K a r t w e l i, das innere Kartweli, oder Mittel-Kartweli, von Kacheti und Imereti ostlich und westlich und von den Alpen und dem Kur nordlich und südlich bestimmt.

6. I m e r e t i oder Imeretien, ostlich von Kartweli, westlich von Mingreli und Guria, nordlich von den Alpen, südlich von kaukasischen Vorgebürge umgeben.

7. G u r i a hat in O. Imereti, in S. den Tscharuch, in W. das schwarze Meer, in N. Mingreli.

8. M i n g r e l i, Mingrelien, hat in O. Imereti, in S. Guria, westlich türkische Distrikte am schwarzen Meere und nordlich Swaneti, und andere Gebürg-Distrikte.

9. S w a n e t i, im hohen Alpeugebürge oben um den Ts'cheni-Ts'chali, Mingrelien in NW.

Diese Provinzen werden noch jezo, Somchiti (3) ausgenommen, dem besr weiten größesten Theile nach, von Georgianern bewohnt.

Ausser Georgien sind noch Georgianer in Peria, bey Ispahan in Persieh, die der Schach Alias aus Kartuli als Kolonisten hieher versetzte, und in Masanderan.

In dieser persischen Provinz sind mehrere Kolonien, die noch, wie die in Persien, Sprache und Sitten beybehalten, die christliche Religion aber meistens mit der muhamedanischen verwechselt haben.

Unter den kankasischen Gebürgvölkeru, besonders unter Lesgiern und Oßeten, sind viele Georgianer, die meistens mit der Religion auch ihre Sprache verlohren haben.

Eine geringere Menge dieser Nazion hält sich in Rußland, vorzüglich am Terek und in Astrachan auf, die meistens noch mit ihrem Vaterland in Verbindung stehen.

Dagegen wohnen und leben mit und unter Georgianern in georgischen Provinzen:

1. Tataren, vorzüglich terekemenische oder turkomanische; besonders in der Provinz Somchiti (3), deren meiste Einwohner sie ausmachen. Auch in Ober-Karteli (1) und Guria (7); sparsamer und nur zerstreuet in andern Provinzen, doch sind in Kacheti 5 ganz tatarische Dörfer. Sie reden den türkischen Dialekt der tatarischen Sprache und sind Muhamedaner.

2. Armenier, Georg. Somachi, sind durch ganz Georgien theils in eigenen Dörfern theils unter Georgier vermischt sehr häufig. Sie reden unter sich in ihrer Sprache, die zerstreueten aber mit Georgiern georgisch. i: stehen völlig auf den Fuß des georgischen gemeinen Volks und sind

ქართლის აღმოსავლეთით. ძველად ის ეკუთვნოდა არა საქართველოს, არამედ იყო სომხეთის ნაწილო ახლა კი ემორჩილება ქართლის მეფეს.

4. კ ა ხ ე თ ი, საქართველოს ყველაზე აღმოსავლეთი პროვინცია, ალპებსა და მტკვარს შორის.

5. შ ი დ ა ქ ა რ თ ლ ი, შიგნითა, ანუ შუა ქართლო კახეთიდან დასავლეთით, იმერეთიდან აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთიდან ალპებით, ხოლო სამხრეთიდან მტკვრითაა შემოსაზღვრული.

6. ი მ ე რ ე თ ი, აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ქართლი, დასავლეთიდან სამეგრელო და გურია, ჩრდილოეთით ალპები, სამხრეთით კი კავკასიის მთისწინეთის განშტოება.

7. გ უ რ ი ა ს აღმოსავლეთით აკრავს იმერეთი, სამხრეთით – ჭოროხი, დასავლეთით – შავი ზღვა, ჩრდილოეთით – სამეგრელო.

8. ს ა მ ე გ რ ე ლ ო – აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთით – გურია, დასავლეთით – შავი ზღვის პირას მდებარე თურქული ოლქები, ხოლო ჩრდილოეთით – სვანეთი და მთის სხვა ოლქები.

9. ს ვ ა ნე თი [მდებარეობს] მაღლა მთებში, ზევით ცხენის-წყალზე, სამეგრელოს ჩრდილო-დასავლეთით.

ეს პროვინციები ახლაც, სომხითის (3) გამოკლებით, დასახლებულია უმეტეს წილად ქართველებით.

საქართველოს გარეთ ქართველები არიან აგრეთვე სპარსეთში ფერიაში, ისპაჰანთან, რომლებიც შაჰ-აბასმა გადაასახლა ქართლიდან, როგორც კოლონისტები, და მაზანდერანში.

ამ სპარსულ პროვინციაში არის კოლონიები, რომლებსაც ჯერ კიდევ, იმათ მსგავსად, რომლებიც სპარსეთში არიან, შემოუნახავთ ენა და ჩვევები, მაგრამ ქრისტიანული რელიგია უმეტესად შეუცვლიათ მაჰმადიანურით.

კავკასიელ მთიელთა შორის, განსაკუთრებით ლეკებსა და ოსებში, არიან ბევრი ქართველები, რომელთაც, რელიგიასთან ერთად, ენაც დაივიწყეს.

მცირე რაოდენობა ამ ხალხისა (ქართველებისა – გ. გ.) ცხოვრობს რუსეთში, უმთავრესად თერგზე და ასტრახანში; მათ ჯერ კიდევ კავშირი აქვთ სამშობლოსთან.

ამავე დროს საქართველოს პროვინციებში ქართველებთან ერთად ცხოვრობენ

1. თ ა თ რ ე ბ ი, უმთავრესად თურქმანები, ანუ თარაქამა [თათრები]; განსაკუთრებით სომხითში (3), რომლის მოსახლეობის უმეტეს ნაწილსაც შეადგენენ [ცხოვრობენ] აგრეთვე ზემო ქართლში (1) და გურიაში (7); უფრო ცოტა და გაბნეულნი არიან სხვა პროვინციებში; ამასთან კახეთში არის ხუთი მთლად თათრული სოფელი. ისინი ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები.

2. არმენიელები, ქართულად სომეხი, ცხოვრობენ მთელ საქართველოში, ნაწილობრივ საკუთარ სოფლებში, ნაწილობრივ ქართველებთან შერეულნი არიან. ერთმანეთს თავიანთ ენაზე ელაპარაკებიან, ხოლო რომლებიც დაფანტულნი არიან, ქართველებთან – ქართულად. ისინი მთლად იგივე უფლებებით სარგებლობენ, როგორითაც საერთოდ (ჩვეულებრივი) ქართველი ხალხი;

in Absicht der Religion meist armenische, theils auch römische Christen.

3. Oßeten oder Oßi, in den vielen oßetischen Distriktein die im Gebürge den georgischen Zaaren oder Fürsten unterthan sind, und für sich, nicht unter Georgiauern wohnen.

4. Juden, Georg. Uria, bewohnen eigene Dörfer, meist sind sie im georgischen, armenischen und tatarischen, nicht in oßetischeu Dörfern zerstreuet. Sie sind zahlreich, doch in Vergleich vorgenannter Nazionen die mindest zahlreiche. Sie ernähren sich völlig wie Georgianer, werden gar nicht besonders gedrulclkt, müssen aber auch wie Georgiandr alles geben und übernehmen.

Alle 4 Nazionen möchten wohl die Georgianer an Seelenzahl etwas, doch wenig übertreffen.

ZUR GESCHICHTE GEORGIENS

Es ward mir eine geschriebene Georgischo Chronika 650 Folioseiten stark, die der Zaar Wachtang, der 5te Sohn Leon und Vetter des Georgi, der vor wenig Jahren in Rußland starb, aus den Archiven der beyden Hauptklöstor des Reichs Gelati lmcrctiens, etwan 10 Warst von Kutais, und Zcheta, Kartulis, etwan 10 Werst von Teflis, verfassen lassen. Diese Chronik enthält in 70 Kapiteln oder Artikeln die Ueberlieferuugen von dem Ursprunge der Nazion und Ueberlieferungen und Nachrichten von der Folge ihrer Beherrscher, aus der ich doch das folgende anführen will.

1792 Jahre nach Adam lebte Targamos, Tse Taraschissa, tsissa Awananisissa, tsissa Jepetissa, Tsissa Noissal. Er lebte auf dem Ararat 600 Jahre, in einer erbaueten Festung. Targamos hatte 8 Sö[h]ne[2]: Aos, Kartelos, Bardes, Moakan, Lekos, Eros, Kaukas und Egros, die die Stammväter der Samaechita oder Armenier, Kartuelta (Kartulier), Raanta oder Schirwaner, Mokawnelta oder jezigen Eriwanen Lecta oder Lcsgier und Dagestaner, Migrelta, d. i. der Mingrelier, Kaukasianta oder Kaukasier, Kacheticr und Imeretier wurden, die alle verbrüdert sind.

Unter seinen Söhnen war Kartelos der berühmteste. Zchetos, Gardabos, Kaches, Kuehos, Gatschios, waren die 5 Sö[h]ne des Kartelos. Dem Kartelos gab Targamos den Gegend des Aragy bis zum (Kur) Mtknary. Mzchetos erbauete nach des Vaters Tode an der Mündung des Aragy die Festung Mzcheta. Mzehetos[3] hatte 3 Söhne: Uplos, Odserokos, Dschawaeho[4], die regierende Herren oder Zaaren (Mepe auch Mephe) wurden.

---

[1] Tse Taraschissa – tsissa Noissa. Er lebte *G.*] der Vater von 8 Söhnen *P.*

[2] Targamos h. B Söhne *G.*] dem *P.*

[3] Zchetos, Gardabos, Kachos – Mzchetos < *P.*

[4] Uplos, 0dserokos, Dschawachos < *P.*

და რელიგიის მიხედვით ეკუთვნიან ნაწილი სომეხ, ნაწილი რომაელ ქრისტიანებს.

3. ო ს ე ბ ი ცხოვრობენ ბევრ ოსურ მხარეებში, რომლებიც არიან მთებში, და ემორჩილებიან ქართველ მეფეს ან თავადებს და [ცხოვრობენ] თავისთვის და არა ქართველებს შორის.

4. ე ბ რ ა ე ლ ე ბ ი, ქართულად „ურია“, ცხოვრობენ საკუთარ სოფლებში; უმეტეს წილად გაბნეულნი არიან ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში და არა ოსურ სოფლებში. ისინი მრავალრიცხოვანი არიან, მაგრამ, ზემოთ დასახელებულ ხალხებთან შედარებით, ყველაზე ცოტანი. ისინი სულ ისევე იკვებებიან, როგორც ქართველები, არ განიცდიან განსაკუთრებულ ჩაგვრას, არამედ როგორც ქართველები, ისინიც ყველაფერს აძლევენ და იღებენ[1].

რაოდენობით ეს ოთხივე ხალხი [ერთად] ქართველობას ცოტათი აღემატება.

საქართველოს ისტორიისათვის

მე მაჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც, ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა[2] და გიორგის ძმისშვილმა შეადგენინა სახელმწიფოს ორივე მთავარი ეკლესიის (გელათის – იმერეთშია, ქუთაისიდან დაახლოებით 10 ვერსის მანძილზე, – და მცხეთის – ქართლშია, თბილისიდან დაახლოებით 10 ვერსზე) არქივებიდან. ეს ქრონიკა თავის 70 თავში შეიცავს გადმოცემებს ხალხის წარმოშობისა და გადმოცემებსა და ცნობებს მათი მმართველების რიგის (გენეალოგიის) შესახებ, საიდანაც მე გეტყვით შემდეგს.

1792 წელს შემდგომად ადამისა ცხოვრობდა თარგამოსი, ძე თარაშისა, ძისა ავანანისა, ძისა იაფეტისა, ძისა ნოესა[1], მამა 8 ვაჟისა, არარატზე, 600 წელი, ერთ გამაგრებულ ციხეში. ეს ვაჟები არიან: აოს, ქართლოს, ბარდოს, მოაკან, ლეკოს, ეროს, კავკას და ეგროს, რომლებიც გახდნენ მამამთავრები სომეხთა ანუ არმენიელთა, ქართველთა, რაანთა ანუ შირვანელთა, მოვაკნელთა ანუ ახლანდელ ერივანელთა, ლეკთა ანუ ლეზგიელთა და დაღისტნელთა, მიგრელთა, ე. ი. მეგრელთა, კავკასიანთა ანუ კავკასიელთა, კახთა და იმერელთა, რომლებიც ყველანი დაძმობილებულნი არიან.

მათ შვილთა შორის ყველაზე სახელგანთქმული იყო ქართლოსი. მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუხოსი, გაჩიოსი იყვნენ ქართლოსის 5 ვაჟი. თარგამოსმა ქართლოსს მისცა არაგვის მიდამოები მტკვრამდე. მამის სიკვდილის შემდეგ, მცხეთოსმა არაგვის შესართავთან ააშენა ციხე მცხეთა. მცხეთოსს[4] ჰყავდა სამი ვაჟთ უფლოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი[5], რომლებიც გახდნენ მმეფობელნი უფალნი ანუ მეფენი.

---

[1] ე. ი. არიან ქართველი გლეხების მდგომარეობაში – გ. გ.

[2] როგორც შესავალშიც აღვნიშნავდით, აქ უნდა იყოს „მეფე ვახტანგ V ლეონის ვაჟი“ და არა ვახტანგი, ლეონის მე-5 ვაჟი.

[3] ძე თარაშისა – ძისა ნოესა < პ ა ლ.

[4] მცხეთოსი, გარდაბოსი – მცხეთოსს < პ ა ლ.

[5] უფლოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი < პ ა ლ.

Dem Odserokos gab er die Gegend von Thasis Kari bis zum schwarzen Meer, das jezigen Imeretie und Mingrelien. Dem Dschawachos gab er die Gegend von Parwanidgan bis zum Mtkuari (dies schient das jezige Trialetti und Dsehawacheti zu seyn). Dem Uplos gab er die Gegend des Aragy Fluses und Zcheta und Tbilisgan (d. i. Tiflis) bis Thasiskari (d. i. also das jezige Kartuli).

Casarta Sparsta besas alles vom Swgis Kari Darubandi bis Aragis Kari Dariella (d, i. vom See Tor Derbent bis zum Aragis Tor Dariella)[1].

Alexander Makedonaeli (der makedonische) kam aus Stioletti (Norden) nach Kartuli. Damahls war das Laster aufs höchste im Gange, man trieb Schande unter Geschwistern und Rindvieh.

Er kam zuerst vor Chartis und nahm denn die Städte Odsrekal, Tscharochi, Uplisziche eine sehr große Stadt, Sarkine, Samschilde, Zcheta, Urbnisi, Kaspi, Zichedidi, ASpaubanL wo Juden wohnten, Rustawi, Daedaziehe[2], Mtkurisziche[3] genennt Chuuani[4] und alle kachetische Stadte (Kachetis kalakni) ein, hinterlies überall Garnisonen und blieb selbst in Zcheta, darnach hielt er sich am Ksani in Nastakisi. In Sarkinetti ward alles, was über 15 Jahr alt war, umgebracht. Er ließ 100 000[5] Mann daselbst.

Nach der Erbauung Roms im Jahr nach Adam 3233 waren nach der Reihe:

1. Parnawas pirweli[6] Mepe (Zaar) in Kartelisa.
2. Surmak 2 Mepe tse Parnanas[7].
3. Mepe Mirwanos Nebrotiani[8].
4. Mepe Parnadschon Nebrotiani.
5. Mepe Arschakniani.
6. Mepe Aratak Arschakniani.
7. Mepe Barton Arsehakniani.
8. Mepe Araschake tse Mirwan Mepissa[9] Nebrotiani.
9. Mepe Adrewy tse Bartonissi Artschakniany.

11 – 11. Mepe Barto und[10] Akartam tseni[11] Adrewis Arschakniani.

---

[1] Dem Odserokos gab er die Gegend – Aragis Tor Dariella, *G.*] Odserokos über die Gegend Thasiskari bis zum schwarzen Meer, das jezige Imeretien und Mingrelien. Der Dschawachos über die Gegend von Parwanidschon bis zum Mtkuari, welches die jezige Gegend von Trialetti zu sein scheint.

Der Uplos über die Gegend des Aragiflußes oder von Zcheta und Tbilisgau (Teflis) bis Thasiskari, also das jezige Kartuli.

Charsarti herrschte über die Gegend von Derbent bis zum Aragis. – *P.*

[2] Daedaziche, *G.*] Daldoziche, *P.*

[3] Mtkurisziche, *G.*] Btkurisziche, *P.*

[4] genennt Chunani < *P.*

[5] 100 000, *G.*] 10 000, *P.*

[6] pirweli < *P.*

[7] 2 Mepe tse Parnauas < *P.*

[8] ნუმერაცია პალასს არ აქვს, მხოლოდ დედანშია.

[9] Mepissa. *G.*] Merussa, *P.* [10] Barto und < *P.* [11] tseni, *G.*] tse, *P.*

ოძრხოსს მან მისცა მხარე ტაშისკარიდან შავ ზღვამდე, რაც ახლანდელ იმერეთს და სამეგრელოს [შეადგენს]. ჯავახოსს მისცა მხარე ფარვანიდან მტკვრამდე (ეს უნდა იყოს ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი). უფლოსს მისცა მდ. არაგვის და მცხეთის მიდამოები და თბილისიდან ტაშისკარამდე (ე. ი. ახლანდელი ქართლი).

ხაზარნი [და] სპარსნი ფლობდნენ ყვლაფერს ზღვის კარ დარუბანდიდან არაგვის კარ დარიელამდე (ე. ი. ზღვის კარ დერბენტიდან არაგვის კარ დირიელამდე)[1].

ალექსანდრე მაკედონელი ქართლში ჩრდილოეთიდან მოვიდა. მაშინ უაღრესად იყო მოდებული გარყვნილება, სირცხვილეულობდნენ და-ძმა შორის და პირუტყვებთან.

ალექსანდრე მოვიდა ჯერ ხერთვისთან (Chartis) და აიღო ქალაქები ოძრხე (Odsrekal), ჩაროხი, უფლისციხე – ძალიან დიდი ქალაქი, სარკინე, სამშვილდე, მცხეთა, ურბნისი, კასპი, ციხე-დიდი, ურიათუბანი (Aspaubani), სადაც ებრაელები (იუდეელები) ცხოვრობდნენ, რუსთავი, დედა-ციხე[2], მტკვრის ციხე ხუნანად წოდებული[3] და კახეთის ყველა ქალაქი (კახეთის ქალაქნი); ყველგან ჩააყენა გარნიზონები და თვითონ გაჩერდა მცხეთაში; შემდეგ შეჩერდა ქსანზე ნასტაკისში. სარკინეთში გაწყვიტა ყველანი, ვინც კი 15 წელზე მეტისა იყო. იქ დასტოვა ასი ათასი[4] კაცი.

რომის დაარსების შემდეგ, ადამის შემდეგ 3233 წელს, რიგის მიხედვით მეფობნენ შემდეგი პირები:

1. ფარნავაზ პირველი[1], მეფე ქართლისა.
2. სურმაკ მეორე მეფე, ძე ფარნავაზისა[6].
3. მეფე მირვანოზ, ნებროთიანი.
4. მეფე ფარნაჯომ, ნებროთიანი.
5. მეფე არშაკუნიანი.
6. მეფე არატაკ, არშაკუნიანი.
7. მეფე ბარტომ, არშაკუნიანი.
8. მეფე არშაკ, ძე მირვან მეფისა, ნებროთიანი.
9. მეფე ადრევი, ძე ბარტომისი, არშაკუნიანი.
10 – 11. მეფე ბარტო[მ] და[7] აქართამი, ადრევის ძენი[8], არშაკუნიანი.

---

[1] ოძრხოსს მან მისცა – დარიელამდე, გ ი უ ლ.) ოძრეხოსი [ფლობდა] ტაშისკარის მხარეს ვიდრე შავ ზღვამდე, დღევანდელ იმერეთს და სამეგრელოსი ჯავახოსი – ფარვანიდან მტკვრამდე, რომელიც უნდა უდრიდეს დღევანდელ თრიალეთს.

უფლოსი [განაგებდა] ქვეყანას მდ. არაგვზე, ანუ მცხეთიდან და თბილისიდან ტაშისკარამდე, ე. ი. დღევანდელ ქართლს.

ხარსატი ბატონობდა დარუბანდიდან არაგვამდე [არსებულ] ქვეყანაზე პ ა ლ.

[2] დედა-ციხე, გიულ) დალდოციხე, პ ა ლ.

[3] ხუნანად წოდებული < პ ა ლ.

[4] 100.000, გ ი უ ლ.] 10.000, პ ა ლ.

[5] პირველი < პ ა ლ.

[6] მეორე – ფარნავაზისა < პ ა ლ.

[7] ბარტომ და < პ ა ლ.

[8] ძენი, გ ი უ ლ.] ძე, პ ა ლ.

12. Mepe lknes Schülly Matny Armas.

Mepeni[1] Parsaman et Kaos, tseni Bartossi et Akartamissi Arschakniani.

13. Mepeni Asork et Armasel, tseni Parsamanissa et[2] Kaosiassa Arschakaniani.

14. Mepeni Amasas et Daerook tseni Asork et Armaselisni Arschakaniani.

15. Mepeni Parsaniun Qweli et Miradat, tseni Amasaspisa et Derokissi Arschakaniani[3].

16. Mepe Adami, tse Parsaman Qwuelisi Arsithakniani.

17. Mepe Parsman, tse. Adamisi Arschakaniani[4].

18. Mepe Amasaspi, tse Parsamanissi[5] Arsohakaniani.

19. Mepe Rew Arschakaniani.

20. Mepe Watsche, tse Rewissi Arschak[6].

21. Mepe Bakwar, tse Watschesi Arschak.

22. Mepe Miradat, tse Bakwarissi Arseh.

23. Mepe Aspakur, tse Miradaßissi Arsch.

24. Mepe Mirian, tse Sparsta Mepissa Chosroiani.

Unter seiner Regierung kam Nino nach Cartli 338 Jahr nach Christi Himmelfahrt; mit. ihr war der heil. Abiatar und die heil. Sidonia, die Stifter;der Christ. Religion[7].

25. Mepe Bakas, tse Miranissi Ghosroiani.

26. Mepe Miradat, tse Bakarißi Chosroiani.

27. Mepe Wɔras Bakar, tse Miradatißi Chosroani.

28. Mepe Taradat, Simamri (der Schwiegervater) Balkarisi Chosroiani[8].

29. Mepe Parsaman, tse Waras Bakarissi Chosro(n)iani.

30. Mepe Miradat, Sma (i. E[9]. Bruder) des Parsaman Mepiss[10].

31. Mepe Artschil, tse Miradat Mepissa Chosroiani.

32. Mepe Miradat, tse Artschil Mepissa Chosroiani.

33. Mepe Wachtang, tse Miradatissi.

34. Mepe Datschy, tse Wachtang Gorgasalissa Cliosroiani.

35. Mepe Bakwar, tse Datschy Mepissa Chosroiani.

36. Mepe Parsaman, tse Bakwar Mepissa Chosroini.

37. Mepe Parsaman, tsmisuli[11] (Vetter), Parsman Mepissa[12].

38. Mepe Bakwar, tse Parsaman Mepissa Chosroiani.

39. Kartelissa kwarat Balati Guaram Bagrationi.

40. Eristaut Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Guaram Kwarat Balatissa[13] Bagrationi.

---

[1] Mepeni, *G.*] Mepe, *P.* [2] et, *G.*] und, P. [3] Arschakaniani, *G.*] Arschakani, *P.*

[4] 16. Mepe Adami – tse Adamisi Arschakaniani < *P.*

[5] Parsamanissi, *G.*] Parsamissi, *P.* [6] Arschak, *G.*) Aschae, *P.*

[7] Unter seiner – Religion, *G.*] Unter der Regierung dieses Zaaren 338 Jahre nach Christi Himmelfahrt kam die heilige Nino und mit ihr der heilige Abrata. und die heilige Sidonia, die die christliche Religion hier stifteten. *P.* [8] Simamri – Chosroiani < *P.* [9] Sma i. e. < *P.* [10] Mepiss < *P.* [11] tsmisuli < *P.* [13] Parsman Meplssa, *G.*] des vorigen, *P.*

[14] Kwarat Balatissa, *G.*] Kwardt Batailissa, *P.*

12. მეფე იყვნეს (Iknes) შვილი (Schülly) მათნი არმაზს მეფენი[1] ფარსმან და კაოს, ძენი ბარტომისი და აქართამისი, არშაკუნიანი.

13. მეფენი აზორკ და არმაზელ, ძენი ფარსმანისა და კაოსისა არშაკუნიანი.

14. მეფენი ამაზას[პ] და დეროკ, ძენი აზორკ და არმაზელისნი, არშაკუნიანი.

15. მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატ, ძენი ამაზასპისა და დეროკისი, არშაკუნიანი.

16. მეფე ადამი, ძე ფარსმან ქველისა, არშაკუნიანი.

17. მეფე ფარსმან, ძე ადამისი, არშაკუნიანი[2].

18. მეფე ამაზასპი, ძე ფარსმანისი, არშაკუნიანი.

19. მეფე რევ, არშაკუნიანი.

20. მეფე ვაჩე, ძე რევისი, არშაკუნიანი.

21. მეფე ბაქვარ, ძე ვაჩესი, არშაკუნიანი.

22. მეფე მირადატ, ძე ბაქვარისი, არშაკუნიანი.

23. მეფე ასპაკურ, ძე მირდატისი, არშაკუნიანი.

24. მეფე მირიან, ძე სპარსთა მეფისა, ხოსროიანი.

მის მეფობაში, 338 წელს ქრისტეს მიცვალების შემდეგ, მოვიდა წმინდა ნინო ქართლში. მას გვერდში ამოუდგნენ წმინდა აბიათარი და წმინდა სიდონია, ქრისტიანული სარწმუნოების დამფუძნებელნი[3].

25. მეფე ბაქარი, ძე მირიანისი, ხოსროიანი.

26. მეფე მირდატი, ძე ბაქარისი, ხოსროიანი.

27. მეფე ვარაზ ბაქარი, ძე მირდატისი, ხოსროიანი.

28. მეფე ტარადატი, სიმამრი ბაქარისი, ხოსროიანი[4].

29. მეფე ფარსმანი, ძე ვარაზ ბაქარისი, ხოსროიანი.

30. მეფე მირდატი, ძმა[5] (Sma) ფარსმან მეფისა[6].

31. მეფე არჩილ, ძე მირადატ მეფისა, ხოსროიანი.

32. მეფე მირადატი, ძე არჩილ მეფისა, ხოსროიანი.

33. მეფე ვახტანგ, ძე მირადატისი.

34. მეფე დაჩი, ძე ვახტანგ გორგასალისა, ხოსროიანი.

35. მეფე ბაქვარ, ძე დაჩი მეფისა, ხოსროიანი.

36. მეფე ფარსმან, ძე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.

37. მეფე ფარსმან, ძმისწული (tsmisuli) ფარსმან მეფისა[8].

38. მეფე ბაქვარ, ძე ფარსმან მეფისა, ხოსროიანი.

39. ქართლისა კურაპალატი [Kwarat Balati] გუარამ ბაგრატიონი.

40. ერისთავთ-მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე გუარამ კურაპალატისა, ბაგრატიონი.

---

[1] მეფენი, გ ი უ ლ.] მეფე, პ ა ლ.

[2] 16. მეფე ადამი – ადამისი, არშაკუნიანი < პ ა ლ.

[3] მის მეფობაში – დამფუძნებელნი, გ ი უ ლ.] ამ მეფის მეფობაში, ქრისტეს მიცვალების შემდეგ 338 წელს მოვიდა წმ. ნინო და ამასთან ერთად წმ. აბრათა და წმ. სიდონია, რომლებმაც აქ საფუძველი ჩაუყარეს ქრისტიანულ რელიგიას, პ ა ლ.

[4] სიმამრი – ხოსროიანი < პ ა ლ. [5] ძმა > პ ა ლ. [6] მეფისა < პ ა ლ. [7] ძმისწული < პ ა ლ. [8] ფარსმან მეფისა, გ ი უ ლ.] წინასი, პ ა ლ.

41. Mtauari Kartelissa Adranasse, tse mesame Bakwar Mepissa Chosroiani.

42. Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Adranasse intauarissa Chosroiani.

43. Mepe Mir da Sma misi (i. e. sein Bruder[1]) Artschil, tseni Stepanos mtauarissa Chusroiani.

44. Mepe Artschil, tse Stepanos Mepissa Da sma Mepissa Mirissa[2] Chosroiani.

45. Mtauari kartelissa Ioanne et Kwanscher, tseni Zimindissa motsamissa (des heil Martyrers) Atschil inepissani.

46. Kwarat balati kartelissa Aschot, tse Adranasessi Bagrationi.

47. Kwarat Balati Bagrad, tse Aschot kwaran balatissi und (die) Bruder[3] Adranasessi und Guramissi Bagrationi.

48. Kwarat Balati Dawid, tse Bagrad kwarat Balatissi.

49. Mepe Adranasse, tse David Mepe kwarat balatissa Bagrationi.

50. Mepe kartelissa Konstantine, tse Abchast[4] mepissa (Konstantin, Zaar Karteliens).

51. Mepe Bagrad, tse Gurgen Mepetmepissa Bagrationi.

52. Mepe Georgi, tse Bagrad Abchast da kartnelt niepissa Bagrationi.

53. Mepe kartelissa da Abchasetissa Bagrad, tse Giorgi Mepissa Bagrationi.

54. Mepe Kartelisa da Abchasetissa Georgi, tse Bagratissi Bagrationi[5].

55. Mepe Kartelisa da Abchasetissa David Achmaschenebaeli[6].

56. Mepe Demitri, Mepissa Davidi tsissa.

57. Mepe David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.

58. Mepe Georgi, tse Demitri Mepissa Da Sma (Bruder) David Mepissa Bagrationis.

59. Zaar Tamar im Jahr der Welt 6686 im Jahr Christi 1156.

60. Mepe Lascha Georgi, tse Tamar Mepet Mepissa Bagrationi.

61. Mepe Rusudan, tse Tamar Mepet Mepissa, da Laseha Georgisa Mepissa Bagrationi.

62. Mepeni David, tse Mepissa LaSCha Georgissa, da David, tse Mepis Rusndanissa Bagrationi.

63. Mepe Kartelissai Demitri, tse David Mepissa Bagrationi.

64. Mepe Kartelissa Wachtang. tse David Imeret Mepissa Bagrationi.

65. Mepe Kartelissa David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.

66. Mepe Kartelissa Georgi, tse Demitri Mepissa da‘ sma David Mepissa Bagrationi.

---

[1] da Sma misi (i. E. < *P.*

[2] Mirissa, *G.*] minsso, *P.*

[3] Bruder, *P.*] frater, *G.*

[4] Abchast, *G.*] Achros, *P.*

[5] 54. Mepe Kartelissa da – Bagrationi < *P.*

[6] 55. Mepe – Achmaschenebaeli, *G.*] David Zaar Karleliens und Abchasiens Achmaschenebaeli, *P.* [7] Mepissa da, *G.*] Mepissa David da, *P.*

41. მთავარი ქართლისა ადრანასე, ძე მესამე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.

42. მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე ადრანასე მთავრისა, ხოსროიანი.

43. მეფე მირ და იმა მისი[1] ((da sma misi) არჩილ, ძენი სტეფანოს მთავრისა, ხოსროიანი.

44. მეფე არჩილ, ძე სტეფანოს მეფისა და ძმა (da sma) მეფისა მირისა, ხოსროიანი.

45. მთავარი ქართლისა იოანე და ჯვანშერ, ძენი წმინდისა მოწამისა (Zimindissa motsamissa) არჩილ მეფისანი.

46. კურაპალატი ქართლისა აშოტ, ძე ადრანასესი, ბაგრატიონი.

47. კურაპალატი ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა და ძმა ადრანასესი და გურამისი ბაგრატიონი.

48. კურაპალატი დავით, ძე ბაგრატ კურაპალატისა.

49. მეფე ადრანასე ძე დავით მეფე-კურაპალატისა, ბაგრატიონი.

50. მეფე ქართლისა კონსტანტინე, ძე აფხაზთ მეფისა (კონსტანტინე, მეფე ქართლისა).

51. მეფე ბაგრატ, ძე გურგენ მეფეთ-მეფისა ბაგრატიონი.

52. მეფე გიორგი, ძე ბაგრატ აფხაზთ და ქართველთ მეფისა, ბაგრატიონი.

53. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა ბაგრატ, ძე გიორგი მეფისა, ბაგრატიონი.

54. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა გიორგი, ძე ბაგრატისი, ბაგრატიონი[2].

55. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა, დავით, აღმაშენებელი[3].

56. მეფე დიმიტრი, მეფისა დავითისა ძე.

57. მეფე დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.

58. მეფე გიორგო ძე დიმიტრი მეფისა და იმა (da sma) დავით მეფისა, ბაგრატიონის.

59. მეფე თამარ, დასაბამიდან ქვეყნისა 6686, ქრისტესით 1156. (?)

60. მეფე ლაშა გიორგი, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა ბაგრატიონი.

61. მეფე რუსუდან, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა და ლაშა გიორგისა მეფისა, ბაგრატიონი.

62. მეფენი დავით, ძე მეფისა ლაშა გიორგისა, და დავით, ძე მეფისა რუსუდანისა, ბაგრატიონი.

63. მეფე ქართლისა დიმიტრი, ძე დავით მეფისა, ბაგრატიონი.

64. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დავით იმერთა მეფისა, ბაგრატიონი.

65. მეფე ქართლისა დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.

66. მეფე ქართლისა გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და[4] ძმა (Sma) დავით მეფისა, ბაგრატიონი.

---

[1] და ძმა მისი < პ ა ლ.

[2] მეფე ქართლისა – ბაგრატიონი < პ ა ლ.

[3] 55. მეფე – აღმაშენებელი, გ ი უ ლ.] დავით, მეფე ქართველთა და აბხაზთა, აღმაშენებელი, პ ა ლ.

[4] მეფისა და, გ ი უ ლ.] მეფისა დავით და, პ ა ლ.

67. Mepe Kartelissa Walzhtang, tse Demitri Mepissa da sma David Mepissa da Georgi Mepissa.

68. Mepe Georgi, tse Demitri Bagrationi.

69. Mepe Bagrad, tse Georgissa Da sma Mepis Alexandres, dessen Gemahlin die Zaarin (dedopali)[1] Helene.

70. Mepe Alexander, tse Demitri Mepissa.

ANMERKUNGEN

Zur Genealogic der Zarischen Familie Bagrationi, der Kachelischer so wohl als Kardwelischen Linien[2] vom 17-ten Jahrhundert, bis 1773[3].

I. Kachetische Linie

1. Alexander.

2. Teimuras

3. Erekle oder Nikola (Nicolaus, *P.*) Er war ein gebohrner Christ und hieB Konstantin, nahm aber die mahomedanische Religion und mit derselben den Namen Erekle an.

4. Mahomet Kuli Chan. Er war ein natürlicher Sohn des Zaars Erekle und regierte nach seines Vaters Tode in Kacheti erst unter persischen und nachher unter türkischen[4] Schuze. Seine Gemahlin war die Tochter des Sehamehal in Tarku. Er ward 1724 im türkischen Lager am Jör in Kacheti unter Sagaretsho meuchelmörderisch umgebracht. Von seinen beiden Söhnen Mahamet Mursa und Ali Chan starb einer vor ihm in Persien und der andere gleich nach ihm in Kacheti.

5. **lmam Kuli Chan**[5]. Er starb noch vor Mahomet Kuli Chan[6] in Kacheti, ohne Söhne nachzulassen.

6. **Teimuras**. Bruder des vorigen. Er ward 1740 von Themas Chan oder dem persischen[7] Schach Nadir zum Zaar von Kacheti und auch Kardweli ernannt, nachdem sein Bruder, der in Kacheti regiert, gestorben und Wachtang Zar iu Kardweli, den die Türken unterdrückten, mit seinen ganzen Familie nach RuBland geflüchtet war, und die Türken durch Nadir Schah aus diesen Provinzen vertrieben waren.

Er gierig nach RuBland, um gegen die Lesgier und Türken, die ihn nach Schah Nadirs Tode wieder zu drükken suchten, Beistand und Schuzze zu bitten. Er starb in Petersburg in den lezten Tagen 1761[8].

---

[1] dedopali < *P.* [2] der Kachetischer – Linien < *P.* [3] გიულდენშტედტი ცალკე იძლევა მმართველთა სიას (გენეალოგიას), შემდეგ მათს მოკლე ვინაობას; პალასმა კი ეს ერთად მოგვცა, როგორც ჩვენ ტექსტშია. [4] türkischen, *G.*] ruBischen, *P.* [5] პალასთან ჯერ lmam Kuli Chan არის, შემდეგ Mahomet Kuli Chan. [6] noch vor Mahomet Kuli Chan, *G.*] als Chan. *P.* [7] dem persischen < *G.* [8] nachdem – 1761, *G.*] In der ersten Stelle folgte er seinem Bruder und die kartelische Zaarenwьrde erhielt er, weil der kartelische Zaar Wachtang von den Tьrken unterdrückt, mit seiner ganzen Familie nach RuBland geflohen war und der Nadir Schach nun die Türken aus Kartuli vertrieben und entsezt hatte.

Nach Schach Nadirs Tode konnte er sich der neuen Bedrückungen der Lesgicr und Türken nicht erwehren und gieng um ruBischen Beystand zu suchen, nach St. Petersburg, wo er zu Ende des Jahres 1761. verstarb, *P.*

67. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დიმიტრი მეფისა და ძმა (Sma) დავით მეფისა და გიორგი მეფისა.

68. მეფე გიორგი, ძე დიმიტრი [მეფისა], ბაგრატიონი.

69. მეფე ბაგრატ, ძე გიორგისა და ძმა მეფის ალექსანდრესი, მისი მეუღლეა დედოფალი ელენე.

70. მეფე ალექსანდრე, ძე დიმიტრი მეფისა.

ცნობები

ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოს (როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს[1]) გენეალოგიის შესახებ მე-17 საუკუნიდან 1773 წლამდე.

I. კახეთის შტო

1. ალექსანდრე.

2. თეიმურაზი.

3. ერეკლე ანუ ნიკოლა[ოსი].ის იყო დაბადებით ქრისტიანი და ერქვა კონსტანტინე, მიიღო მაჰმადიანობა და მასთან ერთად სახელიც – ერეკლე.

4. მაჰომეტ ყული ხანი. ის იყო მეფე ერეკლეს ნამდვილი ვაჟი და განაგებდა მამის სიკვდილის შემდეგ კახეთს, ჯერ სპარსეთის, ხოლო შემდეგ თურქეთის[2] მფარველობის ქვეშ. მისი ცოლი იყო ქალი ტარკუს შამხლისა. ის 1724 წ. მუხანათურად იქნა მოკლული თურქულ ბანაკში იორზე, კახეთში, საგარეჯოს ქვემოთ. მისი ორი ვაჟიდან – მაჰამეტ მურზა (მირზა – გ. გ.) და ალი ხან, – ერთი გარდაიცვალა მის სიკვდილამდე სპარსეთში, მეორე კი – კახეთში, მალე მისი სიკვდილის შემდეგ.

5. იმამ ყული ხანი. ის გარდაიცვალა კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე[3] უძეოდ.

6. თეიმურაზი. წინა [მეფის] იმა 1740 წ. ის დანიშნა თამაზ ხანმა, ანუ სპარსეთის[4] შაჰმა ნადირმა კახეთის და აგრეთვე ქართლის მეფედ, მას შემდეგ, რაც მისი ძმა, რომელიც კახეთს მართავდა, გარდაიცვალა და ქართლის მეფე ვახტანგი, რომელსაც თურქები ჩაგრავდნენ, მთელი თავისი ოჯახით რუსეთში გაიქცა, ხოლო თურქები ნადირ შაჰმა გარეკა ამ პროვინციებიდან.

ის გაემგზავრა რუსეთში, რათა ეთხოვა დახმარება და მფარველობა ლეკებისა და თურქების წინააღმდეგ, რომლებმაც შაჰ ნადირის სიკვდილის შემდეგ კვლავ დაიწყეს მისი ჩაგვრა. ის გარდაიცვალა პეტერბურგში 1761 წლის უკანასკნელ დღეებში (მიწურულში)[5].

---

[1] როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს < პ ა ლ.

[2] თურქეთის, გ ი უ ლ დ.] რუსეთის, პ ა ლ ა ს ი.

[3] კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე, გ ი უ ლ დ.] როგორც ხანი კახეთისა, პ ა ლ.

[4] სპარსეთის < პ ა ლ.

[5] მას შემდეგ – მიწურულში, გ ი უ ლ.] პირველ რიგში მან ძმის მსგავსად მიიღო ქართლის მეფობა, რადგან ქართლის მეფე ვახტანგი, თურქთაგან დაჩაგრული, მთელ თავის ოჯახთან ერთად რუსეთში გადავიდა და ნადირშაჰმა კი შესძლო თურქების ქართლიდან განდევნა.

ნადირ შაჰის სიკვდილის შემდეგ მან ვერ გაუძლო ლეკების და თურქების დაწოლას და წავიდა დახმარების საძებნელად რუსეთში, სტ.-პეტერბურგში, სადაც ის მოკვდა 1761 წლის ბოლოს, პ ა ლ.

7. Helene hieß die Tochter des Erekle und Schwester des Teimuras, die den tatarischen Titul Beguna fьhrtel; Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fьrstin oder Prinzessin bedeutet, von Bes. ein Prinz oder Fiirstz. Sie ward die Gemahlin des Jasse, des 11ten in der kardwelischen Linie.

8. Mahamet Mursa[3] ┐ die schon genannten verstorbenen
9. Ali Chan ┘ Söhne Mahomet Kuli Chans. Nr. 5.

10. Erekle, der jezt (1772 und 1785)[4] regierende Zaar von Kardweli und Kacheti. Er regierte schon boy Teimuras Lebzeiten, wдhrend seiner Entfernung aus Georgien nach RuBland, eine Reise, die er sehr angerathen hatte. Seine Mutter war Turner, Tochter des aus Kartuli vertriebenen und in RuBland gestorbenen Zaars Wachtang[5]. Er hatte 1772 die 2te Gemahlin und mit beiden 8 Zaarewitsche und 6 Prinzessinen (s. weiterh.)[6].

II. Kardwelische Linie.

1. Zaar Luarsab.

2. Zaar Simon der erste, Luarsabs Sohn.

3. Zaar Simon der 2te, Simons des ersten Sohn.

4. Rustan Chan, ein adoptirter Sohn des Zaars Simon des 2ten. Er war aus Kacheti.

5. Schanawas, Rustans (Nr. 4) Sohn.

6. Artschil, Schanawas Sohn.

7. Soliman, Schanawas 2-ter Sohn.

8. Lewan, Schanawas 3-ter Sohn.

9. Georgi, Schanawas 4-ter Sohn.

Eine Tochter Schanawas[7].

10. Chosro Chan, nicht[8] Chusref Chan, Lewans (Nr. 8) Sohn. Er ward als Prinz vom persischen[9] Schach nach Kandahar, gegen die Awganen geschickt und kam daselbst um.

Von ihm blieb eine Tochter[10] Anna[11] nach, die noch 1772[12] in Moskau ledig lebte[13].

11. Jasse, Lewans (Nr 8.) 2-ter Sohn, der kurze Zeit unter den Türken der Regierungr in Kartweli vorgestenden, starb in Tiflis als Mahometa-

---

[1] die den tatarischen Titul Beguna führte < *G.* [2] Beguna ist nur – Prinz oder Fürst < *P.* [3] Mursa, *G.*] Bursa, *P.* [4] und 1785 პალასის ჩამატებაა, რადგან ამ წელს გიულდენშტედტი აღარ იყო ცოცხალი. [5] 10. Erekle – Wachtang, *P.*]Erekle izzige Zar in Kardweli und Kacheti ward nach seines Vaters Tode Zar, nachdem er schon wärend dessen Gegenwart in RuBland die Regierung in Händen gehat, welches er schon vorzeitig durch Anratung der russischen Reise seines Vaters, zu erhalten gesuch t. Seine Mutter war Tamar, des Zaren Wachtang in Kartweli Tochter. – Von dessen ersten Ehe ein Son Georgi und eine Tochter. Gemalin des Zarewitsch Artschil, des lmeretischen Zaren Solomon Bruders. *G.* [6] ამას მოსდევს ერეკლეს შვილების ჩამოთვლა, რაც პალასთან ცოტა ქვემოთაა. [7] ნუმერაციაში გიულდენშტედტს ეს ქალიშვილი ჰყავს მე-10 ნომრად და ა. შ. [8] Chosro Chan, nicht. *G.*] Choras Cham mit, *P.* [9] persischen < *G.* [10] Tochter, *G.*]Prinzessin. *P.* [11] Anna გიულდენშტედტთან არის მე-17 ნომრად, პალასთან ცალკე არ არის. [12] 1772, *P.*] jezt, *G.* [13] in – lebte, *P.*] im ledige Stande in Moskau leb t, *G.*

7. ელენე, რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბ ე გ უ ნ ა[1], იყო ასულო ერეკლესი და თეიმურაზის და. ბეგუნა არის მხოლოდ ტიტული თათრულ ენაზე, რაც ნიშნავს თავად ქალს ან პრინცესას [სიტყვიდან] ბეგ-ი – პრინცი, ანუ თავადი[2]. ის იყო ცოლი იასესი, ქართლის შტოს რიგით მე-11-სი.

8. მაჰამეტ მურზა] უკვე დასახელებული გარდაცვლილი ვაჟები
9. ალი ხანი] მაჰომეტ ყული ხანისა (№ 4).

10. ერეკლე, ეხლაც (1772 და 1785 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა. ის მართავდა ჯერ კიდევ თეიმურაზის სიცოცხლეში, მისი საქართველოდან რუსეთში წასვლის განმავლობაში, რაც [წასვლა – გ. გ.) მან ძალიან ურჩია. მისი დედა იყო თამარი, ასული საქართველოდან გადახვეწილი ღა რუსეთში გარდაცვლილი მეფის ვახტანგისა[3]. 1772 წელს მას ჰყავდა მეორე ცოლი და ორივესგან 8 უფლისწული და 6 პრინცესა (იხ. შემდეგ).

II. ქ ა რ თ ლ ი ს შ ტ ო

1. მეფე **ლუარსაბი**.
2. მეფე **სიმონ I**, ლუარსაბის ძე.
3. მეფე **სიმონ** (?) II, სიმონ I-ის ძე.
4. როსტომ ხანი, მეფე სიმონ II-ის ნაშვილები. ის იყო კახეთიდან.
5. შაჰნავაზი, როსტომის (№ 4) ძე.
6. არჩილი, შაჰნავაზის ძე.
7. სოლიმანი, შაჰნავაზის მეორე ვაჟი.
8. ლევანი, შაჰნავაზის მესამე ვაჟი.
9. გიორგი, შაჰნავაზის მეოთხე ვაჟი.
შაჰნავაზის ქალიშვილი
10. ხოსრო ხანი. არა ხუსრევ ხანი[4], ლევანის (№ 8) ძე. ის, როგორც პრინცი სპარსეთის[5] შაჰმა გაგზავნა ყანდაარში ავღანთა წინააღმდეგ და იქ დაიღუპა.

მას დარჩა ქალიშვილი[6] ანნა, რომელიც 1772 წ[7]. ცხოვრობდა მოსკოვში ჯერ კიდევ გაუთხოვარი[8].

11. იასე, ლევანის (№ 8) მეორე ძე, რომელსაც მცირე ხანს თურქთა ხელქვეით ეკავა ქართლის მმართველობა, გარდაიცვალა თბილისში მაჰმადიანად და დაკრძალულია გარეთუბანში. ის დიდხანს ცხოვრობდა ისპაჰანში და ცოლის ელენესაგან – კახეთის მეფის ერეკლეს ანუ ნიკოლაოსის ქალისაგან, და ხარჭ[ებ]ისაგან აქ შეძენილი ვაჟები ამდენად მაჰმადიანები იყვნენ

---

[1] რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბ ე გ უ ნ ა < გ ი უ ლ.

[2] ბეგუნა არის – თავადი < პ ა ლ.

[3] 10. ერეკლე – ვახტანგისა, პ ა ლ.] ერეკლე, ქართლისა და კახეთის ახლანდელი მეფე, გამეფდა თავისი მამის სიკვდილის შემდეგ, მას შემდეგ, რაც ჯერ კიდევ მისი რუსეთში ყოფნის დროს მმართველობა ხელში აიღო, რაც მან ადრე რუსეთში მამის გამგზავრების რჩევისას დააპირა (სცადა). მისი დედა იყო თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალი – პირველი ქორწინებიდან [ჰყავდა] ვაჟი გიორგი და ერთი ქალიშვილი, ცოლი მეფისწულ არჩილისა, იმერეთის მეფის სოლომონის ძმისა, გიულ.

[4] ხოსრო ხანი, ხუსრევ ხანი, გ ი უ ლ.] ხორას ხანი, ხუსრევ ხანთან ერთად, პ ა ლ.

[5] სპარსეთის < პ ა ლ. [6] ქალიშვილი, გ ი უ ლ.] პრინცესა, პ ა ლ. [7] 1772 წ., პ ა ლ.] ამჟამად, გ ი უ ლ.

[6] ცხოვრობდა – გაუთხოვარი, პ ა ლ.] გაუთხოვარია და ცხოვრობს მოსკოვში, გ ი უ ლ.

ner und liegt in Garetubani. Er lebte lange zu Ispahan und zeugete daselbst mit einer Gemalin Helene, des kachetisch. Zaren Erekle oder Nikola Tochter und mit einein] Kebsweibe seine Sö[h]ne, die daher als Mahometaner waren und nachher grostenteils getauft wurden, daher gemeiniglich zwei Namen haben[1]. (s. Weiterh. Nr. 16).

12. Teimuras, Lewans (Nr. 8) 3-ter Sohn starb unverheiratet in Kartweli unter 30. Jahre, als Prinz[2].

13. Wachtang. 4-ter Sohn Lewans (Nr. 8) ward Zaar in Kartweli, die Türken aber beraubten ihn seines Landes, darauf er mit seiner ganzen Familie nach RuBland flohe[3]. (s. vorh. Nr. 6). Er starb in Astrachan und hinterlieB 3 Söhne Bakar, Georgi und Wachuschti[4] und eine Tochter Tamar, erste Gemahlin des Zaars Heraklius.

14. Der Zaarewitsch **Simon**, Lewans (Nr. 8) 5-ter Sohn starb in RuBland. und seine beyden jungen Sцhne starben[5] auf Reisen in Europa.

15. Dometi, 6-ter Sohn Lewans (Nr. 8) starb als Patriarch von Kartweli und Kacheti, als ein 70 jähriger Greis.

16. Artschil, Jasses (Nr. 11) ältester Sohn, hieB als junger Muhamedaner Abdullah. Er regierte in Kartweli eine kurze Zeit und kam bey Schach Nadirs Heer ohne nachgebliebene Kinder um.

17. Alexander, 2-ter Sohn des Jasse (Nr. 11) vorher[6] Schanawas. Er hieB als Kind Isaak-beg und nach der Taufe Alexander; naturlicher Sohn vom Jasse[7]. Er lebte noch 1772. in Kislar mit einer ruЯischen Pension im Bange eines Oberlieutenuntss. Von seinen Sцhnen ist einer Archimandrit in Kislar; einer Lieutenant bey der Russische Armee und der dritte [.?.] leht als Privatperson in Kislar und hat einen Sohn[9].

18. Lewan, und

19. Huseinbeg[10], heyde Söhne Jasse (Nr. 11) starben in Kartweli ohne Kinder[11].

---

[1] der kurze – haben, *G.*) Er regierte unter dem Schuze der Türken etwan im Jahr 1750 eine kurze Zeit in Kartweli, als Zaar (Mepe), ward muhamedanisch. lebte lange in Ispahan und starb in Teilis, seine Leiche liegt in Garetubani. Seine Gemahlin war Helene, Tochter des kachetischen Zaars Erai (s. vorh Nr. 3). Mit derselben und Kebsweibern hatte er mehrere Sцhne, die beschnitten, aber nachher getauft wurden. *P.*

[2] unverheiratet – als Prinz, *G.*] als ein junger Mann in Kartweli unvermählt, *P.*

[3] Wachtang – flohe, *P.*] Wachtang, Lewans Sohn, war Zar in Kartweli von da er mit seiner ganzen Familie nach RuЯland flohe, da die Türken sich des Landes bemeisterten und ihn der Regierung entsezten. *G.*

[4] Bakar, Georgi und Wachuschti. *G.*] (S. weiterh. Nr. 21, 22. 23), *P.*

[5] starben < *P.* [6] vorher, *G.*] denn, *P.*

[6] naturlicher Sohn vom Jasse < *P.*

[7] Er – Oberlieutenants, *P.*], lebt izt als Privatperson mit einem Kaiserlichen Pension und Oberlieutenants Range in Kislar, *G.*

[8] Von seinen Söhnen – hat einen Sohn, *G.*] Von seinen Söhnen sind 2 in rußischen Kriegsdienst, *P.*

[10] Huseinbeg, *G.*) Husambeg, *P.* [11] ohne Kinder, *G.*] unvermählt, *P.*

და შემდეგში უმეტესნი მოინათლნენ, ამის გამო ორი სახელი აქვთ[1] (იხ. შემდეგ № 16).

12. თეიმურაზი, ლევანის (№ 8) მესამე ვაჟი, მოკვდა 30-ოდე წლისა უცოლოდ, ქართლში, პრინცად[2].

13. ვახტანგი, ლევანის (№ 8) მეოთხე ძე, იყო მეფედ ქართლში, მაგრამ თურქებმა წაართვეს მას ქვეყანა და ამიტომ ის თავისი ოჯახით წავიდა რუსეთში[3]. (იხ. ზემოთ № 6). ის გარდაიცვალა ასტრახანში და დასტოვა სამი ვაჟი – ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი[4] და ერთი ქალი, თამარი, მეფე ერეკლეს პირველი ცოლი. (?)

14. მეფისწული **სიმონი**, ლევანის (№ 8) მე-5 ძე, მოკვდა რუსეთში და მისი ორივე ახალგაზრდა ვაჟი გარდაიცვალნენ ევროპაში მოგზაურობისას.

15. დომენტი, ლევანის (№ 8) მე-6 ვაჟი, მოკვდა როგორც ქართლის და კახეთის პატრიარქი, 70 წლის მოხუცი.

16. არჩილი, იასეს (№ 11) უფროსი ვაჟი, ახალგაზრდობაში ერქვა აბდულა, როგორც მაჰმადიანს. ის მართავდა ქართლს ცოტა ხანს და მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში მყოფი, უშვილოდ.

17. ალექსანდრე, იასეს (№ 11) მეორე ძე, მანამდე შაჰნავაზი. ბავშვობაში ერქვა ისაკ ბეგ, ხოლო მონათვლის შემდეგ – ალექსანდრე; [იყო] იასეს ნამდვილი ვაჟი[6]. ის ცხოვრობდა ჯერ კიდევ 1772 წ. ყიზლარში რუსეთის პენსიით, უფროსი ლეიტენანტის ჩინით[7]. მისი ვაჟებიდან ერთი არის არქიმანდრიტი ყიზლარში; ერთიც რუსეთის არმიის ლეიტენანტია, ხოლო მესამე ცხოვრობს ყიზლარში, როგორც მოქალაქე (კერძო პირი) და ჰყავს ერთი ვაჟი[8].

18 ლევანი და

19. ჰუსეინბეგი, ორივე იასეს (№ 11) ვაჟები, გარდაიცვალნენ ქართლში უშვილოდ[9].

---

[1] რომელსაც – სახელი აქვთ. გ ი უ ლ დ.] ის თურქთა მხარდაჭერით ცოტახანს მმართველობდა ქართლში 1750 წელს, როგორც მეფე; იყო მაჰმადიანი, ის ცხოვრობდა დიდხანს ისპაჰანში და მოკვდა თბილისში. ის დამარხულია გარეთუბანში. მისი ცოლი იყო ელენე, კახეთის მეფის ერეკლეს (№ 3) ქალი. მასთან და საყვარლებთან ჰყავდა რამდენიმე ვაჟი, რომლებიც იყვნენ წინადაცვეთილნი, მაგრამ შემდეგ მონათლულნი, პ ა ლ ა ს ი.

[2] 30-ოდე – პრინცად, გ ი უ ლ.] ახალგაზრდა, უცოლოდ ქართლში, პ ა ლ.

[3] ვახტანგი – რუსეთში, პ ა ლ ა ს ი.] ვახტანგი, ლევანის ვაჟი, იყო მეფე ქართლისა, საიდანაც ის მთელი თავისი ოჯახით გაიქცა რუსეთში, რადგან თურქებმა ქვეყანა დაიპყრეს და მას მმართველობა ჩამოართვეს, გ ი უ ლ დ.

[4] ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი, გ ი უ ლ დ.] (იხ. ქვემოთ № 21, 22, 23), პ ა ლ ა ს ი.

[5] გარდაიცვალნენ < პ ა ლ.

[6] იყო იასეს ნამდვილი ვაჟი < პ ა ლ.

[7] ის ცხოვრობდა – ჩინით, პ ა ლ ა ს ი] ცხოვრობს ახლა როგორც უბრალო მოქალაქე, იმპერატორის პენსიით და უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში, გ ი უ ლ დ.

[8] მისი ვაჟებიდან – ერთი ვაჟი, გ ი უ ლ დ.] მისი ვაჟებიდან ორნი რუსეთის არმიაში მსახურობდნენ, პ ა ლ.

[9] უშვილოდ, გ ი უ ლ.] უცოლოდ, პ ა ლ.

20. Antoni, 5-ter Sohn des Jasse Nr. 11. hies vorher[1] Teimuras und Jezige[2] Patriarch in Kartweli und Kacheti.

21. Bakar, Wachtangs So[h]n, ward, nach der durch die Türken geschehen[en] Entsezzung seines Vaters des Zaren, ein Mahometaner mit dem Namen Schauawas, um Pascha von Kartweli zu werden. Er war es auch Kurze zeit; entsagte aber balde dieser Elhlre und den Mahonietanischen Glauben und gieng mit seinem Vater der indes in Useti sich aufgehalten nach Ruslaud. Er ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Sö[h]ne: Lewan und Alexanedr hinterlassen. Beide waren Gvarde Officier; der erste ist in ‚P-burge gestorben; der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit dein verstelelkten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihm nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu sei(e)n[2].

22. Georgi, 2-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er lebte 1773 als Verabschiedeter General en Chef ohne Sцhne in Moskau.

23. Wachuscht, 3-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er starb als Privatperson in Moskau und hinterlies 2 Söhne: Nikolai und Iwa[4]‘; der erste lebt als Privatperson in Moskau, der zweite dient izt als[5] Generalmajor bey der rußischen Armee.

Die Prinzeßin Tamar[5] Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle[7].

24. Lewan, Alexander.

Der jezt (1772) regierende Zaar Kartuliens und Kachetiens (Mepe Kartalissa da Kachetissa) Erakles, Sohn des Zaaren Teimuras (s. vorhin bey der karhetischen Linie Nr. 10) war einige 60 Jahr alt.

Unter den mannigfaltigen Unfällen, Vorfällen und Abendtheuren seiner Regierung hat er doch weder sein Reich, noch auch nur eine seiner Provinzen ganz verlohren. sondern sich ununterbrochen, bisweilen freylich mit genauer Noth, auf seinem Stuhl regierend erhalten.

Seine Gemahlin war Tamar, des kartulischen Zaaren Wachtangs Tochter. Die jezigo Taredsehans, Tochter des vorigen Dadians und Schwester des jezt regierenden Dadians in Mingrelien (seines bittern Feindes).

---

[1] vorher, *G.*] vordem, *P.* [2] jezige, *G.*] war 1773, P. [3] Bakar – zu seien, *G.*] Bakar, ältester Sohn des Zaaren Wachtang Nr. 13. Er ward ein Muhamedaner und gierig zu den Türken, um seines Vaters Thron zu erhalten; den erhielt er auch unter den Namen Schanawas. Er entsagte aber bald seiner Würde und seinen neuen Glauben und begab sich zu seinem Vater, der sich damahls noch bey den ОЯetinern aufhielt, und mit ihm von diesen nach Rußland. Daselbst ist er als General en Chef gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen. Reyde wurden Officiers unter der rußischen Garde, einer starb und der andere gierig nach Krim. um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, *P.* [4] Nikolai და iwan გიულდენშტედტს აქვს ცალკე №№ 28, 29-ად. [5] Er starb – dient izt als, *G.*] Er privatisirte in Moskau und So starb er. Von zweyen Söhnen privatisirt Nikolai ebenfalls und Iwan war 1773 schon, *P.* [6] Tamar გიულდენშტედტთან არის № 26. [7] war die Gemahlin – Erekle, *G.*] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, *P.* [8] Taredchan, *P.*

20. ანტონი, იასეს (№ 11) მეხუთე ვაჟი, ადრე ერქვა თეიმურაზი; ამჟამად[1] [არის] ქართლ-კახეთის პატრიარქი.

21. ბაქარი, ვახტანგის ვაჟი. მას შემდეგ რაც მისი მამა, მეფე, თურქებმა ჩამოაგდეს, გამაჰმადიანდა [და მიიღო] სახელი შაჰნავაზი, რათა გამხდარიყო ქართლის ფაშა. ის ამ თანამდებობაზე ცოტა ხანს იყო; მაგრამ მალე უარი თქვა ამ პატივსა და მაჰმადიანობაზე და თავის მამასთან ერთად, რომელიც ამ დროს ოსეთში იყო, წავიდა რუსეთში. ის მოკვდა რუსეთში გენერალ ან-მეფის ჩინში და დარჩა ორი ვაჟი: ლევანი და ალექსანდრე. ორივე იყვნენ გვარდიის ოფიცრები; პირველი მოკვდა სანკტ. პეტერბურგში; მეორე ამჟამად არის სპარსეთში ქერიმ ხანთან შირაზში. ის წავიდა ფარული განზრახვით, რათა მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ შეადგინოს დასი და მიიღოს მისთვის არა კუთვნილი მმართველობა ქართლისა. მაგრამ ჩანს არ არის ბედნიერი[2].

22. გიორგი, ვახტანგის (№ 13) მე-2 ვაჟი. 1773 წ. ის ცხოვრობდა მოსკოვში უძეოდ, როგორც სამსახურს თავდანებებული გენერალ ან-შეფი (სარდალი).

23. ვახუშტი, მეფე ვახტანგის (№ 13) მესამე ვაჟი. ის გარდაიცვალა მოსკოვში როგორც კერძო პირი და დასტოვა ორი ვაჟი ნიკოლაი და ივანე. პირველი ცხოვრობს როგორც კერძო პირი მოსკოვში, მეორე ამჟამად მსახურობს[3] გენერალ-მაიორად რუსეთის არმიაში.

პრინცესა **თამარი**, ვახტანგის ქალი, იყო მეუღლე თეიმურაზისა და ახლანდელი მეფის ერეკლეს დედა[4].

24. ლევან, ალექსანდრე (?)

ამჟამად (1772 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა, **ერეკლე**, ვაჟი მეფე თეიმურაზისა (იხ. ზევით, კახეთის შტო, № 10), იყო დაახლოებით 60 წლისა.

სხვადასხვა უბედური შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის დროს, მან არა თუ არც სამფლობელო და არცერთი პროვინცია არ დაკარგა, არამედ ხელიდან გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით შეინარჩუნა ტახტი.

მისი ცოლი იყო (?) თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალიშვილი.

ახლანდელი – დარეჯანი, არის ქალი წინა [მმართველი] დადიანისა და სამეგრელოს ახლანდელი მმართველის დადიანის (მისი მოსისხლე მტრის) და.

---

[1] ამჟამად, გ ი უ ლ დ.] 1773 წელს, პ ა ლ ა სი.

[2] 21. ბაქარი – ბედნიერი, გ ი უ ლ დ.] ბაქარი, ვახტანგის (№ 13) უფროსი ვაჟი. ის იყო მაჰმადიანი და წავიდა თურქებთან, რათა მიეღო მამის ტახტი. მან მიიღო აგრეთვე სახელი შაჰნავაზი, მაგრამ მან მალე უარი თქვა თავის თანამდებობაზე და ახალ სარწმუნეობაზე და წავიდა მამასთან, რომელიც მაშინ ჯერ კიდევ ოსებში იყო, და მასთან ერთად კი რუსეთში. ის გარდაიცვალა გენერალ ან-შეფის ჩინში და დასტოვა ორი ვაჟი – ლ ე ვ ა ნ ი და ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. ორივენი გახდნენ რუსეთის გვარდიის ოფიცრები. ერთი მოკვდა, მეორე კი წავიდა ყირიმში, რათა იქიდან თავის პაპის ტახტს თვალყური ადევნოს, პ ა ლ.

[3] ის გარდაიცვალა – მსახურობს, გ ი უ ლ.] ის დასახლდა მოსკოვში (გახდა მოსკოვის მოქალაქე – გ. გ.) და ასევე მოკვდა. მისი ორი ვაჟიდან ნიკოლაიც კერძო პირია, ხოლო ივანე 1773 წელს იყო უკვე, პ ა ლ.

[4] იყო მეუღლე – დედა, გ ი უ ლ დ.] და ერეკლეს ცოლი უკვე ორჯერ მოვიხსენიეთ, პ ა ლ ა ს ი.

Seine Zaarewitsche oder Prinzen sind;

1. Georgi, er war 1772. 28 Jahre alt. Vermählt mit Ketauan, Tochter des Kisichi Mauros, Fürsten Papua Endronika Schillo. Sein Sohn David 4 Jahr, Joanne[1] 2 Jahr; und zwey Töchter.
2. Leon oder Lewan 20 Jahr. Vermählt mit der Tochter des Dianbeks (Obersten Richter) Fürsten Koichosro Endronika Schillo.
3. Julon 12 Jahr.
4. Wachtang l0 Jahr.
5. Teimuras 8 Jahr.
6. Mirian 7 Jahr.
7. Alexander 2 Jahr und
8. Learsab ein halb Jahr[2].

Prinzessinen;

1. Tainar vermählt an den Fürsten und Saltuchseß (General) Orhelischillo.
2. Helene, vermählt an dcn Fürsten Artschil, Bruder des imeretischen Zaars Solomon.
3. Maria, ihr Gemahl der Kalakis Maura Fürst David Zizischillo.
4. Ketuan, verhcyrathet an den Fьrsten Muchran Batoni.
5. Choroschan 4 Jahre nud
6. Anastasia 3 Jahre.

Die noch lebende Stiefmutter des Zaaren Heraklius, Wittwe des Zaars Teimnras, heißt, Anaehannm Takaltowiani. Ihre Tochter starb als Gemahlin des Dadians von Mingrelia.

Des Zaaren Heraklius Schwester Anna ist Wittwe des Eskagabasch. liannnerherrn und Fьrsten Demetre Orbelischillo. Sie ist 1722 gebohren.

Ans der fürstl. Familie Bagratieni stammt auch der jezt (1772) regierende inieretische Zaar Salomon und überhaupt sind dic beyden georgischen Zaaren, der Dadian und Guriel nahe verwandt und verschwдgert. Sie und ihre Söhne heirathen wechselsweise ihre Tцchter und Schwestern. Das geschieht auch unter den regierenden und den die Landstдndc ausmachenden vornehmen Fьrsten.

ZUR GESCHICHTE IMERETIENS

Dieser Theil Genrgiens hat wegen der Verheerungen und Unterjochnngen durch die Tьrken und durch innere Zwiste mit benachbarten und unter eigenen Fürsten, auch durch die Räubereyen und Ueberfälle der Lesgier und anderer Gebürgvölker gleiche Schiksale gehabt; nur litte Imereti öfter und mehr durch die Türken, dagegen Kartnli von den Persiern öfter

---

[1] David ma Joanne გიულდენშტედტს აქვს ცალკე, №№ 19 და 20-ად.

[2] ამათ გიულნშტედტთან მოსდევს № 19 – David და № 20-ად Ioanne.

მისი უფლისწულები ანუ პრინცები არიან:

1. გიორგი, 1772 წ. იყო 28 წლისა, მეუღლედ ჰყავს ქეთევანი, ქიზიყის მოურავის, თავად პაპუ[ნ]ა ანდრონიკაშვილის ქალიშვილი. მისი ძე დავითი [არის] 5 წლისა, იოანე – 2 წლისა; და [კიდევ] ორი ქალიშვილი.
2. ლეონი ანუ ლევანი – 20 წლისა. ცოლად ჰყავს მდივანბეგის (უზენაესი მსაჯულის) თავად ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილის ქალი.
3. იულონი 12 წლისა.
4. ვახტანგი 10 წლისა.
5. თეიმურაზი 8 წლისა.
6. მირიანი 7 წლისა.
7. ალექსანდრე 2 წლისა და
8. ლუარსაბი 1/2 წლისა.

პრინცესები:

1. თამარი – გათხოვილი სახლთუხუცეს (გენერალ) თავად ორბელიშვილზე.
2. ელენე – გათხოვილი თავად არჩილზე, იმერეთის მეფის სოლომონის ძმაზე.
3. მარიამი – მისი ქმარია ქალაქის მოურავი (kalakis maura), თავადი დავით ციციშვილი.
4. ქეთევანი – გათხოვილი თავად მუხრან-ბატონზე.
5. ხორეშანი – 4 წლისა და
6. ანასტასია – 3 წლისა.

ერეკლეს ჯერ კიდევ ცოცხალ დედინაცვალს, თეიმურაზის ქვრივს, ჰქვია ანახანუმ თაქალთ(ოვ)იანი. მისი ქალი გარდაიცვალა როგორც სამეგრელოს დადიანის მეუღლე.

მეფე ერეკლეს და – ანნა – არის ქვრივი ეშიკაღაბაშის (Eskagabasch), კამერჰერის და თავადის დემეტრე ორბელიშვილის. ანნა დაიბადა 1722 წელს.

ბაგრატიონთა სათავადო გვარის შთამომავალია აგრეთვე იმერეთის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონი და, საერთოდ, ორივე ქართველი მეფე, დადიანი და გურიელი ერთმანეთთან დანათესავებული და დამოყვრებული არიან. ისინი და მათი ვაჟები თხოულობენ ურთიერთ მათ ქალიშვილებს და დებს. ეს ხდება აგრეთვე მმართველ და მოხელე წარჩინებულ თავადებს შორისაც.

იმერეთის ისტორიისათვის

საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი ხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ; ამასთან იმერეთი უფრო ხშირად და უფრო მეტად თურქებისაგან იძალებოდა. ქართლი კი უმეტესად სპარსელებისაგან. ახლაც ორივე სამეფოს მდგომარე-

gedruckt ward. Noch jezo sind die Verhдltnisse beider Staaten, in Absicht der Rьubereyen der Nachbarcn und groЯer Unsicherheit, gleich.

Die jezige zaarische Haus[1] stammt, wie die kariuelische, aus dem kartuelisohen Fьrstengeschlecht Bagrationi[2].

lm Jahre 1772 lebten von dieser Familie:

l. Des lezt verstorbenen imeretischen Zaars Alexander Bruder Georgi. Er lebt als ein imeretischer Fьrst von seine Unterthanen.

2. Taimuras oder Teniuras, ein Brudersohn des Zaaren Alexander, von Mamuka.

Die Söhne des Zaaren Alexander 3. Salomon 4. Josep 5. Bagrad und 6. Artschil.

Von diesen ist:

3. Salomon regierender Zaar 37 Jahre alt[3] von Imereti, ein vernün. ftiger, wohldenkender Herr. Er ward 1735 gebohren und kam jung zur Regierung. Den Türken misfiel er so, daß sie ihm sein Land nahmen und der Regierung entsetzten. Statt seiner ernannten sie den Fьrsten Temuras, dessen bey Nr. 2. gedacht, zum Zaar Imeretiens. Der Zaar aber schlug mit Hülfe der ihm treugebliebenen Fьrsten, den Temur und die Türken und eroberte damit Land und Thron wieder. Als sich bald nachher rußischen Truppen unter dem Grafen Totleben in Georgien zu dessen Befreyung einfanden, reinigten sie auch Imereti bald von den Tьrken. Der Zaar wer größerte bey dieser Gelegenheit seine Distrikte mit dem ansehnlichen Distrikt Radschis, des zu seinen Feinden. besonders zur Parthey des Dadians von Mingrelien, getretenen Radschis Eristawi. Gegenwдrtig regierte der Zaar Salomon in Friede, das Land aber war ьusserst verwьstet. und kann sich auch bey der Imeretischen und ьberhaupt georgischen Staatsverwaltung nicht wohl erholen.

4. Josep, Bruder des Zaars Salomon ist Patriarch (Katholikos) Imeretiens, aurh ьber Mingrelia und Guria (s. weiterh.).[1]

5. Bagrad und **6. Artschil** leben als Imeretische Fьrsten von und auf ihren Dörfern. Artscbil ist mit der PrinzeЯin Helena, Tochter des kartulischen Zaars Erai vermählt.

7. Alexander, einziger Zaarewitsch Salomons, gebohren 1760[4], ein schцner gutmüthiger Jüngling(*).

8. Ein Sohn des Fürsten Artschil.

R e l i g i o n:

Die herrschende Religion ganz Georgiens ist die christlich-griechische und folglich nach Lehre, Verfassung, Liturgie bekannt.

---

[1] Haus, *G.*] Familie, *P.* [2] dem kartuelisehen – Bagrationi, *P.*] der griechischen Zarischen Familie der Bagrationi, *G.* [3] 37 Jahre alt < *P.* t gebohren 1760, *P.*] 12 Jahre alt, *G.* (*) Der vor dem Zaaren Salomon starb.

ობა ერთნაირია, თუ მხედველობაში მივიღებთ მეზობელთა თავდასხმებს და დიდ საშიშროებას.

ახლანდელი სამეფო სახლი[1] წარმომდგარია, ისევე როგორც ქართლისა, ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან[2].

1772 წელს ამ გვარის შემდეგი პირები იყვნენ ცოცხალი:

1. ახლახან გარდაცვლილი იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა **გიორგი**. ის ცხოვრობს, როგორც იმერელი თავადი თავისი ქვეშევრდომებისა.

2. თეიმურაზი, ალექსანდრე მეფის ძმისშვილი, მამუკას [შვილი].

ალექსანდრე მეფის ვაჟები: 3 სოლომონი, 4. იოსები, 5. ბაგრატი და 6. არჩილი.

ამათგან:

3. **სოლომონი,** 37 წლისა[3], ახლანდელი მეფე იმერეთისა, გონიერი და ჭკვიანი მმართველი. ის დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა ავიდა ტახტზე. თურქებს ის არ მოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი (№ 2). სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზიც და თურქებიც, და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა. როდესაც, მალე ამის შემდეგ, საქართველოში მის განსათავისუფლებლად შემოვიდა რუსის ჯარი გრაფ ტოტლებენის სარდლობით, მათ მალე იმერეთიც გაწმინდეს თურქებისაგან. მეფემ, ამ შემთხვევის წყალობით, გაზარდა თავისი სამფლობელო რაჭის საგრინობი მიწაწყალის შემოერთებით, იმ რაჭისა, რომლის ერისთავიც მის მტრებს – სამეგრელოს დადიანის პარტიას მიემხრო. ამჟამად სოლომონი მეფობს მშვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრებული იყო და იმერული და, საერთოდ, ქართული სახელმწიფო მმართველობის პირობებში გაუჭირდება მოსულიერება.

4. იოსები, სოლომონ მეფის ძმა, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, აგრეთვე სამეგრელოსი და გურიისა იხ. შემდეგ.

5. **ბაგრატი** და 6. **არჩილი** ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში. არჩილს ცოლად ჰყავს ქართლის მეფის ერეკლეს ასული, პრინცესა ელენე.

7. **ალექსანდრე**, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, დაბადებულია 1760 წელს[4], [არის] მშვენირი გულისხმიერი ახალგაზრდა[5].

8. თავად არჩილის ვაჟი.

* *

*

რ ე ლ ი გ ი ა

მთელ საქართველოში გაბატონებული რელიგია არის ქრისტიანულ-ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური – გ. გ.) და, მაშასადამე ცნობილია თავისი მოძღვრებით, წყობითა და წირვა-ლოცვით.

---

[1] სახლი, გ ი უ ლ.], გვარი, პ ა ლ.

[2] ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან, პ ა ლ.] ბაგრატიონთა ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური – გ. გ.) სამეფო გვარიდან, გ ი უ ლ.

[3] 37 წლისა < პ ა ლ.

[4] დაბადებულია 1760 წელს, პ ა ლ.] 12 წლისაა, გ ი უ ლ.

[5] ის სოლომონ მეფეზე ადრე გარდაიცვალა (ეს შენიშვნა გვიანდელი ჩამატებაა – გ. გ.).

Geistliche Würden und Aemter.

Der Patriarch, georg. Katolikosi.
Erzbischöfe georg. Tawar Episkoposi.
Bischöfe, georg. Episkoposi.
Archimandriten, georg. Archimandriti.
Erzpriester oder Protopopen, georg. Dekanosi.
Priester, Mugdaeli.
Diaken, georg. Diakoni und Oberdiaken, georg. Tawar Diakoni.
Mönche, georg. Beri.

Kartulische und kachetische Bischöfe:

Der Patrinrch über Kartell und Kacheti, georg. Kutholikos auch Patriarchi kartelissa da kachetissu, hat im Kloster Mzcheta seinen Siz.

Kartulische Bischöfe:

Der Erzbischof (Tawar Episkoposi) hat seinen Siz in Gori.
1. Der Bischof in Teflis, georg. Episkoposi Tbilaeli.
2. — — in Zirken, Ep. Zirknoeli.
3. — — in Samtawisi. Ep. Samtawnaeli.
4. — — in Urbnisi. Ep. Urhnaeli.
5. — — in Rustwa. Ep. Rustwneli und
6. — — in Nikosa. Fp. Didi Nikosi.

Kachetische Bischöfe:

7. Der Bischof in Kwaraeli. Ep. Nekresaeli.
8. — — in Nino[1] Ziminda. Ep. Bodbaeli.
9. — — in Alawerda. Ep. Alawerdaeli.
10. — — in Achmeta und Tianetti. liskoposi Charschaschweli.
11. — — in Nino[1] Ziminda. Ep. Ninozimindneli.
12. — — in Mauglisi im Distrikt Somchiti. Episkoposi Mangleli.

Die. georgischen Christen sind im Gebrauch der Sakramente, Beobachtung der Feyertage, Besuchung der Messen und Haltung der Fasten und allen aussern. änßerst pünktlich und strenge. Ihre beiden wöchentlichen Fasttage sind der Mittwoch und Freytag. In der stillen Woche genießen sie nicht nur blos Gewächsspeisen, sondern schränken sich auch täglich auf eine Mahlzeit ein. Man findet hie und wo, an den abgelegensten und wüstesten Oertern, Einsiedlereyen (georg. Udobna), die den Namen mit dem größesten Rechte führen, und in welchem sich kleine Mönchgesellsehaften ihren Gottesdienst ungemein sauer machen.

Unter ihren Heiligen werden Georgi, Duritri und Estuti inuuer zu Pferde vorgestellt.

Imereti hat seinen eigenen Patriarchen (Katolikosi) den jezigen Joseph, Bruder des Zaaren Salomons.

---

[1] პალასს უწერია Niko Ziminda.

სასულიერო თანამდებობანი და მოხელენი:

პატრიარქი, ქართულად კათალიკოსი.
მთავარეპისკოპოსები.
ეპისკოპოსები.
არქიმანდრიტები.
დეკანოზები.
მღვდლები.
დიაკვნები (ქართ. დიაკონი) და მთავარდიაკვნები (ქართ. მთავარდიაკონი)
ბერები.

ქართლისა და კახეთის ეპისკოპოსები:

ქართლისა და კახეთის პატრიარქს, ქართულად კათალიკოსი (ასევე პატრიარქი) ქართლისა და კახეთისა, საჯდომი აქვს მცხეთის მონასტერში'

ქართლის ეპისკოპოსები:

მთავარეპისკოპოსი იმყოფება გორში.
1. ეპისკოპოსი თბილისში, ქართულად ეპისკოპოსი თბილელი.
2. — „ — წილკანში (Zirken), ეპისკოპოსი წილკნელი (Zirknoeli).
3. — „ — სამთავისში, ეპისკოპოსი სამთავნელი.
4. — „ — ურბნისში, ეპისკ. ურბნელი.
5. — „ — რუსთავში (Rustwa), ეპისკ. რუსთველი და
6. — „ — ნიქოზში, ეპისკ. დიდი ნიქოზელი.

კახეთის ეპისკოპოსები:

7. ეპისკოპოსი ყვარელში, ეპისკოპოსი ნეკრესელი. (?)
8. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ბოდბელი (?)
9. ეპისკოპოსი ალავერდში, ეპისკოპოსი ალავერდელი.
10. ეპისკოპოსი ახმეტაში და თიანეთში, ეპისკოპოსი ხარჭაშველი.
11. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ნინოწმინდელი.
12. ეპისკოპოსი მანგლისში, სომხითის მხარეში – ეპისკ. მანგლელი.

ქართველი ქრისტიანები არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჭამენ, არამედ დღეში მხოლოდ ერთი ჯერით კმაყოფილდებიან. აქა-იქ, მოშორებულ და მიყრუებულ ადგილებში გვხვდება დაყუდებულია სადგომები (ქართულად უდაბნო), რომლებიც სახელს დიდი სიამაყით ატარებენ და რომლებშიც ბერების პატარა ძმობანი ღვთისმსახურებას არაჩვეულებრივად მკაცრად ეწევიან.

მათ (ქართველთა – გ. გ.) წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენებზე არიან წარმოდგენილი – გიორგი: დიმიტრი და ესტატე.

იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი;: ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა.

---

[1] შდრ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 91.

Einen Metropoliten iu Kutais (Metropoliti Kutateli), zu dessen Eparchie der Teil Imereti gehört, der an der Südost-Seite des Rions gelegen[1].

Einen Erzbischof (Tawar Episkoposi) in Choni, Eparchie zwischen Rion und Ts'cheni Ts'chali gelegene Teil Imeretiens[2].

Einen Bischof in Nikor Ziminda (Episkoposi Nikorzimindeli) Eparchie Radga[3].

Mingreli, hat iu neuern Zeiten und bey Gelegenheit der Streitigkeiten seines jezigen Dadian, mit dem jezigen imeretischen Zaar, einen Patriarchen erhalten. Denn vorher standen die 3 mingrelische Bischцfe in Mingreli, Letschkum und Odischi, unter dem imeretischen Patriarchen, der auch in Mingreli Domainen hatte.

Guria hat 2 Bischöfe, die unter dem imeretischen Patriarchen stehen.

Regierung und Geistlichkeit sind gegen die armenische, katholische, muhamedanische und jьdische Religion der Einwohner, die nicht zur grie. chischen Kirche gehören völlig, und ohne alle Zurückse[t]zung derselben duldend. Eben so ungestцrt bleibt jeder Fremdliug bey seinem Glauben.

Die georgianische ist eine ganz eigene Sprache. die die Georgianer in den verschiedenen Provinzen und Herrsehaften in nicht sehr abweichenden Dialekten, so da ß sie sich unter einander verstehen reden. In den georgischen Provinzen, Kacheti, Ober-, Mittei- und Unter-Karduel, in lmereti und Guria wird die georgische Sprache in einem gleichfцrmigen, aber doch ein wenig abweichenden Dialekt geredet; in Mingreli und Swaneti aber sind sehr abweichende Mundarten, die mingrelische weniger, die swanetische stärker, doch so, daß man die Grundsprache nicht verkennen kann.

Sie ist jedoch bey weitem nicht die allgemeine Landespraohe, denn die Armenianer reden armenisch, die Tataren verschiedene tatarische Dialekte, die Oßetiner Gebürgssprachen. – Die Juden sind hierin die gefälligsten, und sprechen nicht nur alle georgisch, sondern nicht wenige haben darüber ihre eigene Sprache zu erlernen versдumt oder wieder verlernt.

Allgemein hat das Land nirgends Schulen, sondern jedem ist der Unterricht seiner Kinder selbst zu besorgen überlassen, daher es bey eigener Unwissenheit'der Alten und dem Mangel der Gelegenheit und Vermögens damit äusserst elend hergeht und dieselbe beym gemeinen Mann völlig wegbleibt, so daß sich die Kinder blos nach den Aeltern zu bilden und zu formiren Gelegenheit haben.

Sich Selbst nennen die Georgianer und ihre Sprache, Kartuli Ena.

Den türkischen Kayser nennen sie Chuntka.

---

[1] zu dessen Eparchie – des Rions gelegen < *P.*

[2] Eparchie zwischen – lmeretiens < *P.*

[3] liparchie Radğa < *P.*

მიტროპოლიტი ქუთაისისა (ქუთათელი მიტროპოლიტი); მის ეპარქიას ეკუთვნის იმერეთის ის ნაწილი, რომელიც რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთი თაა[1].

მთავარეპისკოპოსი ხონისა. [მისი] ეპარქია რიონსა და ცხენისწყალს შუა მდებარე იმერეთის ნაწილია[2].

ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა (ეპისკოპოსი ნიკორწმინდელი), ეპარქია რაჭისა[3].

სამეგრელომ უკანასკნელ ხანებში მიიღო საკუთარი პატრიარქი იმის გამო, რომ მის ახლანდელ დადიანს გაუთავებელი დავა აქვს იმერეთის ახლანდელ მეფესთან. წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სამეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა.

გურიას ჰყავს ორი ეპისკოპოსი, რომლებიც იმერეთის პატრიარქს ექვემდებარებიან.

მმართველობა და სამღვდელოება ამჟღავნებს სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ, რომლებიც სრულებით არ ეკუთვნიან ბერძნულ ეკლესიას, და არ სდევნიან მათ.

ქართული არის სრულიად თავისებური ენა, რომელზედაც ლაპარაკობენ ქართველები სხვადასხვა პროვინციებში და სამფლობელოებში ოდნავ განსხვავებული დიალექტებით, ისე რომ ერთმანეთისა ესმით. ქართულ პროვინციებში – კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში საუბრობენ ერთ, მხოლოდ სულ ოდნავ განსხვავებულ, დიალექტზე; ხოლო სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ძალიან განსხვავებული კილოკავები (Mundarten – მეგრული უფრო ნაკლებ, სვანური უფრო მეტად, მაგრამ ისეთი, რომ ფუძე-ენის გამოცნობა შეიძლება მათში.

მაგრამ ის (ქართული – გ. გ.) სრულიადაც არ არის საერთო ენა ქვეყნისა, რადგან სომხები ლაპარაკობენ სომხურად, თათრები – სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები – მთიელთა ენაზე. ებრაელები ამ მხრივ ძალიან დამყოლნი არიან და ყველანი არა მარტო ლაპარაკობენ ქართულს, არამედ ამის გამო ბევრმა საკუთარი ენა დაივიწყა.

საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს თვით ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინაროზისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა გ. გ.) უბრალო ხალხთან სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისგან.

თავის თავს და ენას ქართველები უწოდებენ – „ქართული ენა-ს“.

თურქეთის მმართველს ჰქვია **ხონთქარი**[4].

---

[1] მის ეპარქიას – სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა < პ ა ლ.

[2] ეპარქია – ნაწილია < პ ა ლ.

[3] ეპარქია რაჭისა < პ ა ლ.

[4] ამ სიტყვების ტრანსლიტერაცია გერმანული ასოებით იხ. გერმანულ ტექსტში.

Den persischen Schach, Keni.
Das kaukasische Gebürge, Temi.
Die kaspische See, Tetri Swga, d. i Weißes Meer.
Das schwarze Meer, Schawi Swga.
Die Perser, Kysilbasch.
Die Russen. Ruseti.
Die Tentschen, Saprangetti.
Die Armenier, Somachi.
Die Juden, Urin.
Die Griechen, Berseini.
Persien, Sparsta.

Ich sainnilete von den georgischen, so wie von allen mir vorgekommenen Sprachen der Vergleichung wegen Wörter, die am Ende dieser Reise beysammen mitgeLheilt werden sollen. Hier sind noch einige in dem Vergleichungs-Wörterbnch nicht vorkommende Worte:

1. Besitzer, Patroni.
2. Die Bank, Scamni.
3. Das Loth, Sartelli.
4. Wein, Gwuno.
5. Das Bad, Abanno.
6. Der Bischof, Episkoposi.
7. Der Patriarch, Katholikosi.
8. Tinte, Melani.
9. Die Kirche, Ekklesia.
10. Die Schreibfeder, Calami.
11. Pech, Pici.
12. Bergther, Maltha.
13. Das Schiff, Navi.
14. Der Fußsteig, Ponti.
15. Der Altartisch, Trapezi.
16. Seife, Saponi.
17. Naptha, Napti.
18. Die geile Seuche, Attesaki.
19. Die Pocken, Guawili i Olunen
20. Die Pest, Zin auch Dschani.
21. Der große Herr, Didi Batoni.
22. Die Dißenterie, Muzela.
23. Salpeter, Gordschila.
24. Zink, Tutia.
25. Hanf, Pari Spira.
26. Gras, Kapoery balachy.
27. Moonsamen, PapaW Chasch-Chasch.
28. Baummoose, Chis muschki.
29. Erdmoos, Mizis muschki.
30. Galläpfel, Gunda.
31. Aprikosen, Tscherami.
32. Pfirsichen, Atami.
33. Zitronen, Limoni.
34. Pomeranzen, Narindschi.
35. Birnen, Ts'chali.
36. Mespelm S'chmardeli.
37. Pflaumen, Kliawi.
38. Pistazien, Pista.
39. Perlen, Sadapi.
40. Flachs, Saeli.
41. Bohnen, Schylli tsertsi.
42. Linsen, Ospi.
43. Türksche Bohnen, Lobio.
44. Große Erbsen, Tetri lobio.
45. Kleine Erbsen, Tetri barda.
46. Rüben, Talakmi.
47. Rettig, Poloki.
48. Spinath, lspanach.
49. Kardeinon, Hil.
50. Weißer Bolns, Chil Dagestuu.
51. Koffe, Kaffa.
52. Alaun, Schabi.
53. Salmiak, Mischatir.
54. Schwefel, Kukurl.
55. Mandeln, Kagas badam.

სპარსეთის შაჰს – **ყეენი**.
კავკასიის მთიანეთს – **თემი**.
კასპიის ზღვას – **თეთრი ზღვა.**
შავ ზღვას – **შავი ზღვა.**
სპარსელებს – **ყიზილბაში**.
რუსებს – **რუსეთი**.
გერმანელებს – **საფრანგეთი.**
არმენიელებს – **სომეხი**.
ებრაელებს – **ურია**.
ბერძნებს – **ბერზემი**. (?)
სპარსეთს – **სპარსთა**. (?)

ქართულიდან, ისე როგორც სხვა ყველა ენიდან, რომლებიც შემხვდა, შედარების გულისთვის შევაგროვე სიტყვები, რაც მოცემული იქნება ამ მოგზაურობის ბოლოში. აქ მხოლოდ ზოგ სიტყვას მოვიყვან, რომლებიც შედარებით-ლექსიკონში არ გვხვდება:

1. პატრონი
2. სკამ(ნ)ი
3. სარტელი (სარწყული?)
4. ღვინო
5. აბანო
6. ეპისკოპოსი
7. კათოლიკოსი
8. მელანი
9. ეკლესია
10. კალამი
11. ფისი
12. მალთო (იხ. საბა)
13. ნავი
14. ბონდი
15. ტრაპეზი
16. საპონი
17. ნაფთი
18. ათაშანგი (attesaki)
19. ყვავილი
20. ჭირი (Zin), აგრეთვე ჟამი.
21. დიდი ბატონი
22. მუცელა
23. გორჯილა
24. თუთია
25. ბარისპირა (?)
26. კაპერი (?) ბალახი
27. ხაშხაში (ყაყაჩორა)
28. ხის მუშკი (ხავსი)
29. მიწის მუშკი
30. გუნდა
31. ჭერამი
32. ატამი
33. ლიმონი
34. ნარინჯი
35. [მ]სხალი
36. სხმარტლი
37. ქლიავი
38. ფისტა (ფსტა)
39. სადაფი
40. სელი
41. სხვილი ცერცვი
42. ოსპი
43. ლობიო
44. თეთრი ლობიო
45. თეთრი ბარდა
46. თალგამი
47. ბოლოკი
48. ისპანახი
49. ჰილი
50. ხილ დაგესტუნ (?)
51. ყავა
52. შაბი
53. ნიშადური
54. კუკურლ (?) (გოგირდი)
55 ქაღაზ ბადამი (ბადემ თურქ. „ნუში“)

56. Bernstein, Karwe.
57. Tischleim, Zeba.
58. Brannstein, Sურmoe.
59. Sternaniß, Badion.
60. Kawiar, Chisalalla.
61. Ein Haus, Zachly.
62. Stube, Darbasi.
63. Stube mit Kamin, Otachi.
64. Der Hufraურm Esau.
65. Ein Fürst, Tauati.
66. Bey Seite, Kabarda.
67. Weiß, Tetri.
68. Meer, Swga.
69. Die Sprache, Ena.
70. Mark (Medulla), Tini.
71. Harn, Schardi.
72. Waizen, Chorbali.
73. Mays, Zimindi.
74. Gerste, Keri.
75. Haber, Tschruwi.
76. Reiß, Pründschi.
77. Hirse, Petwi.
78. Kohl, Kombosto.
79. Beten, Tschawi.
80. Kürbis, Wasi.
81. Gurken, Kitri.
82. Salat, Salata.
83. Zwiebein, Prosa.
84. Lauch, Kareanli Prosa auch Nion.
85. Senf, Togy.
86. Pfeffer, Zizaka.
87. Gewürznelken, Kalam pnri.
88. Kardemon, ili.
89. Lavendel, Sumbul.
90. Der Marder, Daedopala.
91. Esel, Wiri.
92. Pferd, Ts'chenni.
93. Der Hahn, Mamlaebi.
94. Das Huhn, Katami.
95. Granatäpfeln, Brod Seanli.
96. Kirschen, Bali.
97. Aepfel, Waschli.
98. Ingber, Unabi.
99. Mandeln, Nuschi.
100. Welsche Nüsse, Nikosi.
101. Feigen, Legawn.
102. Schwein, Gori.
103. Bienen, Putkari.
104. Ziege, Tha[1].

---

[1] ნუმერაცია ჩვენ მიერაა დართული.

56. ქარვა
57. წებო
58. სურმა
59. ბადიანი[1]
60. ხიზილალა
61. სახლი
62. დარბაზი
63. ოთახი (დარბაზი ბუხრით)
64. ეზო
65. თავადი
66. ხაბარდა
67. თეთრი
68. ზღვა
69. ენა
70. ტვინი
71. შარდი
72. ხორბალი
73. სიმინდი
74. ქერი
75. შვრია
76. ბრინჯი
77. ფეტვი
78. კომბოსტო
79. ჭავი (ჭარხალი ?)
80. ვაზი
81. კიტრი
82. სალათა
83. პრასა
84. ქარ[თუ]ლი პრასა, აგრეთვე ნიორი
85. [მ]დოგვი
86. წიწაქა
87. ყარამფილი
88. ილი
89. სუმბული
90. დედოფალა
91. ვირი
92. ცხენი
93. მამლები
94. ქათამი
95. ბროწეული
96. ბალი
97. ვაშლი
98. უნაბი
99. ნუში
100. ნიგოზი
101. ლეღვი
102. ღორი
103. ფუტკარი
104. თხა[2].

---

[1] იხ. ა. მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ბოტანიკური ლექსიკონი s. v. ბადიანი.

[2] ნუმერაცია ჩვენ დავურთეთ.

I. Ober Kartweli. Semo Kartweli

Diese Georgische Provinz liegt um den obern Kur und die oben an beiden Seiten einfallenden Flüße, an der Südseite des südlichen kaukasischen und dem nordlichen araratischen Vorgebürge.

Sie ist seit 200 Jahren beständig in türkischen Händen gewesen. Der türkische Pascha, den die Pforte gewöhnlich aus einem der alten fürstlichen Familien dieSer Provinz Wählt, hat seinen Siz {in der Haupt- oder Gouvernementsstadt Achalziche oben am Kur oder Mtknlari (s. Tageb.). Er ist auch Statthalter über die von Guria genommene jezo türkische Distrikte am Flüsse Tscharuch des schwarzen Meeres.

Die Einwohner sind, der großen Zahl nach, Georgiener, und diese, da ihnen die. Türken die Kirchen gelassen, meistens noch Christen. Eine kleine Zahl ist niuhaniedanisch geworden und unter diesen sind alle Fürsten und der meiste Adel. Unter den Georgianern sind viele Türken, daher georgiseh und taterisch, meistens aber die erst genannte Sprache, geredet wird. Ausser Tataren sind auch hier Viele Armenianer und unter diesen viele katholisch. Diese üben ebenfalls ihre Religion ohne Hinderniß, und nur der Gebrauch der Glocken ist allen christlichen Glaubensrerwandten untersagt. Auch Juden sind hier.

Der Distrikt Dschawacheti

Dgawacheti (Джавахети) nicht Gakaweti, ist ein georgischer Distrikt, der jezt ganz in den Händen der Türken ist und zu dein Gouvernement von Achalziche gehört, zu dem 5 Provinzialstädte gerechnet werden, nümlich[1]:

1. Achalkalaki, die Türken Achalkelek nennen, an ein[em] von O. nach W. zwisehen den jugis promontorialibus caucasico und araratico fliessende[n] Fluß[2]; dazu die großen Dörfer – Watschiani und Chulgumo (nicht Chuturdo),

---

[1] Dğawacheti – nämlich, *G.*] Er wird unrecht Gawacheti genannt. Er liegt oben an der linken des Kur. Zu diesem Distrikte werden folgende 5 Kreisstädte gerechnet: *P.*

[2] Achalkalaki – fliessende Fluß, *G.*] Achalkalaki, türkisch Achalkehk. an einem Korbach *P.*

1. ზემო ქართლი

ეს ქართული პროვინცია მდებარეობს მტკვრის ზემო წელში (um den obern Kur) და ორივე მხარეს შენაკად მდინარეებზე, კავკასიონის სამხრეთსა და არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთს შორის.

200 წლის განმავლობაში ის იყო თურქთა ხელში. თურქ ფაშას, რომელსაც პორტა ჩვეულებრივ ირჩევს ამ პროვინციის ერთ-ერთი დიდებული გვარიდან, საჯდომი აქვს მთავარ ანუ საგუბერნიო ქალაქში – ახალციხეში, რომელიც მდებარეობს ზემოთ მტკვარზე. ისვე (ფაშა – გ. გ.) არის ნაცვალი (გამგე) გურიის იმ ოლქებისა, რომლებიც ახლა თურქებს აქვთ მიტაცებული და მდებარეობენ შავ ზღვაში ჩამავალ მდინარე ჭოროხზე.

მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველებია და, რადგან თურქებმა მათ დაუტოვეს ეკლესიები, უმეტესობა ჯერ კიდევ ქრისტიანებია. მცირე რაოდენობა გამაჰმადიანდა და ყველა ესენი არიან თავადები და უმთავრესად აზნაურები. ქართველთა შორის ბევრნი არიან თათრები, ამიტომ ქართული და თათრული, უმეტესად კი პირველი ენა, იხმარება სალაპარაკოდ. თათრებს გარდა ბევრი სომხებიც არიან, ამათგან კი ბევრია კათოლიკე. ესენი თავის რელიგიას ადგანან, ყოველგვარი ხელის შეშლის გარეშე, და მხოლოდ ზარების რეკვაა აკრძალული ყველა ქრისტიანისათვის. აქ არიან აგრეთვე ებრაელებიც.

მხარე ჯავახეთი

ჯავახეთი, არა გაკავეთი, არის ქართული მხარე, რომელიც ამჟამად მთლიანად თურქების ხელშია და ეკუთვნის ახალციხის გუბერნიას. მას მიაკუთვნებენ 5 სამხარეო ქალაქს, სახელდობრ[1]:

1. ახალქალაქი, თურქები უწოდებენ ახალქელექს, მდებარეობს კავკასიის მთისწინეთსა და არარატის მთიანეთს შორის მომავალ მდინარეზე; მას ეკუთვნიან დიდი სოფლები – ვარანი და ხულგუმო (არა ხუტურდო), აგრეთვე გო-

---

[1] ჯავახეთი – სახელდობრ, გ ი უ ლ.] მას არასწორად ჯავახეთს ეძახიან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე მის ზემო წელში. ამ მხარეს მიაკუთვნებენ შემდეგ 5 სამხარეო ქალაქს: პ ა ლ.

auch Gogia (nicht Gogua), welches eine ansenliche aber jezt wüste Festung, – gehören.[1]

2. Gole, nicht Kola.

3. Ardahani (nicht Atrahi), dazu der gute und bewohnte Ort Zkarostawi gerechnet wird[2].

4. Schildiri, nicht Cherdili, daselbst cin See gleiches Namens, dazu die ansehnliche Festung Nakalakchewi gehört; an ein[ein] aus S. nach N. aus dem jugo promont. araratico fliessende[n] Fluß und (lessen Seitebächen, der sich mit dem vom Achalkalaki kommenden Fluß verbindet, zwischen deren Vereinigungs-Winkel die 5-te. Provinzialstadt Chertwis gelegen; von da, dieser aus den Vereinigungfluß etwan noch 4 Stunde nach NNO. fließ und in den aus N. ko'mmende[n] Kur fällt. lu der Nähe von Chertwis sind folgende Dörfer gelegen[3]:

1. Tolosch 2. Kuket 3. Adsgwita[4] 4. Kunza[5] 5. Tadeschi 6. Bnela. 7. Irkota. 8. Chisabara 9. Nidschgor[6] 10. Saro 11. Zerakunta 12. Schwidcrewanta 13. Toki[6] 14. Warewani 15. Chando 16. Kotelia 17. Zinzcha 18. Murdğichani[8] 19. Ptena[9] 20. Tschunschcha[10] 21. Alğoa 22. Kwarscha 23. Kilda 24. Pia 25. Sedatmogli 26. Gelsunda 27. Orchopia[11] 28. Zchecknela[12] 29. Danieti[13] 30. Scholo 31. Wani 32. Dawitasubani[14] 33. Gundi 34. Schaloscheti 35. Tolerta und[15] 36 Alansi.

Der Distrikt Samzche.

Sainzche, nicht Somskae, ist ein georgischer Distrikt, der sich den Kur aufwärts erstrekt von Suram und Kareli bis in die Gegend

---

[1] Dazu die großen – gehören, *G.*] Zu ihr gehören die Dörfer Watschiani, Chulgumo, nicht Chuturdo und Gogia. *P.*

[2] Ardahani – wird, *G.*] Ardahana, nicht Artahit, zu ihr gehört der gut bewohnte Ort Zkarostani. *P.*

[3] Schildiri – Dörfer gelegen, *G.*] Schildiri, nicht Cherdili. Bey derselben ist der See dieses Namens. Hieher gehört auch die ansehnliche Festung Nakalakchewi an einem Kurbache. 5. Chertwis, an einem Kurfluß etliche 20 Werst über der Mündung. Kreisdörfer: *P.* სოფლების ჩამოთვლისას პალასს აქვს ნუმერაცია, რაც გიულდენშტედტთან არ არის.

[4] Adsgwita, *G.*] Adgewita. *P.*

[5] Kunza. *G.*] Kundsa, *P.*

[6] Nidschgor, *G.*] Nidschgo, *P.*

[7] Toki, *G.*] Toxn, *P.*

[8] Murdgichani, *G.*] Murdschigani, *P.* (მურჯახეთი).

[9] Ptena, *G.*] Ptenu, *P.*

[10] Tschunschcha, *G.*] Tschunscha, *P.*

[11] Orchopia, *G.*] Archopia, *P.*

[12] Zcheknela. *G.*] Zochnelo, *P.*

[13] Danieti, *G.*] Dameti, *P.*

[14] Dawitasubani, *G.*] Dawita, *P.*

[15] und < *G.*

გია (არა გოგუა), რომელიც (იყო] მნიშვნელოვანი ციხე, ახლა კი განადგურებულია[1].

2. გოლე, არა კოლა.

3. არდაჰანი (არა ატრაჰი), მას ეკუთვნის და კარგი დასახლებული პუნქტი წყაროსთავი.

4. ჩილდირი, არა სერდილი; იქვე არის იმავე სახელის ტბა; მასვე ეკუთვნის მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი; არარატის მთიანეთიდან, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ მომავალ მდინარეზე და მის შენაკადებზე მდებარეობს, რომელიც (მდინარე, გ. გ.) უერთდება ახალქალაქიდან მომავალ მდინარეს და მათი შერთვის კუთხეში ძევს მეხუთე სამხარეო ქალაქი ხერთვისი; აქედან ეს [მდინარე] კიდევ 4 საათი მიედინება ჩრდილოეთით – ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთიდან მომავალ მტკვარს ერთვის. ხერთვისის ახლოს არის შემდეგი სოფლები[3]: 1. ტოლოში 2. კუკეთი 3. აძგვიტა 4. ქუნცა 5. დადეში 6. ბნელა 7. ერკოტა 8. ხიზაბავრა 9. ნიშგორა 10. სარო 11. წერაყინთა 12. შადრევანთა 13. თოკი 14. ვარევანი 15. ხანდო 16. კოთელია 17. ჩუნჩხა (?) (Zinzcha) 18. მურჯიხანი 19. ფრთენა (პტენა) 20. ჩუნჩხა 21. ალჯუა 22. ქმარმა 23. ქილდა 24. ფია 25. ზედათმოგვი 26. გელსუნდა 27. ორხოპია 28. ცხეკნელა 29. დანიეთი 30. შოლა 31. ვანი 32. დავითასუბანი 33. გუნდა 34. შალოშეთი 35. თოლერთა და 36. ალანძია.

მხარე სამცხე

სამცხე, არა სომსკე, არის ქართული მხარე, რომელიც გადაჭიმულია მტკვარს აყოლებით სურამიდან და ქარელიდან მის (მტკვრის – გ. გ.) სათავეებთან მდებარე მხარემდე. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები: ქარელიდან ზევით[4]: 1. წრომი 2. გვეძინეთი 3. სამწერისი და 4. ხცისი – ყველა ციხეები[5]; 5 კრისისხევი 6. ლართა 7. შვლისყური 8. თაგოეთი 9. ბრბონა[6].

სურამიდან ზევით (მტკვრის მარცხენა მხარეზე) ბორჯომი, ახალ-

---

1 ახალქალაქი – განადგურებულია, გ ი უ ლ.] ახალქალაქი, თურქულად ახალქელექი მტკვრის შენაკადზე [ძევს]. მას ეკუთვნის სოფლებო მანიანი, ხულგუმო, არა ხუტურდო, და გოგია, პ ა ლ.

2 არდაჰანი – წყაროსთავი, გ ი უ ლ.] არდაჰანა, არა არტაჰიტ; მასვე ეკუთვნის კარგად, დასახლებული სოფელი წყაროსთავი, პ ა ლ.

3 ჩილდირი – სოფლები, გი უ ლ.] ჩილდირი, არა ხერდილი. მასთან არის ტბა იმავე სახელისა. იქვე შედის აგრეთვე მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი, მტკვრის შენაკადზე. 5. ხერთვისი, მტკვრის შენაკადზე, დაახლ. 20 ვერსზე შესართავს ზემოთ. ამ მხარის სოფლებია.., პ ა ლ.

4 სამცხე-ზევით. გი უ ლ.] მას ჰქვია არა სომსკას. ეს მხარე მდებარეობს მტკვრის სათავეებთან არარატის მთიანეთში. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები, ქარელიდან – მდინარის აყოლებით:.., პ ა ლ.

5 ყველა ციხეები < პ ა ლ.

6 გიულდენშტედტი უშვებს შეცდომას: ეს ჩამოთვლილი ცხრავე პუნქტი შედის შიდა ქართლში და არა სამცხეში.

des UrsPrungs desselben. Dazu gehören folgende 0erter: von Kareli aufwärtslz[1]: 1. Sami 2. Gwedsineti 3. Sainserisi und[2] 4. Chzisi alle Festungen[3]; 5. Kisichewi 6. Karte 7. Schwilichnri 8. Tangueti 9. Burbona. Von Sir Ram[4] aufwärts (an der linken des Kur) Borǧomi[5], Achaldabn (Festung)[6], Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petreziche, Tschorbiche. Alle diese Oerter sind wüste und machen gleichsam die Scheidung zwischen den Georgien und Türken[7]. Darauf folgen an beiden Seiten des Kur die in Türkischen Hände[n] befindene bewohnte Festungen Atzkwer, ASpinsa, Dǧeǧerek, Kwablian, Achalziche, Abastubani und Pozcho, die alle Provinzial-iStädte sind der Gouvernementstadt Achalziche und sie wie diese an den aus WNW. von der Südseite des iugi promontorialis caucusiei kommende[n] Kurfluß gelegen[8].

Der Distrikt Satarchno

An der rechten Seite des Kur, zwischen ihm und der linken des obern Ksia. Er hat, wie die vorigen, von Georgianern bewohnte. den Türken gehörige Dörfer.

Der Distrikt Saziziano.

Ueber dein vorigen an der rechten Seite des Kur.

Er gleicht dein vorigen in allen und hat einige von Georginner[n] bewohnt.e, aber sehr Vielmehr wüste Dörfer und ist einer rerheerten Wüsteney sehr ähnlich.

Ich will vom Kur, weil er hier entSpringt und der Hauptfluß Karteliens ist, bey dieser Gelegenheit das Allgemeinere anführen.

Alle Gewässer der Kartelischen Provinzen Kacheti, Kartell, Somchiti[9] gehören zum System des Kur der kaspischen See.

---

[1] Samzche, nicht – aufwärts, *G.*] Er heißt nicht Somskas. Dieser Distrikt liegt um den Ursprung des Kur im araratischen Vorgebürge. Zu demselben gehören vom Karali-Strom an: *P* გიულდენშტედტს არ აქვს აგრეთვე ნუმერაცია.

[2] und < *G.*

[3] alle Festungen < *G*, სამაგიეროდ, ამ ორივე პუნქტის სახელებს შემდეგ მოხატული აქვს კვადრატები, ციხის აღმნიშვნელი.

[4] Suram, *G.*] Suam, *P.*

[5] Borǧomi, *G.*] Borgoni, *P.* პალასთან ის მე-10 ნომრითაა..

[6] (Festung), ამის მაგივრად გიულდენშტედტს აქვს სიმაგრის აღმნიშვნელი კვადრატი დახატული.

[7] Achaldaba, Kimeriti – Türken, *G.*] und noch 14 Oerter, die iezo alle verwüstet und leer stehen und gleichsam die Scheidung zwischen der georgischen und türkischen Herrschaft machen, *P.*

[8] Darauf folgen – gelegen, *G.*] Hierauf folgen weiter hinauf an beiden Seiten des Kur bewohnte Oerter und Festungen, alle unter der Gouvernementsstadt Achalziche: 1. Akwei 2. Aspinso 3. Dschescherek 4. Kwabliani 5. Achalziche 6. Abartubani und 7. Pozo, *P.*

[9] Somchiti, *G.*] Semgiti, *P.*

დაბა (ციხე), ქიმერითი, ნემვი, კორტანეთი, ზანავი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთუბანი, პალა, ნუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრესციხე, ჭობიხევი. ყველა ეს სოფლები განადგურებულია და ამასთან ქმნიან საზღვარს საქართველოსა და თურქებს შორის. შემდეგ, მტკვრის ორივე მხარეზე, არიან თურქეთის ხელში მყოფი დასახლებული ციხეები: აწყური, ასპინძა, ჭეჭერექი, ქვაბლიანი, ახალციხე, აბასთუმანი და ფოცხოვი; ყველა ეს სამხარეო ქალაქები ეკუთვნიან] საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს და, როგორც ეს, ისინიც მდებარეობენ დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთით კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ მხრიდან მომდინარე მტკვარზე[1].

მ ხ ა რ ე ს ა თ ა რ ხ ნ ო

[მდებარეობს] მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მასა და ქციას ზედა წელის მარცხენა მხარეს შორის. მასაც ეკუთვნის ქართველებით დასახლებული, მაგრამ თურქეთის მფლობელობაში მოქცეული სოფლები.

მ ხ ა რ ე ს ა ც ი ც ი ა ნ ო

სათარხნოს ზემოთ და მტკვრის მარჯვენა მხარეს [მდებარეობს]. ის ძალიან ჰგავს სათარხნოს ყველაფერში და აქვს ქართველებით დასახლებული სოფლები, უმთავრესად კი გაპარტახებული სოფლები და ძალიან წააგავს განადგურებულ უდაბნო ადგილებს.

X

მე დავიწყებ ცნობების მოცემას მტკვრიდან, რადგან ის აქ გამოდის და არის ქართლის მთავარი მდინარე.

ქართული პროვინციების – კახეთის, ქართლის, სომხითის – ყველა მდინარეები ეკუთვნის კასპიის ზღვაში ჩამავალ მტკვრის სისტემას.

ეს არის კიროსი ძველი გეოგრაფებისა. ქართველები ეძახიან მას „კურ“-ს, ასევე „კურა“-ს და განსაკუთრებით მის ზედა ნაწილს – „მ ტ კ ვ ა რ“-ს.

---

1 ახალდაბა – მტკვარზე, გ ი უ ლ.] და კიდევ 14 პუნქტი, რომლებიც ახლა დანგრეული და ცარიელები დგანან და ამასთან შეადგენენ ქართული და თურქული სამფლობელოების საზღვარს. აქედან, შემდეგ ზევით, მტკვრის ორივე მხარეზე არიან დასახლებული პუნქტები და ციხეები; ყველა ემორჩილებიან საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს: 1. აკვეი 2. ასპინძო 3. ჯეშერეკი 4. ქვაბლიანი 5. ახალციხე 6. აბართუბანი და 7. პოცო, პ ა ლ.

Es ist der C y r u s der alten Geographie. Die Georgianer nennen ihn Kur, auch wohl Kura und besonders seinen obern Theil Mtkwari. Er entspringt am araratischen Vorgebürge in der Nähe. der Bäche des Tscharuk des Schwarzen Meeres, der die alte Grünze von Georgien machte und hat also seinen ganzen Lauf in Georgien nach seiner alten völligen Ausdehnung. Gegenwärtig aber fließt er vom Ursprünge in seiner ganzen nordöstlichen Richtung, bis unter Achaldabo und _Borgomi, in dem den Türken unterwori'enen und von Georgien abgerissenen Ober-Kartweli.

Unter Achaldabo am rechten oder über Surain am linken Ufer wendet sich der Kur in der Thalebene zwischen dem südlichen kaukasischen und nordlichen araratischen Vorgebürge in 0. und denn unter dem Aragi in OSO. und stellenweise in SO. bis zum Aras oder Arasi, wo er in dieser Richtung auf Gebürge, die das jezige Georgien an den persischen Freystaaten Schirwan begrünzen, tritt, die ihn denn zu einem südlichen Lauf zwingen, in welcher Richtung er, ausser oder unter Georgien, bey Salian mit mehreren Mündungsarmen in die Westseite der kaspischen See fällt. Aber die Lage und Richtung dieses Hauptflusses zeigt die Karte und was ich von seinem sanften Lauf ohne alle Fälle, seichten Stellen, trüben Wasser, Fischen, Ufern – da wo ich ihn hatte angemerkt, ist im Tagebuch angeführt. Hier will ich nur seine Zuflüsse beyder Seiten mit denen an denselben und am Kur selbst liegenden georgischen Distrikte und Oertern anführen und dem Flüsse von unten hinauf folgen, theils weil ich so reiste und denn auch weil mich dieses an die imeretischen Gränzen bringt. wo ich am Rion hinab u. f. ebenfalls von N0. in W. bis Mingrelien vorrückte (*P*: fortrückte).

Alle Kurflüsse haben wegen des Gebürges ihren Lauf in tiefen, theils breiten. theils engen, steilen oder sanften Klüften, die theils fruchtbare Felder enthalten. theils überschwemmt werden, daher Viele Uferürter in den Klüften, doch mehrere an und auf dem hohen Ufer stehen.

Der A r a s, der in der Nähe des Ursprungs des Kur und des Tscharuk des schwarzen Meers im araratischen Gebürge entspringt und theils in und an diesem Gebürge und neben allen georgisehen Gränzen hinfließt, weicht an Größe dem Kur nicht, in dessen rechte Seite er, wo er aus dem Gebürge kommt, fallt. Er ist jezt ganz ausser' georgischem Gebiete, unbewohnt und von mir nicht gesehen.

Der A l a s a n entspringt in südlichen kaukasischen Schiefer-Gebürge und fließt durch die georgische Provinz Kacheti oben am Kalkgebürge; denn durch das Thal zwischen diesem und dem Vorgebürge, im Vorgebürge selbst in SSW., und fällt im südlichen Theil des Vorgebürges über dem Aras in die linke des Kur. Seine vorzüglichsten Zuflüsse sind von oben hinab der Ilto, Kistaurh Orwili, Pscha. Chadascheri, Turdi, Stori und l'elawi Er und seine Flüßchen sind von Georgiern und an der Ostseite auch von Lesgiern ziemlich bewohnt.

ის სათავეს იღებს არარატის მთიანეთში, შავი ზღვის შენაკად ჭოროხის სათავეების ახლოს, რომელიც წარმოადგენდა საქართველოს ძველ საზღვარს, და მთელი დინება აქვს საქართველოზე, მისი ძველი სრული განზომილებით. ამჟამად ის მიედინება (სათავიდან) ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით თურქეთის მიერ დამორჩილებულ და საქართველოსგან მოწყვეტილ ზემო ქართლში ახალდაბა-ბორჯომამდე.

ახალდაბის ქვევით მარჯვნივ, ანდა სურამს ზევით – მარცხენა ნაპირზე მტკვარი უხვევს აღმოსავლეთით დაბლობზე, რომელიც მოთავსებულია კავკასიონის სამხრეთ კალთებსა და არარატის მთიანეთის ჩრდილო კალთებს შორის, და არაგვს ქვემოთ [მიედინება] აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ადგილ-ადგილ სამხრეთ-აღმოსავლეთით არაქსამდე, სადაც ის ამ მიმართულებით ხვდება მთისწინეთს, რომელიც ახლანდელ საქართველოს საზღვრავს სპარსული თავისუფალი სახელმწიფოსაგან, შირვანიდან, და რომელიც მას აბრუნებს სამხრეთის მიმართულებით, საითკენაც ის, საქართველოს გარეთ, ანუ ქვევით – სალიანთან, რამდენიმე ტოტით ჩადის დასავლეთიდან კასპიის ზღვაში. ამ მთავარი მდინარის მდებარეობა და მიმართულება ნაჩვენებია რუკაზე და, რაც მე შევნიშნე მისი წყნარი დინების – წყალვარდნილების გარეშე, თხელი ადგილების, მღვრიე წყლის, თევზების, ნაპირების შესახებ, სადაც და რაც კი შენიშნული მაქვს, – შეტანილია დღიურში. ახლა მე ვიტყვი მხოლოდ მისი ორივე მხრის შენაკადების შესახებ, მათზე და მტკვარზე მდებარე მხარეების შესახებ; ამასთან, ავყვები მდინარეს ქვევიდან ზევით, რადგან, ჯერ ერთი, ასე ვმოგზაურობდი, მეორეც, ამ გზას მივყავარ იმერეთის საზღვრებთან, სადაც მე რიონს დაყოლებით და შემდეგ ასევე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ სამეგრელომდე მივედი.

მტკვრის ყველა შენაკადს, ადგილის მთაგორიანობის გამო, დინება აქვთ ღრმა, ხან განიერ, ხან ვიწრო, ციცაბო, ან დამრეც ხეობებში, რომლებიც ზოგჯერ შეიცავენ ნაყოფიერ ველებს, ზოგჯერ დიდდებიან და ნაპირიდან გადმოდიან, ამიტომ ბევრი სანაპირო სოფლები ხეობებში მაღალ ნაპირებზე დგანან.

ა რ ა ქ ს ი, რომელიც იწყება არარატის მთიანეთში, მტკვრისა და ჭოროხის სათავეების ახლოს, მიედინება ამ მთიანეთზე და საქართველოს მთელი საზღვრის მეზობლად. თავისი სიდიდით მტკვარს არ ჩამოუვარდება და ერთვის მას მარჯვენა მხრიდან, იქ, სადაც ის მთიანეთიდან გამოდის. ახლა ის მთლიანად ქართული მხარეების გარეთ მიედინება, [ადგილები] დაუსახლებელია და მე არ მინახავს.

ა ლ ა ზ ა ნ ი გამოდის კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ კალთებიდან და მიედინება ქართულ პროვინცია კახეთში, კირიან მთებში; შემდეგ დაბლობზე, მას და მთისწინეთს შორის, სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთისკენ და არაქსის ზემოთ ჩადის მტკვარში მარცხენა მხრიდან. მისი მთავარი შენაკადები ზევითკენ არიან – ილტო, ქისტაური, ორვილი, ფშა, ხოდაშენი, თურდო, სტორი და თელავი. ის და მისი შენაკადები დასახლებულია ქართველებით; ხოლო აღმოსავლეთისკენ კი აგრეთვე საკმაოდაა ლეკებით.

Der J ö r fließt dem Alasan westlich in keinem großen Abstande parallel und gleicht ihm an Ursprung. Lauf, Mündung völlig, nur nimmt er wenige Zuflüsse auf, und ist, ob er gleich ganz in Kacheti fließt, wenig bewohnt.

Der A eh i s t a f a der linken. ein Flüßchen des araratischen Vorgebürgs in Somchiti, welches im NO. lauft und in die rechte des Kur fällt.

Der K s i a oder N a c h ä t i r entspringt im südlichen kaukasischen Vorgebürge und fällt in OSO. Läuft über dem Achistafa in die rechte Seite des Kur, zu dessen größern Flüßen er gehört. Er nimmt unten das Flüßchen T e b e t e an der rechten Seite, welches am araratischen Vorgebürge entspringt und in Somchiti lüuft. Höher erhält er auch an der rechten den großen Fluß M a s c h e w e r e, der den Dambnlatiskem Kasaret, Poladauri und mehr Bäche aufnimmt aber wenig Anwohner hat. Der Ksia und seine. Bäche haben ihren Lauf in Kliiften des araratisehen Vorgebürgs, welches viele Kupfer- und Eisenerzanbrüche hat.

Der A r a g i entspringt, dem Jör ähnlich. am hohem Gebürge und fließt südlich zum Kur„den er über Teflis erreicht. Sein ganzer Lauf ist im Mittel-Kartweli (Tschin[a] Kartweli). Seine stärksten Bäche sind Gudamakari, Pschawi, Nareskewi. An ihm sind oben oßetisch – georgische, unten georgische Distrikte.

Seine Gegend ist. wie des ganzen Kachetiens und Innern- oder Mittlern-Karteli, meist die hohen mehr oder weniger oft'nen oder bewaldeten Flächen des Kalkgebürgs, die Klüfte seines und seiner Zuflüsse und die niedrige Kurfläche.

Der K s a n i oder Xani ist größer, als der Aragi, übrigens ihm aber in allen völlig gleich. Er und seine Bäche haben oben ebenfalls kartelisch-ossetisehe und weiter hinab kartelische Distrikte.

Der L e c h u r a fließt dem Ksanh so wie dieser dem Aragi. vom Haupt. gebürge westlich, parallel in S. zurlinken des Kur. Er gleicht dem Ksani bis auf die geringere Größe in allen.

Der L i a c h w i besteht aus 2 ziemlichen dem ostlichen kleinen (Batara Liachwi) und den westlichen großen (Dido Liachwi), die beide im Schiefergebürge in der Nähe des Aredou des Terek und des Ksani des Kur entspringen und sich mit parallelen südlichen Lauf über ihren Einfall in die Linke des Kur vereinigen. Ihre Gegend und sie selbst gleichen den vorigen in allen, eben so sind auch sie und ihre Bäche oben mit oßetischen, unten mit kartelischen Distrikten umgeben. Die stärksten ZufliISSe des Batara Liaehwi sind von oben hinab: der 'i‘schambiani und Potnisi. Des Didi Liachwi: der Birtoaul, Keliel, Dschomaeh und Paza. Unter der Vereinigung nimt der Liaehwi den Medguda an der linken auf.

Das Flüßchen P r o n e oder Prona entspringt nur im Kalkgebürge und fließt dem Liachwi westlich parallel, zur linken des Kur. Au ihm standen jezo 6 zerstörte und 4 bewohnte kartelisehe, theils mit Mauern versehene Dörfer.

ი ო რ ი მიედინება ალაზნის დასავლეთით, არც ისე შორს, პარალელურად და მთლად მას ჰგავს სათავეში, დინებაში, შესართავში; მხოლოდ იერთებს ნაკლებ შენაკადებს და, რადგან ის მთლიანად კახეთში მიედინება, ნაკლებ დასახლებულია.

ა ხ ს ტ ა ფ ა, მარცხენა შენაკადია (?)]; არარატის მთიანეთიდან სომხითში მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მტკვარში მარჯვნიდან ჩადის.

ქ ც ი ა ანუ ნ ა ხ ა ტ ი რ ი[1] სათავეს იღებს სამხრეთ კავკასიის მთებში და მიედინება აღმოსავლეთით – სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ახსტაფის ზევით ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან და განეკუთვნება მის უდიდეს შენაკადებს. ქვემოთ ის მარჯვნიდან იერთებს მდ. დ ე ბ ე დ ა ს, რომელიც იწყება არარატის მთისწინეთში და მიედინება სომხითში. უფრო ზევით ის მარჯვნიდან აგრეთვე იღებს დიდ მდინარეს მ ა შ ა ვ ე რ ა ს, რომელიც თვით იერთებს დამბულატის ხევს, კაზარეთს, ფოლადაურს და ბევრ წყლებს, მაგრამ მცირედაა დასახლებული. ქცია და მისი შენაკადები მიედინებიან არარატის მთიანეთის ხეობებში, სადაც მოიპოვება სპილენძისა და რკინის ბევრი საბადოები.

ა რა გ ვ ი, იორის მსგავსად, მაღალ მთებში იწყება და მიედინება სამხრეთით მტკვრისკენ, რომელსაც თბილისის ზემოთ აღწევს. მთელი მისი დინება არის შიდა ქართლში; მისი ყველაზე დიდი შენაკადებია – გუდამაყარი, ფშავი, ნარეკვავი. მასზე ზემოთ არიან ოსურ-ქართული, ქვემოთ – ქართული მხარეები.

ქ ს ა ნ ი არაგვზე დიდია, მაგრამ სხვა ყველაფერში მისი მსგავსია; მასზე და მის შენაკადებზე ზემოთ არიან ქართულ-ოსური ქვევით – ქართული მხარეები.

ლ ე ხ უ რ ა მიედინება ქსანისაგან, როგორც ეს უკანასკნელი არაგვისგან მთავარი ქედის დასავლეთით, ქსნის პარალელურად, მტკვრის მარცხენა ნაპირისაკენ. გარდა შედარებით პატარა სიგრძისა, ყველაფერში ჰგავს ქსანს.

ლ ი ა ხ ვ ი შედგება ორი მოზრდილი მდინარისაგან – აღმოსავლეთის პატარა (პატარა ლიახვი) და დასავლეთის დიდი (დიდი ლიახვი) მდინარეებისაგან. ორივენი სათავეს იღებენ ფიქალიან მთებში, თერგის შენაკად არედონის და მტკვრის შენაკად ქსნის სათავეებთან ახლოს და, მიედინებიან რა პარალელურად სამხრეთისაკენ, მტკვართან მარცხენა მხრიდან შერთვის ადგილიდან ახლოს ერთდებიან. მათი მიდამოები და თვითაც ყველაფერში ჰგვანან ამის წინ აღწერილ მდინარეებს. ასევე მათზეც და მათ შენაკადებზეც მდებარეობენ ზევით ოსური, ქვევით – ქართული მხარეები. პატარა ლიახვის შენაკადებია ზევიდან ქვევით: შამბიანი და პოტნისი[2] (?); დიდი ლიახვისა: ბირტოაული (?), კელიელი (?), ჯომახი და ფაწა. მას შემდეგ რაც ერთდებიან, ლიახვი მარცხნიდან იღებს მეჯუდას.

პატარა მდინარე ფ რ ო ნე, ანუ ფ რ ო ნა, იწყება მხოლოდ კირიან მთებში და მიედინება ლიახვის პარალელურად და მის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე. ამჟამად მასზე დგანან 6 დანგრეული და 4 დასახლებული ქართული, ნაწილობრივ კედლებით გამაგრებული სოფლები.

---

[1] Nachätir ნახეტირი – ეს უნდა იყოს „ნ ა ხ ი დ უ რ ი“.

[2] შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა გვ. 70; ფ ო ტ რ ი ს ი ს-ჴევი.

Das Flüßchen S u r a m u l a entspringt auch im lialkgebiirge und fließt der linken des Kur parallel bis es unten, durch eine südliche Richtung, in den Kur fällt. An und um den Suramula liegt der kartelische Distrikt Sazeretlo.

DER KARTELISCHE ODER. KARTULISCHE STAAT

Die folgenden Provinzen Ober- und Mittel-Karten, Kacheti und Somchiti haben gegenwärtig an dem Zaar Herakhus (G. Mepe Erakli) einen gemeinschaftlichen unabhängigen Oberherrn oder Souverain. Seiner Familie ist schon vorher gedacht; hier nur etwas von der Verfaßnng dieses, der Größe und Güte der Länder nach nicht unbeträchtlichen, der Bevölkerung, der Kultur, Einrichtung und Verwaltung nach aber jezo nur sehr ohnmächtigen Staates, der sich der verwüstenden Plakereyen theils unbedeutender Nachbaren nicht zu erwehren vermag, seine Bergwerke nicht gehörig zu bauen wagt, keine Schulen, keine Kultur, Künste oder gemeine lndustrie befördert, dem fremder und besonders rußischer Schuz zur Aufnahme, fast zur ‚Erhaltung der Existenz nothwendig ist.

Der kartulische Zaar ist indessen, wie die übrigen georgischen Beherrscher, wenig oder nicht eingeschränkter Herr über Geseze, Leben, Tod und Vermögen seiner Unterthanen, doch ist ihm vor allen die Freundschaft, der mächtigen seiner Fürsten nöthig, ohne welche sein Siz leicht wankt, besonders wenn diese die Partey der Pforte nehmen. Seine Fürsten nicht nur, sondern auch seine gemeinen Unterthanen, zeigen in ihrem Betragen nichts von dem Aengstlichen, welches seine Macht über sie veranlaßen könte. Er mißbraucht aber auch seine Macht, schwere Kontributiunen und viele Kriegszüge ausgenommen, die beyde oft unvermeidlich sind, nicht leicht. Die leztern gewöhnen das Volk an den ungezwungenen Umgang mit ihrem Herrscher(n).

Der Titul des Zaaren ist Mepe Kartulißi, Kacheti d. i. Zaar oder König von Karteli und Kacheti, der Zaarin: Dedopali und der Prinzen oder Söhne Zarewitsch. Ausser dem Titul Mepe wird der kartulische, so wie die übrigen Beherrscher, auch Kemsie welches dem rußischen Gossudar gleich; Gebietender Herr! bedeutet genannt.

D i e S t ä n d e d e s L a n d e s s i n d:

Fürsten, G. Schili, Schilli, auch Schwili und Tauati, und Adel G. Asnauri.

Die Fürsten stehen zwar in Absicht der Gesezo und liriegsziige unter dem Zaar, führen vor ihm Prozeße u. s. w., contribuiren ihm aber nicht. Einige führen den Titul Eristav d. i. Völkeroberhaupt oder auch unabhängiger, von gewißen Distrikten erblich; z. B. Ksuis Erist‚aw, Aragi Eristaw u. s. f.

Die Edelleute (Asnauri) sind dem Zaaren nicht nur sondern in den

პატარა მდინარე ს უ რ ა მ უ ლ ა იწყება კირიან მთებში და მტკვრის მარცხენა ნაპირის პარალელურად მიედინება სამხრეთის მიმართულებით და ჩადის მტკვარში. მასზე და მის გარშემო არის ქართული მხარე საწერეთლო.

ქართლის სამეფო

ზემო და შუა ქართლს, კახეთს და სომხითს ამჟამად ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო დამოუკიდებელი მბრძანებელი ან სუვერენი. მის ოჯახზე უკვე ზემოთ ვილაპარაკეთ. ახლა მოკლედ [ვილაპარაკებთ] სიდიდითა და მიწის ხარისხით არც თუ ისე უმნიშვნელო, მოსახლეობის, კულტურის და მართვა-გამგეობის მხრივ ამჟამად უკიდურესად სუსტი სახელმწიფოს წყობილებაზე. ამ სახელმწიფოს არ ძალუძს თავი დაიცვას ნაწილობრივ უმნიშვნელო მეზობლების გამანადგურებელი თავდასხმებისაგან. ეს სახელმწიფო ვერ ახერხებს განავითაროს, როგორც საჭიროა, თავისი სამთამადნო საქმე, ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების ანდა მრეწველობის საერთო განვითარებას; უცხო, და განსაკუთრებით რუსეთის მფარველობა გახდა აუცილებელი მისი არსებობის შენარჩუნებისათვის.

ამასთანავე ქართლის მეფე, როგორც საქართველოს სხვა მბრძანებლები, არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები) – დაიჭერენ პორტის (თურქეთის – გ. გ.) მხარს. მაგრამ, არა მარტო თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალა-უფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს, რომლებიც (ორივე) ხშირად გარდუვალია. ეს უკანასკნელი აჩვევს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას.

მეფის ტიტული არის „მეფე ქართლისი, კახეთი“, ე. ი. მეფე ანუ ხელმწიფე ქართლისა და კახეთისა; [ტიტული] მეფის მეუღლისა [არის] – „დედოფალი“, ხოლო პრინცებისა, ანუ მეფის ვაჟებისა, – „ცარევიჩ“. ტიტულ „მეფე“-ს გარდა ქართლის მბრძანებელს, ისე როგორც სხვა მბრძანებლებს, აგრეთვე „ხელმწიფე (Kemsie) ეწოდებათ, რაც უდრის რუსულ „გოსუდარ“-ს, „მბრძანებელ ბატონს“.

ქ ვ ე ყ ნ ი ს გ ა ბ ა ტ ო ნ ე ბ უ ლ ი ფ ე ნ ე ბ ი ა რ ი ა ნ

თავადები, ქართულად „შილი“, „შილლი“, აგრეთვე „შვილი“ და „ტაუატი“ (თავადი) და „აზნაური“[1].

თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩილებიან მეფეს, მის წინაშე (?)[2] აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ გადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულს რაც ნიშნავს ხალხის მთავარს ან დამოუკიდებელს, და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ. (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“).

---

[1] რაც შეეხება სიტყვებს: Schili, Schilli, Schwili ესენი შეცდომით გაუბია გიულდენშტედტს, როგორც თავადობის აღმნიშვნელი ტერმინები, და ამიტომაცაა, რომ როგორც ქვე-

Gebieten der Fürsten auch diesen unterthan und wollen wenig sagen, doch sind einige durch Reichtum im Ansehen.

F ü r s t e n (T a u a t i) K a c h e t i e n s.

1. Die Familie Tcholaka Schili, in Markopi.
2. Tschekäsi Schili, in Wedschin.
3. Endronika Schili oder Schili.
4. Tuschi Schili in Achmeta.
5. Tamiti Schili.
6. Nadari Schili in Sabueti.
7. Maka Schili in Ruispuiri.
8. Tschoka Schili auch in Achmeta.
9. Kortschi Basehiani Schwilli in Telawi.
10. Tscholakiani Schwili in Matani.

F ü r s t l i c h e F a m i l i e n d e r P r o v i n z K a r t u e l i[1]

11. Aragis Eristawiani am Aragi.
12. Ksnis Eristaviani am Ksani.
13. Muchran Batoni oder richtiger Bagrationi, aus welcher die karte lische und imeretische zaarische Familie ist.
14. Amilachoari in Tschala.
15. Avali Schili in Breti.
16. Chitribagis Schili.
17. Matschabali am Dido Liachwi.
18. Palawandiomi Schwilli.
19. Taktaki Schwilli in Krzinwal.
20. Zizi Schili oder Ziziani Schwilli.
21. Tarchuan Schili.
22. Dschawacha Schili.
23. Kaplana Schili in Somchiti.
24. Barata Schili oder Baratiani Schili im Somchita.
25. Solaga Schili in Somchita.
26. Ameretschili.
27. Abaschitse.
28. David Schili.
29. Orbeli Schilli.
30. Gaurari Schwilli in Saguram.
31. Chimsia Schilli in Balatschaurt.

Alle Fürsten von Nr. 11 bis und mit; Nr. 19 haben ihre Kreise und Dörfer von der linken oder nördlichen. und die von Nr. 20 – 21 an der rechten oder südlichen Seite des Kur.

---

[1] თავადთა ნომრებით დალაგება პალასს არეული აქვს. ჩვენ ისინი რიგზე დავაწყვეთ.

აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთ მათგანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს.

კახეთის თავადები:

1. ჩოლოყაშვილის გვარეულობა, მარტყოფში.
2. ჩერქეზიშვილი, ვეჯინში.
3. ანდრონიკაშვილი.
4. თუშიშვილი, ახმეტაში.
5. ტამიტიშვილი. (?)
6. ნადარიშვილი, საბუეთში.
7. მაყაშვილი, რუისპირში.
8. ჩოკა შვილი (?) აგრეთვე ახმეტაში.
9. ყორჩიბაშიანიშვილი, თელავში.
10. ჩოლაყიანიშვილი, მატანში.

ქართლის თავადთა გვარები:

11. არაგვის ერისთავი(ანი), არაგვზე.
12. ქსნის ერისთავი(ანი), ქსანზე.

ქართლისა და იმერეთის მეფეების გვარები არიან.

14. ამილახვარი, ჭალაში.
15. ავალიშვილი, ბრეთში.
16. ხიდირბეგიშვილი.
17. მაჩაბელი, დიდ ლიახვზე.
18. ფალავანდიშვილი.
19. თაქთაქიშვილი, ქრცხინვალში.
20. ციციშვილი ანდა ციციანიშვილი.
21. თარხნიშვილი.
22. ჯავახიშვილი.
23. ყაფლანიშვილი, სომხითში.
24. ბარათაშვილი ან ბარათიანიშვილი, სომხითში.
25. სოლაღაშვილი, სომხითში. 26. ამირეჯიბი.
27. აბაშიძე. 28. დავითაშვილი. 29. ორბელიშვილი. 30 გურამიშვილი, საგურამოში 31. ხიმშიაშვილი, ბულაჩაურში.

თავადებს № 11-დან № 19-ის ჩათვლით თავიანთი სამფლობელოები და სოფლები აქვთ მტკვრის მარცხნივ ან ჩრდილოეთით, ხოლო თავადებს № 20 – 21-დან – მტკვრის მარჯვნივ ან სამხრეთით.

ვით დავინახავთ, ყველა თავადის გვარში, სადაც „შვილი“ შედის, მეტწილად ეს „შვილი“ გამოყოფილია ცალკე და დიდი ასოთია აღნიშნული. მას ჰგონია, რომ მაგ.: ციციშვილი ნიშნავს – „თავად ციცის“, ჯავახიშვილი – „თავადა ჯავახის“, ბარათაშვილი – „თავად ბარათას“ და ა. შ. ეს ალბათ იმიტომ მოხდა, რომ მას გარშემო ხშირად ესმოდა თავადთა გვარები, რომელთა უმეტესობაც „შვილზე“ თავდება (გ. გ.). [2] ეს ადგილი შეიძლება გაგებულ იქნას შემდეგნაირადაც, რომ თავადები მეფის ჩაურევლად, სანამ მეფემდე მივა საქმე, მანამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს (გ. გ.).

Das Volk ist ohne Ausnahme der Nation oder des Glaubens vom Bauernstande und leibeigen Bürgerstand giebt es gar nicht. Es hat eigentlich kein Eigentum, muß geben und thun was die Herrschaften fordern, sich selbst versezen, verkaufen, verschenken und mit Sich nach Willkühr handeln lassen, doch ist diese Behandlung nicht hart.

Die gangbarsten Gewerbe in Karteli und ganz Georgien sind ländlicher Weinbau, Obstbau, Feldbau, Bnumwollpflanzungen, und eine geringe Viehzucht, auch an sehr vielen Orten einiger Seidenbau. Alle diese Gewerbe werden in geringer Maas und mit wenig Thätigkeit, nur so, weil es eigene Bedürfnisse und Steuern erfordern, betrieben.

In Teflis und wenig andern Orten sind einige kleine, schlechte und in jeden Betracht unbedeutende Fabriken. Auch die gemeinsten Handwerke werden unvollkommen und unzureichend betrieben. Der H2ndel, den vorzüglich Armenier betrieben, ist für Ein- und Ausfuhr völlig unbedeutend.

Der Zaar hat auch einigen Bergbau mit Schmelzanstalten, auf Eisen, Kupfer, Bley und Silber im Umgangs, der Betrieb ist aber so geringe und das Verfahren so mangelhaft, daß alles keine Anzeige verdient, ob sich gleich in diesem Gewerbe durch gehörige Maasregeln viel machen und gewinnen ließe.

Die Beamten des Karduelischen Zaars.

Jeder Unterthan männlichen Geschlechts, nur die Juden ausgenommen, ist Soldat und muß sich auf den ersten Befehl, wohin er soll, unverzüglich und gekleidet, bewafnet und beritten stellen, dabey die Vorsteher der Kreise und Edelleute die Anführer sind. B'ey einem Aufgeboth aber bestimmt der Zaar die Zahl derer, die erscheinen sollen, damit auf den Dörfern Einfälle abgehalten und die Kontribuzionen entrichtet werden können. Eben so bringen oder schicken die Fürsten eine gewisse Zahl Hülfstruppen, die meistens von ihren Söhnen angeführt werden. Alle Truppen mit ihren Anführern stehen denn unter einem oder mehr Kriegsofficianten, die einem General gleichen und Saltuchseßi genannt werden. Es sind fürstliche, bleibende Aemter; z. B:

Karteli S a l t u c h s e ß i, General der Provinz Kartuli.

Kacheti S a l t u c h s e ß i, General der Provinz Kacheti. Jeder bekommt von der gemeinen Bauern oder Unterthanen den Zehenten.

N a s i s, Siegelbewahrer. Deren sind zwey. Jeder bekommt von den Einkünften den Zwanzigsten.

E s k a g o b a s c h, Kammerberr, deren der Zaar und die Zaarin einen hat.

D i w a n b e k, Oberster Richter. Im kartelischen. Staat sind 4 Diwanbeki.

მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა გლეხობას. ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის. ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიცლება გლეხის დაგირავება, გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი.

მეურნეობის ყველაზე გავრცელებული დარგები ქართლში და მთელ საქართველოში არის – მევენახეობა, მებაღეობა, მემინდვრეობა, მებამბეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მეაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად.

თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა. ასევე წვრილი (gemeinsten) ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი. ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ.

მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დამუშავების წესი ისე არადამაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება.

ქ ა რ თ ლ ი ს მ ე ფ ი ს მ ო ხ ე ლ ე ე ბ ი.

ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დაძახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები. მაგრამ ასეთი გაწვევისას მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან მტრის თავდასხმებისაგან და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა. თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან.

არის თავადთა [შემდეგი] მუდმივი თანამდებობანი, მაგ.:

ქართლის ს ა ხ ლ თ ხ უ ც ე ს ი, ქართლის პროვინციის გენერალი.

კახეთის ს ა ხ ლ თ ხ უ ც ე ს ი, კახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამათგანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს მეათედ ნაწილს.

ნ ა ზ ი რ ი – ბეჭდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ე შ ი კ ა ღ ა ბ ა შ ი – კამერჰერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს.

მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი – უმაღლისი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

Sechs Sekretairs.

E r i s t a w auch Eristawi, d. i. Vцlkerhaupt auch Unabhдngiger. Er ist Gouverneur ьber einen ansehnlichen oder mehrere kleinere Distrikte, so hat man z. B. Xnis oder Ksnis Eristaw, Aragis Eristaw. Nicht alle haben Erista, die mehresten nur einen Maurow.

M a u r o w, Gouverneur oder Amtmann eines Kreises, der besonders die Steuerhebung besorgt, z. B. Steuer-Direktor von Kisichi, Aragi Mauros u. s. f. Der Maurow erhдlt den Zehnten seiner Einhebimg der beständigen Steuern.

X y r i, ein Exekutor, der dem Maurow die Steuern eintreibt.

K a s b e k, der Dorfrichter oder Vorgesezte eines groЯen oder kleinern Dorfs oder Ortes.

M a i t a r, Kammerdiener des Zaaren.

K a b i t s c h b a s c h, Aufseher der Bedienten der Zaarin (Daedopali).

K o r o b a s c h J e s s a u l, Aufseher und Befehlshaber der Kammerherrn (Eskagobasch).

J a r e s c h e b i, Aufseher der Teppiche und alles Tafelgeräthes.

P e s a r e u l i, der Küchenmeister.

K u l u c h t s c h i, der Mundschenk.

M e s c h a r b a ti, der Tee- und Kaffeesch enk.

K o l i w a n C h o r t s c h i, der Tobacksbewahrer.

B a s c h m a C h o r t s c h i, der Schuhbewahrer.

M i l a c h o a r i der Stallmeister.

M e d s c h e n i b e, Stall- und Reitknechte.

M o l a r e d c h a t s e B i, der Schazmeister.

B a s I e r i, der Jägermeister.

N e ri k i p e, Tafelmarschall.

Geseze und Rechtspflege.

Jeder der vier Staaten hat Geseze von vorigen allgemeinen und besondern Regenten, die sich sehr angehдuft haben. Sie sind aber theils sonderbar, theils widersprechend; theils ist der regierende Fürst Despot und sein Wille Gesez; theils unterwerfen sich die Fьrsten weder altern Gesezen noch neuern Entscheidungen, so daЯ in allen vier Staaten die Rechtsgelehrsamkeit und Rechtspflege wohl nicht leicht unvollkommenen unbilliger und partheyischer oder schlafenden und theils auch härter seyn kann, als in ganz Georgien.

Nach ihrem Erbtheilgesez erben die Sцhne alles, und wo die fehlen, erben die мдnnlichen Verwandten, und wenn auch die nicht da sind, so erbt der Zaar oder Landesherr. In allen Erbsohaften gehen Wittwen und Tцchter leer aus.

Die Urtheilssprьche erfolgen ьbrigens meist zur Stunde und oft vor

ექვსი მდივანი.

ერისთავი – ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი ერთი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი. ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მოურავი – გუბერნატორი ანდა მოხელე რომელიმე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეათედს.

გზირი – ეკზეკუტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი (ყაზბეგი – გ. გ.) – სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მეითარი – მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური – გ. გ.).

ყაფიჩბაში – დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყორიასაულბაში – კამერჰერთა (ეშიკაღაბაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფარეშები – ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მზარეული – სამზარეულოს უფროსი.

ყულუხჩი – მეღვინეთუხუცესი (der Mundschenk).

მეშარბათე – ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყალიონყორჩი – თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბაშმაყორჩი – ფეხსაცმლის შემნახველი (დამცველი).

ამილახვარი – საჯინიბოს უფროსი.

მეჯინიბე – (Stall- und Reitknechte).

მოლარეთუხუცესი – განძის, სალაროს უფროსი.

ბაზიერი – მონადირეთა უფროსი.

მერიქიფე (Nerikipe) – მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall – მეტაბლე – გ. გ.).

კანონები და სამართლის წარმოება

თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც (კანონები – გ. გ.) ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelehrsamkeit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟიშვილებს, ხოლო, როცა ისინი არ არსებობენ, – მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან, – მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს მეფე, ამ მემამულე. ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვა-

aller Untersuchung. Eben so ьbereilt erfolgt auch die Vollstreckung der Urtheile, so oft die Klienten ausser Stande sich zu widersezen sind.

Die Einkünfte des karduelischen Zaars.

Die vorzüglichste Hebung besteht in dem Tribut der Unterthanen seiner eigenen Oerter, der in dein fünften des jдhrlichen Ertrags ihres Wein- Feld- Garten-und Seidenbaues und aller ihrer Gewerbe, Pflanzungen, wie sie Namen haben, besteht.

Ausser dieser werden ordentliche Steuern, die zusammen der groBen nicht viel weichen und sie nach Umstдnden wohl auch ьbertreffen, ohne alle Schonung gehoben.

Dieses beurtheilen und betreiben die Maurows und unter ihnen die Kasbeke und Xyri.

Der Zoll betrдgt in Teflis und überall 10 von Hundert.

Salz wird aus Eriwan 2 Tagereise von der Grдnze gebracht und dem Zaarn das Batman für 10 Kop. geliefert; es wird aber zu 20 Kop. Wieder verkauft.

Die Fischer in Teflis geben fьr die Freyheit im Kur zu fischen jährlich 13 bis 1400 Rubl. und den dritten Theil des Fanges in Natura.

So schlecht die Berg- und Hьttenwerke auch verwaltet werden, bringen sie doch, da nichts an sie gewendet wird und die meiste Arbeit unent geltlich geschieht, dem Schaze etwas ein.

Viele Vergehungen werden mit Konfiscationen des Vermцgens bestraft, welches jдhrlich nicht wenig austrдgt.

Münzen des karduelischen Staates.[1]

Der Zaar liiЯt kupferne und silberne Landesmьnze schlagen, wozu ihm eigene Bergwerke die Metalle liefern. Ausser der Landesmьnze kursieren aber auch tьrkische, persische und ruBische Münzen.

1. Puli ist eine kupferne Scheidemьnze, theils rund, theils ekigt 2½ Drachmen schwer. Das Geprдge ist an einer Seite eine Wagschale zwischen welcher eine Weltkugel mit einem Kreuz, oben eine Krone und derselben zur linken ein Säbel und zur rechten ein Scepter. Auf der andern Seite ist mit arabischer Schrift der Prдgeort und die J ahrzahl angezeigt. Ihr Werth gleicht einem ruBischen Denuschka oder ½ Kopeken.

2. Tschauri eine Silbermьnze, an Werthe 10 georgische Puli oder 5 Kop. ruBisch und die 12 1/2 Grau wiegt. Auf einer Seite mit arabischen Buchstaben Geokerim auf der andern Sarbi Teflis, d. i. geschlagen'in Teflis

3. Usaituni eine Silbermünze 25 Gr. schwer vom Werthe 2 Tschauri oder 10 Kop. und vom Gepräge der vorigen.

4. Abasi oder Abas, eine Silbermьnze 50 Gr. schwer, 4 Tschauri

---

[1] გიულდენშტედტს დედანში ერთად აქვს მოცემული როგორც ქართლ-კახეთში, ისე იმერეთში გავრცელებული და ხმარებაში მყოფი ფულები. პალასმა კი იმერეთისა ქვემოთ, იმერეთთან მოათავსა. ჩვენც პალასის გეგმა ვარჩიეთ.

რი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ.

ქართლის მეფის შემოსავალი

უმთავრეს შემოსავალს (გამოსაღებს – Hebung) შეადგენენ გადასახადები რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან მეღვინეობის, მემინდვრეობის, მებაღეობის, მეაბრეშუმეობისა და მთელი თავისი მეურნეობის (და როგორც ისინი იქ იწოდებიან) წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად) იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში, კიდეც აღემატებიან მას.

გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრეფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები (თუ ყაზბეგები ? – გ. გ.). და გზირები.

ბაჟები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს.

მარილი შემოაქვთ ერევნიდან – საზღვრიდან ორი დღის სავალზეა – და მეფეს აძლევენ, ბათმანს 10 კაპიკად, ხოლო შემდეგ იყიდება 20 კაპიკად.

თბილისელი მეთევზეები, მტკვარში თევზის ჭერის უფლებისთვის, მეფეს ყოველწლიურად უხდიან ათას სამას, ან ათას ოთხას მანეთს, ხოლო ნატურით – დაჭერილი თევზის ერთ მესამედს.

საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად.

ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით, რაც წლიურად არც თუ ისე მცირე შემოსავალს იძლევა.

ქართლის სამეფოს ფულები.

მეფე აჭრევინებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს. საკუთრივ სახელმწიფო ფულებს გარდა, მოძრაობაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც.

1. ფ უ ლ ი არის სპილენძის ხურდა-ფული, ნაწილობრივ მრგვალი, ნაწილობრივ კუთხოვანი, 2 ½ დრაქმის სიმძიმის. ერთ მხარეს ამოკვეთილია სასწორი, რომლის [თეფშებს – გ. გ.] შორის არის მოთავსებული დედამიწის სფერო ჯვრით, ზემოთ – გვირგვინი და მის მარცხენა მხარეს ხმალი, მარჯვნივ კი – სკიპტრა. მეორე მხარეს არაბულად აწერია მოჭრის ადგილი და თარიღი. მისი ფასი უდრის რუსულ „დენუშკა“-ს ანუ ½ კაპიკს.

2. შ ა უ რ ი – ვერცხლის ფულია, უდრის 10 ქართულ ფულს, ან 5 რუსულ კაპიკს და იწონის 12 ½ გრანს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია „გეოკერინ“, მიორეზე „სარბი ტეფლის“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში.

3. უ ზ ა ლ თუ ნ ი – ვერცხლის ფულია, 25 გრანი სიმძიმის, უდრის 2 შაურს, ან 10 კაპიკს და მოჭრილია ისევე, როგორც ზემოთ მოხსენებული [მონეტები].

4. აბაზი – ვერცხლის ფულია, 50 გრანი წონით, უდრის 4 შაურს, ან 20 კაპიკს; აქვს არაბული წარწერა: „ალაჰანმუ ლილლოჰუ რაბბილ ალემინ“,

oder 20 Kop. an Werth mit der arabischen Inschrift: Alhamdu Lillohil rabbil alemin, d. i. der göttlichen Majestъt, die Welt schuf, und auf der andern Seite: Sarbi Teflis; 1183 Sena, d. i. geschlagen in Teflis, im Jahr (der Hegira) 1183 oder unserer Rechnung 1770. Diese ist die hдufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius. Ihr eigentlicher Werth gegen Kupfermünze ist nur 20 Kop., man erhдlt aber fьr einen Katharinenrubel 5 1/, Abas und fьr einen lilisabeth- oder Annenrubel 6 1/2 Abas.

5. Samy Abasebi, eine Silbermьnze 2 1/2 Drachmen schwer, vom Werthe 3 Abas oder 60 Kop. Die Inschrift wie auf dem Abasy (Nr. 4). Alle angeführten Silbermьnzen lдЯt der Zaar Heraklius von sehr guten, löthigen Silber schlagen.

6. Georgianische Tschanri oder 5 Kopekenstьhe von feinem Silber, unter der türkischen Regierung geschlagen; haben mit arabischen Buchstaben an einer Seite den Namenzug: Machmut Chan und auf der andern: Sarbi Teflis 1132 Sena d. i. Geprдgt in Teflis im Jahr (der Hegira 1143) oder unserm 1730.

7. Georgianische Usaltung oder 10 Kopekenstüker von feinem Silber, unter persischer Regierung geschlagen. An einer Seite eine persische unleserliche Inschrift, an der andern Sarbi Teflis, Sena 11.32. d. i. Geprägt in Teflis 1718.

8. Georgianische Abasy unter persischer Regierung, von feinem Silber, l Drachme und 14 Gran schwer, mit persischer Inschrift auf einer Seite: Lailala Illala Mahame Derra Sululal, A11 sun Ueli julah, d. i. AuBer den jezigen Gott kein Gott, Mahamed sein Prophet und All sein Bevollmächtigter. Auf der andern Seite: Serbi Teflis, Sena 1143 (1729). Das übrige ist unleserlich. Diese alten Abasy gelten l 1/2 neue und sind sehr selten.

P e r s i s c h e, in Georgien nur seltene M ü n z e n:

1. Von feinem Silber 2 1/2 Alias oder 50 Kop. 3 Drachmen und 6 Gran schwer, mit der persischen Inschrift an einer Seite: Hasti Sultan Bersalatin Dschihan Schahan Nadir Sahipkeran, d. i. Es ist der mächtigste Herr der Welt, des Kцnigs König, Nadir der Held. Auf der andern Seite: Sarbi Nadir Abad. Sena 1152, welches unsers 1739-stes ist.

2. Von sehr feinem Silber 52 Gran schwer, 1 1/2 Abas oder 30 Kop. mit der persischen Inschrift: Nadir Sultan und auf der andern Challa dallahu Mülkaha, Tebris, d. i. Von Gottes Gnade habe ich die Gewalt zu Tebris.

3. Ein halber Abas von feinem Silber mit der persischen Inschrift wie auf Nr. 8. und auf der andern Seite: Seke Berses Kerdinam Salianat Rader Schihan Tablehak Hasari Adalet Sani Sahi bkrak. Sarbe Eriwan Sena 1141. Das erste ist unverstдndlich, das lezte heiЯt: Geprдgt in Eriwan 1141 oder 1737.

---

[1] Lailala – Sulula, *G.*] Bailala Illaha Mahameden Kasulalla, *P.*

ე. ი. „ღვთაებრივი უდიდებულესობა, რომელმაც შექმნა სამყარო“, და მეორე მხარეს: „სარბი ტეფლის; 2183 სენა“, ე. ი. „მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1183 წელს“, ანუ ჩვენებურად 1770 წელს. ეს არის ყველაზე გავრცელებული და თითქმის ერთადერთი ფული ერეკლე მეფის სამფლობელოში. მისი ნამდვილი (საკუთარი) ფასი, სპილენძის ფულთან შედარებით, არის მხოლოდ 20 კაპიკი; ეკატერინეს მანეთში იღებენ 5 ½ აბაზს, ხოლო ელისაბედის ან ანნას მანეთში – 6 ½ აბაზს.

5. სამი აბაზები (Samy Abesebi), ვერცხლის ფულია 2 ½ დრაქმის სიმძიმისა, უდრის 3 აბაზს, ანუ 60 კაპიკს. წარწერა იგივე [აქვს], რაც აბაზს (№ 4). ყველა ნახსენები ვერცხლის ფულები იჭრება ერეკლეს ბრძანებით ძალიან კარგი ჭედადი ვერცხლიდან.

6. ქართული შაური, ანუ 5 კაპიკიანი, კარგი (წმინდა) ვერცხლიდანაა, თურქეთის ბატონობის დროს მოჭრილი; ერთ მხარეს არაბულად [აწერია] სახელი „მაჰმუდ ხანი“, მეორე მხარეს „სარბი ტუფლის 1132 სენა“, ე. ი. მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1143 წ“. (?), ე. ი. ჩვენებურად 1730.წ.

7. ქართული უ ზ ა ლ თ უ ნ ი, ანუ 10 კაპიკიანი, სპარსეთის ბატონობის დროსაა მოჭრილი კარგი ვერცხლიდან. ერთ მხარეს აქვს გაურკვეველი (არ იკითხება) სპარსული წარწერა, მეორეზე კი – „სარბი ტუფლის, სენა 1132“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში 1718 წელს.

8. ქართული აბაზი სპარსეთის ბატონობის დროსაა [მოჭრილი] კარგი (წმინდა) ვერცხლისგან, 1 დრაქმა და 14 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით ერთ მხარეს: „ლაილალა ილლალა მაჰამე დერრა სულულლა, ალი სუნ უელი იულახ“, ე. ი. „ერთი ღმერთის გარდა არცერთი ღმერთი, მუჰამედი მისი წინასწარმეტყველი და ალი მისი რწმუნებული“. მეორე მხარეს: „სერბი ტეფლის, სენა 1143“ (1729). დანარჩენი ბუნდოვანია (არ იკითხება). ეს ძველი აბაზი უდრის 1 ½ ახალს და ძალიან იშვიათია.

ს პ ა რ ს უ ლ ი, ო ღ ო ნ დ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ი შ ვ ი ა თ ა დ [გ ა ვ რ ც ე ლ ე ბ უ ლ ი] ფ უ ლ ე ბ ი

1. წმინდა (კარგი) ვერცხლისა, 2 ½ აბაზი ანუ 50 კაპ. [ღირებულების], წონით 3 დრაქმა და 6 გრანი, სპარსული წარწერით – ერთ მხარეს „ჰასტი სულტან ბერსალატინ ჯიხან შახან ნადირ საჰიპკერან“, ე. ი. „ეს არის ყველაზე ძლიერი მბრძანებელი, ბატონი მსოფლიოსი, მეფეთა მეფე, ნადირი – გმირი“. მეორე მხარეს: „სარბი ნადირ აბად სენა 1152“, რაც ჩვენს 1739 წელს უდრის.

2. ძალიან წმინდა ვერცხლისაგან, 52 გრანი სიმძიმის, [უდრის] 1 ½ აბაზს, ანუ 30 კაპიკს, სპარსული წარწერით: „ნადირ სულტან“ და მეორე [მხარეზე] – „ხალა დალაჰუ მიულკაჰა, ტებრის“, ე. ი. ღმერთის წყალობით მაქვს მე მბრძანებლობა თებრიზზე“.

3. ნახევარი აბაზი[ს ტოლი] კარგი ვერცხლისგან, სპარსული წარწერით, როგორც № 8-ზეა, ხოლო მეორე მხარეს:“ სეკე ბერსეს კერდინამ სალიანატ რადერ შიჰან ტაბლეჰაკ ჰასარი ადალეტ სანი საჰი ბკრაკ. სარბე ერივან სენა 1141“. პირველი გაუგებარია; ბოლო ნიშნავს – „მოჭრილი ერივანში 1141“, ანუ 1737 წელს.

4. Ein länglicher, rierekiger Abas von feinem Silber, 50 Gran schwer, mit unleserlicher Schrift vom Jahr 1120, d. i. 1714.

5. Ein persischer runder Abas von feinem Silber 1 Drachme 15 Gran schwer, mit unleserlicher Inschrift von 1141, d. i. 1730.

6. Ein persischer Ahas von feinem Silber l Drachme schwer, nach muchamedanischer Zeitrechnung 1183, nach unserer 1769. in Gandscha geschlagen.

7. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachma 25 Gran schwer mit der persischen Inschrift: Lailaha u. s. f. wie Nr. 8. und auf der andern Seite: Sarbi lspahan Sena 1114. Geschlagen in Ispahan 1114 oder 1700.

Die Perser und Georgianer wissen noch nicht edle Metalle gehörig zu legiren, und mьnzen sie daher fein aus. Sie haben auch nicht die Vortheile des Münzens, sondern wiegen jedes Stьck ab und schneiden sovielgdavon ab als nцthig ist es zu rechter Schwere zubringen. Die Türken haben ihre ‚Mьnzen in diesem Jahre europäisch eingerichtet. Para gelten in Kartulien nicht.

RuBische Imperiale, geor. Tumani werden gern genommen.

Dukaten, georg. Okra.

Karduelische Gewichte sind:

l Kot wiegt 10 Litra.

l Litra wiegt 4 Tschareki, nach RuBischem Gewicht 8 ¾ Pfund.

1 Batman ist mit Litra gleich.

l Tschareki wiegt 5 Stiel.

l Stili 36 Misgal oder 5 ¼ Unzen.

l Misgal 70 Gran oder 1 Drachma und 10 Gran.

l Pina ist 2 Litra.

Das Längen-MaaB

1 Adeli ist 3 FuB 4 Zoll engl. MaaB.

Das MaaB der FlüBigkeiten.

1 Tuni beträgt nach Gewicht 1 Litra.

---

4. წაგრძელებული, ოთხკუთხა, აბაზი[ს ღირებულების], კარგი ვერცხლისაა, 50 გრანი სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1120 წლისა, ე. ი. 1714 წლისა.

5. სპარსული მრგვალი აბაზი[ს ტოლფასოვანი], კარგი ვერცხლისგანაა, 1 დრაქმა და 15 გრანის სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1141 წ., ე. ი. 1730 წლისა.

6. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლის, 1 დრაქმა სიმძიმის, მაჰმადიანური წელთაღრიცხვით 1183 წლის, ჩვენებურად 1769 წლისა, მოჭრილი განჯაში.

7. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლისა, 1 დრაქმა და 25 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით: „ლაილაჰა“ და ა. შ., როგორც № 8 და მეორე მხარეს: „სარბი ისპაჰან სენა 1114“; მოჭრილი ისპაჰანში 1114, ანუ 1700 წელს.

სპარსელებმა და ქართველებმა ჯერ კიდევ არ იციან, თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად (წმინდად) ჭრიან. მათ არც ჭრაში აქვთ უპირატესობა, რადგან ისინი სწრონიან ყოველ ნაჭერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე. თურქებმა ამ წელს თავიანთი ფული ევროპულად დაამზადეს. ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის.

რუსულ იმპერიალს, ქართულად „თუმანი’, ხალისით იღებენ. დუკატები, ქართულად ოქრო (Okra).

ქართლში წონის ერთეულებია

კოდი, იწონის 10 ლიტრას.
ლიტრა, იწონის 4 ჩარექს, რუსული წონის ერთეულებით – 8 3/4 ფუნტს.
ბათმანი უდრის ლიტრას.
ჩარექი = 5 სტილს.
სტილი = 36 მისხალს, ანუ 5 1/4 უნციას.
მისხალი = 70 გრანს, ანუ 1 დრაქმას და 10 გრანს.
პინა = 2 ლიტრას.

ზომის ერთეულები

1 ადლი არის 3 ფუტი და 4 დუიმი ინგლისური საზომით.

სითხის საზომი ერთეულები

1 თუნგი (Tuni) წონით შეადგენს 1 ლიტრას.

———————

2. Die provinz Unter-Kartweli oder Georgien; Kweno-Kartweli

Sie liegt an der rechten Seite des Kur, unter Semo oder Ober-Kartweli, von der Mьndung des Aragi (der linken des Kur) weiter ostlich hinab, und recht in S. Bis an den Nachatir der rechten des Kur, südostlich hat sie türkisch Gebiet, westlich die Georgisohe Provinz Somchiti und nordlich den Kur mit den daransto Яenden Innern Kartweli.

Sie hat цfters türkische und persische Verheerungen erlitten und ist davon noch jezo einer Wüste mit Ruinen vieler Wohnsitze mehr als einem bewohnten Lande ähnlich. Indessen besitzt sie Teflis, die Hauptstadt des kartelischen Staates nicht nur, sondern des ganzen Georgiens.

Der Distrikt T r i a l e t i, liegt um den Obern Ksia und hat norlich den Distrikt S a t a r c h i n o. Er ist ganz auf dem südlichsten Vorgehürge in einer guten Gegend, aber дusserst verwьstet. Man siehet die Trümmer(n) von Zalkan, Wedsane, Parwonidschan, u. d. m. georgische Festungen. Die Einwohner seiner wenigen Wohnsize sind Georgianer.

S a d s c h a w a c h o liegt zwischen dem Kur und der linken des Algeti, Trialeti in allem gleich.

S a b a r a t o, an der rechten Seite des Kur gegen den Nachatir und Algete hin. in diesem Distrikte sind: Teflis die Residenz, Kumisi, Birtwisi, G[o]ubani, Waschlonani, alles Festungen; Asureti, Enageti, Monasteri, Kochsrhori, ehemals zaarische Residenz und wenig andere Dörfer, denn es ist, der Residenz ungeachtet, äusserst wüst.

Im Distrikte sind die Beiden nicht groBen Seen Samhasi und Tschala.

3. Die provinz Somchiti

Sie hat ihre Lage auf dem araratischen Vorgebürge, ihrem Namen von Somäch ein Armenier, wegen ihrer vorigen Einwohner, der Armenier, und enthдlt nur wenig Georgianer. Wahren und historischen Umständen nach ist sie ehemals ein Theil von Armenien gewesen, aber seit ein Paar Jahrhunderten ein Erbtheil der georgiaschen Zaaren und auch jezo dem Zaaren Karteliens unterthan, wiewohl die kartelisch fьrstliche Familie Urbelianow fast nicht weniger Eigenthum, als der Zaar selbst, an derselben hat.

2. პროვინცია ქვემო ქართლი

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ზემო ქართლის ქვემოთ, არაგვის შესართავიდან (მტკვრის მარცხენა შენაკადია) აღმოსავლეთით ქვევით, და მარჯვნივ – სამხრეთით – მტკვრის მარჯვენა შენაკად ნახატირამდე; სამხრეთ-აღმოსავლეთით მას აკრავს თურქული ოლქი, დასავლეთით – ქართული პროვინცია სომხითი და ჩრდილოეთით – მტკვარი, მასზე მომდგარი შიდა ქართლით.

მას ხშირად განუცდია თურქთა და სპარსთა გამანადგურებელი თავდასხმები და ამიტომ ის ახლაც საცხოვრებელთა ნანგრევებით სავსე უდაბნოს (ნაოხარს) უფრო ჰგავს, ვიდრე დასახლებულ მხარეს. ამასთან აქ არის თბილისი, დედაქალაქი არა მარტო ქართლის სამეფოსი, არამედ მთელი საქართველოსიც.

თ რ ი ა ლ ე თ ი ს მხარე მდებარეობს ზედა ქციაზე და ჩრდილოეთით აქვს მხარე ს ა თ ა რ ხ ნ ო. ის მთლიანად სამხრეთ მთისწინეთშია, აქვს კარგი მდებარეობა, მაგრამ ძალზე გაპარტახებულია. ჩანან ნანგრევები წალკის, ვედზანის (?), ფარვანიდშანის (?) და სხვა ბევრი ქართული ციხეებისა. მოსახლეობა მისი მცირეოდენი დასახლებული პუნქტებისა ქართველებია.

ს ა ჯ ა ვ ა ხ ო მდებარეობს მტკვარსა და ალგეთის მარცხენა ნაპირს შორის და მთლიანად ჰგავს თრიალეთს.

ს ა ბ ა რ ა თ ო [ძევს] მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ნახატირის პირდაპირ და ალგეთის იქით. ამ მხარეში არიან: თბილისი – რეზიდენცია, კუმისი, ბირთვისი, ღოუბანი, ვაშლოვანი – ყველა ესენი ციხეებია; ასურეთი, ენაგეთი, მონასტერი, კოჟორი – წინათ მეფის რეზიდენცია, და კიდევ სხვა სოფლები; მიუხედავად იმისა, რომ ეს რეზიდენციაა, ძალზე გაუკაცრიელებულია.

ამ მხარეში არის ორი პატარა ტბა – სამბასი (?) და ჭალა (?).

3. პროვინცია სომხითი

ის მდებარეობს არარატის მთისწინეთში, სახელი წარმომდგარია სომეხიდან, თავისი ძველი მცხოვრებლებიდან; იქ ცხოვრობენ ცოტა ქართველები. ნამდვილი და ისტორიული გარემოების მიხედვით წინათ ის იყო სომხეთის ნაწილი, მაგრამ რამდენიმე საუკუნეა, რაც ის ქართველი მეფის სამკვიდროა და ახლაც ემორჩილება ქართლის მეფეს, თუმცა ორბელიანთა ქართულ თავადურ გვარს მეფეზე არც თუ ბევრად მცირე საკუთრების უფლება აქვს მასზე.

Sie nimmt den nordlichen Theil des araratischen Vorgebürges, zwischen den Kurfüssen Ksia oder Nachatir und Achistatfa ein.

Sie hat in O. den terekemenischen tatarischen Distrikt Ganscha.

In SW. gränzt sie mit dem terekemenisch-türkischen Distrikten Kars und Eriwan.

ln W. mit Ober- und Unter Kardueli und in N. mit Unter Karduel und dem KurfluB, der sie von Kacheti scheidet.

Auch diese Provinz ist sehr verwьstet, vorzüglich ist es der west liche oder obere Theil; dennoch ist sie so gut als eine der besten geor- gischen Provinzen bevölkert.

Der bey weiten gröBeste Theil ihrer Einwohner besteht aus tereke- menischen oder türkmenischen Tataren, die die tatarische Sprache in türki- scher Mundart sprechen und Muhamedaner sind. lhrem Lande fehlt weder guter Boden noch Waldung; aber die Tataren legen sich meistens blos auf die Viehzucht und die mehresten wohnen nur des Winters in ihren Dörfern. des Sommers aber stehen sie gewöhnlich im freyen in Jurten oder Erdhüt- ten, die sie gemeiniglich jährlich ein paar mahl verдndern. Sie haben doch Obstgärten, auch kleine Korn- besonders ReiBfelder.

Ob sie gleich würkliche Unterthanen des kartelischen Zaars sind, Steuer geben, in Kriegen Mannschaft stellen, so macht sie doch Religion, Sprache. Lage des Landes und leichte, gleichsam halb nomadische Verfassung zu sehr zweydeutigen Unterthanen, dagegen türkische Parteygдnger sie sehr leicht abwendig machen.

Unter den terekemenschen Tataren sind auch noch viele armenische. Dörfer unter den tatarischen. Sie haben sich bev ihrem Glauben und ihrer Sprache erhalten, wohnen und leben aber völlig wie die Tataren.

Der Distrikt K a s a c h i liegt an der rechten des Kur, vom Indscha hinab bis an den Distrikt Bortschalo und theils bis an Gandscha; südlich hat er den Distrikt Bampek. In diesem Distrikt {sind Kupfer- Eeisen- und Bleyerzanbrüche. Man rechnet hier 6000 Familien und unter diesen 2/3 für Tataren und 1/3 für Armenier, welches VerhältniB für ganz Somchiti seym möchte. Dörfer dieses Distrikts sind: 1. Wekil Amadaga, das oberste am Kur, wo der Aelteste oder das Oberhaupt des Distriktes seinen Siz hat. 2. Kaweli Kasamam das unterste Dorf am Kur. Am lndschaflüBchen: 3. Schichalo 4. Sahafalo 5. Kosacheli 6. Pekalo 7. Pirula und 8. Chal- palo. Am Achistafa und dessen Bächen nehmlich: 9. Chilchina 10. Kaiahan- sanlo 11. Tachkasaman 12. Karukoilni 13. Dileboslo 14. Dschosarlu 15. Usumtula, armen. 16. Saldach 17. Schalalbagi 18. Altschatsohu 19. Seikara das oberste am Achistafa, 20. Kasauisch 23. Akipara, beyde armenisch, 24. Kuneni 25. Kilkachi 26. Gawasano 27. Urkmalo 28. De- inurtschulas armenisch und 29. Taschsolahlu.

მას უჭირავს არარატის მთისწინეთის ჩრდილო ნაწილი, მტკვრის შენაკადებს ქციასა, ანუ ნახატირსა და ახსტაფას შორის.

აღმოსავლეთით მას ემეზობლება თურქმანულ-თათრული მხარე განჯა.

სამხრეთ-დასავლეთით მას ესაზღვრება თურქმანულ-თურქული მხარეები ყარსი და ერივანი.

დასავლეთით ესაზღვრება ზემო და ქვემო ქართლს, ხოლო ჩრდილოეთით – ქვემო ქართლსა და მტკვარს, რომელიც მას კახეთისგან ჰყოფს.

ეს პროვინციაც ძალიან გაჩანაგებულია, უმთავრესად ეს არის დასავლეთი, ან ზემო ნაწილი; მაინც ის არის ისევე კარგად დასახლებული, როგორც ყველაზე უკეთესი ქართული პროვინცია.

მისი მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს შეადგენენ თარაქამა, ანუ თურქმანი თათრები, რომლებიც ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები. მათ ქვეყანას არ აკლია არც კარგი ნიადაგი და არც ტყე; მაგრამ თათრები უმეტესად მისდევენ მესაქონლეობას და მეტი წილი თავის სოფლებში მხოლოდ ზამთრობით ცხოვრობს, ზაფხულობით კი ჩვეულებრივ დგანან იურტებში ან მიწურებში, რომელთაც, საერთოდ, წელიწადში ორჯერ იცვლიან. ამასთან მათ აქვთ ხეხილის ბაღები, აგრეთვე ხორბლის, უმთავრესად ბრინჯის პატარა ყანები.

მიუხედავად იმისა, რომ ისინი არიან ქართლის მეფის ნამდვილი ქვეშევრდომები, უხდიან [მას] გადასახადს, გამოჰყავთ ომში მეომრები, მაინც მათი რელიგია, ენა, მდებარეობა ქვეყნისა და მსუბუქი, ნახევრად მომთაბარული კანონმდებლობა ხდის მათ ძალიან მერყევ ქვეშევრდომებად; სამაგიეროდ თურქეთის პარტიის მომხრეებს შეუძლიათ ისინი იოლად გადაიბიროონ.

თურქმან (თარაქამა) თათართა შორის აგრეთვე ბევრია სომხური სოფლები. მათ შენარჩუნებული აქვთ თავისი რელიგია და ენა, მაგრამ მთლად ისევე ცხოვრობენ, როგორც თათრები.

მხარე ყ ა ზ ა ხ ი მდებარეობს მტკვრის მარჯვნივ, ინჯიდან ქვევით ბორჩალოს მხარემდე და ნაწილობრივ განჯამდე; სამხრეთით აკრავს მხარე ბამბაკი. ამ მხარეში არის სპილენძის, რკინის და ტყვიის მადნები. აქ ითვლიან 6000 ოჯახს, რომელთაგან $^2/_3$ თათრებია, $^1/_3$ – სომხები; ეს შეფარდება მთელი სომხითისთვისაცაა. ამ მხარის სოფლებია: 1. ვექილ ამადაგა (?), ყველაზე ზემოთა მტკვარზე, სადაც მხარის მმართველს, ანუ უხუცესს თავისი საჯდომი აქვს; 2. ჩაილი ქესამანი (?), ყველაზე ქვემო სოფელი მტკვარზე, მდინარე ინჯაზე; 3. შიხილი 4. საჰფალო (საფარლო? გ. გ.) 5. ყაზახლი 6. ფეიქანლი (Pekalo) 7. ფირილი და 8. ხალფალი. ახსტაფასა და მის შენაკადებზე, სახელდობრ: 9. ხილხინა 10. ყარაჰასანლო 11. დაღქესამანი 12. ყარაყოინლუ 13. დილებოსლო (?) 14. დშოსარლუ (?) 15. უზუნთალა სომხური; 16. სალდახი 17. შალალბაგი (ჩალ-დაგი?) 18. ალჩაჩუ (?) 19. სეიკარა (?) ყველაზე ზევითა ახსტაფაზე. 20. კაზანიშ (ყაზანჩი – გ. გ.). 21. აქსიბარა (?), ორივე სომხური 24. კუნენი 25. კილკახი (?) 26. გავაზანო (გიუაზანი? – გ. გ.) 27. ურკმაზლი 28. დემურჩილარი სომხური და 29. დაშსალოღლი.

Der Distrikt Bortschalo.

Er nimmt die untere Gegend des Tebete der rechten des Ksia und reicht am Ksia bis zum Einfall in die rechte des Kur und an demselben bis an den Indscha des Kur hinab. Nordlich hat er also den Ksia und Kur, ostlich den Distrikt Kasachi, sьdlich den Distrikt Bampox und west lich den Distrikt Taschiri.

Seine itussere Beschaffenheit ist die allgemein angezeigte und seine innere dem Distrikt Kasachi gleich. Auch derselbe ist дusserst verwüstet, und wird von muhamedanischen Tataren und nдchst diesen von Armenier[n] bewohnt. Dessen Dörfer und Orthschaften sind; 1. Bosane 2. Achschasle 3. Karahosan 4. Takelo 5. Achmenmete 6. Katschagan 7. Ulaschte 8. Arawle oder Araply ward unter Schach Nadir mit 50 tatar. Familien angelegt. 9. Saraly 10. Mamai Kirichly, ward unter dem Schach Nadir für 10 Familien aus Ispahan erbauet. 11. Lalalu 12. Achtschalkala eine sogenannte Festung. Alle genannte werden von Tataren bewohnt. Armenische Dörfer aber sind: 13. Schnagi 14. Tisgangi, dessen Einwohner aus Lore hieher versezt sind. 15. Sadachle oder eigentlich Sangana. Sadaehle ward 1771 mit Einwohnern aus Aktschekal angelegt und hat 40 tatarische und 20 armenische Ндuser; 16. Terkeun am Tebete, 1767 mit 30 tatarischen Familien ans Aktschekala angelegt. 17. Schamali am Tebete aus Karaklyse angelegt, es hatte 1772 15 Häuser. 18. Kajagodschali, ward 1768 am Tebete angelegt, und erhielt 20 tatarische Familien aus Eriwan und Kacheti. 19. Sakal am lebete ward unter der Herrschaft des persischen Schach Nadir erbauet und enthielt 1772. 20 tatarische Familien.

In tatarischen Dцrfern sind bisweilen auch Armenier und umgekehrt.

Man rechnet die Einwohner dieses Kreises an 2000 Familien.

Was von den Kasachi gesagt ist, gilt auch von diesen, daB sie nehmlich zwar jezo zaarische Unterthanen sind, es aber nach den Umstдäden aber bald mit den Türken in Kars, bald mit dem Chan von Eriwan halten.

Der tatarische Distrikt Bampek oder Bampox.

Er liegt von Teflis in S. in der Provinz Somchiti, oben um den Tebete des Ksia, im araratischen Vorgebürge zwischen dem ihm westlichen Distrikt Bartschalo und dem sьdwestl. tьrkischen Distrikt Airumli, in welchem Kars die Hauptstadt ist.

Die Bewohner desselben sind, wie in Bartschalo und Kasachi, terekemanische Tataren, und unter diesen Armenianer.

Sie bewohnen ein eben so zerstörtes, wüstes Land und sind eben so unsichere Unterthanen des kartuelischen Zaaren Heraklius als die von Bortschalo und Kasachi.

Die Namen ihrer Dörfer sind mir nicht bekannt geworden.

ბორჩალოს მხარე

მას უკავია ქციის მარჯვენა შენაკადის – დებედას ქვედა მიდამოები და აღწევს ქციას და მის შესართავს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე და მასზე კი მტკვრის შენაკად ინჯამდე ქვევით. ამრიგად, ჩრდილოეთიდან მას აქვს ქცია და მტკვარი, აღმოსავლეთით – ყაზახის მხარე, სამხრეთით – ბამბაკის მხარე, ხოლო დასავლეთით – ტაშირის მხარე.

მისი გარეგნული ვითარება საყოველთაოა, ხოლო შინა ვითარება – ყაზახისას ჰგავს. ესეც უაღრესად გაჩანაგებულია და დასახლებულია მაჰმადიანი თათრებით და მათ გარდა სომხებითაც. მათი სოფლები და სადგომი ადგილებია: 1. ბოსანე (?) 2. ახშასლე 3. ყარაჰასან 4. ტაკელე (თაქიალო) 5. ახმენმეტე (ახმამადლო) 6. ქაჩაგანი 7. ულაშტე (ულაშლო) 8. არავლე, ან არაპლი (არაფლო) შაჰ ნადირმა შეადგინა 50 თათრული ოჯახით. 9. სარალი 10. მამაი კირიხლი[1]. ნადირშაჰის მიერ ისპაჰანიდან გადმოყვანილი 10 ოჯახით იქნა შედგენილი. 11. ლალალო 12. აღჯაყალა, ეგრეთ წოდებული ციხე ყველა ჩამოთვლილნი დასახლებულნი არიან თათრებით. სომხური სოფლებია: 13. შნაგი (აშაგა{ჰ}) 14. ტისგანგი (თაზაქენდი?), რომლის მცხოვრებნი ლორიდან არიან გადმოყვანილნი, 15. სადახლე ანდა, ჩვეულებრივ, სანგანა. სადახლე 1771 წ. შეიქმნა აღჯაყალას მცხოვრებთაგან და შეიცავს 40 თათრულ და 20 სომხურ სახლს; 16. ტერკეუნ (?) დებედაზე, 1767 წ. შედგა აღჯაყალიდან [გადმოყვანილი] 30 თათრული ოჯახიდან. 17. შუმალი დებედაზეა, შედგა ყარაქლისიდან; 1772 წ. მას ჰქონდა 15 სახლი. 18. კაიაყოჯალო შეიქმნა 1768 წ. დებედაზე და შეიცავს 20 თათრულ ოჯახს ერივანიდან და კახეთიდან [გადმოყვანილს]. 19 საქალ (სარალი?) დებედაზე, აშენდა სპარსეთის შაჰის ნადირის ბატონობისას და 1772 წ. შეიცავდა 20 თათრულ ოჯახს.

თათრულ სოფლებში ზოგჯერ არიან სომხებიც და პირიქით.

ამ მხარის მოსახლეობას ითვლიან 2000 ოჯახით.

რაც ითქვა ყაზახის შესახებ, ეკუთვნის ამასაც, რადგან ისინი მეფის ქვეშევრდომობაში არიან, მაგრამ გარემოებათა გამო ხან ყარსის თურქების, ხან ერევნის ხანის მხარეზე დგებიან.

თათრული მხარე ბამბეკი ანუ ბამბაკი

ის მდებარეობს თბილისის სამხრეთით, სომხითის პროვინციაში, ზევით ქციის შენაკად დებედაზე, არარატის მთისწინეთში, მის დასავლეთით მდებარე ბორჩალოსა და სამხრეთ-დასავლეთით თურქულ მხარეს – აირუმლის შორის, რომლის (აირუმლის – გ. გ.) მთავარი ქალაქია ყარსი.

მისი მოსახლეობა, როგორც ბორჩალოსა და ყაზახში, არიან თურქმანი (თარაქამა) თათრები, მათ შორის არიან სომხებიც.

ისინი ცხოვრობენ ისევე გაჩანაგებულ, გაუდაბურებულ ქვეყანაში და არიან ისევე არასაიმედო ქვეშევრდომები ქართლის მეფისა – ერეკლესი, – როგორც ბორჩალოელები და ყაზახელები.

მათი სოფლების სახელები მე ვერ გავიგე.

---

[1] ეს არის მამაი და კირიხლო.

Der armenische Distrikt Taschiri.

Er liegt in Somchiti, von Teflis in SSW oben am Poladauri des Maschawer und grдnzt sьdlich mit dem türkischen Distrikt Airumli oder Kars, cstlich mit Bampek.

Der persische Schach Nadir hat ihn äusserst verheeret. Seine mehresten Einwohner sind Armenier und hiernächst terekemenische Tataren.

Er hat übrigens die Lage im araratischen Gebьrge, die wüste Beschaffenheit, die Unsicherheit der Oberherrschaft des kartuelischen Zaares, kurz alles physische, politische und цkonomische mit dein vorherigen Som chetischen Distrikt gemein. Vom Hauptdorf desselben bis Achtala rechnet man eine Tagereise.

Dieser Kreis scheint auf den Karten mit Tauri, Taschirisi gemeint zu sein.

Von seinen Dörfern gehцren folgende dem Zaar: Achtasch, Urul, Ardarbeg, Dulbandelu, Balukaia, wo Kupfergruben; Telu und Mischana, wo gleichfalls Kupfergruben.

Die übrigen, so wie die Familienzahl, kann ich nicht sicher angeben.

In oder neben diesem Distrikt, im tьrkschen Gebiet, ist der See Palakazio.

Der Somchitisch-Armenische Distrikt Kaikur, liegt im araratischen Vorgebьrge von Teflis in SW. oben am Maschaweri und grдnzt südlich und westlich mit türkischen Gebiet.

Er gleicht Taschiri in allem auch in den durch Schach-Nadir erlittenen Verwüstungen völlig.

Der Distrikt Temircho-hasante.

Die Tataren desselben werden gewцhnlich Temirsch-Jaussaule genannt und 500 Familien geschäzt. Sie wohnten 10000 Familien stark am jör, in Kachetien, wo ihre Gegend Karaga hies und wo sie vorzüglich Reis baueten, weil die Ueberschwemmungen der Reisfelder aus dem Jör leicht waren. Schach Nadir aber zerstörte ihre Wohnsitze und zerstreutete sie. Von den wieder gesammleten wurden 5 Dörfer bey Telawy in Kachet erbanet, und die meisten versetzte der Zaar nach Sameluchi, wo sie, wieder den Kreis Temirche ausmachen. Dцrfer desselben sind: 1. Kasalo 2. Kapanak 3.Keschaly 4. llimarlu 5. Nasarlu und 6. Sarwani.

Der tatarisch-georgische Distrikt Baidur.

Er liegt in Somchiti, zwischen dem südlichen lisia oder Nacliaiir und nordlichen Algeti der linken des Kur, an beiden Flüssen ьber dein Distrikt Temirschehasante, dem er in Lage in dem Thal, zwischen dem Haupt- und Vorgebiirge in dem Wьsten Zustande, in der Zahl und Bosrhaffenheit der Einwohner, in der Zaarischen Oberherrschaft, kurz in allem gleicht, nur daЯ er seit längst seinen Ort behauptet. Unter dessen Dörfern ward Snarneuti am Algete von Teflis etwan 35 W. 1768 mit 40 armeni-

სომხური მხარე ტაშირი

ის მდებარეობს სომხითში, თბილისიდან სამხრეთ – სამხრეთ-დასავლეთით, მაშავერას შენაკადის – ფოლადაურის ზემოთ და სამხრეთით ესაზღვრება თურქულ მხარეს აირუმლის ანუ ყარსს, აღმოსავლეთით – ბამბეკს.

სპარსეთის შაჰმა ნადირმა ის სასტიკად გაანადგურა. მისი მოსახლეობის უმრავლესობას სომხები შეადგენენ, შემდეგ – თურქმანი (თარაქამა) თათრები.

ის, სხვათა შორის, მდებარეობს არარატის მთიანეთში, გაჩანაგებულ მდგომარეობაშია, ქართლის მეფის მფლობელობა მასზე არამტკიცეა, მოკლედ, ყველაფრით – ფიზიკური, პოლიტიკური და ეკონომიური [პირობებით] – ემსგავსება სომხითის მხარეს. მისი მთავარი სოფლიდან ახტალამდე ერთი დღის სავალია.

რუკებზე ამ მხარეში გულისხმობენ თაურს, ტაშირისს.

მისი სოფლებიდან შემდეგი ეკუთვნის მეფეს: აღტაში, ურუტი, აიდარბეგი, დოლბანდლუ, ბალახური, სადაც სპილენძის საბადოებია; თელუ და მისხანა, სადაც აგრეთვე სპილენძის მადნებია.

სხვა რამის თქმა, ისევე როგორც ოჯახების რაოდენობისა, დანამდვილებით არ შემიძლია.

აქ, თუ ამ მხარის მეზობლად, თურქულ მხარეში, არის ტბა პალაკაციო.

სომხითურ-სომხური მხარე ყაიყული მდებარეობს არარატის მთისწინეთზე, თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ზემოთ მაშავერაზე და სამხრეთით და დასავლეთით ესაზღვრება თურქულ ოლქებს.

ის ყველაფერში ტაშირს ჰგავს, ნადირ-შაჰის მიერ ჩადენილ განადგურებაშიც კი.

მხარე დემურჩი-ჰასანლუ

მისი თათრები საერთოდ იწოდებიან დემირჩ-იაუსაულად და შეადგენენ 500 ოჯახს. მათი 10000 ოჯახი ცხოვრობდა იორზე, კახეთში, სადაც მათ მხარეს ერქვა ყარაღა და სადაც უმთავრესად მოჰყავდათ ბრინჯი, რადგან წყალდიდობისას იორიდან ბრინჯის ველებზე წყალი იოლად გადმოდიოდა. ნადირშაჰმა კი დაარბია მათი საცხოვრებლები და დაფანტა ისინი. ხელახლა თავმოყრილთაგან დაასახლეს 5 სოფელი თელავთან, კახეთში, ხოლო უმეტესობა მეფემ სამელუხში (ალბათ სომხითში, გ. გ.) გადაასახლა, სადა მათ კვლავ შექმნეს მხარე დემურჩი. მათი სოფლებია: 1. ქესალო 2. ყაფანახჩი 3. ქეშალო 4. ილიმარლუ (ილმაზლო?) 5. ნაზარლუ და 6. სარვანი.

თურქულ-ქართული მხარე ბაიდური

ის მდებარეობს სომხითში, სამხრეთით ქციასა, ანუ ნახატირსა და ჩრდილოეთით მტკვრის მარცხენა შენაკად ალგეთს შორის, ორივე მდინარეზე თემირშე-ჰასანლუს მხარის ზემოთ, რომელსაც ის ჰგავს მდებარეობით დაბლობში, მთავარ მთასა და მთისწინეთს შუა, გაუდაბურებული მდგომარეობით, მცხოვრებთა რაოდენობით და ხასიათით (მდგომარეობით), მეფის ბატონობის აღიარებით; მოკლედ ჰგავს ყველაფრით, იმ განსხვავებით, რომ დიდი ხანია ინარჩუნებს თავის ადგილს. მის სოფლებს შორის სნარნეუთი (მარნეული?) –

scheu und 30 tatarischen Familien, die ersten aus einem verwüsteten Dorfe dieses Namens, letztere aus dem ebenfalls ausgeplьnderten Dorfe Genscha.

Das Dorf Gjararch ward ebenfalls 1768. von den Einwohnern des verwüsteten Ortes Akbahali angelegt. Es hatte 1772. 60 tatarische und 15 armenische Familien.

In den Distrikten Kasachi, Bartschalo, und Baidar wird, wie in Gandseha, Eriwan, Erzerum und Kars und auch in Schirwan und Schamahi türkisch oder tatarisch im türkischen Dialekt gesprochen; der türkisuhe und gemeine tatarische Dialekt aber sind so verschieden, als lateinisch und italienisch. Persisch ist davon ganz verschieden.

Die Gurti, Kurti oder Kurden, sind ein zahlreich und sehr verbrei – tetes terekemenisch tatarisches Volk, von welchem eine Horde von etwan 6000 Familien, in araratischen Gebürge, an der südlichen Grдnze Somchetiens, des Winters in Dцrfern wohnt, des Sommers im Gebürge zieht. Sie haben mit den Tataren der Somchetischen Kreise gleiche Verfassung, Sprache und Religion und unterscheiden sich blos darin, daB sie bald frey, bald türkische, nie aber georgische Unterthanen sind. In unruhigen Zeiten vereinigen sie sich bisweilen mit den somchetischeu Tataren, die dadurch dem kartelischen Zaar sehr gefährlich werden. Auch unter ihnen sind viele Armenianer.

Der persische Distrikt Eriwan gränzt südlich mitdeni somchitischen Distrikte Bampox und gleicht demselben in allen. Seine Einwohner sind von eben den terekmenischen Tataren. Der Distrikt gehörte sonst auch zu Somchiti, die Perser aber haben ihn davon abgerissen und behalten.

In diesem Distrikt ist der groBe See Goktscha und auf einer Insel. desselben das armenische Kloster Sewani.

Der Distrikt Airumlo griinzt westlicher in S. an Somcheti und ward von den Türken, eben so wie Eriwan von den Persern, abgerissen und behalten. Er gleicht in seiner Lage im araratischen Vorgebürge nehmlich: nach seinen Einwohnern, welches terekemenische Tataren sind, also auch nach Glauben, Sprache und Verfassung, jenem somchetischeu Kreise, nur unterscheidet er sich durch eine Stadt Kars die in diesen Gegenden zu den ansehnlichsten gehöret.

Der Distrikt Ganscha liegt Somchiti ostlich, in dem Winkel, den der Aras mit dem Kur macht.

Dieser von terekemenischen Tataren bewohnte, ehemalige Somchctische Distrikt hat sich unter den persischen Unruhen abgerissen, frey gemacht und einen eigenen Chan, über den sich jedoch der kartelische Zaar einige Oberherrschaft anmaBt. Gegenwдrtig (1772; standen zaar und Chan in gutem Vernehmen, wie sich denn der letztere im vorigen Winter einige Zeit in Teflis, zum Besuch, beym Zaaren Heraklius aufhielte.

Der vorzüglichste Ort dieses Distriktes ist die Stadt Ganscha, alle übrigen sind Dцrfer.

ალგეთზე მდებარე, თბილისიდან 35 ვერსზე, – 1768 წ. შეიქმნა 40 სომხური და 30 თათრული ოჯახისგან; პირველნი არიან ამავე სახელობის გაჩანაგებული სოფლიდან, მეორენი ასევე გაძარცულ სოფელ გენშადან (?).

სოფელი გიაურარხი ასევე 1768 წ. წელს შესდგა განადგურებული სოფლის აკბაჰალის (?) მცხოვრებთაგან. 1772 წ. აქ იყვნენ ნი თათრული და 15 სომხური ოჯახი.

მხარეებში – ყაზახში, ბორჩალოში და ბაიდარში, ისევე როგორც განჯაში, ერევანში, ერზერუმში და ყარსში და აგრეთვე შირვანსა და შამახიაში, ლაპარაკობენ თურქულად, ან თათრულად, თურქულ დიალექტზე; თურქული და ჩვეულებრივი თათრული დიალექტი ისე განსხვავდებიან [ერთმანეთისაგან], როგორც ლათინური და იტალიური სპარსული სრულიად განსხვავებულია.

გ უ რ თ ი, ქურთი ანუ ქურდები, არის მრავალრიცხოვანი და ძალიან გავრცელებული თურქმან (თარაქამა)-თათრული ხალხი, რომელთაგან 6000 ოჯახისგან შემდგარი ერთი ურდო ცხოვრობს არარატის მთიანეთში, სომხითის სამხრეთ საზღვართან; ზამთრობით ბინადრობენ სოფლებში, ზაფხულობით – მთაში. მათ აქვთ იგივე წყობა, ენა და რელიგია, რაც სომხითის თათრებს, და მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ ისინი ხან თავისუფალნი არიან, ხან თურქთა ქვეშევრდომნი, ქართველთა კი – არასდროს. შფოთიანობისას ისინი ხანდახან უერთდებიან სომხითის თათრებს და ამით ძალიან საშიშნი ხდებიან ქართლის მეფისთვის. მათ შორისაც ბევრი არიან სომხები.

ს პ ა რ ს უ ლ ი მ ხ ა რ ე ერ ი ვ ა ნ ი ესაზღვრება სამხრეთით სომხითის მხარეს ბამბაკს და ემსგავსება მას ყველაფერში. მისი მცხოვრებლები სწორედ თურქმანული (თარაქამა) თათრები არიან. თუმცა ეს მხარე ეკუთვნოდა სომხითს, მაგრამ სპარსელებმა მოგლიჯეს მას და დაიკავეს.

ამ მხარეში არის დიდი ტბა გოქჩა, ხოლო მის ერთ-ერთ კუნძულზე არის სომხური მონასტერი სევანი.

ა ი რ უ მ ლ ო ს მ ხ ა რ ე უფრო დასავლეთით სამხრეთიდან ესაზღვრება სომხითს და, როგორც ერივანი სპარსელების მიერ, ისე [აირუმლო] თურქების მიერ იყო მიტაცებული და დაკავებული. ის თავისი მდებარეობით, სახელდობრ, არარატის მთისწინეთზე, თავის მცხოვრებლებით, რომლებიც თურქმანული (თარაქამა) თათრები არიან, აგრეთვე თავისი რწმენით, ენით და წყობილებით ემსგავსება სომხითის იმ მხარეებს, განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ აქვს ქალაქი ყარსი, რომელიც ამ მხარეებში არის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი.

გ ა ნ ჯ ი ს მხარე მდებარეობს სომხითის აღმოსავლეთით, იმ კუთხეში, რომელსაც ქმნის არეზი მტკვართან.

ეს მხარე დასახლებულია თურქმანი (თარაქამა) თათრებით; წინათ ის სომხითის მხარეში შედიოდა, ჩამოშორდა სპარსეთში ამტყდარი არევდარევის დროს, განთავისუფლდა და საკუთარი ხანი გაიჩინა, თუმცა ქართლის მეფე თავის ბატონობას ავრცელებს მასზე. ამჟამად (1772) მეფე და ხანი კარგ დამოკიდებულებაში არიან; ასე მაგალითად, გასულ ზამთარში უკანასკნელი (ხანი – გ. გ.) ცოტა ხნით ესტუმრა ერეკლეს თბილისში.

ყველაზე საუკეთესო პუნქტი ამ მხარისა არის ქალაქი განჯა. ყველა დანარჩენი სოფლებია.

---

4. Die Georgische Provinz Kacheti oder Kachetien

Sie macht den 0stlichen Theil Georgiens, zwischen den kaukasisehen Alpen und dem Kur aus. Nordlich bestimmt also das hohe Gebürge mit den kistischen und lesgischen Distrikten, Dido, Kabutsch und Anzug ihre Grдnze, 0stlich hat sie den lesgischen Distrikt Dschari oder Tschar, der wie die eben genannten zu Kacheti gehцrte, sich aber wie dieselben frey gemacht hat; in SW. ist der tiirkemenische Distrikt Schak Kaballah des Hussein Chan, in S. der gleichfalls tьrkemenische Distrikt Ganscha des chans von Ganscha und ein Theil von Somchiti; in W. hat Kacheti das innere Karduel (Tschina Kartweli).

Die Flьsse Alasan und Jцr wдssern mit ihren Zuflüssen dieses Land, welches nordlich das hцhere Gebürge, sьdlich das Thal zwischen dem Haupt- und Vorgebürge und einen Theil des Vorgebьrgs selbst, mit den Klüften der Flьsse einnimmt. Die hцhern und niedrigem Flächen haben eine ziemlich fruchtbare thonigte Oberfläche und besonders die Anhöhen gute Waldung.

Da ich in dieser Provinz gereiset habe, beziehe ich mich derselben wegen auf mein Tagebuch von 1772.

Kacheti hat seit etwan 300 Jahren seine eigene Beherrscher oder Zaaren gehabt und nur in den neuesten Zeiten hat es mit Karteli einen gemeinschaftlichen Zaar. Es hat übrigens mit Karten, in Absicht der persisehen und türkischen, auch lesgischen Ueberfii.lle, Unterjochungen, Verwüstungen u.s.w., gleiche Schicksale gehabt und besitzt noch jezo eine eben so zahlreiche Menge der Ruinen verheerter Städte. und Dörfer, ist eben so entvölkert, eben so wenig angebauet.

Wenigstens ³/₄ Ai aller Einwohner Kachetiens sind Georgianer und griechische Christen, die ьbrigen meistens Armenianer und auch ein Theil Juden.

Die Kachetischen fьrstlichen Familien sind schon vorher mit angeführet.

Die Dörfer Kachetiens sind, du jedes Geschдfte seine Wein- und Obstgärten, auch seine Felder um sich hat, sehr weitliiuftig und eines reicht oft nahe ans andere. Aber meist hat jedes Dorf einen oder mehrere von Bak- und Geschiebsteinen mit Kalk gemengt aufgemauerte, 3 bis 4 Fa-

4. ქართული პროვინცია კახეთი

ის შეადგენს საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილს, კავკასიის ქედსა და მტკვარს შორის. ჩრდილოეთით ესაზღვრება მაღალი მთიანეთი ქისტური და ლეკური მხარეებით – დიდო, ყაბუჩი და ანწუხი; აღმოსავლეთით მას აკრავს ლეკური მხარე ჭარი, რომელიც, როგორც ამის წინ დასახელებული მხარეები, კახეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ, როგორც ისინი, განთავისულდა; სამხრეთ-დასავლეთით არის თურქმანული მხარე შაქ-ყაბალახი, რომელსაც მართავს ჰუსეინ ხანი. სამხრეთით ასევე თურქმანული მხარე განჯა – განჯის ხანისა და ნაწილი სომხითისა; დასავლეთით კახეთს აკრავს შიდა ქართლი.

მდინარეები ალაზანი და იორი თავიანთი შენაკადებით რწყავენ ამ ქვეყანას, რომელიც მოიცავს ჩრდილოეთით მაღალ მთიანეთს, სამხრეთით კი – მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის მოთავსებულ დაბლობს და თვით ამ მთისწინეთის ნაწილს მდინარეთა ხევებით. შედარებით მაღალსა და დაბალ ვაკეებზე არის საკმაოდ ნაყოფიერი თიხიანი მიწის ზედაპირი და, განსაკუთრებით, გორაკები [დაფარული] კარგი ტყით.

რადგან მე ამ პროვინციაში ვიმოგზაურე, ამის გამო მივუთითებ ჩემს დღიურზე – 1772 წლისაზე.

კახეთს დაახლოებით 300 წლის განმავლობაში ჰყავდა თავისი საკუთარი მბრძანებლები ანუ მეფეები და მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ჰყავს ქართლთან ერთად საერთო მეფე. უნდა ითქვას, რომ მას იგივე ბედი ეწია, როგორიც ქართლს, სპარსელებისგან, თურქებისგან, აგრეთვე ლეკთაგან თავდასხმების, ჩაგვრის გაუდაბურების და ა. შ. მხრით და ახლაც დიდი რაოდენობით აქვს განადგურებული ქალაქებისა და სოფლების ნანგრევები, არის ასევე ნაკლებ დასახლებული და ასევე მცირედ გაშენებული.

კახეთის მთელი მოსახლეობის სულ მცირე $^{3}/_{4}$ არიან ქართველები და ბერძნული ქრისტიანები (ე. ი. მართლმადიდებლები – გ. გ.), დანარჩენი უმეტესობა – სომხებია და აგრეთვე ერთი ნაწილი ებრაელები.

კახეთის თავადთა გვარები უკვე ზემოთ არის მოხსენებული

კახეთის სოფლები, რადგან ყველას მეურნეობა თავისი ვენახებისა და ხილის ბაღების, აგრეთვე ყანები გარშემო აქვთ, არიან ძალიან გაშლილი და ხშირად ერთმანეთს უახლოვდებიან (ერთმანეთს ეკვრიან), მაგრამ უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე, დადუღაბებული აგურითა და რიყის ქვით ნაშენი. 3 – 4 საჟენი სიმაღლის და ჭრილში 3 საჟენი სიგანის, ორ-

---

[1] იხ ზემოთ, გვ. 226 – 227.

den hohe und im Durchmesser bis 3 Faden weite, aus 2 Stockwerken bestehende runde Thьrme. In dem untern Stockwerke retten sich, bey Ueberfallen, Weiber und Kinder, im obern versammlen sich die bewafneten Männer und schieBen auf die Räuber. Viele Dцrfer haben einen mit einer bis 2 Faden hohen Mauer eingeschlossenen, Vierseitigen Plaz von 30 bis 100 Faden im Durchmesser, mit Thoren und Schiesthьrmen. In solchen Oertern, die Festungen heiBen, wohnen keine oder wenige Familien; bey Ueberfällen sucht sich alles mit Vieh und Habe in diselben zu retten; aber das Land ist, wie ich vielfдltig angeführt habe, voller zerstörten Festungen dieser Art, die oft von den Räuberbanden sich zu verbergen und zu schützen, genuzt werden.

Die kachetische Bauart der Wohnhäuser ist von der kartelischen sehr verschieden; erstere ist ьber, leztere in der Erde. Die kachetischen Häuser sind nehmlich von leichtem Fachwerk, mit Wänden von Strauch geflochten und mit einem Gemeng aus Thon Kuhfladen beworfen. Die Dächer sind geringes Sparrwerk mit Schilf bedeckt. Das Wohnzimmer ist meistens 5 Faden lang und 4 Faden breit, der FuBboden die Erde, die Stelle auf welcher Krapp, Baumwolle – getroknet wird. Licht fällt blos durch die geöfnete Thür und Zimmer. In der Mitte ist eine Flache Grube. für Feuer und über derselben eine Kette, an welche der kupferne Kochkessel gehangen wird. Der Rauch geht durch die Decke und den Dachgiebel, auch zur (?) Stubenthьr hinaus. Diese schlechte Bauart hat doch vor der kartelischen in der Erde, für Gemäehlichkeit und Gesundheit Viel voraus: In einigen Dцrfern siehet man auch von Steinen aufgefьhrte Wohnhäuser mit hohen, konischen Schornsteinen. Meistens stehen uin hölzerne und steinerne Häuser einige kleine, in die Erde gegrabene kartelische Hütten.

Die Kesselketten bringen die Imeretiner aus der türkischen Stadt Poti, an der Mündung des Rion, nach Teflis. Die kupfernen Kessel und die allgemein gebräuchlichen kupfernen Schüsseln und Teller kommen, die eigenen Kupfererze Georgiens ungeachtet, auch aus der Türkey, besonders von Erzerum. Erdenes Gesehirr macht jeder selbst. Zur Aufbewahrung des Weins und zum Brodbacken gebrauchen sie ungeheure Töpfe; auch ist in jedem Hanse ein groBer Topf neben dem Feuer für WeineBig eingegraben und in einem andern steht Wasser über der Erde.

An den E[c]ksäulen der Stuben sind Hirschschitdel mit den Geweihen befestigt, um etwas darauf zu bangen. Man kann hieraus auf die Menge der Hirsche schlieBen. In jedem Hause in Kacheti und Karteli sind Küssen oder Polster von Federn oder Baumwolle, auch baumwollene Bettdekken; Bettstellen aber sind nicht gebräuchlich. Die in beiden Provinzen üblichen Wiegen sind einem Kästchen дhnlich. Man umschnüret nicht das Kind, sondern die ganze Wiege, dem Kinde legt man eine thönerne, einer kurzen Tobakspfeife ähnliche Röhre zwischen die Beine, durch die der Harn am Boden der Wiege abgeführet wird. Flцhe sind das einzige Ungeziefer

სართულიანი მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესვრიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს 1 – 2 საჟენი სიმაღლის კედლით გარშემორტყმული, 30 – 100 საჟენი განივკვეთის ოთხკუთხა მოედანი კარებებით და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადაირჩინონ თავი საქონლითა და ქონებით. მაგრამ ქვეყანა, როგორც მე ბევრჯერ მითქვამს, სავსეა ამ სახის დანგრეული ციხეებით, რომლებსაც ყაჩაღთა ბანდები ხშირად იყენებენ დასამალად და თავდასაცავად.

კახეთის საცხოვრებელი სახლების არქიტექტურა ძალიან განსხვავდება ქართლურისაგან; პირველი არის მიწის ზემოთ, უკანასკნელი კი მიწაში. კახეთის სახლები, სახელდობრ, ნაგები არიან მსუბუქად, ტოტებისაგან დაწნული და თიხისა და ნაკელის ნარევით შელესილი კედლებით. სახურავები არის მარტივი ნივნივისაგან გაკეთებული და ლერწმით გადახურული საცხოვრებელი ოთახი უმეტესად არის 5 საჟენი სიგრძისა და 4 საჟენი სიგანისა, იატაკად არის მიწა, [ეს არის] ადგილი, რომელზედაც შრება ენდრო და ბამბა. სინათლე შემოდის მხოლოდ ღია კარებიდან და ოთახიდან შუაში არის სწორი ორმო ცეცხლისთვის, ხოლო მის ზემოთ [ჰკიდია] ჯაჭვი, რომელზედაც ჰკიდებენ სპილენძის ქვაბს. კვამლი გადის ჭერიდან და სახურავით, აგრეთვე ოთახის კარით გარეთ. ამ ცუდ საამშენებლო სისტემას, ქართლის „მიწურთან“ შედარებით, ბევრი უპირატესობა აქვს სიმყუდროვის (მოხერხებულობის) და ჯანმრთელობის მხრივ. ზოგ სოფლებში გვხვდება ქვით ნაშენი საცხოვრებელი სახლები მაღალი, კონუსური საკვამლე მილებით. უმეტესად ხისა და ქვის სახლების გარშემო დგანან პატარა, მიწაში ამოთხრილი ქართლური ქოხები.

რიონის შესართავთან მდებარე თურქულ ქალაქ ფოთიდან იმერლებს თბილისში მოაქვთ ქვაბის ჯაჭვები. სპილენძის ქვაბები და საერთო სახმარი სპილენძის ჯამ-ჭურჭელი, მიუხედავად საკუთრივ საქართველოში არსებული სპილენძის საბადოსი, შემოაქვთ აგრეთვე თურქეთიდან, განსაკუთრებით არზრუმიდან. თიხის ჭურჭელს ყველა თვითონ აკეთებს. ღვინის შესანახად და პურის გამოსაცხობად იყენებენ უზარმაზარ ქილებს (ე. ი. ქვევრი და თონე – გ. გ.). აგრეთვე ყველა სახლში ცეცხლის გვერდით დიდი ქოთანია მიწაში ჩაფლული ღვინის მხრისათვის და მეორე კი, წყლით სავსე, დგას მიწის ზემოთ.

ოთახის კუთხის სვეტებთან მიმაგრებულია ირმის თავები რქებით, რათა მასზე რაიმე დაჰკიდონ. ამის მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ ირმების სიმრავლეზე. კახეთის და ქართლის ყოველ სახლში ბალიშები ანუ მუთაქები არის ბუმბულის ან ბამბის; ბამბისაა აგრეთვე საბნები; საწოლებს კი არ ხმარობენ. ორივე პროვინციაში ხმარებული აკვნები ჰგვანან პატარა ზომის ყუთს. ბავშვს კი არ ჰკრავენ არტახებით, არამედ მთელ აკვანს; ბავშვს ფეხებს შორის უდებენ თიხის, მოკლე, ჩიბუხის მსგავს, მილაკს, რომლითაც შარდი აკვნის ძირზე გადმოიღვრება. ქართული საცხოვრებელი სახლების ერთადერთი

georgischer Wohnungen. Die Hufe der Hirschen werden als Salzfiisser genuzt.

In ganz Kacheti und Karteli speiset man gegohren Waizenbrod, sehr selten Hirsebrod. Sie baken das Brod in groBen, 4 und mehr Eymer haltenden erdenen Töpfen. Einen solchen Topf graben sie in die Erde oder umgeben ihn über derselben mit Thon und zünden Feuer in demselben an, wovon er bald glühend wird. Denn hangen sie die eines Fingers, höchstens eines Daumens dikke Brodkuchen an die inneru Seiten über die Kolengluh da denn das Brod gesehwinde gar wird. Butter macht man in Kacheti in einem ausgehцlten hölzernen Zylinder, etwan 6 Spannen lang und 2 Spannen weit, an der Seite mit einem Spundloche. Wenn man den Zylinder mit Saihlne ctwan zur Hälfte gefüllet hat, hдngt man ihn horizontal auf und schaukelt ihn mittelst einer Schnur; durch diese, einem Kinde nicht zu schwere Arbeit wird geschwinde Butter erhalten.

Das vornehmste Gewerbe Kachetiens und Karteliens ist wohl der Weinbau, besonders wenn man den Obstbau mit zu demselben rechnet. Der Feldbau und die Viehzucht haben wechselsweise den Vorzug, und werden gewöhnlich nur zur Befriedigung eigener Bedürfnisse getrieben.

Wein- und Obstgärten sind gewöhnlich zusammen und werden mit geflochtenen Strauchziiunen oder ьber einander gelegten Dornen eingehegt.

ln Kacheti mehr als in Karteli pflanzt man die Reben an der Südseite der Höhen und weil man sie nicht Wassern kann, so ungiebt man jede Rehe im Frьhling mit etwas Mist. Man bekцmmt denn im Herbst zwar weniger Most, dieser aber giebt feurigern Wein, daher der kachetische vor dem in der Ebene am Kur in Karteli sehr viel voraus hat. Man bringt die Reben des Herbstes nicht unter die Erde, beschneidet sie aber nach der Weinlese, so daB sie nur 4 bis 6 Augen behalten, und da der neue Trieb nicht stark ist, bindet man die Reben an Stöcke. Man hat nur rothe Trauben.

Die reifen Trauben werden in einen ьber der Erde von Ziegeln und Feldsteinen mit Kalk aufgemauerten BehältniB beliebiger GröBe geworfen und durch Menschen zertreten oder gekältert. An einer Stelle des Behälters ist ein Loch, und vor demselben ein von Ruthen geflochtnes Gitter. Durch dasselbe flieBt der Most in einer Rinne, die ihn in 4 bis 5 FuB tiefe. bis 4 FuB weite, ganz in die Erde gegrabene Tцpfe leitet. Auf die Töpfe legt man einen Brodfladen und auf diesen Thon, und so wartet man die Gährung ab, und der Boden wird so mit Erde geebnet, daB man von dem verborgenen Schatze nichts erkennet. Beim Gebrauch schцpft man den Wein klar ab. Das Versenden geschieht in Schläuchen von Ziegen- oder Ochsenhäutem inwendig mit Bergtheer überstrichen. Aus den Häfen dis tillirt man den Brantwein und macht denn die leeren Töpfe mit FleiB rein. Ein Citra (etwan 7 MaaB) kachetischer Wein gilt aus der ersten Hand von 10 bis 15 Kop. und ist in ganz Georgien beliebt. Den kalter und Auf-

[დამახასიათებელი] მწერი არის რწყილი. ირმის ჩლიქები გამოიყენება, როგორც სამარილე.

მთელს კახეთსა და ქართლში სჭამენ გაღვივებულ ხორბლის პურს, ძალიან იშვიათად კი – ფეტვის პურს. პურს აცხობენ დიდ, 4 ან მეტ „ვედრო“ ტევადობის თიხის ქვევრში (თონეში – გ. გ.). ასეთ თონეს ჩააგდებენ მიწაში, ან შემოლესავენ თიხით (მიწა'ხე დადგმულს) და შიგ ცეცხლს ანთებენ, რისგანაც ის უცებ ვარვარდება. რადგანაც თითის ან ცერის სისქის პურის ცომს მიაკრავენ ხოლმე შიგნითა კედელზე ნაკვერჩხალის სიცხეში, ამიტომ პური მალე ცხვება. კახეთში კარაქს აკეთებენ დაახლოებით 6 მტკაველის სიგრძის და 2 მტკაველი სიგანის გამოფუღრულ ხის ცილინდრში, რომელსაც გვერდზე აქვს ნახვრეტი მილაკისთვის. როცა ამ ცილინდრს ნაღებით ნახევრამდე აავსებენ, მას ჰორიზონტალურად ჰკიდებენ და არწევენ ბაწრის საშუალებით; ასეთი, ბავშვისთვისაც არა საძნელო მუშაობით მალე იღებენ კარაქს.

ყველაზე საპატიო მეურნეობის დარგი კახეთში და ქართლში არის მევენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩავთვლით მეხილეობასაც. მემინდვრეობას, ნარგავებსა და მეცხოველეობას აქვთ გარდამავალი უპირატესობა და მათ ჩვეულებრივ მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად მისდევენ.

ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით.

კახეთში უფრო მეტად, ვიდრე ქართლში, ვაზს რგავენ ბორცვების სამხრეთ კალთებზე და, რადგან მისი მორწყვა არ შეიძლება, ამიტომ გაზაფხულზე ყოველ ძირს ნაკელს შემოაყრიან. მართალია, შემოდგომაზე შედარებით მცირე ტკბილს იღებენ, მაგრამ ეს იძლევა მაგარ [ცეცხლივით] ღვინოს, ამიტომ კახურს უპირატესობა აქვს იმასთან, რაც მტკვრის დაბლობზეა ქართლში. შემოდგომის ვაზს მიწაში კი არ ფლავენ, არამედ, ყურძნის კრეფის შემდეგ ისე შეჭრიან, რომ სტოვებენ მხოლოდ 4 ან 6 კვირტს და, რადგან ახალი ნაზარდი მაგარი არ არის, ამიტომ ვაზს ჯოხზე ამაგრებენ. აქვთ მხოლოდ წითელი ყურძენი.

მწიფე ყურძენს ყრიან კირით შელესილი აგურითა და ქვით გაკეთებულ, მიწაზე დადგმულ ნებისმიერი სიდიდის ჭურჭელში, ხოლო კაცები ჭყლეტენ ან წურავენ. ამ ჭურჭელს ერთ ადგილას აქვს ხვრელი, მის წინ კი [მოთავსებულია] წნელებით დაწნული ბადე. ამის საშუალებით ყურძნის წვენი ჩადის ღარში, საიდანაც ის 4 – 5 ფუტი სიღრმის და 4 ფუტი სიგანის, მთლიანად მიწაში ჩადგმულ ქვევრში ჩაისხმება. ქვევრზე ადებენ პურის ლავაშს, ამაზე კი თიხას, და ასე უცდიან დადუღებას; მიწას კი ისე ასწორებენ, რომ ვერც კი გაიგებთ დამალული განძის შესახებ. ხმარებისას ანკარა ღვინოს ამოხაფავენ ხოლმე. ამის გადაგზავნა ხდება თხის ან ხარის ტყავის ტიკით, რომელსაც შიგნით წასმული აქვს კუპრი. თხლიდან ხდიან არაყს, ხოლო ცარიელ ქვევრებს გულმოდგინედ წმენდენ. ერთი ციტრა (დაახლოვებით შვიდი ზომა) კახური ღვინო, უშუალოდ პატრონისაგან თუ იყიდი, ღირს 10 – 15 კაპიკი და განთქმულია მთელ საქართველოში. საწნახელი და საცავი [მარა-

bewahrungsplaz umgeben sie mit einer Mauer und versehen dieselbe mit einem leichten Dache. In diesem Weinhefe vergraben sie auch ihre Vorrätbe an Getreide und Gartenwerk.

Das Keltern des Weines ist unreinlich und dem Wein wegen des Kalkes eben so, als die nachläBige Aufbewahrung schädlich, das Verwerfen der Träber unökonomisrh und der ganze Weinbau fehlerhaft, daher sich dieser Wein, der der schönste und beste seyn könnte, nicht wohl über ein lahr hält.

Feigen, Granaten, Aepfel, Birnen, Pflaumen. Kirschen und Kernelskirschen, Quitten, Mespeln, Mandeln, Pfirsichen, Aprikosen und Haselnüsse werden in Kacheti und Karteli in Garten in Menge und mit der Leichtigkeit einheimisoher Вдume gezogen, auch fallen alle diese Frcühte sehr gut. Kastanien sind nicht in Kacheti, wohl aber an der Ostseite des Alasans.

ln liachetien bauet man für Menschen häufig Weizen und wenig Hirse, und für Pferde häufig Gersten und Haber wenig. Ein Batman Waizen galt 1772. 6, und Gersten 4 Kop.

Man bauet hier auch viel Baumwolle, Von welcher ein Batman 1Rbl. 40 bis 50 Kop. galt.

Reis bauet man in Kacheti gar nicht, die Lesgier aus dem Distrikt Dschari führen ihn zu und nehmen für ein Citra 15 bis 18 Kop.

Seide wird nur zum eigenen Gebrauch erzielt.

Krapp ist in Kacheti sehr häufig und wird, wie am Terek im Frühlinge, ehe das Kraut treibt. zur Hausfärberey und zum Verkauf in Menge gegraben, aber nicht, Wie dort in Erdgruben, sondern an der Luft unterm Dach, über den Stuben getrocknet. Ein Citra frischer Wurzeln galt 1772. ein, und trockne 1 Rubl. 40 bis 50 Kop.

Die Viehzucht ist nur geringe, doch hält ein jeder vorzüglich Pferde, die in ganz Georgien sehr schön fallen, einige Kühe, Ochsen zum Pfluge und Schaafe mit Fettschwьnzen, die hier aber nur die GröBe gemeiner Schaafe haben, jedoch sehr gute Wolle tragen. Stallpferde filttert man mit Gersten und rechnet auf jedes in 24 Stunden 16 Pfund, darьber giebt man ihm, damit es den Magen fülle, ohne dickbauchig zu werden, Stroh so viel es will und um den dritten Tag ein Leth Kochsalz. Heu ist, weil es dicke Bäuche macht, nur an einzelen Orten üblich. Völlig so werden die wegen ihrer Schönheit berühmten persischen Hengste gehalten.

Die Bienenzucht ist in Kacheti ziemlich beträchtlich. Die Stöcke sind ausgehölte bis 6 Spannen lange, runde Klöze. aus 2 passenden Halften, an einem Ende mit dem Flugloch. Sie werden auf 2 FuB hohe Gestelle unter einem leichten Dache gelegt. Wachs und Honig finden in Teflis Absaz; Meth ist hier unbekannt. Man kocht den Honig stark ein und taucht Schnüre an einander gereiheter Walnüsse in denselben, die streng weise verkauft Werden.

ნი – გ. გ.] შემორტყმულია კედლით და გადახურულია მსუბუქი სახურავით. ამ მარანში – ფლავენ აგრეთვე თავიანთ ხორბლისა და ხილის მარაგს.

ყურძნის წურვა არ მიმდინარეობს სუფთად. ღვინოს ვნებს ერთი მხრით კირი, აგრეთვე დაუდევარი შენახვა; ჭაჭის გადაყრაც არ არის ეკონომიური და მთელი მეღვინეობა მცდარად წარიმართება.

ამიტომ ეს ღვინო, რომელსაც შეეძლო ყოფილიყო უმშვენიერესი და საუკეთესო, ერთ წელზე მეტს ვერ ძლებს.

ლეღვი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კომში, Mespeln(?), ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია და მოდის ადვილად მოსავლელ ადგილობრივ ხეებზე; ყველა ეს ხილი ძალიან კარგად ხარობს. წაბლი არ არის კახეთში, გარდა ალაზნის აღმოსავლეთ ნაპირისა.

კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და ცოტა შვრია. ბათმანი ხორბალი 1772 წელს ღირდა 6 კაპიკი, ხოლო ქერი – 4 კაპიკი.

აქ მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა, რომელიც ერთი ბათმანი ღირდა 1 მან. 40 კაპ-დან – 1 მან. 50 კაპ-მდე.

ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ჭარელ ლეკებს შემოაქვთ და ჰყიდიან ციტრას 15 – 18 კაპიკად.

აბრეშუმს აზადებენ მხოლოდ საკუთარი მოხმარებისათვის.

ენდრო კახეთში ძალიან გავრცელებულია და გაზაფხულობით,ვიდრე ბალახი ამოვა, ისევე როგორც თერგზე, ამოთხრიან ხოლმე დიდი რაოდენობით, მაგრამ მიწის ორმოებში კი არ ახმობენ, როგორც იქ, არამედ ჰაერზე – სახურავის ქვეშ, ოთახის თავზე. ერთი ციტრა ახალი (ნედლი) ფესვები 1772 წ. ღირდა ერთი მანეთი, ხოლო გამხმარი – მანეთი და 40 კაპ. – მანეთნახევარი.

მეცხოველეობა მხოლოდ უმნიშვნელოა; ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი, რომლებიც მთელ საქართველოში განთქმულია, რამდენიმე ძროხა, ხარები გუთნისთვის და დუმიანი ცხვრები, რომლებიც აქ მხოლოდ ჩვეულებრივი ცხვრის სიდიდისა არიან, ამასთან კარგი მატყლი აქვთ. ცხენებს, რომლებიც საჯინიბოში ჰყავთ, კვებავენ ქერით და თითოზე 24 საათში მოდის 16 ფუნტი (გირვანქა), ამასთან ცხენს აძლევენ ჩალას რამდენიც სურთ, რათა კუჭი გაევსოს, ხოლო მუცელი არ გაებეროს; მესამე დღეს კი [აძლევენ] ერთ ლოტ სუფრის მარილს. თივა, რადგან ის მუცელს უზრდის, მხოლოდ ზოგ ადგილებშია გამოყენებული. მთლად ასევე ინახავენ თავის სიმშვენიერით განთქმულ სპარსულ კვიცებს.

მეფუტკრეობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია. სკები გაკეთებულია გამოფუღრული, 6 მტკაველი სიგრძის მრგვალი ნამორიდან, ორი შესატყვისი ნახევრებით, ერთ ბოლოში ჩასაფრენი ხვრელით. ისინი მოთავსებულია ორი ფუტის სიმაღლის დანადგარზე მსუბუქი სახურავის ქვეშ. სანთელი და თაფლი საღდება თბილისში; აქ არ იციან მეტი*. თაფლს ძალიან ხარშავენ და მასში ამოავლებენ კანაფზე აგებულ ნიგოზს და ასე ასხმობით ჰყიდიან.

---

* M e t h არის თაფლისაგან გაკეთებული სასმელი (Мед – напиток).

Wo sich in Kacheti und Karteli die Gebürghцhen gegen Klüfte oder Niedrigungen senken, sind sie gewцhnlich mit Waldungr aus Eichen, Roth- und Weisbuchen, Rьstern, Erlen, Wilden Obstbдumen, Haseln, Weiß- und Schwarzdorn bedeckt und dienen Hirschen, Reben, wilden Schweinen, Schakallen, Füchsen uud Ilaasen zum sehr gedeylichen Auffenthalt.

Kacheti ist, nach der allgemeinen Einrichtung Georgiens, in Distrikte, und diese bisweilen in Kreise getheilt, zu deren jedem eine ungleiche Anzahl so genannter Städte, Festungen, größere Dörfer oder Flecken und kleinere Dцrfer und Wohnsitze, auch meistens einige Klöster gehцren. Es ist schon angemerkt, daß der Vorgesezte eines Fleckens oder mehrerer kleinerer Dörfer ein selbst erwählter, aber vom Zaar bestätigter Kamcha und der eines Distriktes ein Amtmann (Maurof) ist, der den Namen vom Distrikt z. B. der Amtman des Distriktes K1sichi, Kisichi Maurof, führet und aus einer fürstl. Familie zu seyn pflegt und daß große oder mehr kleine einen Gouverneur (Eristaw), dergleichen aber in Kacheti keiner ist, haben.

Der kaehetische Distrikt Kisichi (S. im Tagebuch vom Februar 1772).

Er ist an der linken Seite des Kur der iiusserste ostliehe Kachetiens und ganz Georgiens, grдnzt in Osten mit Lesgistan oder dem Lande der Lesgier, hat in N. das Gebürge, in S. den Kur und in W. den kaehetisehen Distrikt Twalsagaretscho. Er nimt die untere Gegend des Alasan an beiden Seiten und damit einen Theil des Vorgebürges und des Neben- oder Kalkgebürges, auf der Fläche zwischen beiden ein. Seine Dцrfer liegen meist an den Gehängen dieser Gebürge, gegen die Ebenen und Flußklüfte. Die Breite des Distriktes beträgt von O. in W. etwan 20 W.

Die Oerter dieses Distriktes, deren meistens, da ich sie selbst besucht, schon im Tagebuch gedacht ist, sind:

1. Madschani
Mirsani
Prasiani
Arboschiki
Dschugani
Tibani
Bodbistamri
Sakobo
9. Maschnari
10. Wagiri. Dieser Ort hat eine große Kirche mit georgischen Inschritten Von Wagir sind über das Sehneegebürge ŏ Tagereise. Der Weggeht durch den Alasan, denn durch das äußerste kachetische Dorf Gauar- An der Nordseite des Schneegebьrgs ist. Chetschoruk das erste Dorf.

სადაც კახეთსა და ქართლში მაღალი მთები ხევებისაკენ და დაბლობებისაკენ ეშვებიან, იქ ისინი ჩვეულებრივ დაფარული არიან მუხისა, წითელი და თეთრი წიფელის, თელის, თხმელის, გარეული ხეხილის, თხილის, თეთრი და შავი ეკლის ტყეებით; ეს ტყეები ძალიან მოხერხებულ თავშესაფარად აქვთ ირემს, ქურციკს, გარეულ ღორს, ტურას, მელას და კურდღელს.

კახეთი, საერთო ქართული წყობილების მიხედვით, იყოფა მხარეებად (Distrikt), რომლებიც ზოგჯერ რაიონებადაა (Kreise), დაყოფილი თითო მათგანს ეკუთვნის არაერთნაირი რაოდენობა ეი ქალაქებისა, ციხესიმაგრეებისა, მსხვილი სოფლებისა ან ადგილებისა (Flecken), პატარა სოფლებისა და დასახლებული ადგილებისა, აგრეთვე უმეტესად ზოგი მონასტრებისა. უკვე აღნიშნული იყო, რომ მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ – „კ ა მ ხ ა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა (მოურავი), რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს, მაგ. ქიზიყის მხარის მოხელეა – ქიზიყის მოურავი და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან; ხოლო დიდსა თუ რამდენიმე მცირეს ჰყავს გუბერნატორი (ერისთავი); თუმცა კახეთში ასეთი სრულებით არ არის.

კ ა ხ ე თ ი ს მ ხ ა რ ე ქ ი ზ ი ყ ი
(იხ. 1772 თებერვლის დღიურში)

ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეს, არის უკიდურესი აღმოსავლეთი [მხარე] კახეთისა და მთელი საქართველოსი; აღმოსავლეთით ესაზღვრება ლეკეთი, ანუ ლეკების ქვეყანა, ჩრდილოეთიდან აქვს ქედი (მთიანეთი), სამხრეთით – მტკვარი, დასავლეთით – კახეთის მხარე თვალსაგარეჯო. ის მოიცავს ალაზნის ქვედა დინების ორივე მხარეს და ამასთან მთისწინეთის და გვერდითი ანუ კირიანი მთის ერთ ნაწილს და ზეგანს მათ შორის. მისი სოფლები უმეტესად ამ მთების კალთებზე მდებარეობენ, დაბლობებისა და მდინარის ხეობების პირდაპირ. მხარის სიგანე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ არის დაახლოებით 20 ვერსი.

ამ მხარის დასახლებული ადგილები, რომელთაგან უმრავლესობა მე თვით მოვიარე და უკვე დღიურშია აღნიშნული, შემდეგია:

1. მაჩხაანი 2. მირზაანი
3. პრასიანი
4. არბოშიკი
5. ჯუგაანი
6. ტიბაანი
7. ბოდბისხევი
8. საქობო
9. მაშნაარი
10. ვაქირი – ამ დაბას აქვს დიდი მონასტერი ქართული წარწერებით. ვაქირიდან თოვლიან მთებამდე არის 6 დღის სავალი. გზა მიდის ალაზანზე, შემდეგ კახეთის განაპირა სოფელ გაუარზე (გავაზე?). თოვლიანი ქედის ჩრდილოეთით არის პირველი სოფელი ხეტშორუკი (?).
11. ანაგა

12. Magaro
13. Assamuri
14. Nukreani
15. Assanuri
16. Bodbe
17. Tschotori
18. Kotori; auch die ausser dem Distrikt westlichen zaarischen Dörfer.
19. Dschimiti
20. Melawi
21. Pichueli und
22. Siari. Noch sind die beyden Klöster.
23. Nino Ziminda: dessen ich am 26-sten Nov. 1772 erwähnt und
24. Ziminda Stepani Chirsäli oder kurz Stepan Ziminda, im Distrikte. In beiden sind nur wenig Mönche.

25. Karagasch, auch Topkaragatsch (S. beim Gerber in Samml. Rußischer Geschichte Tapkaragan) am rechten Ufer des Alasan, wo er das Durchreiten verträgt, welches sich die lesgischen Räuberbanden zu Nuze machen, war die Residenz des Mahomet Kulichan, ist aber von den Lesgiern verheeret und öde. Noch sind. Mauern und Schicsthiirme, daselbst. Wenn die lesgischen Räuberhaufen nur erst durch den Alasan sind, so schleichen sie von einer Kluft, Gebüsch, zerstörter Wohnung zum andern bis Imereti und selbst bis Achalziche der Türken, wo ihre Beute Absaz findet.

26. Signach ist jezo die einzige Festung des Distriktes. Sie liegt am nordlichen Abhange des südlichen Vorgebürgs, gegen das Iialkgebürge in der Nahe. der Dörfer Sakobo Nr. 8. und Maschnari Nr. 9. Ihre bis 10 Fuß hohe. 4 Fuß dicke von Sand- und Kalksteingesohieben, mit Kalk aufgeführte Mauer giebt ihr die Gestalt eines Quadrat,es von 80 Faden im Durchmesser und an drey Seiten ein Thor. Ihre Defension besteht in fünf 6 pfündigen Kanonen, die sie bey wachender Garnison für die hiesigen leichten Feinde unilberwindlich macht. so gebrechlich auch die. Mauer ist. Ihre EinWohner bestanden 1772. aus 84 armenischen Familien, die sie auch vertheidigen, ob sie gleich meistens ausser der Mauer Wohnen. Hieher flieht in Nothfitllen alles und jeder männliche Flüchtling verstärkt die Garnison. Nach Teflis und Gori, die beide am Kur liegen, ist sie die größeste und stärkste Festung in ganz Georgien.

Der jezige Maurof Kisichis war der Fürst Sirwan Androniko Schilo. Bruder der Gemahlin des Zaarewitsch Georgi.

Nach deirZaarisclien Kriegestat kann dieser Distrikt 3000 berittene und bewaffnete Mann stellen.

Unter der Natural-Lieferungen des Distriktes sind auch blaue Veilchen, von welchen fьr den Hof Wasser bereitet werden.

12. მაღარო
13. ასანური
14. ნუკრიანი
15. ასანური
16. ბოდბე
17. ჭოტორი
18. კოტორი (კოტაანი); ასევე, მხარის გარეთ, დასავლეთით მდებარე მეფის [კუთვნილი] სოფლები
19. ჯიმითი
20. მელაანი
21. ფხოველი და
22. ზიარი. ამასთან, მხარეში კიდევ არის ორი მონასტერი:
23. ნინო წმინდა, რომელიც მე 1772 წ. 26 ნოემბ. მოვიხსენიე და
24. წმინდა სტეფანე ხირსელი ან მოკლედ სტეფან-წმინდა. ორივეში მხოლოდ რამდენიმე ბერი არის.

25. ყარაღაჯი, აგრეთვე თოფყარაღაჯი (იხ. გერბერის „რუსეთის ისტორიის“ კრებულში: ტაპკარაგან), ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც შეიძლება მისი გადასვლა ცხენით; ის ლეკთა ყაჩაღურმა ბანდებმა გამოიყენეს; იყო რეზიდენცია **მაჰომედ ყული ხანისა,** მაგრამ არის ლეკთა მიერ განადგურებული და გაუდაბურებული. ჯერ კიდევ არის იქ კედლები და კოშკები შერჩენილი. როგორც კი ლეკების ყაჩაღთა ბრბოები ალაზანზე გავლენ, ისინი მიცოცავენ ერთი ხევიდან, ბუჩქიდან, დანგრეული ბინიდან მეორეზე, ასე მიდიან იმერეთამდე და თვით თურქთა ახალციხემდე, სადაც თავიანთ ნადავლს ასაღებენ.

26. **სიღნაღი** ამჟამად არის ამ მხარის ერთადერთი სიმაგრე. ის მდებარეობს სამხრეთის მთისწინეთის ჩრდილო ფერდობზე, კირიანი მთის პირდაპირ, სოფლების საქობოს (№ 8) და მაშნარის (№ 9) ახლოს. მისი, 10 ფუტი სიმაღლის, 4 ფუტი სისქის ქვიშაქვის და კირქვის (Kalksteingeschieben), კირით ამოყვანილი კედელი აძლევს მას 80 საჟენის დიამეტრის კვადრატის ფორმას და [აქვს] სამი მხრიდან კარები. მისი თავდაცვა შედგება 5 ექვსფუნტიანი ქვემეხისაგან, რომლებიც მოდარაჯე გარნიზონის ხელში მას აქაური იოლი მტრისთვის აუღებელს ხდის, ისე კი კედელი სუსტია. 1772 წ. მისი მცხოვრებლები შესდგებოდნენ 84 სომხური კომლისაგან, რომლებიც აგრეთვე იცავენ მას, თუმცა უმეტესად კედლის გარეთ ცხოვრობენ. გაჭირვების შემთხვევაში აქ მოედინება ყველაფერი, და ყველა გამოქცეული მამაკაცი აძლიერებს გარნიზონს. თბილისის და გორის შემდეგ, რომლებიც მტკვარზე მდებარეობენ, ის [სიღნაღი] არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში.

ქიზიყის ახლანდელი მოურავი იყო თავადი სირვან (?) [=რევაზ[1]] ანდრონიკაშვილი, ბატონიშვილ გიორგის ცოლისძმა.

მეფის საომარი საჭიროებისთვის ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 3000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი.

ნატურალურ გადასახადად ამ მხარეს შეწერილი აქვს ცისფერი ია, რომლიდანაც სამეფო კარისათვის მზადდება სითხეები [სურნელოვანი?].

---

[1] შდრ. შედეგი კახეთის ცხოვრებისა: საქართველოს ცხოვრება, თბ. 1913, გვ. 288.

Der kachetische Distrikt Kachmankari liegt über dem Distrikt Kisichi am Alasan.

Der Distrikt Tianeti nimt die höhere Gegend des Flusses Jör ein.

Ich kann die zu beiden gehörigen Oerter nicht sicher angeben. Zu dein letztern gehört die Festung Tianeti.

Der Kachetische Distrikt Twalsa Goredscho (S. Tageb. 1772. Febr.) nimmt die untere Gegend des Jörflusses und also des Vorgebürgs und der Flдchen desselben ein.

Zu demselben gehören die mit Mauern und Festungen versehenen Oerter:

1. Manuani, der äusserste ostliche Ort, 2. Natlugi 3. Markogi, welches für eine Stadt gerechnet Wird. 4. Noria 5. Lhoschini 6. Batoro I. Seoli 8. Das Kloster Nino Ziminda 9. Nanani und 10. Sagaretscho, welches "auch eine Stadt heiЯt.

Der Distrikt Katareti und Tschulawerdi liegen an und zwischen dem Alasan und Jör, deren Oerter ich nicht angeben kann. Folgende kartelische Oerter aber, meist am Alasan und Jör, theils auch an Jörbächen, gehe ren zu einem oder dem andern dieser Kreise:

Bachtriani, am linken Ufer des Alasan, Wird für eine Stadt geachtet; Ute, Ubolso, Kistauro, Achaldaba, Alawerdi, Bajako. Alewane, Magrani, Tachtiziche, Schaschewi, Upliziche, Artesani, Ruispiri gilt für eine Stadt; Telawi, Mugonle; mit terekenzischen Tataren; Tschitsehakwa, Choncheli, Bajokos, Gurgula, Artosano, Artana, Wardi Sobani, Kisilhadschili mit terekenzisc.hen Tataren; Kopenatsehi, Karatschelai mit terekemensehen Tataren; Mnganti, Kurtgelauri ebenfalls; Nasomkawi, Kondoli mit Tataren; Kisiskawi, Zinandal, Grem, Gumseli, Sabuetti, Tschilde, Wepchezichb Lainiziche, Akura, Kalauri, Schasiani, Uwareli, Uria. Tubani, Tscherine, Gweliziche, Aasche, Dschumlaki, Tsehikani, Genial, Achtnlo, Gurtschani, Wedschin Festung; Kolaki, Bakurziche, Kardaruch, Baidar, Anaga, Tschetori, Nukreani, Magaro, Bodbiskawi, Bodbe Kedeli, Anaga, Nikoziminda, Asanuri, Tschugani, Tibani, Bosiani, 1'rosiani, Kadeli, Arbeschika Mirsani, Madschegani, Belekan, Katech, Tschar, Talak. Alle am Alasan und dessen Вдchen. Ferner am Jör. Seguran eine Festung, Orwi Feshmg, Batara Seoli Festung, Ninoziminda Kloster, Monawi Festung.

Ueberhanpt rechnet man, daЯ die Provinz Kacheti reichlich 13000 berittene und bewaffnete Мдnner stellen könne; der Vertheidigung der Wohnsize und der fortgehenden Steuer wegen kann jedoch der Zaar für seine marschirende Armee nicht über 5000 Mann aus derselben ziehen.

In den fünf tatarischen Dorfern rechnet man 250 Familien.

Diese ziemliche Bevölkerung ist am Alasan und seinen Вдchen, dahinv gegen am Jör fast alles öde und wüst ist.

კახეთის მხარე გ ა ღ მ ა მ ხ ა რ ი მდებარეობს ქიზიყის ზემოთ ალაზანზე,
მხარე თ ი ა ნ ე თ ი მოიცავს მდ. იორის ზემო უფრო მაღალ მხარეს.

მე არ შემიძლია ამ ორ მხარეზე დაბეჯითებითი ცნობების მოცემა. უკანასკნელს ეკუთვნის თიანეთის ციხე.

კახეთის მხარეს თ ვ ა ლ ს ა გ ა რ ე ჯ ო ს (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიური) უჭირავს იორის ქვედა დინება და მთისწინეთის ქვემო ნაწილი და მისი ვაკეები.

მასვე ეკუთვნის კედლებით და ციხეებით აღჭურვილი ადგილებთ Io მანავი (Manuani), ყველაზე განაპირა აღმოსავლეთი ადგილი 2. ნათლუღი 3. მარტყოფი, რომელსაც თვლიან ქალაქად. 4. ნორია 5. ლოჭინი 6. ბატორო 7. სეოლი[1] 8. მონასტერი ნინოწმინდა 9. ნანიანი და 10. საგარეჯო, რომელსაც აგრეთვე ქალაქი ჰქვია.

მხარე კატარეთი (იქნებ – კაჭრეთი? – გ. გ.) და ჩულავერდი (შულავერი?) მდებარეობენ ალაზანსა და იორზე და მათ შორის; მათ დასახლებულ პუნქტებს ვერ დაგისახელებთ. შემდეგი ქართული (თუ ქართლური? – kartelische) პუნქტები კი, უმეტესად ალაზანზე და იორზე, ნაწილობრივ კი იორის შენაკადებზე მდებარენი, ეკუთვნიან ერთს ან მეორე ამ მხარეთაგანს.

ბახტრიონი, ალაზნის მარცხენა ნაპირზეა ითვლება ქალაქად

უთო, უბოლსო, ქისტაური, ახალდაბა, ალავერდი, ბაიხო, ალვანი, მაგრაანი (ან მაღრანი – გ. გ.), ტახტიციხე, შაშვი, უფლისციხე, არტაზანი, რუისპირი, ითვლება ქალაქად. თელავი, მუქოელი – თარაქამა თათრებით, ჩიჩაყვა, ხორხელი, ბაიხო, გულგულა, არტაზანი, არტანი, ვარდისუბანი, კიზილბადშილი (KisilhadschiIi – ყიზილჰაჯლო?) თარაქამა თათრებით; ყაფანახჩი, ყარაჯალა (Karatschelai) – თარაქამა (თურქმანი) თათრებით; მუღანლო, კურდღელაური, ასევე ნასომხარი, კონდოლი თათრებით; კისისხევი წინანდალი, გრემი, გუმსელი, საბუეთი, შილდა, ვეფხისციხე, ლომისციხე, აკურა, კალაური, შასიანი, ყვარელი, ურიათუბანი, ჭერემი, ველისციხე, ახაშენი, ჩუმლაყი, ჭიკაანი, განიარი, ახტულო, გურჯაანი, ვეჯინის ციხე; კოლაკი, ბაკურციხე, კარდანახი, ბაიდარი, ანაგა, ჭოტორი, ნუკრეანი, მაღარო, ბოდბისხევი, ბოდბე, ქედელი ანაგა, ნინოწმინდა, ასანური, ჯუგაანი, ტიბაანი, ბოსიანი (ოზაანი?), პრასიანი, ქოდალო, არბოშიკი, მირზაანი, მაჩხაანი, ბელაქანი, კატეხი, ჭარი, თალა.

ყველა [მდებარეობენ] ალაზანზე და მის შენაკადებზე. შემდგომნი – იორზე: სეგურანი – ციხე, ორივის ციხე, პატარძეულის ციხე, ნინოწმინდას მონასტერი, მანავის ციხე.

საერთოდ ფიქრობენ, რომ კახეთს შეუძლია გამოიყვანოს 13000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი; საცხოვრებელი ადგილების დაცვისა და გადასახადთა გადახდის [უზრუნველსაყოფად] მეფეს მოქმედი არმიისთვის შეუძლია გამოიყვანოს არა უმეტეს 5000 კაცისა.

ხუთ თათრულ სოფელში ითვლიან 250 ოჯახს.

ეს საკმაო მოსახლეობა არის ალაზანზე და მის შენაკადებზე; იორზე კი, პირიქით, თითქმის ყველაფერი უდაბური და განადგურებულია.

---

[1] 6 და 7 ერთად „ბატორო სეოლი“, უთუოდ არის „პატარძეული“.

Distrikt und Welk Tuschi oder ɔuscheti

Den Stori Fluß aufwärts 1 Tagereise nach N . sollen an seiner Westlichen eine südend heiße Quelle sein, die am Geruch den Tiflisser gleicht[1].

Oben am Flusse Stori der linken des obern Alasan und über dem Dokon (großen) Argun des Sundscha, im Gebьrge, ist der von dem Volke Tuschi oder den Tuscheten bewohnte Kreis Tuschi 1 ½ Tagereisan vom Fuß des Hauptgebьrges, in dem kachetischen Distrikte Kisichi am Stori hinauf. Er nimt die Hцhe des südlichen Schiefergebiirgs (Jugum alpinum schistosuin) an Quellen und Bächen, die theils südlich zum Alasain theils nordlich znin Argun oder Aksai fließen; daher daselbst der Steinbok hänfig ist.

Die Dörfer des Distriktes Tuschi heißen:

Zua, Sagirta, Etelta, Imdurt, Wercho, Todguare, Bodдornare[2], Schenako, Tikloare, Tartloare, Tanoare[3], Tsoheschoare, Parsnuare, Giroare, Tschuntiare, Gogultare, Wakidsiriare, Buchurtuare[4], Kumelaurteare, Dschorboseliare, Godeniare, Homoloare.

Alle sollen bis 500 wehrhafte Männer Stellen können.

Die Tuschi sind, wie die Sprache, die ein georgianischer Dialekt mit vielen kistischen Wцrtern ist, zeigt, gewiß Georgianer mit Kisten vermischt und der Zaar Heralilius sieht sie wie seine Unterthanen an, und sezt ihnen auch einen Maurow (Tuschetis Maurow) der aber nicht im Distrikt, sondern in Balisknr seinen Siz hat und 1772 von der fiirstl. Familie Tscherkesiani war. Sie geben auch dem Zaar zu gewissen Zeiten des Jahres Sehloßwachen und stellen im Kriege Mannschaft; alles aber ist wenig mehr, als Schatten von Oberherrschaft, da sie weder Steuern entrichten noch Befehlen gehorchen.

Sie geben dagegen an den lesgischen Anar Chan oder Nuzal einen jährlichen Tribut von 10 Maulthieren oder vergьten jedes mit 60 Schaafem wovon jedes init rußischem Gelde verglichen 80 Kop. angeschlagen ist.

ln den 4 erstgenannten Dörfern wird kistisch mit georgischen untermengt gesprochen. Die Einwohner kцnnen auch leicht mehr als die übrigen von Kisten gern abstammen.

Die Namen sind mehr vermischt, doch mehr georgische Maunsnamen z. B. Mamuka, Uti, Ziskar, Zika, Epche, Naderent, Darkis, lwane, Kaptar, Otar, Dai, Schanki, Tscherkes, Georgi, Antau, Kautar, Gabriel, Theodor, Chuzes, Buko, Sage, Ito, Miki, Scha, Asi, Obolo, Sultan, Gali, Dawid, Sagil, Gulo, Suro, Zoe, Sagirta.

---

[1] Den Stori – gleicht < *P.*

[2] Bodğornare, *G.*] Boagörnare, *P.*

[3] Tanoare, *G.*] Tashare, *P.*

[4] Buchurtuare, *G.*] Buchartnare. *P.*

თუშის ანუ თუშეთის მხარე და ხალხი

მდ. სტორს ზემოთ, 1 დღის სავალზე ჩრდილოეთისკენ, ამბობენ, რომ მის დასავლეთ მხარეზე სამხრეთისკენ არის ცხელი წყაროები, რომლებიც სუნით თბილისისას წააგვანან[1].

ზემო ალაზნის მარცხენა მხარეს, მდინარე სტორზე ზემოთ და სუნჯის დოკონ (დიდ)-არღუნზე, მთაში, არის თუშების მიერ დასახლებული მხარე თუში (თუშეთი), მთავარი ქედის ძირიდან 1 ½ დღის სავალზე, კახეთის მხარეში, ქიზიყში, სტორზე, ზემოთ. მას უჭირავს სამხრეთის ფიქალიანი მთის მწვერვალები, წყაროებთან და მდინარეებთან, რომლებიც ნაწილობრივ სამხრეთით ალაზნისკენ მიედინებიან, ნაწილობრივ ჩრდილოეთით – არღუნისკენ, ან აქსაისკენ; ამიტომ აქ ხშირია ჯეირანი.

თუშეთის სოფლებია:

წოვა, საგირთა, ეტელთა, ინდურთა, ვერხოვანი, დოჭოარე[2], ბოჭორმარე, შენაქო, დიკლოარე, დართლოარე, დანოარე, ჭეშოარე, ფარსმა-არე, გირევიარე, ჭონთიოარე, გოგლურთარე, ვაკიძირიარე, ბუხურთაარე, ქუმელაურთარე, ჯვარბოსელიარე, გუდანთაარე, ომალოარე.

ყველა ამათ უნდა შეეძლოთ 500-მდე შეიარაღებული კაცის გამოყვანა.

თუშები, როგორც ამას მათი ენა მოწმობს, რომელიც ქართული დიალექტია მრავალი ქისტური სიტყვით შენარევი, რასაკვირველია, არიან ქართველები, ქისტებთან შერეულნი, და ერეკლე მეფე მათ უყურებს როგორც თავის ქვეშევრდომებს, და ჩაყენებული ჰყავს მათთან მოურავი (თუშეთის მოურავი), რომელიც ზის არა მხარეში, არამედ ბალისყურში[3]; 1772 წელს [თუშეთის მოურავი] ჩერქეზიანთა თავადური გვარიდან იყო. წლის გარკვეულ დროს ისინი მეფეს აძლევენ სასახლის მცველებს, ხოლო ომში გამოჰყავთ ჯარი. მაგრამ ყველაფერი ეს მხოლოდ აჩრდილია ბატონობისა (მორჩილებისა), რადგან ისინი არც გადასახადს უხდიან, არც ბრძანებებს ემორჩილებიან.

პირიქით, ლეკების ავარ-ხანს ანუ ნუცალს ისინი ყოველწლიურ ხარკად უხდიან 10 ჯორს, ან თითოეული ჯორის მაგიერ უნაზღაურებენ 60 ცხვარს; თითო (ცხვარი) კი რუსულ ფულზე 80 კაპიკად ფასდება.

პირველ ოთხ სოფელში ლაპარაკობენ ქართულ-ნარევ ქისტურად. მცხოვრებლები შესაძლებელია, უფრო მეტად ვიდრე სხვაგან, ქისტური შთამომავლობისა იყვნენ.

პირთა სახელები უფრო შერეულია, უფრო მეტად ქართული მამაკაცთა სახელებია, მაგალითად: მამუკა, უტი, ცისკარა ციკა, ეპხე (ვეფხია? – გ. გ.), ნადერენტი, დარკის, ივანე, ქაფთარი, ოთარი, დაი, შანკი, ჩერქეზი, გიორგი, ანტაუ ქავთარი, გაბრიელი, თედორე, ხუცესი, ბუკო, ზაგე, იტო, მიკი, შა, აზი, ობოლო, სულტანი, გალი, დავითი, საგილი, გულო, სურო, ცოე, საგირთა.

---

[1] მდ. სტორს ზემოთ – წააგვანან < პ ა ლ.

[2] -ა რ ე (rn) თუშურში ბრუნვითი ფორმის მაწარმოებელია: ლომო-ა რ ე (დოჭუირენ), ე. ი. დოჭოდან.

[3] შესაძლებელია ეს იყოს „ლალისყური“.

Weibliche Namen: Tamar, Bai, Sabra, Simo, Nana, Merzche, Maria, Anna, Matao, Soi.

Die Männer kleiden sich georgisch und auch die Weiber tragen nicht die kistischen hornförmigen Hauben, sondern hangen nach georgischer Art Tücher über den Kopf.

Die Männer tragen einen Stutzburt und scheeren den KOpf Wie die Tscherkessen.

Die mehresten halten die großen Fasten, aber nur wenige werden von einem sehr dummen Priester getauft. Sie halten keine Schweine, essen aber Schweinefleisch. Im Distrikt sind mehrere steinerne Kirchen, die aber nicht mehr besucht, werden.

ქალთა სახელები: თამარი, ბაი, საბრო, სიმო, ნანა, მერცხე, მარია, ანნა, მათაო, სოი.

მამაკაცები ქართულად იცვამენ; ქალებიც ქისტურ რქისმაგვარ ჩაფხუტს კი არ იხურავენ, არამედ, ქართული წესით, თავშალი აქვთ მოხვეული თავზე.

კაცები ატარებენ წვერს და იპარსავენ თავს როგორც ჩერქეზები.

უმეტესი ნაწილი იცავს დიდმარხვას, მაგრამ მხოლოდ მცირეოდენი ინათლება სულელი მღვდლების მიერ. არ აშენებენ ღორს, მაგრამ ღორის ხორცს კი ჭამენ. ამ მხარეში რამდენიმე ქვიტკირის ეკლესიაა, მაგრამ ხალხი იქ უკვე აღარ დადის.

---

5. Mittel – oder das innere Kartweli (Tschina Kartweli)

Diese Provinz wird als der Haupttheil von Karduel gewöhnlich schlechthin Kartweli, Kartali oder europдisch Karduel genennet.

Sie liegt, wie Kacheti, zwischen dem nordlichen kaukasischen Alpengebürge, neben Oßetien und dein südlichen Kur, an dessen rechten Seite Ober- und theils Unterkartweli liegen.

Ostlich ist Kacheti und westlich das Queergebürge, welches das kaukasisehe Hauptgebürge mit seinen Vorgebürgen zusammen hängt, und jenseits Imereti.

Dieso Provinz wird von dein Gebürgflüssen der linken des Kur, Aragi, Ksani, Lichura, Batara und Didi Liachwi und Suramula mit ihren Zuflüssen gewässert, und ist in äusserer Beschaffenheit der Gebürglage des Bodens, Klimats, kurz in allein Kacheti ganz gleich. Die Bauart der Häuser ist in Karteli anders als in Kacheti: in erstgenannter Provinz sind die Wohnungen der Laudleute Erdhütten. Doch auch dieses ist schon zuvor augeführet.

ln Absicht der Einwohner nnd ihrer zu geringer Menge, der vielen Spuren der Verwüstungen und des zu geringen Anbaues gleicht sie Kacheti auch völlig. Ihre vornehmsten Oerter sind Gori, Krzchinvali und Suram[1].

Den nordlichsten Theil dieser Provinz nehmen von Oßetiern bewohnte Distrikte ein. Distrikte dieser Provinz sind: Der oßetische Distrikt Gruda. Oben am Aragi. mit 7 Dörfern. Diese Oßeten sind, wie alle in den folgenden oßetischen Distrikten, gute und ruhige Unterthanen des kartelischen Zaares, haben ihre selbst gewählten Aeltesten und werden völlig auf den Fuß der von Georgianern bewohnten Distrikte, behandelt. Einige der folgenden oßetischen Distrikte, sind nicht dem Zaar selbst, sondern kartelischen Fürsten unterthan. Die oßetischen Distrikte werde ich auch bey der oßetisehen Provinz nennen.

Der Distrikt Kade, auch Kinle

Oben am Aragi. am Schiefergebьrge, unter Guda. Oerter desselben: 1. Sakatkari 2. Kaischaurtkari 3. Zichrani 4. Tzere. 5. Migereti 6. Dschagumieni 7. Seburtkari 8. Tschonscho und 9. Melete, die alle von Georgianern bewohnt werden. ln 10. Achalsopelo und 11. Tschonscho aber sind die Einwohner Oßeten.

---

[1] *P.* Saram.

5. შუა ანუ შიდა ქართლი

ეს პროვინცია, როგორც მთავარი ნაწილი ქართლისა, საერთოდ იწოდება „ქართლი“, ანუ ევროპულად „კარდუელ“.

ის, როგორც კახეთი, მდებარეობს ჩრდილოეთით კავკასიის ალპურ ქედსა, ოსების მეზობლად, და სამხრეთით მტკვარს შორის, რომლის მარჯვენა მხარეზეც ზემო და ნაწილობრივ ქვემო ქართლი მდებარეობენ.

აღმოსავლეთით არის კახეთი, ხოლო დასავლეთით გამკვეთი ქედი, რომელიც კავკასიის მთავარ ქედს აერთებს მის სამხრეთ მთისწინეთთან და რომლის მეორე მხარეს იმერეთია.

ეს პროვინცია ირწყვება ქედიდან ჩამომავალი მდინარეებით – მტკვრის მარცხენა შენაკადებით – არაგვით, ქსნით, ლეხურათი, პატარა და დიდი ლიახვებით და სურამულათი და ყველა მათი შენაკადებით. ის გარეგნულად – მთების მდებარეობით, ნიადაგით, ჰავით, მოკლედ ყველაფრით, კახეთს წააგავს. სახლების მშენებლობის სისტემა ქართლში სხვაა კახეთთან შედარებით; ქართლში გლეხთა სახლები წარმოადგენენ მიწურებს. მათ შესახებ ჯერ კიდევ ადრე იყო აღნიშნული.

რაც შეეხება მოსახლეობას და მის მცირერიცხოვნობას, განადგურებათა მრავალ კვალს და მცირედ მოშენებულობას, ამაშიც მთლიანად კახეთს ემსგავსება. მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილებია – გორი, ქრცხინვალი და სურამი.

ამ პროვინციის ჩრდილოეთი ნაწილი უკავიათ ოსებით დასახლებულ მხარეებს. ამ პროვინციის მხარეებია: ოსური მხარე გ უ დ ა, არაგვს ზემოთ, 7 სოფლით. ეს ოსები, ისევე როგორც სხვა ოსურ რაიონებში მცხოვრებნი, არიან ქართლის მეფის კარგი და წყნარი ქვეშევრდომები, ჰყავთ თავიანთი არჩეული უფროსი და მთლიანად სარგებლობენ ქართველებით დასახლებული მხარეების უფლებებით. ზოგიერთი მომდევნო ოსური მხარეები ემორჩილებიან არა პირადად მეფეს, არამედ ქართლის თავადებს. ოსეთის მხარეებს მე აგრეთვე დავასახელებ ოსეთის პროვინციის მოხსენების დროს.

მხარე ხადა ანუ კიულე.

[მდებარეობს] ზემოთ არაგვზე, ფიქალიან მთებში, გუდას ქვევით. მისი სოფლებია: 1. ზაქათკარი 2. კაიშაურთკარი 3. ციხიანი 4. წკერე 5. მიღურე 6. ჯაღუმიანი 7. სეთურთკარი 8. ჩონჩო და 9. მლეთე – ყველა დასახლებულია ქართველებით. 10. ახალსოფელისა და 11. ჩონჩოს მოსახლეობა ოსებია.

Der Distrikt Kewi Saretei

Dieser Distrikt im hohen Gebürge, noch über dem Aragi, ist ganz von Oßetinern bewohnt, die aber nur sehr zweydeutige Unterthanen des kartulischen Zaars sind, daher ich auch nichts genaues von ihnen erfahren konnte.

Der Distrikt Gudamakari

Er nimmt die Gegend des Fliüß3hens dieses Namens, der linken des Aragi im hohen Schiefer und dem anliegenden Kalkgebürge ein.

Die Dörfer desselben sind von oben hinab:

l. Bnkurkewi 2. saurta 3. Batara Guda 4. Pancbidschi
5. Tschart Schoehi 6. Kitochi 7. Makarta 8. Goganurta 9. Tschala
10. Lidda 11. Tschoohi 12. Atenoki 13, Dumatschan. Die Einwohner sind Georgianer und bestehen nur aus 80 Familien.

Der Distrikt Gareschamo, am Aragi unter dem Guda Makari. Die Einwohner, deren Dörfer und Zahl ich nicht anzugeben weiß, sind Georgianer.

Der Distrikt M r e m l i, am Aragi unter Garesohamo, dessen Oerter:
1. Nadibani 2. Tschochelin 3. Kekiani 4. 0gbani 5. Kokneuri.

Der Distrikt T z c h a s t i oder T z c h a o t i. Am Aragi unter dem Distrikt Gareschamo.

Oerter am Aragi selbst:

1. Kawtarani, 2. Dschigrani, 3. Tsmiani, 4. Tsclnkani, 5. Kobani,
6. Tschiriki, 7. Kewscha und 8. Zipori.

Dem Aragi zur rechten in der Nähe:

9. Amirni, 10. Tschechelni, 11. Charcheti, woselbst eine große Kirche ist.

Am Bache Garetschamo:

12. Kimbarikni, 13. Araketi.

Dem Aragi ostlich oder zur linken:

14. Karo,
15. Lakatrewi
16. Mikarami
17. Arganani und
18. Bekiani

მხარე ხევსურეთი

ეს მხარე არის მაღალ მთიანეთში კიდევ უფრო ზევით არაგვზე; მთლიანად ოსებითაა დასახლებული, მაგრამ ისინი არიან ქართლის მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომები, ამიტომ მე ვერ შევძელი მიმეღო მათზე ზუსტი ცნობები.

მხარე გუდამაყარი

მას უჭირავს ამავე სახელის მდინარის, არაგვის მარცხენა შენაკადის, მიდამოები მაღალ ფიქალიან და მასთან ახლოს მდებარე კირიან მთებში.

მისი სოფლები ზევიდან ქვევით არიან:

1. ბაკურხევი 2. წბაურთა[1] 3. პატარა გუდა 4. ფახვიჯა 5. ჭოჭობი 6. კიტოხი 7. მაქართა 8. გოგანაურთა 9. ჭალა 10. ლიდა 11. ჩოხი 12. ათნოხი 13. დუმაცხო. მოსახლეობა ქართველებია და შეადგენენ 80 ოჯახს.

მხარე გარეშემო, არაგვზე, გუდამაყარის ქვემოთ. მისი მოსახლეობა, რომლის სოფლებს და რიცხვს ვერ გეტყვით, არის ქართული.

მხარე მრევლი, არაგვზე, გარეშემოს ქვემოთ, რომლის სოფლებია: 1. ნადიბაანი 2. ჩოხელიანი 3. კეკიანი (?) 4. ოზგანი (?) 5. გოგნაური.

მხარე ცხაოტი, მხარე გარეშემოს ქვემოთ, არაგვზე.

სოფლები თვით არაგვზე შემდეგია:

1. ქავთარაანი 2. ჯიგრაანი 3. ძმიანი 4. ჭიკაანი 5. კობაანი 6. ჩირიკი 7. ხევშა და 8. წიფორი.

არაგვის მარჯვნივ და ახლოს:

9. ამირნი (ამირთკარი?) 10. ჩოხელი 11. ხარხეთი, სადაც დიდი ეკლესიაა.

მდინარე გარეშემოზე:

12. ქიმბარიანი 13. არახვეთი.

არაგვის აღმოსავლეთით, ანუ მარცხნივ:

14. კარა (თუ კორა – ?)
15. ლაკათხევი
16. მიკარამი (?)

---

[1] იქნებ ჩობაური?

19. Kando
20. Tschartuli
21. Menesari
22. Paulenri.

Die Einwohner sind Georgianer.

Der Distrikt Pschawi, oben am Pschawiflüßchen der linken des Aragi, am und im hohen Gebürge, dem Distrikt Tuschi in W. und Kewsureti in O. Seine Einwohner sind zwar Georgianer, aber unsichere Unterthanen des kartulischen Zaares; daher ich auch nichts näheres von ihnen mittheilen kann.

Der Distrikt Seristo. Am Aragi unter dem Pshawi. Dessen Oerter: 1. Die Festung Anannr am rechten Ufer des Aragi. Man zählt sie zu den Städten. Sie hat eine ansehnliche Kirche von Ziegeln, aussen von Werkstücken von Sandstein bekleidet, mit einer ansehnlichen Kuppel. Das Gebäude ist 28 Schritte lang und 23 Schritte breit. In derselben ist an einer Wand eine lange georgische Inschrift[1]. In dieser Kirche ist auch das Begräbniß des vor 15 Jahren verstorbenen Aragis Eristaws und Tuschetis MauruwsTsehimschere Tscholakischillo, auch das Grab des Eristaws Georgi, beide mit georgischen Insehriften[2]. Ansser dieser großen Kirche ist noch eine alte, in der inan auch eine georgischelnschrift siehet[3].

---

[1] ქ: ϑ: წაყევის დამაკასნელო და ადამა პირველის მამისა ჩვენისა კვალადა
სამოთხედვე შაემყვანებელო ასულო ადამისად და მამისა უთესლო-
ოთ შობილო მაღთისა კაცათა მომართ გარდამოსავალისა მი-
ზეზო კაცთა ბუნების ქვეყანით ზეცადა ამაყვანებელო ყოვალა-
და წმინდაო მარიამ მაშენებელო ევამანვეოლისაო რომაენმან ნე-
ბითა შაეწევანითა შაენითა ჴელყო არაგვის ერისთვისა შვილმან მადაი-
ვან ბაეგამან პატრონმან ბარძიმ სასაფალაოსა ამის ანანურისა
მაღ˜თის მაშობალისა საფუძველითურთ შაენებადა მარავალც
არიან წელნი ცხოვარებაისა მისაისანი და მაე წინამადაგამაელი თ-
ვისი ბაღსარას შავილი ბოქოულთხუცესი ქაიხოსრო [დამადაგინა] წმინდასა
ამას მონასტერსა ზედა სარქარადა უწყის ღთმან რაც შამეძალება
მაქონდა [დღივ] და ღამ მოუსვენებლადა ვაშეარებოდი [არ ვეც ძილი] თავალთა
ვიდარემადაის
განასარულებადნენ მონასტერსა ამას ანანურის მაღთის მაშობელო
უფლათ ცხოვარებით და სინანულითა და საუკუნოსა ასმინე ჳ-
მა იგი საწადაელი ვითარმაედა მაოვედაით კაურთხეულნო მამისა
ჩაემისანო და დაიმკავიდარე შაენთვის გამაზდაებული სასუფეველი და
ღირს მაყვა მავ ცოდავილი ნაწილს მას მართალთასა საუკ-
უნოს მას წამინდანთას ვინცა წაიკითხოს შენდაობას ბაძანებ-
დაეთ თაქვენცა ღ˜თნ თაქვენცა შეგინდანესთ
ქ˜კს ტოზ.

(P. I, on. 100, № 20, л. 51).

[2] ქ: უწინარესთა განსაზღრებითთა: აღთქმულთა ნაწესნთა: მიწისა: მიწადავეობათათვის
ისიბ-

გაგრძელება იხ. 271 გვერდზე

17. არკანი
18. ბექიანი
19. ხანდო
20. ჭართალი
21. მანასური
22. პავლეური;

მოსახლეობა ქართველებია.

მხარე ფ შ ა ვ ი, [მდებარეობს] არაგვის მარცხენა შენაკად ფშავის მდინარეზე, ზემოთ, მაღალ მთებში, თუშეთის დასავლეთით და ხევსურეთის აღმოსავლეთით. თუმცა მისი მოსახლეობა ქართველებია, მაგრამ არასაიმედო ქვეშევრდომებია ქართლის მეფისა; ამიტომ მე არ შემიძლია რაიმე ვთქვა დაბეჯითებით მათ შესახებ.

მხარე ს ა ე რ ი ს თ ა ო [არის] არაგვზე, ფშავის ქვემოთ. მისი სოფლებია: 1. ანანურის ციხე არაგვის მარჯვენა ნაპირზე. მას მიაკუთვნებენ ქალაქთა რიცხვს. იქ არის აგურით ნაშენები დიდი ეკლესია, გარედან ქვიშაქვის ფილაქნებით [და] დიდი გუმბათით. შენობა სიგრძით არის 28 ნაბიჯი, სიგანით – 23. მასში, ერთ კედელზე, არის გრძელი ქართული წარწერა. ამ ეკლესიაში ამასთანავე არის 15 წლის წინათ გარდაცვლილი არაგვის ერისთავისა და თუშეთის მოურავის ჯიმშერ ჩოლოყაშვილის საფლავი; [არის] აგრეთვე გიორგი ერისთავის საფლავიც. ორივეს აქვს ქართული წარწერები. ამ დიდი ეკლესიის გარდა არის კიდევ ერთი ძველი ეკლესია, რომელშიც ასევე არის ქართული წარწერა.

რძნა სურვან თავით საიბრძნემან: და იგავანი: წინამისხნა: ორთა ველსა: მაყოფათა
ერთისა/ წარტაცება და ერთისა დატეხა ესერა იგი ნამაცნი
მოიწია და მე – რომელი ველ/სა საღთოთა სათნოვებით და კეთილ-სამუშაკოთა
გარეგან ვიყოფოდაი ჟამისა ამისგა/ნ ერთი წარიტაცა და ჴელთა შემოქმედაისათა
მოვიდა და არა უწყაი რაჲ ყოფადა არს ხო/ლო მაეორე ესე უჴმო და უსულო
მიწისა მიწამნვე ამიწივა აწ შევაქმენ/ ლოდი ესე საცნობელადა ჩემადა რათა
მახილველნი ჩაემნი სასაოვებანი: საშინელთა/ მასხვერპლთა შაეწირვასა ზედა
მომიხსენებდაეთ ხოლო თანა მომმენი ჩაემანი/ წმინდათა ლოცვათა შინა
იესოს შემავედარებდაეთ ოდაესმაე მაეფეთა ერთაგუ/ლსა ხოლო აწ
მატვერსა და აველქამნილსა არაგვის ერისთავასა და თუშე/თის
მოურავსა ჩოლოყას შვილსა ჯიმაშერსა.

ქ˜კს უნა.

(P. I, on. 100, № 20, л.51b)

ქ. მოიხსენე უფალო საფლავსა ამას შინა მადებარე ერისთავი
გიორგი ვინცა წაიკაითხ/ვიდაეთ შენდაობას გავიბძნებდაეთ.
(P. I, on. 100, № 20, л. 52).

[3] ქ. უძეო ვიყავით არ გავეღირსა ძაე აღვეაშენე საყადარი ესე
ქ˜კს ტნიბ/ თვეს საეკადაენბერსა ია.

ამ წარწერათაგან პირველი რამდენჯერმე არის გამოცემული, უკანასკნელად პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა ს მიერ (ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ. 1953, გვ. 10 – 11 და ტაბ. 3). მეორე წარწერა გამოქვეყნებული აქვს გ. ს ა ძ ა გ ე ლ ო ვ- ი ვ ე რ ი ე ლ ს (Материалы по Археологии Кавказа, вып. VII, 1898 გვ. 78); გამომცემლის ცნობით წარწერას თარიღი არ უზის. გიულდენშტედტის არქივში დაცული ტექსტები ამ წარწერებისა ა-მეტობით არის გადმოწერილი

2. Arweniso, 3. Kasiskewi, 4. Arkala, 5. Uarguni. 6. Die Festung Apuni, 7. Dschinwani, 8. Abgawi, 9. Pschndawi, 10. Festung Aranisi, 11. Aschi, 12. Etwutise, 13. Labaurtkawi, 14. Jöre, 15. Potekowili, 16. Kanantkari, 17. Kamlidok, 18. die Festung Duschet, oben an einem Bach der rechten, 19. Batara Duschet (klein Duschet) an eben dem Bach, 20. Zinduscher, 21. Bodawi, 22. Tschilurd, ein wüstes Dorf, 23. Tschinti, 24. Bodoma, 25. Sakuakora, wьst, 26. Sa[s]chaburo, 27. Schadis-tschari, Festung, 28. Basaleti ein Wüst Dorf, 29. Pulatschari, 30. Tschniti wüst, 31. Mlasche, 32. Sakramuli, 33. Naosa, eine verstörte Festung, 34. Saguram.

Am Narekawi der rechten des Aragi: 35. Lordsobani Kloster, 36. ltIschadisdschwari, Klösterdorf(er) 37. Tontsch, 38. Gremiskowa, 39. Kodmani, Wüste Festung, 40. Izria, 41. Zinduschet, 42. Tschiturdi, 43. Tschaltuko, 44. Zichesire, ehemals berьhmt, jezt wüst. 45. Kanda bey Zichesire, 46. Saguram gegen den Mund des Narekowi.

Unter dem Narekowi am rechten Ufer: 47. Gartiskari, 48. Nazichwari. 49. Ponschelm und 50. Temtauri, drey wьste Festungen und im westl. Winkel vom Einfall des Aragi in die Linke des Kur, 51. Mzcheta, eine Festung.

Die Einwohner sind meistens Georgianer und unter diesen nicht wenig Armenianer. Unter den vielen 0ertern sind manche zerstörte.

Die Stadt Duschet Nr. 18. liegt am gewöhnlichen Wege von Mosdok nach Teflis.

Der Distrikt Kartweli auch Gachmankari, d. i. jenseits dem Flusse. von Teflis nehmlich. Er liegt an der linken des Kur zwischen den Jör und Aragi, ist meist von Georgianern und hiernächst von Armeniern bewohnt, und hat folgende 0erter:

1. Garni Dschuart, 2. Teladgor 1 W(sn). von Teflis, 3. Kauti Chaewi 3 W. von Teflis, 4. Achalkalaki, 5. Chandag, 6. Karagadsch, 7. Dues 8. Chachurel. 9. Grakai, 10. Metechi, 11. Sasilel, 12. Gomi, 13. Nitschpis, 14. Tschosetti, 15. Saziziako, 16. Tscharacheti, 17. Kardanach, 18. Gireliziche (Schlangenburg), am Bache Tscherimkowi. Der Ort ist durch eine Mauer als ein Vierek, au jeder Seite 100 Schritte lang und ein Tafelgut der Gemahlin des Zaars (Daedopali). Die Häuser sind von kartelischer Bauart nehmlich Erdhütten, und da neben demselben das Vieh steht, so möchte man für Geruch in demselben umkommen. Als Abas Schah die Werst entfernte Stadt Tscherin zerstörte, legte die damalige Zaarin (Daedopali) Tamar für deren Einwohner diesen Ort an. 19. Bakurziche, 20. Gundschani, wüst, 21. Kolaki, 22. Wedschin, mit Mauer und einer Kanone, 23. Sarkine, 24. Zalaskuri und 25. Kumisi.

Der oßetische Distrikt Waneti. Oben am Ksia und Dschamur oder Tschamuri oder Lomisa, alle oben am Ksani, sind Unterthanen des kartelischen Zaars und kartelischer Fьrsten. Von diesen Distrikten bey den O ßeten.

2. ავენისი 3. ქაისხევი 4. არხალი 5. არღუნი 6. ციხე აპუნი (?) 7. ჟინვანი 8. აფხავი 8. პხუნდავი 10. ციხე არანისი 11. აში 12. ეთვალისი 13. ლაფაურთკარი 14. იორი 15. პოტეყვავილი[1] 16. კობიანთკარი 17. კამლიდოკ (?) 18. დუშეთის ციხე, ზევით მარჯვენა შენაკადზე (?) 19. პატარა დუშეთი, იმავე მდინარეზე. 20. წინდუშეთი 21. ბოდავი 22. ჩილურტი, გაპარტახებული სოფელი 23. ჩინთი 24. ბოდორნა 25. ზიგნაკორა, გაჩანაგებული [სოფელი]. 26. საშაბურო 27. მჭადისჯვრის ციხე 28. განადგურებული სოფელი ბაზალეთი 29. ბულაჩაური 30. ჩნიტი (ალბათ ჩინთი – გ. გ.), გავერანებული, 31. მლაშე 32. საკრამული 33. ნაოზა, დანგრეული ციხე 34. საგურამო.

არაგვის მარჯვენა შენაკად ნარეკვავზე: 35. ლორდსუბანის მონასტერი[2] 36. მჭადისჯვარი, მ ო ნ ა ს ტ რ ი ა ნ ი ს ო ფ ე ლ ი 37. ტონჩა 38. გრემისხევი 39. კოდმანი, დანგრეული ციხე. 40. იწრია 41. წინდუშეთი 42. ჩილურტი 43. ჩალტუკო[3] 44. ციხისძირი, წინათ განთქმული, ამჟამად დანგრეული. 45. ქანდა, ციხისძირთან 46. საგურამო, ნარეკვავის შესართავის პირდაპირ.

ნარეკვავს ქვემოთ, მარჯვენა ნაპირზე: 47. ღართისკარი 48. ნაციხვარი 49. პონშელა (იქნებ ფონთხელა – გ. გ.) და 50. ტომთაური (?), სამი განადგურებული ციხე. არაგვისა და მტკვრის შესართავის დასავლეთის კუთხეში – 51. მარცხენა მხარეს მცხეთა, სიმაგრე.

მოსახლეობა უმთავრესად ქართველებია, არიან ცოტა სომხებიც. ამ მრავალრიცხოვან სოფელთაგან ზოგი დარბეულია.

ქალაქი დუშეთი (№ 18) – მდებარეობს გზაზე მოზდოკიდან თბილისისკენ.

მ ხ ა რ ე ქ ა რ თ ლ ი, ანუ გ ა ღ მ ა მ ხ ა რ ი არის მდინარის იქითა მხარეს, სახელდობრ თბილისიდანა ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე, იორსა ღა არაგვს შორის, დასახლებულია ქართველებით, აქა-იქ სომხებით და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. გომიჯვარი 2. თელადგორი, 1 ვერსზე თბილისიდან[4], 3. კავთიხევი, თბილისიდან 3 ვერსზე[5]. 4. ახალქალაქი 5. ხანდაკი 6. ყარაღაჯი 7. დოესი 8. ქვახვრელი 9. გრაკალი 10. მეტეხი 11. სასირეთი 12. გომი. 13. ნიჩბისი 14. ჩოჩეთი 15. საციციანო 16. ჭარახეთი 17. კარდანახი 18. გირელიციხე. (= გველიციხე) მდ. ჭერემხევზე. ეს პუნქტი დაცულია ოთხკუთხა კედლით, რომლის ოთხივე მხარე 100 ნაბიჯის სიგრძისაა და არის მეფის მეუღლის, დედოფლის, მამული. სახლები ქართლურად არის ნაშენი, სახელდობრ, მიწურებია და მათთან ახლოს დაყენებულია საქონელი, ასე რომ კაცი შეიძლება მოკვდეს მისი სუნისგან. როცა შაჰ-აბასმა აქედან 3 ვერსზე მდებარე ქალაქი ჭერემი დაანგრია, მაშინდელმა დედოფალმა თამარმა მისი მცხოვრებლებისაგან შეადგინა ეს სოფელი. 19. ბაკურციხე 20. გურჯაანი, განადგურებული 21. კოლაქი 22. ვეჯინი, კედლით და ქვემეხით 23. სარკინე 24. წადისყური (წალასყური – გ. გ.) და 25. კუმისი[6].

ო ს უ რ ი მ ხ ა რ ე ვ ა ნ ა თ ი. ქციას[7], ჟამურსა და ლომისას ზევით, ყველა ქსანს ზემოთ, ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და ქართლის თავადებს. ამ

---

[1] ეს არის ორი სოფელი – ფიტავი და ყვავილი. [2] ალბათ – ლოწობანი. [3] ესაა ჭალატყე. [4–5] არ არის ზუსტი მანძილი. ეს პუნქტები გაცილებით შორსაა.

[6] გიულდენშტედტს აქ აურევია კახეთის და ქართლის სოფლები: №№ 17 – 22 კახეთშია, №№ 23 – 25 კი არიან ქვემო ქართლში. [7] ქციის მაგივრად „ქსანი“ უნდა იყოს.

Ts'chrasnra. Tzchrasma oder Tchrasmula.

Am Ksanibache dieses Namens unter Lomisa, wird von Georgiern bewohnt. Oerter: 1. Dadianeti. 2. Sodeche, 3. Abntkari, 4. Tuehta, 5. Machiareti, 6. Tabaknewi, 7. Ukanamitkuri, 8. Tschansche, 9. Tschitriantkuri und 10. Zinubari.

Tschurta oder Tschimur. Ain lisunihache Tsehurta. Derter desselben: 1. Dalakan, 2. Ngesche, 3. Chamatatkan, 4. Tschagol, 5. Kuppekan, 6. Tsehimetikan, 7. Bagin, 8. Midakukan, 9. Gorga, 10. Sagoi, 11. Tagoitkan, 12. Masikekan, 13. Dschauatka, 14. Sigt, 15. Kuzgad, 16. Wells, 17. Masikziche, 18. Sabarklikti, 19. Kalak, 20. Skatte, 21. Tschorti, 22. Skunel 23. Tschangat, 24. Koro, 25. Zalkaki, 26. Schlnori, 27. Kareli, 78. Bulchawi. 29. Schatakni, 30. Begnantkari, 31. Kweldaba, 32. Chuibali, 33. Suhoeti, 34. Ipeeti, 35. Modschalieti, 36. Joretkari, 37. Guuniusi, 38. Ilurtkari, 39. Putschiantkari, 40. Neger.

Dieses sind geurgische und oßetische Dörfer durch einander, die sich sehr wohl vertragen.

Der oßetische Distrikt Saperschel. Oben am Ksani. Ganz oßetisch und ganz dein Zaur unterthan.

Noch sind uin Ksani von oben hinab die Oertert 1. Largwi, ein Kloster, 2. Lugosche, 3. Sakoreti, 4. Kweni, Festung, 5. lpne, 6. Ikole, 7. Zirkoli, Festung, 8. lretwa, 9. linnseheweti, 10. Aehnlgori, Festung, 11. Boli, 12. Seglewi, 13. Achinei, 14. Osisi, Festung, 15. lrtosa, 16. Lamiskana, Festung, 17. Ksauri, uder Xaurisi, Festung, 18. Zichesire, 19. Schaltkba 20. Muchran, Festung, 21. Gartiskari, wьst. 22. Korintu. .23. Alewi 24. Sadseguri, 25. Tschunti, 26. Ts'chrasnia, 27. Kartsrhoki, 28. Keuscheweti, 29. Flirte, 30. Nakib. 31. Sakoreti. 32. Scheliseti, 33. Karbali, 34. Golgoleti, 35. Kekatkuri, 36. Midelatknri, 37. Chosbeti, 38. Kwerileti, 39. Tinikantkari.

Diese Oerter stehen alle unter dein lisanis Eristaw, dein auch die meisten gehцren. Der griechische linyser Justinian verliehe die Gegend dem Rostom, einein Oßetier, erklärte ihn zum Fürsten und Eristaw, versahe ihn mit einein Siegel und schenkte ihm Ehrenkleider. Die Zahl der ihm verliehenen 0erter war 38, Ziroly, Achaldabaeli, Bulali u. s. f., die theils nachher zerstört, theils versezt, theils anders benaniet sind. Der jezige Ksanis Eristaw David ist von Rostom an. in einen Zeitraum Von Jahren. schon der 275-te.

An der Lechura stehen die theils wüste Oerter 1. Beselta, 2. Kaloti. 3. Tschako, wäst, 4. Ziri, wüst. 5. Kwanti, 6. Besehokti. wüst, 7. Tzchelm 8. Tschala. Festung, 9. Samtaisi Festung und 10. Kaspi, eine wüste Festung.

Die Distrikte und 0erter an den Liachwiflüßen sind, um in meiner Anzeige. von O. in W. fortzurüken. Am und um den Medguda: 1. Zechlebi. 2. Borseli, 3. Sklebi, 4. Dschawachkari, 5. Kaloti Festung, 6. lkorti,

მხარეებიდან ოსთაგან [დასახლებულია]: ცხრაზმა ანდა ცხრაზმულა.

ამავე სახელის ქსნის შენაკადზე, ლომისას ქვევით, ქართველებით დასახლებული სოფლებია: 1. დადიანეთი 2. ზოდები 3. აბუთკარი 4. თოხთა 5. მასიარეთი 6. დაბაკნეთი 7. უკანამხარი 8. ჩანშე (?) 9. ჩიტიანთკარი და 10. წინუბანი.

ჭურთა ანუ ჟამური. ქსნის შენაკად ჭურთაზე. მისი სოფლებია: 1. დელკანი 2. ნგოშე (?) 3. ხამატატკან (?) 4. ჩაგოლ (?) 5. კუპპეკან (?) 6. ჩიმეტიკან (?) 7. ბაგინი 8. მიდაკუკან (?) 9. გორგა 10. ძეგოიანი 11. თოგოიანი 12. მასიკეკან (?) 13. ჯავათკარი 14. სიდა 15. კუცხოეთი 16. ველისი 17. მასიკციხე (?) 18. საბარკლეთი 19. ქალაქა 20. სკატე (?) 21. ჭურთა 22. ცქუნეთი 23. ჯანგანთკარი 24. კორა 25. ცალკაკი (?) 26. შმორი 27. ქარელთკარი 28. ბულხავი (?) 29. შატაკიანთკარი 30. ბეგოთკარი, 31. ყველდაბა 32. ხნიბალი (?) 33. ძაბოეთი 34. იპეეთი (იკეთი?) 35. მოჭალ(ი)ეთი 36. დორეთკარი 37. გავაზი (Gaumusi) 38. ილურთკარი 39. ფუჭიანთკარი 40. მეწყერი.

ესენი არიან ერთმანეთში არეული ქართული და ოსური სოფლები, რომლებიც კარგად ეთვისებიან ერთმანეთს.

ოსური მხარე საფერშეთი ქსანს ზემოთ, მთლიანად ოსურია და მეფეს ექვემდებარება.

ქსანზე ზევიდან ქვევით კიდევ არის სოფლები: 1. ლარგვი, მონასტერი 2. ლეგაშენი 3. საქორეთი 4. ქვენი, ციხე 5. იპნევი[1] 6. იკოთი 7. წირქოლი, ციხე 8. ირეტვა (ერედა?) 9. ყანჩავეთი 10. ახალგორი, ციხე 11. ბოლი 12. ძეგლევი 13. ახმაჯი 14. ოძისი, ციხე 15. ილიტოზა 16. ლამისყანა, ციხე 17. ქსოვრისი, ციხე 18. ციხისძირი 19. სხალტბა 20. მუხრანი, ციხე 21. ღართისკარი, განადგურებული[3] 22. კორინთა 23. ალევი 24. საძეგური 25. ცხავატი 26. ცხრაზმა 27. ქარჩოხი 28. ყანჩავეთი 29. ქურთა 30. ნახიდი 31. საქორეთი 31. შველიეთი 33. ხარბალი 34. გოლგოლეთი 35. ქენქათკარი 36. მიდელათკარი 37. ხოზოეთი 38. კვერიეთი 39. თინიკაანთკარი.

ყველა ეს სოფლები ემორჩილებიან ქსნის ერისთავს, რომელსაც მათი უმეტესობა ეკუთვნის. ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავადად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი საპატიო სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38: წირქოლი, ახალდაბა, ბურული და ა. შ., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე.

ლეხურაზე არის ნაწილობრივ განადგურებული სოფლები: 1. ბოსელთა 2. ქოლოთი, ციხე 3. ჩაკო (?), დანგრეული 4. წირი, დანგრეული 5. კვანტი (?) 6. ბერშუეთი, დანგრეული 7. ცხალო (Tzchalo, იქნებ ცხეილოსი ? – გ. გ.) 8. ჭალა, ციხე 9. სამთავისი, ციხე 10. კასპი, განადგურებული ციხე.

მხარეები და სოფლები დიდ და პატარა ლიახვზე, თუ ჩემი შენიშვნების მიხედვით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ ვივლით. მეჯუდის მიდამოებში:

1. ციხილები 2. ბოსელთა 3. სხლები 4. ჯავახთკარი 5. ქოლოთი, ციხე

---

[1] ქვენი და იბნევი ერთად უნდა იყოს – ქვენიფნევი. [2] ღართისკარი არაგვზეა.

7. die Festung Kulbiti, 8. Schaehadgori, 9. Achasubani, 10. die Festung Medschuni, 11. Kweno Medschunskewi, 12. Salemo. 13. Festung Achrisi, 14. Serti. 15. Festung Tortosa, 16. Kwarchili, 17. Festung Swenete 18. Medschnrnkewi.

Ikorte Nr. 6. ist ein berühmtes, befestigtes Kloster, in welchem die Eristawischen Begräbnisse.

Am Batara (kleinen) Liachwi sind von oben herab.

Der oßetische Distrikt G u n g o, um den Ursprung. Von ihm bey den Oßeten.

Der oßetische Distrikt P a t s c h u r, an einem obern Bach der linken des Batara. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt T k u p t a an der linken des Batara Liachwi., S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt G n a s u r, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt K o b a I s. an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt G r i a, an der rechten des Batara Liachwi unter Kobais. Von demselben bey den Oßeten.

Unter diesen oßetischen Distrikten sind folgende von Georgianern theils mit untermischten Armenianern bewohnte Oerter.

1. Salzchenisi, 2. Satikuri, 3. Karbh 4. Satemo, 5. Kitznisi, 6. Kulbiti, 7. Sewara, 8. Plawi, 9. Tschertuli, 10. Medschunekewi. Festung. 11. Kwemo Mechschunekewi, 12. Achrise, Festung, 13. Kwarchiti 14. Tortisa, Festung. 15. Sobisit 16. Saweneti, Festung, 17. Berbuki, Festung. 18. Urba, l9. Tkujawi, 20. Mereti, 21. Xaisi. 22. Kurbiti, 23. Plawisi, 24. Arzewi, 25. Schachodchon, 26. Adsi, 27. Achalobani, 28. Serti, 29. Bellote, Festung, 30. Sabolok, 31. Ertula, 32. Dalula, 33. Chadunskewi, Festung, 34. Tksuisi, 35. Prisi 36. Arkkwisi, 37. Eredwi, 38. Tbenisi, 39. Arbu, 40. Brodseleti, 41. Tergwisi. 42. Mararni, Festung, 43. Tschertali, Festung, 44. Tkiawi.

Nur wenige von allen stehen am linken Ufer. Abwärts am rechten Ufer: 45. Wanat,L 46. Pawlenisziche, 47. Kanbi 48. Torsnisi, 49. Geretwir Festung, 50. Sgnderi, 51. Tkwiawi. 52. Tizi, 53. Megurekisi. 54. Matschabliani, Festung, 55. Schanibiani, ‘56. Zipo, 57. Baghai. 58. Sonkari, 59. Lekuari.

Am Didi (großen) Liachwi ist von oben hinab:

Der oßetische Distrikt U r t s w a l a d, oben am Didi Liachwi im Sehiefergebьrge.S. Oßeten.

Der georgisch-oßetisehe Distrikt S p a, oben an der linken des Didi, dem vorigen gegenьber. S. Oßeten.

Der georgisch-oßeticehe Distrikt D s c h o n a c h am Bache des Namens, der oben in die rechte Seite des Didi Liachwi fällt. S. Oßeten.

6. იკორთა 7. კულბითი, ციხე 8. შატათგორი 9. ახალუბანი 10. ციხე მეჯერი 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. სათემო 13. ციხე ახრისი 14. ზერტი 15. თორტიზა, ციხე 16. კვარხითი 17. სვენეთი, ციხე 18. მეჯვრისხევი.

იკორთა (№ 6) განთქმული, გამაგრებული მონასტერია, სადაც არის ერისთავების სამარხები

პატარა ლიახვზე ზემოდან ქვევით არის:

ოსური მხარე გუნგო (?), სათავესთან. მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ოსური მხარე პაჩურ (?), პატარა ლიახვის ზემო შენაკადზე. იხ. ოსები.

ოსური მხარე გუფთა, პატარა ლიახვის მარცხნივ. იხ. ოსები.

ოსური მხარე გნასური, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ. ოსები.

ოსური მხარე კობაისი, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარესი იხ. ოსები.

ოსური მხარე გრია, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს, კობაისის ქვევით. მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ამ ოსური მხარეებიდან შემდეგნი არიან ქართველებით დასახლებული ადგილები, ნაწილობრივ სომხებთან შერევით: 1. საცხენისი 2. სათიხარა (თუ სათივარი ? – გ. გ.) 3. კარბი 4. სათემო 5. ქიწნისი 6. კულბითი 7. ძევერა 8. ფლავი 9. შერთული 10. მეჯვრისხევი, ციხე 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. ახრისი, ციხე 13. კვარხითი 14. თორტიზა, ციხე 15. სობისი 16, სველნეთი, ციხე 17. ბერბუკი, ციხე 18. არბო 19. ტყვიავი 20. მერეთი 21. ქსუისი 22. კულბითი 23. ფლავისი 24. არცევი 25. შახოდხონ[1] 26. აძვი 27. ახალუბანი 28. ზერტი 29. ბელოთი, ციხე 30. საბოლოკე 31. ელტურა 32. დვალურა (?) 33. ხადუნსხევი, ციხე (?) 34. ტკსუისი[2] 35. ფრისი 36. არკკვისი (?) 37. ერედვი 38. ტბეთი 39. არბო 40. ბროწლეთი 41. თერგვისი 42. მარანა, ციხე 43. შერთული, ციხე 44. ტყვიავი.

მხოლოდ მცირე ნაწილი არის მარცხენა ნაპირზე. ზემოთკენ მარჯვენა ნაპირზე: 45. ვანათი 46. ფავლენისციხე 47. კარბი 48. ტირძნისი (Torsnisi?) 49. ერედვი, ციხე 59. ზღუდერი 51. ტყვიავი 52. დიცი 53. მეღვრეკისი 54. მაჩაბლიანი, ციხე 55. შანბიანი 56. წიფორი 57. ბაღები (თუ აბახი? – გ. გ.) 58. ზონკარი 59. ლეკოანი.

დიდ ლიახვზე ზემოდან ქვემოთ არის:

ოსური მხარე ურტსვალად (?), დიდ ლიახვზე, ზევით, ფიქალიან მთები იხ. ოსეთი.

ქართულ-ოსური მხარე სპა, დიდი ლიახვის ზემოთ და მარცხნივ, წინას საპირისპიროდ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯონახი, ამავე სახელის მდინარეზე, რომელიც ზემოთ, ლიახვს მარჯვენა მხრიდან ერთვის. იხ. ოსები.

---

[1] ალბათ შატათგორა

[2] თხვისი ან ქსუისი.

Der georgisch-oßetisehe Distrikt Gudis, oben an der linken des Didr unter dem Distrikt Spa. S. Oßeten.

Der georgisch-oßetische Distrikt D z c h i w a t s k a r, an der linken des Didi liachwi unter dem Distrikt Gudis. S. Oßeten.

Der georgisch-oßetisehe Distrikt Dsehaukom, am Flüßchen Paza der rechten des Didi Liachwi.

Die georgische Distrikte Magran-Dwaleti und Medschunskewi. d. i. am Fuß der Gebürges, zu welchem die folgenden, doch nicht alle ron Georgianern bewohnte Dörfer am untern Didi Liachwi gehören, die ich aber nicht sicher eintheilen kann.

1. Taman Tscheni, 2. Taktakiani, beyde Festungen, 3. Kwemo Taktakiani, 4. Sweri, 5. Atschubeti, 6. Knrta, eine Wüste Festung, 7. Kechwiziche, eine wüste Festung, 8. Krzchinwal, oßetisch Kreba, die für eine Stadt gerechnet wird, 9. Seinen Nikosi, 10. Kremo Nikosi, 11. Kurta, eine wüste Festung, 12. Pschenisi, 13. Achaldabo, 14. Tschindisi. 15. Wariani, 16. SakaScheti, 17. Arasehenda, eine wüste Festung, 18. Ruisi, 19.Urhnisi, 20. Tiniskiti.

Alle an der rechten Seite des Flusses.
21. Megurekisi, 22. Medschuris Kewi.

N o c h a n d e r r e c h t e n S e i t e:

23. Kechwi, 24. Aschabeti, Festung, 25. Tamaraschewi, 26. Taktakiani. 27. Udoneti, Festung, 28. Grisi, 29. Semechiti, Festung. 30. Kwemoehiti, Festung, 31. Semochiti, Festung, 32. Sakascheti, 33. Arasehenda, Festung und 34. Tiniskiti, eine. wьste Festung an der rechten der Mьndung in den Kur.

A m l i n k e n F l u ß u f e r:

35. Anakari, 36. Gusala, 37. Gubta, 38. Sweri, 39. Tschiriwi, 40. Sarzeni, 41. Cheiti, 42. Meguerekisi, 43. Ergeneti, 44. Karaleti; Festung. 45. Keltubani, Festung und sogenannte Stadt, und Gori, oßet Guri, etwas abwerts von der linken der Mündung. Sie wird für eine kartuelische Stadt gerechnet.

Die Gegend des Saramucha nimmt der kartnlisch-georgische Distrikt Sazaretlo ein.

Er gehört dem nueretisehen Fürsten Zireteli, und in so fern schon zu Imereti, doch liegt er in Karteli. Nordwestlich gränzt er mit dem imeretischen Distr. Radscha. In diesem Distrikt sind am angezeigten Flüßchen.

1. Die Festung Suram, 2. ltria, 3. Festung Aseauri, 4. Festung Satiwi, 5. Die wüste Festung Mochisi, 6. Sagina, wo Erzanhrüche sind. 7 . Die Festung Ahisi und 8. Samserisi.

Die übrigen Distriktörter kann ich nicht sicher angeben.

Die Bewohner sind imeretinisehe Georgianer und unter diesen viele Armenianer.

———————

ქართულ-ოსური მხარე გ უ დ ა, ზემოთ, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, სპის მხარის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯ ა ვ ა თ კ ა რ ი, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, გუდის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯ ა უ კ ო მ ი, მდ. ფაწაზე, დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადზე.

ქართული მხარე მ ა ღ რ ა ნ-დ ვ ა ლ ე თ ი და მ ე ჯ ვ რ ი ს ხ ე ვ ი მთიანეთის ძირში, რომლებსაც ეკუთვნიან შემდეგი, არა ყველა ქართველებით დასახლებული სოფლები ლიახვის ქვემო დინებაზე, რომელთაც მე ზუსტად ვერ გადმოგცემთ: 1. თამარაშენი 2. თაქთაქიანი, ორივე ციხეებია. 3. ქვემო თაქთაქიანი 4. სვერი 5. აჩაბეთი 6. ქურთა, დანგრეული ციხე 7. კეხვისციხე, დანგრეული 8. ქრცხინვალი, ოსურად კრება, რომელსაც ქალაქად სთვლიან 9. ზემო ნიქოზი 10. ქვემო ნიქოზი 11. ქურთა, დანგრეული ციხე 12. ფხვენისი 13. ახალდაბა 14. შინდისი 15. ვარიანი 16. საქაშეთი 17. არაშენდა, დანგრეული ციხე 18. რუისი 19. ურბნისი 20. ტინისხიდი.

ყველა მდინარის მარჯვენა მხარეზე.

21. მეღვრეკისი 22. მეჯვრისხევი.

ასევე მარჯვენა მხარეზე:

23. კეხვი 24. აჩაბეთი, ციხე 25. თამარაშენი 26. თაქთაქიანი 27. უდონეთი, ციხე 28. დგვრისი 29. ზემოხვითი, ციხე 30. ქვემო ხვითი, ციხე 32. საქაშეთი 33. არაშენდა, ციხე და 34. ტინისხიდი, დანგრეული ციხე მტკვართან შერთვის ადგილას, მარჯვენა ნაპირზე.

მდინარის მარცხენა ნაპირზე:

35. ანაკარი (?) 36. გუსალა 37. გუფთა 38. სვერი 39. ჩირივი (?) 40. ქარცემი 41. ხეითი 42. მეღვრეკისი 43. ერგნეთი 44. კარალეთი, ციხე 45. ხელთუბანი, ციხე და ე. წ. ქალაქი და გორი, ოსურად გური, ცოტა განზე შესართავთან. ის ითვლება ქართლის ქალაქად.

ს უ რ ა მ უ ლ ა ს მხარე მოიცავს ქართულ მხარე საწერეთლოს.

ის ეკუთვნის იმერეთის თავადს წერეთელს და, მაშასადამე, ამდენად იმერეთს, თუმცა მდებარეობს ქართლში. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთის მხარე რაჭა. ამ მხარეში, ზემოხსენებულ მდინარეზე არიან:

1. სურამის ციხე 2. იტრია 3. ციხე ოსიაური 4. ციხე სატივე 5. დანგრეული ციხე მოხისი 6. ძაღინა[1], სადაც სპილენძის მადნებია. 7. ციხე აბისი და 8. სამწერისი.

დანარჩენი ადგილების შესახებ დანამდვილებით ვერას გეტყვით. მოსახლეობა არის იმერელი ქართველები და მათ შორის ბევრია სომეხი.

---

[1] ვ ა ხუ შ ტ ი (აღწერა 80) «ძაღინა... აქა არს ლითონი ვერცხლისა.»

6. Die Georgische Provinz Imereti und die Herrschaft Imereti oder Imeretien

Die imeretische Herrschaft schrдnkt sich auf die georgische Provinz Iьereti ein. Diese bat in O. das Quergebürge un l Karteli, in S. den nördlichen Fus des südlichen kaukasischen Vorgebürgs und türkische Wüsteneien und Distrikte, in SW Guria, im W. Mingreli und in N. das kaukasische Alpengebürge mit Swaneti und Basiania.

Der obere Rion mit seinen Flüssen bis zum Ts'cheni Ts'chalL der 30 W. unter die Kwirila in den Rion fдllt und theils Imereti begränzt, wässert dieses Land.

Imereti hat zwar mit Kartell einerley nordliche Breite und einerley Lage, nemlich ain südlichen Abhange des kaukasischen Gebürges. mit der Höhe des Schiefergebьrges, den hohen Flдchen des Kalkgebьrges, den Klьften der Flüsse und der niedrigen Fläche zwischen dein Haupt- und Vorgebürge, auch thonigten Boden und Waldung; das Land weicht aber doch Karteli sehr. Die Berge und die ganze Lage ist höher, also die Witterung kälter und für mancherley Kulturen zu kalt; auch fehlt es manchen Flächen an freien Windstrich und Abzuge des Wassers, davon viel kothiger, nasser Boden und feuchte Luft beyde dein Anbau und letztere besonders den Gedeyen der Menschen und des Viehes nachtheilig. Uebrigens hat Imereti nicht weniger Spuren der Verwüstung, ist eben so wenig angebauet und eben so unzureichend bevölkert.

Imereti, ist übrigens von allen georgischen Provinzen unabhängig und ein eigener kleiner Staat unter einein eigenen erblichen Zaaren (Mepe). Von dessen Familie schon vorher.

Fürstliche Familien in Imeretien (Tanatischwilli) 15, nemlicli[1]:

1. Radschis Eristaw(an)i[2], die voni jezigen Zaar Salomon sehr herunter gebracht ist.

2. Dschaparisi 3. Zulukisi[3] 4. Jascliwilli und 5. Kipiani. Diese haben ihre Güter im Distrikt Radschis.

---

[1] (Tauatischwilli) 15, nemlich < *P.*

[2] Eristawani, *G.*] Eristaw, *P.*

[3] Zulukisi, *G.*] Zalukisi, *P.* პალასთან ჯაფარიძე მესამე ნომრადაა, წულუკიძე – მეორე.

6. ქართელი პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო

იმერეთის სამეფო მოიცავს ქართულ პროვინციას იმერეთს. აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება გადამკვეთი ქედი და ქართლი, სამხრეთით – სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთი კალთები, თურქული ნასახლარები (ნაოხარები) და მხარეები, სამხრეთ-დასავლეთით – გურია, დასავლეთით – სამეგრელო, ხოლო ჩრდილოეთით – კავკასიის ალპური ქედი სვანეთითა და ბასიანიით.

ამ მხარეს რწყავს რიონი ზემო დინებით თავისი შენაკადებით ვიდრე ცხენისწყლამდე, რომელიც ერთვის რიონს ყვირილის შესართავიდან 30 ვერსის მოშორებით და ნაწილობრივ შეადგენს იმერეთის საზღვარს.

მართალია, იმერეთი მდებარეობს იმავე ჩრდილოეთ განედზე და აქვს იგივე მდებარეობა, როგორც ქართლს, სახელდობრ – იგი მდებარეობს კავკასიის ქედის სამხრეთ ფერდობზე, აქვს ფიქალიანი მთები, კირქვიანი თხემები, მდინარეების ხევები და დაბლობები მთავარ და გვერდით ქედებს შორის, აგრეთვე თიხნარი ნიადაგი და მცენარეული საფარი (ტყეები); მაგრამ ეს ქვეყანა მაინც ძლიერ განსხვავდება ქართლისაგან. მთები და საერთო მდებარეობა უფრო მაღალია, ჰავა უფრო ცივი და ზოგიერთი კულტურებისათვის ძალიან ცივი. ზოგ დაბლობს აკლია ქარის ნიავი და წყალსაც სადინარი არა აქვს. ამიტომ ბევრია ტალახი; სველი ნიადაგი და ნესტიანი ჰაერი ხელს უშლის ნიადაგის დამუშავებას და განსაკუთრებით მეორე პირობა მავნეა ადამიანის ჯანმრთელობისა და პირუტყვის მოშენებისათვის. სხვა მხრივ იმერეთს განადგურების ნაკლები კვალი არ აქვს, ისიც ასევე ნაკლებაა გაშენებული და დასახლებული.

იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატარა სამეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე; მის ოჯახზე უკვე ზემოთ იყო ნათქვამი.

ი მ ე რ ე თ ი ს თ ა ვ ა დ თ ა გ ვ ა რ ე ბ ი (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ[1]:

1. რაჭის ერისთავი: რომელიც ახლანდელი მეფის სოლომონის მიერ ძალიან არის დაქვეითებული.

2. ჯაფარიძე, 3. წულუკიძე, 4. იაშვილი და 5. ყიფიანი. ამათ თავიანთი მამულები აქვთ რაჭაში.

---

[1] (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ < პ ა ლ.

6. Zireteli 7. Lordkipanisi und 8. Mikelasi sind sehr ausgebreitet und zählen jede bis 50 Namens-Vettern. 9. Abaschisi 10. Tscheidsi 11. Cheidsi 12. Agtaschwilli 13. Gabuasclnvilli1 14. Pinesischwilli[2] und 15. Dğiğewase. Die fünf leztern sind nicht reich.

Der Adel Iiueretiens (Asnauri)[3] sind fast so viel als der Bauer[4], doch sind die Familien M e s c h e und K w i n e c h i s i durch Reichthum in Ansehen.

Die ganze statistische und politische Verfassung des imeretischen Staates ist von der kartulischen nicht verschieden. Eben die Stände und Nazionen, nur hat Imeretien wenig Tataren und Oßeten. Eben solche Verhältnisse der Stände, solche militairische und schlechte Justizverfassung. solche Hof- und Landesämter, aber weniger unbesezte und Titul, solche Stenern und eine gleiche Art der Hebung, nur hat lmereti keine Bergwerke. Es fehlt ihm auch, wie Kartulien, eigen Salz. Die Klasse der Unterthanen ist eben so leibeigen und schrдnkt sich auch auf ländische Gewerbe ein, der Wein- und Kornbau aber und auch die Viehzucht: ist geringer, und das Volk überhaupt ärmer, woran zum Theil die gebürgigte Lage und das sich darauf beziehende Klima schuld ist.

Die imeretische Sprache ist eine. nicht sehr abweichende Mundart der kartelischen. Auch hier fehlt aller Unterricht in den gemeinen Kenntnissen.

Die in lmeretieu, Mingrelien und Guria gangbare M ü n z e n sind, weil der imeretische Zaar, der Dadian und Guriel kein Geld prдgen lassen, folgende türkische Münzsorten.

1. P a ry , eine kleine Münze 8 Grau schwer von schlechtem Silber, mit arabischer Inschrift: an einer Seite Sultan Mustafa: auf der andern Seite, Sarbisi Islainbul, Sena 1171, d. i. geschlagen zu lslambnl im Jahr der Hegira 1171 (im Jahr Christi 1757). Diese Münze ist so wie die kleinste. denn Kupferne Scheidemьnze ist nicht, also auch die gemeinste und gangbarste. Ihr einzeler Werth im Handel gleicht 1 ½ Kopeken.

lslambul, d. i. die rechtgläubige (islan) Menge oder Vielheit (bul), woraus die Europдer durch Verstьmmelung Stambul gemacht haben. Es versteht sich, daß man Pary von andern Jahren und Sultanen hat. Besonders sahe ich sie von:

2. Sultan Mahaniet Chan Yen 1143. oder 1732, auf welchem Sarbisi Kustantinia, d. i. geschlagen in Konstantinopel. Auch von Mustafa Chan 1171 (1757) in Misser (in Aegypten) geschlagen.

3. Pary von Sultan Soleiman, 1103 (1689) in Konstantinopel (Kustantinia) geprägt.

---

[1] 12. Agtaschwilli 13. Gabuaschwilli, *G.*] 12. Gubilta cder Gubnaschwilli. 13. Aroschwilli, *P.*

[2] Pinesischwilli, *G.*] Pinesi Schwilli, *P.*

[3] Asnauri < *P.*

[4] sind fast so viel als der Bauer, *G.*] ist sehr zahlreich, *P.*

6. წერეთელი, 7. ლორთქიფანიძე და 8. მიქელაძე ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან და თითოეულ მათგანს ჰყავს დაახლოებით 50 მოგვარე. 9. აბაშიმე, 10. ჩხეიძე, 11. (მ)ხეიძე, 12. აგთაშვილი (ალბათ აგიაშვილი), 13. გაბ(უ)აშვილი[1], 14. ფინეზიშვილი, 15. ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი[2], ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით.

იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები, მხოლოდ იმერეთში ცოტაა თათრები და ოსები. ისეთივე წოდებრივი ურთიერთობაა, ისეთივე სამხედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ] (მხოლოდ უფრო ცოტაა დაუკავებელი თანამდებობა) და ისეთივე საპატიო წოდებანი მოეპოვებათ, ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრეფის სახეები, მხოლოდ იმერეთში არავითარი საბადოები არ არის. ისევე როგორც ქართლს, მასაც არ აქვს საკუთარი მარილი. ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწევიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა.

იმერული ენა დიდად არ განსხვავდება ქართლურისაგან. აქაც ვერ აძლევენ ზოგადსაგანმანათლებლო ცოდნას.

რადგან იმერეთის მეფე, დადიანი და გურიელი არ ჭრიან ფულს, ამიტომ იმერეთში, სამეგრელოსა და გურიაში შემდეგი თურქული მონეტები ტრიალებს:

1. ფ ა რ ი, პატარა, 8 გრანის სიმძიმის. ცუდი ვერცხლისაგან დამზადებული ფული, არაბული წარწერით: ერთ მხარეზე აწერია „სულტანი მუსტაფა“, მეორე მხარეზე – „სარბისი ისლამბულ, სენა 1171“, ე. ი. მოჭრილია ისლამბულში ჰიჯრის 1171 წელს (ქრისტიანულით 1757 წ.). ეს ფული, როგორც ყველაზე მცირე, რადგან სპილენძის ხურდა არ არსებობს, ყველაზე გავრცელებულია და საერთო აღებ-მიცემობაში ის უდრის 1 1/2 კაპიკს.

„ისლამბული“ ნიშნავს მართლმორწმუნე (ი ს ლ ა ნ) მასას ან სიმრავლეს (ბ უ ლ), საიდანაც ევროპელებმა დამახინჯების გზით მიიღეს სტამბული[3]. გასაგებია, რომ აქ ტრიალებდა სხვადასხვა წლებისა და სხვადასხვა სულთნების ფარი. მე უმთავრესად ვნახე შემდეგი სულთნებისა:

2. სულთან მაჰამედ ხანისა, 1143, ანუ 1732 წლისა, რომელზეც აწერია „სარბისი კუსტანტინია“, ე. ი. მოჭრილია კონსტანტინოპოლში“. აგრეთვე მუსტაფა ხანისა 1171 (1757) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოჭრილი.

3. სულთან სოლეიმანის ფარი, 1103 (1689) წელს კონსტანტინოპოლში (კუსტანტინია) მოჭრილი.

---

[1] 12. აგთაშვილი 13. გაბუაშვილი: გ ი უ ლ.] 12. გუბილტა ანუ გუბნაშვილი 13. აროშვილი, პ ა ლ. [2] თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, გ ი უ ლ.] ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან. პ ა ლ. [3] გიულდენშტედტის ეს განმარტება მცდარია: დღეს უკვე დადგენილად ითვლება, რომ სიტყვა „სტამბოლი“ შეიცავს თურქების მიერ დამახინჯებულ ბიზანტიურ გამოთქმას – „სტიმბოლინ“. შდრ. ვ. დ ო ნ დ უ ა ს გამოკვლევა: ..სტამბოპლი“ სახელის განმარტებისათვის (საქ. მ. აკ. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფ. „მოამბე“, 1961, № 2. გვ. 91 – 99.

4. Auch von Ebrahim Chan von 1140 (1726) geschlagen in Misserfin Egypten).

5. Pary von Mahamet Chan 1143 (1732) auch in Misser geprägt.

6. C h u t p a r i a n y ist die georgische Benennung von Fünfparystücken. Sie sind auch von schlechtem Silber, Wiegen 52 Grau und gelten 10 Kopeken gleich. Von ihrer arabischen Aufschrift steht auf einer Seite: Sultan albarein und Hakan Albacharein al Sultan ibny Sultan, d. i. Sultan der Erden, statt Hakani, Sultan der Meere, eines Sultans Sohn. Auf der andern Seite: Machmut Chan; Sorbisi Kustantinia, Sena 1143. d. i. Machmut Chalh geschlagen zu Konstantinopel 1143 (1729).

7. Chutpariany von Sultan Mustafa 1171 (1757) in Konstantinopel (lslambul) geprägt.

8. A t p a r i a n y, georgisch oder zehn Parystühe. Sie sind von schlechtem Silber, wiegen 1 1/3 Drachmen und gleichen im Werth 20 Kopeken. Auf denselben steht in arabischer Sprache an einer Seite: Sultan Mustafa ibey Mahamet Chan Sarbisi Kustantinia 1143, d. i. Sultan Mustafa, Sohn des Mahamet Chan geschlagen in Konstimtinopel 1729. und auf der andern Seite die Aufschrift der vorigen Münze.

9. Atpariany von Sultan Mustafa in Konstantinopel 1171 türkischer, 1757. unserer Zeitrechnung geschlagen.

10. Man hat auch türkische O t s p a r y oder 20 Parystüker und

11. K u m s c h i oder 39 Parystüker und

12. M a r t s c h i l oder 52 Parystüke, die am Werth einen Rubel gleichen, sie sind aber ьberhaupt und besonders in Imereti selten und mir nicht zu Hunden gekommen. Nicht so selten sollen sie in Mingrelien und Guria sein.

13. S a r m a m I d y ist eine türkische Goldmünze mit der arabischen Aufschrift an einer Seite: Sultan albareni u. s. f. wie auf Nr. 6. und auf der andern Seite: Al Sultan Mustafa Chan, Sarbi si Misser 1171 Seua, d. i. Sultan Mustafa Chan. Geschlagen in Misser 1757. Sie wiegt 42 Grau und gilt 2 Martschil Nr. 12. oder 104 Pary.

Sehr selten ist:

14. Ein Abas von feinem Silber 1 Drachme 24 Grau schwer, mit der arabischen Aufschrift Sultan Mahamet Chan, Sarbi si Kustantinina sena 1107. d. i. Sultan Mahamet Chan. Geschlagen in Konstantinopel 1659.

15. Eine in Türkey und Krim sehr gangbare Münze von schlechtem Silber, 5 Drachmen 5 Uran schwer mit der Aufschrift: Sultan Mustafa in einem Zuge und auf der andern Sarbi lslambul 1171 (1757). Sie gilt 40 Pary.

16. Eine Münze. ron, schlechtem Silber 7 Drachma 50 Grau schwer, mit arabischer luschrift an der einen Seite: Sultan albarein u. s. f. wie bey Nr. 6 und auf der andern Al Sultan Mustafa. Oben Achmet Chan Dame Milkehu Serbi si lslambul Sena 1171, d. i. Sultan Mustafi, Sohn des Achmet Uran, der immer befiohlt. Geschlagen in Kimstantinopel 1766. ihr Werth 60 Pary.

4. აგრეთვე ებრაჰიმ ხანისა, 1140 (1726) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოჭრილი.

5. მაჰამედ ხანის ფარი, 1143 (1732) წელს აგრეთვე მისერში მოჭრილი.

6. „ხ უ თ ფ ა რ ი ა ნ ი“ არის ქართული სახელი ხუთფარიანი მონეტისა. ისიც ცუდი ვერცხლისაგანაა, იწონის 52 გრანს და უდრის 10 კაპიკს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია: „სულტან ალბარეინ ღა ჰაკან ალბახარეინ ალ სულტან იგნი სულტან“, ე. ი. სულტანი მიწისა, ჰაკანის მაგიერ, სულტანი ზღვათა, სულტანის ვაჟი. მეორე მხარეზე: „მაჰმუტ ხან; სერბისი კუსტანტინია, სენა 1143“, ე. ი. მაჰმუდ ხანი, მოჭრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს.

7. სულტან მუსტაფას ხუთფარიანი, 1171 (1757) წელს კონსტანტინოპოლში (ისლამბული) მოჭრილი.

8. ა თ ფ ა რ ი ან ი ქართულად, ათი ფარის შემცველი მონეტა; ცუდი ვერცხლიდანაა [დამზადებული], იწონის 1 ½ დრაქმას და უდრის 20 კაპიკს. მას აქვს არაბული წარწერა, ერთ მხარეზე: „სულტან მუსტაფა იბეი მაჰამეტ ხან სარგისი კუსტანტინია 1143“, ეს ნიშნავს: სულტანი მუსტაფა, შვილი მაჰამეტ ხანისა, მოჭრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს, მეორე მხარეზე კი იგივე აწერია, რაც წინა მონეტას.

9. სულტან მუსტაფას ათფარიანი, კონსტანტინოპოლში მოჭრილი 1171 წელს თურქული წელთაღრიცხვითა, ხოლო ჩვენით – 1757 წ.

10. არის აგრეთვე თურქული ო ც ფ ა რ ი და აგრეთვე

11. კ უ მ შ ი, ანუ 39 ფარის შემცველი, და

12. მ ა რ ჩ ი ლ ი, ანუ 52 ფარი, რომელიც უდრის 1 მანეთს, მაგრამ ისინი საერთოდ იშვიათია და განსაკუთრებით კი იმერეთში და მე არ შემხვედრია. არც ისე იშვიათი უნდა იყოს ის სამეგრელოსა და გურიაში.

13. ს ა რ მ ა მ ი დ ი არის თურქული ოქროს ფული არაბული წარწერით: ერთ მხარეს აწერია „სულთანი მიწისა“ და ა. შ., როგორც № 6-ზეა, და მეორე მხარეზე – „ალ სულტან მუსტაფა ხან, სარგი სი მისსერ 1171 სენა“, ე. ი. სულთან მუსტაფა ხანი. მოჭრილია მისერში 1757 წ. ის იწონის 42 გრამს და უდრის 2 მარჩილს (№ 12) ანუ I04 ფარის.

ძალიან იშვიათია:

14. ა ბ ა ზ ი, წმინდა ვერცხლისა, 1 დრაქმისა და 24 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით: „სულტან მაჰამეტ ხანე სარგისი კუსტანტინინა სენა 1107“, ე. ი. სულთან მაჰამედ ხანი, მოჭრილია კონსტანტინოპოლში 1659 წელს.

15. თურქეთსა და ყირიმში ძალზე გავრცელებული მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 5 დრაქმის და 5 გრანის სიმძიმით შემდეგი წარწერით: (მიყოლებით) სულთანი მუსტაფა, და მეორე მხარეზე: მოჭრილია ისლამბულში 1171 (1757) წელს. უდრის 40 ფარის.

16. მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 7 დრაქმისა და 50 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით, ერთ მხარეზე: სულთანი მიწისა და ა. შ., როგორც № 6-ზე და მეორე მხარეზე: „ალ სულტან მუსტაფა. ზემოთ – ახმეტ ხან დამე მილკეჰნ სერბი სი ისლამბულ სენა 1171“, ე. ი. სულთანი მუსტაფა, ვაჟი ახმეტ ხანისა, რომელიც ყოველთვის მბრძანებლობს. მოჭრილია კონსტანტინოპოლში 1766 წელს. ის უღრის 60 ფარის.

17. Ein türkischer D u k a t e n von feinem Golde ein Draehma schwer, an einer Seite mit dem Namenszuge . Machmut Chan und an der andern Serbi lslambul 1110, d. i. Geschlagen in Konstantinopel1696. Er gilt 120 Pary.

18. Krimmisce P a r y.

l9. Teflisische A b a s oder 16 Pary und

20. T s c h a u r i oder 4 Pary.

Rußische Münzen, besonders I m p e r i a l e, sind, obgleich die Truppen von 1770 bis 1772. viel brachten, jezt schon ziemlich unsichtbar. Man sagte daß die Georgianer die rußischen lmperiale zu Schmuk verarbeiten lassen.

G e w i c h t e i n l m e r e t i s i n d:

Ein K s a n i wiegt ein rußisch halbes Pfund.

Ein T s c h a r e k 4 Ksani oder 2 Pfuud = l Litra[1].

Ein L i t r a 4 Tscharek oder 8 Pfund.

Ein B a t m a n ist 9 Tsrharek oder 18 Pfund.

D a s M a a ß f ü r F l ü ß i g k e i t e n:

Ein D o k i hält 4 Maas oder 1/2 rußischen Einer; 1 ruißscher Wedro aber ist etwan 8 Pfund.

Ein K o k a hält 6 Doki oder 3 Eimer.

D a s L ä n g e n m a a s:

Ein A d e l i hält 3 Fuß 4 Zoll engl. Maas.

*

So riele Plagen auch die Provinz lmereti seit etwau 200 Jahren von den Türken erlitten, ist sie doch gemeiniglich der imeretischen Linie oder der alten Bagratiouischeu Familie, aus welchen auch der jezige (1772) Zaar Salomon ist. lhu stellten besonders die rußischen Waffen wieder her; nur der Distrikt Letschhum blieb verlohren. Aller Verwьstungen ohngeachtet ist noch .lmereti Hut,er den georgischen Provinzen eine der bevölkertesten.

Alle Gewässer d[ies]er georgischen Provinz oder Herrschaft gehören zum System des Rion, der in den kaukasischen Alpen entspringt und sich ins schwarze Meer stürzet.

Der R i o n, der Phasis der alten Erdbesehreiber, entspringt im hohen kaukasischeu Alpen- oder Schneegebürge, fließt in demselben erst von W. in O. über den Quellen der Terekflüsse hin. wendet sich denn südostlich hierauf südlich und kömmt so aus dein hohen Schiefergebürge ins Kalkgebürge und aus diesem mit südwestlichen denn südlichen Lauf unter Kutais in die Fläche am Gehürgfuß, in welcher er sieh westlich wendet und ausser lmereti in gedachter Fläche und Richtung bey Poti das schwarze

---

[1] = 1 Lilra < *P*(?)

17. თურქული დუკატი წმინდა ოქროსი, 1 დრაქმის სიმძიმის; ერთ მხარეზე მახმუტ ხანის სახელით; მეორეზე: „სერბი ისლამბულ 1110“, ე. ი. მოჭრილია კონსტანტინოპოლში 1696 წელს“. მისი ღირებულებაა 120 ფარი.

18. ყირიმული ფარი.

19. თბილისური აბაზი, ანუ 16 ფარი და

20. შაური, ანუ 4 ფარი.

რუსულ მონეტებს, განსაკუთრებით იმპერიალებს, რომლებიც რუსული ჯარის ნაწილებმა 1770 – 1772 წლებში თუმცა ბევრი მოიტანეს, ახლა უკვე იშვიათად შეხვდებით. ამბობენ, რომ ქართველებმა რუსული იმპერიალები გადაამუშავებინეს სამკაულებად.

წონის ერთეულები იმერეთში შემდეგია:

[ერთი] ქსანი უდრის რუსულ ნახევარ ფუნტს (ნახევარ გირვანქას).

[ერთი] ჩარექი უდრის 4 ქსანს ანუ 2 ფუნტს, უდრის 1 ლიტრას[1].

[ერთი] ლიტრა უდრის 4 ჩარექს ანუ 8 ფუნტს.

[ერთი] ბათმანი არის 9 ჩარექი ანუ 18 ფუნტი.

სითხის საწყაოს ერთეულებია:

[ერთი] დოქი იტევს 4 ზომას ანუ ½ რუსულ ვედროს; 1 რუსული ვედრო კი არის დაახლოებით 8 ფუნტი.

[ერთი] კოკა იტევს 6 დოქს, ანუ 3 ვედროს.

სიგრძის საზომი ერთეულია

ადლი: უდრის 3 ფუტს 4 დუიმს ინგლისური ერთეულებით.

მიუხედავად ბევრი ტანჯვისა, რაც იმერეთმა 200 წლის განმავლობაში განიცადა თურქებისაგან, მან ძირითადად მაინც შეინარჩუნა [სიწმინდე] იმერეთის ხაზისა ანუ ბაგრატიონთა ძველი გვარისა, რომელსაც ეკუთვნის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონიც. ის [თავის უფლებებში] უმთავრესად რუსულმა იარაღმა აღადგინა, მხოლოდ ლეჩხუმის მხარე დარჩა შემოუერთებელი. ყოველგვარი განადგურების მიუხედავად, იმერეთი ქართულ პროვინციებს შორის ერთი ყველაზე დასახლებულთაგანია.

ამ ქართული პროვინციის ანუ სამეფოს მთელი წყლები ეკუთვნის რიონის სისტემას, რომელიც იწყება კავკასიის ალპებში და შავ ზღვაში ჩადის.

რიონი, ძველი გეოგრაფების ფაზისი, სათავეს იღებს კავკასიონის მაღალ ალპებში ანუ თოვლიან მთებში, მოედინება იქიდან – პირველად დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ, თერგის სათავეების გადაღმა, შემდეგ უხვევს სამხრეთ აღმოსავლეთით, აქედან – სამხრეთით და მაღალი ფიქალიანი მთებიდან შედის კირქვიან მთიანეთში ხოლო აქედან, ჯერ სამხრეთ-დასავლეთის და მერე – სამხრეთი დინებით, ქუთაისს ქვემოთ გამოდის დაბლობზე, რომელიც ეკვრის მთიანეთს; ამ დაბლობზე ის უხვევს დასავლეთით და იმერეთის გარეთ

---

[1] უდრის 1 ლიტრას < პ ა ლ.

Meer erreicht. Der Rion und seine Flüsse kommen in meinem Tagebuch und Gebürgshemerkungen so hänfig vor, daß ich hier um die Folge der einfallenden Flüsse und Flüßchen. wegen der Verständlichkeit der Lage der imeretischen Distrikte und Ortschaften, nennen will.

Der T s c h e s c h u r i ist sein oberster Alpenbach der rechten Seite, an dessen Mündung Chehi der oberste imeretische Ort steht.

Das Flüßchen D s c h e d s c h o der linken, an demselben der oßetische Distrikt Kwalen. Er nimmt den Bach Bortschana an der linken auf.

Der Bach G o r i oder C h e o r i an der linken des Rion.

Der Bach M u r e c h a na der linken.

Der Bach B a r u l a der linken.

Der Bach L o c h u n i der rechten Seite.

Der Bach K r i c h u r a der linken.

Drey namenlose Bäche der linken.

Das Flüßchen K I z k a n l i der rechten Seite.

Der Bach S a k e z u r a der linken.

Das Flüßchen T s c h o r t s c h a der rechten.

An allen Flüßchen der rechten Flußseite der Distrikt Radscha.

Das Elüßchen S c h a m l a der linken.

Das Flüßchen A s k i der rechten.

Der Bach L e c h a d u r i der linken.

Der Bach L a d s c h a n u r i der rechten. Um denselben der imeretische Distrikt Letsrhkum.

Der T s'c h a l t s'c h I t e l a der linken mit dem Bache T s c h a l o. Oben an demselben ist der imeretische Distrikt Okriba.

Der K w i r i l a der linken, der größeste Fluß des Rion entspringt am hohen Schiefergehürge, fließt his zur Aufnahme des Tschenimela in SSW. und denn bis zum Rion in W. der sclhst unter dem Kwirila mit einer westl. Richtung linereti rerläßt.

Die Zuflüsse des K w i r i l a sind von oben:

Der Bach T s c h e c h u r a an der rechten.

Der Bach T s c h i a t u r a und K a z e n u r a an der rechten Seite.

Die Bäche G a r g u m e l a und S a z l a c h i s k e w i der linken.

Der D u m a l a-Fluß fließt der Kwirila ostl völlig parallel und weicht ihr an Größe Wenig. An ihm der Distrikt Kama um seinen Ursprung und weiter hinab der Distrikt Semukwae.

Er erhält das Füßehen S i r u l a a n der linken. An ihm der Distrikt Losietchewi.

Unter dein Sirula der Bach O d a u r a an der linken.

An der Mündung vereint sich die südlich fließende Dumala mit dem westlich fließenden und heyde Fließen nun in W. zur linken Seite des Kwirila, der von dieser Mündung auch in W. fließt.

იმავე დაბლობზე და იმავე მიმართულებით ფოთთან უერთდება შავ ზღვას. რიონს და მის შენაკადებს ჩემს დღიურში ისე ხშირად ვახსენებ, რომ აქ მათ დავასახელებ მხოლოდ შერთვის მიმდევრობის მიხედვით, რათა იმერული მხარეებისა და ადგილების მდებარეობა გასაგები იყოს.

ჩოშური არის ყველაზე მაღალმთიანი [შენაკადი], მარჯვენა მხარისა; მის შესართავთან მდებარეობს ღები, იმერეთის ყველაზე ზემო ადგილი.

პატარა მდ. ჯეჯო, მარცხენა [შენაკადი], მასზე მდებარეობს ოსური მხარე კვალენი (დვალეთი?). მას ერთვის მდ. ბორჩანა მარცხენა მხრიდან.

მდ. გორი ანუ ხეორი, მარცხენა შენაკადი რიონისა.

მდ. მურეხანა – მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ბარულა – მარცხნიდან [ერთვის]..

მდ. ლუხუნი, [ერთვის] მარჯვენა მხრიდან

მდ. კრიხურა, მარცხენა [შენაკადია].

სამი უსახელო მდინარე, [ერთვიან] მარცხენა მხრიდან.

პატარა მდინარე კიცკაული – მარჯვენა მხრიდან.

პატარა მდ. საკეცურა – მარცხნიდან.

პატარა მდ. ჩორჩა – მარჯვნიდან.

ყველა მდინარეზე, რომლებიც მარჯვნიდან ერთვიან, მდებარეობს რაჭა.

პატარა მდ. შამლა, [ერთვის] მარცხნიდან.

პატარა მდ. ასკი (ასკის-წყალი) – მარჯვნიდან.

მდ. ლეხადური – მარცხნიდან.

მდ. ლაჯანური – მარჯვნიდან. მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ლეჩხუმი.

მდ. წყალწითელა [ერთვის] მარცხნიდან, მდ. ჭალით. ზევით მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ოკრიბა.

ყვირილა მარცხნიდან [უერთდება]. რიონის [ეს] უდიდესი შენაკადი სათავეს იღებს ფიქალიან მთებში, ჩხერიმელის შეერთებამდე მიედინება სამხრეთ-დასავლეთით და შემდეგ დასავლეთით – რიონამდე, რომელიც ყვირილის შეერთების ადგილის ქვევით თვითაც დასავლეთის მიმართულებით სტოვებს იმერეთს.

ყვირილის შენაკადები ზემოდან არიან:

მდ. ჩეხურა (ჩიხაურა), მარჯვნივ.

მდ. ჭიათურა და კაცენურა (კაცხურა:), მარჯვენა მხარეს.

მდინარეები გარგუმელა და საძალისხევი მარცხნივ.

მდ. დუმალა მიედინება ყვირილის პარალელურად აღმოსავლეთით და მასზე ოდნავ მოკლეა. დუმალაზე არის მხარე კამა (ყანა – გ. გ.) მის სათავესთან, ხოლო ქვევით მხარე ზემოქვე (?)[1].

ის (ყვირილა – გ. გ.) იერთებს მდ. ძირულას მარცხნიდან. მასზე არის მხარე ლოსიეთხევი.

ძირულის ქვევით არის მდ. ოდაურა, მარცხნიდან.

შესართავთან ერთდებიან სამხრეთიდან მომდინარე დუმალა და დასავლეთიდან მომდინარე და შემდეგ ორივე მიედინებიან დასავლეთით, ყვირი-

---

[1] კამა და ზემოქვე არის ზემოქვეყანა – გ. გ.

Auf dieser Richtung erhält der Kwirila.

Den Bach N a r a l a an der linken.

Der S e w r u l a der rechten. An ihm der Distr. Okriba.

Der T s i s c h u r a der rechten der Kwirila.

Ueber alle untere Flüßchen der rechten der .Kwirila reicht der imeretisrhe Distr. Argweti.

Der C h a n i der linken. Der Distrikt Ptiszachle liegt über dem Chain Seite und der hohen Bäche der linken des Kwirila.

Unter dem Kwirila fällt der T s'c h e n n i T s'c h a l i in die rechte des Rion. An ihm der Distrikt Salordkipani.

Der K u m i der linken des Rion. An ihm der Imeretische Distrikt Seristo.

Der S u l n f l u ß der linken.

Das Gubaflüßchen der rechten Seite des Rion.

D e r i m e r e t i s c h e D i s t r i k t R a d s c h a.

Dieser Distrikt gränzt in N. mit den kaukasischen Alpen und den Dugoren und westlicher mit den Basianen in NO. am Dsehedscho dem oßetischen Distr. Dwaleti und nordlicher dein Distrikt oder der Provinz Swaneti, in O. und SO. mit dein Distr. Sazeretlo in SW mit Okriba, westl. mit dem Distrikt Letsehkum des mingrelischen Dadians.

Durch diese Lage nimmt er die ganze obere Gegend des Rion ein und ist so wie der nordlichste, also auch der größeste lmeretiens.

Die Oerter dieses Distrikts sind:

Am Rion über dem Dschedscho; am linken Ufer:

l. Chobi, welches das oberste ist, 2. Tschiora 3. Glola 4. Metrewi 5. Dschintschewis, Festung 6. Gomi 7. Utsera 8. Nakieti 9. Gari 10. Artwana 11. Zola. 12. Zumedauri 13. Oni, Festung und Dorf. Alle stehen am linken Ufer.

Am untern Dschedseho der linken des Rion am rechten Ufer, von oben hinab.

Am rechten Ufer von oben hinab:

14. Die Festung Dschidro 15. Utsera 16. Nigausebo 17. Paraunisch 18. Tschala 19. Seglewi 20. Sakawi 21. Langwanta 22. Tschauhan 23. Churuta 24. Zedis 25. Kwedi. 26. Pipeleti 27. Arsehobi.

Am rechten Ufer des Dschedscho und dessen Bächen.

28. Badschikewi 29. Tschordi 30. Iri 31. Sorgen 32. Gunda 33. Tzchmon 34. Dschaschkwa 35. Cristeßi 36. Sanizo 37. Skieri 38. Lomadeli.

An der rechten des Rion unter Oni

39. Sori 40. Licheti und 41. Arawi, alle 3 am Bache Sataruli. 42. Minda, eine bloße Festung, 43. Zeßi 44. Kwats'chuti 45. Sardmeli 46. KwanSchgara 47. Keldisziche und 48. Tola, die 4 leztern sind Festungen mit großen und weitläuftigen Dörfern.

ლის მარცხენა მხრისაკენ, რომელიც (ყვირილა – გ. გ.) ამ შეერთების შემდეგ ასევე დასავლეთით მიედინება.

ამ მიმართულებით ყვირილა იერთებს:

მდ. ნ ა რ ა ლ ა ს (ნარაზა?), მარცხნიდან.

მდ. ძ ე ვ რ უ ლ ა ს, მარჯვნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ოკრიბა.

ჩ ი შ უ რ ა ერთვის ყვირილას მარჯვნიდან.

ყვირილის ყველა ქვემო მარჯვენა შენაკადებზე მდებარეობს იმერეთის მხარე არგვეთი.

ხ ა ნ ი – მარცხნიდან. მხარე ფთისცახლი მდებარეობს ხანზე და ყვირილის ზემო მარცხენა შენაკადებზე.

ყვირილის შემდეგ, რიონს მარჯვენა მხრიდან უერთდება ც ხ ე ნ ი ს წ ყ ა ლ ი. მასზე სალორთქიფანიძეო მდებარეობს.

კ უ მ ი [ერთვის] რიო2მს მარცხნიდან. მასზეა იმერეთის მხარე საერისთაო.

მდ. ს უ ლ ა, მარცხნიდან [ერთვის].

გ უ ბ ი ს წ ყ ა ლ ი კი – მარჯვნიდან ერთვის რიონს.

ი მ ე რ ე თ ი ს მ ხ ა რ ე რ ა ჭ ა

ამ მხარეს ჩრდილოეთით ესაზღვრება კავკასიის ალპები და დუგორები, უფრო დასავლეთით – ბასიანები, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ჯეჯოზე – ოსური მხარე დვალეთი და უფრო ჩრდილოეთისკენ – მხარე ან პროვინცია სვანეთი; აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთ-ლო, სამხრეთ-დასავლეთით – ოკრიბა, დასავლეთით – ლეჩხუმი, რომელიც სა-მეგრელოს დადიანს ეკუთვნის.

ამ მდებარეობით ის მოიცავს მდ. რიონის მთელ ზემო დინებას და არის როგორც ყველაზე ჩრდილოეთით [მდებარე] მხარე, ისე ყველაზე დიდიც იმე-რეთში.

ამ მხარის დასახლებული ადგილებია:

რიონზე, ჯეჯოს ზემოთ, მარცხენა მხარეზე:

1. ღები, ყველაზე ზედა, 2. ჭიორა 3. გლოლა 4. მეტრევი ნი ჯინჭვისი, ციხე 6. გომი 7. უწერა 8. ნაკიეთი 9. ღარი 10. ართვანა (?) 11. წოლა 12. წმინდაური 13. ონი, ციხე და სოფელი. ყველა მარცხენა ნაპირზე მდება-რეობს. ქვემო ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე, მარჯვენა ნაპირზე ზე-მოდან ქვემოთ [არიან]: 14. ციხე ჯიდრო[1] 15. უწერა 16. ნიგვზები 17. ფარავ-ნეში, 18. ჭალა 19. ძეგლევი 20. საკალი (საკაო.) 21. ლანგვანთა 22. შეუბანი 23. ხურუთი 24. წედისი 25. ქვედი 26. პიპილეთი 27. არშობი(?).

ჯეჯოს მარჯვენა ნაპირზე და მის შენაკადებზე:

28. ბაჯიხევი 29. ჩორდი 30. ირი 31. სორგითი 32. ღუნდა 33. ცხმორი. 34. ჟაშქვა 35. ქრისტესი 36. სომიწო 37. სხიერი 38. კომანდელი.

ონს ქვემოთ, რიონის მარჯვენა მხარეს:

39. სორი 40. ლიხეთი და 41. ურავი, სამივე მდ. სონტარულზე. 42. მინ-და, მხოლოდ ციხე, 43. წესი 45. კვაცხუთი 45. სადმელი 46. ხვანჭკარა 47. კელდისციხე და 48. ტოლა. ოთხი უკანასკნელი არის ციხეები, დიდი და გაშლილი სოფლებით.

---

[1] ვ ა ხ უ შ ტ ი: ჭიდრითა, იხ. ზემოთ, გვ. 107, შენ. 4.

An der linken des Rion unter dem Dschedscho.
49. Wertetli 50. Kwaschigeti 51. Kirchonisi 52. Sware 53. Korta 54. Bakwa 55. Kicholta 56. Dschorisobani 57. Soreti 58. Uscholta 59. Tschkmeri. Alle am Bache Cheori, von unten hinauf. 60. Sundul 61. Paracheti und 62. Sewa, am Bache Tschetsehora, 63. Tschardometi 64. Tschoribtewi und 65. Braualsali, am Bache Marechana.

Am Barula der linken des Rion.
66. Muchla 67. Samtisi 68. Tschauwa 69. Tschonisi 70. Putieti 71. Senobari 72. Kwemobari.

An der linken des Rion selbst:
73. Chidikari 74. Chimschi.

Am Krichura der linken des Rion:
75. Abralauti 76. Gori 77. Iza 78. Kwora, Festung 79. Achalsopeli 80. Semo Krichi 81. Kwemo Krichi.

Am Krichurabächen:
82. Kerikezimindo 83. Festung Chotewi 84. Skadisi 85. S'chartali 86. Welewi 87. Betlemi 88. Tschichiwana 89. Agara 90. Tlochi 91. Bacheschi.

Am Rion unter der Krichura:
92. Sakezi 93. Festung u. Dorf Bugrauli 94. Schaura 95. Badschi 96. Tbeti.

Auf der Höhe des Gebürgs:
97. Nikoziminda 98. Nagarewi 99. Snakwa 100. Schawiva 101. Dschwarisa 102. Gorisobani 103. Chonschiori 104. Namarnewi 105. Gwardi 106. Oni 107. Zachi 108. Gudis.

Der ansehnliche Distrikt Radscha hatte in dem Eristaw von Radscha (Radschis Eristaw) seinen eigenen Herrn. Als sich derselbe aber, ob er gleich ein imeretischer Fürst war, zur Partey der Feinde des imeretischen Zaaren Salomon schlug und wie diese, 1769, überwunden ward, entsezte ihn der Zaar und sahe Radscha als eine gültige Eroberung au, die ihm auch nicht streitig gemacht ist (S. das Tagebuch vom 9-ten Jul. 1772).

Die Einwohner dieses Kreises sind achte G-eorgianer und griechische Christen. Sie reden wie ganz Imereti die georgische Sprache in den vom kartelischen abweichenden imeretischen Dialekt. Unter den Georgianern sind viele Armenier und ein gut Theil Juden. Man rechnet auf diesen Distrikt 5600 streitbare Männer.

Die Dörfer sind im Gebürge dicht, auf den Flächen weitläuftig behauet und oft durch Felder abgescndert. Meistens hat jedes Dorf, wie in Karteli, einen, auch uft mehrere geinauerte Schiesthьrme.

Das Wohngebäude einer Familie ist gros, im Gebürge mit geflochtenen und beworfenen Strauchwihrden, in den Flächen von starken Planken. Es besteht aus einem Zimmer. Die Feuerstelle ist auf der flachen Diele in der Mitte. Eine Abtheilung, bisweilen nur von Stangen, ist fast immer für das Vieh. Auch haben sie ihren Getreiderorrath in geflochtenen Kör-

რიონის მარცხენა მხარეზე, ჯეჯოს ქვემოთ:

49. ველთეთრი 50. კვაშხიეთი 51. ხირხონისი 52. ზვარე[თი] 53. ქორთა 54. ბოყვა 55. კიხოლთა (თუ უშოლთა?) 56. ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი) 57. სორეთი 58. უშოლთა 59. შქმერი. ყველანი მდ. ხეორზე[1], ქვემოდან ზევითკენ. 60. ზუდალი 61. ფარახეთი და 62. წევა, მდ. ჯეჯორაზე[2] 63. შარდომეთი 63. ჩორიბტევი (ალბათ, ჭიბრევი) და 65. ბრაუალძალი[3], მდ. მურეხანაზე.

რიონის მარცხენა შენაკად ბარულაზე: 66. მუხლი 67. სამთისი 68. სხვავა 69. ჩონისი 70. ფუტიეთი 71. ზემო ბარი 72. ქვემო ბარი.

თვით რიონზე მარცხენა მხრიდან: 73. ხიდისკარი 74. ხიმში.

რიონის მარცხენა შენაკად კრიხურაზე: 75. ამბროლაური (?) 76. გორი 77. იწა 78. კვარას ციხე 79. ახალსოფელი 80. ზემო კრიხი 81. ქვემო კრიხი.

კრიხურას შენაკადებზე: 82. კვირიკეწმინდა 83. ციხე ხოტევი 84. წკადისი 85. სხარტალი 86. ველევი 87. ბეთლემი 88. შხივანა 89. აგარა 90. თლუღი 91. ბახვში.

რიონზე, კრიხურას ქვემოთ: 92. საკეცია, 93. ციხე და სოფელი ბუგეული 94. შაორა 95. ბაჯი 95. ტბეთი.

მთის თხემზე: 97. ნიკორწმინდა 98. ნაგარევი 99. ზნაკვა 100. შავრა 101. ჯვარისა 102. გორისუბანი 103. ხონჭიორი 104. ნამანევი 105. ღვარდი[ა] 106. ონი 107. ცახი 108. ღადიში.

ამ მნიშვნელოვან მხარეს, რაჭას, ჰყავს თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა (იხილე 1772 წ. 9 ივლისის დღიური).

ამ მხარის მოსახლენი არიან ნამდვილი ქართველები და ბერძენი ქრისტიანები (მართლმადიდებლები – გ. გ.). ისინი, როგორც საერთოდ მთელ იმერეთში, ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე, ქართლურისაგან ოდნავ განსხვავებულ იმერულ დიალექტზე. ქართველთა შორის ბევრია სომეხი და საკმაო რაოდენობით არიან ებრაელებიც. ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 5600 მეომარი.

სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული, დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი.

საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში – დაწნული და შელესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში – მაგარი ფიცრებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის მარაგს ინახავენ

---

[1] ვ ა ხ უ შ ტ ი (159,41.): ჯევი ჯეორი. [2] ვ ა ხ უ შ ტ ი (160,9): ჯეჯორის მდინარე.
[3] ვ ა ხ უ შ ტ ი (159,21): მრავალძალი.

heil, mit Thon beworfen im Zimmer, so daß es Wohnung, Küche, Stall und Magazin zugleich ist.

Die auf der Нцhe, das ist besonders nordlich, belegenen Dörfer, leben armseelig, weil sie ausser zweyzeiliger Gerste, Sommerweizen und Haber nichts bauen können. Die Dörfer der niedern Gegenden befinden sich wohl, denn sie bauen über ihre Bedürfnisse Sommerweizen (Triticum aestivum aristatum, lmer. Dika auch Achalteßi, d. i. Neue Saat); Winterweizen (Triticum hybernum muticum Im. Chuluga), Sechszeilige Gerste (Hordeum hexastichon Im. Kedschirikeri), Zweyzeilige Gerste (Hordeum distichum. lmer Ktekli-Keri). Sparsamer säen sie. Triticum monococcon, Imer. Sorduri, der schönes, weißes Brod geben soll. Secale orientale, Imer. Sobisi, wird noch seltener gebauet; er Wächset aber selbst häufig unter dem Weizen und macht schwarzes Brod.

Heber, Imer. Schruwa wird in den Niedrigungen in geringerer Menge, als im Gebürge gebanet.

Mays und auch Hirse, Im. Essesum ist in den niedern Dörfern häufig; Holcus sorgum, Im. Dschikura, das kleine Panicum, Im Krimma, das große Panicum italicum, Imer. Gomi säen nur die niedrigsten Gegenden und in geringer Menge.

Wein wird am Rion unter Utsera häufig gewonnen. Man keltert ihn in hölzernen Trögen und bewahret ihn in großen in die Erde gegrabenen Töpfen.

Die Weingärten sind zugleich Obstgärten.

Wallnüsse, große und kleine blane Pflaumen, Kirschen, Aepfel, Birnen und Quitten sind häufig, Pfirsichen und Maulbeeren sparsamer. Die Küchenreviere enthalten Gurken, Melonen, Arbusen, Kürbisse, Flaschenkürbisse, windende und stehende türksche Bohnen, Erbsen, Moorrüben, Rettig, Weiskohl, Zwiebeln und Beten.

Für die Fдrberey säen sie Saflor und Balsaminen und des Zwirns wegen etwas Hanf.

Die Viehzucht ist im ganzen Distrikt unbedeutend, Man hat wenigr Pferde, keine Esel, wenig gemeines europäisches Rindrieh, keine Büffel, auch weder viel Schaafe noch Ziegen, aber viele Schweine und von Geflügel nur Hüner. Man bereitet vie1 schlechten Käse, aber gar keine Butter.

Wölfe, Haaseu, Вдren und Dachse sind sehr häufig, Fъchse, Jakhalse oder Schakalle, Marder und Luchse seltener, Tieger sehr Sparsam. Hirsche nnd Rehe sind das Wild der N iedrigungen und Gemsen und Steinböke der Höhen.

Das hiesige Frachtfuhrwerk ist besonders. Eine bewegliche Achse hat zwey unbewegliche Räder, aus einer Scheibe von 2 Fuß im Durchmesser. Auf der Achse liegen 2 Stauden, die mit dem hintern Ende auf der Erde

დაწნულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შელესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს.

მაღალ ადგილებში, განსაკუთრებით ჩრდილოეთით მდებარე სოფლებში, ცხოვრობენ ღარიბად, რადგან მათ ორმწკრივიანი ქერის, გაზაფხულის ხორბლისა და შვრიის გარდა ვერაფერი ვერ მოჰყავთ. ბარის სოფლები უკეთეს პირობებში არიან, რადგან ისინი თესავენ იმაზე მეტ გაზაფხულის ხორბალს (Triticum aestivum aristatum, იმერულად დიკა, აგრეთვე ახალთესლი), საშემოდგომო ხორბალს (Triticum hybernum muticum, იმერულად ხულუგა[1]), მრავალმწკრივიან ქერს (იმერულად კეჯირი ქერი[2]) ორმწკრივიან ქერს (Hordeum distictum, იმერულად კტეკლი ქერი[3]), უფრო ძუნწად სთესენ Tr. monococcum-ს (იმერულად ზორდური[4]), რომელიც იძლევა მშვენიერ თეთრ პურს. Secale orientale (იმერულად ზობისი[5]) კიდევ უფრო იშვიათად ითესება; მაგრამ ხშირად თვითონ იზრდება ხორბალთან ერთად და იძლევა შავ პურს.

შ ვ რ ი ა დაბლობში უფრო ნაკლებ ითესება, ვიდრე მთებში.

სიმინდი და ფეტვი, იმერულად ესესუმი, დაბლობ სოფლებში ხშირია; Holcus sorgum – იმერულად ჯიქურა, პატარა panicum – იმერულად ქ ვ რ ი მ ა, დიდი panicum italicum – იმერულად ღ ო მ ი, ითესება ყველაზე დაბლობ ადგილებში, ისიც იშვიათად.

ღვინოს რიონზე, უწერას ქვემოთ, ხშირად აყენებენ. მას სწურავენ ხის ჭურჭელში და ინახავენ დიდ ქვევრებში, რომლებიც მიწაშია ჩადგმული.

ვენახები ამავე დროს ხილის ბაღებიცაა.

კაკალი, მსხვილი და წვრილი ლურჯი ქლიავი, ალუბალი, ვაშლი, მსხალი და კომში გავრცელებულია, ატამი და თუთა ნაკლებადაა. ბოსტნეულიდან [გვხვდება] კიტრი, ნესვი, საზამთრო, ბოთლისებური კვახი, სარის ლობიო და სწორი თურქული ლობიო, მუხუდო (ბარდა), სტაფილო, ბოლოკი, კომბოსტო, ხახვი და ჭარხალი.

საღებავებისათვის თესენ ნ ა რ შ ა ვ ს (Saflor) და სურნელს, ხოლო ძაფებისათვის – ცოტა კ ა ნ ა ფ ს.

მესაქონლეობა მთელ მხარეში მეტად სუსტად არის განვითარებული; ჰყავთ ცოტა ცხენები, არ ჰყავთ ვირები; ჩვეულებრივი ევროპული მსხვილფეხა რქიანი საქონელი ცოტაა; არ ჰყავთ კამეჩები, არც ბევრი ცხვარი და თხა, მაგრამ ბევრია ღორი; ფრინველიდან კი – მხოლოდ ქათამი. ამზადებენ ბევრ ცუდ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს. (?)

მგლები, კურდღლები, დათვები და მაჩვები ხშირია: მელიები, ტურები, კვერნა და ფოცხვერი უფრო იშვიათია; ვეფხვი ძალიან ცოტაა. ირმები და არჩვები დაბლობებში ბინადრობენ, ხოლო ქურციკი და ჯიხვი – მაღალ ადგილებში.

აქაური სატვირთო ტრანსპორტი განსაკუთრებულია. მოძრავ ღერძს აქვს ორი უძრავი თვალი, გაკეთებული მთლიანი შრიული ხისაგან, რომლის დია-

---

[1] ხულუგო. [2] რაჭაში მას ჰქვია კობერი ქერი; „კეჟერა ქერი ეწოდება ორმწკრივიან ქერს. [3] ეს უნდა იყოს „ბრტყელი ქერი“. [4] მას ეხლა ჰქვია „ზანდური“. [5] ალბათ „ზოფხი“, რაც ჰვავის (Secale) ერთ-ერთი ჯიშია და მთიან რაჭაშია ცნობილი.

schleifen; auf diesen Stauden liegt die Ladung, die zwey Ochsen an einem Joch um den Hals ziehen.

Was ich von Radscha gesagt habe, gilt mit weniger Veränderung von allen Kreisen lmeretieus, daher ich bey denselben in meiner Anzeige kurz seyn kann.

Der Distrikt Okriba.

An der südlichen Seite des Schiefer- und Kalkgebürges, gränzt in N. mit Radscha, in S. reicht er an die Ebene von lmereti, in O. gränzt er mit dem Distrikt Sazeretlo, in W. mit dem Distrikt Letschkum und Salordkipaniso. Er liegt besonders am Flußе Tschala und dessen Bächen.

Man neunte mir folgende zu Okriba gehörige Oerter: 1. Sugnuri 2. Die Festung Sazeri 3. Kursebi 4. Chreseli 5. Bueti 6. Koka 7. Gurna 8. Bohoti 9. Kitchisi 10. Dsmuisi 11. Tzchnori 12. Sotsehcheti1 13. Dschwarisa[2] 14. Odschola 15. Laschia 16. Tschucheti 17. Tgirguli 18. Gagni 19. Achalsopeli 20. Zichia 21. Antoria, ein Judendorf, 22. Mozameta 23. Sormoni 24. Rioni 25. Sarati 26. Mamaziminda[3] 27. Dscholewi 28. Gelati, ein berühmtes Kloster und dabey die berьhmte Kirche Sochasteri 29. Noga, die alle am Flusse Ts'chalzitela und seinen Bächen liegen, aber 24 – 27 am Rion liegen[4].

Zum Distrikt Okriba gehören auch die Dörfer am Lechadari, der über Kutais in die linke des Rion fällt.

Wonseheseisi, an der Verbimlungswinkel, Tschäschleti höher, daselbst eine berühmte Kirche, Tschertisa[5], Satschcheauri und Tgnorisa[6], beide Festungen; sich nahe[7] Derschi und Worchi, deren sich aber der Dadian bemeistert hat, daher sie auch zum Letschkumschen Distr. gerechnet werden.

Die Dцrfer am rechten Ufer des Rion, Twischi, Choronischi[8], Mekwena und Wani, müssen zu Okriba gerechnet werden, gehörten aber 1772. dem Dadian.

Man bauet hier fast nur Geini (Panicum italicum) und selten und wenig Hirse (Milium effusum). Auf einem zur Aussaat schiklichen Plaz hauet man die Erlen, Kastanien u. f. um, bis auf einzelne Вдume, die man hie und da zur Beschattung stehen läßt. Die Stдmme nuzet man als Bauholz und das Gestriiuch wird verbrannt, denn aber das Land mit dem kleinen hey Radscha beschriebenen Pfluge umgerissen und im März besäet. Ist ein Stück Land einige Jahr besäet, so überläßt man es der Ruhe, da es denn

---

[1] Sotschcheti, *G.*] Sotscheti, *P.*

[2] Dschwarisa, *G.*] Dscharisa, *P.*

[3] Mamaziminda. *G.*] Manoziminda, *P.*

[4] am Flusse – Rion liegen, *G.*] am Flusse Tschala oder Tschalzitela und seinen Bächen liegen, *P.*

[5] Wonscheseisi – Tschortisa, *G.*] Wonsche Seeisi, Tschortisi. Tschäschleti, *P.*

[6] Tgnorisa, *G.*] Tignotisa, *P.*

[7] beide Festungen; sich nahe, *G.*] beide sich nahe Festungen, *P.*

[8] Choronischi, *G.*] Thoromischi. *P.*

მეტრი 2 ფუტს უდრის. ღერძზე გადებულია 2 სარი, რომლებიც უკანა ბოლოებით მიწაზე ეთრევა; ამ სარებზე დევს ტვირთი, რომელსაც უღელში შებმული ორი ხარი სწევს.

რაც რაჭის შესახებ ვთქვი, მცირეოდენი ცვლილებებით ეხება იმერეთის ყველა მხარესაც, ამიტომ მათი აღწერის დროს ამ საკითხებს მოკლედ შევეხები.

მ ხ ა რ ე ო კ რ ი ბ ა

[მდებარეობს] ფიქალიანი და კირქვიანი მთების სამხრეთ კალთებზე; ჩრდილოეთით რაჭას ესაზღვრება, სამხრეთით აღწევს იმერეთის დაბლობამდე, აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლოს, დასავლეთით ლეჩხუმს და სალორთქიფანიძეოს. ის უმთავრესად მდებარეობს მდ. ჭალაზე და მის შენაკადებზე.

მე დამისახელეს ოკრიბის შემდეგი ადგილები: 1. სუგნური[1] 2. ციხე საცერი[2] 3. კურსები 4. ხრესილი 5. ბუეთი 6. კოკა 7. გურნა 8. ბობოთი 9. კითხისი[3] 10. ძმუისი 11. წყნორი 12. სოჩხეთი 13. ჯვარისი 14. ოჯოლა 15. ლაშია 16. ჩუხეთი 17. ტყირგული (ე. ი. ტყიბული) 18. გოდოგანი 19. ახალსოფელი 20. ციხია 21. ანტორია, ებრაელთა სოფელი, 22. მოწამეთა 23. სორმონი 24. რიონი 25. ზარათი 26. მამაწმინდა 27. ჭოლევი 28. გელათი, განთქმული მონასტერი და იქვე ცნობილი ეკლესია სოხასტერი 29. ნოღა; ყველა [ეს სოფლები] მდინარე წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, ხოლო 24 – 27 კი – მდ. რიონზე[4].

ოკრიბას ეკუთვნის სოფლები აგრეთვე მდ. ლეხადარზე[5], რომელიც ქუთაისს ზემოთ რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის.

ვონშესეისი[6] შესართავის მუხლთან. ჭაშლეთი უფრო ზევით, იქვეა ცნობილი ეკლესია, ჩართისა[7] საჩხეური და დღნორისა[8], ორივე ციხეებია, მათგან ახლოს[9] დერჩი და ვორხი[10], რომლებიც დადიანმა დაისაკუთრა და ამდენად ისინი ლეჩხუმს მიეკუთვნება.

რიონის მარჯვენა ნაპირის სოფლები – ტვიფი, ხორონიში[11], მექვენა და ვანი უნდა ეკუთვნოდეს ოკრიბას, მაგრამ ისინი 1772 წელს დადიანისა იყო.

აქ უმთავრესად თესენ ღომს, შვრიას უფრო იშვიათად და ცოტას. თესვისთვის ვარგის მინდორზე კაფავენ მურყანს, წაბლს და ა. შ. გარდა რამდენიმე ხისა, რომლებსაც საჩრდილობლად სტოვებენ. ხის ტანს იყენებენ საამშენებლო მასალად, ტოტებს სწვავენ, რის შემდეგაც მიწას ხნავენ რაჭაში აღწერილი პატარა გუთნით და მარტში თესენ. რამდენიმე წლის თესვის შემდეგ მიწას ასვენებენ, რათა ეს ადგილი კვლავ ბუჩქნარით დაიფაროს და იმგვა-

---

[1] ძუყნური. [2] საწირე. [3] კითხიჯი [4] მდინარე წყალწითელასა – მდ. რიონზე გ ი უ ლ.] მდ. ჭალასა ანუ წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, პ ა ლ.

[5] ლეიხიდარი.

[3] ონჭეიში.

[7] ვონშესეისი – ჩართისა, გ ი უ ლ.] ვონშე სვეისი, ჩორტისი, ჩეშლეთი. პ ა ლ.

[8] დღნორისა, გ ი უ ლ.] ტიგნოტისა, პ ა ლ.

[9] ორივე ციხეებია; მათგან ახლოს, გ ი უ ლ.] ორივე, ერთმანეთის ახლოს [მდებარე] ციხეები, პ ა ლ. [10] ორხვი. [11] ქორენიში.

wieder mit Gehölz überwuchert und verfдhret mit einem neuen Plaz eben so. Dieser Akerbau hat mit den lieflдindischen Neuhruch Aehnlichkei[1]‘.

Der imeretisch-oßetische Distrikt Twalda.

auch Dwala, oben am Dschedscho der linken des obern Riou. (S. Oßeteni.

Der Destrikt Losietchewi.

Am Fuße des Vorgebürgs an Sirula und der nächsten Gegend der Virula. Seine Einwohner sind lineretiner und bewohnen folgende Oerter: 1. Ts-chraskaro ist ein Dorf, bey welchem der zaarische Hof im Lager steht. 2. Slauri[2] 3. Tabakini 4. Kinoti 5. Uardse 6. Zalaporeti 7. Chidari 8. Kinzchi 9. Gormachwili 10. Ilemi 11. Bori 12. Zewa 13. Puti 14. Koreti 15. Tuini[3] und 16. die kleine Festung Scherapan, jezt wust, zwischen der Kwirila und Sirula[4].

Der Distrikt Semakwakana.

Er nimmt die Gegend des obern Kwiriln und ihrer obern Bäche und Flüßchen Dumula, Sazlhchiskewi, und Ismani der linken, und der Tschikura, Drutschula, Dschiaiura und Kazgura der rechten der Kwirila, bis zur Mündung der Sirula. ein, welches der größeste Theil des imeretischen Abfalles oder Gehäuges des von den Alpen in S. streichenden Quergebürges. (Jugum transversale) ist. Der ostlichste oder gegen Karteli und [auf] der Höhe dieses Gebürge[s] liegende Theil dieses großen Distriktes wird der Kreis Sabatsehio genennet. Die Einwohner sind lmeretiner, die hieher gehörigen Ortschaften sind: 1. Die Festung Kazcli, am Kazchura[5], 2. Dschrutschi[6] berühmtes Kloster, 3. Dunta und 4. Sareki. Satschere 5. Bağiti; diese

---

[1] Man bauet hier – Neubruch Aehnlichkeit, *P.*] Von dem Akkerbau in Okriba mus ich noch folgendes einholen. Man bauet nichts anders als Gomi, oder Panicum ital, und selten Hirse. Die Akker bereitet man auf folgender Art. Man wält einen bequemen Plaz (das) darauf stehende Erlen und Kastanien – Gebüsche hauet man um; die Hauptstämme samlet man zu Bau-Holz. Die Aste verbrennet man auf dem Akker und einige Faden von einander last man einzelne Bäume stehen, die die Saat beschatten. Nachdem das Geholze verbrent. wird das tonigte frische Land mit dem kleinen bei Radscha beschriebenen Pfluge aufgerissen und hierauf im März besäet mit Gomi, den man nach Monate erndtet. Wenn ein Stück Land einige Sommer auf diese Art genuzzet, so wird es wieder verlassen und erwächset wird mit dem neml. Gehölze. Hier änliche Wirtschaft treibt man zum Teil in Liefland, daselbst der Bauer auch auf änliche Art in einzeln Familien abgesondert wont. *G.* (P. I, on. 100, № л, 85.)

[2] Slauri, *G.*] Nauri, *P.*

[3] Tuini, *G.*] Treim, *P.*

[4] jezt wust, zwischen der Kwirila und Sirula < *P.*

[5] Die Festung Kazchi, am Kazchura, P.] Kazchi eine Festung und gutes Kloster an der Ursprung des Kazchura, Artschil gehörig, *G.*

[6] Dschrutschi, *G.*] Dschuntschi, *P.*

რადმე იქცევიან სხვა ადგილის მიმართაც. მიწის ასეთი დამუშავება მოგვაგონებს ლიფლანდურ ყამირს[1].

იმერულ-ოსური მხარე თვალდა

აგრეთვე დვალა, [ძევს] ზევით ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე. (იხილე ოსებთან).

მხარე ლომსიათხევი

[მდებარეობს] ძირულაზე მთისწინეთის ძირას და ძირულის ახლობელ მიდამოებში. მისი მცხოვრებნი არიან იმერლები და სახლობენ შემდეგ სოფლებში: 1. ცხრაწყარო არის სოფელი, სადაც ნეფის კარია დაბანაკებული, 2. სლაური[2] 3. ტაბაკინი 4. კინოთი 5. უარძე[3] 6. წყალაფორეთი 7. ხიდარი 8. კიცხი 9. გორმახვილი 10. ილემი 11. ბორი 12. წევა 13. ფუთი 14. ქორეთი 15. ტვინი[4] და 16. პატარა ციხე შორაპანი. ამჟამად დარბეული, ყვირილასა და ძირულას შუა[5].

მხარე ზემოქვეყანა

მას უჭირავს ზემო ყვირილის და მისი ზედა შენაკადების მიდამოები, აგრეთვე მდ. დუმალის, საძალისხევისა და მარცხენა შენაკადის ისმანის(?) ნაპირები, ასევე ჯიქურის, ჯრუჭულის, ჭიათურისა და კაცხურის მიდამოები. ეს უკანასკნელი არის ყვირილის მარჯვენა შენაკადი; ეს მხარე ვრცელდება ძირულის შესართავამდე. იგი არის ყველაზე დიდი ნაწილი ალპებიდან სამხრეთისკენ გადაჭიმული გადამკვეთი ქედის იმერული კალთებისა. აღმოსავლეთის, ანუ ქართლის გასწვრივ და ქედის თხემზე მდებარე, ნაწილი ამ დიდი მხარისა იწოდება საბაშიოდ. მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ. აქაური სოფლებია: 1. ციხე კაცხურაზე[6], 2. ჯრუჭი, განთქმული მონასტერი, 3. დუნთა და 4. სარეკი, საჩ-

---

[1] აქ უმთავრესად თესენ – ლიფლანდურ ყამირს, პ ა ლ.] ოკრიბაში გავრცელებული ხვნათესვის წესის შესახებ მე შემდეგი უნდა დავსძინო. გარდა ლომისა (Panicum ital. და იშვიათად ფეტვისა, აქ სხვას არაფერს თესენ. სახნავს შემდეგნაირად ამზადებენ. ირჩევენ შესაფერ ადგილს; მასზე მდგომ მურყნისა და წაბლის ხეებს კაფავენ, ხის ტანს აგროვებენ საამშენებლო მასალად. ტოტებს წვავენ სახნავზე. მხოლოდ რამდენიმე ხეს სტოვებენ საჩრდილობლად; ისინი ერთმანეთისაგან რანდენიმე საჟენით არიან დაშორებული. როცა ხეები დაიწვება, ახალთიხნარ ნიადაგს ხნავენ რაჭაში აღწერილი პატარა გუთნით, ხოლო მარტში თესენ ღომს, რასაც ერთ თვეში იღებენ. როცა მიწის ამ ნაკვეთს რამდენიმე ზაფხული ასეთი ხერხით გამოიყენებენ, შემდეგ კვლავ მიატოვებენ და ის კვლავ ისეთივე ჯაგნარით დაიფარება. მსგავს მეურნეობას ეწევიან ლიფლანდიაში. იქ გლეხი აგრეთვე, აქაურის მსგავსად, ცალკე ოჯახებად განცალკევებული ცხოვრობს. გ ი უ ლ.

[2] ძლოური.

[3] ვარძია.

[4] თვრინი.

[5] ამჟამად – ძირულას შუა < პ ა ლ.

[6] ციხე კაცხი კაცხურაზე, პ ა ლ.] კაცხი, ციხე და მშვენიერი მონასტერი კაცხურას სათავესთან, ეკუთვნის არჩილს გ ი უ ლ დ.

4. ull der Nordwestseite der Kwirila zwischen der Mьndung der Tscliichurn und der Dsolirnlsclinln[1]. 6. Tschieha und 7. Orguli, an der Tschichura[2].

An der Schuscha[3] 9. Tschala 10. Dnrewi 11. Izkisi[4] 12. Tzchami[5], Tschmratchewi[6] und 13. Etn. Lezteres ist von Lesgiern verwüstet, diese an der lswara[7]. 14. Schalauri 15. Gorisa 16. Merdgewi, Argweti[8] 17. Tschurwila 18. Sawane 19.1nniziminda[9] 20. Sairche 21. Kaloata 22. Itchwisi 23. Dgnkrati[10] 24. Koreti 25. Bginewi[11] 26. Darbaisebi 27. Merewi 28. Gudaeti 29. Perewisa, mit einer vorzьglichen Kirche. 30. Zisopeli, 31. Tschilnani 32. Skindori 33. Mordsgweti[12] 34. Tsehiluani 35. Skindori 36. Rkwia und Boslebi 38. Twolgeti 39. Zehrnkweti 40. Sweri, eine wüste Festung.

Zwischen dein Snzlachiskewi und Dumnla: 41. Moidanache, Zereteli Gehцrige[13] eine gute Festung, 42. Zezki 43. Mandaeti 44. Tschchilauri 45. Metsehchetnri 46. Nigoseti 47. Ts'chalschawi 48. Usachelo 49. Kweta Beretisa[14] 50. Seta Beretisn, 52. Mlitschi 53. Godora 54. Golisi 55. Mozwi 56. Dgalanrta[15] 57. Gargwenanli.

Die folgenden sind an der rechten Seite der Kwirila: 58. Kolbaanri 59. Dgroknweti[16] 60. Awilaschwilebi 61. Sekweza 62. Dargweti 63. Sodi 64. Achnlziche, eine kleine Festung, des zaarischenVaterbrnders Georgi[17], 65. Zirkwnli 66. Chalipeauri[18] 67. Gwime[19] 68. Tabagrebi 69. Rgani und 70. Nawarseti. Diese Oerter 14 – 66 liegen an der Kwiriln, Sazlachiskewi und Siruln und deren größter Teil der fürstl. Familie Zereteli gehört. Andere sind des Znareu und des Zarewitsch Georgi und Artschil[20].

---

[1] Diese 4. an der – Dschrutschula < *P.*

[2] Satschere – Tschichura, *G.*] An der Tschicliura 5. Satscheri, 6. Bagiti 7. Tschiha und 8. Orguli, *P.*

[3] Schuscha, *G.*] Suscho *P.*

[4] Izkisi, *G.*] Izkichi, *P.*

[5] Tzchami, *G.*] Tschmi, *P.*

[6] Tscharatchewi < *P.*

[7] diese an der Iswara < *P.*

[8] Argweti < *P.*

[9] Imaziminda, *G.*] Inoziminda, *P.*

[10] Dğukrati, *G.*] Dschukrati, *P.*

[11] Bğinewi, *G.*] Bschinewi, *P.*

[12] Mordsgweti, *G.*] Monschweti. *P.*

[13] Zereteli gehörige < *P.*

[14] Kweta Beretisa. *G.*] 49. Kweta, 50. Beretisa, 51..., *P.*

[15] Dğalaurta, *G.*] Dschalaurta, *P.*

[16] Dğokaweti, *G.*] Dschokaweti. *P.*

[17] des zaarischen Vaterbruders Georgi < *P.*

[18] Chalipeauri, *G.*] Chalipeni, *P.*

[19] Gwime, *G.*] Kwime, *P.*

[20] Diese 0erter – und Artschil, *G.*] Von allen gehören nicht die Hälfte dem Zaar- die übrigen dem Zarewitsch Georgi, Vaterbruder des Zaars, und Artschil auch den Für; sten Zareteli, *P.*

ხერე, 5. ბაჯითი; ეს ოთხი არის ყვირილის ჩრდილო-დასავლეთით, ჩიხურა და ჯრუჭულას შესართავებს შორის[1], 6. ჩიხა და 7. ორღული, ჩიხურაზე[2].

შუშაზე [არის]: 9. ჭალა 10. დურევი 11. იცქისი 1.' ცხამი, ჩარათხევი[3] და 13. ეთო. უკანასკნელი განადგურებულია ლეკების მიერ, ეს ისვარაზე მდებარეობს[4]. [14.] შალაური 15. გორისა 16. მერჯევი, არგვეთი[5] 17. ჭორვილა 18. სავანე 19. იმაწმინდა[6] 20. საირხე 21. კალვათა 22. ითხვისი 23. შუქრუთი 24. ქორეთი 25. ბჟინევი 26. დარბაისები[7] 27. მერევი 28. გუნდაეთი 29. პერევისა, შესანიშნავი ეკლესიით 30. წინსოფელი 31. ჭილოვანი 32. სკინდორი 33. მორძგვეთი 34. ჭილოვანი 35. სკინდორი 36. რკვია და ბოსლევი 38. თვალუეთი 39. ცხრუკვეთი 40. სვერი, განადგურებული ციხე.

საძალისხევსა და დუმალას შორის [არის]: 41. მოიდანახე, წერეთლის კუთვნილი[8] კარგი ციხე, 42. ცეცქი 43. მანდაეთი 44. ჩხილაური[9] 45. მეჩხეთური 46. ნიგოზეთი 47 წყალშავი 48. უსახელო 49 ქვედა ბერეთისა[10] 50. ზედა ბერეთისა 52. ლიჩი 53. ღოდორა 54. გოლისი 55. მოძვი 56. ჯალაურთა 57. გარგვენაული[11].

ყვირილის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობენ:

58. კოლბააური (კორბოული)[12] 59. ჯოყოვეთი 60. ავალიშვილები 61. სეკვეცა (თუ საკურწე?) 62. დარკვეთი 63. ზოდი 64. ახალციხე, პატარა ციხე, ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის[13]; 65. წირქვალი 66. ხალიფაური 67. მღვიმე (მღვიმევი?) 68. თაბაგრები 69. რგანი და 70. ნავარძეთი. სოფლები 14 – 66 მდებარეობენ ყვირილაზე, საძალისხევსა და ძირულაზე და მათი უმეტესობა ეკუთვნის თავად წერეთელს, დანარჩენები კი – მეფესა და მეფის ძეს გიორგისა და არჩილს[14].

---

[1] ეს ოთხი – შორის < პ ა ლ.

[2] საჩხერე – ჩიხურაზე, გ ი უ ლ.] ჩიხურაზე 5. საჩხერი 6. ბაჯითი 7. ჩიხა და 8. ორგუღლი, პ ა ლ.

[3] ჩარათხევი < პ ა ლ.

[4] ეს ისვარაზე მდებარეობს < პ ა ლ.

[5] არგვეთი < პ ა ლ.

[6] ივანწმინდა.

[7] დარბაიძეები.

[8] წერეთლის კუთვნილი < პ ა ლ.

[9] ჩხოროული.

[10] ქვედა ბურეთისა, გ ი უ ლ.] 49. კვეტა 50. ბერეტისა, 51... პ ა ლ.

[11] ჯარგვენაური.

[12] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა 155, 156: კოლბეური.

[13] ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის < პ ა ლ.

[14] სოფლები 14 – 66 მდებარეობენ – არჩილს, გ ი უ ლ.] ყველა ამათგან ნახევარიც კი არ ეკუთვნის მეფეს; დანარჩენები ეკუთვნის მეფის ძეს გიორგის, მეფის ბიძაშვილს და არჩილს აგრეთვე თავად წერეთელს, პ ა ლ.

Der imeretische Distrikt Ghepinikewi.

Er wird von Imeretinern bewohnt und nimt einen Theil der Dumala und Sirula ein.

Am Dumala:

1. Nadaburi 2. Zicheuri 3. Gregulati 4. Chewidseheuri 5. Zakwa 6. Gesamania 7. Chunewi 8. Wertkwili 9. Wertkwilitschali.

Am Sirula:

10. Waschlewi 11. Amaschuketi 12. Ereta 13. Makatubani 14. Gorescha 15. Obise 16. Schroschma 17. Zewa 18. Ziploake l9. Ilemi 20. Sanachschire 21. Sagwinn und 22. Scherapan.

Der Distrikt Argweti.

Er nimt die Ebene zwischen dem Neben- und Vorgebürge von N. in S. und von dem Quergebürge his zum Rion von O. in W. ein und wird von Sewrula und Tschichura der Kwirilu und vonr Tzchalzitela des Rion gewässert. Seine Einwohner sind Iineretiner.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Kwaehtschiri, an der Niedrigung zwisx,hen den Flüßen Tsohalzitela und Tsehiehurn 2. Delikaauri 3. Beglewi 4. Martatubani 5. Ziploaki 6. Sakara, in der Niedrigung zwischen dein Kwirila und Schaleburzi 7. Nagarewi[1], ain Ursprung des Tschichura 8. Sewri, Festung; und großes Dorf ani Ursprung des Sewrula 9. Simoneti, niedriger am Sewrula 10. Tschchari, mit einer berühmten Kirche 11. Tschiltaskaro 12. Alisubani 13. Skunde, jezt zerstörte kleine[2] Festung, 14. Zichori ehemals gros, jezt nur von einigen Arineniern bewohn[3]“, 15. Mudfireti[4] 16. Soreti 17. Rupoti 18. Zuehurelu 19. Tedǧola 20. Wankiti 21. Tschalatsche. Diese von 10 bis 21. am Fuße des Gebürges, zwischen der Sewrula und Susa.

22. Sasano[5] 23. Tauasa und 24. Matschetawru[6] 25. Tusi. 26. Wardigora 27. Kwaziche 28. Sakurtse. Diese am Fuß des Gebürges zwischen der Susa und Budǧa; 29. Chreiti 30. Watǧewi 31. Muchura 32. Schaupawara, Festung 33. Tzehiluti; diese von 28 – 32[7] auf der Höhe des Nebengebürges (Jug. Subnlpinum). Oberhalb dem Ursprunge der Sewrula, Susa und Budǧa.

Die mehresten gehıren dem Zaar und die am Susa und Budǧa dem Bruder des Zanren Artschil.

---

[1] Nagarewi, *G.*] Nagauwi, *P.*

[2] k1eine < *P.*

[3] bewohntelr] Ort *G.*

[4] Mudǧireti *G.*] Madgureti, *P.*

[5] Sasano. *G.*] Dasano. *P.*

[6] Matschetawru, *G.*] Malschetawril, *P.*

[7] von 28 – 32 < *P.*

იმერული მხარე ხეფინიხევი

ის დასახლებულია იმერლებით და უჭირავს დუმალისა და ძირულის ნაწილი.

დუმალაზეა:

1. ნადაბური 2. ციხეური[1] 3. გრეგულათი[2] 4. ხევიჯვარი 5. წაქვა. 6. გეთსამანია 7. ხუნევი 8. ვერტყვილა 9. ვერტყვილიჭალა[3].

ძირულაზეა:

10. ვაშლევი 11. ამაშუკეთი 12. ერეთი 13. მახათუბანი 14. ღორეშა 15. უბისა 16. შროშმა[4] 17. წევა 18. წიფლოაკი[5] 19. ილემი 20. სანახშირე 21. საღვინე და 22. შორაპანი.

მხარე არგვეთი

მას უკავია დაბლობი გვერდით მთიანეთსა და მთისწინეთს შორის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ და გამკვეთი ქედიდან რიონამდე – აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და ირწყვება ძევრულათი და ჩიხურათი (ყვირილის შენაკადებია) და რიონის შენაკად წყალწითელათი. მის მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ.

მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. კვახჭირი, მდ. წყალწითელასა და ჩიხურას შორის მოთავსებულ დაბლობზე, 2. დელიკააური[6] 3. ბეღლევი 4. მარტოთუბანი 5. წიფლაკი[7] 6. საქარა, ყვირილასა და ჩოლაბურას შორის დაბლობზე, 7. ნაღარევი, ჩიხურას სათავესთან 8. ძევრი, ციხე და დიდი სოფელი ძევრულას სათავესთან, 9. სიმონეთი, უფრო ქვემოთ, ძევრულაზე 10. ჩხარი, განთქმული ეკლესიით, 11. თხილთაწყარო 12. ალისუბანი 13. სკანდე, ამჟამად დანგრეული პატარა[8] ციხე 14. ჩიხორი, ოდესღაც დიდი, ამჟამად მცირე, სომხებით დასახლებული ადგილი[9] 15. მუჯირეთი 16. ზოვრეთი 17. რუფოთი 18. ცუხარელა(?) 19. თერჯოლა 20. ღვანკითი 21. ჭალატყე. [პუნქტები] 10-დან 21-მდე მდებარეობენ მთის ძირას, ძევრულასა და ზუსას შორის. 22. საზანო 23. თავასა და 24. მაჩეტავრუ[10] 25. თუსი 26. ვარდიგორა 27. ქვაციხე 28. საკურწე. ესენი [მდებარეობენ] მთის ძირას, ზუსას და ბუჯას შორის; 29. ხრეითი 30. ვაჭევი 21. მუხურა 32. შაუპავარა, ციხე 33. რცხილათი. [პუნქტები] 28 – 32[11] მდებარეობენ გვერდითი ქედის თხემზე, ძევრულის, ზუსისა და ბუჯის სათავეებს ზემოთ.

უმეტესობა ეკუთვნის მეფეს, ხოლო ზუსასა და ბუჯაზე მდებარენი კი – მეფის ძმას, არჩილს.

---

[1] ციცქაური.

[2] გრიგოლათი.

[3] ვერტყვიჭალა.

[4] შროშა.

[5] წიფლავაკე.

[6] დილიკოური.

[7] წიფლავაკე.

[8] პატარა < პ ა ლ.

[9] ადგილი < პ ა ლ.

[10] მეჩხეთურა.

[11] 28 – 32 < პ ა ლ.

Der Distrikt Ptis Zachli.

Dieses ist eine allgemeineIBene,nnung der südlichsten imeretischen Distrikte von Sudschawaeho bis Losietchewi. Der Name bedeutet Wohnungen am Berge.

Der Distrikt Satschino, Imeretiens liegt von Tsohuanta am Bache Sabeka, am Fuße des Vorgebьrges bis zum Rion hinab, und hat folgende Oerter:

l. Tschauanta, eine wüste Festung, 2. Sabeka[1] 3. Ziche-Subani eine, kleine Festung von Sabeka 6 W. in O. am Vorgebürge 4. Dichaschcho[2] 5. Wani 6. Wondschocheti 7. Dwali-Schwilebi 8. Gadidi, mit einer guten Kirche, 9. Sulori[3] 10. Kedi[4] 11. Sapatschau. Festung, 4 W. südlich[5] von Tschuanta im Grebürge[6] 12. Tomanieri 13. TschWischi (швиши)[7] 14. Isreti oder Isriza, wo warme Quellen sind[8]. Der Distrikt Satschino gehört, sowie der Distrikt Sadgawacho dem Zaaren, nachdem die Fürsten ausgestorben sind.

Der Distrikt Seristo, liegt dem vorigen ostlich am FuЯe des Vorgebürges am Flüßchen liuni. Dessen Oerter sind: 1. Ainegleba 2. Sademetro, 3. Salaminowo 4. Nasagorewi 5. Baboti[9] 6. Gora 7. Swani 8. Oknti 9. Romaneti 10. Kormagali 11. Inaschauri und 12. die wьste Festung Padalauri[10] am Kuni im Gebürge. Es gehört dieser Distrikt zur[11] Familie des Radgis Eristaw(ea)i und Wird noch jezt[12] von einem Vetter desselben besessen. Die Einwohner beyder sind Imeretiner.

Der Distrikt Salordkipaniso.

Er wird in O. von Rion und in W. vom Flusse Ts'chenni Ts'chali eingeschlossen, und ist das Erbtheil der Fürstl. Familie Lordkipanisi.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

l. Twischi 2. Goronischi 3. Mekwena 4. Wani 5. Opurscheti 6. Gumati 7. Osurnela 8. Namachwani 9. Kwilischa[13] 10. Tschuneschi[14] 11. Ts'chukuri 12. Dedochtisa 13. Gwaschtibi 14. Sedsileti 15. Gelawerdi 16. Urag-

---

[1] Tschauanta – Sabeka გიულდენშტედტს აქ ცალკე არ აქვს გამოყოფილი. ნუმერაცია პალასისაა.

[2] Dichaschcho, *G.*] Dichonscho, *P.*

[3] Sulori < *P.*

[4] Kedi, *G.*] Kadi, *P.*

[5] südlich < *P.*

[6] im Gebürge < *P.*

[7] Tschwischi (швиши, *G.*] Twischi. *P.*

[8] wo warme Quellen sind, *P.*) daselbst Therma, *G.*

[9] Babeti, *G.*) Baboli, *P.*

[10] Padalauri, *G.*] Pa Dalauri. *P.*

[11] Es gehört dieser Distrikt zur. *G.*] Er gehört der, *P.*

[12] wird noch jezt, *G.*] ward auch, *P.*

[13] l Kwilischa, P. Kwitischa, *G.*

[14] Tschuneschi. *G.*] Tschuruschi, *P.*

მ ხ ა რ ე ფ თ ი ს ც ა ხ ლ ი („მ თ ი ს ს ა ხ ლ ი“)

ეს არის საერთო სახელი იმერეთის ყველაზე უფრო სამხრეთი მხარისა, საჯავახოდან ლომსიათხევამდე. სახელი ნიშნავს „სახლები მთაზე“.

იმერეთის მხარე საჩინო მდებარეობს ჩუანთიდან (შუამთიდან?) მდ. სებეკაზე მთისწინეთის ძირას, ქვევით რიონამდე და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. ჩუანთა[1], დანგრეული ციხე 2. სებეკა 3. ციხისუბანი, პატარა ციხე, სებეკიდან 6 ვერსზე აღმოსავლეთით, მთაზე. 4. დიხაშხო 5. ვანი 6. ვომჯოხეთი[2] 7. დვალიშვილები 8. გადიდი, კარგი ეკლესიით. 9. სულორი[3] 10. ქედი 11. საფაჩაუ[4], ციხე, შუამთიდან სამხრეთით[5] 4 ვერსზე, მთაში[6]. 12. ტობანიერი 13. ჭყვიში 14. ისრითი ანუ ისრიზა, სადაც თბილი წყაროებია. მას შემდეგ რაც თავადები დაიხოცნენ, საჩინოს მხარე, ისევე როგორც საჯავახო, ეკუთვნის მეფეს.

მხარე ს ა ე რ ი ს თ ა ო, მდებარეობს წინა მხარის აღმოსავლეთით მთის ძირას, მდ. კუნიზე. მისი სოფლებია: 1. ამაღლება 2. სადემეტრო 3. სალამინოვო[7] 4. ნასაგორევი 5. ბაბოთი 6. გორა 7. სვანი[8] 8. ოკუთი[9] 9. რომანეთი 10. გორმაღალი 11. ინაშაური და 12. დანგრეული ციხე პადალაური მდ. კუნიზე, მთაში. ეს მხარე[10] ეკუთვნის რაჭის ერისთავს და ახლაც იქ ზის მისი ბიძაშვილი. ორივე მხარის მოსახლეობა იმერლებია.

მ ხ ა რ ე ს ა ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ო

ის მოქცეულია აღმოსავლეთით რიონსა და დასავლეთით ცხენისწყალს შორის და არის თავად ლორთქიფანიძეების საკუთრება.

მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. ტვიში 2. გორონიში[11] 3. მექვენა 4. ვანი 5. ოფურშეთი[12] 6. გუმათი

7. ოსურნელა[13] 8. ნამახვანი 9. ქვილიშა[14] 10. ჩუნეში 11. ცხუნკური 12. დე-

---

[1] შუამთა.

[2] ონჯოხეთი.

[3] სულორი < პ ა ლ.

[4] საპაიჭაო.

[5] სამხრეთით < პ ა ლ.

[6] მთაში < პ ა ლ.

[7] სალომინაო.

[8] გზვანი.

[9] უხუთი.

[10] მხარე < პ ა ლ.

[11] ქორენიში.

[12] ოფურჩხეთი.

[13] ოსუნელა.

[14] ქვილიშორი (?)

weti 17. Musalori 18. Tschikaauri 19. Achal Bedisaauli 20. Ziches Gwerdi, eine Festung[1] 21. Guschtibi 22. S'chaltuba und[2] 23. Chomuri.

Die 5 erstern liegen am westlichen[3] Ufer des Rion, Opurscheti Sarati gegenüber und Solomon[4], die folgenden 4 höher und sind Dadians; die 3 Liatztern sind des Zaaren. Die übrigens der Familie Lordkipanisi[6]. Bey easchtibi[7] ist eine Festung an der Ostseite des Flusses Ts'cheni Ts'chali von S'chaltuba in NW. an 3 Stunden und dieses ist der дusserste nordwestliehste Ort des Zaars Salomon.

Ziches Gwerdi ist auch eine Festung; von S'chaltuba in W. 1 ½ St. höher in Gebürgen in N. gränzt an diese[m] Distrikt Letschkuius. Seine Einwohner sind lmeretiner[9].

Der Distrikt S a m i k e l a s o, hat den Namen von der fürstl. Familie Mikelasi, der er dem größesten Theil nach gehört.

Er nimmt die Ebene zwischen den Flüßen Ts'cheni-ts'chali, Guha und Rion ein, und enthält folgende Oerter:

1. Guba 2. Dschicheisi[10] 3. Dschiktubani 4. Kulaschi 5. Tschakani 6. Ganiri 7. Kutiri 8.Kolobani, welches, so wie mehrere von den Mündungen der Вдche in den Ts'cheni-ts'chali gelegene vom Wasser zerstцrt ist. 9. Ilori 10. Ezeri 11. Sanawardo 12. Samtredia 13. Gianeti 14. Kwischanschala 15. Napago 16. Ekali 17. Choni 18. Mad-chodgi und 19. Kontueti. Die 3 leztern und überhaupt etwan der halbe Kreis gehören den Zaaren und die übrigen den Fürsten Mikelasi. Die Einwohner sind lmeretiner[11].

D e r D i s t r i k t W a k e.

Der Distrikt Wake (das Feld) nimt die Ebene zwischen dein Rion und Bache Guba ein. Er hat folgende Dörfer und 0erter: 1. Maglaki 2. Parsanachaui 3. Kutiri 4. Bagisumi 5. Mes'cheti 6. Teguti und dabey die Fes stung Ziehe Darbas am Rion W12. unter Kutais 7. Names'chewi, daselbst ein zaarisches Hoflager; 8. Opischkwidi 9. Sakulia[13] 10. Basehi 11. Tkatschiri 12. Patriketi 13. Ukaneti.

---

[1] eine Festung, გიულდენშტედტს აქ არ უწერია.
[2] und < *G.*
[3] westlichen, *G.*] rechten, *P.*
[4] und Solomon < *P.*
[5] Die übrigen, *P.*] mittleren, *G.*
[6] Lordkipanisi, *G.*] Lordkipeni. *P.*
[7] Gwaschtibi, *G.*] Gutschtibi, *P.*
[8] Ziches Gwerdi – Letschkum < *P.*
[9] Seine Einwohner sind lmeretiner < *G.*
[10] Dschicheisi, *G.*] Dschigeisi, *P.*
[11] Die Einwohner sind Imeretiner < *G.*
[12] W. < *P.*
[13] Sakulia, *P.*] Jakulia. *G.*

დახვთისა 13. გვიშტიბი 14. სეძილეთი[1] 15. გელავერდი[2] 16. ურაგვეთი 17. მუსალორი 18. ჩიკააური 19. ახალბედისეული 20. ციხის გვერდი, ციხე 21. გვიშტიბი 22. წყალტუბო და 23. ხომული.

პირველი ხუთი მდებარეობს რიონის დასავლეთ ნაპირზე, ოფურჩხეთი – ზარათის პირდაპირ [და სოლომონს[4] (ეკუთვნიან)]; შემდეგი 4. მდებარეობს უფრო მაღლა და ეკუთვნის დადიანს; 3 უკანასკნელი მეფისაა. დანარჩენები[5] ლორთქიფანიძისაა. გვიშტიბთან არის ციხე ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე, წყალტუბოდან ჩრდილო-დასავლეთით 3 საათის სავალზე და ეს არის ჩრდილო-დასავლეთის განაპირა ადგილი სოლომონ მეფის სამფლობელოსი.

„ციხის გვერდი“ ასევე ციხეა; წყალტუბოდან დასავლეთით 1 1/2 საათის სავალზე ზევით მთებში, ჩრდილოეთით, ამ მხარეს ესაზღვრება ლეჩხუმი[6]. მისი მოსახლეობა იმერლებია[7].

ს ა მ ი ქ ე ლ ა ძ ო ს მ ხ ა რ ე ს სახელი აქვს მიქელაძეების თავადური გვარიდან, რომელსაც ეკუთვნის მისი უმეტესი ნაწილი.

მას უკავია დაბლობი მდ. ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის და მოიცავს შემდეგ სოფლებს:

1. გუბა 2. ჯიხაისი 3. ჯიქთუბანი 4. კულაში 5. ჩაკანი[8] 6. ღანირი 7. კუტირი[9] 8. კოლობანი, რომელიც წყლისგანაა დანგრეული ისევე, როგორც სხვა, ცხენისწყალში ჩამავალ მდინარეების შესართავებთან მდებარე სოფლები, 9. ილორი 10. ეწერი 11. სანავარდო 12. სამტრედია 13. გიანეთი[10] 14. ქვიშანჭალა [15.] ნაპაგო 16. ეკალი 17. ხონი 18. მათხოჯი და 19. კონტუათი. სამი უკანასკნელი, და საერთოდ მხარის დაახლოებით ნახევარი, ეკუთვნის მეფეს, ხოლო დანარჩენი – თავად მიქელაძეებს. მოსახლეობა იმერლებია[11].

მ ხ ა რ ე ვ ა კ ე

ვაკის (= ველი) მხარეს უჭირავს დაბლობი რიონსა და მდ. გუბას შორის. მასში შედის შემდეგი სოფლები 1. მაღლაკი 2. ფარცხანაყან[ევ]ი 3. კუტერი[12] 4. ბაღისუმი 5. მესხეთი 6. თეგუთი[13], მასთან ციხე „ციხე-დარბაზი“ რიონზე, დასავლეთით[14], ქუთაისს ქვემოთ. 7. ნამსხვევი; აქ არის მეფის ბანაკი, 8. ოფშკვითი 9. საყულია[15] 10. ბაში 11. ტყაჩირი 12. პატრიკეთი 13. უკანეთი.

---

[1] ძეძილეთი.

[2] გელავერი.

[3] დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

[4] და სოლომონს < პ ა ლ.

[5] დანარჩენები, პ ა ლ.] შუაში [მდებარენი], გ ი უ ლ.

[6] „ციხის გვერდი“ – ლეჩხუმი < პ ა ლ.

[7] მისი მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

[8] ჭაგანი.

[9] ქვიტირი.

[10] იანეთი.

[11] მოსახლეობა იმერლებია (გ ი უ ლ.

[12] ქვიტირი.

[13] გეგუთი.

[14] დასავლეთით < პ ა ლ.

[15] საკულია პ ა ლ.) იაკულია. გ ი უ ლ.

Der Distrikt Chrami.

Er nimmt die Kluft (Chrami) oder ausgebreitete flache Niedrigung des Flüßchen Tscherimela ьber der imeretischen Festung Tscheri ein. Dieser fließt von O. in W. und fällt in die linke des Kwirila.

Der Distrikt gehцrte ehedem ganz zu lmereti. Da sich aber die fürstl. Familie Abaschisi, der Wachta und die Dörfer umher gehцren, vor vielen Jahren den Zaaren von Kariuli unterworfen, so gehört der obere Theil zu Kartuli und nur der untere zu Imereti.

Die Oerter desselben sind von der Mьndung des Tscherimela an aufwärts an beyden Seiten in dieser Folge: 1. lgoreti 2. Gwerki 3. Goriti 4. Sargweschi 5. Sabe 6. Mironziminda 7. Mlasrhel. 8. Kroli 9. Basaleti 10. Garichewi 11. Tschcheri, eine Festung, 12. Parzgnali 13. Garagaauli, eine zerstцrte Festung, 14. Marilisi[2] 15. Legwani 16. Kwebi 17. Elasnauri 18. Tschardali und 19. Serani, die alle dem imeretischen Zaar gehören; hierauf folgt das Erbtheil[3] der Familie Aba[s]chisi, die dem kartulischen Zaar unterthan ist, (gehцren): 20. Wachani, eine Festung, neben welcher einige handelnde Armenier wohnen, 21. Babi 22. Deisi 23. Stilli 24. Nebosiri 25. Bedgatubani 2.6. Golatubani 27. Setubani 28. Moliti 29. Gudatubani 30. Sware 3.1. Nunisi 32. Pitschnuari 33. Gogatubani 34. Zipa 35. Pona 36. Zugrugascheni und 37. Zeichtala, die beyden letztern bewi hnen Armenier[4].

Fast alle Abaschisische Dörfer und Oerter sind von den Lesgiern, die sich hier fast beständig aufhalten, verheeret.

Der ansehnliche Distrikt L e t s c h k u m i, hat zwar von jeher zur imeretischen Provinz gehцret, ist aber in vorigen Kriegen abgerissen, und unter den Dadian Mingrelieus gekommen, und auch bey dieser Provinz im jezigen (1772) Kriege verblieben.

Verzeichnis imeretischer Städte, oder Oerter, die Städten verglichen werden, und inden vorigen bey den Distrikten angeführten Oertern nicht alle genennt, auch theils nur in ihren Trümmern noch sind:

Kutais oder Kutatis	Karagaur	Achaschas	Roichati
Tzcheri	Suseri	Scharia	Tewres-dschi
Sadcheli	Tschelatchi	Zeiri	Uachaja
Schupori	Satsehintschi	Uardi	Achotewis
Goschtabi	Tscharala	Dechunri	Aschekasch
Kesuti	Barsia	Tsehgisi	Kuasch Zibis
Chudar	Keguti	Ladschnia	Bartschitsch
Snaku	Lechidiri	Batoda	Kitru
Alexandratsch	Dschota	Kutebsa	Tarsis
Kelwani	Sakazi	Wasise	Kazne.
		Guimes	

[1] MIasche, *G.*] Mlasch. *P.* [2] Marilisi, *G.*] Manlisi, *P.* [3] hierauf folgt das Erb-Theil < *P.* [4] zugrugascheni – Armenier გიულდენშტედტთან აქ არ არის.

მხარე ხრამი

მას უკავია ხევი (ხრამი) ანდა მდინარე ჩხერიმელის გაშლილი ვაკე იმერეთის ციხის ჩხერის ზემოთ. ჩხერიმელა მოედინება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და ერთვის ყვირილას მარცხენა მხრიდან.

წინათ ეს მხარე მთლიანად იმერეთს ეკუთვნოდა მაგრამ, თავადი აბაშიძე, რომელსაც ეკუთვნოდა „ვახტა“ და სოფლები ირგვლივ, დიდი ხნის წინ დაიმორჩილა ქართლის მეფემ; ამრიგად, ზედა ნაწილი ეკუთვნის ქართლს და მხოლოდ ქვედა – იმერეთს.

მისი სოფლებია, ჩხერიმელის შესართავიდან ზევით, ორივე მხარეს, შემდეგი რიგით: 1. იგორეთი 2. ღვერკი 3. ხორითი 4. სარგვეში 5. საბე 6. მირონწმინდა 7. (მ)ლაშე 8. ქროლი 9. ბაზალეთი 10. ღარიხევი 11. ჩხერი, ციხე 12. ფარცხნალი[1] 13. გარაგაული[2], დანგრეული ციხე 14. მარილისი 15. ლეღვანი 16. ქვები 17. ელაზნაური 18. ჭარტალი და 19. სერანი; ყველა ეკუთვნის იმერეთის მეფეს; ამას მოსდევს მამულები[3] აბაშიძისა, რომელიც ქართლის მეფეს ემორჩილება: 20. ვახანი, ციხე, რომლის ახლოც ცხოვრობენ სომეხი ვაჭრები, 21. ბაბი 22. დეისი 23. სტილი[4] 24. ნებოზირი[5] 25. ბეჟათუბანი 26. გოლათუბანი 27. ზეთუბანი 28. მოლითი 29. გუდათუბანი 30. ზვარე 31. ნუნისი 32. ფიჭვნარი 33. გოგათუბანი 34. წიფა 35. ფონა 36. წუღრუღაშენი და 37. ცეიხტალა, ორ უკანასკნელში ცხოვრობენ სომხები[6].

აბაშიძეთა სოფლების უმეტესობა დარბეულია ლეკების მიერ, რომლებიც აქ განუწყვეტლივ თარეშობენ.

მნიშვნელოვანი მხარე ლ ე ჩ ხ უ მ ი ძველთაგან იმერეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა ის დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს; ის (ლეჩხუმი – გ. გ.) სამეგრელოში დარჩა ახლანდელი (1772) ომის შემდეგაც.

სია იმერეთის ქალაქებისა ან ადგილებისა, რომლებიც ქალაქებს ედარებიან და ზემოთ დასახელებულ მხარეთა აღწერის დროს ყველა არ იყო დასახელებული, ამასთან ზოგი ნანგრევებადაა ქცეული:

ქუთაისი ანუ	კელვანი	ახაშასი (?)	მღვიმე
ქუთათისი	ხარაგაული	სხიერი (?)	როკითი
ჩხერი	სასირიო	ძევრი	ტევრის-ჯი (?)
სადხელი	ჭალატყე	ვარდი	ვახანი
(სადმელი?)	საჩინო (?)	დეხვირი	ხოტევი
შეუპოვარი	ჩარალა (?)	ჭყვიში	აშეკაში (?)
გვიშტიბი	ვარძია	ლაჯანა	კვახჭირი
გეგუთი	გეგუთი	ბაბოთი	ბარჯაში (?)
ხიდარი	ლეხიდირი	კუტებსა (?)	კორტი (?)
საკაო (ზნაკვა?)	ჩონთო	ვაკისა, თუ	ტარსისი (?)
ალექსანდრაჩი	საკეცია	ვაზისუბანი (?)	კაცხი

---

[1] ხარაგაული. [2] ამას მოსდევს მამულები < პ ა ლ. [3] ჩდილი [4] ნებოძირი.

[5] სომხები < გ ი უ ლ დ.

8. Die Provinz Guria

Die georgische Provinz Guria hat in W. das schwarze Meer, in N. theils den untern Rion und an demselben oben oder ostlich Mingrelien, und unter oder westlich türkische Distrikte, in O. Imereti. in SO. georgische Distrikte, die jezo in türkischen Händen sind. in S. den Tsrharuch, der in der Nähe des Kur entspringt und am Fuße des araratischen Vorgebürgs westlich zum schwarzen Meer fließt.

Die südlichen Gränzen dieser Provinz sind aber, nach der Laune der Türken, zu verschiedenen Zeiten, merklich verschieden gewesen und auch gegenwärtig (1772) besassen die Türken die guriaischen Oerter und Distrikte an und ьber den Tscharuch.

Guria ist bey seiner südlichen Lage auch mehr flach, denn es nimt die breite Niedrigung des Rion und einen Theil des südlichen Vorgebürgs ein; der Boden ist fьr Feldbau und Viehzucht fruchtbar und vortheilhaft und die Luft gesund. Aber das Land ist durch die häufigen Ueberwältigungen der Türken. die Menschen und Vieh fortschleppen und die Wohnsitze verheerem durch das Spiel der Türken mit den Beherrschern Gurias, die auf und absezen und schon durch die Türken itusserst verwьstet, entvölkert, unangebauet und selbst ohne Hofnung großer Verbesserungen.

Der Beherrscher hat den Titul Guriel oder Guriela. Der jezige ist ein gnriascher Fьrst, nicht aus der zaarischen Familie, heißt Mamia und ist ein georgisch-griechisrher Christ. Er war doch jezo nicht mächtiger und in seinen Verträgen nicht sicherer, als daß er dem imeretischen Zaar Salomon Geisel geben mußte. Sein Bruder Georgi ist ein guriascher Fürst. Die Guriels waren vordem Vasallen oder Lehntrдger des imeretischen Zaarn, der jezige aber ist unabhängig und hält es mehr mit den Türken, als mit dem so nahe verwandten Zaaren.

Die zahlreichste Nation in Guria ist die georgische, die auch eine georgische Mundart mit. vielen fremden, besonders tatarischen Wörtern vermischt, spricht. Unter derselben sind, so wie in den übrigen georgischen Provinzen, viele Armenier, Tataren. Juden auch Kaukaser.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Das Land hat auch zwey Bischöfe; den Episkoposi Schamokmedeli und Dğumateli nehmlich, von welchen der erste im Kloster Schamokmedeli und der an-

7. პროვინცია გურია

ქართულ პროვინციას – გურიას დასავლეთით აკრავს შავი ზღვა, ჩრდილოეთით – ნაწილობრივ რიონის ქვედა წელი და მის ზემოთ, ანუ აღმოსავლეთით სამეგრელო, ხოლო ქვემოთ, ანუ დასავლეთით – თურქული მხარეები; აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ქართული მხარეები, რომლებიც ამჟამად თურქებს უპყრიათ, სამხრეთით – მდ. ჭოროხი, რომელიც სათავეს იღებს მტკვრის ახლოს და არარატის მთისწინეთის ძირის დასავლეთით მიედინება შავი ზღვისაკენ.

ამ პროვინციის სამხრეთი საზღვრები სხვადასხვა დროს საგრძნობლად იცვლებოდა თურქების წყალობით და ახლაც (1772) უკავიათ თურქებს გურიის სოფლები და მხარეები ჭოროხზე და მის გადაღმაც.

გურია თავის სამხრეთ ნაწილში უფრო ვაკეა, რადგან მას უკავია რიონის განიერი დაბლობი და სამხრეთი მთისწინეთის ერთი ნაწილი; ნიადაგი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობისათვის ნაყოფიერია და გამოსადეგი, ჰავაც ჯანსაღია. მაგრამ ქვეყანა უაღრესად გაჩანაგებულია (მოსახლეობისაგან გაცლილია) და გაუშენებელი თურქების ხშირი შემოსევების გამო, რომლებიც მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს და ანადგურებენ სახლებს; აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშვნა-გადაყენებაში თურქების მიერ. ნაკლებია იმის იმედი, რომ მდგომარეობა დიდად გაუმჯობესდეს.

გურიის მმართველის ტიტულია გ უ რ ი ე ლ ი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა სამეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი (ქართველ-ბერძენი ქრისტიანი). ის ამჟამადაც არ არის უფრო ძლიერი და ხელშეკრულებებში სანდო, ვიდრე მაშინ, როცა სოლომონ მეფეს მძევალს აძლევდა. მისი ძმა გიორგი – გურული თავადია. წინათ გურიელი ვასალურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან. ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე ახლობელ ნათესავ მეფესთან.

გურიის მოსახლეობის დიდი უმეტესობა ქართველებია, რომლებიც ლაპარაკობენ ქართულ კილოზე, რომელშიც ბევრი უცხო სიტყვაა შერეული, განსაკუთრებით თათრული. მათ შორის, ისევე როგორც სხვა ქართულ პროვინციებში, ბევრი არიან სომხები, თათრები, ებრაელები, აგრეთვე კავკასიელები.

გაბატონებული რელიგია არის ქართულ-ბერძნული. ქვეყანას ჰყავს აგრეთვე ორი ეპისკოპოსი; სახელდობრ, ეპისკოპოსი შემოქმედელი და ჯუმათელი,

dere im Kloster Dguinati seinen Siz hat, die im Patriarchen oder Katholikos Imeretiens ihr Oberhaupt erkennen, der auch in beiden Eparchien die Hebung von einigen Gütern hat. Da es bey jedem Ueberzuge der Türken ein Rettungsmittel wi(e)der das Wegsehleppen in die türksehe Sklaverey ist, wenn sich Christen zur muhamedanisehen Religion bekennen, so sind mehr als die Hälfte der Einwohner Muhamedaner geworden.

Wohnung, Kleidung, Sitten Lebensart und Gewerbe sind hier ganz georgianisch.

An der Seeküste werden Citronen, Apfelsinen und Oliven häufig erzielt, welches außer den südlichern türkschen Kreisen, im übrigen Georgien nicht gebräuchlich ist.

Guria hatte 1772 folgende fürstliche Familien: 1. Guriis Eristaw[1] oder erbliche Gouverneur 2. Tawtkirisi2 3. Matschudasi[3] und 4. Nakaschisi[4], deren keiner reich oder mächtig ist.

Folgende Derter der Provinz Guria sind mir genannt worden.

Am linken Ufer des Rion und nordlichen Fuß des kaukasischen Vorgebürgs. l Nikos Didi, etwan 3 St.[5] von Satschawacho Imeretiens Gehört der Familie Matschudasi[6]. 2. Latschchuti[7] 3. Tschibati 4. Tschoschgati 5. Baliastomi 6. Poti, türk. Faschi, Anfahrt, Stadt und Festung Seehafens an der linken der Mündung des Rion ins schwarze Meer. Sie ist jezt in tьrkischen Händen.

Am westlichen Fuß des Vorgebьrges, am Meere, von Poti in Süden:[9] 7. Dgumati, Kloster und bischöfischer Sitz, Episk. Dgumatelilo 8. Baileti, eine Festung an der rechten Seite der Mьndung der Subsa. 9. Girgoleti 10. Koboleti 11. Alambori, die beyden letztern Oerter gehören den Fürsten Tawtkirisi 12. Zichesire, eine Festung an der Mündung des Kindrischi. Sie ist in türkischen Händen so wie alle von hier weiter südlich bis Batum und an den Fluß Tscharuk gelegenen Orter. Dieser macht in SW. die Gränze aller georgischen Distrikte.

An der Anhöhe des Gebürgs, der Kindrische aufwerts liegen:

13. Chino, in türkischen Händen, 14. Kakuti 15. Lechaauri, eine

---

[1] Guriis Eristaw, deren N. 16 und 22. gehörten. *G.*

[2] Tawtkirisi d. N. 5 und 6. gehört, *G.*

[3] Matschudasi d. N. l, *G.*

[4] Nakaschisi. den N. 7 der ersten Abtheilung gehört. *G.*

[5] 3 st., *G.*] 18 W., *P.*

[6] Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasl, *P.* გიულდენშტედტთან ამ ადგილას არ არის.

[7] Latschchuti. *G.*] Latschuti, *P.*

[8] Seehafen < *P.*

[9] Am westlichen – Süden < *G.*

[10] Episk. Dğumateli < *P.*

რომელთაგან პირველი ზის შემოქმედის მონასტერში, მეორე კი – ჯუმათის მონასტერში. ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათოლიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰკრეფს გადასახადს ზოგი მამულებიდან. რადგან თურქთა ყოველი თავდასხმის დროს თურქთა მონობისაგან გადარჩენის საშუალება მაჰმადიანობის მიღებაა ქრისტიანთა მიერ, ამიტომ მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გამაჰმადიანდა.

საცხოვრებელი სახლები, ტანსაცმელი, ჩვევები, ცხოვრების პირობები და წარმოების წესები (ხელოსნობა) აქ სრულიად ქართული არის.

ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთის ხილი, რაც, სამხრეთ-თურქული მხარეების გარდა, დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის.

გურიაში 1772 წელს იყვნენ თავადთა შემდეგი გვარები: 1. „გურიის ერისთავი“[1], ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე[2], 3. მაჭუტაძე[3] და 4. ნაკაშიძე[4], რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი.

მე დამისახელეს გურიის შემდეგი სოფლები:

რიონის მარცხენა ნაპირზე და კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილო ძირში: 1. ნიკოს-დიდი[5]; დაახლოებით 3 საათის სავალზე[6] იმერეთის საჯავახოდან. ეკუთვნის მაჭუტაძეს. 2. ლანჩხუთი 3. ჩიბათი 4. ჩოჩხათი 5. ბალიასტომი 6. ფოთი, თურქულად ფაში, მისადგომი ქალაქი და გამაგრებული ნავთსადგური რიონის შავ ზღვასთან შერთვის მარცხენა მხარეზე. ის ახლა თურქების ხელშია, მთის დასავლეთ ძირში, ზღვაზე, ფოთიდან სამხრეთით[8]; 7. ჯუმათი, მონასტერი და ჯუმათელი ეპისკოპოსის[8] საჯდომი 8. ბაილეთი, ციხე სუფსის შესართავის მარჯვენა მხარეზე. 9. გირგოლეთი[10] 10. ქობულეთი 11. ალამბარი, ორი უკანასკნელი ეკუთვნის თავად თავდგირიძეს; 12. ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავთან მდებარე ციხე. ის თურქებს უპყრიათ, ისევე როგორც აქედან სამხრეთით ბათუმამდე და მდ. ჭოროხზე მდებარე სოფლები. ეს (ჭოროხი – გ. გ.) შეადგენს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარს.

კინტრიშიდან ზევით, მთის თხემზე მდებარეობენ:

13. ხინო, რომელიც თურქებს უჭირავთ. 14. ქაქუთი 15. ლიხაური,

---

[1] გურიის ერისთავი, რომელსაც ეკუთვნის სოფლები №№ 16 და 22, გ ი უ ლ დ.

[2] თავდგირიძეს ეკუთვნის №№ 5 და 6, გ ი უ ლ დ.

[3] მაჭუტაძისაა № 1, გ ი უ ლ დ.

[4] ნაკაშიძისაა პირველი განყოფილების № 7. გ ი უ ლ დ.

[5] ნიგოითი.

[6] 3 საათის სავალზე. გ ი უ ლ.] 18 ვერსზე პ ა ლ.

[7] ნავთსადგური < პ ა ლ.

[8] მთის დასავლეთ-სამხრეთით < გ ი უ ლ.

[9] ჯუმათელი ეპისკოპოსის < პ ა ლ.

[10] გრიგოლეთი.

Festung. 16. Osurgeti 17. Schamokmedi, ein Kloster und Siz Episk. Schamokmedeli1 18. Askana, eine Festung 19. Bachwi.

Den Fluß Subsa aufwerts[2] sind: Waniskedi[3], 20. Okroskedi[4], des Eristaws 21. Basileti 22. Aketi, eine Festung 23. Gubasauri, 24. Erketi, der Familie des Eristaws, wo auch[4] ein Kloster 25. Berosrrheauli und 26. Surebi.

Man rechnet in ganz Guria die dem Guriel und den Fürsten unterthänige Einwohner auf 5000 Familien.

Guriaische Distrikte, die jezt unter türkischer Oberherrschaft stehen, sind:

Der Distrikt K a c h a b e r i oder MadSchicheli, nicht Machikely[5], liegt zwischen dem Fluße Kindrischi und Tscharuk, am schwarzen Meer. Zu demselben gehört die Festung Zichesire an der Mündung des Kindrischi, und Batum, an der Mьndung des Tscharuk.

Der distrikt A d ğ a r a[7] nicht Aiehara, an der S-Westlichen Seite des südlichen Vorgebürges des Kaukasus, zwisehen Kaehaberi und Dschawacheti, am Ursprungs der durch Kachaberi fliessenden Bäche.

Der Distrikt N a r i m a n i, liegt am nordlichen Fuß des araratischen Vorgehürgs, am Ursprunge des Flusses Tseharuk. Zu diesem Distrikt gehцrt Artweng.

Der Distrikt D s e h a w a c h e t i, liegt am südlichen Fuß des südlichen kaukasichen Vorgebürgs, um den Ursprung des Kur. Zu demselben rechnet man Achalziche selbst und Azkwer und Achalkalaki.

Noch gehören folgende Uerter zu einem oder dem andern dieser Distrikte[8]: Liwana, Satler, Madschicheli, nicht Machikeli[9], Batum[10] Kistkin, Olti, Narman,[11] Artwin, nicht Artwing[12], Altunkala[13], Schawascheti (nicht Chavacheti)[14], Penek und Petekrek[15].

---

[1] und Siz Episk. Schamokmedeli < *P.*

[2] aufwerts, *G.*] abwerts. *P.*

[3] Waniskedi < *P.*

[4] Okroskedi, *G.*] Okiskedi, *P.*

[5] der Familie des Eristaws, wo auch, გიულდენშტედტს აქ არ უწერია..

[6] oder Madschicheli, nicht Machikeli, პალასის ჩამატებაა.

[7] Adfgara, *G.*] Adscharn, *P.*

[8] Noch gehören – Distrikte, *P.*] An dem Flusse Tscharuk, oder Tschorochi und an den zu demselben gehцrigen Вдchen liegen noch folgenden 13 georgische Oerter, die die Türken zu Provinzialstadte gemacht und zum Gouvernement von Achalziche (gerechnet). nemlich: Adğara (аджара nicht Aichara), *G.*

[9] Madschicheli, nicht Machikeli < *P.*

[10] Batum < *P.*

[11] Narman < *P.*

[12] nicht Artwing < *P.*

[13] Altunkala < *P.*

[14] Schuwascheti (nicht Chavacheti) < P.

[15] Petekrek, *G.*] Peterk, *P.*

ციხე 16. ოზურგეთი I7. შამოქმედი, შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი[1] და მონასტერი, 18. ასკანა, ციხე 19. ბახვი.

მდ. სუფსის აყოლებით არის: ვანისქედი[2] 20. ოქროსქედი, ერისთავისა 21. ბასილეთი 22. აკეთი, ციხე 23. გუბაზაური[3] 24. ერკეთი, ერისთავის ოჯახისა, სადაც[4] მონასტერიც [არის]. 25. ბერშოული[5] და 26. სურები.

მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს.

გურიის მხარეები, რომლებიც ახლა თურქეთის ხელშია, შემდეგია:

კ ა ხ ა ბ ე რ ი ს მხარე (ანუ მ ა ჭ ა ხ ე ლ ი, არა მახიკელი[6]), მდებარეობს მდ. კინტრიშსა და ჭოროხს შორის, შავ ზღვაზე. მას ეკუთვნის ციხე ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავზე და ბათუმი ჭოროხის შესართავზე.

მხარე ა ჭ ა რ ა (და არა აიხარა), კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეზე, კახაბერსა და ჯავახეთს შორის, კახაბერზე მიმდინარე მდინარეების სათავეებთან.

მხარე ნ ა რ ი მ ა ნ ი, მდებარეობს არარატის მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას, მდ. ჭოროხის სათავესთან. ამ მხარეს ეკუთვნის ართვინი.

მხარე ჯ ა ვ ა ხ ე თ ი, მდებარეობს სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის სამხრეთ ძირას, მდ. მტკვრის სათავესთან. მას ეკუთვნის ახალციხე, აწყვერი და ახალქალაქი.

ამ მხარეებს (ერთს თუ მეორეს) ეკუთვნის შემდეგი სოფლები[7]: ლივანა, სატლერი[8], მაჭახელი, არა მახიკელი[9], ბათუმი[10], კისტკინი[11], ოლთი, ნარიმანი[12], ართვინი, არა არტვინგი[13], ალთუნყალა[14], შავშეთი (არა ხავახეთი)[15], პენეკი[16] და პეტეკრეკი.

---

[1] შემოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი < პ ა ლ.

[2] ვანისქედი < პ ა ლ.

[3] გუბაზოული.

[4] ერისთავის ოჯახისა, სადაც < გ ი უ ლ.

[5] ბერეჟოული.

[6] ანუ მაჭახელი, არა მახიკელი] ჩამატებულია პალასის მიერ.

[7] ამ მხარეებს – შემდეგი სოფლები: პ ა ლ.] მდინარე ჭოროხსა და მის შენაკადებზე აგრეთვე მდებარეობს შემდეგი 13 ქართული სოფელი, რომლებიც თურქებმა აქციეს პროვინციის ქალაქებად და ეკუთვნიან ახალციხის გუბერნიას, სახელდობრ: აჭარა (არა აიხარა), გ ი უ ლ.

[8] სატლერი, „უნაგირა“ (?).

[9] მაჭახელი, არა მახიკელი < პ ა ლ.

[10] ბათუმი < პ ა ლ.

[11] კისკინი, კისკიმი.

[12] ნარიმანი < პ ა ლ.

[13] არა არტვინგი < პ ა ლ.

[14] ალთუნყალა < პ ა ლ.

[15] შავშეთი (არა ხავახეთი) < პ ა ლ.

[16] პენიაკი, ფანაკი, ანუ ბანა (იხ. ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ტ. III 560.

Alle vier Distrikte sind von Georgianer bewohnt, die zwar noch ihre Sprache reden, aber wegen der tьrkischen Herrschaft von der christlichen Religion abtrьnnig und Muhamedaner geworden sind.

An dem Distrikt Kachaberi gränzt weiter in S. der Distrikt L a s i (nach) nicht Lazi, welches Lazica Bayeri zu sein scheint. Er soll sich von der Mündung des Tscharuk bis in die Gegend von Trapezunt erstrekkt; die Einwohner sollen Tatare sein[1].

———————

[1] An den Distrikt Kachaberi – sollen Tataren sein < *P.*

ოთხივე მხარე დასახლებულია ქართველებით, რომლებიც თუმცა ლაპა-პარაკობენ თავის ენაზე, მაგრამ თურქთა ბატონობის გამო უღალატეს ქრის-ტიანულ სარწმუნოებას და გამაჰმადიანდნენ.

კახაბერის მხარეს სამხრეთით ესაზღვრება მხარე ლ ა ს ი[1] (ласи), არა ლაზი, რომელიც ბაიერის ლაზიკა უნდა იყოს. ის გადაჭიმული უნდა იყოს ჭოროხის შესართავიდან ტრაპიზონამდე; მოსახლეობას თათრები უნდა შეად-გენდნენ[2].

———————

[1] ლაზეთი.

[2] კახაბერის მხარეს – თათრები უნდა შეადგენდნენ < პ ა ლ.

8. Etwas von Mingrelien.

Die georgische Provinz Mingrelia und die Distrikte 0dischi und Letschkum machen den vierten Staat Georgiens ans und haben unter dem Titul eines Dadians einen eigenen, unabhängigen Beherrscher. Der jezige Dadian Kadzia, ein griechisch-geergischer Christ, aus der Familie Tschikwani, nicht von der zaarischen Familie, erklärte sich zwar bey Erscheinung der rußischen Truppen im Jahr 1770 u. f. so wie die beyden georgischen Zaaren für Rußland, ward aber einige Mahl über geheimen Unterhandlungen mit den Tärken ertappt. mit welchen er, ob er gleich ehemahls ein Lehnsträger oder Vasall des imeretinischen Zaares war, mehr als mit den georgischen Zaaren zuhielt. Dieses war sehen die Denkungsart seiner Vorfahren. Kurz, er ist nicht gut rußiseh gesinnet und lebt mit dem imeretischen Zaar Salomon in bitterer Feindschaft, auch sind seine Länder der Räubereyen und Einfällen seiner Nachbaren nicht weniger als die Länder der beiden Zaaren ausgesezt. Drey Umstände, von welchen mich jeder für sich diese gleich merkwärdige und unbekannte Gegenden zu bereisen abhalten konnte. so sehr ich es immer wünschte. Ohne den besendern Schuz und Konvoyen des Landesherrn war hieran nicht zu denken. Ich reiste indessen an der Gränze dieser Länder mit lmeretien; und theils auf dieser Reise und auch bey andern Gelegenheiten, vorzüglich auf dem Markte in Chani[1], den auch Mingreler besuchen, sammlete ich von dein Staate Dadians Nachrichten, von welchen ich hier das mir wahr geschienene und erheblichste mittheilen will. Von dem Dadian Kadzia selbst habe ich noch anzuführen, daß seine Gemahlin aus der imeretisch-fürstlichen Familie des Radisch Eristaw und seine Schwester die Gemahlin des imeretischen Zaaren Salomons ist.

Der Dadian steht mit seinen Fürsten und dem Lande völligr in dem Verhätltniße beyder georgischen Zaaren. Diese Länder sind eben so von Georgianern, Armenianeru, Tatarn und Juden bewohnt. Eben so unterthan, eben so willkürlichen Steuern und Gesezen unterworfen, eben solche Gewerbe und schläfriger Betrieb derselben und auch so allgemeine Armuth.

Der Dadian münzt nicht; in seinen Ländern kursiren, völlig wie in Imereti, türkische und dieselben Münzen.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Mingrelia,

---

[1] ეს არის Uhoni.

8. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ

ქართული პროვინცია სამეგრელო და მხარეები ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემჩნეულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან. ასე იქცეოდნენ მისი წინაპრებიც. მოკლედ რომ ვთქვათ, ის არ არის კეთილად განწყობილი რუსეთისადმი და იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს; ამასთან, მისი მიწები უფრო უკეთ არ არის უზრუნველყოფილი მეზობელთა ძარცვისა და თავდასხმებისაგან, ვიდრე ორივე ქართველი მეფის ქვეყნები. ეს იყო სამი გარემოება რომელთა გამო მე იძულებული ვხდებოდი თავი შემეკავებინა ამ ღირსშესანიშნავი და უცნობი მხარეების მოვლისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ საამისოდ დიდი სურვილი მქონდა. ქვეყნის ბატონის განსაკუთრებული დაცვის და ამალის გარეშე აქ [მოგზაურობაზე] ფიქრიც ზედმეტი იყო. მე მაინც ვიმოგზაურე ამ ქვეყნის საზღვრებზე იმერეთთან; ნაწილობრივ ამ მოგზაურობისას, აგრეთვე სხვა დროსაც, უმთავრესად კი ხონის ბაზრობაზე, რომელსაც მეგრელებიც ესწრებიან, დადიანის ქვეყნის შესახებ შევკრიბე ცნობები, რომელთაგან მე აქ მოვიყვან, ჩემის აზრით, ყველაზე სინამდვილესთან ახლოს მყოფს და მნიშვნელოვანს. კაცია დადიანზე მე კიდევ გავიგე, რომ მისი ცოლი არის იმერელი თავადის ოჯახიდან, რაჭის ერისთავთაგან, ხოლო მისი და არის იმერეთის მეფის სოლომონის ცოლი.

დადიანი, მისი თავადები და მთელი მხარე მჭიდრო ურთიერთობაში არიან საქართველოს ორივე მეფესთან. ეს მხარეებიც ისევეა დასახლებული ქართველებით, სომხებით, თათრებით და ებრაელებით. აქაც ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში].

დადიანი ფულს არ ჭრის; მის ქვეყანაში მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები.

გაბატონებული სარწმუნოება არის ქართულ-ბერძნული (მართლმადი-

Letsehkum und 0dischi haben jeder einen Bischof (Episkoposi), deren Eparchie diese Provinzen und Distrikte sind. Sie standen unter dem Katholicos oder Patriarchen Imeretiens, vor ein paar Jahren aber hat der Dadian, wegen der Feindschaft gegen den Zaar Salomon, seine Bischцfe von dieser Abhängigkeit befreiet und sich in dem Besarion[1] aus der fiirstl. Familie des Radschis Eristaw, selbst einen Patriarchen bestellt. Der Gottesdienst wird in georgianiseher Sprache gehalten.

Eine zur Vergleichung gemachte mingrelische Wörtersammlung zeigte mir, daß diese Sprache eine grobe Mundart der georgisch gürgestanschen mit vielen fremden Wörtern vermischt ist. Sie verhält sieh zu ostlichen georgischen ohngefähr wie das holländische zum teutschen.

In Odischi Spricht man mingrelisch. in Letsehkum eine vom imeretischen und mingrelischen gemischte Mundart.

Mingrelia erstre[c]kt sieh am südlichen Fuß der kaukasischen Alpen, über die Ebene zwischen diesem und dem Vorgebürge. ln S. begräinzt es der Rion mit Guria, in O. der Fluß Ts'cheni-ts'chali mit[2] lmereti, in SO. wird es durch das Kalksteingebürge von dem mingrelischen Distrikt Letschkum geschieden und in NW. liegt ihm der mingrelisehe Distrikt 0dischi, (der sich längst dem schwarzen Meere an dem westl. Fusse des Gebürges bis zum Enguri erstre[c]kt, durch den es von Abohaseti geschieden)[3]. gegen Swaneti.

Durch die mingrelischen Ebenen fließen:

1. der Ts'cheni Ts'chali.

2. der Nogela, der nordich, und der Ziwi, der N-Westlich oder WN-Westlieh aus den Alpen kцmt, beyde vereinigen sich und fallen so in den Rion.

Durch 0dischi fließen aus Osten aus dem Gebürge vom Rion an:

3. der Abascha, der nur klein ist, 4. der Tscheuri, sehr groß[4] (5. der Techen. ein großer Fluß)[5] 6. der Otsehchomuri[6] 7. Chobi-ts-chali 8. Tschani Ts'chali und 9. der große Enguri. Sie fallen in dieser Folge von S. in N. ins schwarze Meer. Nordlicher folgen die Abchasalilchen Flüße.

---

[1] Besarion, *P.*] Besarion seinen Mutter-Bruder, *G.*

[2] mit Guria – mit, *G.*] gegen, *P.*

[3] der sich längst – geschieden < *P.* ამას დედანში მოსდევს ცნობა აფხაზეთის შესახებ: „das weiter nach N. W. zur Mündung des Kabeti an der das Kloster Bitschwinta gelegen. An Abchaseti weiter in N. W. gränzen die Distrikte Dschiketi und Alaleti; in O. den Kabeti aufwärts Soneti oder Swaneti. Die Einwohner von Abchaseti werden in der georgianischen Sprache Abchasi in Plural Abchasebi genant. Von Dschiketi heißen Dschikl. von Alaleti – Alali; dieses scheint mit Alania, dieses mit Zichia Bayerinus t?) zu sein".

[4] sehr groß < *P.*

[5] 5. der Techen, ein großer Fiuß < *G.*

[6] Otschchomuri, *G.*] Otschmoniuri, *P.*

დებლური – გ. გ.). სამეგრელოს, ლეჩხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი, რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩილებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი[1] – რაჭის ერისთავთა თავადური გვარიდან. ღვთისმსახურება წარმოებს ქართულ ენაზე.

შედარების მიზნით [ჩემ მიერ] შედგენილმა მეგრული სიტყვების „კონამ“ მიჩვენა, რომ ეს ენა არის უხეში კილო ქართულ-გურჯისტანულისა, რომელშიც შერეულია ბევრი უცხო სიტყვა. ის დაახლოებით ისეთსავე მიმართებაშია აღმოსავლურ ქართულთან, როგორც ჰოლანდიური გერმანელთან.

ოდიშში ლაპარაკობენ მეგრულად, ლეჩხუმში კი – იმერულ-მეგრულ შერეულ დიალექტზე.

სამეგრელო მდებარეობს კავკასიის ალპების სამხრეთ ძირას, დაბლობზე ამ მთებსა და მთისწინეთს შორის. სამხრეთით მას რიონი გამოჰყოფს გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი[2] – იმერეთისგან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით კირქვიანი მთები ჰყოფენ მას მეგრული მხარისაგან – ლეჩხუმისაგან, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს მეგრული მხარე ოდიში (რომელიც გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი)[3], სვანეთის პირდაპირ.

სამეგრელოს ველებზე მიედინებიან:

1. ცხენისწყალი.

2. ნოღელა ჩრდილოეთით, ხოლო ცივი ჩრდილო-დასავლეთით ან დასავლეთ – ჩრდილო-დასავლეთით მოედინებიან ალპებიდან, ორივენი ერთდებიან და ასე ერთვიან რიონს.

ოდიშზე მიედინებიან – აღმოსავლეთიდან, მთიდან მომავალი [მდინარეები], რიონიდან დაწყებული;

3. აბაშა, რომელიც პატარაა 4. ჩეური, ძალიან დიდი (5. ტეხენ[4], დიდი მდინარე)[5] 6. ოჩხომური 7. ხობისწყალი 8. ჭანისწყალი და 9. დიდი მდინარე ენგური. ისინი ამ მიმდევრობით უერთდებიან სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მოდიან აფხაზეთის მდინარეები.

---

[1] ბესარიონი პ ა ლ.] ბესარიონი. თავისი დედის ძმა, გ ი უ ლ.

[2] გურიისგან აღმოსავლეთით ცხენისწყალი < პ ა ლ.

[3] რომელიც – არის გამოყოფილი] <პ ა ლ. ამას დედანში მოსდევს შემდეგი განმარტება: შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით მდ. კაბეთის შესართავისკენ, რომელზეც მონასტერი ბიჭვინთა მდებარეობს. აფხაზეთს ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრებიან ჯიქეთი და ალალეთი; აღმოსავლეთით, კახეთის ზემოთ, სონეთი ანუ სვანეთი. აფხაზეთის მოსახლეობას ქართულად ჰქვია აფხაზი, მრავლობითში – აფხაზები. ჯიქეთისას – ჯიქი, ალალეთისას – ალალი; ერთი უნდა იყოს ბაიერის ალანია, მეორე კი ციხია (ჯიქია).

[4] ეს ორივე სახელი „ჩეური“ და „ტეხენ“ უნდა იყოს „ტეხური“.

[5] ძალიან დიდი (5. ტეხენ, დიდი მდინარე) < პ ა ლ.

Von fürstlichen Familien Mingreliens und der beyden ьbrigen dadianischen Distrikte sind inir nur folgende genannt wordenl:

1. Tschikwani, ans weh,her der Dadian ist.
2. Tschitsehna
3. Pagawa
4. Cheidse[2]
5. Nikase
6. Gribuase[3] und[4]
7. Apakise.

Die Mingrelier nennen Mingrelia selbst Kadzariai: Kazaro aber heißt in mingrelischer Sprache ein Bok.

In armseeligen Wohnungen, in der ganzen Lebensart und auch an der Kleidung unterscheiden sieh die Mingrelier von den lmeretiern nicht merklich.

Mingrelien hat zwey Distrikte: 1. Wabaseha und 2. Bansa, nicht Banka.

Meine Gewährsmдnner wusten die Ortschaften eines jeden nicht genau, zu einein oder andern gehцrig aber konnten sie nur folgende nennen:

1. Gordi, eine. kleine Festung am Ts'eheni Ts'chali.

2. Martwili. nicht Martwirja, ein Kloster und Siz des Episkoposi Tschkoindeli[5].

3. Sudguna[6], ein Dorf init einer großen Kirche, eben dieses Bischofs[7], 4. Chunzi[8], eine kleine Festung 5. Inschguri[9] 6. Barda 7. Skurdi 8. Tamakoni, Festung 9. Surhsche 10. Nagwaso 11. Satsehkoindelo[10], ein großer Fleken mit 500[11] Familien, nahe über dein Einfall des Rion ins Meer. 12. Targaimuli 13. Sapakidso 14. Teklati 15. Tschaladidi 16. Seni 17. Kwalo1i 18. Tschatschga 19. Kursn 20. Tawia 21. Knrseini 22. Dgale 23. Dğuari 24. Noga 25. Tschalengicha 26. Obudği[12] 27. Kwili 28. lsmuleti 29. Schechti 30. Sapatei 31. Apsili 32. Cherdili 33. Kokuli und vermuthlieh mehrere, ihnen nicht beygefallene.

Man rechnet in Mingrelien mit Odisehi zusammen 10 000 Familien.

---

[1] Von fьrstlichen – worden, *P*] fürstl. Familien rechnet man in diese[m] Distrikte, neml Mingrelia, Odischi und Letschkumi folgende: *G.* ამის შემდეგ მოსდევს ჩამოთვლა, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ ჩიქოვანი არის მე-7 ნომრად და აქვეა დადიანზე ყველაფერი ის, რაც პალასთან ზემოთ იყო მოცემული.

[2] Cheidse, *G.*] Cherdse, *P.*

[3] Gibuase, *G.*] Gibnose, *P.*

[4] und < *G.*

[5] Tschkoindeli, *G.*] Tschkoirideli. *P.*

[6] Sudguna, *G.*] Sugura, *P.*

[7] eben dieses Bischofs < *P.*

[8] Chunzi, *G.*] Gunzi, *P.*

[9] lnschguri, *G.*] Inschuri, *P.*

[10] Satschkoindelo. *G.*] Satskoindelo, *P.*

[11] 500, *G.*] 1500, *P.*

[12] Obudği *G.*] Obudchi *P.*

სამეგრელოს და დადიანის კუთვნილი ორივე მხარის თავადური გვარები-დან მე დამისახელეს შემდეგი[1]:

1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის.

2. ჩიჩუა 3. ფაღავა

4. ხეიძე 5. მიქაძე

6. დგებუაძე 7. აფაქიძე

მეგრელები სამეგრელოს ეძახიან ქ ა ც ა რ ი ა ს; ქაცარო მეგრულად ნიშ-ნავს „თხას“.

ღარიბული სახლებით, ცხოვრების საერთო პირობებით და აგრეთვე ჩაცმულობით მეგრელები დიდად არ განსხვავდებიან იმერლებისაგან.

სამეგრელოს აქვს ორი მხარე: 1. (ვ)აბაშა და 2. ბანძა (არა ბანკა).

ჩემმა ცნობების მომწოდებლებმა ამ მხარეთა სოფლები ზუსტად არ იცოდნენ, ხოლო საერთოდ შეძლეს შემდეგი ადგილების დასახელება, რომ-ლებიც ეკუთვნიან ერთს ან მეორე [მხარეს]:

1. გორდი, პატარა ციხე ცხენისწყალზე.

2. მარტვილი, არა მარტვირია, მონასტერი და ჭყონდიდელი ეპისკოპო-სის ადგილსამყოფელი.

3. სუჯუნა, სოფელი დიდი ეკლესიით, აგრეთვე ეპისკოპოსის[2] [კუთვნი-ლი] 4. ხუნწი, პატარა ციხე, 5. ინშგური[3] 6. ბარდა[4] 7. სკურდი 8. თამაკონი, ციხე 9. სუხჩე 10. ნაგვაზაო 11. საჭყოინდელო, დიდი სოფელი 500[5] ოჯა-ხით; იმის ახლოს რიონი ერთვის ზღვას. 12. თარგამეული 13. სააფაქიძო 14. თეკლათი 15. ჭალადიდი 16. ზენი 17. ქვალონი 18. ჩაჩგა 19. კურზუ 20. თავია[6] 21. კურსეინი[7] 22. ჯგალი 23. ჯვარი 24. ნოღა 25. ჭალენჯიხა 26. ობუჯი 27. კვილი[8] 28. ისმულეთი[9] 29. შეხტი[10] 30. საპატეი[11] 31. აფსილი 32. სერდილი 33. კოკული და ალბათ გაცილებით მეტი [იყო სოფლები], რაც მათ არ შეხვედრიათ.

სამეგრელოში ოდიშთან ერთად ითვლება 10.000 ოჯახი.

---

[1] სამეგრელოსა და – გვარები, პ ა ლ.] ამ მხარეებში, სახელდობრ, ოდიშსა და ლეჩხუმში შემდეგ თავადურ გვარებს ასახელებენ: გ ი უ ლ.

[2] აგრეთვე ვპისკოპოსის > პ ა ლ.

[3] ინჩხური.

[4] ბალდა.

[5] 500, გ ი უ ლ დ.] 1500, პ ა ლ.

[6] თაია (?).

[7] ჯვარზენი (?).

[8] ჭველე (?).

[9] ისულეთი, ისულა.

[10] შხეფი.

[11] სეფიეთი (?)

Der Distrikt 0dischi

Er liegt Mingrelien nordlich und westlich und reicht an das schwarze Meer. In N. gränzt ihn Abchaseti. Dessen in dasselbe fallende Flüsse sind schon genannt.

Mit Miugrelien hat er iu dem Dadian einen gemeinschaftlichen Herrn, und als ein Theil Georgiens eben solche Einwohner, Religion, Sprache, Verfassung, solch Land und solche Gewerbe, als Mingrelia.

Man hat mir folgende zu Odischi gehörige Oerter genannt:
1. Senaki und 2. Chobi, nicht Kchopa; beide des Patriarcheu, lezteres mit einer großen Kirche. 3. Chorga, nicht Korga 4. Cheta, ein groß Dorf 5. Tschakwiti, eine Festung 6. Subdidi nicht Zugdydi 7. Tschaisi, Siz des Episkoposi Tschaiseli, 8. Nakalakewiд eine alte berьhmte, jezt wüste Stadt, 9. Kuchi, nicht Buki am linken Ufer des Enguri, war eine Festung in türkischen Händen und steht jezt verlaßen".

Der Distrikt L e t s c h k u m, hat von jeher zur Provinz lineret,i gehört, ist aber seit lange davon gerißen, unter den Beherrscher Mingreliens gerathen und auch bey Wiederherstellung des jezigen (1772) regierenden Zaars Salomon, besonders durch die rußischen Waffen, nicht wieder gewonnen, sondern bey Mingreli, also unter dem Dadian geblieben, daher ich diesen Distr. auch hier anführe.

Er liegt dein Distrikt Okriba westl. und nordl. und Wird von demselben in NW. durch das Flüßcheu Lechadari, das aus dein sьdl. Nebenges bürge kömt und mit WS-Westlichen Lauf ьber Kutais in die linke de Rion fällt, geschieden.

Zu diesem Distrikt oder Provinz des Dadians Miugreliens gehören die Festung Tgnorisa am Leschadari und die Dörfer Wonscheseeisi und höher Tschaschleti, wo eine berьhmte Kirche ist, Tschortisa, Satschcheauri und Gnorisa, beide Festungen nahe beyeinander, Derschi und Worchi.

---

[1] Nakalakewi, *G.*] Nalakchewi. *P.*

[2] აქ გიულდენშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ: Von Abchaseti sind die 4 merkwürdigsten Oerterz Anaklea eine Festung an der Mündung der Enguri, der Gränzort zwischen Odischi; 2) Anakopia die Hauptstadt am Meer in der Mitte des Landes; 3) Mogwi nicht Mokwi ein zwischen diesen beiden am Gebürge gelegenes berьhmtes Kloster; 4) Bitschwinta, nicht Bysziunta, das Hauptkloster und der ehemalige Siz des Patriarchen von Abchaseti und ganz Georgien (ein... aus den bei Genati gefundenen Inschriften (?) erhellet); dieser Ort ist an der Südseite der Mündung des Flusses Kabeti, nicht Kapeti gelegen und ist der Grдnzort zwischen Dschiketi

An den Ursprungen eben dieses Flussesin den hohe[n] Alpen sollen die Soni óder Swani wohnen und man neunte nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscheluli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. Zu Abchaseti, Swaneti, Dschiketi und Alaleti sollen Sprachen geredet werden, die unter sich und von den benachbarten verschieden sind. Ich habe bisher noch nicht Gewisses erfahren können. Die Einwohner von Abchaseti und Swaneti waren griechische Christen, den georgianischen Zaaren untertan; nur in Abchaseti behaupten der tьrkiscle Sultan, in Swaneti der mingrelische Dadian einige Herrschaft.

მხარე ოდიში

ის მდებარეობს სამეგრელოს ჩრდილოეთით და დასავლეთით და აღწევს შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მას აფხაზეთი ესაზღვრება. მისი მდინარეები უკვე დასახელებულია.

მას სამეგრელოსთან ერთად განაგებს ერთი მმართველი, დადიანი და, როგორც საქართველოს ერთ ნაწილთაგანს, ჰყავს იგივე მოსახლეობა, აქვს იგივე სარწმუნოება, ენა, კანონები, ისეთივე მიწა და წარმოება, როგორც სამეგრელოს.

მე დამისახელეს ოდიშის შემდეგი სოფლები:

1. სენაკი და 2. ხობი, არა კხოფა; ორივე პატრიარქისაა, უკანასკნელში დიდი ეკლესიაა. 3. ხორგა, არა კორგა 4. ხეთა, დიდი სოფელი 5. ჭაქვინჯი, ციხე 6. ზუბდიდი, არა ცუგდიდი[1] 7. ჩაისი[2], ჩაისელი ეპისკოპოსის საჯდომი 8. ნაქალაქევი, ძველად განთქმული, ახლა გაუდაბურებული ქალაქი; 9. რუხი, არა ბუკი, ციხე ენგურის მარცხენა ნაპირზე, იყო თურქთა ხელში, ახლა მიტოვებულია[3].

მ ხ ა რ ე ლ ე ჩ ხ უ მ ი იმთავითვე ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ დიდი-ხანია მას მოსწყვიტეს და სამეგრელოს მმართველთა ხელში ჩავარდა. მიუხედავად [იმერეთის] ახლანდელი (1772) მმართველის, სოლომონ მეფის ძალაუფლების აღდგენისა, განსაკუთრებით რუსული იარაღის დახმარებით, ის ვერ იქნა უკან დაბრუნებული, დარჩა სამეგრელოს, ე. ი. დადიანის ხელში. ამიტომ ამ მხარეზედაც ახლა ვიტყვი.

ის მდებარეობს ოკრიბის დასავლეთით და ჩრდილოეთით და გამოყოფილია მისგან ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ლეხადარით, რომელიც სამხრეთი მთის შტოდან გამოდის და დასავლეთ-სამხრეთ-დასავლეთის დინებით ქუთაისს ზემოთ მარცხნიდან ერთვის რიონს.

სამეგრელოს დადიანის ამ მხარეს ანდა პროვინციას ეკუთვნიან ციხე დღნორისა ლეხადარზე და სოფლები ვონშესეეისი[4] და უფრო ზევით ჭაშლეთი, სადაც არის ცნობილი ეკლესია; ჩორთისა, საჩხეაური[5] და დღნორისა, ორივე ციხე ერთმანეთის ახლოსაა, დერჩი და ვორხი[6].

---

[1] ზუგდიდი. [2] ცაიში.

[3] აქ გიულდენშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ.

აფხაზეთში არის 4 მნიშვნელოვანი ადგილი: 1) ანაკლია, ციხე ენგურის შესართავთან, სასაზღვრო ადგილი ოდიშთან; 2) ანაკოფია, დედაქალაქი [მდებაოეობს] ზღვაზე, ქვეყნის შუაში; 3) მოგვი, არა მოქვი, წინა ორს შორის მთაზე მდებარე განთქმული მონასტერი; 4) ბიჭვინთა, არა ბისციუნთა, მთავარი მონასტერი და სრულიად საქართველოს და აფხაზეთის პატრიარქის ადრინდელი საჯდომი, (გელათში ნაპოვნი წარწერების მიხედვით); ეს პუნქტი მდებარეობს მდ. კაბეთის, არა კაპეტის შესართავის სამხრეთ მხარეზე და არის სასაზღვრო ადგილი ჯიქეთთან. ამ მდინარის სათავეებში მაღლა ალპებში უნდა ცხოვრობდნენ სონები ანუ სვანები, მე დამისახელეს სვანეთის მთავარი სოფლები, ციხეები ლენტეხი, ჩოლური, კალაში და ლაშხეთი და ეცერი, არა ეცერ. აფხაზეთში, სვანეთში ჯიქეთსა და ალანეთში უნდა ლაპარაკობდნენ ენებზე, რომლებიც ერთმანეთისგან და მეზობლების ენებისგან განსხვავებული არიან. აქამდე მე ჯერ არ შემიტყვია ნამდვილი ცნობები. აფხაზეთის და სვანეთის მოსახლეობა იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები, ქართველი მეფის ქვეშევრდომები; მხოლოდ აფხაზეთში დამკვიდრდნენ თურქი სულთანები, სვანეთში კი სამეგრელოს დადიანს აქვს ერთგვარი ძალაუფლება.

[4] ონჭეიში. [5] საჩხეური. [6] ორხვი.

Diese Dörfer gehören eigentlich zu dem imeretischen Distrikt Okriba, der Dadian hatte sich aber derselben jetzo beineistert.

Eben so liegen diesen gegenüber am rechten Ufer des Rion die Dörfer Twischi, Choromischi, Mekwena und Wani, die auch zur Okriba gerechnet werden müßen, jetzo 1772 aber dein Dadian gehören.

Von diesen Distrikt habe ich bisher folgendes in Erfahrung gebracht.

Er liegt zwischen dein Schiefer- und Kalkgebürge (jug. austr. alpinum Schistosum und subalpin. calcareum), theils an dein Theil des Rions, den die Flüsse Aski und Ladsohanuri einschließen, theils an dein Flusse Ts'chenni Ts'chali.

Man sagte mir, daß er aus folgenden Oertern bestehe:

1. Tschkwischi, nicht Ezkysi, die georgische Festung gegen Radscha an der Westseite des Aski nicht weit von seiner Mьndung: 2. Dschoschga 3. Genduschi 4. Tabori 5. Tschkala[1] 6. Surinuschi 7. Lebetschina 8. Sairme 9. Lelesch 10. Gaguletschi 11. Leschkaschi[2], eine Festung ain Ladschanuri; 12. Ladschana 13. 0rbeli, eine Festung 14. Zilamieri 15. Laskana 16. Dechwiri, Festung und berühmte Kirche, 17. Spatagori 18. Usachelo 19. Lazoria 20. Atschara 21. Alpana 22. Laches 23. Nakuralesohi, daselbst eine große Kirche[3], 24. Hwirischi 25. Utzcheri 26. Nasperi 27. Kenaschi 28. Agwi 29. Machaschi[4] 30. Sauurtschi 31. Tschuteli 32. Muri, eine Festung. Alle diese sind zwischen dein Aski, Ladschanuri und Ts'cheni Ts'chali und noch an der Westseite des leztern, 33. Subi, eine Festung 34. Mokreschi 35: Ladschabida 36. Opitara 37. Zageri, eine Hauptkirche und Siz des Zagereli[5] Episkoposi; 38. Kweso, eine Festung 39. Sogischi. Festung 40. Saragula 41. Luchwano 42. Zipertschi.

Sprache, Religion und Bauart in Letschkum, Wie. in Radscha.

Man rechnet in dieser Provinz oder Distrikt 4000 Familien.

Die Bauart in Mingrelia, Odischi und Abehaseti, soll mit der in Imereti übereinkommen; nur soll alles noch wüster und mit noch dikkerem Walde besezt sein[6].

---

[1] Tschkala, *G.*] Tschaia, *P.*

[2] Leschkaschi, *G.*] Leschkam *P.*

[3] daselbst eine große Kirche < *P.*

[4] Machaschi, *G.*] Magaschi, *P.*

[5] Zagereli, *G.*] Zageret, *P.*

[6] Die Bauart – besezt sein < *P.*

ეს სოფლები, არსებითად, ეკუთვნიან იმერულ მხარეს ოკრიბას, მაგრამ ახლა დადიანმა ისინი დაისაკუთრა.

მათ პირდაპირ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, არის სოფლები – ტვიში, ქორომიში[1], მექვენა და ვანი, რომლებიც აგრეთვე ოკრიბას უნდა ეკუთვნოდნენ, მაგრამ ახლა (1772) დადიანის ხელშია.

ამ მხარის შესახებ დღემდე შემდეგი გავიგე:

ის მდებარეობს ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის, ნაწილობრივ რიონის იმ მიდამოებზე, რომელსაც მდ. ასკი და ლაჯანური შემოფარგლავენ, ნაწილობრივ – მდინარე ცხენისწყალზე.

მე დამისახელეს ამ მხარის შემდეგი სოფლები:

1. ჭყვიში[2], არა ეცკისი, ქართული ციხე რაჭისკენ, ასკის დასავლეთ მხარეზე, მისი შესართავის ახლოს; 2. ჯოშგა[3] 4. გენდუში 4. თაბორი 5. ჩკალა[4] 6. სურმუში 7. ლაბეჭინა 8. საირმე 9. ლელეში[5] 10. გაგულეჩი 11. ლეშკაში, ციხე ლაჯანურზე 12. ლაჯანა 13. ორბელი, ციხე, 14. წილამიერი 15. ლასხანა 16. დეხვირი, ციხე და განთქმული ეკლესია 17. სპათაგორი 18. უსახელო 19. ლაცორია 20. აჭარა 21. ალპანა 22. ლახეფა 23. ნაკურალეში, იქვე დიდი ეკლესია[6] 24. ღვირიში 25. უცხერი 26. ნასპერი 27. კვნაში 28. აღვი 29. მახაში 30. სანორჩი 31. ჩუტელი[7] 32. მური, ციხე. ყველა ესენი არიან ასკსა, ლაჯანურსა და ცხენისწყალს შორის და ამ უკანასკნელის დასავლეთ მხარეზე. 33 ზუბი, ციხე. 34. მოკრეში 35. ლაჩეპიდა 36. ოპიტარა 37. ცაგერი, მთავარი ეკლესია და ცაგერელი ეპისკოპოსის საჯდომი; 38. კვესო[8], ციხე, 39. ზოგიში, ციხე. 40. ზარაგულა 41. ლუხვანო 42 წიფერჩი.

ენა, სარწმუნოება და სახლები ლეჩხუმში ისეთივეა, როგორც რაჭაში.

ამ პროვინციაში ანუ მხარეში ითვლება 4000 ოჯახი.

მშენებლობა სამეგრელოში, ოდიშსა და აფხაზეთში უნდა იყოს იმერეთის მსგავსი; მხოლოდ [ქვეყანა] აქ უფრო გაუდაბურებული და უფრო ხშირი ტყით უნდა იყოს დაფარული[9].

---

[1] ქორენიში.

[2] ვახუშტი: მჭვისი.

[3] ჟოშხა.

[4] პჭყალა.

[5] ლაილაში.

[6] იქვე დიდი ეკლესიპა < პ ა ლ.

[7] ჩხუტელი.

[8] გვესო.

[9] მშენებლობა – დაფარული < პ ა ლ.

Die Georgische Provinz Swaneti

Swaneti oder Soni ist eine georgische Provinz, die sich in der Folge abgerißen und selbst frey und unabhängig gemacht hat.

Sie ist jezo größestentheils ganz frey und ohne Oberhaupt, nur maßt sich der Dadian Mingreliens einige Herrschaft über die dem Distrikt Letschkum nächsten Oerter an.

Der Zaar Salomon erhielt, durch einige Suanen, Erze daher, von welchen ich einiges zur Verbesserung meiner vorigen Nachrichten vernahm.

Der Fluß Ts'chenni Ts'chali entspringt in Swaneti und heißt daselhst Laschechet. An seinen Ursprьnge sind Bley- und Kupferanbrüche.

Swaneti liegt Mingreli in O., vorzüglich im hohen Sohiefergebürge.

Swani im plur. Swaneti oder Sony oder Soneti, nennen die Georgianer ein Volk, welches sich selbst Schnau nennt.

Diese kleine Provinz wird nach der gewöhnlichen georgianischen Eudigung Swaneti genennet.

Sie wohnen an den südlichen kaukasischen Alpen oben an der Ursprung des Flusses Ts'cheni-ts'chali, den sie Laschchur nennen, und am Engur und nach[1] einiger t?) Vorgehen am Kabeti.

Am Laschchur[2] liegen die Dцrfer Laschchet, Tscholuri, Kalaschi und Jentcha oder georg. Jentechi[3].

Am Enguri liegen Usehkuri, Kaja, Adisch, Migal, Ipar, Bogresch, Zirmi, Jeli, Milavh, Mestia[4], Lengar, Lateli, Betsohi, Dol, Jebut, Tzchumar, Jezer und Lachmura.

Ein hohes, konisches Schneegebürge Pasa genannt, soll sie von den Basianen trennen. An dessen Ostseite soll der Rion, an der S. Seite des Ts'cheni-Ts'chali und an der Westseite der Enguri entspringen und dieses ist vermuthlich der Elbrus oder Schachgor, der großen Kabarda.

Man kann die Swanen, die ohne Zweifel Gerhers Sonti sind, nicht über 5000 Familien stark rechnen.

Von ihrer Sprache habe ich nur eine geringe mit den übrigen kalt kasischen Sprachen korrespondirende Wörtersamlung gemacht und gefunden, daß sie von alten stark abgeht, doch sieht man offenbahr, daß die georgianische ihre Mutter ist.

---

[1] Alpen oben an – nach, *G.*] Alpen oben am Laschchur und am Engur, auch am Ts'cheni Tschali des Rion und nach, *P.* [2] Laschchur, *G.*] Laschgur, *P.*

[3] liegen die Dörfer – Jentechi, *P.*] man nenete nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festtungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. *G.* [4] Mestia. < *P.*

ქართული პროვინცია სვანეთი

სვანეთი ანუ სონი არის ქართული პროვინცია, რომელიც შემდგომში ჩამოშორდა [სამეფოს] და თვითონ გახდა თავისუფალი და დამოუკიდებელი.

ახლა ის უმთავრესად სრულიად თავისუფალია და არ ჰყავს სხვა მმართველი; მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა.

სოლომონ მეფემ ზოგიერთი სვანის მეშვეობით მიიღო მადნები, რამაც შესაძლებლობა მომცა ჩემი ძველი ცნობები შემესწორებინა.

მდ. ცხენისწყალი სათავეს იღებს სვანეთში და ჰქვია იქ ლაშეხეთი. მის სათავესთან არის ტყვიისა და სპილენძის საბადოები.

სვანეთი მდებარეობს სამეგრელოს აღმოსავლეთით, უმთავრესად მაღალ ფიქალიან მთებში.

სვანი, მრავლობითში სვანეთი ანდა – სონი, ან სონეთი, ასე უწოდებენ ქართველები ხალხს, რომელიც თავის თავს „შნაუ“*-ს ეძახის.

ეს პატარა პროვინცია, ჩვეულებრივი ქართული დაბოლოებით, იწოდება სვანეთად.

სვანები ცხოვრობენ კავკასიის ალპების სამხრეთ კალთებზე, მდ. ცხენისწყლის (ამას ლაშხურს უძახიან) სათავის ზემოთ, ენგურზე და[1] ზოგი ცნობების მიხედვით კაბეთზე.

ლაშხურზე მდებარეობენ სოფლები ლაშხეთი, ჩოლური, კალაში და იენტბა ანუ ქართულად იენტეხი[2].

ენგურზე მდებარეობენ უშკური[3], კაია,[4] ადიში, მიჯალი,[5] იფარი, ბოგრეში, წვირმი, იელი, მილახი[6], მესტია[7], ლენჯარი[8], ლანტელი, ბეჩო, დოლი, იებუტი, ცხუმარი, ეცერი და ლახმურა[9].

კონუსისებრი თოვლიანი მთა ფასა უნდა ჰყოფდეს მას ბასიანიიდან. მის (ფასის მთის – გ. გ.) აღმოსავლეთ მხარეში იღებს სათავეს რიონი, ხოლო სამხრეთ მხარეში – ცხენისწყალი და დასავლეთ მხარეში – ენგური. ეს ალბათ არის იალბუზი ანუ შახგორი – დიდი ყაბარდოსი.

სვანები, რომლებიც, ეჭვს გარეშე, არიან გერბერის სონტი, უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა.

მათი ენიდან მე მხოლოდ სიტყვების უმნიშვნელო რაოდენობა შევკრიბე, ისიც სხვა კავკასური ენების შესატყვისი სიტყვები, და ვნახე, რომ ძველისაგან ძლიერ განსხვავდება; მაინც ნათლად ჩანს რომ ქართული არის [მისი] დედა-ფუძე.

---

[1] მდ. ცხენისწყლის – ენგურზე და, გ ი უ ლ.] ზემოთ ლაშხურზე და ენგურზე, აგრეთვე რიონის შენაკად ცხენისწყალზე და, პ ა ლ. [2] ლაშხურზე – იენტეხი, პ ა ლ.] სვანეთის მთავარ ადგილებად დაასახელეს ციხეები ლენტეხი, ხილული, კალაჩი, ლაშხეთი და ეწერი, არა ეცერ, გ ი უ ლ. [3] უჟგული. [4] კალა. [5] მუჟალი [6] მულახი. [7] მესტია < პ ა ლ. [8] ლენჟერი.
[9] ლახამულა.

* შდრ. მჳშუჳნ (ასე ქვია სვანურად „სვანს“).

Sie gehörten ehemahls unmittelbar zu Georgien und waren griechische Christen. Noch jezo sind ьberall gute steinerne Kirchen, und die am Ts'cheni Ts'chali wohnen, sind es noch und erhalten Priester vom Bischof zu Letschkum oder vom Episkoposi Zagerelil. Diese hдlt sich auch der Dadian noch unterthiinig.

Die am Enguri haben ihre Freyheit behauptet und die christliche Religion verlohren, aber auch keine andere bekommen.

Ihre Kleidung ist. völlig der imeretinischen gleich, nehmlich kleine Mützen, lange Haare, geschornen Bart mit einem Stutzbart, kurze, nicht bis an die Knie. reichende Röke, mit einigen auf den Hüften zusammengezognen Falten, mit Вдndern uin die Waden gewunden, breiten Bauchgürtel u. s. w.

Grobe Tuchröke verfertigen sie häufig und bringen sie nach Imereti. (Von Laschchet bis Sardmeli ist eine kleine Tagereise, welchen Weg aus Swaneti nach Radscha diese Leute gemacht hatten[2]).

Sie haben Bley- und Kupfererze und wissen beide zu schmelzen, auch können sie Schiespulver machen. Eisen aber wissen sie nicht zu schmelzen.

Ihr Salz erhalten sie durch die Basianen; es ist also rußisches.

Sie haben ihre eigene Fьrsten, die sie beherrschen.

*

So sicher wir in Stepan-Ziminda waren, so beschwerlich wurde una der Aufenthalt eines Monats theils durch die hohen Preise der imtliwendigen Lebensmittel, die fiir mein ganzes Kommando Zulagen aus der Expeditionskaße unvermeidlich machte, theils durch den Mangel warmer Stuben und Ställe in einer so hochgelegenen Gegend. daß der Barometer am Fuß der Alpen oder in der Terekfläche gewöhnlich auf 22 Zoll 9 Lin. Pariser Maas stand. Ueber das alles litte ich durch ein Catarhalfieber nicht wenig.

Endlich erhielten wir die frohe Nachricht, daß, obgleich die Kommendanten keine Konvoy gehen kцnnen, doch der Hrn. General-Major von Medem, der sich von Anfange in Unterstiizung und Beschirinung der mir anvertraueten Expedition so rühmlich thätig bewiesen, den Hrn. Major von Krüdner mit 600 Mann leichter Truppen und 2 Kanonen zu meinem Ent saz ausriikken lassen. Das Detaschement lagerte Sich bey dein oßetischen Dorfe Tschim au der Nordseite der Alpen am Terek und nur 200 Mann gingen über das Gebilrge nach Stepan-Ziminda.

Den 2-ten November verlies ich unter dieser Bedekung meinen beschwerlichen Aufenthalt. Die Oßeten, die nur mit mir zu fechten Muth zu haben schienen, staubten, auf die Nachricht von Ankunft der Truppen, schleunig auseinander und liessen uns die Brücke.

---

[1] oder vom Episkoposi Zagereli < *P.*

[2] ეს პალასს ზემოთ აქვს მოცემული, მოგზაურობის აღწერისას. აკლია მხოლოდ welchen Weg – gemacht hatten, *G.*

სვანები ძველად უშუალოდ საქართველოს ეკუთვნოდნენ და იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები. ამჟამადაც ყველგან არის ქვიტკირის კარგი ეკლესიები და ისინი, ვინც ცხენისწყალზე ცხოვრობენ, ახლაც [ქრისტიანები] არიან და ჰყავთ მღვდლები ლეჩხუმის ეპისკოპოსის ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან[1]. ესენი ახლაც დადიანს ჰყავს მორჩილებაში.

ენგურზე მცხოვრებნი თავისუფლები არიან და ქრისტიანული სარწმუნოება დაჰკარგეს, თუმცა არავითარი სხვა არ მიუღიათ.

მათი ჩაცმა მთლად ისეთივეა, როგორც იმერლებისა, სახელდობრ, მათ აქვთ პატარა ქუდები, გრძელი თმები, მოპარსული წვერი, მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ წვერს; აცვიათ თეძოებთან ნაოჭებიანი, მოკლე ჩოხები, რომლებიც მუხლებამდეც კი არ აღწევს, წვივებზე შემოხვეული აქვთ სახვევი, [წელზე არტყიათ] ბრტყელი ქამარი და ა. შ.

ისინი ხშირად ამზადებენ ტლანქი მაუდის ჩოხებს და მიაქვთ იმერეთში (ლაშხეთიდან სარდმელამდე არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა, რომელიც ამ ხალხმა გაიყვანა სვანეთიდან რაჭისაკენ[2]).

მათ (სვანებს – გ. გ.) აქვთ ტყვიის და სპილენძის საბადოები და იციან ორივეს დნობა, აგრეთვე შეუძლიათ თოფის წამლის დამზადება. მაგრამ არ იციან რკინის დნობა.

მარილი შემოაქვთ ბასიანიდან; ეს არის, რა თქმა უნდა, რუსული.

მათ ჰყავთ თავისი საკუთარი თავადები, რომლებიც მათზე ბატონობენ.

*

რამდენადაც[3] უშიშრად ვგრძნობდით თავს სტეფანწმინდაში, იმდენად გაგვიჭირდა ერთი თვე ყოფნა ასე მაღალ ადგილას, სადაც ბარომეტრი ალპების ძირას, ანდა თერგის დაბლობზე, ჩვეულებრივ უჩვენებს 22 დუიმს და 9 ხაზს პარიზული ერთეულით; გაგვიჭირდა ნაწილობრივ სურსათ-სანოვაგის სიძვირის გამო, რაც მთელი ჩემი [რაზმისთვის] ექსპედიციის სალაროდან აუცილებელს ხდიდა დამატებითი თანხის გაღებას. გაგვიჭირდა ნაწილობრივ თბილი ოთახებისა და საჯინიბოების ნაკლებობის გამო. ყოველივე ამის გარდა, არა ნაკლებ გაგვაწვალა კატარალურმა ციებამ.

ბოლოს, მივიღეთ სასიხარულო ცნობა, რომ, თუმცა კომენდანტებს არ შეეძლოთ დამცველი რაზმის მოცემა, მაგრამ ბატონმა გენერალ-მაიორმა მედემმა, რომელიც თავიდანვე დიდ დახმარებას უწევდა ჩემდამი მონდობილ ექსპედიციას, ჩემს გამოსაყვანად გამოგზავნა ბატონი მაიორი კრიუდნერი 600 მსუბუქად შეიარაღებული კაცით და 2 ზარბაზნით. რაზმი დაბანაკდა ოსურ სოფელ ჭიმთან, თერგზე, ალპების ჩრდილო მხარეზე, და მხოლოდ 200 კაცი გადმოვიდა ქედზე და წამოვიდა სტეფანწმინდისაკენ.

2 ნოემბერს ამ მცველი რაზმის თანხლებით დავტოვე ჩემი შემაწუხებელი ბანაკი. ოსები, რომლებსაც მხოლოდ ჩემთან ჰქონდათ დიდი გული, მაშინვე სასწრაფოდ გაიფანტნენ, როცა გაიგეს რაზმების მოსვლის შესახებ, და გაგვითავისუფლეს ხიდები.

---

[1] ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან < პ ა ლ.

[2] რომელიც ამ – რაჭისკენ < პ ა ლ.

[3] ეს არის გაგრძელება დღიურისა. იხ. ზემოთ გვ 181.

Nach 1/4 Stunden hatten wir die erste Brühe über dem Terek und denn das Dorf Zdo; daruach 1 Stunde weiter das Dorf Zachdou uud etwan 1 W. weiter die zweite Brьke, und wieder nach 2 W. bey Dariella die 3-te Brüke.

Den 3-ten November. Von Dariella hatten wir nach 1/4 Stunde die 4 te und wieder nach 3/4 Stunde die. 5-te Briike. Nach 1 1/2 Stunden hatten wir den Bach Zalton, nach 3/4 Stunde Laars und nach 1 Stunde Tschim.

Den 4-ten November. Von Tschim bis Tomir Sultan iu 2 Stunden, von wo wir bis zum Lager nur 3/4 Stunde hatten.

Da der Hr. Major von Krüdner, währeml daß ein Detaschement mich abholte, von den Oßeten Geißeln, stat der in Kislar gestorbenen genommen hatte, sczten wir noch heute den Rükmarsch bis zum Dorfe Saur fort, welches wir nach 1 1/2 Stunden erreichten.

Den 5-ten November folgten wir dem Terek 4 Stunden hinab, danu kamen wir nach 1 Stunde an den Kunbelur, dem wir am rechten Ufer 1/2 Stunde. hinab folgten. Daselbst stand eine Sдule von Sandstein 2 Faden hoch, 2 FuЯ breit und 1 Spanne dik.

Den 6-ten November. Von hier bis zum Vorgebürge erforderte 3 1/4 Stunden; zwischen den kalen Hügeln zogen wir 1/2 Stunde, auf seiner waldigen Höhe 1 1/2 Stunden, und kamen denn nach 1/4 Stunde nach Kurgokina.

Den 7-ten November. Von hier erreichten wir das 2-te Vorgebürge in 1 1/2 Stunden; es zu paßiren erforderte auch 1 1/2 Stunden und auf dessen Senkung gegen den Terek 2 1/4 Stunden. Am Terek hatten wir etwas Waldung, und erreichten in 1/4 Stunde Gottlob wohlbehalten Mosdok.

Hier machte ich den 8-ten November einen Ruhetag.

Den 9-ten November aber trat ich die Reise nach Kislar an der Linie auf dem linken Terek-Ufer an. Ich kam ьber Gustere bis Galngo in 5 Stunden. Hier waren 30 Familien donischer Kosaken angesezt.

Den 10-ten November, kam ich durch Ishora bis Naur in 5 3/4 Stunden.

Den 11-ten November. Nach Kasi-perewos und Tscherwlenow.

Den 12-ten November, machte ich daselbst einen Ruhetag.

Den 14-ten November, erreichte ich Nowogladka.

Den 15-ten November. Sarafanikowa, eine Seidenanstalt des Armeniers Hastatow, wo ich mich aufhielt und erst den 18 Nov. nach Kislar gieng.

Mein Gemüth, welches sich die vorzüglichsten großen Gefahren, nun in den hohen rußischen Grenzen, zurück rief und meinen Zwek, die Kentniß der Natur und die Völker dieser der Welt sehr wenig bekannten Gegenden, zur Ehre des Schцpfers. zum Ruhm der Monarchin, zum Vortheil der Akademie und zum Wachsthum der Wissenschaften einigermaßen erfüllt glaubte, war mit nnbesehreiblichen Empfindungen des Dankes gegen die über mich waltende Vorsehung erfüllt.

¼ საათში გავიარეთ თერგის პირველი ხიდი და შემდეგ სოფელი წდო; აქედან 1 საათში მივედით სოფელ ცახდონში და დაახლოებით 1 ვერსის მოშორებით გავიარეთ მეორე ხიდი, ხოლო კვლავ 2 ვერსზე, დარიალთან – მესამე ხიდი.

3 ნოემბერი. დარიალიდან ¼ საათში გავედით მე-4 და კვლავ ¾ საათში მე-5 ხიდზე. 1 ½ საათში ვიყავით მდ. ცალტონზე, ¼ საათში გავიარეთ ლარსი და კიდევ 1 საათში – ჭიმი.

4 ნოემბერი. ქიმიდან თემირ-სულთანამდე მოვუნდით 2 საათს, აქედან კი ბანაკამდე მხოლოდ ¼ საათი დაგვჭირდა.

სანამ რაზმი ჩვენ დაგვეწეოდა, ბატონმა (მაიორმა) კრიუდნერმა ოსებს მძევლები ჩამოართვა ყიზლარში გარდაცვლილთა ნაცვლად და ჩვენც იმ დღესვე განვაგრძეთ გზა სოფელ საურამდე, სადაც 1 ½ საათში მივედით.

5 ნოემბერს 4 საათი მივყვებოდით თერგს ქვევით, შემდეგ 1 საათში მივედით მდ. კუნბელურზე, რომლის მარჯვენა ნაპირსაც დავყევით ½ საათის განმავლობაში. იქ იდგა 2 საჟენი სიმაღლის, 2 ფუტი სიგანისა და 1 მტკაველი სისქის ქვიშაქვის ბოძი.

6 ნოემბერი. აქედან მთისწინეთამდე მოვუნდით 3 ¼ საათს; ტიტველ ბორცვებს შორის მივდიოდით ½ საათი, მის ტყიან მწვერვალებზე 1 ½ საათი და ¼ საათში კი მივედით კურგონიკაში.

7 ნოემბერი. აქედან 1 ½ საათში მივაღწიეთ მეორე მთისწინეთს; მის გადასვლას მოვანდომეთ 1 ½ საათი და თერგისკენ დაშვებას 2 ¼ საათი. თერგზე იყო პატარა ჭალა; ¼ საათში, ღვთის წყალობით, უვნებლად მივაღწიეთ მოზდოკს.

აქ 8 ნოემბერს შესვენება მოვაწყვე.

9 ნოემბერს კი გავეშურე ყიზლარისაკენ თერგის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით. 5 საათში, გუსტერეს გავლით, მივედი გალუგოში. აქ ესახლა დონის კაზაკების 30 ოჯახი.

10 ნოემბერს იჟორას გავლით 5 ¾ საათში მივედი ნაურამდე.

11 ნოემბერი. [გავიარეთ] კასი პერევოზი და ჩერვლენოვი.

12 ნოემბერს იქ მოვაწყე შესვენება.

14 ნოემბერს მივედი ნოვოგლადკაში.

15 ნოემბერს – სარაფანიკოვაში (აქ არის სომეხი ჰასტატოვის აბრეშუმის საწარმო), სადაც მე შევისვენე და მხოლოდ 18 ნოემბერს წავედი ყიზლარისკენ.

დიდი რუსეთის საზღვრებს რომ მივაღწიე და რომ ვიგონებდი ყველა იმ დიდ საფრთხეს [რომლებიც გამოვიარე], და რადგან ვფიქრობდი, რომ, გამჩენის წყალობით, ჩემი მიზანი – ამ ნაკლებად ცნობილი მხარეების ბუნებისა და ხალხების შესწავლისა – ერთგვარად მიღწეული იყო დედოფლის დიდებისათვის, აკადემიის სასარგებლოდ და მეცნიერებათა წარმატებისათვის – ჩემი გული აივსო მადლობის უსაზღვრო გრძნობით განგებისადმი.

———————

საკუთარ სახელთა საძიებელი

1. გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

აბასთუმანი, ქალაქი სამცხეში 219.
1. **აბაშა** მდინარე სამეგრელოში 321.
2. **აბაშა**, სამეგრელოს მხარე 323.
აბისი, სოფ. და ციხე (შიდა ქართლში) 7, 177, 279.
აბუთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
აგარა, სოფ. რაჭაში 131, 293.
ადიში, სოფ. სვანეთში 329.
ავალიშვილები, სოფ. იმერეთში 301.
ავენისი, სოფ. საერისთაოში 273.
ავღანნი, 197.
ავჭალა: ზემო ა„ ქვემო ა, 61.
ავჭალისხევი, მდინარე 61.
ათნოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.
აიდარბეგი, სოფ. ტაშირში 245.
აირუმლო, თურქული მხარე 243, 245, 247.
აკბალალი, აკბაჰალი, სოფ. 83, 247.
აკეთი, სოფ. გურიაში 315.
აკურა, სოფ. კახეთში 41, 261.
ალავერდი, ციხე და მონასტერი კახეთში 35, 37, 41, 261; ალავერდელი ეპისკოპოსი 207.
ალაზანი, მდ. 25, 29, 35, 39, 41, 45, 47, 221, 223, 249, 255, 257, 259, 261, 263.
ალალეთი, მხარე 321; ალალები, 321.
ალამბარი, სოფ. გურიაში 313.
ალანია, ალანეთი 321, 325.
ალანძია (ალანძა), სოფ. ჯავახეთში 217.
ალბანია 183.
ალგეთი, მდ. 67, 69, 83, 239, 245, 247.
ალევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
ალექსაანდრაჩი? (Alexandratsch), ქალ. იმერეთში 309.
ალვანი, სოფ. კახეთში 261; 47 (ძველად მეფის რეზიდენცია); ალვანის ერთობაწმინდა 49.
ალთუნყალა (ოქროსციხე, სამცხეთში) 315.
ალისმერეთი, სოფ. იმერეთში 165.
ალისუბანი, სოფ. არგვეთში 303.
ალიხოტი (? აჩხოტი), სოფ. 179.
ალპანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ალპები (კავკასიის ალპები, არარატის ალპები) 29, 69, 105, 147, 159, 161, 167, 171, 179, 183, 185, 287, 299, 321, 325, 329, 331.
ალჩაჩუ? (Altschatdchu), სოფ. ყაზახში 241.
ალჯუა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ამაღლება, სოფ. იმერეთში 161, 305.
ამაშუკეთი, სოფ. იმერეთში 303.
ამბროლაური 115, 127, 293.
ამირნი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ანაგა, სოფ. ქიზიყში 27, 29, 257, 261.
ანაგისკარი, ანაგისხევი, ხეობა კახეთში 27.
ანაკარი? (Anakari) სოფ. შიდა ქართლში 279.
ანაკოფია 171, 325.
ანაკლია, ციხე სამეგრელოში 325.
ანანური 5, 7, 43, 47, 49, 51; ა. ქალაქია 271; ა-ის ეკლესია 270.
ანგუში ანუ ინგუში 181.
ანტორია, სოფ. ოკრიბაში 135, 145, 297.
ანწუხი, ლეკების მხარე 31, 249.
აპუნი? (Apuni), ციხე საერისთაოში 273.
არაგვი, მდინარე 5, 49, 53, 59, 93, 179, 187, 189, 221, 223, 239, 267, 269, 271, 273; არაგვის ერისთავი 225, 227, 231, 270, 271; არაგვის მოურავი 45, 281.
არაგვის კარი (დარიალი) 189.
არავლე, არაპლი (Arawle, Araply), სოფ. ბორჩალოში (არაფლო) 243.
არანისი, სოფ. და ციხე საერისთაოში 79, 273.
არაფლო, იხ. არავლე.
არარატი 71, 75, 79, 149, 183, 187, 215, 217, 221, 223, 239, 241, 245, 247, 309, 315: არარატის ალპები 69.
არასა, არაზი (არაქსი) 69.

---

[1] საძიებელი შედგენილია მხოლოდ ტექსტის და მისი შენიშვნების მიხედვით. საძიებლის შედგენისას გამოვტოვეთ საკუთარი სახელები, რომლებიც მოტანილია „ქართლის ცხოვრებიდან“ (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 187 – 195); ასევე თუშური სახელები (კაცთა და ქალთა – იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. გვ. 263 – 265) და საქართველოში გავრცელებულ ფულებზე ამოკვეთილ წარწერებში მოხსენებული სახელები (იხ. ტექსტი, გვ. გვ. 235, 283, 285, 287).

არაქსი 39, 69, 221, 247.
არაშენდა, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
არახვეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
არბო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
არბოშიკი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
1. არგვეთი, იმერეთის მხარე 291, 303.
2. არგვეთი, სოფ. იმერეთში 170, 301.
არგვისი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 277.
არდაჰანი, ქალაქი ჯავახეთში 217.
არდისი, ოსური სოფელი 97.
არედონი (არდონი), თერგის შენაკადი 223.
არეზი (არაქსი) 247.
არზრუმი, ერზერუმი 247, 251.
ართანა, ციხე და სოფელი კახეთში (Artana; გ. ბოჭორიძე[1]; ართანა) 33, 261.
ართვანა (?), სოფ. რაჭაში 123, 291.
ართვინი (ნარიმანის მხარეში) 315.
არკალა, მდინარე 49.
არკანი (? არღუნი, Arganani), სოფ. შიდა ქართლში 268, 271.
არკვისი, იხ. არგვისი 277.
არმაზი (მეფეთა რეზიდენცია) 191.
არმენიელები 185, 187, 211.
არტანი (ართანა), სოფ. კახეთში 261.
არტვანა (?) სოფ. რაჭაში 123, 291.
არტოზანი (Artosani), ციხე დ) სოფ. კახეთში (ბოჭორიძე, № 44) 37, 43, 261.
1. არღუნი, მდინარე 263.
2. არღუნი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 268, 271, 213.
არშიბი (?), სოფ. რაჭაში 291.
არცევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
არხალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ასანური, სოფ. ქიზიყში 25, 259, 264.
ასატური, ოსური სოფელი 97.
ასკანა სოფ. გურიაში 315.
ასკი, მდინარე რაჭაში (ასკის წყალი) 127, 137, 289, 327.
ასპინძა, ქალაქი სამცხეში 219.
ასტრახანი 15, 185, 199.
ასურეთი, სოფ.საბარათიანოში 67, 239.
ატენი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
1. აფსილი, (ბაიერით ოდიში) 171.
2. აფსილი, სოფ. სამეგრელოში 323.
აფსავი (Abgawi). სოფ. შიდა ქართლში 273.
აფხაზები 193, 321.
აფხაზეთი 145, 171, 173., 183, 193, 320, 321, 324, 325, 327.
აქსაი, მდინარე 263.
აქსიბარა, სოფ. ყაზახში 241.
აღაიანი, სოფ. შიდა ქართლში 53 – 55.
აღვი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
აღსტაფა (ახსტაფა), მდინარე 71, 223, 241.
აღტაში, სოფ. ტაშირში 245.
აღჯაყალა, ციხე ბორჩალოში 243.
აშეკაში (?), სოფ. იმერეთში 309.
აში (აჭე?). სოფ. შიდა ქართლში 273.
აჩაბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279; აჩაბეთის ციხე 101.
აჩხოტი, სოფ. შიდა ქართლში 179.
აძგვიტა (= აწყვიტა 217.
აძვი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
აწერისხევი (აწრისხევი), სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
აწყვიტა (Adsgwita), სოფ. ჯავახეთში 217.
1. აწყვერი, ქალაქი სამცხეში 219, 315.
2. აწყვერი, სოფ. კახეთში 43.
1. აჭარა, მხარე 315.
2. აჭარა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
აჭე, სოფ. შიდა ქართლში 273. (? Aschi).
ახალზედისეული, სოფ. იმერეთში 307.
ახალგორი (ქსნის ერისთავის რეზიდენცია), ციხე შიდა ქართლში 47, 49, 51, 53, 95, 97, 275.
1. ახალდაბა, ციხე სამცხეში 177, 217, 219, 221.
2. ახალდაბა, სოფ. და ციხე კახეთში 45, 261.
3. ახალდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275, 279.
ახალი (Achaly), სოფ. შიდა ქართლში 49.
1. ახალსოფელი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
2. ახალსოფელი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
3. ახალსოფელი, სოფ. ოკრიბაში 297.
ახალუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
1. ახალქალაქი (ჯავახეთისა) 81, 215, 217, 315.
2. ახალქალაქი, სოფ. გაღმამხარში 273.
1. ახალციხე, სამცხის ქალაქი 69, 111. 149. 163, 165, 173, 215, 219, 259, 315.
2. ახალციხე, ციხე იმერეთში 301.
ახატელი (Achatel, Achtulo), სოფ. კახეთში. (გ. ბოჭორიძე, № 46) 37, 261.
ახაშენი (Achasche), სოფ. კახეთში 29, 261.
აბაშასი (?), სოფ. იმერეთში 309.
ახმამადლო, სოფ. ბორჩალოში 243.
ახმაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
ახმეტა, კახეთის სოფელი 37, 43, 45, 207, 227.
ახმენმეტი (ახმამადლო), სოფ. ბორჩალოში 243.

---

[1] გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე, კახეთის აღწერა 1801 – 1802 წლისა; საქართველოს არქივი, წიგნი III (1927), გვ. 119 – 205.

ახმეტოვი: ჭიმამდე ანუ ახმეტომამდე 5.
ახოტევის იხ. 3. ხოტევი.
ახპატი 79.
ახრისი, ციხე შიდა ქართლში 277.
ახსნისხევი, ალაზნის შენაკადი 35.
ახსტაფა, იხ. აღსტაფა.
ახტალა, 29, 77, 245.
ახტულო, იხ. ახატელი.
ახშასლე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.

ბაბი, სოფ. იმერეთში 309.
ბაბოთი, სოფ. იმერეთში 309.
ბაგინი, სოფ. შიდა ქართლში (ბაგიათა? ჯავის რაიონშია) 275.
ბადინგი, მდინარე 77.
1. ბაზალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
2. ბაზალეთ, სოფ. იმერეთში 309.
ბათუმი 313, 315.
ბაიდარი, სოფ. კახეთში 29, 261.
ბაიდური, მხარე 245 – 246.
ბაილეთი, ციხე გურიაში 313.
ბაიხო, სოფ. კახეთში 37, 261.
ბაკაკი (?), ადგილი შიდა ქართლში 47 – 49.
ბაკურციხე, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.
ბაკურხევი, სოფ. გუდამაყარში 269.
ბალახური (ბალახაური), სოფ. ტაშირში 243.
ბალიასტომი (პალიასტომი) 333.
ბალისყური (ლალისყური?): აქ ზის თუშეთის **მოურავი** 263.
ბალიჭისხივი 81.
ბამბაკი (ბამბეკი), მხარე 75, 79, 241, 243, 245, 247.
ბანძა, მხარე სამეგრელოში 323.
ბარდა (ბალდა), სოფ. სამეგრელოში 323.
ბარენულა, მდ. რაჭაში 133.
ბარი, სოფ. რაჭაში, 119, 293.
ბარი-საჯავახო (ქვემო საჯავახო) 159.
ბარულა მდ. რაჭაში 119, 289, 293.
ბარჯაში, სოფ. იმერეთში 309 (სვანეთში).
ბასიანები, 107, 291.
ბასიანია (ბასიანი), მხარე 153, 183, 281, 329, 331.
ბასილეთი, სოფ. გურიაში 315.
ბაღდადი, ციხე და ხეობა 149, 163, 165.
ბაღები (Baghai), სოფ. შიდა ქართლში 277.
ბაღისუმი (Bagisumi), სოფ. იმერეთში.
ბაში, სოფ. იმერეთში 307.
ბახვი, სოფ. გურიაში 315.
ბახვში (Bacheschi): სოფ. რაჭაში 293.
ბახინი (?), მდინარე 49.
ბახტრიონი, ქალაქი კახეთში 35, 45, 47, 261.
ბაჯი, სოფ. რაჭაში 133, 293.
ბაჯითი, სოფ. იმერეთში 301.
ბაჯიხევი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ბეგოთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ბედია, ადგილი სამეგრელოში 171.
ბეთლემი (ბეთლევი), სოფ. რაჭაში 117, 293.
ბელადომი (?), სოფ. რაჭაში 125.
ბელაქანი 29, 261.
ბელოთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
ბეჟათუბანი, სოფ, იმერეთში 309.
ბერბუკი, ციხე (შიდა ქართლში) 277.
ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
ბერზათკარი, ოსური სოფელი 97.
ბერშოული (ბერეჟოული), სოფ. გურიაში 315.
ბერშუეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ბერძნები, 77, 211.
ბექიანი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
ბელლევი, სოფ. არგვეთში 303.
ბეჩო, სოფ. სვანეთში 329.
ბეჭამბასი, მდინარე კახეთში 19, 21.
ბზვანი, სოფ. იმერეთში 305.
ბირთვისი, ციხე საბარათიანოში 67, 79, 239.
ბირტოალი (?), დიდი ლიახვის შენაკადი, 223.
ბიჭვინთა (Bischwinta) 145, 171, 321, 325.
ბიჯნისი, სოფ. (ხაშურის რ.) 177.
ბნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ბობოთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
ბოგრეში, სოფ. სვანეთში 329.
ბოდავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ბოდავისხევი (ბოდახევა – თიანეთის რ.) 49.
ბოდბე, სოფ. ქიზიყში 27, 259, 261.
ბოდბელი (ეპისკოპოსი) 207.
ბოდბისხევი, სოფ. ქიზიყში 257, 261.
ბოდორნა, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ბოლი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ბოლნისის ციხე 81.
ბოჟა, სოფ. (ქვემო ბ., დიდი ბ.) 105.
ბორი, სოფ. იმერეთში 299.
ბორჩალო 65, 75, 77, 241, 241, 243, 247,
ბორჩალოელები 243.
ბორჩანა (Bortschana), მდინარე 289.
ბორჯანი, მდინარე 121.
ბორჯომი, 177, 217, 221.
ბოსანე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.
ბოსელთა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
ბოსიანი 261.
ბოსლევი, სოფ. იმერეთში 301.
ბოტიესი, მდინარე კახეთში 33.
1. ბოყვა, რიონის შენაკადი 125.
2. ბოყვა, სოფ. რაჭაში 293.
ბოჭორმა, 49, 263.
ბჟინევი, სოფ. იმერეთში 301.

მრავალძალი, სოფ. რაჭაში 107, 119, 293.
მრბონა, სოფ. სამცხეში 217.
მრეთი, სოფ. შიდა ქართლში 227.
მროწლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მრუტსაბძელი, მწვერვალი 177.
მუდავი, სოფელი 49.
მუგეული, ციხე და სოფელი რაჭაში 293.
მუეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
მუზალა, სოფელი 101.
მულაჩაური, სოფ. შიდა ქართლში 227, 273.
მულხავი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მურგონა, სოფელი 177.
მურგნალი, დაბლობი იმერეთში 165.
მურსა, მდინარე 31.
მუხურთა, სოფ. თუშეთში 263.
მუჯა, მდინარე 167, 170, 303.

გაგულეჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
გადიდი, სოფ. იმერეთში 305.
გავაზანო (?) სოფ. ყაზახში 241.
1. გავაზი, მდინარე 31.
2. გავაზი, სოფ. კახეთში 29, 31, 41, 257.
3. გავაზი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
გალუგო, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
განიარი (?), სოფ. კახეთში 261.
განჯა, თურქმანულ-თათრული მხარე 83, 237, 241, 247, 249; განჯის სახანო 71; განჯის ხანი მაჰომედი 11, 15.
განჯისკარი, 85
გარგვენაული (?). სოფ. იმერეთში 301.
გარგუმელა, ყვირილის შენაკადი 289.
გარეთუბანი (თბილისისა) 61, 89, 197.
გარეშემო, მხარე შიდა ქართლში 269.
გატეხილი ხიდი 71.
გაუმიში (კუმისი), სოფ. 85.
1. გაღმამხარი, კახეთის მხარე 261.
2. გაღმამხარი, ანუ მხარე ქართლი 273.
გეგუთი, სოფ. იმერეთში 307, 309.
გეთსამანია, სოფ. იმერეთში 303.
გელავერი, სოფ. იმერეთში 307.
გელათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 141, 143, 145 (მონასტრის აღწერა), 147, 187, 297, 325.
გელსუნდა, სოფ. ჯავახეთში 217.
გენათის (Genati) მიტროპოლიტი 145.
გენდუში, სოფ. ლეჩხუმში 327 (ახლა ამბროლაურის რაიონშია).
გენშა, სოფ. ბაიდურის მხარეში (გენჯა?) 247.
გირგალი, სოფელი (ვახუშტით: გერგეთი) 93.
გერმანელები 211.
გვავანა, მდ. (ოკრიბაში) 135.
გვეხო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
1. გველიციხე, სოფ. გაღმამხარში 273.
2. გველიციხე (Gweliziche), ველისციხე 41, 43.
გვერწერი, სოფელი შიდა ქართლში 103.
გვეძინეთი (გვერძინეთი), სოფ. სამცხეში (ახლა შედის ქარელის რაიონში) 177, 217.
გვიშტიბი, ციხე და სოფელი იმერეთში 147, 149, 307, 309.
გია, რიონის შენაკადი 155.
გიაურარხი, სოფელი 83, 247.
გირევი, სოფ. თუშეთში 263.
გიუაზანი, სოფ. ყაზახში 241.
გლოლა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 291.
გნასური, სოფ. შიდა ქართლში 277.
გოგანაურთა, სოფ. გუდამაყარში 269.
გოგათუბანი, სოფ. იმერეთში 209.
გოგია, ციხე ჯავახეთში 215 – 217.
გოგლურთა, სოფ. თუშეთში 263.
გოგნაური, სოფელი (მხარე მრემლი) 269.
გოდოგანი, სოფ. ოკრიბაში 297.
გოლათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
გოლგოლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
გოლე, ქალაქი ჯავახეთში 217.
გოლისა, სოფ. იმერეთში 301.
1. გომი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273.
2. გომი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
გომოჯვარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
გორა, სოფ. იმერეთში 305.
გორგა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
გორდი, მეგრული ციხე 149, 323.
1. გორი, ქალაქი ქართლში 61, 69, 93, 99, 109, 175, 259, 267, 279; გორის ეპისკოპოსი 207.
2. გორი (ანუ ხეორი), მდ. რაჭაში 289.
3. გორი, სოფ. რაჭაში 107, 127, 293.
გორისა, სოფ. იმერეთში 301.
გორისუბანი, სოფ. რაჭაში 293.
გორკა, მდინარე 67, 69.
გორმაღალი, სოფ. იმერეთში 305.
გორმახვილი, სოფ. იმერეთში 299.
გოროვანი 53, 59.
გორონიში (ქორენიში), სოფ. იმერეთში 305.
გოსტიბე 147. იხ. გვიშტიბი.
გოქჩა, ტბა 247.
გრაკალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
გრემი, ციხე და ქალაქი კახეთში 33, 37, 41, 261.
გრემისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
1. გრია, მხარე შიდა ქართლში 277.
2. გრია, მდინარე 99.
გრიგოლეთი (გრიგოლათა), სოფ. იმერეთში 303.
გრიგოლეთი, სოფ. გურიაში 313.

გრუვე (?), მდინარე (საგარეჯოს მახლობლად) 19, 21.
გრუზია 183.
გუბა (გუბისწყალი), მდ. 149, 151, 291, 307.
გუბაზოული, სოფ. გურიაში 315.
გუბისწყალი, იხ. გუბა.
გუდა, ოსური მხარე ქართლში 5, 267, 279.
გუდათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
1. გუდამაყარი, მხარე 223, 269.
2. გუდამაყარი, არაგვის შენაკადი 223, 269.
გუდანთა, სოფ. თუშეთში 263.
გუეჩი (ქუეშის ციხე) 81.
გულგულა, სოფ. კახეთში 37, 261.
გულიანთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
გულუხეთი, სოფ. სამეგრელოში 155.
გუმაილა (გუმელა), მდინარე 49.
გუმათი, სოფ. იმერეთში 305.
გუმბათი, წყარო 25.
გუმსელი, სოფ. კახეთში 261.
გუნგო, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277 (Gungo, რუსულ რუკაზე Кного, ქართულ რუკაზე „ქნოღო“).
გუნდა, სოფ. ჯავახეთში 217.
გუნდაეთი, სოფ. იმერეთში 301.
გურგესტანი (Gurgestan) 183.
გურთი (ქურთი, კურდი) 247.
გური (ოსურად ასე ჰქვია „გორს“) 279.
გურია 129, 149, 158, 159, 169, 171 – 173, 185, 205, 209, 215, 281, 285, 311 – 317, 313, 315, 321.
გურნა, სოფ. ოკრიბაში 135, 137, 297.
გურჯაანი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.
გურჯი 183.
გუსალა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279 (Gusala ბუზალა?).
გუსტერე (?), ადგილი 333.
გუფთა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 103, 113, 179, 277, 279.

დაბაკნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
დადეში, სოფ. ჯავახეთში 217.
დადიანე, სოფ. შიდა ქართლში 275.
დავითასუბანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
დათვიანთკარი, სოფელი 97.
დამბლუტი, 79; დამბლუტის ხევი 81, 223.
დამპალა, სოფელი 53.
დანიეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
დანო, სოფ. თუშეთში 263.
დარბაიძეები, სოფ. იმერეთში 301.
დართლო, სოფ. თუშეთში 263.
დარიალი, (დარიელი, არაგვის კარი) 189, 333.
დარკვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
დარუბანდი (ზღვის კარი) 189.
დაღისტნელნი 187.
დიღქესამანი, სოფ. ყაზახში 241.
დაშსალოღლი, სოფ. ყაზახში 241.
დგვრისი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
დებედა, მდინარე 75, 77, 79, 223. 243.
დედა-ციხე 189.
დედახვთისა, სოფ. იმერეთში 305.
დევის ნამუხლარი 61.
დეისი, სოფ. იმერეთში 309.
დელკანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
დემირჩ-იაუსაული (თათრების სახელწოდება) 245.
დემურჩი, მხარე 245.
დემურჩი (ჰ)ასანლუ, მხარე 67, 69, 245.
დემურჩილარი, სოფელი ყაზახში 241.
დერბენტი 189.
დერჩი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).
დეხვირი, სოფ. ლეჩხუმში 309, 327.
დვალა (თვალდა), იმერულ-ოსური მხარე 299.
დვალეთი, 105, 107, 279, 289 (?), 291.
დვალიშვილები, სოფ. იმერეთში 305.
დვალურა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
დიდი ლიახვი 5, 99, 101, 113, 177, 223, 267, 275, 277, 279.
დიდი ყაბარდო 329.
დიდო 31, 43, 249.
დიდუბე, დიდუბის ციხე 61.
დიკლო, სოფ. თუშეთში.
დილებოსლო (?), სოფ. ყაზახში 241.
დილიკაური, სოფ. არგვეთში 303
დიმი, სოფ. იმერეთში 165.
დირბი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
დიღომი, 61, 85; დიღომის ხევი 61.
დიცი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
დიხაშხო, სოფ. იმერეთში 305.
დმანისი 81.
დოესი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
დოლბანდლუ, სოფ. ტაშირში 245.
დოლი, სოფ. სვანეთში 329.
დონი, მდინარე 171, 333.
დორეთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
დოჭო (დოჭუ). სოფ. თუშეთში 263.
დრანდა 171.
დუგორები 291.
დუგორი 107, 125, 153.
დუმალა, მდ. 171, 289, 299, 301, 303.
დუმაცხო, სოფ. გუდამაყარში 269.
დუნთა, სოფ. იმერეთში 299.
დურევი, სოფ. იმერეთში 301.
დურუჯი, მდინარე 31.
დუშეთი, ქალაქი 3, 5, 7, 49, 95, 273.

დღნორისა, ციხე და სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 325.
ებრაელები 107, 155, 187, 189, 209, 211, 215, 293, 297, 311, 319.
ეგვიპტე 285.
ევროპა 199.
ეთვალისი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ეთო, სოფ. იმერეთში 301.
ეკალი, სოფ. იმერეთში 307.
ეკატერინებადი 81.
ელაზნაური, სოფ. იმერეთში 309.
ელტურა (ერტელი?). სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
ენაგეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
ენგური, მდინარე 321, 325, 329, 331.
ენისელი, სოფ. 33.
ერგნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ერედა (Iredwo). სოფ. შიდა ქართლში 49.
ერიდვი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 275; ერედვის ციხე 99.
ერევანი 75, 233, 235, 241, 243, 247.
ერეთა, სოფ. იმერეთში 303.
ერეკლეს ციხე (ნათლულის ციხე) 17, 65.
ერზერუმი (არზრუმი) 247, 251.
ერთობაწმინდა 49.
ერკეთი, სოფ. გურიაში 315.
ერკოტა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ეტელთა, სოფ. თუშეთში 263.
ეშმაკთუბანი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ეცერი, სოფ. სვანეთში 325, 329.
ეძანი, თრიალეთში (ვახუშტი, 41).
ეწერი, სოფ. იმერეთში 165, 307.

ვაზისუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
ვაკე, მხარე იმერეთში 307.
ვაკიძირი, სოფ. თუშეთში 263.
ვანათი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 273, 277.
1. ვანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
2. ვანი, სოფ. იმერეთში, ოკრიბაში 297, 305, 327.
ვანისქედი, სოფ. გურიაში 315.
ვანქი, მონასტერი 71, 73.
ვარდი, სოფ. იმერეთში 309.
ვარდიგორა, სოფ. არგვეთში 303.
1. ვარდისუბანი, სოფ. კახეთში 37, 43, 261.
2. ვარდისუბანი, სოფ. ტაშირის მხარეში 73.
ვარევანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
ვარიანი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ვარციხე, დანგრეული ციხე 161, 163.
ვარძია, სოფ. იმერეთში 299, 309.
ვაქირი, სოფ. ქიზიყში 23, 25, 257.
ვაშლევი, სოფ. იმერეთში 303.
ვაშლოვანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
ვაჩიანი, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.
ვაჭევი, სოფ. არგვეთში 303.
ვახანი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 175, 309.
ვახვახიშვილის ციხე 39.
(ვ)ედანი (? Wedsane), თრიალეთში 239.
ველევი სოფ. რაჭაში 117, 293.
ველთეთრი, სოფ. რაჭაში 109, 127, 293.
ველისი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ველისციხე, სიმაგრე და სოფ. კახეთში 19, 41, 43, 261.
ველსა-ხევი, შიდა ქართლში 49.
ვერე, ვერის ხიდი 93.
ვერისხევი, მდინარე 61.
ვერტყვილა, სოფ. იმერეთში 303.
ვერტყვილიჭალა, სოფ. იმერეთში 303.
ვერხველი, სოფელი (თიანეთის რ.) 49.
ვერხოვანი, სოფ. თუშეთში 263.
ვეფხისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33 (ბოჭორიძე: № 57).
ვექილ ამადაგა (?), სოფ. ყაზახში 241.
ვეჯინი, სოფ. კახეთში 29, 227, 273; ვეჯინის ციხე 261.
ვონჯოხეთი (ონჯოხეთი), სოფ. იმერეთში 305.

ზამთარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ზანავი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ზარაგულა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ზარათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 307.
ზაქათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
ზეგანი, სოფ. იმერეთში 165.
ზედა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
ზედა თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.
ზეთუბანი (ზედუბანი), სოფ. იმერეთში 175, 309.
ზეკარი 165.
ზემო ავჭალა 61.
ზენო ბარი, სოფ. რაჭაში 119, 293.
ზემო კრიხი, სოფ. რაჭაში 293.
ზემო ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.
ზემო ქართლი 183, 209, 215 – 2ð8, 225, 239, 241.
ზემოქვეყანა, მხარე (ახლანდელი საჩხერის რაიონის ფარგლებში) 171, 289, 299.
ზემო ხვითი, ციხე შიდა ქარულში 279.
ზენი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ზერტი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ზვარე, სოფ. იმერეთში 309.
ზვარეთი, სოფ. რაჭაში 293.
ზიარი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
ზიგნაკორა, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ზიხთა (Sigt), სოფ. შიდა ქართლში 275.

1. ზნაკვა, სოფ. რაჭაში 293.
2. ზნაკვა (?) სოფ. იმერეთში 309.
ზოგიში, ციხე ლეჩხუმში 327.
ზოდი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ზოდი, სოფ. იმერეთში 301.
ზოვრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
ზონკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
ზუბდიდი (ზუგდიდი) 325.
ზუბი, ციხე ლეჩხუმში 327.
ზუგდიდი (ოდიშში) 325.
ზუდალი, სოფ. რაჭაში 109, 293.
ზუსა, მდინარე 167, 170, 303.
ზღვის კარი (დარუბანდი) 189.
ზღუდერი, სოფ. შიდა ქართლში, 101, 277.

თაბაგრები, სოფ. იმერეთში 301.
თაბორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
თაგაურის მხარე 179.
თაგვეთი (თაგოეთი), სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რ.) 177, 217.
თავასა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
თავია (? თაია, Tawia), სოფ. სამეგრელოში 323.
თაზაქენდი, სოფ. ბორჩალოში 243.
თათრები 67, 69, 89, 93, 183, 185, 209, 215, 241, 243, 283, 283, 311, 317, 319; თურქმანი თ. 17, 36, 67, 69.
თალა, სოფ. კახეთში 261.
თამაკონი, ციხე სამეგრელოში 323.
თამარაშენი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
თარაქამა თათრები 185, 243, 245, 247.
თარგამეული, სოფ. სამეგრელოში 323.
თაური (ტაშირი) 245.
თაქთაქიანი, ციხე შიდა ქართლში 101, 279.
თაქიალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
თბილისი 3, 5, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 23, 43, 51, 53, 55, 57, 61, 63, 65, 67, 79, 85, 87 (თბილისის დახასიათება), 89, 93, 95, 153, 155, 173, 187, 189, 197, 207, 223, 229, 233, 235, 243, 245, 247, 251, 255, 259, 263, 273.
თებრიზი (თავრიზი) 235.
თეგუთი (? გეგუთი) 307.
თეკლათი, სოფ. სამეგრელოში 323.
1. თელავი, ქალაქი 37, 39, 41, 43, 67, 227, 245, 261.
2. თელავი, ალაზნის შენაკადი 221.
თელათგორი, სოფ. გაღმამხარში 273.
თელეთი, დანგრეული ციხე 65, 67.
თელუ, სოფ. ტაშირში (მადნებიანი) 245.
თემირ-სულთანი, სოფელი 333.
თემურშჰახანლუ (დემურჩიასანლუ) 67, 69.
თერგვისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
თერგი, მდინარე 3, 5, 57, 67, 69, 71, 81, 105, 179, 185, 223, 255, 287, 331, 333.
თერჯოლა, სოფ. არგვეთში 303.
თვალდა, დვალა, იმერულ-ოსური მხარე 299.
თვალთაწყარო (? Twaitaskaro), მდინარე 19.
თვალი, სოფ. საგარეჯოს მხარეში 19, 257, 261.
თვალსაგარეჯო, კახეთის მხარე 19, 257, 261.
თვალუეთი, სოფ. იმერეთში 301.
თვრინი, სოფ. იმერეთში 299.
თიანეთი 43, 45, 207, 261.
თინიკაანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (თინიკაანი – ლენინგორის რ.)
თლუღი, სოფ. რაჭაში 293.
თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.
თაგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
თოკი, სოფ. ჯავახეთში 217.
თოლერთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
თორი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
თორტიზა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
თოფყარაღაჯი (ყარაღაჯი), სოფ. ქიზიყში 257.
თოღლიაური, სოფელი (Teglauri) 43. (თოხლიაური? საგარეჯოს რ.; ჩიგლაურთა? ახმეტის რ.).
თოხთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
თრიალეთი 67, 81, 83, 189, 239.
თურდო, ალაზნის შენაკადი 37, 43, 221.
თურქები 75, 79, 109, 111, 113, 119, 129, 131, 135, 139, 141 (ქუთაისში), 155, 163, 169, 171, 173, 183, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 215, 219, 237, 239, 243, 247, 249, 259, 287, 311, 313, 317, 319, 325.
თურქეთი 183, 195, 209, 219, 225, 235, 241, 251, 285, 315.
თურქმანი თათრები 17, 39, 67, 69, 185, 241, 243, 245.
თუსი (თუზი), სოფ. არგვეთში 303.
თუშები 263.
თუშეთი 31, 57, 263 – 265, 271; თუშეთის მოურავი 263, 271.
თხილთაწყარო, სოფ. არგვეთში 303.

იალბუზი, მთა 329.
იანეთი, სოფ. იმერეთში 307.
იბერია (das Iberian) 183.
იგორეთი, სოფ. იმერეთში 309.
იებუტი (ებუდი), სოფ. სვანეთში 329.
იელდვა, (? leldwa), სოფ. შიდა ქართლში 95.

იელი, სოფ. სვანეთში 329.
იენტეხი, იენტხა (ლენტეხი), სოფ. სვანეთში 329.
იერუსალიმი 23.
იეცერი (ეცერი). სოფ. სვანეთში 329.
ივანწმინდა, სოფ. იმერეთში 329.
ითხვისი, სოფ. იმერეთში 301.
იკეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
იკოთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 95, 275.
იკორთა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ილემი, სოფ. იმერეთში 299, 303.
ილთო, იხ. ილტო.
ილიმარლუ (ილმაზლო), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
ილორი, სოფ იმერეთში 307.
ილტო (Ilto). მდინარე კახეთში ალაზნის შენაკადი 45, 47 (ილთო), 49, 221. ვ ა ხ უ შ-ტ ი 86: თიანეთს, ერწოს. ირტოს-ხევს.
ილტოზა, სოფ. შიდა ქართლში 51, 53, 275.
ილურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
იმარათი, სომხური სოფელი 73.
იმანწმინდა (ივანწმინდა), სოფ. იმერეთში 301.
იმერეთი 5, 7, 49, 85, 97, 103, 105, 111, 113, 117, 129, 131, 133, 139, 145, 151, 155, 159, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 185, 187, 189, 203 – 205 (იმერეთის ისტორიისათვის), 207, 209მ 221, 227, 259, 267, 279, 281 – 309, 311, 313. 319, 321, 325, 327, 331.
იმერლები 105, 107, 169, 187, 251, 279, 299, 301, 307, 319, 323, 331.
ინაშაური, სოფ. იმერეთში 305.
ინგული (ანუ ანგული) 181.
ინდურთა, სოფ. თუშეთში 263.
ინშგური (ინჩხური), სოფ. სამეგრელოში 323.
ინჯა, მდინარე 71, 73, 241, 43.
1. იორი, მდინარე 17, 19, 21, 25, 67, 195, 223, 245, 249, 261, 273.
2. იორი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
იპეეთი (იკეთი?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
იჟორა 333.
ირედვო (ერედა), სოფ. შიდა ქართლში 49, 275 (ირეტვა? Iretwa).
ირი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ისვარა, მდინარე (ზემო იმერეთში) 171, 301.
ისლამბული (სტამბული) 283, 285, 287.
ისმანი (?), მდინარე 299.
ისმულეთი (ისულეთი), სოფ. სამეგრელოში 323.
ისრითი (Isriza, Isreti), სოფ. იმერეთში 169, 305.
ისროლი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
ისპაჰანი 185, 197, 237.
ისულა, ისულეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
იტრია, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.
იფარი, სოფ. სვანეთში 329.
იფრაპულა, მდინარე 101.
იყალთო, სოფ. კახეთში 37, 43.
იშიტურდუქის კლდე (თბილისში) 91.
იცქისი, სოფ. იმერეთში 301.
იწა, სოფ. რაჭაში 127, 293.
იწრია, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.

კაბეთი, მდინარე აფხაზეთში 321, 325, 329.
კაბუჩი (ყაბუჩი), ჩრდ. კავკასიაში 31, 43, 249.
კავთიხევი, სოფ. გაღმამხარში 273.
კავკასია 9, 11, 111, 131, 149, 155, 159, 165, 173, 185, 211, 215, 221, 249, 313, 315, 321, 329; კავკასიის ალპები 69, 179, 287, 291; კავკასიის მთები 223; კ. ქედი 267, 281; სამხრეთი კავკასია 79, 87, 281.
კავკასიელები 183, 187, 311.
კავკასიონი 3, 183, 215, 221.
კაზანიში (ყაზანჩი), სოფ. ყაზახში 241.
კაზრეთი, ხეობა 223.
კაია (კალა), სოფ. სვანეთში 329.
კაიაყოჯალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
კაიშაურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
კალა, სოფ. სვანეთში 329.
კალაური, სოფ. კახეთში 41, 261.
კალაში, კალაჩი (Kalatsci) სოფ. სვანეთში 325, 329.
კალაჩი, სომხური სოფელი 73.
კალვათა, სოფ. იმერეთში 301.
კამლიდოკი (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
კანშერეთი (ყანჩაეთი?) 49.
კაპანახჩი, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბ ო ჭ ო რ ი-ძ ე, № 48).
კარალეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.
კარბი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
1. კარდანახი, სოფ. კახეთში 29, 261.
2. კარდანახი (?), სოფ. გაღმამხარში 273.
კარდუელ (ქართლი: Karduel) 267.
კართა, სოფ. ქართლში 177.
კასპი, ქალაქი, ციხე 189, 275.
კასპიის ზღვა 183, 211, 219, 221.
კატეხი, სოფ. კახეთში 261.
კაცხი, ციხე და სოფ. იმერეთში 299, 309.
კაცხურა, ყვირილის შენაკადი 171, 289, 299.
კაჭრეთი, სოფ. კახეთში 261.
კახაბერი, გურიაში (სამცხე-საათ.) 315, 317.
კახაისო, ლეკური მხარე 31.
კახეთი 13, 15, 25, 29, 33, 41, 43, 45, 77, 105, 185, 189, 195 - 196 (კახეთის შტო

ბაგრატიონებისა), 199, 201, 207, 209, 219, 221, 223, 225, 229, 241, 243, 245, 249 – 265, 267.
კახნი 187.
კახნიაური, დანგრეული ციხე იმერეთში 143.
კედელა, მთა რაჭაში 125.
კეკიანი (ციხიანი?), სოფ. შიდა ქართლში 269.
კელდისციხე, სოფ. რაჭაში 291.
კელვანი, ადგილი იმერეთში 309.
კელიელი (?), დიდი ლიახვის შენაკადი 223.
კენაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
კეშალიკ პშლავა, სომხური სოფელი 77.
კეხვის ციხე, შიდა ქართლში 101, 279.
კვალეთი, სოფ. იმერეთში 165.
კვალენი (დვალეთი?), ოსური მხარე 289.
კვანტი (? Kwanti) სოფ. შიდა ქართლში 275.
კვარას ციხე (რაჭაში) 115, 169, 293.
კვარშა (ქვარშა), სოფ. ჯავახეთში 217.
კვარხითი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
კვაშხიეთი, სოფ. რაჭაში 293.
კვაცხუთი, სოფ. რაჭაში 113, 291.
კვახჭირი, სოფ. არგვეთში 303, 309.
კვირილეთი (? KweriIeti), სოფ. შიდა ქართლში 275 (კვერნეთი? ცხინვალის რაიონშია)
კვესო (გვესო), ციხე ლეჩხუმში 327.
კვეტერა, მდინარე 49 (არის: ა) კვეტერის ციხე მდ. ილტოს ნაპირას: გ. ჩ უ ბ ი ნ ა-შ ვ ი ლ ი, თსუ მოამბე III, 116; ბ) ციხე კვეტერისა: ვახუშტი 101).
კვილი (ჭველე?), ადგილი სამეგრელოში 323.
კვირიკე-წმინდა, ციხე და სოფ. რაჭაში 115, 293.
კიზილბაჯილი (? ყიზილჰაჯლო), სოფ. კახეთში 261.
კითხიჯი, სოფ. ოკრიბაში 297.
კიკნაველეთი, სოფ. იმერეთში 165.
კილკახი (?) სოფ. ყახახში 241.
კინოთი, სოფ. იმერეთში 299.
კინტრიში, მდინარე გურიაში 313, 315.
კირიხლი (კირიხლო), ქვემო ქართლში 243.
კიროსი (მტკვარი) 219.
1. კისისხევი, მდინარე კახეთში 51.
2. კისისხევი (კრისისხევი), სოფ. კახეთში 41, 177, 261.
კისტკინი (კისკიმი?), სოფ. გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
კიტოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.
კიულე, მხარე 267.
კიშა (= ქიზიყი) 21.
კიშაკალა (ყიზყალა), სოფ. ქვემო ქართლში 67.
კიცვაუდი, კიცკაული (? რიცეული) მდინარე რაჭაში 127, 289.
კიცხი, სოფ. იმერეთში 299.
კიხოლთა (?) სოფ. რაჭაში 293.
კობაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
1. კობაისი, მდინარე 177.
2. კობაისი, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277.
კობი, სოფ. შიდა ქართლში 5, 125, 179.
კობიათა, სოფ. შიდა ქართლში 105 (კობეთი? – ჯავის რაიონში).
კობიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
კოგიტი (როკითი?), სოფ. იმერეთში 163, 165.
კოდმანი, ციხე შიდა ქართლში 273.
კოთელია, სოფ. ჯავახეთში 217.
კოკა, სოფ. ოკრიბაში 297.
კოკული, სოფ. სამეგრელოში 323.
კოლაკი, კოლაქი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273 (Kjlak).
კოლალტო (?) სოფ. შიდა ქართლში 103.
კოლაქი, კოლაკი.
კოლობანი, სოფ. იმერეთში 307.
კოლხიონი (?) სოფ. შიდა ქართლში 177.
კომანდელი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
კონდოლი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
კონსტანტინოპოლი 283, 285, 287.
კონტუათი, სოფ. იმერეთში 307.
კოჟორი 239. იხ. კოჯორი.
კორა, სოფ. შიდა ქართლში 174, 275.
კორა[ანი], სოფ. შიდა ქართლში 269.
კორბოული, სოფ. იმერეთში 301.
კორეჩეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
კორინთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
კორიში, სოფ. იმერეთში 165.
კორტანეთი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
კორტი, სოფ. იმერეთში 309.
კოტორი (კოტაანი), სოფ. ქიზიყში 259.
კოღოთო, სოფ. კახეთში 37.
კოჯორი (საზაფხულო რეზიდენცია) 67, 93, 239.
კრისისხევი, სოფ. სამცხეში 217.
კრიხი (ზემო კ., ქვემო კ.), სოფ. რაჭაში 127, 293.
კრიხულა, კრიხურა, მდინარე 115, 117, 127, 129, 289, 293.
კუდარო, სოფ. შიდა ქართლში 105, 107.
კუიწყარო, მდინარე 31, 33.
კუკა, მხარე 177.
კუკეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
კულაში, სოფ. იმერეთში 155, 307.
კულბითი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
კუმი, მდ. ერთვის რიონს 291.
1. კუმისი, სოფ. საბარათიანოში 67, 85, 93, 239, 273.

2. კუმისი, ტბა 85.
კუნბელური (?), მდინარე 333.
კუნენი, სოფ. ყაზახში 241.
კუნი, მდინარე იმერეთში 161, 305.
კუპეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
კურ, კურა (მტკვარი) 149, 173, 219.
კურაში, სოფ. 155.
კურგოკინა, სოფ. ჩრდ. კავკასიაში 333.
კურდი (ქურთი) 247.
კურდღელაური, სოფ. კახეთში 39, 261.
კურზუ, სოფ. სამეგრელოში 323.
კურსები, სოფ. ოკრიბაში 297.
კურხეინი (ჯვარზენი?), სოფ. სამეგრელოში 323.
კუტებსა (?), სოფ. იმერეთში 309/
კუტირი (ქვიტირი), სოფ. იმერეთში 307.
კუცხოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
კუხა, მდინარე 149, 151.

ლაბეჭინა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლაგვანთა, სოფ. რაჭაში 107, 123. 291.
ლაგოშე, ოსური სოფელი 97.
ლაზეთი, ლაზიკა 317.
ლაილაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლაკაბელი, მდინარე კახეთში 21.
ლაკათხევი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ლალალო, სოფ, ბორჩალოში 243.
ლალისყური, სოფ. კახეთში 35, 37, 263; ლ-ის ციხე 33.
ლამისყანა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
ლანგვანთა იხ. ლაგვანთა.
ლანტელი, სოფ. სვანეთში 329.
ლანჩხუთი, სოფ. გურიაში 313.
ლარგვი, ლარგვისი, ციხე და მონასტერი შიდა ქართლში 5, 95, 97, 177, 179, 275.
ლარსი, სოფ. შიდა ქართლში 333.
ლასი, მხარე 317.
ლასხანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლაფაურთკარი (ლაფანაანთკარი). სოფ. შიდა ქართლში 273.
ლაშეხეთი, მდინარე (= ცხენისწყალი) 329.
ლაშია, სოფ. ოკრიბაში 297.
ლაშხეთი, სოფ. სვანეთში 167, 325, 329, 331.
ლაშხური, მდინარე (= ცხენისწყალი) 167, 329.
ლაჩეპიდა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლაცორია, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლახამულა, სოფ სვანეთში 329.
ლახეფა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლახიდარი, მდინარე 137, 289, 309, 325.
ლახმურა (= ლახამულა), სოფ. სვანეთში 329.
ლაჯანა, სოფ. ლეჩხუმში 309, 327.
ლაჯანური, მდინარე ლეჩხუმში 137, 289, 327.
ლეგაშენი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ლეზგიელი (ლეკნი) 187.
ლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ლეკები 23, 29, 57, 169, 183, 185, 187, 257 263, 309; ჭარელი ლეკები 31, 255, ლეკთა თავდასხმები 3, 13, 17, 23, 25, 27, 31, 33, 41, 47, 53, 77, 95, 101, 173, 175, 195, 203, 249, 259, 301.
ლეკეთი, 29, 183, 257.
ლეკოანი (? Lekuari), სოფ. შიდა ქართლში 277.
ლელეში (ლაილაში), სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლენინგრადი 73.
ლენჟერი, სოფ. სვანეთში 329.
ლენტეხი, სოფ. სვანეთში 325, 329.
ლენჯარი (ლენჟერი), სოფ. სვანეთში 329.
ლელვანი, სოფ. იმერეთში 309.
ლეშკაში, ციხე ლეჩხუმში 327.
ლეჩხუმი 115, 117, 129, 137, 155, 171, 209, 287, 289, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331.
ლეხადარი (ლახიდარი), მდინარე, იხ. ლახიდარი.
ლეხურა, მდინარე 97, 99, 223, 267, 275.
ლიახვი, მდ. 5, 97, 99, 101, 113, 177, 223, 227, 267, 275, 279.
ლიდა (? Lidda), სოფ. გუდამაყარში 269, ლ ი დ ე – დუშეთის რაიონი.
ლივანა, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
ლიკანი, სოფ. სამცხეში 177.
ლიფლანდია 299.
ლიჩი, სოფ. იმერეთში 301.
ლიხაური, ციხე გურიაში 313.
ლიხეთი, სოფ. რაჭაში 291.
ლოგობე, რიონის შენაკადი.
ლომისა (შიდა ქართლში) 179, 273, 275.
ლომისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33, 261 (გ. ბოჭორიძე, № 58).
ლომსიათხევი (ლოსიეთხევი), მხარე იმერეთში 165, 169, 289, 299, 305.
ლოპოტა, მდინარე 33.
ლორე 243; ლორის ციხე 75.
1. ლორწობანი, მთა 49, 97.
2. ლორწობანი, მონასტერი (შიდა ქართლში) 273.
ლოსიეთხევი, იხ. ლომსიათხევი.
ლოწობანი, მთა 49, 97.
1. ლოჭინი, პატარა მდინარე 17.
2. ლოჭინი, სოფ. კახეთში 261.

ლუხვანო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლუხუნი, მდინარე რაჭაში 109, 113, 289.
ლუხუტა, ყვირილის შენაკადი 165.

მაზანდერანი 41, 185.
მათხოჯი, სოფ. იმერეთში 307.
მაიაკოვსკი 165.
მალყარები 107.
მალყარი, მხარე 125.
მამაი, სოფ. ბორჩალოში 243.
მამაწმინდა, სოფ. ოკრიბაში 297.
მანავი, სოფ. კახეთში 19, 41, 43, 261.
მანასეური, სოფ. შიდა ქართლში 271.
მანგლისი 207.
მანდაეთი, სოფ. იმერეთში 301.
მაპსუანი, ოსური მხარე 105.
მარანა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მარილისი, სოფ. იმერეთში 309.
მარნეული, სოფ. ქვემო ქართლში 83, 245.
მარტვილი, მონასტერი, ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის საჯდომი 149, 323.
მარტოთუბანი, სოფ. არგვეთში 303.
მარტყოფი, სოფ. კახეთში 17, 227; თვლიან ქალაქად 261.
მასაკეკანი (?). სოფ. შიდა ქართლში 275.
მასიკციხე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მატანი, სოფ. და ციხე კახეთში 37, 45, 227.
მაქართა, სოფ. გუდამაყარში 269.
მაღარო, სოფ. ქიზიყში 21, 23, 27, 259, 26I.
მაღლაკი, სოფ. იმერეთში 307.
მაღრაანი (*G*: მაგრაანი), სოფ. კახეთში 261; მაღრაანის ციხე 35, 47.
მაღრან-დვალეთი, ქართული მხარე 279.
მაღრანდოლი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
მაშავერა, დიდი მდინარე 81, 83, 223, 245.
მაშნაარი, სოფ. ქიზიყში 25, 27, 257, 259.
მაჩაბლიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მაჩხაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
მაჩხარა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
მაჭახელი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
მახათუბანი, სოფ. იმერეთში 303.
მახაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
მახიარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მეგრელები 155, 187, 319, 323.
მელაანი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
მელელი (?), ადგილი ქართლში 85.
მერევი, სოფ. იმერეთში 301.
მერეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მერჯევი, სოფ. იმერეთში 301.
მესტია, სოფ. სვანეთში 329.
მესხეთი, სოფ. იმერეთში 307.
1. მეტეხი, სოფ. შიდა ქართლში 61, 273.
2. მიტეხი, მეტეხის ციხე (თბილისში) 87, 91.
მეტრევი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
მექვენა, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
მელვრეკისი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
მეჩხეთური, სოფ. იმერეთში 301.
მეწყერი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მეჯვრი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მეჯვრისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
მეჯუდა, მდინარე 97, 177, 223, 275.
მთის-სახლი, მხარე იმერეთში 160, 305.
მთის-საჯავახო (ზემო საჯავახო) 159.
მიდაკუკანი (?)ა სოფ. შიდა ქართლში 275.
მიდელათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (მიდელაანი – ლენინგორის რაიონში)
მიკარამი (? მიქელიანი), სოფ. შიდა ქართლში 269.
მილახი(მულახი), სოფ. სვანეთში 329/
მინდა-ციხე (რაჭაში) 109, 291.
მინდორი, სოფ. 49.
მირზაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
მირონწმინდა, სოფ. იმერეთში 309.
მისერი (ეგვიპტე) 285.
მისხანა, სოფ. ტაშირში 73, 245.
მიქელიანი (Mikarami)ა სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.
მიღურე, სოფ. შიდა ქართლში 267.
მიჯალ (მუჯალი), სოფ. სვანეთში 329.
1. მლაშე, სოფ. შიდა ქართლში 273.
2. (მ)ლაშე (ლაშე), სოფა იმერეთში 309.
მლეთა (მლეთე), სოფ. შიდა ქართლში 179, 267.
მოგვი (ანუ მოქვი), სოფ. და მონასტერი აფხაზეთში 171, 325.
მოვაკნელნი (ანუ ერივანელნი) ,187.
მოზდოკი 5, 87, 173, 181, 273, 333.
მოიდანახე, წერეთლის ციხე იმერეთში 301.
მოკა (?), სოფ. რაჭაში 107.
მოკრეში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
მოლითი, სოფ. იმერეთში 309.
მონასტერი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
მორეხა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
მორძგვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
მოსკოვი 197, 201.
მოქვი (Mokwi, Mogwi) 171, 325.
მოძვი, სოფ. იმერეთში 301.
მოწამეთა, სოფ. ოკრიბაში 143, 297.
მოჭალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მოხისი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 279.
მრავალძალი იხ. ბრავალძალი.
მრევლი (Mremli), თემი შიდა ქართლში.
მტკვარი, მდ. 5, 9, 11, 13, 15, 17, 25, 39, 51, 55, 57, 59, 61, 65, 67, 69, 71, 83, 87, 89, 93, 149, 173, 175, 177, 183.

185, 189, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 233, 239, 241, 243, 245, 247, 249, 253, 257, 259, 267, 273, 311, 315.
მტკვრის ციხე (Mtkurisziche) ხუნანად წოდებული 79, 189.
მულახი, სოფ. სვანეთში 329.
მუჟალი, სოფ. სვანეთში 329.
მურეხანა, მურეყანა, მდ. რაჭაში 109, 119, 289, 293.
მურის ციხე (ლეჩხუმში) 327.
მურჯიხანი (მურჯახეთი), სოფ. ჯავახეთში 217.
მუსალორი, სოფ. იმერეთში 307.
მუქოელი, სოფ. კახეთში 261.
მუღანის ველი 39.
მუღანლო, სოფ. კახეთში 39. 261.
მუხათგვერდი, სოფ. შიდა ქართლში 61.
მუხლა, (მუხლი) Muchla სოფ. რაჭაში 11, 293.
მუხრანი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 53, 55, 57, 95, 275.
მუხურა, სოფ. რაჭაში (ტყიბულის რ., არგვეთში) 133, 169, 303.
მუჯირეთი, სოფ. არგვეთში 303.
მღვიმე (მღვიმევი), სიმაგრე და სოფ. იმერეთში 55, 301, 309.
მყინვარი 67.
მცხეთა, ქალაქი 5, 59,61, 67, 93, 95, 111, 141, 147, 187, 189, 207, 273.
მწვანეყვავილა, დანგრეული მონასტერი 137.
მჭადისჯვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 53, 273.

ნაგარევი, სოფ. რაჭაში 293.
ნაგები (იგივე კიშაკალა, ყიზყალა, საზამთრო რეზიდენცია ვახტანგ გორგასალისა) 67.
ნაგვაზაო, სოფ. სამეგრელოში 323.
ნადაბური, სოფ. იმერეთში 303.
ნადარბაზევი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ნადიბაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ნავათი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
ნავარძეთი, სოფ. იმერეთში 301.
ნაზარლუ, სოფელი (თბილისის – სამგორის რ.) 245.
ნათლუღი, სოფ. კახეთში 17, 261; ნათლუღის ციხე 65.
ნაკიეთი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
ნაკრებავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ნაკურალეში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ნამანევი, სოფ. რაჭაში 293.
ნამახვანი, სოფ. იმერეთში 305.
ნამსხვევი (Namas'chewi), სოფ. იმერეთში 307.
ნანიანი, სოფ. კახეთში 261.
ნაოზა, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ნაპაგო, სოფ. იმერეთში 307.
ნარაზა, ნარალა (ყვირილის შენაკადი) 171, 291.
ნარეკვავი, არაგვის შენაკადი 49, 53, 57, 59, 223, 278.
ნარიმანი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
ნარიყალა, ციხე თბილისში 87.
ნასაგორევი, სოფ. იმერეთში 305.
ნასომხარი, სოფ. კახეთში 261.
ნასპარსევი, სოფ. შიდა ქართლში 55 (ვახუშტი 63: არს მინდორი ნასპარსევისა წოდებული).
ნასპერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ნასტაკისი, სოფ. შიდა ქართლში, ქსანზე 55, 189.
ნაური, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
1. ნაქალაქევი, ციხე ზემო ქართლში 217.
2. ნაქალაქევი, ქალაქი ოდიშში 325.
ნაღარევი (Nagarewi, Nagauri), სოფ. არგვეთში 303. შდრ. ნაგარევი.
ნაციხვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 59, 273.
ნახატირი (ნახიდური), მდ. (ქართველების ქცია) 69, 223, 239, 241, 245.
ნახიდი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ნახიდური, იხ. ნახატირი.
ნგოშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ნებოზირი (ნებოძირი), სოფ. იმერეთში 309.
ნეკივანი (ნუკრიანი), სოფ. ქიზიყში 27.
ნეკრესი, სოფ. კახეთში 31; ნეკრესელი ეპისკოპოსი 207.
ნერგეთი, სოფ. იმერეთში 165.
ნეძვი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ნიგავზები (Nigausebo), სოფ. რაჭაში 291.
ნიგოზეთი, სოფ. იმერეთში 301.
ნიგოითი, სოფ. გურიაში 313.
ნიკორწმინდა, სოფ. რაჭაში 115, 131, 133, 209, 293.
ნიკოს-დიდი (ნიგოითი), სოფ. გურიაში 313.
ნიკოფსისი, აფხაზეთის ქალაქი 171.
ნინოწმინდა, მონასტერი კახეთში 19, 21, 23, 57, 259, 261.
ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 207, 279.
ნიჩბისი, სიმაგრე და სოფ. გაღმამხარში 55, 273.
ნოჯგორა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ნოაკუარი (Noakuar), სოფ. შიდა ქართლში 179.
ნოვოგლადკა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
ნორია (ნორიო), სოფ. კახეთში 17, 261.
1. ნოღა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
2. ნოღა, სოფ. სამეგრელოში 323.

ნოღელა, მდინარე სამეგრელოში 321.
ნუა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ნუკრიანი (ნუკრიანი), სოფ. ქიზიყში 27, 259, 261.
ნუნისი, სოფ. იმერეთში 309.

ობოლიძე (Obolse, Ubolso), სოფ. კახეთში (გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე № 34) 45, 261.
ობუჯი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ობჩა, სოფ. იმერეთში 165.
ოგბანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 269.
ოდაურა, მდ. (ძირულის ქვევით) 289.
ოდიში 155, 271, 209, 319, 321, 323, 325, 327.
ოზურგეთი (გურიაში) 315.
ოკამინა (?), მდინარე (საჯავახოსთან) 159.
ოკრიბა, იმერეთის მხარე 129, 133, 135, 137, 147, 171, 291, 297, 299, 325, 327.
ოკუეთი (უხუთი), სოფ. იმერეთში 305.
ოლთი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
ოლი, მდინარე კახეთში 27.
ომალო, სოფ. თუშეთში 263.
ონი, ციხე და სოფელი რაჭაში 103, 105, 107, 109, 123, 125, 127, 153, 291, 293.
ონშები, ონშედი (ონჭევი), სოფ. რაჭაში 107, 121.
ონჭეიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).
ონჯოხეთი, სოფ. იმერეთში 305.
ოპიტარა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ოჟიო, სოფ. კახეთში 43.
ორანტა, სიმაგრე ქვემო ქართლში 81.
ორბელი, ციხე ლეჩხუმში 327.
ორვილი, ალაზნის შენაკადი 45, 221.
ორივია (?) ციხე, კახეთში 261.
ორინთა, სოფ. შიდა ქართლში 95.
ორისხევი, მდინარე 49.
ორღული, სოფ. იმერეთში 301.
ორხვი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).
ორხოპია, სოფ. ჯავახეთში 217.
ოსები 31, 97, 101, 107, 109, 171, 179, 181, 185, 187, 209, 267, 275, 277, 279, 283, 331, 333.
ოსეთი 3, 57, 123, 183, 201, 267, 277.
ოსიაური, ციხე 279.
ოსუნელა, სოფ, იმერეთში 307.
ოფურშეთი (ოფურჩხეთი), სოფ. იმერეთში 305, 307.
ოფშკვითი, სოფ. იმერეთში 307.
ოქროს ქედი, სოფ. გურიაში 315.
ოქროს ჩარდახი, ადგილი ქუთაისში 143.
ოჩხომური, მდ. სამეგრელოში 321.
ოძისი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 177, 275.

ოძრხე, ქალაქი სამცხეში 189.
ოჯოლა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.

პადალაური, ციხე იმერეთში 119, 305.
პავლეური, სოფ. შიდა ქართლში 271.
პალაკაციო, ტბა 245.
პატარა გუდა, სოფ. გუდამაყარში 269.
პატარა დუშეთი, სოფელი 273.
პატარა ლიახვი, მდ. 97, 99, 177, 223, 267, 275, 277.
პატარძეული, სოფ. კახეთში 19, 261 (Batoro Seoli).
პატრიკეთი, სოფ. იმერეთში 327.
პაჩური, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277 (patschur; ფევჩურა ქართულ რუკაზე, Пвчури რუსულ რუკაზე).
პენეკი (ბანა, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
პერევისა, სოფ. იმერეთში 301.
პეტეკრეკი (?), გურიაში (სამცხე-საათ), 315.
პეტერბურგი 115, 127, 195, 201.
პეტრესციხე, სოფ. სამცხეში 177, 219.
პეტროვსკოი ლაგერი (ბურგნალი) 165.
პიპილეთი, სოფ. რაჭაში 105, 107, 111.
პონშელა (ფონთხელა? Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 273.
პორტა (თურქეთი) 215, 225.
პოტნისი (?), პატარა ლიახვის შენაკადი (ფოტრისის-ხევი) 223.
პრასიანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
პრუსია: პრუსიის ომი 7.
პტენა, სოფ. ჯავახეთში 217.
პშლავა იხ. კეშალიკ პშლავა.
პჭყალა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
პხუნდავი (ფხუნდავი), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ჟამური 97, 273, 275.
ჟაშქვა, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ჟინვანი, სოფ. შიდა ქართლში 47, 49, 273.
ჟოშხა, სოფ. ლეჩხუმში 327.

რანნი ანუ შირვანელნი 187.
რაჭა 101, 105, 111, 113, 117, 131, 133, 135, 171, 205, 279, 289, 291 – 297, 299, 305, 319, 321, 327, 331; რაჭის ერისთავი 109, 111, 161, 167, 169, 281, 293; რაჭის ეპარქია 209.
რგანი, სოფ. იმერეთში 301.
1. რიონი, მდინარე 5, 103, 105,107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125, 127, 129, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 147, 149, 151, 155, 157,159,

161, 163, 167, 171, 209, 221, 251, 281, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 303, 305, 307, 311, 313, 321, 323, 325, 327, 329.
2. რიონი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
რიცეული, მდ. რაჭაში 127.
რკვია, სოფ. იმერეთში 301.
როკითი, სოფ. იმერეთში 163, 309.
რომანეთი, სოფ. იმერეთში 305.
რომი 189.
რუისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
რუისპირი, ქალაქი კახეთში 37, 43, 45, 227, 261.
რუსები 13, 139, 165, 211, 319.
რუსეთი 13, 15, 97, 127, 173, 179, 185, 187, 195, 197, 199, 201, 211, 225, 319, 333.
რუსთავი, ქალაქი 189, 207.
რუფოთი, სოფ. არგვეთში 303.
რუხი, ციხე ენგურზე, სამეგრელოში 325.
რცხილათი, სოფ. არგვეთში 303.

სააბაშიო (Sabatschio „საბაჩიო“), მხარე იმერეთში 299 (სააბაშიძო ?).
სააფაქიძო, სოფ. სამეგრელოში 323.
საბარათიანო 67, 239.
საბარკლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
საბე, სოფ. იმერეთში 309.
საბოლოკე, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საბუეთი, სოფ. კახეთში 33, 227, 261.
საგალისი (? Sagalgis), სოფ. შიდა ქართლში 49.
საგარეჯო, ქალაქი კახეთში 19, 37, 41, 43, 195, 261; თვალსაგარეჯო 19.
საგინა (Sagina, ძაღინა?). სოფელი შიდა ქართლში, იხ. ძაღინა Sagina 278 – 279.
საგირთა, სოფ. თუშეთში 263.
საგურამო, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.
საგურამოსხევი, მდინარე 59.
სადახლე, სოფ. ბორჩალოში 79, 243.
სადემეტრო, სოფ. იმერეთში 305.
სადმელი, სოფ. რაჭაში 113, 127, 291, 309 (?).
1. საერისთავო, მხარე შიდა ქართლში 271.
2. საერისთავო, მხარე იმერეთში 161, 163, 165, 169, 291, 305.
სავანე, სოფ. იმერეთში 301.
საზანო, სოფ. არგვეთში 167, 303.
სათარხნო, მხარე ზემო ქართლში 219, 239.
სათემო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
სათიხარი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საირმე, სოფ. ლეჩხუმში 327.
საირხე, სოფ. იმერეთში 301.
საკალ, სოფ. ბორჩალოში 243.
საკაო, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309.
საკეცია, სოფ. რაჭაში 293, 309.
საკეცურა, მდინარე (რაჭაში) 289.
საკოპაძეო, სოფ. იმერეთში 165.
საკრამული, სოფ. შიდა ქართლში 273.
საკულა, მდინარე 123.
საკულია (საყულია), სოფ. იმერეთში 307.
საკურწე, სოფ. არგვეთში 301, 303.
სალამინოვი (სალომინაო), სოფ. იმერეთში 305.
სალდახი, სოფ. ყაზახში 241.
სალიანი 155, 221.
სალკენთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
სალომინაო, სოფ. იმერეთში 305.
სალორთქიფანიძო, მხარე იმერეთში 146, 147, 297, 305.
სამბასი (? Sambasi), ტბა საბარათიანოში 239.
სამეგრელო 149, 155, 159, 171, 173, 185, 189, 201, 205, 209 (მეგრული ენა), 221, 281, 265, 291, 309, 311, 319 – 327, 329.
სამელუხი (სომხითში) 245.
სამთავისი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 207, 275.
სამთავრო (მცხეთაში) 59.
სამთისი, სოფ. რაჭაში 293.
სამიქელაძო, მხარე იმერეთში 307.
სამტრედია, სოფ. იმერეთში 307.
სამშადილი (მხარე გუგარეთში) 71.
სამშვილდე, ქალაქი ქვემო ქართლში 79, 189.
სამცხე 217 – 218.
სამწერისი, სოფელი ქართლში 177, 217, 279.
სანავარდო, სოფ. იმერეთში 159, 307.
სანახშირე, სოფ. იმერეთში 303.
სანგანა (ასე ეძახიან სადახლეს) 77, 243.
სანორჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
საპაიჭაო, სოფ. იმერეთში 149, 159, 305.
საპატეი (Sapatei), სოფ. სამეგრელოში 323 (სეფიეთი?).
სარალი, სოფ. ბორჩალოში 243.
სარაფანიკოვა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
სარგვეში, სოფ. იმერეთში 309.
სარდმელი, სოფ. იმერეთში 331.
სარეკი, სოფ. იმერეთში 299.
სარვანი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.
სარკინე, ქალაქი შიდა ქართლში 189, 273.
სარკინეთი: სირკინეთის ქვასატეხი 51, 79.
სარო, სოფ. ჯავახეთში 217.
სასირეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
სასირიო, სოფ. იმერეთში 309.

სატივე, ციხე შიდა ქართლში 177, 279.
სატლერი, სოფ. გურიაში 315.
საური, სოფ. მთებში 333.
საფარლო, სოფ. ყაზახში 241.
საფაჩაუ (Sapatschau – საპაიჭაო) 305.
საფერშეთი, ოსური მხარე 95, 275.
საფრანგეთი 211.
საქარა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
საქართველო (Ceorgien) 3, 5, 11, 13, 23, 31, 33, 47, 51, 55, 61, 63, 65, 93, 123, 145, 181, 183, 185, 187 (საქართველოს ისტორია), 197, 203, 205, 219, 221, 225, 229, 239, 249, 251, 255, 257, 259, 313, 319, 325, 331.
საქაშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
საქობო, სოფ. ქიზიყში 25, 27, 257, 259.
საქორეთი, სოფ, შიდა ქართლში 95, 275.
საღვინე, სოფ. იმერეთში 303.
საყიფიანო, სოფ. რაჭაში 113.
საყულია, სოფ. იმერეთში 307.
საშაბურო, სოფ. შიდა ქართლში 273.
საჩინი, ციხე კახეთში 45.
საჩინო, მხარე და ციხე იმერეთში 149, 161, 163, 169, 305.
საჩოჩიო, სოფ. იმერეთში (?) 309.
საჩხერე, სოფ. იმერეთში 299 – 301.
საჩხეური, სოფ. და ციხე ოკრიბაში 297, 325.
საციციანო, მხარე ზემო ქართლში 219, 273 (გაღმამხარში).
საცხენეთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
საცხენისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საძალისხევი, ყვირილის შენაკადი 171, 289, 299, 301.
საძეგური, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
საწერეთლო, მხარე 113, 133, 225, 279, 291, 297.
საწირე, ციხე და სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
საჭყოინდელო, დიდი სოფ. სამეგრელოში 323.
საჯვარი (საჯვარე), სოფ. შიდა ქართლში 105.
1. საჯავახო, მხარე და სოფ. იმერეთში 159, 169, 305, 313.
2. საჯავახო (მტკვარსა და ალგეთს შუა) 239.
საჰაფალო (საფარლო), სოფ. ყაზახში 241.
1. სებეკა, მდინარე 305.
2. სებეკა, სოფ. და ციხე იმერეთში 161, 305.
სეგურანი (? Seguran), ციხე იორზე 261.
სევა, სოფ. რაჭაში 293.
სევანი, სომხური მონასტერი 247.
სეთურთკარი (სეთურნი), სოფ. შიდა ქართლში 267.
სეიკარა, სოფ. ყაზახში 241.
სენაკი, სოფ. ოდიშში 325.
სერანი, სოფ. იმერეთში 309.
სეფიეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
სეძილეთი (Sedsileti; ძეძილეთი) 307.
სვანები 107, 325, 329, 331.
სვანი (ბზვანი), სოფ. იმერეთში 305.
სვანეთი 117, 167, 171, 183, 185, 209 (სვანური ენა) 281, 291, 321, 325, 329 – 331.
სვენეთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 277.
1. სვერი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
2. სვერი, ციხე იმერეთში 101, 301.
სვირი, სოფ. იმერეთში 165.
საბატარა (Sibatara), სოფ. შიდა ქართლში 105.
სიმონეთი, სოფ. არგვეთში 303.
სინეს კურპე (გატეხილი ხიდი) 71.
სიონი, სოფ. თერგზე 125, 179.
სიღნაღი, ქალაქი ქიზიყში 27, 259.
სკანდე, სოფ. და ციხე არგვეთში 169, 303.
სკატი (? Skatte; სიუკატ – ჯავის რაიონში), სოფ. შიდა ქართლში 275.
სკინდორი, სოფ. იმერეთში 301.
სკურდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
სნარნეული (მარნეული) 245.
სობისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
სომიწო, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
სომხები 75, 77, 83, 89, 91, 107, 141, 169, 185, 187, 209, 211, 215, 239, 241, 243, 273, 277, 279, 293, 303, 309, 311, 319, 333; კათოლიკე სომხები 93, 109.
სომხეთი 185, 239.
სომხითი 67, 83, 183, 185, 207, 219, 223, 225, 227, 239, 289 – 240, 243, 245, 247, 249.
სონები (სვანები) 167, 325, 329.
სონეთი (სვანეთი) 321, 329.
სინტარული, მდ. რაჭაში 113, 291.
სონტი (Sonti), სვანები 329.
სონღალული, სოფ. და ციხე ქვემო ქართლში 17, 65, 67, 83, 85.
სორგითი, სოფ. რაჭაში 291.
სორეთი, სოფ. რაჭაში 293.
სორი, სოფ. რაჭაში 109, 113, 291.
სორმონი, სოფ. ოკრიბაში 297.
სოჩხეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
სოხასტერი (გელათში) 297.
სპა, ქართულ-ოსური მხარე 277.
სპათაგორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
სპარსეთი 69, 185, 195, 197, 201, 211, 243, 247.
სპარსელები 119, 183, 189, 191, 203, 211, 237, 247, 249.

სროგო, სოფ. შიდა ქართლში 105.
სტამბული 283.
სტარდუგორი (Stardugor; Cтур-дигор), ჩრდ. კავკასიაში 105, 107, 125.
1. სტეფანწმინდა, სოფ. ქიზიყში. წმ. სტეფანე ხირსელის მონასტერი 2, 259.
2. სტეფანწმინდა (ყაზბეგი, სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 179, 331.
სტილი (ჩრდილი), სოფ. იმერეთში 309.
სტორი, ალაზნის შენაკადი 33, 221, 263.
სულა (სულორი?), მდ. ერთვის რიონს 291.
სულორი, მდინარე საჩინოს მხარეში 161, 305.
სუნჯა, მდინარე 263.
სურამი 5, 7, 93, 149, 173, 177, 177, 217, 221, 267, 279 (სურამის ციხე).
სურამულა, მდინარე 225, 267, 279.
სურები, სოფ. გურიაში 315.
სურმუში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
სურუტაში („მაღალი ქვა“) კლდე ქვემო ქართლში 79.
სუფსა, მდ. გურიაში 313, 315.
სუხჩე, სოფ. სამეგრელოში 323.
სუჯუნა, სოფ. სამეგრელოში 323.
სხალტბა, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 275.
სხარტალი, სოფ. რაჭაში (მეფის საზაფხულო ბანაკი) 113, 115, 117, 127,129, 131, 133, 145, 293.
სხვავა, სოფ. რაჭაში 293.
სხიერი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309, (?).
სხლები, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 101, 103, 275.

ტაბაკინი, სოფ. იმერეთში 299.
ტაგატა (ანუ თაგაური) 179.
ტავრიდი 111
ტაკელე (თაქიალა), სოფ. ბორჩალოში 243.
ტალავერდი, ციხე ქვემო ქართლში 79.
ტამუტა (?), სოფ. შიდა ქართლში 103.
ტანგვეთი (თაგოეთი ?) სოფ. ქართლში 177.
ტაპკარაგან (თოფყარაღაჯი, ყარაღაჯი), სოფ. ქიზიყში 259.
ტარკუ: ტარკუს შამხალი 195.
ტარსისი (?), სოფ. იმერეთში 309.
ტაშირი, მხარე ქვემო ქართლში 81, 243, 245.
ტაშისკარი, სოფ. ქვემო ქართლში 189.
ტახტი ციხე, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე, № 74; ტახტის სოფელი).
ტბა, ოსური სოფელი 97.
1. ტბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
2. ტბეთი, სოფ. რაჭაში 293.
ტევრეს-ჯი (?), სოფ. იმერეთში 309.
ტერკეუნ, სოფ. ბორჩალოში 243.
ტეხური, მდინარე სამეგრელოში 321.
ტვიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
ტიბაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
ტინისხიდი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ტირძნისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ტისგანგი (თაზაქენდი ?), სოფ. ბორჩალოში 243.
ტკებურთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ტკუპტურა, პატარა ლიახვის შენაკადი 97.
ტობანიერი, სოფ. იმერეთში 305.
ტოლა, ციხე და სოფ. რაჭაში 113, 291.
ტოლოში, სოფ. ჯავახეთში 217.
ტომთაური (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
ტონჩა, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
ტრაპეზუნდი 129, 317.
ტრონეთი (?), ადგილი შიდა ქართლში 49.
ტყაჩირი, სოფ. იმერეთში 307.
ტყვიავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ტყიბული, სოფ. ოკრიბაში 297 (Tgirguli)

უბისა (უბისი), სოფ. იმერეთში 303.
უბოლსო (ობოლიძე), სოფ. კახეთში (გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე № 34).
1. უდაბნო, საგანდეგილო (რაჭაში) 117, 119, 133.
2. უდაბნო, მონასტერი ქვემო ქართლში 79.
უდანეთი, სოფ. შიდა ქართლში 101; უდონეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.
უზუნთალა, სომხური სოფ. ყაზახში 241.
უთხვა, იხ. ურთხვა.
უკანამხარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
უკანეთი, სოფ. იმერეთში 307.
ულაშტე (ულაშლო), სოფ. ბორჩალოში 243.
უპეთი, სოფ. შიდა ქართლში 179.
უჟგული, სოფ. სვანეთში 329.
ურაგვეთი, სოფ. იმერეთში 307.
ურავი, სოფ. რაჭაში 291.
ურბნისი, ქალაქი 189, 207, 279.
ურთხმა, სოფ. ქართლში 177.
ურუტი, სოფ. ტაშირში 245.
ურუხი, თერგის შენაკადი 105.
ურია (ებრაელი) 187.
ურიათუბანი, სოფ. კახეთში (ახლანდელი „ვაზისუბანი“) 41, 43, 189, 261.
ურკმაზლი, სოფ. ყაზახში 241.
ურტავალადი, ოსური მხარე 277.
1. უსახელო, სოფ. იმერეთში 301.
2. უსახელო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
უტო, სოფ. კახეთში 45, 261 (გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე გვ. 150).
უტროკისკარი, დანგრეული სიმაგრე 55.

1. უფლისციხე, ქართლის ძალიან დიდი ქალაქი 189.
2. უფლისციხე (12), სოფ. კახეთში 261.
უშკური (უჟგული), სოფ. სვანეთში 329.
უშოლთა, სოფ. რაჭაში 119, 293.
უცხერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
უწერა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291, 295.
უხუთი, სოფ. იმერეთში 305.

ფავლენისციხე, სოფ. შიდა ქართლში 277.
1. ფაზისი (ფოთი), ქალაქი 171.
2. ფაზისი (რიონი), მდინარე 287.
ფარავნეში, სოფ. რაჭაში 291.
ფარახეთი, სოფ. რაჭაში 119, 293.
ფარვანიჯანის (?) ციხე (ქვემო ქართლში) 239.
ფარვანის მხარე, ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი 189.
ფარსმა, სოფ. თუშეთში 263.
ფარცხანაყან[ევ]ი, სოფ. იმერეთში 307.
ფარცხნალი (parzgnali), სოფი იმერეთში 309.
ფასა (Pasa), მთა 329.
ფაფა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ფაში (ფოთის სახელი თურქულად) 171, 313.
1. ფაწა, მდინარე, დიდი ლიახვის შენაკადი 101, 103, 223.
2. ფაწა, სოფ. შიდა ქართლში 101.
ფახვიჯი, სოფ. გუდამაყარში 269.
ფევჩურა, შიდა ქართლში 277. იხ. პაჩური.
ფეიქანლი, სოფ. ყაზახში 241.
ფერია (სპარსეთში) 185.
ფერხათი, სოფ. იმერეთის საერისთაოში 165.
ფეხველი (?) სოფ. ქიზიყში 21 (ფხოველი ?).
ფთისცახლი (მთის სახლი), მხარე იმერეთში 291, 305.
ფია, სოფ. ჯავახეთში 217.
ფირილი, სოფ. ყაზახში 241.
ფიტავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ფიჭვნარი, სოფ. იმერეთში 309.
ფლავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ფლავისი (ფლავისმანი ?) სოფ. შიდა ქართლში 277.
ფოთი 149, 155, 171, 251, 289, 313.
ფოლადაური, მაშავერის შენაკადი 81, 83, 223, 245.
ფონა, სოფ. იმერეთში 309.
ფონთხელა (?) Pntchela, Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.
ფოტნისა, პატარა ლიახვის შენაკადი 177, 223. – Potnisa, Potnisi: ვ ა ხ უ შ ტ ი, 70: ფოტრისა, ფოტრისის-ჴევი.
ფოცხოვი, ქალაქი სამცხეში 219.
ფრთენა (პტენა), სოფი ჯავახეთში 217.
ფრისი, ციხე შიდა ქართლში 99, 177, 277.
ფრონე, მდინარე 223.
ფსორი, სოფ. რაჭაში 107, 121.
ფუთი, სოფ. იმერეთში 299.
ფუტიეთი, სოფ. რაჭაში 293.
ფუჭიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ფშა, ალაზნის შენაკადი 35, 221.
ფშაველი, სოფ. კახეთში 33.
1. ფშავი, არაგვის შენაკადი 47, 223.
2. ფშავი, მხარე 57, 271.
ფხვენისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ფხოველი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
ფხუნდავი (Pchudawi), სოფ. შიდა ქართლში 273.
ქადაგიანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 55.
ქავთარაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ქაისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
ქალაქა (? Kalak), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ქანდა, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273 (ვ ა ხ უ შ ტ ი 63: ქანდა ციხე)
ქარელთ-კარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ქარელი, სოფ. ქართლში 177, 217.
ქართველები 11, 13, 17, 29, 53, 65, 67, 69, 77, 83, 89, 101, 135, 171, 179, 183, 185, 187, 193, 209, 215, 237, 239, 247, 249, 263, 267, 269, 271, 273, 277, 287, 311, 317, 319, 325, 329.
ქართლი 3, 27, 31, 33, 43, 79, 85, 107, 145, 167, 171, 175, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195-201 (ქართლის ბაგრატიონთა შტო), 203, 205, 207 (ქ-ის ეპისკოპოსები) 209, 219, 225, 229, 241, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 267, 269, 273, 279, 281, 283, 295, 299, 309; ქ. მეფის შემოსავალი 233. ქ. მეფის შემოსავალი 233; ქ. მეფის ფულები 233 – 237; ქ. თავადები 227; ქ. მეფის მოხელეები 229 – 231.
1. ქარჩოხი, მდინარე შიდა ქართლში 97.
2. ქარჩოხი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (ვ ა ხ უ შ ტ ი 69: ციხე ქარჩოხისა; ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქსნის საერისთავო: ქარჩოხის ჴევი).
ქაფანახჩი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.
ქაქუთი, სოფ. გურიაში 313.
ქაჩაგანი, სოფ. ქვემო ქართლში 243.
ქაცარია (სამეგრელო) 171, 323.
ქედელი, სოფ. კახეთში 261.
ქედი, სოფ. იმერეთში 305.
ქენქათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ქ ე ნ-

ქ ა ა ნ თ კ ა რ ი: ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
ქესალო, სოფელი (მარნეულის რაიონში) 245.
ქეშალო, სოფელი (მარნეულის რ.) 245.
ქეშელთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ქვები, სოფ. იმერეთში 309.
ქვედა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
ქვედი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ქვემო ბარი, სოფ. რაჭაში 293.
ქვემო კრიხი, სოფ. რაჭაში 293.
ქვემო მეჯვრისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ქვემო ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ქვემო ქართლი 183, 185, 209, 241, 239 – 247.
ქვემო ხვითი, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
ქვენიფნევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
ქვეტერა, იხ. კვეტერა.
ქვილიშა (ქვილიშორი ?). სოფ. იმერეთში 305.
ქვიტირი, სოფ. იმერეთში 307.
ქვიშანჭალა, სოფ. იმერეთში 307.
1. ქვაბი, სოფ. იმერეთში 175.
2. ქვაბი, მდინარე 175.
ქვაბლიანი, სოფ. სამცხეში 219.
ქვალონი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ქვარშა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ქვაციხე, სოფ. არგვეთში 303.
ქვახვრელი, სოფ. გაღმამხარში 273.
ქიზიყელი, 27.
ქიზიყი, კახეთის მხარე 21, 23, 25, 27, 29, 257 – 259, 261, 263; ქიზიყის მოურავი 203.
ქილდა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ქიმბარიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ქიმერითი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
1. ქისტაური, ალაზნის შენაკადი 221.
2. ქისტაური, სოფ. კახეთში 45, 261.
ქისტები 33, 263.
ქისტეთი 183.
ქიწნისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ქნოღო 277, იხ. გუნგო.
ქობულეთი 313.
ქოდალო, სოფ. კახეთში 21, 261.
ქოთანთო, სოფ. შიდა ქართლში 103.
ქოლობანი, სოფ. სამეგრელოში 155.
ქოლოთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
ქორეთი, სოფ. იმერეთში 299, 301.
ქორენიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
ქორთა, სოფ. რაჭაში 107, 293.
ქორომიში 327. იხ. ქორენიში.
ქრისტესი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ქროლი, სოფ. იმერეთში 309.
ქრცხინვალი, ქალაქი 5, 53, 85, 99, 101, 111, 113, 121, 127, 177, 227, 267, 279.
ქსანი, მდინარე 5, 49, 51, 53, 55, 57, 95, 97, 177, 183, 223, 267, 273, 275; ქსნის ერისთავი 47, 65, 79, 85, 93, 179, 225, 227, 231, 275.
ქსოვრისი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 275.
ქსუისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ქუეშის ციხე (Cuetsch) 81.
ქუთაისი 5, 7, 101, 129, 135, 137, 139, 11I, 143, 147, 159, 161, 163, 173, 175, 187, 209, 287, 297, 307, 309, 325.
ქუმელაურთა, სოფ. თუშეთში 293.
ქუნცა, სოფ. ჯავახეთში 207 (ახლა შედის ასპინძის რ.).
ქურთა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 95, 101, 275, 279.
ქურთი (კურდი) 247.
ქცია, მდინარე, მტკვრის შენაკადი 69, 71, 75, 79, 81, 83, 219, 223, 239 (ზედა ქცია), 241, 243, 245, 273.

ღადიში, სოფ. რაჭაში 293.
ღანირი, სოფ. იმერეთში 307.
ღართა, სოფ. სამცხეში 217.
ღართისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 59, 273, 276.
ღართისოფელი, ნანგრევები 81, 83.
ღარი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
ღარიხევი, სოფ. იმერეთში 309.
ღარულა, მდინარე 123.
ღები, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 289, 291.
ღელე, პატარა მდინარე რაჭაში 127.
ღვანკითი, სოფ. არგვეთში 303.
ღვარდია, სოფ. რაჭაში 293.
ღვერკი, სოფ. იმერეთში 309.
ღვირიში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ღოდორა, სოფ. იმერეთში 301.
ღორეშა, სოფ. იმერეთში 303.
ღოუბანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
ღუნდა, სოფ. რაჭაში 107, 291.

ყაბარდო: დიდი ყაბარდო 329.
ყაბუჩი (კაბუჩი), ჩრდ. კავკასიაში 249.
ყაზანჩი, სოფ. ყაზახში 241.
ყაზახელები 243.
ყაზახი, მხარე ქვემო ქართლის საზღვარზე 65, 71, 73, 241, 243, 247.
ყაზახლი, სოფ. ყაზახში 241.
ყაზბეგი (სტეფანწმინდა ანუ ყაზბეგი) 7, 179.

ყაიყული, მხარე 245.
ყანდაარი, სპარსეთის ქალაქი 197.
ყანჩაეთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 275.
ყარაია, მხარე მტკვარსა და იორს შორის 67, 69.
ყარაქლისი 243.
ყარაღა, მხარე 245.
1. ყარაღაჯი, კახეთის ძველი დედაქალაქი 25, 259.
2. ყარაღაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ყარაჯალა, სოფ. კახეთში 39, 261.
ყარაჰასანი (?) სოფ. ბორჩალოში 243.
ყარაჰასანლო, სოფ. ყაზახში 241.
ყარსი 75, 241, 243, 245, 247.
1. ყაფანახჩი (ქაფანახჩი), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
2. ყაფანახჩი (Kepenatschi: გ. ბ ო ჭ ო რ ი-ძ ე: კაფანაკჩი), სოფ. კახეთში 39.
ყვავილი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ყვარელი, სოფ. კახეთში 31, 33, 41, 207 (ნეკრესელი ეპისკოპოსი), 261; ყვარელის ციხე 31.
ყველდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ყვერბილი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ყვიბისი, სოფ. სამცხეში I77, 2I9.
ყვირილა, მდინარე 103, 117, 133, 145, 149, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 281, 289, 291, 299, 301, 303, 309.
ყიშილბაში 211.
ყიზილჰაჯილი, სოფ. კახეთში 39.
ყიზლარი 23, 43, 47, 181, 199, 333.
ყიზყალა (კიშაკალა), ვახტანგ I-ის საზამთრო რეზიდენცია 67, 79.
ყირიმი (აქედან შემოაქვთ მარილი) 129, 285.
ყორდღიბაღიშვილის ციხე (თელავში) 39.
ყოშაქილისა, სომხური სოფელი 79.
ყუბანი, მდინარე 171.
ყულფი, სოფელი მდინარე ინჯაზე 71, 73.

შადრევანთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
შავი ზღვა 149, 183, 185, 189, 211, 215, 221, 287, 289, 311, 313, 315, 321, 325.
შავრა, სოფ. რაჭაში 293 (ქ ვ ე დ ა შ ა ვ რ ა – ამბროლაურის რაიონში).
შავშეთი გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
შალაბურა (ჩოლაბური) მდინარე 167.
შალალბაგი (?), სოფ. ყაზახში 241.
შალაური, სოფ. იმერეთში 301.
შალოშეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
შამახია 247.
შამბიანი, პატარა ლიახვის შენაკადი 223.
შამბურა, ყვირილის შენაკადი 165.
შამლა, მდინარე რაჭაში 289.
შამოქმედი (შემოქმედი), მონასტერი გურიაში 129, 313, 315.
შამბიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შ ა მ-ბ ი ე თ ი – ცხინვალის რ.)
შარდახტი, სიმაგრე 87 (ვ ა ხ უ შ ტ ი: შაი-ტახტი).
შარდომეთი, სოფ. რაჭაში 109, 119, 293.
შარეულა, მდინარე რაჭაში 133.
შახიანი (შაშიანი), სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
შატათგორი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
შატაკიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შატათკარი: ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქსნის საერისთავო).
შაუპოვარა, ციხე არგვეთში 133, 269, 303, 309.
შაქ-ყაბალახი, თურქმანული მხარე 249.
შაშვი (?). სოფ. კახეთში 261.
შაშიანი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
შახგორი (ანუ იალბუზი). დიდ ყაბარდოში 329.
შახოდხონი (?), სოფ. შიდა ქართლში 277.
შელოგინო, სოფ. ტაშირის მხარეში 73.
შემოქმედი, მონასტერი გურიაში 129, 313, 315 – შემოქმედელი 311.
შენაქო, სოფ. თუშეთში 263.
შერთული, სოფ. შიდა ქართლში 277.
შეუბანი (Tschauban), სოფ. რაჭაში 107, 291.
შეუპოვარი, იხ. შაუპოვარი.
შეხტი (შხეფი), სოფ. სამეგრელოში 323.
შველიეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქსნის საერისთავო).
შვლისყური, სოფ. სამცხეში 177, 217.
შიდა ქართლი (ანუ შუა ქართლი) 185, 209, 223, 225, 239, 249, 267 – 279.
შილდა, სოფ. კახეთში 33, 261.
შინდისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
შიოსუბანი (= მუხრანი) იხ. მუხრანი.
შირაზი 201.
შირვანელნი 187.
შირვანი, სპარსული თავისუფალი სახელმწიფო 221, 247.
შიხილი, სოფ. ყაზახში 241.
შმორი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
შნაგი (?) (აშაგა), სოფ. ბორჩალოში 243.
შნაუ (= სვანეთი) 329.
შობი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
შოლა, სოფ. ჯავახეთში 217.
შონჩო (Tschonscho, ჩონჩო), სოფ. შიდა ქართლში 267 (ქართულ რუკაზე

Шонҵо; рус. рукаҳе Шончо ||Чончо)
Шорапани, цихе имерети 5, 7, 299.
Шори, соф. сомхити 81.
Шроша, соф. имерети 303.
Шуамта (ҵуанта), соф. имерети 159, 161, 305.
Шуа Картли, их. Шида Картли.
Шуба, соф. имерети 165.
1. Шулавери, цциис шенакади 79.
2. Шулавери, соф. Борҵалои 79, 81, 83.
Шумали, соф. Борҵалои 243.
Шуристави, риони шенакади 155.
Шукрути, соф. имерети 301.
Шуша, мдинаре (Ҳуса ?) 171, 301.
Шқмери, соф. раҷаши 107, 119, 121, 133, 291.
Шхефи, соф. самеґрелои 323.
Шхивана, соф. раҷаши 117, 293.

Ҵаґоли (?), соф. Шида Картлши 275.
Ҵаили ҟесамани (?), соф. ҩаҳахши 241.
Ҵаиси (ҵаиши), соф. одиши 325.
Ҵакани (ҳҵаґани), соф. имерети 307.
Ҵако (?). соф. Шида Картлши 275.
Ҵал-даґи, соф. ҩаҳахши 241.
Ҵалтуко (Tschaltuko, ҷалатуе ?), соф. Шида Картлши 273.
Ҵанше (?), соф. Шида Картлши 275.
Ҵарацхеви, соф. имерети 301.
Ҵарала (?), соф. имерети 309.
Ҵардахи 143. их. ԝқроს Ҵардахи.
Ҵароҳи, қалақи 189.
Ҵартени, дебеди шенакади 79.
Ҵаҵга, соф. самеґрелои 323.
Ҷелтисწуали, мдинаре 33.
Ҷерекҵа, риони шенакади 155.
Ҷервленовзи (Червленная), ҵрд. кавкасиаши 333.
Ҷерқезеҳи 103, 265.
Ҷеури, мдинаре ԝдиши (ҭехури) 321.
Ҷихури (Ҷихаура), ҩзирилис шенакади 289.
Ҷибати, соф. ґурииаши 313.
Ҷиқааури, соф. имерети 307.
Ҷилдири 217.
Ҷимеҭиқани (?), соф. Шида Картлши 275.
Ҷими (ҷими), осури соҷели, их. ҷими.
Ҷинти, соф. Шида Картлши 47, 273.
Ҷириқи, соф. Шида Картлши 269.
Ҷиҭианткари (Tschitriantkari), соф. Шида Картлши 275. – Ҷиҭаантқари: ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქსნის саерисთავო.
Ҷишура, мдинаре, ертзис ҩзирилас 291.
1. Ҵиҵаҩва, мдинаре қахеთши 33.
2. Ҵиҵаҩва (?), соф. қахеთши 261.
Ҵиха, соф. имерეთши 301.
Ҵихаура 289. их. Ҵехура.
Ҵихори, соф. аргвеთши 169, 303.
Ҵихура, ҩзирилის შენაკადი 167, 171, 301, 303.
Ҵкала (Ҵჭყала), соф. ლეҵხუმში 327.
Ҵнити (? Ҵинти), соф. Шида Картлши 273.
Ҵолабура, (Schalabura), мдинаре 167, 170, 303.
Ҵолули (Ҵолури), соф. სვანეთში 325, 329.
Ҵонтო, соф. имерეთши 309.
Ҵониси, соф. раҷаши 293.
Ҵонҵо, соф. Шида Картлши 267.
Ҵорди, соф. раҷаши 107, 121, 291.
Ҵортиса, соф. ლეҵხუმში 297, 325.
Ҵори (Ҵори), соф. сомхითში 81.
Ҵорҵа, мдинаре раҷаши 289.
Ҵорҷи (?), мдинаре раҷаши 127.
Ҵосарлу (?), соф. ҩаზахши 241.
Ҵошури, мдинаре 289.
Ҵоҵети, соф. გაღმამხარში 273.
Ҵоҵхати, соф. გურიაში 313.
Ҵохелиани, соф. Шида Картлши 269.
Ҵохелни, соф. Шида Картлши 268, 269.
Ҵохи, соф. გუდამაყარში 269.
Ҵру, осури соფელი 99.
Ҷуанта (Шуамта ?) 159, 161, 305.
Ҷулавердо (?), қахеთში 261.
Ҷумаთელეთი, соф. ქართლში 177.
Ҷумлаყი, соф. қахეთში 29, 261.
Ҷунеში, соф. имерეთში 305.
Ҷунҵха (Zinzcha), соф. ჯავახეთში 217.
Ҷуტელი (Ҵхუტელი), соф. ლეҵხუმში 327.
Ҷухети, соф. окриბაში 297.
Ҵхари, соф. аргвеთში 169, 303.
Ҵхери, соф. да циხе имерეთში 7, 173, 175, 309.
Ҵхеримела, мдинаре 171, 173, 175, 289, 309.
Ҵхивана (Шхивана), соф. раҷаши 117, 293.
Ҵхороული (Ҵхирაული), соф. имерეთში 301.
Ҵхутели, соф. ლეҵხუმში 327.

ცაბაურთა, соф. გუდამაყარში 269.
ცაგერი (ლეҵხუმში) 327, 331.
ცაიში, соф. одиშში 325.
ცალკაკი (?), соф. Шида Картлши 179, 275.
ცალტონი (?), ҵрд. кавкасаши 333.
ცახდონი (?) соф. თერგზე 333.

ცახი, სოფ. რაჭაში 293.
ცეიხტალა, სოფ. იმერეთში 309.
ცეცქი, სოფ. იმერეთში 301.
ცეხვორი (ცხმორი), სოფ. რაჭაში 107.
ციდრო, იხ. ჭიდროთა.
ცივი, მდინარე სამეგრელოში 321.
ციწვალი (?), სოფელი 177.
ციცქაური, სოფ. იმერეთში 303.
ციხე-დარბაზი, ციხე რიონზე 307.
ციხე-დიდი, სიმაგრე-ქალაქი ქართლში 55, 189.
1. ციხია, სოფ. ოკრიბაში 297.
2. ციხია (ჯიქია, ჯიქეთი) 321.
ციხიანი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
ციხილები (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ციხის-გვერდი, ციხე იმერეთში 307.
ციხისუბანი, ციხე იმერეთში 305.
1. ციხისძირი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273, 275.
2. ციხისძირი, ციხე გურიაში 313, 315.
ცლუნკაანი, სოფ. კახეთში 25.
ცუხარელა (?), სოფ. არგვეთში 303.
ცქუნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
ცხავატი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ცხამი, სოფ. იმერეთში 301.
ცხაოტი, მხარე შიდა ქართლში 269.
ცხეკნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ცხენისწყალი, მდინარე 147, 149, 155, 167, 185, 209, 281, 291, 305, 307, 321, 323, 327, 329, 331.
ცხვილო (ცხვილოსი), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ცხინვალი, იხ. ქრცხინვალი.
ცხმორი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
1. ცხრაზმა, მდინარე 97.
2. ცხრაზმა, ცხრაზმულა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
1. ცხრაწყარო, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
2. ცხრაწყარო, სოფ. იმერეთში 169, 171, 173, 299.
ცხრუკვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
ცხუმარი, სოფ. სვანეთში 329.
ცხუნკური, სოფ. იმერეთში 305.

ძაბოეთი (? Saboeti), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ძამი, ძამა, სოფ. ქარელის ზევით 177.
ძარცემი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
ძაღინა (Sagina), სოფ. შიდა ქართლში 279; 85 (საგინა? Sagina)
ძეგვი, სიმაგრე შიდა ქართლში 55.
1. ძეგლევი, სოფ. რაჭაში 51, 107, 123.
2. ძეგლევი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ძეგლევის მწვერვალი 125.
ძეგლევის ხევი 51.
ძეგლისი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
ძეგლისხევი, მდინარე 49.
ძეგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ძევერა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ძევრი, სოფ. არგვეთში 303, 309.
ძევრულა, მდინარე 167, 291, 303.
ძეძილეთი, სოფ. იმერეთში 307.
ძლოური, სოფ. იმერეთში 299.
ძმიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269 (რუკაზე: ძ მ ი ა ნ თ-კ ა რ ი).
ძმუისი, სოფ. ოკრიბაში 297.
ძირულა, მდინარე 169, 171, 173, 175, 289, 299, 301, 303.
ძუყნური, სოფ. ოკრიბაში 133, 297.

წაბლნარისხევი, სოფ. იმერეთში 165.
წალასყური, სოფ. შიდა ქართლში 67, 93, 273.
წალენჯიხა, იხ. ჭალენჯიხა.
წალკა, ციხე ქვემო ქართლში 239.
წართენი (Tsarteni), მდინარე 77.
წაქვა, სოფ. იმერეთში 303.
წახო (Zacho), ციხე შიდა ქართლში Iივ.
წდო, სოფელი თერგზე 333.
წედისი, სოფ. რაჭაში 105, 107, 121, 291.
წევა, სოფ. იმერეთში 299, 303.
წერაყინთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
წეროვან-გოროვანი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59.
წესი, სოფ. რაჭაში 109, 111, 113, 121, 127, 291.
წვრიმი, სოფ. სვანეთში 329.
წილამიერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
წილკანი, სოფი შიდა ქართლში 207.
წინანდალი, სოფ. კახეთში 41, 261.
წინდუშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
წინსოფელი, სოფ. იმერეთში 301.
წინუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 275.
წირი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
წირქვალი, სოფ. იმერეთში 301.
წირქოლი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 95, 275.
წიფა, სოფ. იმერეთში 175, 309.
წიფერჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
წიფლავაკე, სოფ. არგვეთში 303.
წიფორი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 269, 277.
წიწამურა, სოფ. შიდა ქართლში 59.
წკადისი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
წკერე, სოფ. შიდა ქართლში 267.

წმინდა გიორგი, მთა რაჭაში 133.
წმინდაური, სოფ. რაჭაში 107, 291.
წოვა, სოფ. თუშეთში 263.
წოლა, სოფ. რაჭაში 107, 291.
წოლდევი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
წონა, სოფ. შიდა ქართლში 103, 105, 171.
წრომი, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაიონში) 177, 217.
წუბანი (? Zubani) მდინარე.
წუბენი (ზემო წ., ქვემო წ., შუა წ.), სოფელი შიდა ქართლში
წუღრუღაშენი, სოფ. ქვემო ქართლში 81, იმერეთში 309.
წყალაფორეთი, სოფ. იმერეთში 299.
1. წყალტუბო, მდინარე 147, 151.
2. წყალტუბო, სოფ. იმერეთში 147, 149, 307.
წყალშავი, სოფ. იმერეთში 301.
წყალწითელა, მდინარე 143, 167, 289, 297, 303.
წყაროსთავი, სოფ. ჯავახეთში 217.
წყნორი, სოფ. ოკრიბაში 297.

ჭაგანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
1. ჭალა, მდინარე რაჭაში 133, 135, 137.
2. ჭალა, მდინარე ოკრიბაში (ანტორიასთან) 145, 289, 297.
3. ჭალა (?), ტბა საბარათიანოში 239.
4. ჭალა, სოფ. იმერეთში 301.
5. ჭალა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291.
6. ჭალა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
7. ჭალა, სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 227, 269 (გუდამაყარში), 275.
ჭალადიდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
1. ჭალატყე, სოფ. არგვეთში 167, 177, 303, 309 (Tschaltuko).
2. ჭალატყე (? Tschaltuko), სოფ. შიდა ქართლში 273.
ჭალენჯიხა (Tschalenğicha), სოფ. სამეგრელოში 323 (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი 167: ჭელენჯიხი).
ჭალისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
ჭაპალის ციხე 84.
ჭარახეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
ჭარელი ლეკები 255.
ჭართალი (Tschartali), შიდა ქართლში 271.
1. ჭარი, ლეკური მხარე 27, 29, 249.
2. ჭარი, სოფ. კახეთში 261.
ჭარტალი (Tschardali). სოფ. იმერეთში 309-.
ჭაუბანი (შეუბანი), სოფ. რაჭაში 107.
ჭაქვინჯი, სოფ. ოდიშში 325.
ჭაშა, სოფ. შიდა ქართლში 53.
ჭაშლეთი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).
ჭერემი, ქალაქი კახეთში 41, 261, 273.
ჭერემხევი, მდინარე 41, 273.
ჭეშო, სოფ. თუშეთში 263.
ჭეჭერექი, ქალაქი სამცხეში 219.
ჭველე, სოფ. სამეგრელოში 323.
ჭვრივი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ჭიათურა, მდინარე 171, 289, 299.
ჭიბრევი, სოფ. რაჭაში 112, 293.
ჭიდროთა, სოფ. რაჭაში 107, 125, 291 (ჭიდრო, ციდრო? (Dschidro).
1. ჭიკაანი, სოფ. კახეთში 29, 261.
2. ჭიკაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ჭილოვანი, სოფ. იმერეთში 301.
ჭილურტი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ჭიმი, ოსეთის სოფელი 3, 5, 179, 331, 333.
ჭიორა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 117, 125, 291.
ჭიშურა, მდინარე 167.
ჭობიხევი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ჭოლევი, სოფ. ოკრიბაში 297.
ჭონთიო, სოფ. თუშეთში 263.
ჭორვილა, სოფ. იმერეთში 301.
ჭოროხი, მდ. 185, 215, 221, 311, 315, 317.
ჭიტორი, სოფ. ქიზიყში 27, 259, 261.
ჭოჭკანი, ხეობა 79.
ჭოჭოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.
ჭრიალისი, რიონის შენაკადი 125.
1. ჭურთა, მდინარე 95, 97, 179.
2. ჭურთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჭურთას-ხევი, მდინარე 179.
1. ჭყვიში, სოფ. იმერეთში 305, 309.
2. ჭყვიში, ციხე ლეჩხუმში 327 (ვ ა ხ უ შ ტ ი 149: ჭყვისი).

ხადა, მხარე შიდა ქართლში 267.
ხადუნსხევი, ციხე შიდა ქართლში 277.
ხაზარია (სამეგრელოს სახელწოდება) 171.
ხაზარნი 189.
ხალასკური, სოფ. იმერეთში 165.
ხალიფაური, სოფ. იმერეთში 301.
ხალფალი, სოფ. ყაზახში 241.
ხამატატკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ხანდაკი, სოფ. გაღმამხარში 273.
1. ხანდო, სოფ. ჯავახეთში 217.
2. ხანდო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
ხანი (ხანისწყალი), მდინარე 163, 165, 294.
ხარაგოული, ციხე და სოფ. იმერეთში 309.
ხარბალი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ხარჭაშველი ეპისკოპოსი 207.
ხარხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ხაშმი, სოფ. კახეთში 17, 49.

ხევი, მხარე 57.
ხევისწყაროს წყალი 39.
ხევიჯვარი, სოფ. იმერეთში 303.
ხევსურეთი 289, 271.
ხევშა, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ხეთა, დიდი სოფელი ოდიშში 325.
ხეითი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
ხელთუბანი, ციხე და ქალაქი შიდა ქართლში 5, 279.
ხეორი, მდინარე რაჭაში (ხეორისწყალი) 109, 119, 289, 293.
ხერგა, მდინარე რაჭაში 131, 133.
ხერდილი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ხერთვისი (Chartis, Chertwis) სამხარეო ქალაქი 5, 189, 217. იხ. ჰენტიოისი.
ხეტშორუკი (?), სოფელი თოვლიანი ქედის იქით 257.
ხეფინიხევი, იმერული მხარე 303.
ხვანჭკარა, სოფ. რაჭაში 127, 291.
ხვითი (ქვემო ხ., ზემო ხ.), სოფ. შიდა ქართლში 177.
ხიდარი, სოფ. იმერეთში 299, 309.
ხიდისკარი (ხიდიკარი), სოფ. რაჭაში 115, 293.
ხიზაბავრა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ხილხინა, სოფ. ყაზახში 241.
ხიმში, სოფ. რაჭაში 115, 117, 293.
ხინო, სოფ. გურიაში 129, 313.
ხირხონისი, სოფ. რაჭაში 107, 293.
ხნიბალი (? Chuibali), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ხობი, სოფ. ოდიშში 325.
ხობისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
1. ხოდაშენი, სოფ. კახეთში 43.
2. ხოდაშენი, ალაზნის შენაკადი 221.
ხოზოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ხომული (Chomuri), სოფ. იმერეთში 307.
ხომურის ველები 147.
ხონი, სოფ. იმერეთში 149, 151 – 153 (ხონის აღწერა), 155, 209, 307, 319.
ხონჭიორი, სოფ. რაჭაში 293.
ხორგა, სოფ. ოდიშში 325.
ხორითი, სოფ. იმერეთში 309.
ხორხელი, სოფ. კახეთში 45, 261.
1. ხოტევი, მდინარე რაჭაში 115.
2. ხოტევი, სოფ. და ციხე რაჭაში 115, 131, 293.
3. ხოტევი (? Achotewis), სოფ. იმერეთში 309.
ხრამი, მხარე იმერეთში 171, 175, 309.
ხრეითი, სოფ. არგვეთში 303.
ხრესილი, სოფ. ოკრიბაში 135, 297.
ხულგუმო, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.
ხუნანი (მტკვრის ციხე, ყიზყალა) 79, 83, 189.
ხუნევი, სოფ. იმერეთში 303.
ხუნძახი, ლეკების მხარე 31, 43.
ხუნწი, ციხე სამეგრელოში 323.
ხურუთი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
ხუტარისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
ხცისი, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაიონში) 177, 217.

ჯავათკარი, ჯავახთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 275, 279. შდრ. ჯ ა ვ ა ხ ი ა ნ კ ა რ ი – დუშეთის რ.
ჯავახეთი 81, 113, 189, 215 – 216, 315.
ჯავისთავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ჯავის ხეობა 101, 103. იხ. ჯაუკომი.
ჯალაურთა, სოფ. იმერეთში 301.
ჯანაკომი (?), სოფ. ქვემო ქართლში 81.
ჯანანის ციხე (კახეთში.) 43, 45. – ჯ ა ნ ა ა ნ ი: გ. ბოჭორიძე.
ჯანგანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჯარგვენაური (? Gargwenauli), სოფ. იმერეთში 301.
ჯაუკომი (ჯავის ხეობა) 101, 103, 123, 279.
ჯაღმიანი (ჯაღმიანი)ი სოფ. შიდა ქართლში 267.
ჯაჭვის საყდარი 59.
ჯგალი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ჯეჯო, რიონის შენაკადი (ჯეჯორა?) 103, 105, 107, 109, 121, 123, 137, 289, 291, 293, 297. – Dschedscho.
ჯეჯორა (Tscheschtschora, Tschetschora), რიონის შენაკადი 103, 109, 119, 293. შდრ. ჯეჯო.
ჯვარბოსელი, სოფ. თუშეთში 263.
ჯვარზენი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ჯვარი, სოფ. სამეგრელოში 323.
1. ჯვარისა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
2. ჯვარისა, სოფ. რაჭაში 293.
ჯვარისუბანი, სოფ. რაჭაში 293.
ჯიგრაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ჯიმითი, ციხე და სოფ. ქიზიყში 21, 259.
ჯინჭვისი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
ჯიქეთი, 321, 325.
ჯიქთუბანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
ჯიქი 321.
ჯიქია (ჯიქეთი) 321.
ჯიქურა, მდინარე 299.
ჯიხაისი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
ჯოვახთი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
ჯომახი, დიდი ლიახვის შენაკადი 223.
ჯონახი, ქართულ-ოსური მხარე 277.

ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი), სოფ. რაჭაში 293.
ჯოყოვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
ჯოშგა (ჟოშხა), სოფ. ლეჩხუმში 327.
ჯრუჭი, მონასტერი იმერეთში 299.
ჯრუჭულა, მდინარე 171, 299, 301.
ჯუგაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
ჯუმათი, სოფ. გურიაში 129, 313. – ჯუმათელი ეპისკოპოსი 311.
ჯუმალი (ჯუმათი: Tschumali; Kt) 129.

ჰენტიოისი, იგივე **ხარტვისი**, Hentiois auch Chartys (ანუ ხ ე რ თ ვ ი ს ი), თურქული ქალაქი 5. იხ. ხერთვისი.

2. პირთა სახელები

აბაშიძე, ქართლის თავადი 227; იმერელი თავადი 283, 309. აბაშიძეები 129, 309.
აბდულა, იგივე არჩილი, იასეს ძე; მართავდა ქართლს ცოტა ხანს; მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში 199.
აგთაშვილი (=აგიაშვილი), იმერელი თავადი 283.
აგიაშვილი, იმერელი თავადი 283.
ავალიშვილი, ქართლელი თავადი, ბრეთში 227.
ავარ-ხანი, ანუ ნუცალი ლეკებისა 263.
1. ალექსანდრე, ერეკლე II-ის ძე 203.
2. ალექსანდრე, იმერეთის მეფე, სოლომონ I-ის მამა 169, 205.
3. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ვაჟი III, 115, 205.
4. ალექსანდრე, კახეთის მეფე 195.
5. ალექსანდრე იასეს ძე, ბავშვობაში ისაკ ბეგი, ადრე შაჰნავაზი; უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში ცხოვრობდა 1772 წ. 199.
6. ალექსანდრე ბაქარის ძე; 1772 წ. იმყოფებოდა ქერიმ ხანთან შირაზში ერეკლეს საწინააღმდეგო პარტიის შესადგენად 201.
ალი ხანი, მაჰომეტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.
ამილახვარი, ქართლის თავადი, ჭალაში 227.
ამირეჯიბი, ქართლის თავადი 227.
ანასტასია, ერეკლე II-ის ქალიშვილი 203.
ანახანუმი, თაქალთ(ოვ)იანი, თეიმურაზ II-ის ქვრივი, ერეკლე II-ის დედინაცვალი 203.
1. ანდრონიკაშვილი, კახეთის თავადი 21, 227.
2. ანდრონიკაშვილი ოტია 85.
3. ანდრონიკაშვილი პაპუნა, ქიზიყის მოურავი 203. (მისი ქალი ქეთევანი არის გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი).
4. ანდრონიკაშვილი სირვანი (?) [=რევაზი], ქიზიყის მოურავი (1772 წ.), გიორგი ერეკლეს ძის ცოლის ძმა 259.
5. ანდრონიკაშვილი ქაიხოსრო, მდივანბეგი, მისი ქალი ცოლად ჰყავს ერეკლე II-ის ვაჟს ლევანს 203.
1. ანნა, ყანდაარში ავღანებთან ბრძოლაში დაღუპული ხოსრო ხანის ქალი (1772 წ. მოსკოვშია) 197.
2. ანნა, ერეკლე II-ის და; ქვრივი ეშიკაღაბაშ დიმიტრი ორბელიშვილისა 203.
3. ანნა, რუსეთის მეფე 235.
ანტონი იასეს ძე (ადრე ერქვა თეიმურაზი), ქართლ-კახეთის სამეფოს პატრიარქი 7, 13, 201.
ანტონიუსი, სასულიერო პირი, ონში ჰქონდა სახლი 123.
არაგვის ერისთავი 225, 227, 231, 270.
1. არჩილი, შაჰნავაზის ძე 197.
2. არჩილი, იგივე აბდულა, იასეს ძე; ქართლს მართავდა მცირე ხანს, მოკვდა ნადირ შაჰის ჯარში, 199.
3. არჩილი, სოლომონ I-ის უმცროსი ძმა, ერეკლე II-ის სიძე (ელენეს ქმარი) 85, 167, 197, 203, 205, 301, 303.
აფაქიძე, მეგრელი თავადი 323.
ახმეტი, ოსეთის მთავარი ვ.

1. ბაგრატი, სოლომონ I-ის ძმა 205.
2. ბაგრატი, საქართველოს მეფე (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.
3. ბაგრატი1, რუსუდანის ვაჟი (?) (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.
4. ბაგრატი, ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე 145. (მან შესწირა გელათის ეკლესიას ზიარების მაგიდა).
ბაგრატიონები 203, 205, 287.
ბაგრატიონი 57, 227.
ბაიერი 171, 317.

ბარათაშვილი, თავადი სომხითში 227.
ბარათიანიშვილი, იხ. ბარათაშვილი.
ბარძიმი, არაგვის ერისთავის შვილი, მდივან-ბეგი (ანანურის ეკლესიის წარწერიდან), 270.
ბაქარი, ვახტანგ V-ის ვაჟი, შემდეგ შაჰნავაზი; მოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეფის ჩინში 199, 201.
ბაღასარა, ანანურის ეკლესიის წარწერიდან 270.
ბელიაევი, გიულდენშტედტის ეკლესიის წევრი, სტუდენტი 175.
ბელიაევი, იხ. ბელაიევი 65.
ბელოი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი მხატვარი 175.
ბესარიონი, სამეგრელოს პატრიარქი, რაჭის ერისთავთა გვარიდან 321.
ბიუფონი, გრაფი 11.
ბოჭორიძე გ. 107, 119.
ბროსე მ. 119.

გაბაშვილი, იმერეთის თავადი 283.
განჯის ხანი 247, 249.
1. გიორგი მეფე (სიონის საყდრის წარწერიდან, ვახტანგის ბიძა, ლევანის ძმა) 88, 187.
2. გიორგი მეფე, ვახტანგ V-ის ბიძა (ქ. ც˜დან.) 187 (იგივეა, რაც 1. გიორგი).
3. გიორგი, მეფე საქართველოსი (გელათის ტაძრის კედლის მხატვრობიდან) 145.
4. გიორგი, შაჰნავაზის ძე, ქართლის მეფე, 197 (შდრ. I გიორგი 2. გიორგი).
5. გიორგი, ვახტანგ VI-ის ძე, ვახუშტის ძმა. გენერალ ან-შეფის ჩინით მოსკოვში ცხოვრობდა 199, 201.
6. გიორგი, ბატონიშვილი ერეკლე II-ის ძე 75, 85, 103, 197, 203, 259.
7. გიორგი, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, სოლომონ I-ის ბიძა 205, 301.
8. გიორგი 169. (ეს გიორგიც არის სოლომონის ბიძა და არა თეიმურაზის ძმა).
9. გიორგი, მამია გურიელის ძმა, 311.
10. გიორგი, დავით ქსნის ერისთავის ბიძაშვილი, ყულარაღასი 99.
11. გიორგი, არაგვის ერისთავი (მისი საფლავი ანანურშია) 271.
12. გიორგი წულუკიძე (სოლომონის უერთგულესი თავადი) 111, 129.
13. გიორგი ჯაფარიძე, ონის მმართველი 103.
14. წმ. გიორგი 91, 119, 131, 133, 207.
გიულდენშტედტი ი. 44, 68, 73, 89, 119, 124, 129, 130, 132, 140, 141, 154, 156, 160, 165, 168, 174, 194, 196, 200, 202, 216, 217, 218, 225, 232, 271, 273, 283, 304, 306, 308, 312, 314, 324, 325.
გუბილთა ან გობილიშვილი, ჯავისხეობის მოურავი გუფთაში 101.
გურამიშვილი, ქართლის თავადი, საგურამოში 227.
გურიელი 129, 159, 169, 173, 203, 283, 311.
გურიის ერისთავი 313.

დადიანი 129, 155, 169, 173, 201, 203, 205, 209, 283, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 322, 323, 325, 327, 329, 331.
დავითაშვილი, ქართლის თავადი, 227.
1. დავითი, აღმაშენებელი 145.
2. დავითი, გიორგის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი 203.
3. დავითი, ქსნის ერისთავი 11, 47, 51, 57, 65, 93, 101, 179, 275 (79, 85, 95, 99, 225).
4. დავითი, აბაშიძე, სოლომონ I-ის სახლთუხუცესი 127.
5. დავითი, კვინიხიძე, სოლომონის ელჩი პეტერბურგში 115.
6. დავითი, მესხი, იმერელი თავადი 129.
7. დავითი, ყაფლანოვი, ერეკლე II-ის სახლთუხუცესი 85.
8. დავითი, ციციშვილი, ქალაქის მოურავი, ერეკლე II-ის სიძე, მარიამის ქმარი 203.
1. დარეჯანი, ერეკლე II-ის მეორე ცოლი, დადიანის ქალი 201.
2. დარეჯანი, სოლომონ I-ის ქალი, ქაიხოსრო აბაშიძის საცოლე 127.
დგებუაძე, მეგრელი თავადი. 323.
დემეტრე ორბელიშვილი, ეშიკაღაბაში, ერეკლეს დის ანნას ქმარი 203.
დიონისიუსი, სასულიერო პირი, ონში ცხოვრობდა. მოკლეს ოსებმა 123.
დიმიტრი წმ. 207.
1. დომენტი, ბატონიშვილი (ანჩისხატის საყდრის წარწერიდან) 91.
2. დომენტი, ლევანის ძე, ქართლ-კახეთის პატრიარქი 199.
დონდუა ვ., პროფესორი 283.

ევდემონი, აფხაზეთის კათალიკოსი (გელათის ტაძრის მხატვრობა) 145.
ეკატერინე, რუსეთის მეფე 235.
1. ელენე, ბაგრატ მეფის მეუღლე (გელათის ეკლესიის მხატვრობიდან) 145.
2. ელენე (ბეგუნა), ერეკლე I-ის ასული, თეიმურაზ II-ის და, იასეს ცოლი 197, 199.

3. ელენე, ერეკლე II-ის ქალი. სოლომონ I-ის ძმის არჩილის ცოლი 203, 205.
ელისაბედი, რუსეთის მეფე 235.
1. ერეკლე პირველი, იგივე ნიკოლაოსი, კახეთის მეფე 195, 197, 199.
2. ერეკლე მეორე 5, 7, 31, 39, 65, 85, 93, 127, 167, 196, 197, 199, 201, 203, 205, 225, 235, 243, 247, 263.
ერისთავები 277.
ერისთავი რაფიელი 9, 75.
ესტატე წმ. 207.

ვახვახიშვილი (თელავში ციხე) 39.
1. ვახტანგ I გორგასალი 59, 67.
2. ვახტანგი, ერეკლე II-ის ძე 57, 203.
3. ვახტანგ V, ლევანის ძე, გიორგის ძმისწული, 147, 187; 88 (სიონის ტაძრის წარწერიდან. იგივეა, რაც 4. ვახტანგი).
4. ვახტანგ VI 195, 197, 199, 201.
ვახუშტი, ვახტანგ VI-ის ვაჟი 41, 67, 73, 79, 85, 91, 93, 101, 103, 107, 123, 147, 199, 201, 207, 223, 279, 291, 293, 301.
ვოლკოვი ალექსეი ანდრეის ძე, საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი 13, 139.

ზაქარაია პ. 271.
ზაქარია ქვარიანი (გენათელი მიტროპოლიტი, აფხაზეთის და ქართლის კათალიკოსი) 145.
ზრიაკომსკი (=ცრიაკოვსკი), გიულდენშტედტის ექსპედ. წევრი, სტუდენტი 15, 175.

თავდგირიძე, გურიის თავადი 313.
1. თამაზ მესხი, სოლომონ I-ის სამეფო საბჭოს წევრი 113.
2. თამაზ ხანი (= შაჰ-ნადირი) 195.
1. თამარი, საქართველოს მეფე, გიორგი III-ის ქალი 145.
2. თამარი, დედოფალი შაჰ-აბასის დროს 273.
3. თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი, თეიმურაზ II-ის ცოლი, ერეკლე II-ის დედა[1] 197, 199, 201.
4. თამარი, ერეკლე II-ის ქალი, სახლთუხუცეს ორბელიშვილის ცოლი, 203.
თარგამოსი 59.
თარხნიშვილი, ქართლის თავადი 227.
თაქთაქიშვილი, ქართლის თავადი, ქრცხინვალში 227.
1. თეიმურაზი, კახეთის მეფე, ალექსანდრეს ძე 195.
2. თეიმურაზი, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა, 199.
3. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის მამა 195, 197, 201, 203.
4. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.
5. თეიმურაზი (= ანტონი) იასეს ძე; ქართლ-კახეთის პატრიარქი 201.
6. თეიმურაზი, სოლომონ I-ის ბიძაშვილი, ალექსანდრე მეფის ძმის მამუკას შვილი 169, 205.
7. თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, იმერელი თავადი 129.
თომასი (= თამაზ მესხი) 113.
თუშიშვილი, კახელი თავადი ახმეტაში 45, 227.

იასე ლევანის ძე, ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ის ძმა 197, 199, 201.
იაშვილი, იმერელი თავადი 281.
ივანე, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.
იმამ ყული ხანი 195 (ეს არის დავით კახთა მეფე; შდრ. საქართველოს ცხოვრება, ჭიჭინაძის გამოცემა, თბ. 1913).
1. იოანე, კონსტანტინე მუხრანბატონის ვაჟი, ერეკლეს ქალი ქეთევანი ჰყავ ცოლად, 57, 203.
2. იოანე, ნათლისმცემელი 91.
3. იოანე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი .გიორგის შვილი) 203.
იოვანე (ბრავალძალის წარწერიდან) 119.
იოსები, სოლომონ I-ის ყმა, იმერეთის პატრიარქი 145, 205, 207.
ისაკ-ბეგი, ალექსანდრე იასეს ძის ბავშვობის სახელი, ცხოვრობდა ყიზლარში უფროსი ლეიტენანტის ჩინით 199.
იულონი, ერეკლე II-ის ვაჟი 67, 203.
იუსტინიანე, ბიზანტიის კეისარი 276.

კაცია დადიანი 319.
კვინიხიძე დავითი, სოლომონის ელჩი პეტერბურგში 115.
კვინიხიძეები, იმერელი აზნაურები 283.
კოზმან დომენტი, ბატონიშვილი (ანჩისხატის წარწერიდან) 91.
1. კონსტანტინე მუხრანბატონი 53.
2. კონსტანტინე [პორფიროგენეტი] 171.
3. კონსტანტინე (= ერეკლე I = ნიკოლაოსი) 195.

[1] ზოგან შეცდომით სწერია, რომ ის არის ერეკლე II-ის პირველი ცოლი.

კრაშენინიკოვი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, სტუდენტი 97, 179.
კრიუდნერი, რუსული არმიის მაიორი 331, 333.

1. ლევანი, ვახტანგ VI-ის მამა, შაჰნავაზის ძე (სიონის ტაძრის წარწერიდან) 88, 197, 199.
2. ლევანი, იასეს ძე 199.
3. ლევანი[1], ბაქარის ძე 201.
4. ლევანი (= ლეონი), ერეკლე II-ის ძე 203.
1. ლეონი, იხ. 4. ლევანი.
2. ლეონი, ვახტანგ VI-ის მამა 187.
ლვოვი, რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ერეკლე-სოლომონის კარზე, კაპიტან-ლეიტენანტი 13, 15. 23, 85, 127, 167, 171, 173.
ლინეი, კარლ 131.
1. ლორთქიფანიძე თეიმურაზი 129.
2. ლორთქიფანიძე, იმერელი თავადი 283, 307; ლორთქიფანიძეები 129, 147, 305.
1. ლუარსაბი, ქართლის მეფის სიმონ I-ის მამა 197.
2. ლუარსაბი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.

მამია (გურიელი) 311.
მამუკა, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, თეიმურაზის მამა 205; ალექსანდრეს ვაჟი (?) 169.
1. მარიამი, ერეკლე II-ის ქალი, ქალაქის მოურავის დავით ციციშვილის ცოლი, 203.
2. მარიამი (ღვთისმშობელი) 91.
მაქსიმე აბაშიძე, მიტროპოლიტი ქუთათელი 127.
1. მაყაშვილი, კახეთის თავადი, რუისპირში 227.
2. მაყაშვილი ალ. 69, 99, 108, 213.
მაჩაბელი, ქართლის თავადი, დიდ ლიახვზე 101, 103, 227.
მაჭუტაძე, გურული თავადი 313.
მაჰამეტ მურზა (= მირზა), მაჰომეტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.
მაჰომედი, განჯის ხანი 15.
მაჰომეტ ყული ხანი (= მაჰომედ ყულ ხანი), ერეკლე I-ის ძე 195, 197, 259.
მედემი, რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი 331.
მესხები, იმერელი აზნაურები 283.
1. მესხი თამაზი, სოლომონის სამეფო საბჭოს წევრი 113.
2. მესხი დავითი, იმერეთის თავადი 129.
1. მირიანი, მეფე, მის დროს ქართლი გაქრისტიანდა 23, 57.
2. მირიანი, ერეკლე II-ის ძე 203.
მიულერი 165.
მიქაძე, მეგრელი თავადი 323.
მიქელაძე, იმერელი თავადი 157, 183, 307.
1. მუხრანბატონი, იოანე კონსტანტინეს-ძე, ერეკლე II-ის სიძე, ქეთევანის ქმარი 57, 203.
2. მუხრანბატონი, კონსტანტინე 57.
3. მუხრანბატონი 57, 227.
მცხეთოსი 59.

ნადარიშვილი (ნოდარიშვილი ?) კახეთს თავადი, საბუეთში 227.
ნადირ შაჰი 39, 69, 195, 199, 235, 243, 245.
ნაკაშიძე, გურული თავადი 313.
ნიკოლაი, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.
ნიკოლაოსი (= ერეკლე I) 195, 197.
ნიკოლოზ წერეთელი, სოლომონ I-ის თარჯიმანი 129.
ნინო წმ. 19, 23, 57.
ნუცალი (ავარ-ხანი ლეკებისა) 263.

ორბელიანები 239.
ორბელიანიშვილი 83.
1. ორბელიშვილი, ქართლის თავადი 227.
2. ორბელიშვილი, სახლთხუცესი, ერეკლე II-ის სიძე 203.
3. ორბელიშვილი დემეტრე, ეშიკაღაბაში 203.
ოტია ანდრონიკაშვილი, ქართლის თავადი 85.

პაატა წულუკიძე, იმერელი თავადი 129.
პალასი, აკადემიკოსი 11, 51, 53, 57, 110, 111, 119, 130, 132, 136, 146, 154, 156, 158, 160, 166, 168, 170, 171, 174, 188, 194, 196, 206, 216, 226, 232, 280, 304, 314, 315, 322, 330.
პაპუნა ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 203.

---

[1] ტექსტში მითითებული არაა, რომ ეს იყოს ბაქარის ძე (ისევე როგორც მის გვერდით დაწერილი ალექსანდრე), რასაც კითხვის ნიშანი დავუსვით. რომ ისინი ბაქარის შვილები არიან, ეს დაცულია გიულდენშტედტის სქემაში (Р. І. оп 100, № І9, л. 9), აგრეთვე პალასოანაც იმავე გვერდზე ზევით.

რატიშვილი, ქართლის თავადი, ქსოვრისი ეკუთვნის 51.
რაჭის ერისთავი 105, 109, 111, 129, 161, 169, 205, 281, 293, 305, 319, 321.
რევაზ ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 259.
1. როსტომი (ოსი, ქსნის პირველი ერისთავი) 275.
2. როსტომი, მეფე (იგივე როსტომ ხანი, სიმონ II-ის ნაშვილები) 71, 197.
რუსუდანი, თამარ მეფის ქალი 145.

საბაგელოვ-ივერიელი გ. 271.
სიმეონი წმ. 89.
1. სიმონ I, ლუარსაბის ძე, ქართლის მეფე 197.
2. სიმონ II (სიმონ I-ის ძე ?) 197.
3. სიმონი, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა 199.
სოლაღაშვილი, თავადი სომხითში 227.
სოლიმანი, შაჰნავაზის ძე 197.
სოლომონი, იმერეთის მეფე 7, 49, 85, 101, 109, 111, 115, 129, 135, 141, 145, 147, 165, 167, 169, 173, 197, 203, 205, 207, 281, 287, 293, 307, 312, 319, 321, 325, 329.
სტეფანე, გიულდენშტედტის ექსპედიციის კაზაკი 43.
სუხოტინი, საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის გენერალი 93, 95.

ტამიტაშვილი, კახეთის თავადი 227.
ტიშოკაშვილი (Tuschokaschwili, ჩ ო კ ა შ ვ ი ლ ი: იხ. გ. ბ ო ჭ ო რ ი ძ ე, გვ. 151) თავადი. მას ეკუთვნის ახმეტა 45.
ტოტლებენი, გრაფი საქართველოში მყოფი რუსული კორპუსის გენერალი 111, 141, 163, 205.
ტუტჩევი, უფროსი ლეიტენანტი 175.

ფავლენიშვილი, ქართლის თავადი, ეკუთვნის ერედვის ციხე 99.
ფალავანდიშვილი, ქართლის თავადი 227.
ფაღავა, მეგრელი თავადი 323.
ფინეზიშვილი, იმერელი თავადი 283.

1. ქაიხოსრო, ამილახვარი 53.
2. ქაიხოსრო, ანდრონიკაშვილი, მდივანბეგი 203.
3. ქაიხოსრო, ჩოლოყაშვილი, თავადი, დუშეთის რაიონის მმართველი 5.
4. ქაიხოსრო, მიტროპოლიტ მაქსიმესა და სახლთუხუცეს დავით აბაშიძეების ბიძაშვილი, დანიშნული ჰყავს სოლომონ I-ის ქალი დარეჯანი 127.
5. ქაიხოსრო, ბოქაულთუხუცესი, ბაღასარას შვილი (ანანურის წარწერიდან) 270.
1. ქეთევანი, ერეკლე II-ის ქალი, იოანე მუხრანბატონის ცოლი 203.
2. ქეთევანი, გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი, ქიზიყის მოურავის ქალი 203.
ქერიმ ხანი, სპარსეთის შაჰი 201.
ქვარიანი ზაქარია, კათალიკოსი (გელათის მხატვრობიდან) 145.
ქსნის ერისთავი, ქართლის თავადი 79, 85, 95, 99, 225, 227, 231, 275.
ქუთათელი მაქსიმე 129.

ყაფლანიშვილი, თავადი სომხითში, ეკუთვნის მაშავერის მიდამოები 83, 227.
ყაფლანოვები, ყაფლანოვი (სოფ. შულავერი ეკუთვნის) 79.
ყიფიანი, იმერელი თავადი 281.
ყორდღიბაღიშვილი (ამათი გვარეულობის ციხეა თელავში) 39.
ყორჩიბაშიანიშვილი, კახეთის თავადი, თელავში 227.

შანავაზი (ანჩისხატის წარწერიდან) 91.
შაჰ-აბასი 41, 185, 273.
1. შაჰნავაზი, როსტომის ძე 197.
2. შაჰნავაზი (= ალექსანდრე), იასეს ძე 199.
3. შაჰნავაზი (= ბაქარი), ვახტანგის ძე 201.

ჩერქეზიანთა თავადური გვარი 263.
ჩერქეზიშვილი, თავადი კახეთში, ვეჯინში 227.
ჩიქოვანთა თავადური გვარი 319.
ჩიქოვანი 322, 323.
ჩიჩუა, მეგრელი თავადი 323.
ჩოკაშვილი, კახეთის თავადი ახმეტაში 45, 227. იხ. ტიშოკაშვილი.
ჩოლაყიანიშვილი, კახეთის თავადი, მატანში 227.
1. ჩოლოყაშვილი, ჯიმშერი, თუშეთის მოურავი და არაგვის ერისთავი, 271.
2. ჩოლოყაშვილი, თავადი, ეკუთვნის მატანი 45 (შდრ. ჩოლოყიანიშვილი).
3. ჩოლოყაშვილი, კახელი თავადი, მარტყოფში 227.
ჩხეიძე, იმერელი თავადი 283.

ციციანიშვილი (= ციციშვილი) 227.
1. ციციშვილი, ქართლის თავადი 227.
2. ციციშვილი, დავითი, ერეკლე II-ის სიძე, ქალაქის მოურავი 203.
ცრიაკოვსკი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის

წევრი, სტუდენტი 15, 175 (იხ. ზრიაკოვსკი).

1. წერეთელი, იმერელი თავადი 109, 169, 279, 283, 301.
2. წერეთელი ნიკოლოზი, სოლომონ I-ის თარჯიმანი 129.
1. წულუკიძე გიორგი 111; ხოტევის ციხე გადასცა მას სოლომონმა 115.
2. წულუკიძე, იმერელი თავადი 261; წულუკიძეები 129.

1. ხეიძე, იმერელი თავადი, ეკუთვნის საწირე 133, 283.
2. ხეიძე, მეგრელი თავადი 323.
ხიდირბეგიშვილი, ქართლის თავადი 227.
ხიმშიაშვილი, ქართლის თავადი, ბულაჩაურში 227.
ხორას ხანი (= ხუსრევ ხონი), ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის მმა, ყანდაარში დაიღუპა ავღანებთან ბრძოლაში 197.
ხორეშანი, ერეკლე II-ის ქალი 203.
ხოსრო ხანი (შდრ. ხორას ხანი) 197.

ჯავახიშვილი, ქართლის თავადი 227.
1. ჯაფარიძე იმერელი თავადი 105, 281.
2. ჯაფარიძე გიორგი, ონის მმართველი თავადი 103.
ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი, არაგვის ერისთავი და დუშეთის მოურავი 271.
ჯიჯავაძე, იმერელი თავადი 283.

ჰასტატოვი, სომეხი, აბრეშუმის საწარმოს მქონე სარაფანიკოვაში 333.
ჰუსეინბეგი, იასეს ძე 199.
ჰუსეინ ხანი, შაქ-ყაბალახის მმართველი 249.

Addenda et corrigenda

გვ.	სტრ.	სწერია	უნდა იყოს
7	25	რაც ხალხლისთვის	რაც ხალხისთვის
19	38	თვალ (?) საგარეჯოს	თვალი საგარეჯოს
18	42	Grüwe	Gruwe
31	17	ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა	
32		შენიშვნა 1. Den 15 tem März…	(უნდა იყოს 30 გვ-ზე).
36	10	Sagaredgo	Sagaredğo
		არტაზანის ციხე	არტოზანის ციხე
37	21	ყიზილჰაჯილ	ყიზილჰაჯლო
39	20	მარჯვენა. პალ] დასავლეთ გი-	მარჯვენა. პალ] დასავლეთ გი-
41	შენ. 5	უდ.	ულ.
		არტაზანის ციხესთან	არტოზანის ციხესთან
43	29	Tischokaschwli	T(i)schokaschwili
44	12	ილთოს შესართავთან	ილტოს შესართავთან
47	6	II ppophaë	Hippophaë
47	8	ილტოს (ირტოს?) შენაკადზე	ილტოს შენაკადზე
49	3	ველსა	ველსა-
49	12–13	-ხევის	ხევის
50	შენ. 3	3. Fast danz	3. Fast ganz
51	14	ოხკუთხა ვიწრო	ოთხკუთხა ვიწრო
53	შენ. 7	7. დასავლეთ, გიულ.] მარჯვენა, პალ	(ზედმეტია)
60	შენ. 4	Gebü ges	Gebürges
62	შენ. 1	Oder I. Rubl.	Oder I Rubl.
69	25	თემურ მეჰასანლუდ წოდებული	დემურჩიჰასანლუდ წოდებული
72	შენ. 1	P. I. on. 100, N 20, n – 56.	P. I. on. 100, N 20, л. – 56.
79	შენ. 3	ყაფლანოვების მონაწილეებს	ყაფლანოვსაც აქვს წილი
81	28	შულავერიდან ბოლნისამდე	შულავერდიდან ბოლნისამდე
88	შენ. 2	P. 1, on 100,	P. I, on 100,
90	შენ. 2	P. 1, on . 100,	P. I, on . 100,
91	24	კასების (?)	კუსების
93	34	ექსპედიციებისათვის	ექსპედიციებისათვის
97	35	ბერზათკარი ტბა[7],	ბერზათკარი, ტბა[7],
98	34–35	Paw	Paw-
		Ieni Schwili	Ieni Schwilli
98	3	Um 9 Uhr[1] ritten	Um 9 Uhr[1] von Sklebi ritten
112	26	Terminalis	Torminalis
117	5	კოლჩედანი ჭიორიდან	ალმადანი ჭუირიდან
123	შენ. 3	3. ღარულას-ჯევი	3. ღარულას-ჯევი
135	18	და (ჯაგნარში) გაბნეულად	და ჯაგნარში გაბნეულად
137	შენ. 2	2[a] ალბათ, ლახიდარი	2[a] ალბათ ლეხიდარი
137	შენ. 5	ამოფუღურული	ამოფუღრული
141	4	ამფითეატრის სახე აქვს[3],	ამფითეატრის სახე აქვს[3])
155	12	ოდიშსა და ლეჩხუმის	ოდიშისა და ლეჩხუმის
157	26	პატარა კავით	პატარა გუთნით
165	6	ეწერა	ეწერი
167	14	ბატონიშვილი არჩილი [ის არის]	ბატონიშვილი არჩილი. [ის არის]
169	22	ალექსანდრეს ვაჟის	ალექსანდრეს ძმის (?)
176	40	Dgowachta	Dğowachta
177	5	სამწევრისი	სამწერისი
177	4	სამი (წრომი?)	ზამი (ძამი)
179	30	სოფელ ჩიმამდე	სოფელ ჭიმამდე
209	20	ვართველები სხვადასხვა	ქართველები სხვადასხვა
211	15	შედარებით-ლექსიკონში	შედარებით ლექსიკონში
217	14	ნიშგორა	ნიჯგორა

გვ.	სტრ.	სწერია	უნდა იყოს
227	12	ჩოკაშვილი (?)	ჩოკაშვილი
229	40	დედოფალს ერთი ჰყავს	დედოფალს თითო ჰყავს
233	38	მიორეზე „სარბი	მეორეზე „სარბი
245	32	გადაასახლა, სადა მათ	გადაასახლა, სადაც მათ
245	35	მხარე ბაიდური	მხარე ბაიდარი
245	36–37	თემირშე-ჰასანლუს მხარის	დემურჩი-ჰასანლუს მხარის
256	13	Amtm an	Amtmann
257	7	(Kreise), დაყოფილი თითო	(Kreise) დაყოფილი. თითო
261	21	არტაზანი	არტოზანი
269	9	წბაურთა[1]	ცაბაურთა
269	9	ფახვიჯა	ფახვიჯი
269	21	ჩოხელი	ჩოხელნი
273	5	ჩილურტი	ჭილურტი
277	18	8. ფლავი 9 შერთული	8. ფლავი 9. შერთული
275	9	14. სიდა	14 ზიხთა
275	38	7. ცხალო (Tzchalo)	7. ცხელო (Tzchelo)
277	19	6. სველნეთი	6. სვენეთი
283	3	11. (მ)ხეიძე	11. ხეიძე
291	32	16. ნიგვზები	16. ნიგავზები
293	21	რაჭას, ჰყავს თავისი	რაჭას, ჰყავდა თავისი
293	5	62. წევა	62. სევა
297	13	13. ჯვარისი	13. ჯვარისა
297	23	ჩართისა[7]	ჩორთისა[7]
297	შენ. 5	ლეიხიდარი	ლეხიდარი
299	22	1. ციხე კაცხურაზე[6]	1. ციხე კაცხი კაცხურაზე[6]
301	1	ჩიხურა და ჯრუჭულას	ჩიხურას და ჯრუჭულას
301	23	მეფესა და მეფის ძეს	მეფესა და ბატონიშვილ
301	შენ. 9	9. ჩხოროული	9. ჩხიროული
304	შენ. 13	13.] Kwilischa, P.	13. Kwilischa, P.]

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ-საგამომც. საგპოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შ ა ლ ა მ ბ ე რ ი ძ ე
ტექრედაქტორი ნ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე
კორექტორი გ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი

შეკვეთის № 2911 უე 02873 ტირაჟი 1000

გადაეცა წარმოებას 22/IX61 წ., ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19/V-62 წ. ანაწყობის ზომა 7X11. ქაღალდის ზომა 84X108 1/16. საბეჭდი თაბახი 38,6. სააღრაცხვო-საგამომცემლო თაბახი 33,9. საავტორო თ. 33,5: ქაღალდის ფ. 14,1.

ფასი 2 მან 39 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადულის“ სტამბა, თბ., ფურცელაძის ქ. 5.
Типография издательства «Н а к а д у л и», Тбилиси, Пурселадзе 5.